Българска академия на науките
Институт за исторически изследвания
Институт за балканистика с Център по тракология
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей

Харковски национален университет „В. Н. Каразин“
Център по българистика и балкански изследвания „Марин Дринов“
Исторически факултет

ДРИНОВСКИ СБОРНИК
ТОМ XVI

София – Харков • 2023

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Одобрен за печат от Академичния съвет на
Харковския национален университет „В. Н. Каразин“
(Протокол № 23 от 25 декември 2023 г.).

Редакционен съвет

В. Николов (България) − председател; В. Ю. Саленков (Украйна) − заместник-председател; С. Б. Сорочан (Украйна) – заместник-председател; Д. Айдачич (Сърбия); Ф. Соломон (Румъния); Ю. Е. Хидзик (Украйна); Н. Н. Червенков (Молдова); Г. И. Чернявский (САЩ)

Редакционна колегия

Станчев М. Г., проф., д.и.н., чуждестранен член на БАН (главен редактор, Харкив); Елдъров Св., проф., д.и.н. (зам.-главен редактор, София); Страшнюк С. Ю., доц., к.и.н. (зам.-главен редактор, Харкив); Ченчик Д. В., доц., к.и.н. (отговорен секретар, Харкив); Шкабура Я. И. (технически секретар, Харкив); Бачинска Е. А., проф., д.и.н. (Одеса); Бубенок О. Б., проф., д.и.н. (Киев); Вачков Д., проф., д-р (София); Георгиев Д., проф., д.и.н. (Скопие); Готовска-Хенце Т., доц., д.и.н (София); Домановский А. М., доц., к.и.н. (Харкив); Коваленко Т. М. доц., к.и.н. (Харкив), Кравченко В. В., проф., д.и.н. (Едмънтън); Круглашов А. М., проф., д. полит. н. (Чернивци); Куделко С. М., проф., к.и.н. (Харкив); Лозанова-Станчева В., проф., д.изк. (София); Любичев М. В., проф., д.и.н. (Харкив); Микитенко О. О., в.н.с., д.ф.н. (Киев); Миколенко Д. В., проф., д.и.н. (Харкив); Милчев В. И., проф., д.и.н. (Запорожие); Наумов С. О., проф., д.и.н. (Харкив); Николов Г., доц., д-р (София); Палангурски М., проф., д.и.н. (Велико Търново); Петков П., проф., д.и.н. (Велико Търново); Потрашков С. В., проф., д.и.н. (Харкив); Романюк О. И., проф., д. полит. н. (Харкив); Ручинска О. А., доц., к.и.н. (Харкив); Симеонова Л., проф., д.и.н. (София); Христов П., доц., д-р (София), Шпик И. Е., доц., к.и.н. (Лвив).

Адрес на редакционната колегия:

Украйна, 61022, Харкив, пл. „Свобода“, 6, Харкивски национален университет „В. Н. Каразин“, Център по българистика и балкански изследвания „М. Дринов“
Тел. / факс: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovcenter@gmail.com; drinovsky@karazin.ua
сайт: https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive

Издава се с финансовата подкрепа на Българската академия на науките.

© Издателство на Българската академия на науките „Проф. Марин Дринов“, 2023
© Харкивски национален университет „В. Н. Каразин“, 2023
© Константин Атанасов Жеков, художник на корицата, 2023

ISSN 2218-0567
DOI: 10.7546/DS.2023.16

Болгарська академія наук
Інститут історичних досліджень
Інститут балканістики з Центром по фракології
Інститут етнології та фольклористики з Етнографічним музеєм

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова
Історичний факультет
Кафедра нової та новітньої історії

ДРИНОВСЬКИЙ ЗБІРНИК
ТОМ XVI

Софія – Харків • 2023

Видавництво БАН імені проф. Марина Дринова

Затверджено до друку Вченою радою
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 23 від 25 грудня 2023 р.)

Редакційна рада

В. Николов (Болгарія) − голова; В. Ю. Салєнков (Україна) − заступник голови;
С. Б. Сорочан (Україна) − заступник голови; Д. Айдачич (Сербія);
Ф. Соломон (Румунія); Ю. Є. Хидзик (Україна);
Н. Н. Червенков (Молдова); Г. Й. Чернявський (США)

Редакційна колегія

Станчев М. Г., проф., д-р. і. наук, іноземний член БАН (головний редактор, Харків); Елдаров Св., проф., д-р. і. наук (заст. головного редактора, Софія); Страшнюк С. Ю., доц., канд. і. наук (заст. головного редактора, Харків); Ченчик Д. В., доц., канд. і. наук (відповідальний секретар, Харків); Шкабура Я. І. (технічний секретар, Харків); Бачинська О. А., проф., д-р. і. наук (Одеса); Бубенок О. Б., проф., д-р. і. наук (Київ); Вачков Д., проф., д-р (Софія); Георгієв Д., проф., д-р. і. наук (Скоп'є); Готовська-Хенце Т., доц., д-р. і. наук (Софія); Домановський А. М., доц., канд. і. наук (Харків); Коваленко Т. доц., канд. і. наук (Харків); Кравченко В. В., проф., д-р. і. наук (Едмонтон); Круглашов А. М., проф., д-р. політ. наук (Чернівці); Куделко С. М., проф., канд. і. наук (Харків); Лозанова-Станчева В., проф., д. мист. (Софія); Любичев М. В., проф., д-р. і. наук (Харків); Микитенко О. О., пр.н.с., д-р. філол. наук (Київ); Миколенко Д. В., проф., д-р. і. наук (Харків); Мільчев В. І., проф., д-р. і. наук (Запоріжжя); Наумов С. О., проф., д-р. і. наук (Харків); Николов Г., доц., д-р (Софія); Палангурський М., проф., д-р. і. наук (Велико Тирново); Петков П., проф., д-р. і. наук (Велико Тирново); Потрашков С. В., проф., д-р. і. наук (Харків); Романюк О. І., проф., д-р. політ. наук (Харків); Ручинська О. А., доц., канд. і. наук (Харків); Сімеонова Л., проф., д-р. і. наук (Софія); Христов П., доц., д-р (Софія), Шпик І. Є., доц., канд. і. наук (Львів)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022, Харків, майдан Свобода, 6, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, Центр болгаристика та балканських
досліджень ім. Марина Дринова
Тел. / факс: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua
сайт: https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive

Видається за фінансової підтримки Болгарської академії наук.

© Видавництво Болгарської академії наук «Проф. Марин Дринов», 2023
© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2023
© Константин Атанасов Жеков, художнє оформлення, 2023

ISSN 2218-0567
DOI: 10.7546/DS.2023.16

Bulgarian Academy of Sciences
Institute for Historical Studies
Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology
Institute for Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum

V. N. Karazin Kharkiv National University
Marin Drynov Bulgarian and Balkan Research Centre
School of History
Department of Modern and Contemporary History

DRYNOVSKY SBORNYK
VOLUME XVI

Sofia – Kharkiv • 2023

Prof. Marin Drinov Publishing House
of Bulgarian Academy of Sciences

Approved for publication by Scientific Council of V. N. Karazin Kharkiv University
(the protocol № 23 dated 25 December 2023)

Editorial Council

V. Nikolov (Bulgaria) − Head; V. Yu. Salenkov (Ukraine) − Deputy Head;
S. B. Sorochan (Ukraine) − Deputy Head; D. Ajdacic (Serbia); G. I. Chernyavskiy (USA);
N. N. Chervenkov (Moldova); Yu. Ye. Khydzyk (Ukraine); F. Solomon (Romania)

Editorial Board

Stanchev M. G., Prof., Dr.h.Sc., Foreign Member of BAS (Editor-In-Chief, Kharkiv); Eldarov Sv., Prof., Dr.h.Sc. (Deputy Editor-In-Chief, Sofia); Strashnyuk S. Yu., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Deputy Editor-In-Chief, Kharkiv); Chenchyk D. V., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Executive Secretary, Kharkiv); Shkabura Ya. I. (Technical Secretary, Kharkiv); Bachynska O. A., Prof., Dr.h.Sc. (Odesa); Bubenok O. B., Prof., Dr.h.Sc. (Kyiv); Domanovskyj A. M., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Georgiev D., Prof., Dr.h.Sc. (Skopje); Gotovska-Henze T., Assoc. Prof., Dr.h.Sc. (Sofia); Hristov P., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Kovalenko T. Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Kravchenko V. V., Prof., Dr.h.Sc. (Edmonton); Kruglashov A. M., Prof., Dr.pol.Sc. (Chernivtsi); Kudelko S. M., Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Lozanova-Stantcheva V., Prof., Dr.Sc. (Sofia); Lubichev M. V., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Milchev V. I., Prof., Dr.h.Sc. (Zaporizhia); Mykolenko D. V., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Mykytenko O. O., Lead. Res, Dr.f.Sc. (Kyiv); Naumov S. O., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Nikolov G., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Palangurski M., Prof., Dr.h.Sc. (Veliko Tarnovo); Petkov P., Prof., Dr.h.Sc. (Veliko Tarnovo); Potrashkov S. V., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Prigarin O. A., Prof., Dr.h.Sc. (Odesa); Romanyuk O. I., Prof., Dr.pol.Sc. (Kharkiv); Ruchinska O. A., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Simeonova L., Prof., Dr.h.Sc. (Sofia); Shpyk I. Ye., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Lviv); Vachkov D., Prof., Dr. (Sofia).

Address of Editorial Board:

Ukraine, 61022, Kharkiv, Svobody Sq., 4, V. N. Karazin Kharkiv National University,
Marin Drinov Bulgarian and Balkan Research Centre
Tel. / fax: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua
site: https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive

It is published with the financial support of the Bulgarian Academy of Sciences.

© Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Science, 2023
© V. N. Karazin Kharkiv National University, 2023
© Konstantin Atanasov Zhekov, design, 2023

ISSN 2218-0567
DOI: 10.7546/DS.2023.16

Проф. Михаил Станчев
на 70 години

Volume XVI is dedicated to the 70th anniversary of its chief editor, Mikhail Stanchev, a renowned Ukrainian scientist in Bulgarian studies, professor and Head of the Department of Modern and Contemporary History at V. N. Karazin Kharkiv National University, and a foreign member of the Bulgarian Academy of Sciences. It also presents traditional sections for "Drynovsky zbornik" such as "Source Studies and Historiography", "Reviews", "Scientific Life", "In Memoriam", and thematic chapters including "History of Bulgaria and Bulgarians", "Bulgarian Diaspora: Formation and Current Situation", "Balkan Profiles in History", "Bulgaria and Ukraine in Cultural Communication and International Relations", and "European Studies as a Combination of Scientific Disciplines". The issue is intended for professional historians, students of humanities departments, and a wide range of readers.

Шістнадцятий том «Дриновського збірника» присвячується 70-річному ювілею його головного редактора, відомого українського вченого-болгариста, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Іноземного члена Болгарської академії наук Михайла Станчева. Крім тематичних розділів («Історія Болгарії та болгар», «Болгарська діаспора: формування та сучасний стан», «Балканські профілі в історії», «Болгарія та Україна в культурних зв'язках і міжнародних відносинах», «Європеїстика як комплекс наукових дисциплін»), представлені традиційні рубрики: «Джерелознавство та історіографія», «Рецензії», «Наукове життя», «In memoriam». Розраховано на фахових істориків та етнологів, студентів гуманітарних факультетів і широкий читацький загал.

Шестнадесети том на „Дриновски сборник" е посветен на 70-годишния юбилей на неговия главен редактор, прочут украински учен-българист, доктор на историческите науки, професор, ръководител катедра „Нова и най-нова история" на Харковския национален университет „В. Н. Каразин", чуждестранен член на Българската академия на науките Михаил Станчев. Освен тематичните дялове („История на България и българите", „Българската диаспора: история и съвременно състояние", „Балкански профили в историята", „България и Украйна в културни връзки и международни отношения", „Европеистиката като комплекс от научни дисциплини"), са представени и традиционните рубрики: „Историография и изворознание", „Рецензии", „Научен живот", „In memoriam". Изданието е предназначено за професионални историци и етнолози, студенти от хуманитарни факултети и широка читателска аудитория.

Книгата е публикувана с финансовата подкрепа на Съвета за издателска дейност към Българската академия на науките.

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ И БЪЛГАРИТЕ / ІСТОРІЯ БОЛГАРІЇ ТА БОЛГАР

DOI: 10.7546/DS.2023.16.01

ПІВ СТОЛІТТЯ НА НИВІ БОЛГАРИСТИКИ: ДО 70-РІЧЧЯ ІНОЗЕМНОГО ЧЛЕНА БАН ПРОФЕСОРА М. Г. СТАНЧЕВА

Віль Бакіров

доктор соціологічних наук, професор, академік Національної академії наук України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна, e-mail: bakirov.vil@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5110-3403

Володимир Саленков

голова Харківського міського товариства болгарської культури імені М. Дринова, почесний доктор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна, e-mail: vsalenkov@gmail.com

Сергій Страшнюк

кандидат історичних наук, доцент, директор Центра болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна, e-mail: straser57@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1725-5053

Стаття підготовлена до 70-річчя відомого ученого-болгариста з України професора М. Г. Станчева, котрому присвячується цей том «Дриновського збірника». Автори простежують вплив етнічного походження ювіляра та інтелектуального середовища Харківського державного університету 1970-х рр. на формування наукових інтересів ученого, аналізують його піввіковий творчий доробок у галузі історичної болгаристики. Він особливо суттєвий у вивченні історії болгарської діаспори в Російській імперії, СРСР, сучасних Україні та Молдові, а також біографій її окремих представників, зокрема засновника Харківського університету В. Н. Каразіна та прем'єр-міністра УСРР Християна Раковського, пізніше радянського дипломата, одного із діячів антисталінської опозиції у ВКП(б). Відзначається також науково-організаційний та педагогічний аспекти діяльності професора М. Г. Станчева, що упродовж останніх 11 років очолює кафедру нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна і, як Іноземний член БАН, веде постійну роботу по зміцненню українсько-болгарського наукового співробітництва.

Ключові слова: Станчев М. Г., ювілей, історична болгаристика, Харківський університет, наукове співробітництво

HALF A CENTURY IN THE FIELD OF BULGARIAN STUDIES: ON THE 70th ANNIVERSARY OF THE FOREIGN MEMBER OF THE BAS PROFESSOR M. G. STANCHEV

Vil Bakirov

doctor of sociological sciences, prof., academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: bakirov.vil@gmail.com, ORCID 0000-0001-5110-3403

Vladimir Salenkov

Chairman of the Kharkiv City Society of Bulgarian Culture «Marin Drinov»,
Doctor Honoris Causa of the V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: vsalenkov@gmail.com

Sergiy Strashnyuk

C. h. Sc., Assoc. prof., Director of the Center of Bulgarian and Balkan Studies
"Marin Drinov", V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq.,
Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: straser57@gmail.com,
ORCID 0000-0003-1725-5003

The article was prepared for the 70th anniversary of the famous Bulgarian scientist from Ukraine, Professor M. G. Stanchev, to whom this volume of the "Drynov Collection" is dedicated. The authors trace the influence of the jubilee's ethnic background and the intellectual environment of the Kharkiv State University in the 1970s on the formation of his scientific interests, and analyze half-century of creative work of the scientist in the field of historical Bulgarian studies. It is especially important in the study of the history of the Bulgarian diaspora in the Russian Empire, the USSR, modern Ukraine and Moldova, as well as the biographies of its individual representatives, in particular the founder of Kharkiv University V. N. Karazin and the Prime Minister of the USSR Khristiyan Rakovsky, later a Soviet diplomat, one from the figures of the anti-Stalin opposition in the CPSU(b). The scientific-organizational and pedagogical aspects of the activity of Professor M. G. Stanchev, who heads the Department of New and Modern History of Kharkiv National University «V. N. Karazin» for the last 11 years and, as a Foreign Member of the National Academy of Sciences, conducts constant work on strengthening of Ukrainian-Bulgarian scientific cooperation.

Keywords: Stanchev M. G., anniversary, historical Bulgarian studies, Kharkiv University, scientific cooperation

23 квітня 2023 року відомому українському історику-болгаристу, завідувачу кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Іноземному члену Болгарської академії наук Михайлу Георгійовичу Станчеву виповнилось 70 років. Дата серйозна. Й хоча рано підводити підсумки, але є привід озирнутися назад, оцінивши піввікове життя в науці і не тільки.

Навряд чи творчу біографію ювіляра можна назвати типовою для вчених його покоління. Бессарабський болгарин за етнічним походженням, він народився далеко від «малої вітчизни» – в селі Тахіркуль, що у Південному Казахстані, куди невдовзі після відновлення радянської влади у приєднаній до СРСР частини Молдови (1944) були заслані його батьки. Завдяки хрущовській «відлизі» батько, котрий поховав дружину на берегах Сир-Дар'ї, зумів з трьома дітьми повернутися в рідне село Кірютня, засноване болгарськими переселенцями 1829 р., яке нині відновило свою історичну назву Кортен. Власне, тут і сформувалася національна ідентичність Михайла, не в останню чергу завдяки вчителю-краєзнавцю Савелію Захаровичу Новакову (*Stanchev 2014. Issyak…*). Саме він порадив випускнику Кірютянської середньої школи № 4 поступати на історичний факультет Харківського університету (тоді державного імені О. М. Горького, зараз – національного імені В. Н. Каразіна).

Вважаємо, Михайло не пожалкував, що дослухався до поради свого шкільного наставника, адже на початок 1970-х рр. Харків перетворився на один із найкрупніших центрів радянської болгаристики, де працювали професори, доктори історичних наук С. І. Сідельников, Г. Й. Чернявський, Г. М. Попов та інші. Під керівництвом професора Г. М. Попова він виконав свою першу наукову роботу про співробітництво ВЛКСМ і ДКСМ, удостоєну 1972 року республіканської премії за найкраще студентське дослідження (*Mikhail 2013, s. 17*). Георгій Миколайович став також науковим керівником його дипломної роботи (1975) і кандидатської дисертації, присвяченій співробітництву молодіжних організацій УРСР та НРБ й захищеній невдовзі після закінчення аспірантури, в 1982 р. Тоді М. Г. Станчев перебував уже в статусі викладача кафедри суспільних наук Харківського авіаційного інституту імені М. Є. Жуковського. Він завжди тепло згадував про роки, проведені в його

стінах, де, можливо, й закінчив би свою науково-педагогічну кар'єру, якби не тектонічні соціально-політичні зсуви в СРСР.

Поза всяким сумнівом, горбачовська «перестройка» справила сильний вплив на його світогляд, примусила переосмислити історичне минуле країни, в якій він народився, відкривши нові життєві та наукові горизонти. З останніми допомогло визначитися 10-місячне стажування в Софійському університеті імені Климента Охридського, здійснене у 1988–1989 рр. по лінії Державного комітету науки та освіти СРСР. Тоді він вперше побував на батьківщині своїх предків, яка справила на нього неабияке враження, не дивлячись на побутові негаразди останніх років режиму Т. Живкова. В болгарському суспільстві відчувалось прагнення до змін, у повітрі витав дух свободи; працювалося легко, із задоволенням.

Можливо, несподівано навіть для самого себе, головним результатом того відрядження стала брошура «Радянські болгари: минуле, сьогодення та майбутнє». Можна лише уявити, яким же було розчарування молодого дослідника, коли її текст не пройшов цензурне сито відділу пропаганди ЦК БКП. Й лише завдяки втручанню академіка Веселина Хаджиніколова її вдалося видати під назвою «Із історії болгарських переселенців в Росію» (Stanchev 1989. *Iz istoriya…*). З того часу історія болгарської діаспори стане однією із центральних тем в його творчості. Проте від продовження викладацької роботи або мрій про академічну кар'єру несподівано довелося відмовитись.

Повернувшись із Софії до Харкова у доленосний для України час, М. Г. Станчев з головою поринув в політичне життя: відразу входить до Всесоюзного організаційного комітету «Демократична платформа КПРС», у березні 1990 р. обирається депутатом міської ради, а 5 червня 1991 р., напередодні проголошення незалежності України, стає завідуючим відділу міжнародних зв'язків Харківського міськвиконкому, якого раніше не було в структурі мерії. За шість років роботи на цій посаді серед багатьох інших його заслуг відзначимо створення Харківського міського товариства болгарської культури імені М. Дринова й встановлення побратимських відносин Харкова з Варною.

З 1997 р. доцент М. Г. Станчев зосередився на дипломатичній роботі: перший секретар, радник, виконувач обов'язки начальника відділу Південно-Східної Європи МЗС України, Тимчасово Повірений і політичний радник Посольства України в Республіці Болгарія (1998–2001). У 2003 р. він знову повертається в Софію, але уже в новій якості – як директор представництва міжнародної інвестиційної компанії «SigmaBleyzer Inwestment Group» (*Mikhail 2013, s. 12*). Чи не головною спонукальною причиною змінити професію дипломата на роботу топ-менеджера стала можливість 9-річного перебування в Болгарії, з якою його назавжди пов'язало не лише етнічне походження, а й науковий інтерес.

Віддавши належне історії болгаристики й деяким іншим сюжетам (*Stanchev 1989 M. Drinov…; Georgiev 1990; Chernyavskiy 1991; Vekov 1992; Stanchev 1994*), головною темою творчості М. Г. Станчева стала доля болгар в Російській імперії та Радянському Союзі. Як у цілому, перш за все у місцях їх компактного розселення в Молдові та Україні, так і окремих особистостей, що залишили глибокий слід в історії. Справжнім відкриттям для Михайла Георгійовича стало ім'я Кристю (Християна) Раковського, табуйоване за радянських часів. Видатний діяч болгарської та румунської соціал-демократії, член керівництва Другого Інтернаціоналу, прем'єр-міністр Радянської України у 1919–1923 рр., посол СРСР в Лондоні і Парижі, що перейшов в опозицію до Сталіна й репресований за це, він заволодів пильною увагою Станчева-ученого з кінця 1980-х рр. Результатом цього інтересу стала докторська дисертація «Д-р Кристю Раковський – державник, політик і дипломат. 1917-1941», захищена в Інституті історії БАН у 2000 р. (*Stanchev 2000*) й через чотири роки надрукована у вигляді монографії в академічному видавництві «Марин Дринов» (*Stanchev 2004. D-r Krastyu Rakovskiy...*). У доповненому та переробленому вигляді 2014 р. вона буде видана російською мовою в Москві у співавторстві з Г. Й. Чернявським та М. Лобановою-Тортікою (*Chernyavskiy 2014*), а зараз готується до видання її англомовний переклад у голландському видавництві «Brill». У творчому тандемі з колишнім харківським професором Г. Й. Чернявським, котрий ось уже понад чверть століття мешкає в Балтиморі (США), були надруковані також політична біографія Георгія Бакалова (2006), відомого діяча болгарського соціалістичного руху (*Stanchev 2006*), й монографія «Троцький, Болгарія і болгари» (2008) (*Stanchev 2008. Trotskiy...*), які отримали широкий резонанс у науковому світі.

Ще одним пріоритетом наукових пошуків М. Г. Станчева стала постать засновника Імператорського Харківського університету Василя Назаровича Каразіна та його родовід. Інтерес цей був обумовлений, з одного боку, 200-річним ювілеєм Alma Mater, що виповнювався 2005 р. (*Stanchev 2004. Vasil Karazin...; Vasil 2005*), а, з іншого, існуючими в історіографії розбіжностями у питанні про етнічне походження цього видатного російського просвітителя першої половини XIX ст. Не викликало сумнівів, що мати його походила із української козацької старшини, а батько – родом із Балкан, ось лише предками по чоловічій лінії одні вважали греків-фанаріотів; інші – волохів або молдован, що переселилися в межі Слобідської України після невдалого Прутського походу Петра I; треті – сербів, котрих охоче приймали в гусарські полки Новосербії та Слов'яносербії для проходження прикордонної служби; четверті наполягали на болгарському походженні В. Н. Каразіна. На підставі виявлених та надрукованих М. Г. Станчевим архівних документів була переконливо доведена здогадка М. Дринова про болгарську ідентичність діда та батька В. Н. Каразіна, що опинилися у XVIII ст. на офіцерській службі в Російській імперії. Крапка у півторавіковій суперечці була, таким чином, поставлена (*Stanchev 2004."Etnicheskiye...; Stanchev 2005. Novi…; Stanchev 2005. Proishozhdenie…*), але інтерес до генеалогії роду Каразіних у М. Г. Станчева залишився й у наступні роки (*Stanchev 2008. Dnevnikat...; Karazin 2008; Stanchev 2016. Da se znae...; Stanchev 2020; Stanchev 2022; Stanchev 2023. Rid…*).

Високо оцінили вчені й підготовлений ним статистичний збірник «Болгари Російської імперії, СРСР, країнах Балтії та СНД» (*Snanchev 2009. Bolgary...*), де містилася детальна інформація про болгарських переселенців, почерпнута із різних джерел, починаючи з ревізських «сказок» XVIII ст. до матеріалів перепису населення початку XXI ст. Дякуючи цій капітальній праці, дослідники можуть простежити 300-річну динаміку чисельності болгар на сході Європи (чи, точніше, на півночі Євразії) за такими індикаторами, як стать, перебування у шлюбі, професія, релігія, грамотність, володіння рідною мовою тощо. Це був перший том запланованої тритомної енциклопедії. Роботу над другим томом, де представлені понад 1700 коротких біографій відомих бессарабських, таврійських і кримських болгар, що залишили слід на землі й у пам'яті нащадків, удалося завершити вже в Харкові (*Stanchev 2016. Bolgary...*).

Тут у вересні 2012 р., удостоєного на той час почесних відзнак Болгарської академії наук «За заслуги перед БАН» й медалі «Марин Дринов на стрічці» та обраного людиною року в номінації «Наука та освіта» за версією Асоціації болгар України, М. Г. Станчева було обрано професором по кафедрі нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а у січні 2013-го він став її завідувачем. На жаль, роботу над третім томом енциклопедії, присвяченому історії болгарських міст і сіл у Молдові та Україні, перервала війна, але десять років, що минули з того часу, були насичені інтенсивною інтелектуальною працею й по іншим темам, що вилилось в серію статей, які проливали світло на маловідомі сторінки біографії Х. Раковського (*Solomon 2014; Solomon 2016; Stanchev 2017. Uchast'…; Stanchev 2017. Hrystyyan…; Snanchev 2019. Hrystyyan…; Stanchev 2019. Rakovskiy…*) або історію таврійських і бесарабських болгар (*Stanchev 2012; Stanchev 2013; Stanchev 2013–2016; Stanchev 2014. Professor…; Stanchev 2019. Pevets…; Snanchev 2023. "Generalskiyat…*).

Коло наукових зацікавлень М. Г. Станчева не обмежується болгарською проблематикою. Відгуком на злочинну агресію путінської Росії проти України у 2014–2015 рр. стала книга «Третя світова. Битва за Україну», підготовлена у співавторстві з авторитетним американським істориком Ю. Фельштинським, що вийшла у Києві та Варшаві (*Felyshtinskiy 2015; Felshtinsky 2015*) по гарячим слідам подій й відразу стала справжнім бестселером. Про актуальність піднятої проблеми свідчить її нещодавне перевидання не тільки в столиці України (*Felyshtinskiy 2022*), а і в Нью-Йорку, Лондоні, Барселоні, Вільнюсі, Загребі та Софії (*Felshtinsky 2022; Felshtinski 2022; Felshtinskij 2022. Bitka…; Felshtinskij 2022. Treciasis…; Felshtinski 2023*). Після чого міжнародні рейтинги харківського професора помітно виросли, фіксуючи його численні (понад 350) наукові та науково-популярні праці на десяти мовах у 222 бібліотеках світу (згідно сайту World Cat Identites).

Відзначимо також багаторічну невтомну науково-організаційну діяльність професора М. Г. Станчева. Він стояв біля витоків Центра болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова, що офіційно відкрився в Каразінському університеті у лютому 2006 р.

з ініціативи ректора академіка НАН України проф. В. С. Бакірова та Голови БАН академіка І. Юхновського, здійснюючи його наукове керівництво до останнього часу (*Strashnyuk 2008; Strashnyuk 2015; Stanchev 2018*). На базі Дриновського центру з 2007 р. виходить «Дриновський збірник», спочатку як орган Комісії істориків Україна – Болгарія, а з 2017 р. – як щорічник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Болгарської академії наук, де Михайло Георгійович довгі роки очолював редакційну раду, а останні п'ять років – редакційну колегію (*Drinovski 2021, 2022*). Доклав він також чимало зусиль до організації Дриновських і Кирило-Мефодіївських читань в стінах ХНУ імені В. Н. Каразіна (*Stanchev 2014. Prodolzhaya…*). Отримавши грант Міністерства закордонних справ Болгарії на обладнання для лінгафонного кабінету, він використав його на створення у 2017 р. Кирило-Мефодіївського центру в структурі університетської бібліотеки, на основі якого відкрилися клуби «Слов'янські виміри» та «Linqua bulgarica»; виступив координатором спільного наукового проєкту вчених Інституту історичних досліджень БАН та історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна, що підготували фундаментальне видання епістолярної спадщини М. Дринова (*Marin 2023*).

На жаль, неспровокована агресія Росії проти України порушила багато творчих задумів, привела до переводу навчального процесу в усіх навчальних закладах Харкова в онлайн-формат, що потягнуло за собою призупинку діяльності Центру болгаристики та Кирило-Мефодіївського центру на час воєнного стану. З цієї ж причини магістерські курси для для харківських студентів-істориків («Актуальні проблеми всесвітньої історії», «Глобальні проблеми сучасності») й бакалаврські для економістів-міжнародників («Дипломатична та консульська служба», «Дипломатичний протокол і етикет») доводиться читати дистанційно, а 70-річний ювілей зустрічати в Софії.

Як Іноземний член Болгарської академії наук (з 2013 р.), харківський учений з квітня 2022 р. працює також в Інституті історичних досліджень БАН і, як гість-професор, – в Софійському університеті імені Святого Климента Охридського й Новому болгарському університеті. Вже тут, у Софії, була завершена підготовка до друку бібліографічного покажчика «Харківська школа історичної болгаристики» (*Kharkovska 2023*), лідером якої він є. На її сторінках відображені, зокрема, публікації його аспірантів Я. І. Шкабури, М. Л. Крютченко та Ю. В. Білоусова, котрі на сьогодні вже відбулися як професійні учені-болгаристи. Що означає продовження наукової традиції, яку ще у XIX ст. заклали професори І. І. Срезневський, П. А. Лавровський та М. Дринов. Продовжується й рід Станчевих (*Stanchev 2010*): донька Юлія подарувала онука Марка, що народився в Харкові й названий на честь прапрадіда, котрий переселився після російсько-турецької війни 1828–1829 рр. із села Кортен Новозагорського краю в Буджакські степи Бессарабії, а син Дмитро – онуку Жанну, яка з'явилася на світ у Софії.

Завжди по-спортивному підтягнутий й стримано оптимістичний, чуйний і стильний, Михайло Георгійович відомий не лише в наукових колах, але й ширшому загалу громадськості. За останні півтори роки він перетворився на впізнавану в Болгарії медійну постать, чиї коментарі та експертний аналіз російсько-української війни й інших проблем міжнародного життя користуються постійною увагою телевізійної аудиторії. Побажаємо ж ювіляру «многія лєта» на ниві болгаристики та українсько-болгарського наукового співробітництва, де його присутність помітна й користується заслуженою повагою колег.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Chernyavskiy G. I. 1991. Iz istorii ob'edinennoy oppozitsii SSSR (vtoraya pol. 20-h gg.) / G. I. Chernyavskiy, M. G. Stanchev. *Bulgarian Historical Review.* № 2, pp. 3-8.

Чернявский Г. И. 1991. Из истории объединенной оппозиции СССР (вторая пол. 20-х гг.) / Г. И. Чернявский, М. Г. Станчев. *Bulgarian Historical Review*. № 2, pp. 3-8.

Chernyavskiy G. I. 2014. Zhiznennyj put' Hristiana Rakovskogo 1873-1941. Evropeizm i bolyshevizm: neokonchennaya duel' / G. I. Chernyavskiy, M. G. Stanchev, M. V. Tortika (Lobanova). Moskva: Tsentrpoligraf, 558 s.

Чернявский Г. И. 2014. Жизненный путь Христиана Раковского 1873-1941. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль / Г. И. Чернявский, М. Г. Станчев, М. В. Тортика (Лобанова). Москва: Центрполиграф, 558 с.

Felshtinski Yu. 2023. Treta svetovna: bitkata za Ukrayna / Yu. Felshtinski, M. Stanchev. Sofia: Izd-vo na Nov balgarski universitet, 410 s.
Фелштински Ю. 2023. Трета световна: битката за Украйна / Ю. Фелштински, М. Станчев. София: Изд-во на Нов български университет, 410 с.
Felyshtinskiy Yu. 2015. Tret'ya mirovaya. Bitva za Ukrainu / Yu. Felyshtinskiy, M. Stanchev. Kiev: Nash format, 465 s.
Фельштинский Ю. 2015. Третья мировая. Битва за Украину / Ю. Фельштинский, М. Станчев. Киев: Наш формат, 465 с.
Felyshtinskiy Yu. 2022. Tret'ya mirovaya: bitva za Ukrainu. 2-e dop. izd. / Yu. Felyshtinskiy, M. Stanchev. – K.: Nash format, 416 c.
Фельштинский Ю. 2022. Третья мировая: битва за Украину. 2-е доп. изд. / Ю. Фельштинский, М. Станчев. – К.: Наш формат, 416 с.
Fe'lshtyns'kyj Yu. 2022. Tretya svitova: bytva za Ukrayinu. 2-e dop. vyd. / Yu. Fel`shtyns`kyj, M. Stanchev. Kyyiv: Nash format, 264 s.
Фельштинський Ю. 2022. Третя світова: битва за Україну. 2-е доп. вид. / Ю. Фельштинський, М. Станчев. Київ: Наш формат, 264 с.
Felshtinsky J. 2015. Trzecia wojna swjatowa? Bitwa o Ukraine / J. Felshtinsky, M. Stanchev. Poznan: Rebis, 431 s.
Felshtinsky Y. 2022. Blowing up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III / Y. Felshtinsky, M. Stanchev. London-New York: Gibson Square Books Ltd., 304 p.
Felshtinski Y. 2022. Ucrania: la primera batalla de la Tercera Guerra Mundial / Y. Felshtinski, M. Stancev. Barselona: Ediciones Deusto, 448 p.
Felstinskij J. 2022. Bitka za Ukrajinu. Treci svjetski rat? / J. Felstinski, M. Stanchev. Zagreb, Stilus, 304 c.
Felštinskij, J. 2022. Trečiasis pasaulinis. Mūšis dėl Ukrainos / J. Felštinskij, M. Stančev. Vilnius: Briedis, 320 p.
Georgiev L. 1990. Shpionin li e Dragomir Kirkov ili geroy? / L. Georgiev, M. Stanchev. *Savremenen pokazatel.* № 36, s. 38-39.
Георгиев Л. 1990. Шпионин ли е Драгомир Кирков или герой? / Л. Георгиев, М. Станчев. *Съвременен показател.* № 36, с. 38−39.
Drinovski sbornik. 2021. T. XIV. Sofia–Harkov: Izd-vo na BAN «Prof. Marin Drinov», 274 s.; 2022. T. XV. Sofia–Harkov, 2022, 345 s. (Tsi ostanni dva toma viyshli iz druku v Sofiyi).
Дриновски сборник. 2021. Т. XIV. София–Харков: Изд-во на БАН „Проф. Марин Дринов", 274 с.; 2022. Т. XV. София–Харков, 2022, 345 с. (Ці останні два тома вийшли із друку в Софії).
Karazin N. N. 2008. Dunav v plamatsi: (Dnevnik na korespondenta) : reportazhi (1877-1878 g.) / Nikolay N. Karazin; sast. Mihail Stanchev; Lilyana Vladeva, Lazar Georgiev. Sofia: Darzh. agentsia "Arhivi", 250 s. (Arhivite govoryat, 49).
Каразин Н. Н. 2008. Дунав в пламъци: (Дневник на кореспондента): репортажи (1877−1878 г.) / Николай Н. Каразин; съст. Михаил Станчев; Лиляна Владева, Лазар Георгиев. София: Държ. агенция „Архиви". 250 с. (Архивите говорят, 49).
Kharkovska shkola po istoricheska balgaristika (kam 175-godishninata na edna nauchna traditsia): Bibliografski ukazatel. 2023. / Sast. O. Zhuravlyova, N. Kazanski, S. Naydenova, M. Stanchev, S. Strashnyuk. – Sofia−Harkov: Izd-vo na BAN "Prof. Marin Drinov", 195 s.
Харковската школа по историческа българистика (към 175-годишнината на една научна традиция): Библиографски указател. 2023. / Съст. О. Журавльова, Н. Казански, С. Найденова, М. Станчев, С. Страшнюк. – София−Харков: Изд-во на БАН „Проф. Марин Дринов". 195 с.
Marin Drinov. 2023. Pisma, telegrami, dokladni zapiski. 1859-1905. / Sast. D. Hristov, L. Solenkova, M. Levkova-Muchinova, P. Bozhilov, V. Ivashtenko, S. Posohov. Sofia: Izd-vo na BAN "Prof. Marin Drinov", 927 s.
Марин Дринов. 2023. Писма, телеграми, докладни записки. 1859−1905. / Съст. Д. Христов, Л. Соленкова, М. Левкова-Мучинова, П. Божилов, В. Иващенко, С. Посохов. София: Изд-во на БАН „Проф. Марин Дринов". 927 с.
Mikhail Georgievich Stanchev – professor Harykovskogo natsionalynogo universiteta imeni V. N. Karazina (k 60-letiyu so dnya rozhdenia): bibliogr. ukaz. 2013 / sost.: S. Yu. Strashnyuk, G. I. Chernyavskiy; bibliograf. red. O. S. Zhuravleva. Harykov: HNU imeni V. N. Karazina, 56 s.
Михаил Георгиевич Станчев – профессор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (к 60-летию со дня рождения): библиогр. указ. 2013 / сост.: С. Ю. Страшнюк, Г. И. Чернявский; библиограф. ред. О. С. Журавлева. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 56 с.
Solomon F. 2014. Intimintate si militantism socialist in prag de razboi. Scriorile Alexandrinei Alexsandrescu (Codreanu) carte Cristian Racovski (martie-august 1916) / F. Solomon, M. Stanchev. *Archiva Moldaviæ*, V (2013). Jasi, pp. 387-422.

Solomon F. 2016. O căsătorie prin corespondenţă. Scrisorile Annei Kiselkova către Cristian Racovski (1911-1912) / Lettres d'Anna Kisselkova à Christian Rakovski (1911-1912) / F. Solomon, M. Stancev, A. Timonin, A. Rudi/ *Archiva Moldaviæ***,** VIII. Jasi, pp. 287-319.

Stanchev M. 1989. Iz istoriya na balgarskite preselnitsi v Rusia. Sofia. 41 s. Станчев М. Г. 1989. Из историята на българските преселници в Русия. София. 41 с.

Stanchev M. 1989. M. Drinov i istoricheskata balgaristika v Rusia v kraya na 19 – nachaloto na 20 vek. *Materiali ot balgaro-savetska nauchna konferentsia, posvetena na 110-godishninata ot sazdavaneto na Narodnata biblioteka i 150-godishninata ot razhdaneto na M. Drinov.* Sofia, s. 86-89.

Станчев М. Г. 1989. М. Дринов и историческата българистика в Русия в края на XIX – началото на XX век. *Материали от българо-съветската научна конференция, посветена на 110-годишнината от създаването на Народната библиотека и 150-годишнината от рождението на М. Дринов.* София, с. 86–89.

Stanchev M. G. 1994. M. G. Popruzhenko – stranitsy zhizni i tvorchestva *// Bolgarskiy ezhegodnik.* T. 1. Harykov, s. 122-135.

Станчев М. Г. 1994. М. Г. Попруженко – страницы жизни и творчества // *Болгарский ежегодник*. Т. 1. Харьков, с. 122–135.

Stanchev M. G. 2000. D-r Krastyu Rakovski – darzhavnik, politik i diplomat. 1917-1941 g.: dis. ... d-ra na is.. nauk. Sofia, 41 s.

Станчев М. Г. 2000. Д-р Кръстю Раковски – държавник, политик и дипломат. 1917–1941 г.: дис. ... д-ра на ис.. наук. София. 41 с.

Stanchev M. G. 2004. Vasil Karazin i osnovavaneto na Harkovskia universitet: (200 godini ot sazdavaneto mu). *Istoricheski pregled.* № 3-4, s. 184-198.

Станчев М. Г. 2004. Васил Каразин и основаването на Харковския университет: (200 години от създаването му). *Исторически преглед*, № 3–4, с. 184–198.

Stanchev M. 2004. D-r Krastyu Rakovski – darzhavnik, politik i diplomat. – Sofia: Akad izd-vo "Marin Drinov", 314 s.

Станчев М. 2004. Д-р Кръстю Раковски – държавник, политик и дипломат. – София: Акад изд-во „Марин Дринов". 314 с.

Stanchev M. G. 2004. "Etnicheskie obrazy" V. N. Karazina v istorii i istoriografii. *Visnyk Harkivs'kogo natsional'nogo universitetu imeni V. N. Karazina*. № 633. Seriya: Istoriya. Vyp. 36, s. 29-43.

Станчев М. Г. 2004. «Этнические образы» В. Н. Каразина в истории и историографии. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* № 633. Серія: Історія. Вип. 36, с. 29-43.

Stanchev M. G. 2005. Novi dokumental`ni svidchennya pro poxodzhennya Vasy`lya Karazina. *Shid – Zaxid: istoryko-kul`turologichnyj zbirnyk* / za red. V. V. Kravchenka. Xarkiv-Kyyiv. Vyp. 7: Universytety ta naciyi v Rosijs`kij imperiyi, s. 274-278.

Станчев М. Г. 2005. Нові документальні свідчення про походження Василя Каразіна. *Схід – Захід: історико-культурологічний збірник* / за ред. В. В. Кравченка. Харків-Київ. Вип. 7: Університети та нації в Російській імперії, с. 274-278.

Stanchev M. G. 2005. Proishozhdenie V. N. Karazina: problemy istoriografii i istochnikovedeniya. *Bulgarian Historical Review.* № 3-4, s. 203-215.

Станчев М. Г. 2005. Происхождение В. Н. Каразина: проблемы историографии и источниковедения. *Bulgarian Historical Review*. № 3-4, с. 203-215.

Stanchev M. G. 2006. Georgiy Bakalov: politicheskaya biografiya (s kulyturologicheskim komponentom) / M. G. Stanchev, G. I. Chernyavskiy. Sofia: Akad. izd-vo "Marin Drinov", 420 s.

Станчев М. Г. 2006. Георгий Бакалов: политическая биография (с культурологическим компонентом) / М. Г. Станчев, Г. И. Чернявский. София: Акад. изд-во „Марин Дринов". 420 с.

Stanchev M. G. 2008. Trotskiy, Bolgaria i bolgary / M. G. Stanchev, G. I. Chernyavskiy. Sofia: Akad. izd-vo "Marin Drinov", 356 s.

Станчев М. Г. 2008. Троцкий, Болгария и болгары / М. Г. Станчев, Г. И. Чернявский. София: Акад. изд-во „Марин Дринов". 356 с.

Stanchev M. 2008. Dnevnikat na N. N. Karazin "Dunav v plamatsi"/ M. Stanchev, L. Georgiev, L. Vladeva. *130 godini ot rusko-turskata osvoboditelna voyna (1877-1878 g.) i vazstanovyavaneto na balgarskata darzhavnost. Ot empirichno istorikohronologichno kam teoretichesko osmislyavane: Yubil. Mezhdunar. nauch. konf., 19-20 fevr. 2008 g.* / red. I. Stoyanov, Hr. Glushkov, P. St. Petkov i dr. Sofia, s. 68-76.

Станчев М. 2008. Дневникът на Н. Н. Каразин „Дунав в пламъци"/ М. Станчев, Л. Георгиев, Л. Владева. *130 години от руско-турската освободителна война (1877–1878 г.) и възстановяването на българската държавност. От емпирично историкохронологично към теоретическо осмисляване: Юбил. междунар. науч. конф., 19–20 февр. 2008 г.* / ред. И. Стоянов, Хр. Глушков, П. Ст. Петков и др. София, с. 68–76.

Stanchev M. 2009. Bolgary v Rossiyskoy imperii, SSSR, stranah Baltii i SNG. Tom 1 (1711-2006): stat. sb. Sofia: Akad. Izd-vo "Marin Drinov", 618 s.

Станчев М. 2009. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Том 1 (1711−2006): стат. сб. София: Акад. изд-во „Марин Дринов". 618 с.

Stanchev M. 2010. Rod Stanchevyh (s. Korten, Respublika Moldova). Sofia: [B. i.], 184 s.

Станчев М. 2010. Род Станчевых (с. Кортен, Республика Молдова). София: [Б. и.], 184 с.

Stanchev M. 2012. Bolgarskoe naselenie Priazovyya za poslednie 150 let (statisticheskiy obzor). *IV Priazovsykiy bolgaristichniy seminar. Materiali mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi*. Melitopol'–Veliko Tirnovo, s. 133-159.

Станчев М. 2012. Болгарское население Приазовья за последние 150 лет (статистический обзор). *IV Приазовський болгаристичний семінар. Матеріали міжнародної наукової конференції.* Мелітополь–Велико Тирново, с. 133-159.

Stanchev M. G. 2013. Seryj kardinal (O rodonachalynike atomnoy i vodorodnoy bomb v SSSR N. A. Dmitrieve). *Bulgaria: metropoia i diaspora: Sb. po sluchay 65-godishninata na d-r ist. nauk Nikolay Chervenkov*. Veliko Tarnovo, s. 339-347.

Станчев М. Г. 2013. Серый кардинал (О родоначальнике атомной и водородной бомб в СССР Н А. Дмитиеве). *България: метропоия и диаспора: Сб. по случай 65-годишнината на д-р ист. наук Николай Червенков.* Велико Търново, с. 339−347.

Stanchev M. G. 2013-2016. "Delo trinadtsati" (O tak nazyvaemoy "bolgarskoy kontrrevolyutsionnoy natsionalisticheskoy organizatsii v Ukraine" 1937-1938 gg.). *Drinovsykiy zbirnik / Drinovski sbornik.* Harkiv-Sofia: Vid-vo «Prof. Marin Drinov». T. VI, s. 368-412; T. VII, s. 357-392; T. VIII, s. 383-403; T. IX, s. 413-434.

Станчев М. Г. 2013-2016. "Дело тринадцати" (О так называемой "болгарской контрреволюционной националистической организации в Украине" 1937-1938 рр.). *Дриновський збірник / Дриновски сборник*. Харків-Софія: Вид-во «Проф. Марин Дринов». Т. VI, с. 368-412; Т. VII, с. 357-392; Т. VIII, с. 383-403; Т. IX, с. 413-434.

Stanchev M. G. 2014. Professor Marin Drinov v vospominaniyah potomkov. *Harkivskiy istoriografichniy zbirnik*. Harkiv. Vyp. 13, s. 317-320.

Станчев М. Г. 2014. Профессор Марин Дринов в воспоминаниях потомков. *Харківський історіографічний збірник*. Харків. Вип. 13, с. 317-320.

Stanchev M. 2014. Issyak stepnoy rodnik...: Pamyati Savelia Zaharovicha Novakova (1935-2013). *Drinovsykiy zbirnik / Drinovski sbornik.* T. VII. Harkiv-Sofiya: Vidvo BAN "Prof. Marin Drinov», s. 432-434.

Станчев М. 2014. Иссяк степной родник...: Памяти Савелия Захаровича Новакова (1935-2013). *Дриновський збірник / Дриновски сборник*. Т. VII. Харків-Софія: Вид-во БАН "Проф. Марин Дринов», с. 432-434.

Stanchev M. G. 2014. Prodolzhaya nauchnuyu traditsiyu: harykovskaya bolgaristika mezhdu Drinovskimi chteniyami (1998-2013) / M. G. Stanchev, S. Yu. Strashnyuk. *Drinovsykiy zbirnik / Drinovski sbornik.* T. VII. Harkiv-Sofia: Vyd-vo BAN "Prof. Marin Drinov», s. 26-43.

Станчев М. Г. 2014. Продолжая научную традицию: харьковская болгаристика между Дриновскими чтениями (1998−2013) / М. Г. Станчев, С. Ю. Страшнюк. *Дриновський збірник / Дриновски сборник.* Т. VII. Харків-Софія: Вид-во БАН "Проф. Марин Дринов», с. 26-43.

Stanchev M. 2016. Bolgary v Rossiyskoy imperii, SSSR, stranah Baltii i SNG. Tom 2: Biograficheskaya entsiklopedia. Harykov: Kontrast, 592 s.

Станчев М. 2016. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Том 2: Биографическая энциклопедия. Харьков: Контраст, 592 с.

Stanchev M. G. *2016.* Da se znae – Karazini sa balgari. Rodolyubets: almanah. Br. VIII, s. 166-170.

Станчев М. Г. 2016. Да се знае – Каразини са българи. *Родолюбец*: алманах. Бр. VIII, с. 166−170.

Stanchev M. G. 2017. Uchast` Hrystyyana Rakovs`kogo v ukrayins`ko-rosijs`kyh peregovorax 1918 r. *Ukrayina dyplomatychna. Naukovyj shchorichnyk.* Kyyiv, s. 694-706.

Станчев М. Г. 2017. Участь Християна Раковського в українсько-російських переговорах 1918 р. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. Київ, с. 694-706.

Stanchev M. G. 2017. Hrystyyan Rakovs`kyj yak ochil`nyk Narkomatu zakordonnyh sprav UCRR. *Zovnishni spravy*. № 12. Kyyiv, *s. 1-7.*

Станчев М. Г. 2017. Християн Раковський як очільник Наркомату закордонних справ УСРР. *Зовнішні справи.* № 12. Київ, с. 1-7.

Stanchev M. 2018. Tsentar po balgaristika i balkanski izsledvania «Marin Drinov» v Harkovskia natsionalen universitet «V. N. Karazin» (Ukrayna) / Stanchev M., Strashnyuk S. *Balgaristika.* Br. 35, s. 90-96.

Станчев М. 2018. Център по българистика и балкански изследвания „Марин Дринов" в Харковския национален университет „В. Н. Каразин" (Украйна) / Станчев М., Страшнюк С. *Българистика*. Бр. 35, с. 90−96.

Stanchev M. G. 2019. Hrystyyan Rakovs`kyj yak dyplomat (1918-1927). *Ukrayina i Bolgariya v istoriyi Yevropy.* Kyyiv, s. 355-375.
Станчев М. Г. 2019. Християн Раковський як дипломат (1918-1927). *Україна і Болгарія в історії Європи.* Київ, с. 355-375.
Stanchev M. H. 2019. Rakovskiy. Pervyye shagi v Parizhe: (iz diplomaticheskogo dnevnika sovetskogo polpreda, oktyabr' – noyabr' 1925 g.) / M. Stanchev, Ya. Shkabura. *Bulgarian Historical Review.* № 1-2, pp. 198-245.
Станчев М. Х. 2019. Раковский. Первые шаги в Париже: (из дипломатического дневника советского полпреда, октябрь – ноябрь 1925 г.) / М. Станчев, Я. Шкабура. *Bulgarian Historical Review.* № 1-2, pp. 198-245.
Stanchev M. G. 2019. Pevets, rezhisser i akter (O Vekove Nikolaye Dmitroviche). *Budzhak: ot proshlogo k nastoyashchemu (Sb. statey k 80-letiyu I. F. Greka).* Kishinev: Lexon Prim, s. 195-203.
Станчев М. Г. 2019. Певец, режиссер и актер (О Векове Николае Дмитровиче). *Буджак: от прошлого к настоящему (Сб. статей к 80-летию И. Ф. Грека).* Кишинев: Lexon Prim, с. 195–203.
Stanchev M. G. 2020. Rod Karazinyh. Firul viu, ce leage timpuri: Culegere de articole = Vremen svyazuyushtaya nity. Sbornik statey = The thread that connects times: The collection of articles: Ad honorem Victor Tviskun. Chishinau, Cartdidact, pp. 734-765.
Станчев М. Г. 2020. Род Каразиных. *Firul viu, ce leage timpuri: Culegere de articole = Времен связующая нить. Сборник статей = The thread that connects times: The collection of articles: Ad honorem Victor Tviskun*. Chishinau, Cartdidact, pp. 734-765.
Stanchev M. 2022. Novi arhivni materiali za Nazar Karazin / M. Stanchev, O. Vovk/ *Spisanie na BAN.* № 3, c. 9-12.
Станчев М. 2022. Нови архивни материали за Назар Каразин / М. Станчев, О. Вовк. *Списание на БАН*. № 3, с. 9–12.
Stanchev M. 2023. «Generalskiyat korpus» na besarabskite balgari v Bulgaria (1878-1944). *Yubileen sbornik na 70-godishninata na prof. din Lizbet Lyubenova:* Sofia, s. 538-566.
Станчев М. 2023. „Генералският корпус" на бесарабските българи в България (1878−1944). *Юбилеен сборник за 70-годишнината на проф. дин Лизбет Любенова*. София, с. 538−566.
Stanchev M. 2023 Rid Karaziny`h: nove prochytannya (Do 250-richchya vid dnya narodzhennya V. N. Karazina) // *Visnyk Harkivs`kogo nacional`nogo universytetu imeni V. N. Karazina*. Seriya «Istoriya». Vyp. 64, s. 49-86.
Станчев М. 2023 Рід Каразіних: нове прочитання (До 250-річчя від дня народження В. Н. Каразіна) // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія». Вип. 64, с. 49–86.
Strashnyuk S. 2008. Tsentar po balgaristika i balkanski izsledvania "Marin Drinov" – rezultati ot deynostta / S. Strashnyuk, M. Stanchev. *Spisanie na BAN*. № 6, s. 85-89.
Страшнюк С. 2008. Център по българистика и балкански изследвания „Марин Дринов" – резултати от дейността / С. Страшнюк, М. Станчев. *Списание на БАН*. № 6, с. 85−89.
Strashnyuk S. 2015. Centr bolgarystyky ta balkans`kyh doslidzhen` imeni Maryna Drynova / Strashnyuk S., Stanchev M. *Slovyans`kyj svit. T. 14. Kyyiv, s. 227-234.*
Страшнюк С. 2015. Центр болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова / Страшнюк С., Станчев М. *Слов'янський світ*. Т. 14. Київ, с. 227-234.
Vasil Karazin: zhivot i deynost 2005. / Sast. M. Stanchev, A. Zapryanova, L. Georgiev, P. Cholov i dr. Sofia: Akad. izd-vo "Marin Drinov", 376 s.
Васил Каразин: живот и дейност 2005. / Съст. М. Станчев, А. Запрянова, Л. Георгиев, П. Чолов и др. София: Акад. изд-во „Марин Дринов". 376 с.
Vekov A. 1992. Neopublikovani pisma na E. Volkov do prof. I. Shishmanov / A. Vekov, M. Stanchev // Izvestia na darzhavnite arhivi. Sofia.T. 63, s. 206-229. Веков А. 1992. Неопубликовани писма на Е. Волков до проф. И. Шишманов / А. Веков, М. Станчев. *Известия на държавните архиви*. Т. 63, с. 206−229.

Дата подання статті у редакцію – 01.08.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.02

ОБСТАВИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА СЕМАНТИКА ЕТНОНІМА *БОЛГАР*[1]

Олег Бубенок

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу Євразійського степу, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, вул. Грушевського 4, 01001, м. Київ, Україна,
e-mail: helgebub@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0104-6081

Пояснити походження етноніма ***болгар (булгар)*** намагалися давно. На сьогодні відомо більше 10 гіпотез. Ще у XII ст. арабський мандрівник ал-Гарнаті стверджував, що ***болгар*** – це арабізована форма місцевого слова ***балар*** – «розумна людина». Р. Чарнок в середині XIX ст. виводив даний етнонім від гідроніма ***Волга***. Болгарські вчені намагалися також пояснити назву народу ***болгари***. Так, Спиридон Габровський виводив її від імені прародителя Болга, а Цані Гінчев – від назви річки Буг. Інша етимологія пов'язує походження етноніма болгар з монгольським ***bulğarak*** – «відокремити» (O. Karatay). Деякі вчені вважали, що етнонім ***булгар*** міг виникнути із прототюркського слова ***bulġha***– «змішувати» (G. W. Bowersock). Б. Мункачі, А. П. Новосельцев та Д. М. Данлоп намагалися пов'язати етнонім ***болгар*** з уграми. Проте усі запропоновані гіпотези не відповідають історичним реаліям і не витримують критики.

Тому є сенс підтримати висунуте О. Пріцаком і підтримане П. Добревим, О. Каратаєм та іншими дослідниками припущення, згідно з яким термін ***болгар*** утворився від з'єднання прототюркських ***bel*** («п'ять») і ***gur*** («стріла» у сенсі «плем'я»). На нашу думку, ця гіпотеза найбільше підтверджується історичними фактами, що містяться в історичному наративі. Саме п'ять племен у складі Великої Болгарії згадує Феофан.

Ключові слова: болгар, гіпотеза, етнонім, семантика, п'ять племен, візантійські джерела

CIRCUMSTANCES OF EMERGENCE AND SEMANTICS OF THE ETHNONYM *BULGAR*

Oleg Bubenok

Doc. Sci. (History), Professor, Chief Researcher of the Eurasian Steppe Department of A. Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Hrushevsky Street, 4, Kyiv, 01001, Ukraine,
helgebub@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0104-6081

The explanation of the origin of the ethnonym ***Bulgar*** is a scholar problem for a long time.In the 12th century an Arab traveler al-Gharnati claimed that ***Bulgar*** is an Arabized form of the local word ***balar***, meaning «intelligent person». In the middle of the 19th century R. Charnock derived this ethnonym from the hydronym ***Volga***. Bulgarian scholars also tried to explain the name of the Bulgarian people. So, Spyridon Gabrovsky derived it from the name of the ancestor Bolg, and Tsani Ginchev – from the name of the Bug river.Another etymology connects the origin of the ethnonym ***Bulgar*** with the Mongolian ***bulğarak*** – "separate" (O. Karatay). Some scholars believed that the ethnonym ***Bulgar*** could have originated from the Proto-Turkic word ***bulġha*** – "to mix" (G. W. Bowersock). B. Munkacsi, A. P. Novoseltsev and D. M. Dunlop tried to connect the ethnonym ***Bulgar*** with the Ugrians. However, all the proposed hypotheses do not correspond to historical realities and do not withstand criticism.

[1] Основою для написання даної статті стала доповідь «Проблема походження етноніма болгар», прочитана 3 грудня 2022 р. під час проведення «VI конгресу сходознавців» в м. Києві.

Therefore, it makes sense to support the assumption put forward by O. Pritsak and supported by P. Dobrev, O. Karatay and other researchers, according to which the term ***Bulgar*** was formed from the combination of the Proto-Turkic ***bel*** ("five") and ***gur*** ("arrow" in the sense of "tribe"). In our opinion, this hypothesis is most supported by the historical facts contained in the historical narrative. So, Theophanes mentions exactly the five tribes in Great Bulgaria.

Keywords*:* Bulgar, hypothesis, ethnonym, semantics, five tribes, Byzantine sources

Приблизно в 630–660 рр. намітилось політичне піднесення протоболгар – у Приазов'ї виникло державне утворення Велика Болгарія. На жаль, у цьому напрямі досліджень ще існує багато білих плям. Серед них, насамперед, проблема походження самої назви племен – ***болгар (булгар)***.

Дослідники звернули увагу на те, що перші достовірні відомості про народ ***булгар*** відносяться до кінця V ст. Саме тоді Іоан Антіохійський писав, що імператор Зенон покликав булгар (vulgares) на допомогу для боротьби з остготами (Генинг, Халиков 1964, 101; Кляшторный, Султанов 2000, 135). Проте у деяких історичних хроніках є згадки про те, що булгарські племена опинилися на території Східної Європи задовго до гунської навали. Так, про булгар йдеться в повідомленні вірменського історика V ст. Мойсея Хоренського, який посилається на сирійського автора IV ст. Мар-Аббаса Катіну. Ця інформація повідомляє, що у 149–127 рр. до н. е. булгари, які раніше мешкали на північ від Кавказьких гір, вдерлися до Вірменії (Моисей Хоренский 1858, 81, 87). Крім цього, інформація про булгар міститься в анонімному візантійському хронографі 354 р., переписаному в V ст. Там йдеться про події напередодні 230 р. н. е. і подається перелік народів, які мешкали на північ від Кавказу, де на останньому місці згадуються булгари (vulgares) (Сиротенко 1961, 17; Кляшторный, Султанов 2000, 134).

Проте слід зважити на те, що відомості про перебування булгар у Східній Європі в догунські часи мають компілятивний характер. У нас немає впевненості в тому, що переписувачі не замінили етнонімом ***булгари*** назву якогось іншого народу. Ця невизначеність і стала причиною того, що на сьогодні відомо кілька гіпотез щодо походження назви народу ***болгар (булгар).***

Пояснити походження етноніма ***болгар (булгар)*** намагалися давно, вже за часів Середньовіччя. Так, арабський мандрівник, ісламський місіонер Абу Хамід аль-Гарнаті, який відвідав Волзьку Булгарію в 1135 і 1150 рр., у своєму географічному трактаті згадує прочитану ним «Історію Булгара», в якій говориться, що слово ***булгар***– це арабізована форма місцевого слова ***балар*** –розумна людина (Гарнати 1971, 31). Але, як ми бачимо, термін ***болгар*** був відомий задовго до тих часів, коли територію Східної Європи відвідали перші арабські мандрівники та купці.

Найбільш рання наукова гіпотеза походження етнотопоніму була висунута Р. Чарноком в середині XIX ст. Він пов'язує його з особливостями вимови назви ріки Волга, біля берегів якої мешкали племена протоболгар, що поступово трансформувалося: ***Volga–Volgarii–Volgari–Bolgaria–Bulgaria*** (Charnock 1859, p. 50). Але відомо, що коли протоболгари в раннє Середньовіччя мешкали біля берегів цієї великої ріки, то вона мала назву Ітіль у нижній течії, принаймні там, де вони знаходились. Існують й інші гіпотези.

Не залишались осторонь від вирішення проблеми і болгарські вчені. Ще за часів Відродженні у Болгарії (XVIII–XIX ст.) з'являються їхні гіпотези. Так, Спиридон Габровський вважав, що назва ***болгар*** походить від імені їхнього прародителя Болга. В той же час Цані Гінчев пов'язував походження назви народу з назвою річки Буг (Божилов 2006, 60–61). Але ці гіпотези не набули широко поширення, бо не витримали перевірки часом. Так, припущення про зв'язок етноніма з гідронімом ***Буг*** не підтверджується тим, що носії цієї етнічної назви вже прийшли з таким найменуванням із більш східних територій.

Інша етимологія виводить походження етноніма з монгольського ***bulğarak*** («відокремити», –пов'язуючи із здобуттям Великою Булгарією незалежності від Тюркського і Аварського каганатів) (Karatay 2003, 28). При цьому слід звернути увагу на те, що назва ***болгар*** була зафіксована задовго до утворення Тюркського та Аварського каганатів. При цьому не зрозуміло, чому термін виводиться не з чуваської, а монгольської мови.

Окрім того, деякі вчені вважали, що етнонім «булгари» міг виникнути із прототюркського слова ***bulġha*** («змішувати», «струшувати», «перемішувати»–при цьому могло йтися як про змішування всередині самих огурів, так і між огурами та їхніми сусідами-сарматами) і його похідного ***bulgak*** («повстання», «безлад») (Bowersock 1999, 354). Проте в останньому випадку не зрозуміло, проти кого мали повставати носії назви, бо болгари за часів пізньої Античності та раннього Середньовіччя ніким не були підкорені. Що стосується етимології «змішані», то вона може відповідати характеру утворення усіх кочових народів, оскільки традиційно нові кочові об'єднання номадів утворюються як наслідок змішання прибульців і попередніх родо-племінних груп.

Підсумовуючи, слід зазначити: творці цих гіпотез спиралися на те, що в тюркських мовах поняття ***-ар***, яке є складовою терміна ***болг-ар***, мало семантичне значення «людина, люди». Є й інші підходи.

Так, російський історик А. П. Новосельцев висловив припущення: «Етнонім ***булгари*** в другій частині, безсумнівно, відображає їх початковий зв'язок з уграми, а в першій частині, очевидно, перегукується з тюркським «булга» («змішувати»), і тоді все слово означає «змішані угри» (Новосельцев 1990, 37–38).

Схожу етимологію етноніму ***булгар*** навів понад сто років тому угорський вчений-мовознавець Бернат Мункачі: ***болгар*** – «п'ять угрів» (Muncacsi 1945, 280–281). Відповідно до Д. М. Данлопа, етнонім ***башкорт*** походить від форм ***beshgur, bashgur***, тобто «п'ять племен, п'ять угрів». Так як ***Sh*** у сучасній мові, відповідає ***L*** у булгарській, отже, на думку Д. М. Данлопа, етноніми ***башкорт (bashgur)*** і ***булгар (bulgar)*** еквівалентні (Dunlop 1954, 39–40).

Версія про угорське походження угрів не витримує критики, оскільки у фінно-угорських мовах немає слова «Угр»; ім'я ***Угр*** – похідне від з гунського імені ***Огур*** і поширилося на угорські-фінські народи завдяки угорцям. Крім того, ім'я ***Булгар*** зафіксовано в китайських літописах з 216 року, коли генерал Цао Цао ввів нову організацію «п'ять частин» у рангову структуру південних хунну, етимологія якої цілком виразно відбиває мову булгарської групи тюркських мов (Паркер 2003).

Тому більш вірогідним виглядає висунуте О. Пріцаком і підтримане П. Добревим, О. Каратаєм та іншими дослідниками припущення, згідно з яким термін ***болгар*** утворився від з'єднання пратюркського ***bel*** («п'ять») і **gur** («стріла» у сенсі «плем'я») (Добрев 2002, 37–41; Рашев 2004, 16; Karatay 2003, 28). На нашу думку, ця гіпотеза найбільше підтверджується історичними фактами, що містяться в історичному наративі.

Так, готський історик Йордан відзначає, що після смерті Аттіли у другій половині V ст. гуни рушили на схід та оселилися у степах Причорномор'я (Иордан I960, 118–120). Йордан писав, що вже в середині VI ст. у причорноморських степах мешкали булгари (Иордан 1960, 37). З того часу багато авторів починають плутати гунів з булгарами, а це спонукало деяких дослідників вважати, що під назвою ***гуни*** могли бути відомі у багатьох випадках булгари. Після Йордана етнонім ***булгари*** тимчасово зникає зі сторінок візантійських хронік, а замість нього в другій половині VI ст. починають вживати терміни ***кутригури*** та ***утигури***. Прокопій Кесарійський та Агафій писали, що на схід від Танаїса (Дона. – *О. Б.*) у країні Евлісії мешкають утигури, а на захід – кутригури (Прокопий 1959, 385–388, 434–438, 467; Агафий 1953, 73, 88–89, 147–149). Виходячи з того, що назви ***кутригури*** та ***утигури*** вживалися замість етнічного терміна ***булгари***, логічно пов'язати ці племінні об'єднання з булгарами. Саме в нащадках утигурів та кутригурів дослідники схильні бачити засновників Великої Болгарії (Артамонов 1962, 160–169; Гадло 1979, 95–113; Новосельцев 1990, 73–75).

Останнім часом серед дослідників набула поширення гіпотеза С. Г. Кляшторного, згідно з якою початок етногенезу протоболгар треба виводити не з часів гунської навали, а з подій V ст., описаних Пріском Панійським (Кляшторный, Султанов 2000, 135–136). Пріск повідомляє, що в 463 р. до імператора Східної Римської імперії прибуло посольство від «Сарагурів», «Урогів» (Угурів. – *О. Б.*) та «Оногурів», які просили імператора допомогти в боротьбі проти «Уннів Акатірів», які мешкали в степах поблизу Кавказу. Причиною цієї міграції став тиск зі сходу савірів, на яких тиснули авари, на яких у свою чергу напали народи, котрі жили біля берегів «океану» (Приск 1861, 87–88). С. Г. Кляшторний це зсунення пояснював тим, що в першій половині V ст. біля північних кордонів

китайської держави Тоба Вей утворилася держава жуань-жуаней, яка зазнала нападу з боку китайців, що врешті-решт призвело до порушення силового балансу серед племен Євразійського степу. Внаслідок цього західне угрупування огурів залишило свої землі у західній частині Центральної Азії і перейшло Волгу (Кляшторный, Султанов 2000, 136). Пріск повідомляє, що вже 466 р. сарагури разом з переможеними «Акатірами» здійснили з півночі Кавказу похід проти Персії, супротивниці Східної Римської імперії (Приск 1861, 93). Представники цього ж етнічного масиву були відомі на початку VI ст. в сирійській хроніці Захарія Рітора як ***сірургур***, ***аугар*** та ***аунгур*** (Пигулевская 1941, 82–84). Вважають, що оногури під назвою ***хайландур***, як жителі країни ***Агуанрія***, були відомі в творах Єгіше (V ст.) та інших вірменських авторів (Егише 1971, 31, 127; Гадло 1979, 55–56). К. Патканов висловив припущення, що назва протоболгарського племені ***Огхондор***, що зустрічається у «Вірменській географії» (VII ст.), та назва ***Вгндрур*** у Мойсея Хоренського (V ст.) походить від назви ***Оногур*** візантійських авторів (Патканов 1883, 24–25). Інший варіант етнічної назви протоболгар у формі ***унногундур*** фігурує у Феофана та Никифора (Чичуров 1980, 60, 161). Дослідники вважають, що назва цього племені зустрічається у письмових джерелах написаних після середини X ст. у вигляді ***В-н-н-т-р*** у Розлогій редакції «Листа Йосипа» (Коковцов 1932, 92) та ***В-н-н-д-р*** в анонімному трактаті «Худуд ал-'Алам» (Minorsky 1937, 32), що може свідчити про те, що автори цих текстів користувалися творами ранньосередньовічних авторів.

З огляду на це великий інтерес становить походження терміна ***оногур***. С. Г. Кляшторний пропонує перекладати с тюркських мов терміни ***он огур*** як «десять [племен] огурів». При цьому дослідник ставить знак рівності між терміном ***огур*** і етнічною назвою ***огуз***, тобто вважає предків протоболгар огузами (Кляшторный, Султанов 2000, 137). Проте вже давно доведено, що мова протоболгар була близькою до чуваської, а не до огузьких мов тюркської групи. Підставою для такого припущення стало вивчення числівників в «Іменнику болгарських ханів», фрагментарних написів грецькими літерами часів Першого Болгарського царства на Балканах, тощо (Куник 1879, 118–161; Кулаковский 1996, 323–333; Ашмарин 1902; Pritsak 1981). Тому найбільш обгрунтованим виглядає пояснення Р. А. Агєєвої щодо походження назви ***оногур***. На думку дослідника, булгаро-тюркський етнічний термін ***onogur*** складається з ***on*** – «десять» і ***ogur*** – «стріла», як назва племені. При цьому дослідник припускає, слово ***ogur*** або ***oguz*** може виступати як етнонім і самостійно (Агеева 1990, 65–66). З огляду на це є сенс пригадати, що у тюркютів також символом кожного племені була стріла, і тюркський ель традиційно складався з десяти племен і тому вони називали себе «десятистрільний народ» (Кляшторный, Султанов 2000, 86–87). Отже, назва ***оногур*** могла вже виникнути в Центральній Азії ще до переселення її носіїв до степів Північного Кавказу. З іншого боку неможливо уявити, щоб усі десять кочових племен розмістилися у степах Передкавказзя.

Звертає на себе увагу те, що Пріск у своєму творі подав кілька племінних назв: ***Сарагури***, ***Уроги*** (***Угури***) та ***Оногури*** (Приск 1861, 87–88). Якщо виходити з того, що оногурів було десять племен, то взагалі перейти Волгу мала лише частина з них – усі десять племен просто не розмістилися б у степах Волго-Донського межиріччя. А це може означати, що ми маємо справу не з назвами окремих племінних об'єднань, а з варіантами самоназв одного племінного угрупування, де ***огур*** та ***оногур*** могли бути первісними назвами. Тому великий інтерес може становити походження назви ***сарагур***. С. Г. Кляшторний пропонує розглядати цей етнонім як ***сарогур*** – «білі огури»(Кляшторный, Султанов 2000, 137). У зв'язку з цим доречно пригадати спостереженнями О. Пріцака, згідно з яким у стародавніх кочівників Центральної Азії Захід позначався білим кольором, якщо існувала північна орієнтація (Pritsak 1981, 376–383). Отже сарагури були тією західною частиною оногурів, які перейшли Волгу та оселилися в степах Передкавказзя. Якщо врахувати те, що конфедерація племен у кочівників традиційно поділялася на західне та східне угрупування – лівий та правий фланги, то кількість племен сарагурів мала б налічувати п'ять племен. Саме п'ять племен у складі Великої Болгарії згадує Феофан (Феофан 1884–1887, 262, Патканов 1883, 29). Наявність вже чотирьох племен в Великій Болгарії наприкінці VII ст., після відходу на Дунай племені Аспаруха, засвідчує «Вірменська географія» (Патканов 1883, 29).

Таким чином, можна висловити припущення, що в першій половині V ст. оногури, зсунуті зі Сходу загальним рухом племен, рушили на Захід, де їхнє західне угруповування

– ***сарагури*** форсувало Волгу і розселилося в степах Передкавказзя, де мешкали лише гуни-акацири. Саме під час цього руху оногури могли включити до свого складу залишки сарматських племен, які мешкали в степах Заволжя та Нижнього Поволжя, і переселити їх до степів Північного Кавказу. Аналоги з етнічними процесами серед інших кочових племен можуть свідчити про те, що залишки сарматських племен на правах родових об'єднань могли бути включені до складу п'яти західних оногурських племен, де вони, як нащадки підкореного населення, мали посідати нижчий, ніж огури, щабель в соціальній структурі племен і тому мали б першими при певних умовах перейти до осілості. Саме в період існування західного союзу п'яти племен огурів у візантійських джерелах наприкінці V ст. починають згадуватись болгари як активні учасники подій. Тобто назва ***болгари*** стала еквівалентом назви «союз п'яти племен огурів». Коли ж у другій половині VI ст. союз п'яти племен розпався, то досить часто візантійські автори замість етноніма ***болгари*** почали вживати назви ***утигури*** та ***кутригури***.

З огляду на це особливий інтерес становлять назви протоболгарських племінних союзів – ***утигури*** та ***кутригури***. Так, у давньотюркській мові існував термін **ÜČ,** що означав «три» (Древнетюркский словарь 1969, 621), з тим же значенням існує в уйгурській мові – **үч**, в алтайській – **ӱч** (Куник 1879, 140), в азербайджанській – **үч**. Отже, в першій частині етноніма ***утигур*** слід бачити числівник ***ут*** в значенні «три». Таким чином, назва племінного союзу ***утигури*** має означати «три огура» або «три племені огурів». Виходячи з цього, можна висловити припущення, що до складу кутригурів мали входити два огурських племені.

Є сенс спробувати пояснити і походження назви ***кутригури***, бо в давньотюркській мові існував термін **KÖTÜRI**, що мав значення «позаду» або «в західному напрямку» (Древнетюркский словарь 1969, 621). Отже, назва ***кутригури*** могла означати «західні огури», якщо враховувати, що кутригури проживали на захід від утигурів.

Проте ми знаємо, що частина кутригурів під час рейду аварів переселилася з ними далі на захід. Менандр під 568 р. загадував кутригурів як союзників аварів у боротьбі проти Візантії, і при цьому навіть вказав їхню кількість – 10 тисяч, тобто малися на увазі чоловіки-воїни (Менандр 1860, 391–392). Про булгар, підвладних аварам в Паннонії, згадував Феофілакт Сімокатта під 595 р. (Феофилакт 1957, 156), а також автор «Хроніки Федегара» під 631–632 рр., де вождем булгар був названий Кувер (Ронин 1995, 371). Тому можна погодитися з думкою О. Комара, згідно з якою значна частина кутригурів була переселена до Паннонії, де вони згодом знову стали відомі як булгари (Комар 2001, 144–145). Якщо виходити із спостережень О. О. Тортіки про загальну кількість кожного протоболгарського племені в 30–40 тис. людей (Тортіка 1999, 12) і враховувати кількість воїнів у кутригурів як 10 тисяч, про що повідомляє Менандр (Менандр 1860, 391–392), то є підстави говорити про те, що, принаймні, одне плем'я кутригурів у другій половині VI ст. переселилося з аварами до Паннонії. Тому цілком слушним виглядає припущення, що це було найбільш західне плем'я, яке до того мало проживати у степовому Подніпров'ї.

У 603 р., коли Великий Тюркський каганат остаточно розпався на два каганати – Західний та Східний, почався процес консолідації протоболгарських племен, тобто виникли предумови для формування Великої Болгарії (союзу п'яти племен) (Кляшторный, Султанов 2000, 90). Але для утворення конфедерації племен кочівників має існувати один важливий фактор – наявність харизматичного роду або клану. Таку харизму в той період у степах Східної Європи міг мати рід Дуло. «Іменник болгарських ханів» подає перелік 13 імен ханів, більшість яких походили з роду Дуло і при цьому на першому місці поданий Авітохол, в якому багато дослідників бачать легендарного вождя гунів Аттілу (Куник 1879, 128–129). Як справедливо зазначив О. В. Гадло, перша частина «Іменника» історична «тільки з імені третьої особи Гостуна», а попередні імена являють собою фольклорну традицію (Гадло 1979, 114). Проте ніхто не буде заперечувати історичність існування другого хана на ім'я Ірнік. Йордан повідомляє, що невдовзі після смерті Аттіли його молодший син Ернак «вместе с остальными избрал отдаленные места Малой Скифии» (Иордан 1960, 120). Звідси виходить, що наприкінці V ст. нащадки Аттіли зайняли колишні землі розбитих оногурами-хайландурами гунів-акацирів у Східному Передкавказзі. Єгіше повідомляє, що вже в середині V ст. на чолі хайландурів був «царський рід» (Егишэ 1971, 127). Отже, вже тоді представники харизматичного роду Дуло могли очолити особливе плем'я, до складу якого, крім гунів, на правах родів могли входити залишки сарматів та оногурські

роди, котрі не увійшли до складу об'єднання сарагурів, яких могли іноді називати булгарами, а нове плем'я могло зберегти стару назву – ***оногури***.

Проте вже наприкінці VI ст. в Приазов'ї могло залишатись вже чотири протоболгарських племені – три утигурських і одне кутригурське. Відродження Західного Тюркського каганату у перші десятиліття VII ст. мало привести до переселення на захід до середовища чотирьох огурських племен представників племені хайландурів, під проводом харизматичного роду Дуло. І вже згодом, за часів панування хана Кубрата (Курта) (630–660 рр.), вдалося знову об'єднати племена булгар, але вже на чолі з тим племенем, яке у «Вірменській географії» відоме під назвою ***Огхондор-Блкар-прибульці*** (Патканов 1883, 28). Племен до складу конфедерації увійшло знову п'ять і тому у першій половині VII ст. відродилася стара етнічна назва – ***болгари***. Саме після цих подій мав з'явився варіант етнічної назви протоболгар – ***унногундур***, відомий у творах Феофана та Никифора (Чичуров 1980, 60, 161), який доречно розглядати як складовий етнонім «хуно-оногури».

Таким чином, гіпотеза О. Пріцака, П. Добрева та О. Каратая, згідно з якою термін ***болгар*** утворився від з'єднання прототюркських ***bel*** («п'ять») і ***gur*** («стріла» у значенні «плем'я»), підтверджується історичними фактами.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Agafiy. 1953. O tsarstvovanii Yustiniana [On the Reign of Justinian]. Moskva, AN SSSR, 254 s. (In Russian).

Агафий. 1953. О царствовании Юстиниана. Москва, АН СССР, 254 с.

Artamonov, M. I. 1962. Istoriya khazar [History of the Khazars]. Leningrad, Gos. Ermitazh, 523 s. (In Russian).

Артамонов, М. И. 1962. История хазар. Ленинград, Гос. Эрмитаж, 523 с.

Gadlo, A. V. 1979. Etnicheskaya istoriya Severnogo Kavkaza IV–X vv. [Ethnic History of the North Caucasus of 4th-10th Centuries AD]. Leningrad, LGU, 216 s. (In Russian).

Гадло, А. В. 1979. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград, ЛГУ, 216 с.

Garnati. 1971. Puteshestviye Abu Khamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentral'nuyu Evropu (1131–1153 gg.) [Journey of Abu Hamid al-Garnati to Eastern and Central Europe (1131-1153)] / Publ. By O. G. Bol'shakov, A. L. Mongayt. Moskva, Nauka, 136 s. (In Russian).

Гарнати. 1971. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) / Публ. О. Г. Большаков, А. Л. Монгайт. Москва, Наука, 136 с.

Bozhilov, I. 2006. Istoriyana Srednovekovna Balgariya VII–XIV v. [History of Medieval Bulgaria of 7th-14th Centuries AD]. Sofia, Anubis, t. I, 703 s. (In Bulgarian).

Божилов, И. 2006. История на Средновековна България VII–XIV в. София, Анубис, т. I, 703 с.

Gening, V. F., Khalikov, A. Kh. 1964. Ranniye bolgary na Volge [The Early Bulgarians on the Volga]. Moskva, Nauka, 200 s. (In Russian).

Генинг, В. Ф., Халиков, А. Х. 1964. Ранние болгары на Волге. Москва, Наука, 200 с.

Dobrev, P. 1997. Skazanieto na Atilovite huni. Po sledite na edna nauchna senzatsiya [The Tale of Attil's Huns. On the Trail of a Scientific Sensation]. Sofia, Slavika, 176 s. (In Bulgarian).

Добрев, П. 1997. Сказанието на Атиловите хуни. По следите на една научна сензация. София, Славика, 176 с.

Dobrev, P. 2002. Imeto balgari – klyuch kam drevnata balgarska istoriya [The name Bulgarians – a Key to the Ancient Bulgarian History]. Sofia, 240 s. (In Bulgarian).

Добрев, П. 2002. Името българи – ключ към древната българска история. София, 240 с.

Drevnetyurkskiy slovar' [Old Turkic Dictionary]. 1969. Leningrad, Nauka, 676 s. (In Russian).

Древнетюркский словарь. 1969 Ленинград, Наука, 676 с.

Egishe. 1971. O Vardane i voyne armyanskoy [About Vardan and the Armenian War] / Per. s drevnearm. I. A. Orbeli. Yerevan, AN Ar. SSR, 192 s. (In Russian).

Егишэ. 1971. О Вардане и войне армянской / Пер. с древнеарм. И. А. Орбели. Єреван, АН Ар. ССР, 192 с.

Iordan. 1960. O proiskhozhdenii i deyanikh getov [On the Origin and Deeds of the Getae] / Per. s lat. E. Ch. Skrzhinskoy. Moskva, Izd. vost. lit., 436 s. (In Russian).

Иордан. 1960. О происхождении и деяних гетов / Пер. с лат. Е. Ч. Скржинской. Москва, Изд. вост. лит., 436 с.

Klyashtornyy, S. G., Sultanov, G. I. 2000. Gosudarstva i narody evraziyskikh stepey v drevnosti i srednevekov'ye [States and Peoples of the Eurasian Steppes in Antiquity and the Middle Ages]. Sankt-Peterburg, Peterburgskoye vostokovedeniye, 320 s. (In Russian).

Кляшторный, С. Г., Султанов, Г. И. 2000. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. Санкт-Петербург, Петербургское востоковедение, 320 с.

Kokovtsov, P. K. 1932. Evreysko-khazarskaya perepiskav X v. [Jewish-Khazar Correspondence in the 10th century AD]. Leningrad, AN SSSR, 134 s. (In Russian).

Коковцов, П. К. 1932. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград, АН СССР, 134 с.

Komar, O. V. 2001. «Kubrat» ì «Velika Bolgarìa»: problema dzhereloznavchogo analizu [«Kubrat» and «Great Bulgaria»: the Problem of Source Analysis]. Shodoznavstvo, Kyiv, № 13-14, s. 133-155. (In Ukrainian).

Комар, О. В. 2001. «Кубрат» і «Велика Болгарія»: проблема джерелознавчого аналізу. *Сходознавство*, Київ, № 13–14, с. 133–155.

Kunik, A. 1879. O rodstve Khagano-Bolgar s Chuvashami po slavyano-bolgarskomu Imenniku [About the Kinship of the Hagano-Bulgarians with the Chuvashs according to the Slavic-Bulgarian Imennik]. *Zapiski imperatorskoy Akademii nauk*. Sankt-Peterburg, vol. XXXII, book II, s. 118-161. (In Russian).

Куник, А. 1879. О родстве Хагано-Болгар с Чувашами по славяно-болгарскому Именнику. *Записки императорской Академии наук*. Санкт-Петербург, т. XXXII, кн. II, с. 118–161.

Menandr. 1860. Prodolzheniye istorii Agafiyevoy [Continuation of Agafiy's History] / Per. s grech. S. Destunisa. *Vizantiyskiye istoriki*. Sankt-Peterburg, s. 311-470. (In Russian).

Менандр. 1860. Продолжение истории Агафиевой / Пер. с греч. С. Дестуниса. *Византийские историки.* Санкт-Петербург, с. 311–470.

Moisey Khorenskiy. 1858. Istoriya Armenii [History of Armenia] / Per. s drevnearm. N. O. Emina. Moskva, 377 s. (In Russian).

Моисей Хоренский. 1858. История Армении / Пер. с древнеарм. Н. О. Эмина. Москва, 377 с.

Novosel'tsev, A. P. 1990. Khazarskoye gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza [The Khazar State and its Role in the History of Eastern Europe and the Caucasus]. Moskva, Nauka, 264 s. (In Russian).

Новосельцев, А. П. 1990. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, Наука, 264 с.

Parker, E. G. 2003. Tysyacha let iz istorii tatar [A Thousand Years from the History of the Tatars]. Kazan', «Idel-Press», «Slovo», 280 s. (In Russian).

Паркер, Е. Г. 2003. Тысяча лет из истории татар. Казань, «Идел-Пресс», «Слово», 280 с.

Patkanov, K. 1883. Iz novogo spiska geografii, pripisyvayemoy Moiseyu Khorenskomu [From the New List of Geography attributed to Moses Khorensky]. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, ch. CCXXVI, s. 21-32. (In Russian).

Патканов, К. 1883. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. *Журнал министерства народного просвещения*, ч. CCXXVI, с. 21–32.

Pigulevskaya, N. 1941. Siriyskiye istochniki po istorii narodov SSSR [Syrian Sources on the History of the Peoples of the USSR]. Moskva, Leningrad, AN SSSR, 124 s. (In Russian).

Пигулевская, Н. 1941. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва, Ленинград, АН СССР, 124 с.

Prisk. 1861. Skazaniya Priska Paniyskogo [Tales of Priscus of Panius] / Per. s grech. G. S. Destunisa. *Uchenyye zapiski vtorogo otdeleniya Imperatorskoy akademii nauk*. Sankt-Peterburg, vyp. 1, s. 1-112. (In Russian).

Приск. 1861. Сказания Приска Панийского / Пер. с греч. Г. С. Дестуниса. *Ученые записки второго отделения Императорской академии наук*. Санкт-Петербург, вып. 1, с. 1–112.

Prokopiy iz Kesarii. 1959. Voyna s gotami [War with the Goths] / Per. s grech. S. P. Kondrat'yeva. Moskva, AN SSSR, 516 s. (In Russian).

Прокопий из Кесарии. 1959. Война с готами / Пер. с греч. С. П. Кондратьева. Москва, АН СССР, 516 с.

Rashev, R. 2004. Prabalgarite prez V–VII vek [The Proto-Bulgarians in the 5th –7th centuries AD]. Vtoro dopalneno izdanie. Sofia, 348 s. (In Bulgarian).

Рашев, Р. 2004. Прабългарите през V–VII век. 2. доп. изд. София, 348 с.

Ronin, V. K. 1995. Tak nazyvayemaya Khronika Fedegara [The So-Called Chronicle by Fedegar]. *Svod drevneyshikh pis'mennykh izvestiy o slavyanakh*. Moskva, vol. II, s. 320-370. (In Russian).

Ронин, В. К. 1995. Так называемая Хроника Федегара. *Свод древнейших письменных известий о славянах.* Москва, т. II, с. 320–370.

Sirotenko, V. T. 1961. Osnovnye teorii proishoždeniâ drevnih bulgar i pis′mennye istočniki IV–V vv. [Basic Theories of the Origin of the Ancient Bulgarians and Written Sources of the 4th-5th Centuries]. *Uchenye zapiski Permskogo gosudarstvennogo universiteta*. Perm′, vol. XX, iss. 4, s. 3-41. (In Russian).

Сиротенко, В. Т. 1961. Основные теории происхождения древних булгар и письменные источники IV–V вв. *Ученые записки Пермского государственного университета.* Пермь, т. XX, вып. 4, с. 3–41.

Tortika, O. O. 1999. Istorychna heohrafiya ta naselennya Velykoyi Bolhariyi (630−660 rr.): metodyka doslidzhennya kochovykh suspil'stv seredn'ovichchya [Historical Geography and Population of Great

Bulgaria (630-660): Research Methodology of Nomadic Societies of the Middle Ages]. Avtoref. dyss. … kand. ist. nauk. Kharkiv, 20 s. (In Ukrainian).
Тортіка, О. О. 1999. Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 рр.): методика дослідження кочових суспільств середньовіччя. Автореф. дисс. … канд. іст. наук. Харків, 20 с.
Feofan. 1890. Letopis' vizantiytsa Feofana ot Diokletiana do tsarya Mikhaila i syna ego Feofilakta [Chronicle of the Byzantine Theophanes from Diocletian to King Michael and his son Theophylact] / Per. s grech. V. I. Obolenskogo i F. A. Ternovskogo. Sankt-Peterburg, 680 s. (In Russian).
Феофан. 1890. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царя Михаила и сына его Феофилакта / Пер. с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. Санкт-Петербург, 680 с.
Feofilakt Simokatta. 1957. Istoriya [History] / Per. s grech. S. P. Kondrat'yeva. Moskva, AN SSSR, 224 s. (In Russian).
Феофилакт Симокатта. 1957. История / Пер. с греч. С. П. Кондратьева. Москва, АН СССР, 224 с.
Chichurov, I. S. 1980. Vizantiyskiye istoricheskiye sochineniya: «Khronografiya» Feofana, «Breviariy» Nikifora [Byzantine Historical Writings: "Chronography" by Theophanes, "Breviary" by Nicephorus]. Moskva, Nauka, 216 s. (In Russian).
Чичуров, И. С. 1980. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. Москва, Наука, 216 с.
Bowersock, G. W. 1999. Late Antiquity: a Guide to the Postclassical World. Cambriage Mass., London, Harvard University Press, 354 p.
Charnock, R. S. 1859. Local Etymology: A Derivative Dictionary of Geographical Names. London, Houlston and Wright, 325 p.
Dunlop, D. M. 1954. The history of the Jewish Khazars. 2 ed. New-York, Prinston Univer. Press, 293 p.
Karataty, O. 2003. In Search of the Lost Tribe: the Origins and Making of the Croatian Nation. KaraM Yayıncılık, Çorum, 120 p.
Minorsky, V. 1937. Hudud al-Alam.The regions of the world. London, Oxford, 320 p.
Muncasi, B. 1945. Ethnographia, VI, Budapest, 320 old.
Pritsak, O. 1981. Orientrung und Farbsymbolyc. Zu den Farbenbezeichungen in den altaischen Volkernamen. *Stidies in Medieval Eurasian History*. London, pp. 376-383.

Дата подання статті у редакцію – 10.04.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.03

БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XIV–XV ВЕК – МЕЖДУ ВИЗАНТИЙСКАТА ОБЩНОСТ И ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Деница Петрова

доктор, главен асистент в Институт за исторически изследвания при Българска академия на науките, бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17, 1113, София, България, e-mail: denitsa_kp@abv.bg
ORCID: 0000-0003-1433-2818

Статията проследява процеса на приспособяване на българите към новата политическа обстановка през XIV−XV в. Като част от византийската общност, българите следват утвърдени традиции при общуването с другите народи, преминаващи през точно определени етапи и методи на дипломация. В Османската империя отношението към друговерците също следва правила, чието изграждане започва с пакта зимма. Оказвайки се част от една друга общност, българите трябва да намерят нови пътища, за да се приспособят, тъй като познатите методи не са достатъчни.

Настоящото проучване предлага обзор на промените, настъпили в живота на българите, когато те стават поданици на султана. Двете общности са част от една държава и трябва да се научат да съжителстват. Забелязва се приемственост между византийската общност, в частност България, и Османската империя в административната структура, ролята на градската махала, данъчното облагане, пазарните и пристанищните такси и др. За кратко османската администрация усвоява много от практиките на немюсюлманите. До падането на Константинопол през 1453 г. християните вероятно очакват избавление, но завладяването на византийската столица е знак, че наказанието за греховете им ще е продължително. В някои отношения животът продължава постарому, в други настъпват съществени промени. Въпреки това в новата обстановка българите намират начин да оцелеят и да се приспособят.

Ключови думи: България, Византия, Османска империя, завоевание

BULGARIANS IN THE 14th-15th CENTURIES – BETWEEN THE BYZANTINE COMMUNITY

Denitsa Petrova

PhD, Chief Assist. Prof., Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Science, 52 Shipchenski Prohod Boulevard, Block 17, 1113, Sofia, Bulgaria, e-mail: denitsa_kp@abv.bg
ORCID: 0000-0003-1433-2818

The article traces the process of adjustment of the Bulgarians to the new political situation in the 14th-15th centuries. As a part of the Byzantine community, the Bulgarians followed well-established traditions in communicating with other peoples, passing through precisely defined stages and methods of diplomacy. In the Ottoman Empire, the treatment of non-believers also follows rules, the construction of which begins with the Dhimma Pact. Becomming part of a different community, Bulgarians have to find new ways to adapt, as the familiar methods are not enough.

The present study offers an overview of the changes that occurred in the live of Bulgarians when they became subjects of the Sultan. The two communities are a part of one country and must learn to coexist. Continuity can be seen between the Byzantine Community, Bulgaria in particular, and the Ottoman Empire in the administrative structure, the role of the urban hamlet, taxation, market and port fees, etc. The Ottoman administration soon absorbed many of the practices of the non-Muslims. Until the fall of Constantinople in 1453, the Christians probably expected deliverance, but the conquest of the Byzantine capital was a sign that the punishment for their sins would be prolonged. In some respects life continues as before, in others significant changes occur. Nevertheless, in the new environment, Bulgarians find a way to survive and adapt.

Keywords: Bulgaria, Byzantium, Ottoman Empire, conquest

В края на XIV – началото на XV в. византийската общност се сблъсква с османските завоеватели и в новата обстановка двете групи трябва да се приспособят една към друга. Отношението на мюсюлманите към другите етноконфесионални общности се определя от пакта зимма. Що се отнася до византийците, в продължение на векове те са смятали, че императорът в Цариград е господар на света. Успели са да изградят гъвкава система на дипломация, от която заимстват другите балкански народи, включително българите (Ангелов 2004, 15–16). Както мюсюлманите, така и християните се придържат към утвърдени методи за общуване с другия. Разликата е в това, че мюсюлманите разполагат със законово основание – пакта зимма. Византийската общност се позовава на стари традиции. Първата стъпка са династическите бракове, чрез които се скрепява мирът. Втората е да се опитат да всеят раздор, подкрепяйки един от претендентите за престола. Следва договорът, признаването на васалитета от страна на балканските владетели. Четвъртият етап е минаването на служба при завоевателите, заедно със смесените бракове. Отчаянието е последната стъпка – то идва тогава, когато християните осъзнават, че властта на мюсюлманите над тях ще е по-продължителна от очакваното.

Целта на настоящото проучване е да се изясни начинът, по който българите се приспособяват към новата политическа обстановка. Ще бъдат разграничени отделните етапи в процеса на приспособяване между византийската общност и Османската империя, като се потърси характерното и специфичното в реакцията на българския народ. Основни извори за изследването са съчиненията от български произход, тъй като те най-добре разкриват гледната точка на самите българи и тяхното отношение към разглежданите събития. Изложеното в следващите страници изследване има обзорен характер и не претендира за изчерпателност, тъй като задачата му е не да разгледа подробно политическите промени, а да проследи отделни аспекти в процеса на приспособяване към новата ситуация. Българите прибягват до добре познати и изпитани методи, но се оказва, че те не са достатъчни; целта на настоящото изследване е именно изясняването на реакцията им в новата за тях обстановка.

За българите мюсюлманите не са непознати. Първият сблъсък между тях е свързан с войните между византийци и араби, започнали през VII в. През 718 г. българският хан Тервел (701–721) се включва в отблъскването на арабите, обсадили Цариград за втори път, и благодарение на неговата помощ нападателите са принудени да се оттеглят (Божилов, Гюзелев 1999, 110–111; Острогорски 1998, 225).

Във връзка с поредния българо-византийски конфликт българският цар Симеон Велики (893–927) се обръща към фатимидския халиф Убайдалах ал-Махди (909–934) с предложение за съвместна обсада на Константинопол (Canard 1936, 213–223; Божилов, Гюзелев 1999, 258–259). Халифът се съгласява, но пратениците му са заловени, отведени във византийската столица и изпратени обратно. Цар Симеон прави втори опит, като се свързва с акостирали на Егейското крайбрежие арабски кораби, но и този път не постига резултат.

В следващите няколко столетия между българи и мюсюлмани няма политически контакти, но явно съществуват културни връзки. Интересни сведения в това отношение дава писаното в края на XIII – началото на XIV в. апокрифно *Слово за господа наш Иисус Христос*, известно като *Разумник-указ* (Тъпкова-Заимова, Милтенова 1996, 293, 299). В него на въпроса „какви са знаците на народите“ е отговорено, като всеки народ е сравнен с едно животно. Сред изброените фигурира и „турчинът – змия“. Прави впечатление, че българите ги сравняват с твар, описана негативно в Стария завет. Във Византия змията е символ на мюсюлманите. Византийците имат талисман срещу мюсюлманите – змийската колона, намираща се на хиподрома в столицата, която е осмисляна като закрилник срещу арабите, а после − срещу османците (Симеонова 1999, 56–58).

Българите отново влизат в пряк досег с мюсюлманите по време на гражданските войни във Византия, когато ромеите викат на помощ първо селджуките, а след това османците. Първите относително сигурни сведения за османски нападения са от първата половина на 40-те години на XIV в., когато Йоан Кантакузин (1347–1354) привлича като съюзник срещу малолетния император Йоан V Палеолог (1341–1391) емира на Айдън Умур бег (Острогорски 1998, 653, 655). Към 1350 г. се датира първото сведение за нападение на Сюлейман, син на османския владетел Орхан (1326–1362). През 1352 г. Сюлейман превзема

крепостта Цимпе, а две години по-късно, улеснен от земетресение, завладява и Галиполи (Imber 2002, 9–10).

Явно още в края на управлението на цар Иван Александър (1331–1371) българите се чувстват заплашени от османските нашественици. В приписка *в Миней за ноември–декември* от третата четвърт на XIV в., № II.г.5 в библиотеката на Зографския манастир (Христова et al. 2003, 62), книжовникът Даниил пише: „Утвърди, Боже, християнската вяра и спаси нашия благоверен цар Иван Александър“. В *Октоих*, писан между 1360 и 1370 г., НБКМ № 180 (Христова et al. 2003, 63), се казва: „Писа се тази книга в дните на благоверния и христолюбив господар Александър, произхождащ от две страни от царско коляно, във времената, когато господ разпрати измаилтяните по лицето на цялата земя и изпоядоха, и поробиха, и опустошиха“.

Още през 60-те години на XIV в. в българската книжнина се налага усещането за страх пред новите врагове – друговерци. В *Пентикостар* от Слепченския манастир от 1393 г. е запазена следната бележка на писача дяк Димитър: „А тази божествена книга триод се писа в годината 6901[=1393], в дните, когато по Божия воля бяхме предадени заради греховете ни в ръцете на мерзките и беззаконни наши врагове на неправедния цар – найлукавия по цялата земя. И тогава настъпи от безбожните измаилтяни запустение и велика скръб, каквато не е имало, нито ще има“ (Христова et al. 2003, 55).

Много емоционален, макар и кратък, е *Боженишкият надпис* на севаст Огнян, намерен в крепостта Боженишки Урвич: „Аз, севаст Огнян, бях при цар Шишман кефалия и много зло патих. Тогава турци воюваха. Аз се държах за вярата на Шишман“ (Мутафчиев 1973, 493). В науката има различни виждания относно датировката на надписа – неговият пръв изследовател Петър Мутафчиев го отнася към 1395 г., а според Цветана Георгиева той е от 1376 г. (Билярски 1998, 129, 135; Георгиева 1967, 307–313; Мутафчиев 1973, 486–517).

В тази все по-тежка обстановка българите прибягват до типичен за византийската дипломация метод – династическия брак. Кера Тамара (Божилов 1994, 214–218), дъщеря на цар Иван Александър от първия му брак с влашката принцеса Теодора, става съпруга на султан Мурад I (1362–1389). Българската принцеса остава вдовица след смъртта на първия си съпруг деспот Константин, тя е прочута с красотата си, а и е малко над 30-годишна. Въпреки това вторият ѝ брак не е сключен от емоционални подбуди, изворите го представят като гаранция за мира между двете държави. Той е уговорен от брат ѝ цар Иван Шишман (1371–1393), който поема властта в Търново след смъртта на Иван Александър на 17 февруари 1371 г. На 26 септември християните претърпяват тежко поражение в битката при Черномен. Изворите не дават сведения за участие на българите в битката, но вероятно поражението на християните е причината българският владетел да промени политиката си на ненамеса и да се обърне към османците. Липсва сигурна информация за датата на сключване на брака, затова някои изследователи го поставят през 1371 г., а други – през 1378 г.

За българите бракът на султан Мурад с Кера Тамара е осмислян като династичен, както ако беше сключен с християнски владетел. В българската история са засвидетелствани три случая на типа брак на владетел със сестра на владетел (Георгиева 2020, 237). Първият е между сръбския цар Стефан Душан (1331–1355) и сестрата на Иван Александър Елена през 1332 г.; вторият е проектът за брак между византийския император Йоан V Палеолог (1341–1391) и Теодора, сестра на Иван Александър, около 1352 г.; последният е този между Мурад и Кера Тамара. В периода до средата на XV в. османските султани сключват бракове с жени от християнски владетелски династии, за да заздравят съюз или като свидетелство за подчинение (Алдерсън 2002, 99–100). И в двата случая те са осмисляни като династически съюзи. Такива са случаите не само с Кера Тамара и Мурад I, но и с Оливера Лазаревич и Баязид I (1389–1402) или Мара Бранкович и Мурад II (1421–1451).

Изниква въпросът каква е била ролята на брака на българската принцеса и османския султан – да потвърди васалитет или да скрепи съюз. Според някои учени след битката при Черномен Иван Шишман се признава за васал на султана. Според други това става след 1376 г. Според османски извори през тази година султанът води военни действия срещу българите. Ходжа Сеадеддин разказва, че през 1376/77 г. цар Иван Шишман сключва васален договор със султан Мурад I, като се задължава да плаща харадж и да се включва в по-

ходи, когато султанът поиска това (Калицин 2009, 478). В хрониката на Хюсеин се говори как Иван Шишман свикал първенците и след като се посъветвал с тях, било взето решение да се подчинят на султана (Тютюнджиев, Павлов 1992, 62). Основният домашен извор за тези събития – *Анонимната хроника от XV в.* (Тютюнджиев 1992, 80–86) – не представя българския цар като зависим от османския владетел.

Следователно в българската политика не могат да бъдат ясно разграничени етапите на династичен брак и приемане на васалитет. Що се отнася до втората стъпка – всяване на раздори, няма данни българският владетел да прибягва към нея. През 1373 г. Савджи бей, един от синовете на султан Мурад I, и Андроник (Андроник IV Палеолог, 1376–1379), син на византийския император Йоан V Палеолог, решават да организират преврат и да свалят бащите си от власт, но опитът им се проваля (Имбър 2000, 53–55). Българският владетел не се намесва в тези събития.

Иван Шишман се оказва непокорен васал – по време на битката при Плочник през 1387 г. той отказва да изпрати свои войски срещу християните. През 1388 г. Мурад праща срещу него великия везир Чандарлъ Али паша (1387–1406) и го принуждава отново да се подчини (Imber 2002, 12). Съществува и мнение, че след битката при Косово поле през 1389 г., в която вероятно участват и българи, той отхвърля зависимостта от султана (Имбър 2000, 56). Някои извори подсказват, че Иван Шишман води преговори с унгарците за общи действия срещу османските завоеватели (Ангелов 1992, 47–48; Божилов, Гюзелев 1999, 664).

Царят в Търново не е единственият български владетел. Брат му Иван Срацимир (1371–1396) владее възникналото като апанажно владение Видинско царство. В друга част от българските земи се обособява Добруджанското княжество, управлявано от деспот Иванко Тертер (1385–1395). Българско население има в още няколко малки държавици (Николов 1996, 89–100), чиито владетели стават васали на завоевателите, а по-късно земите им са напълно присъединени.

Търновското царство пада под османска власт през 1393 г. Преди превземането на Търново цар Иван Шишман намира убежище в Никопол и вероятно потвърждава зависимостта си от султана, но през 1395 г. е екзекутиран (Божилов, Гюзелев 1999, 665–667). Първородният му син Александър приема исляма и под името Искендер става управител на Самсун, а по-късно на Смирна (Божилов 1994, 241–242). За съдбата на Добруджанското княжество има спорове в науката, но гибелта му се поставя между 1393 и 1395 г. (Божилов, Гюзелев 1999, 667). През 1396 г. е завладяно и Видинското царство, а Иван Срацимир е отведен в Бурса, където по-късно умира (Божилов, Гюзелев 1999, 667–668).

Така българите стават поданици на османския султан. Изворите навеждат на мисълта, че за тях, както и за другите православни християни, повратният момент е не завладяването на съответната държава, а превземането на Константинопол (Иванова 1986, 382–390; Христова et al. 2003, 78–80). В очите на византийците, сърбите и българите завладяването на града придава особен статут на султан Мехмед II (Korać, Radić 2008, 289–300; Kiliç 2013, 126). Столицата на Византийската империя е център на православния свят в продължение на повече от хилядолетие. Тя е и „Втори Рим“, наследник и продължител на идеята за Вечния град. Падането ѝ под властта на друговерците доказва на християните, че наказанието за греховете им ще бъде по-тежко, отколкото са очаквали. С това започва последният етап от сблъсъка между християни и мюсюлмани – примирението. Именно тогава конфликтът между тях започва да се превръща в съжителство.

Станали част от една държава, двете общности трябва да се научат да живеят заедно. В Османската империя населението се дели на две класи: аскер (военни) и рая (стадо, паство) – обикновени граждани, независимо от етническата им принадлежност, които имат статут на свободни хора и подлежат на данъчно облагане (Иналджък 2006, 72–73). В пообщ смисъл раята е онова население, което обработва земята (Мутафчиева 2008, 209). Част от нея са и българите. В рамките на голямата многонационална държава поданиците се поделят не по етнически, а по религиозен признак. Всички православни християни влизат в т.нар. рум милет (букв. римски народ), оглавяван от цариградския патриарх. Когато султан Мехмед II превзема Константинопол, източноправославната църква няма свой глава, след като униатът Григорий Мамас (1445–1451), който не е добре приет от духовенството, напуска византийската столица и се установява в Рим. Султанът предлага поста на

водача на антиуниатите Генадий Схоларий (1454–1464), който е ръкоположен на 6 януари 1454 г. Церемонията е извършена по византийския обичай, но мястото на императора е заето от султана, а патриархът е назначен с берат. По този начин е основан рум милетът, чийто официален представител при османската власт е цариградският патриарх (Рънсиман 1984, 156–158).

Българите губят самостоятелната си църква, а държавата им става част от голямата империя. Завладявайки балканските държави, османците ги включват в своята административна система без промени (Обрешков 1999, 143). Те влизат в османската държава като санджаци, които се поделят на по-малки нахии − продължител на предосманска административна единица, като приемствеността е почти пълна (Обрешков 1999, 143–149).

Българите остават в своето пространство и мюсюлманите трябва да го опознават, да се адаптират към него. Това, че християните са в земи, в които живеят от векове, е важен фактор за приспособяването им към чуждата власт (Георгиева 1999, 16–17). В същото време редица фактори предизвикват промени в поселищната структура. През земите на българите минават два кръстоносни похода – на унгарския крал Сигизмунд (1387–1437) през 1396 г. и на полско-унгарския крал Владислав III Ягело (1440−1444) през 1443–1444 г. (Imber 2006, 2–31). Междувременно, след като султан Баязид I е пленен в битката при Анкара през 1402 г., избухва война между синовете му (Fine 1994, 433). Все още продължава и процесът на османската експанзия, който завършва с превземането на Черна гора през 1499 г. (Матанов 2002, 548). Изворите свидетелстват, че тези събития засягат най-вече Дунавската равнина, но изследванията сочат, че източните български земи са по-слабо заселени (Boykov 2016, 126–134). Причините за това се търсят в нападенията на акънджиите през XIV в., природните бедствия, епидемиите, военните действия между българи и византийци и др. (Георгиева, Генчев 1999, 53). Всичко това води до обезлюдяване на определени райони, изоставяне на селища и др. (Кийл 2017, 189–190). Още през XV в. в османските регистри се говори за мезри (букв. орни площи), но трябва да се отбележи, че само част от тях са запустели и обезлюдени селища (Георгиева 1999, 182–184). В българските земи започва заселване на татари и юруци (Георгиева 1999, 165–168). Те се появяват в изворите още през XV в., но масовото им разселване започва през XVI в. Юруците (Кальонски 2007, 41–66; Kalionski 2020, 56–181) се превръщат в уседнало земеделско население. Тяхната аграризация, заедно с ислямизацията, допринася за увеличаването на броя на мюсюлманските села.

Част от българските села получават статут на войнушки и дервентджийски. След джелепкишаните това са двете най-големи групи население със специален статут сред християнското население през XV–XVI в. (Йорданов 2020, 111; Йорданов 2022, 36). Срещу определени привилегии войнуците (войнугани) изпълняват помощни военни функции (Мутафчиева 1953, 247–276), а дервентджиите (Цветкова 1960, 196–200) охраняват планинските проходи. По този начин, макар да не участват пряко във военните действия, водени от султана, те ги подпомагат косвено.

Не са малко християнските аристократи, които минават на служба при завоевателите. В новата християнска среда мюсюлманите трябва да се приспособят и привличането на хора от византийската общност ги улеснява. Както отбелязва още Н. Йорга, голяма част от висшите чиновници всъщност са бивши християни (Jorga 1925, 26). Новата власт запазва доосманската военна класа, давайки ѝ редица привилегии (Иналджък 2000, 230–236). Пример в това отношение са не само Александър Шишман – Искендер, но и Станиша Църноевич – Скендер, син на черногорския владетел Иван Църноевич (1465–1490); Махмуд паша Ангелович – по бащина линия потомък на тесалийския клон на династията Ангел, а по майчина – на Палеолозите; Херсекзаде Ахмед паша – Стефан, син на босненския владетел Степан Вукчич Косача (1435–1466); Хас Мурад паша и брат му Месих паша – потомци на византийските Палеолози, и др.

Мюсюлманската средновековна култура е преди всичко градска. Мюсюлманският град се състои от самоуправляващи се квартали със свои храмове, бани и дюкяни. Негова типична черта е махалата. Описвайки град Коня (Икония в Мала Азия), пътешественикът Ибн Батута (1304–1377) пише, че отделните квартали са оградени със стени (Тодоров 1972, 76–78). Градската махала е вариант на териториална организация в социалната

микроструктура на българите през XV–XVII в. Тя е посредник между жителите на града и османската власт, носи колективна отговорност при престъпления, отговаря за събирането на данъци (Георгиева, Генчев 1999, 173–174). Център на градската махала е нейният храм, а енорийският свещеник е възприеман от османските власти като глава на общността. Преди падането на българските земи под османска власт гражданите се обединяват в енорийски общини, в които влиза населението от даден квартал, и тази организация се запазва в периода на османската власт (Поливянни 1989, 124–125).

Разделянето на кварталите по етноконфесионален признак се среща и в християнските градове. Чужденците и хората, изповядващи друга религия, трябва да живеят в отделни квартали, където могат да строят свои домове и църкви. Има данни за квартали на арменци предимно в черноморските градове. В Цариград има генуезки, венециански и еврейски квартали. За Търново също има сведения за обособени по етнически признак махали. На северозапад от хълма Трапезица бил еврейският квартал, ограден със стени. Търговците от Дубровник, Венеция и Генуа имат различен статут; в някои градове, като Търново и Видин, им се предоставя земя в определен квартал, на която да построят църкви, жилища и складове, а в други, като Варна, чуждестранната колония се обособява извън самия град (Поливянни 1989, 129–131).

Трудно е да се отговори как различните етноконфесионални групи съжителстват в османския град, тъй като по фигуриращите в регистрите имена невинаги може да се определи националната принадлежност на хората, нито да се разграничат тези, които са приели исляма след завоеванието. Науката разполага с данни за 113 града на Балканите за XV–XVI в. В повечето от тях християнското население значително преобладава, приблизително в съотношение 1:4. Към втората половина на XVI в. броят на мюсюлманските домакинства се увеличава (Тодоров 1972, 47–58). Интересен е примерът с Никопол, който е център на санджак и важна гранична крепост, а до XVIII в. е най-големият град на север от Стара планина. По данни от тимарски регистър от 1479–1480 г. в Никопол от 1072 домакинства само 308 са мюсюлмански (Гандев 1966, 165). Моделът на селищната мрежа, създаден в българските земи през Средновековието, се оказва много устойчив (Георгиева 1999, 80–84).

Градът е възприеман като център на занаятчийското производство и търговията, което го отличава от селото, а градският пазар е средище на икономическия живот. В разказа на Ашъкпашазаде се казва, че Осман не е изисквал пазарни такси и разбрал за тях от чужденци (Цветкова 1972, 19–21). Важни за търговията са пазарните такси, които във Византия се наричат комеркион. За митническа такса „кумерк“ има сведения и в няколко официални български документи – договорът на цар Иван Александър с Венеция (Гюзелев 1981, 156–186), договорът на добруджанския деспот Иванко Тертер с Генуа (Гюзелев 1995, 127–132) и грамотата на цар Иван Шишман за Рилския манастир (Даскалова, Райкова 2005, 44–46). Името напомня на мито, наречено „гюмрук“, събирано в Османската империя (Цветкова 1971, 16–18, 21–25). През втората половина на XV в. в османските пристанища се събират такси, наричани „лиман ресми“, които дори по наименование напомнят византийския „лимениатикон“. В по-късни документи „лиман ресми“ не се споменава, затова може да се предположи, че този вид такси се използвали за кратък период, докато се уреди пристанищният режим. Разтоварените на пристанищата стоки за продан се облагат с такса „магерие“. Наименованието е от нетурски произход и вероятно следва по-стара традиция (Цветкова 1972, 48–52). Митническата такса „вам“ е заимствана от влашките княжества (Цветкова 1972, 56). Османската администрация заимства и редица данъци, включително чифт-ресми (Шугър 2003, 150; Inalcik 1978, 237–242).

В домашните извори сведения за приемствеността между двете общества липсват. Българите подчертават това, което ги отличава от завоевателите – религията. В текстовете, датиращи до първата половина на XVI в., османците са наричани „агаряни“, „измаилтяни“, по-рядко „сарацини“, като тези понятия носят отрицателно отношение към друговерците (Спасова 1992, 468).

Според изследователите в самото османско общество през XIII–XIV в. ислямът няма силни позиции. Ето защо дори сред уджбейовете на Осман (1326–1362) има византийци, повечето от които запазват религията си през целия си живот. Интересен е примерът с византийския аристократ Кьосе Михал. По сведения от хрониката на Урудж Михал е приел

исляма насън и по-късно се е присъединил към Осман. Според Ашъкпашазаде и Мехмед Нешри той е бил християнин на служба при Осман, а мюсюлманската религия е приел впоследствие лично от владетеля (Мутафова 1999, 131–132).

Изворите съдържат сведения и за хора, които са променяли религията си повече от веднъж. През 1374 г. патриарх Филотей Кокин (1354–1355, 1364–1376) получава писмо от човек на име Антоний, който бил източноправославен християнин, после приел исляма, след това станал католик и накрая отново православен. През 1391 г. Николай Българинът писмено се заклева пред патриарх Антоний IV (1389–1390, 1391–1397), че се връща към православието, след като по-рано е приел исляма заедно с цялото си семейство. Благодарение на Бог той отхвърлил това „безчестие“ и се върнал към предишната си религия (Гюзелев 1994, 201, 202, 221, 222).

В писмо до император Йоан V Палеолог от 1373 г. византиецът католик Димитър Кидон пише, че много ромеи сключват съюзи с „неверниците“, а никой не ги обвинява за това. В друго свое писмо от 1383 г. той твърди, че мъдрите се защитават така, защото е по-безопасно да живеят с турците, запазвайки вярата си (Мутафова 1999, 134).

За разпространението на исляма има редица фактори и предпоставки, като колонизацията и заселването на юруци или увеличаването на данъците. Съществуват редица методи за това, като робство, бракове, еничарство, помилване на престъпници, доброволно приемане на новата религия (Мутафчиева 1995, 8–12). Ислямизацията се извършва не само по религиозна принуда (Мутафова 2008, 366–375), а заради икономически причини (Желязкова 1990, 193–195), тъй като новите мюсюлмани престават да плащат джизие, в някои райони ги освобождават и от поземления данък испенч. С приемането на исляма отпадат редица ограничения, новите мюсюлмани могат да станат аскери и по този начин да се освободят от данъци. Има случаи, в които християни доброволно приемат исляма, за да станат еничари, да бъдат включени в корпуса на спахиите или да получат работа в двореца (Радушев 1998, 64–82; Мутафова 2008, 340–380). Робите християни са освобождавани, когато приемат исляма. При някои престъпления наказанието за мюсюлмани е по-леко, но властта не гледа с добро око на случаите, в които осъденият сменя религията си с цел да се спаси. Интересен факт е, че понякога християни, които имат много грехове, решават да сменят вярата си, за да им бъдат опростени прегрешенията.

Много книжовници описват османското нашествие като божие наказание за греховете, но повечето от пишещите са духовници и думите им, оставяни в приписките, до голяма степен са повлияни от библейските текстове. От падането на балканските страни под османска власт до 1453 г. християните вероятно очакват избавление. Негативните оценки за друговерците в изворите показват, че християните може би гледат на тях с известно пренебрежение – чуждата общност ги е завладяла, но когато изкупят греховете си, отново ще са свободни. Същият модел на поведение откриваме и при всички по-ранни нашествия на нехристиянски общности. В отношенията си с Османската империя българите прилагат последователно утвърдените дипломатически методи, но се оказва, че никой от тях не може да даде резултат. Единственият изход за християните е да изчакат края на наказанието си. Те вярват, че действат съобразно волята на своя Бог, но същото убеждение диктува и действията на османците. Съпоставката на различни страни от живота във времето преди и след падането на българските земи под османска власт дава неоднозначни резултати. Между византийската общност и Османската империя има както приемственост, така и съществени различия. В периода непосредствено преди идването на османците Балканите са обхванати от сепаратизъм и граждански войни, били са засегнати от кръстоносни походи и татарски нашествия. Османското завоевание на пръв поглед е поредната криза, която скоро ще отмине, но този път ситуацията се променя трайно. В някои отношения животът продължава постарому – териториалното деление се запазва, данъчната система е сходна; но, от друга страна, българите вече нямат своя държава и църква, те се обезличават, превръщайки се от отделен народ в част от цялото немюсюлманско население на Империята. Изворите дават противоречива информация, поради което изводите са донякъде условни. Единственият сигурен факт е, че в новата обстановка българите успяват да оцелеят и да се приспособят, но всеки има своя история, собствени мотиви и премеждия.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Aldersan, A. 2002. Osmanskata dinastia [The Ottoman dynasty]. Sofia, Amicitia, 191 s. (In Bulgarian).
Алдерсън, А. 2002. Османската династия. София, Amicitia. 191 с.

Angelov, D. 1992. Turskoto zavoevanie i borbata na balgarskia narod protiv nashestvenitsite [The Turkish Conquest and the Struggle of the Bulgarian People against the Invaders]. *Turskite zavoevania i sadbata na balkanskite narodi, otrazeni v istoricheski i literaturni pametnitsi ot XIV–XVIII vek.* Mezhdunarodna nauchna konferentsia, Veliko Tarnovo, 20–22 may 1987 g. Veliko Tarnovo, Sv. sv. Kiril i Metodiy, s. 43–49. (In Bulgarian).
Ангелов, Д. 1992. Турското завоевание и борбата на българския народ против нашествениците. *Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. Международна научна конференция, Велико Търново, 20–22 май 1987 г.* Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 43–49.

Angelov, P. 2004. Srednovekovnata balgarska diplomatsia [The Mediaeval Bulgarian Diplomacy]. Sofia, LIK, 370 s. (In Bulgarian).
Ангелов, П. 2004. Средновековната българска дипломация. София, ЛИК. 370 с.

Biliarsky, Iv. 1998. Institutsiite na srednovekovna Bulgaria. Vtoro balgarsko tsarstvo (XII–XIV v.) [The Institutions in the Mediaeval Bulgaria. Second Bulgarian Kingdom (12th-14th C.)]. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“, 426 s. (In Bulgarian).
Билярски, Ив. 1998. Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII–XIV в.). София, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“. 426 с.

Bozhilov, Iv. 1994. Familiyata na Asenevtsi (1186–1460). Genealogia i prosopografia [The Asen Family (1186–1460). Genealogy and Prosopography]. Sofia, Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 508 s. (In Bulgarian).
Божилов, Ив. 1994. Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. 508 с.

Bozhilov, Iv., V. Gyuzelev. 1999. Istoria na srednovekovna Bulgaria VII–XIV v. [History of Mediaeval Bulgaria 7th-14th C.]. Sofia, Anubis, 704 s. (In Bulgarian).
Божилов, Ив., В. Гюзелев. 1999. История на средновековна България VII–XIV в. София, Анубис. 704 с.

Boykov, G. 2016. The Human Cost of Warfare: Population Loss During the Ottoman Conquest and the Demographic History of Bulgaria in the Late Middle Ages and Early Modern Era. *The Ottoman Conquest of the Balkans. Interpretations and Research Debates. Ed. O. J. Schmitt*. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 103–166.

Canard, M. 1936. Arabes et Bulgares au début du Xe siècle [Arabs and Bulgarians at the Beginning of the 10th Century]. *Byzantion*, IX, pp. 213-223. (In French).

Daskalova, A., M. Raykova. 2005. Gramoti na balgarskite tsare [Charters of the Bulgarian Kings]. Sofia, Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 445 s. (In Bulgarian).
Даскалова, А., М. Райкова. 2005. Грамоти на българските царе. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. 445 с.

Gandev, Hr. (sast.) [comp.]. 1966. Turski izvori za balgarskata istoria [Turkish Sources on the Bulgarian History]. Vol. 2. Sofia, BAN, 866 s. (In Bulgarian).
Гандев, Хр. (съст.). 1966. Турски извори за българската история. Т. 2. София, Издателство на БАН. 866 с.

Georgieva, S. 2020. Tipove diplomaticheski brachni sporazumenia, sklyuchvani ot srednovekovnite balgarski vladeteli [Types of Diplomatic Marriage Agreements Concluded by the Medieval Bulgarian Rulers]. *Vladetel, darzhava i tsarkva na Balkanite prez Srednovekovieto. Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsia, posvetena na 60-godishninata na prof. d-r Plamen Pavlov*. Part 1. Veliko Tarnovo, Faber, s. 233–241. (In Bulgarian).
Георгиева, С. 2020. Типове дипломатически брачни споразумения, сключвани от средновековните български владетели. *Владетел, държава и църква на Балканите през Средновековието. Сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов*. Ч. 1. Велико Търново, Фабер, с. 233–241.

Georgieva, Tsv. 1967. Otnovo za Bozhenishkia nadpis [Again for the Bozhenitsa Inscription]. *Izvestia na Balgarskoto istorichesko druzhestvo*, Sofia, BAN, 25, s. 307–313. (In Bulgarian).
Георгиева, Цв. 1967. Отново за Боженишкия надпис. *Известия на Българското историческо дружество*, София, БАН, 25, с. 307–313.

Georgieva, Tsv., N. Genchev. 1999. Istoria na Bulgaria XV–XIX vek [History of Bulgaria 15th-19th C.]. Sofia, Anubis, 568 s. (In Bulgarian).
Георгиева, Цв., Н. Генчев. 1999. История на България XV–XIX век. София, Анубис. 568 с.

Georgieva, Tsv. 1999. Prostranstvo i prostranstva na balgarite [Space and Spaces of the Bulgarians]. Sofia, LIK, 343 s. (In Bulgarian).
Георгиева, Цв. 1999. Пространство и пространства на българите. София, ЛИК. 343 с.

Gyuzelev, V. 1981. Srednovekovna Bulgaria v svetlinata na novi izvori [Mediaeval Bulgarian in the Light of ne Sources]. Sofia, Narodna prosveta, 1981, 260 s. (In Bulgarian).
Гюзелев, В. 1981. Средновековна България в светлината на нови извори. София, Народна просвета, 1981. 260 с.
Gyuzelev, V. 1994. Izvori za srednovekovnata istoria na Bulgaria (VII–XV v.) v avstriyskite rakopisni sbirki i arhivi. T. 1. Balgarski, drugi slavyanski i vizantiyski izvori [Sources for the Medieval History of Bulgaria (7th-15th C.) in the Austrian Manuscript Collections and Archives. Vol. 1. Bulgarian, other Slavic and Byzantine Sources]. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohriski" [St. Kl. Ohridski University Press], 314 s. (In Bulgarian).
Гюзелев, В. 1994. Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. Т. 1. Български, други славянски и византийски извори. София, Университетско издателство „Св. Кл. Охриски". 314 с.
Gyuzelev, V. 1995. Ochertsi varhu istoriyata na balgarskia severoiztok i Chernomorieto. Kraya na XII–nachaloto na XV v. [Essays on the History of the Bulgarian Northeast and the Black Sea. The End of the 12th–Beginning of the 15th Century]. Sofia, Borina, 144 s. (In Bulgarian).
Гюзелев, В. 1995. Очерци върху историята на българския североизток и Черноморието. Краят на XII–началото на XV в. София, Борина. 144 с.
Zhelyazkova, An. 1990. Razprostranenie na islyama v Zapadnobalgarskite zemi pod osmanska vlast XV–XVIII v. [Spread of Islam in Western Bulgarian Lands under Ottoman Rule 15th-18th Centuries]. Sofia, BAN, 266 s. (In Bulgarian).
Желязкова, Ан. 1990. Разпространение на исляма в Западнобългарските земи под османска власт XV–XVIII в. София, БАН. 266 с.
Imbar, K. 2000. Osmanskata imperia 1300–1481 [The Ottoman Empire 1300–1481]. Sofia, Amicita, 376 s. (In Bulgarian).
Имбър, К. 2000. Османската империя 1300–1481. София, Amicita. 376 с.
Imber, C. 2002. The Ottoman Empire 1300–1650. The Structure of Power. New York, Isis Press, 405 p.
Imber, C. 2006. The Crusade of Varna, 1443–45. Manchester, Ashgate.
Inalcik, H. 1978. The Ottoman Empire. Conquest, Organization and Economy. Collected Studies. London, Variorum Reprints, 362 p.
Inaldzhak, H. 2000. Epohata na sultan Mehmed II Zavoevatelya (Izsledvania i materiali) [The Era of Sultan Mehmed II the Conqueror (Research and Materials)]. Sofia, Amisitia, 280 s. (In Bulgarian).
Иналджък, Х. 2000. Епохата на султан Мехмед II Завоевателя. (Изследвания и материали). София, Amisitia. 280 с.
Inaldzhak, H. 2006. Osmanskata imperia. Klasicheskiyat period 1300–1600 [The Ottoman Empire. Classic Period 1300–1600]. Sofia, IK „Amat-ha", 240 s. (In Bulgarian).
Иналджък, Х. 2006. Османската империя. Класическият период 1300–1600. София, ИК „Амат-ха". 240 с.
Iogra, N. 1925. Histoire des États balkaniques [History of the Balkan States]. Paris, J. Gamber, 575 p. (In French).
Ivanova, Kl. (sast.) [comp.]. 1986. Stara balgarska literatura. T. 4. Zhitiepisni tvorbi. Sofia, Balgarski pisatel, 687 s. (In Bulgarian).
Иванова, Кл. (съст.). 1986. Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. София, Български писател. 687 с.
Yordanov, Kr. 2020. Voynushki i derventdzhiyski selishta v Tsentralnia i Iztochnia dyal na Gornotrakiyskata nizina prez XVI v. (kazite Filibe, Stara Zagora, Haskovo i Yambol). *Trakia prez Srednovekovieto i Osmanskata epoha. Harakter i dinamika na selishtnia zhivot (XII–XVIII vek)* [Voynuk and Derventji Settlements in the Central and Eastern Parts of the Upper Thracian Lowland in the 16th Century (kaza of Filibe, Stara Zagora, Haskovo and Yambol). *Thrace during the Middle Ages and the Ottoman Era. Character and Dynamics of Settlement Life (13th-18th Centuries)*]. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski", s. 111–142. (In Bulgarin).
Йорданов, Кр. 2020. Войнушки и дервентджийски селища в Централния и Източния дял на Горнотракийската низина през XVI в. (казите Филибе, Стара Загора, Хасково и Ямбол). *Тракия през Средновековието и Османската епоха. Характер и динамика на селищния живот (XII–XVIII век)*. София, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски", с. 111–142.
Yordanov, Kr. 2022. Nay-vazhnite kategorii hristiyansko naselenie s voennopomoshtni ili politseysko-ohranitelni zadalzhenia i tyahnoto myasto v sotsialnata struktura na osmanskoto obshtestvo – shodstva i razlichia (XV – parvite desetiletia na XVII v.) [The Most Important Categories of the Christian Population with Military Support or Police-security Duties and Their Place in the Social Structure of the Ottoman Society - Similarities and Differences (15th-First Decades of the 17th Century)]. *Istoricheski pregled*, 1, s. 33–93 (In Bulgarian).

Йорданов, Кр. 2022. Най-важните категории християнско население с военнопомощни или полицейско-охранителни задължения и тяхното място в социалната структура на османското общество – сходства и различия (XV–първите десетилетия на XVII в.). *Исторически преглед*, 1, с. 33–93.

Kalitsin, M. 2009. Ustanovyavaneto na osmanskata vlast po balgarskite zemi v tematikata na Tâcü´t-Tevârih [The Establishment of the Ottoman Rule in the Bulgarian Lands in the Subject of Tâcü´t-Tevârih]. *„Bulgaria, zemya na blazheni…“. In memoriam professoris Iordani Andreevi*. Veliko Tarnovo, Ivis, s. 473–482. (In Bulgarian).

Калицин, М. 2009. Установяването на османската власт по българските земи в тематиката на Tâcü´t-Tevârih. *„България, земя на блажени…“. In memoriam professoris Iordani Andreevi*. Велико Търново, Ивис, с. 473–482.

Kalyonski, Al. 2007. Yurtsite [The Yürüks]. Sofia, Prosveta, 470 s. (In Bulgarian).

Кальонски, Ал. 2007. Юрците. София, Просвета. 470 с.

Kalionski, Al. 2020. Yürüks in the Ottoman Balkans. Sofia, Gutenberg Publishing House, 50 p.

Korać, D., Radić, R. 2008. Mehmed II, „The Conqueror“, in Byzantine Short Chronicles and Old Serbian Annals, Inscriptions and Genealogies. *Зборник радова Византолошког института [Proceedings of the Byzantological Institute]*, 45, pp. 289-300.

Kiliç, Ş. 2013. Ottoman Perception in the Byzantine Short Chronicles. – *Tarihi araştirmalari degrisi [Historical Research Value]*, 53, pp. 111-135.

Matanov, Hr. 2000. Srednovekovnite Balkani. Istoricheski ochertsi [The Medieval Balkans]. Sofia, Paradigma, 552 s. (In Bulgarian).

Матанов, Хр. 2000. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, Парадигма. 552 с.

Mutafova, Kr. 1999. Religioznata samoidentichnost v balgarskoto i vizantiyskoto obshtestvo prez XIV – parvata polovina na XV v. (v dinamikata na osmanskata invazia) [Religious Self-identity in Bulgarian and Byzantine Society in the 14th and the First Half of the 15th Century (in the Dynamics of the Ottoman Invasion)]. *Srednovekovnite Balkani: Politika, religia, kultura. Dokladi ot nauchna konferentsia 18–19 yuni 1998 g.* Sofia, Institut po balkanistika pri BAN, s. 131–140. (In Bulgarian).

Мутафова, Кр. 1999. Религиозната самоидентичност в българското и византийското общество през XIV–първата половина на XV в. (в динамиката на османската инвазия). *Средновековните Балкани: Политика, религия, култура. Доклади от научна конференция 18–19 юни 1998 г.* София, Институт по балканистика при БАН, с. 131–140.

Mutafova, Kr. 2008. Dobrovolnite pomyusyulmanchvania v Osmanskata imperia prez poslednata chetvart na XVII–30-te godini na XVIII v. *Etnicheski i kulturni prostranstva na Balkanite. Ch. 1. Minaloto – istoricheski rakursi. Sbornik v chest na prof. Tsvetana Georgieva* [Voluntary Conversions to Islam in the Ottoman Empire during the Last Quarter of the 17th–30s of the 18th Century. *Ethnic And Cultural Spaces in the Balkans. Part 1. The Past – Historical Perspectives. Collection in Honor of Prof. Tsvetana Georgieva*]. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“, s. 340–380. (In Bulgarian).

Мутафова, Кр. 2008. Доброволните помюсюлманчвания в Османската империя през последната четвърт на XVII–30-те години на XVIII в. *Етнически и културни пространства на Балканите. Ч. 1. Миналото – исторически ракурси. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева*. София, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, с. 340–380.

Mutafchiev, P. 1973. Bozhenishkiyat nadpis [The Bozhenitsa Inscription]. *Izbrani proizvedenia. T. 1.* Sofia, Nauka i izkustvo, s. 486–517. (In Bulgarian).

Мутафчиев, П. 1973. Боженишкият надпис. *Избрани произведения*. Т. 1. София, Наука и изкуство, с. 486–517.

Mutafchieva, V. 1953. Kam vaprosa za polozhenieto na voynushkoto naselenie [To the Question of the Situation of the Voynuc Population]. *Izvestia na Darzhavnata biblioteka „Vasil Kolarov“ za 1952 g.*, s. 247–276 (In Bulgarian).

Мутафчиева, В. 1953. Към въпроса за положението на войнушкото население. *Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“ за 1952 г .,* с. 247–276.

Mutafchieva, V. 1995. Predstavata za „drugia“ (istorichesko izsledvane). *Vrazki na savmestimost i nesavmestimost mezhdu hristiyani i myusyulmani v Bulgaria* [The Idea of the “Other” (Historical Research). *Relations of Compatibility and Incompatibility between Christians and Muslims in Bulgaria*]. Sofia, Mezhdunaroden tsentar po problemite na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystvia, s. 8–12. (In Bulgarian).

Мутафчиева, В. 1995. Представата за „другия“ (историческо изследване). *Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България*. София, Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, с. 8–12.

Mutafchieva, V. 2008. Agrarnite otnoshenia v Osmanskata imperia prez XV–XVI v. *Izbrani proizvedenia. T. 5. Osmanska sotsialno-ikonomicheska istoria [Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th–16th Centuries. Selected Works. Vol. 5. Ottoman Socio-economic History]*. Plovdiv, „IK Zhanet 45“, 296 s. (In Bulgarian).

Мутафчиева, В. 2008. Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в. *Избрани произведения. Т. 5. Османска социално-икономическа история.* Пловдив, ИК „Жанет 45“. 296 с.

Nikolov, G. N. 1996. Balgarskite darzhavi v kraya na XIV v. [The Bulgarian States in the End of the 14th C.]. *Osmanskata invazia na Balkanite i krayat na srednovekovnata balgarska darzhava (XIV–XV v.). Dokladi ot mezhdunarodnata nauchna konferentsia, provedena vav VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy" (19–21 may 1993 g.)* [*Reports from the International Scientific Conference Held at VTU "St. St. Cyril and Methodius" (May 19-21, 1993)*]. Veliko Tarnovo, Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy", s. 89–100. (In Bulgarian).

Николов, Г. Н. 1996. Българските държави в края на XIV в. *Османската инвазия на Балканите и краят на средновековната българска държава (XIV–XV в.). Доклади от международната научна конференция, проведена във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" (19–21 май 1993 г.).* Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий", с. 89–100.

Obreshkov, V. 1999. Kam nyakoi problemi na adminstrativno–teritotialnoto delenie v tsentralnite i iztochni Balkani (krayat na XIV–XV vek) [To Some Problems of the Administrative-territorial Division in the Central and Eastern Balkans (End of 14th-15th C.)]. *Srednovekovnite Balkani: Politika, religia, kultura. Dokladi ot nauchna konferentsia 18–19 yuni 1998 g*. Sofia, Institut po balkanistika pri BAN, s. 141–150. (In Bulgarian).

Обрешков, В. 1999. Към някои проблеми на административно–теритотиалното деление в централните и източни Балкани (края на XIV–XV век). *Средновековните Балкани: Политика, религия, култура. Доклади от научна конференция 18–19 юни 1998 г.* София, Институт по балканистика при БАН, с. 141–150.

Ostrogorski, G. 1998. Istoria na Vizantiyskata darzhava [History of the Byzantine State]. Sofia, Prozorets, 736 s. (In Bulgarian).

Острогорски, Г. 1998. История на Византийската държава. София, Прозорец. 736 с.

Polivyanni, D. 1989. Srednovekovniyat balgarski grad prez XIII–XIV vek. Ochertsi [The Mediaeval Bulgarian City during the 13th-14th C. Essays]. Sofia, Nauka i kultura, 180 s. (In Bulgarian).

Поливянни, Д. 1989. Средновековният български град през XIII–XIV век. Очерци. София, Наука и култура. 180 с.

Radushev, Evg. 1998. Demografski i etnoreligiozni protsesi v Zapadnite Rodopi prez XV–XVIII vek. (Opit za preosmislyane na ustoychivi istoriografski modeli) [Demographic and Ethno-religious Processes in the Western Rhodopes in the 15th-18th Centuries (An Attempt to Rethink Sustainable Historiographical Models).]. *Istorichesko badeshte,* 1, s. 64–82. (In Bulgarian).

Радушев, Евг. 1998. Демографски и етнорелигиозни процеси в Западните Родопи през XV–XVIII век (Опит за преосмисляне на устойчиви историографски модели). *Историческо бъдеще*, 1, с. 64–82.

Ransiman, St. 1984. Padaneto na Konstantinopol [The Fall of Constantinople]. Sofia, OF, 200 s. (In Bulgarian).

Рънсиман, Ст. 1984. Падането на Константинопол. София, ОФ. 200 с.

Simeonova, L. 1999. Ta Patria: gradskite talismani na Konstantinopol prez X vek [Ta Patria: the Urban Mascots of Constantinople in the 10th Century]. *Srednovekovnite Balkani: Politika, religia, kultura. Dokladi ot nauchna konferentsia 18–19 yuni 1998 g.* Sofia, Institut po balkanistika pri BAN [Institute of Balkan Studies at BAS], s. 49–66. (In Bulgarian).

Симеонова, Л. 1999. Ta Patria: градските талисмани на Константинопол през X век. *Средновековните Балкани: Политика, религия, култура. Доклади от научна конференция 18–19 юни 1998 г.* София, Институт по балканистика при БАН, с. 49–66.

Spasova, M. 1992. Osmanskata ekspanzia, otrazena v knizhovnite pametnitsi ot XIV–XV vek. *Turskite zavoevania i sadbata na balkanskite narodi, otrazeni v istoricheski i literaturni pametnitsi ot XIV–XVIII vek. Mezhdunarodna nauchna konferentsia, Veliko Tarnovo, 20–22 may 1987 godina* [The Ottoman Expansion Reflected in the Literary Monuments of the 14th-15th Centuries. *The Turkish Conquests and the Fate of the Balkan Peoples, Reflected in Historical and Literary Monuments from the 14th-18th Centuries. International Scientific Conference, Veliko Tarnovo, May 20-22, 1987*]. Veliko Tarnovo, Velikotarnovski universitet „Sv. Sv. Kiril i Metodiy", s. 467–472. (In Bulgarian).

Спасова, М. 1992. Османската експанзия, отразена в книжовните паметници от XIV–XV век. *Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. Международна научна конференция, Велико Търново, 20–22 май 1987 година.* Велико Търново, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий", с. 467–472.

Todorov, N. 1972. Balkanskiyat grad prez XV–XIX vek. Sotsialno–ikonomichesko i demografsko razvitie [The Balkan City in the 15th-19th Centuries. Socio-economic and Demographic Development]. Sofia, Nauka i izkustvo, 503 s. (In Bulgarian).

Тодоров, Н. 1972. Балканският град през XV–XIX век. Социално–икономическо и демографско развитие. София, Наука и изкуство. 503 с.

Tapkova-Zaimova, V., Miltenova, A. 1996. Istoriko-apokaliptichnata knizhnina vav Vizantia i srednovekovna Bulgaria [Historical and Apocalyptic Literature in Byzantium and Medieval Bulgaria]. Sofia, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski", 360 s. (In Bulgarian).

Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А. 1996. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и средновековна България. София, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“. 360 с.

Tyutyundzhiev, Iv., Pavlov, Pl. 1992. Za etapite na osmanskoto zavoevanie na Balgarskata darzhava (1370–1397 g.) [*The Turkish Conquests and the Fate of the Balkan Peoples, Reflected in Historical and Literary Monuments from the 14th-18th Century. International Scientific Conference, Veliko Tarnovo, May 20-22, 1987*]. Veliko Tarnovo, Sv. sv. Kiril i Metodiy, s. 57–67. (In Bulgarian).

Тютюнджиев, Ив., Павлов, Пл. 1992. За етапите на османското завоевание на Българската държава (1370–1397 г.). *Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. Международна научна конференция, Велико Търново, 20–22 май 1987 година*. Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 57–67.

Tyutyundzhiev, Iv. 1992. Balgarskata anonimna hronika ot XV vek [The Bulgarian Anonymous Chronicle from the 15th Century]. Veliko Tarnovo: Elpis, 1992, 256 s. (In Bulgarian).

Тютюнджиев, Ив. 1992. Българската анонимна хроника от XV век. Велико Търново: Елпис. 256 с.

Fine, J. 1994. The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Michigan, University of Michigan Press.

Tsvetkova, B. 1960. K voprosu o polozhenii derventdzhiyskogo naselenia v bolgarskih zemlyah v period turetskogo gospodstva [On the Question of the Situation of the Derventji Population in the Bulgarian Lands during the Period of Turkish Domination]. *Uchenye zapiski Instituta slavyanovedenia*, XX, s. 196–220. (In Russian).

Цветкова, Б. 1960. К вопросу о положении дервентджийского населения в болгарских землях в период турецкого господства. *Ученые записки Института славяноведения*, XX, с. 196–220.

Tsvetkova, B. (sast.) [comp.]. 1971. Turski izvori za istoriyata na pravoto v balgarskite zemi. T. 3. [Turkish Sources on the History of Law in the Bulgarian Lands. Vol. 3]. Sofia, Izdatelstvo na BAN, 237 s. (In Bulgarian).

Цветкова, Б. (съст.). 1971. Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. 3. София, Издателство на БАН. 237 с.

Tsvetkova, B. 1972. Prouchvania na gradskoto stopanstvo prez XV–XIX vek [Studies of the Urban Economy in the 15th-19th Centuries]. Sofia, Nauka i izkustvo, 255 s. (In Bulgarian).

Цветкова, Б. 1972. Проучвания на градското стопанство през XV–XIX век. София, Наука и изкуство. 255 с.

Shugar, P. 2003. Yugoiztochna Evropa pod osmansko vladichestvo 1354–1804 g. [Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804]. Sofia, Kralitsa Mab, 528 s. (In Bulgarian).

Шугър, П. 2003. Югоизточна Европа под османско владичество 1354–1804 г. София, Кралица Маб. 528 с.

Дата на подаване на статията в редакцията – 16.11.2022 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.04

БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И БЪЛГАРСКАТА КОЛОНИЯ В ИСТАНБУЛ (XIX – НАЧАЛОТО НА XXI ВЕК): ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ, СЪСТОЯНИЕ, ПЕРСПЕКТИВИ

Боряна Бужашка

Доцент, д-р, Университет по библиотекознание и информационни технологии, бул. „Сливница“ 152, София, България,
e-mail: sky_bu@abv.bg ORCID: 0000-0003-3100-308X

У статті простежуються чинники, що призвели до ентропії болгарської спільноти в Стамбулі – найбільшому місті Туреччини, яке на кінець 2020 року нараховувало майже 15,5 млн. мешканців. Відзначивши роль болгарської спільноти столиці Османської імперії за доби Національного відродження, авторка наголошує на негативних явищах останнього сторіччя в розвитку колонії стамбульських болгар, коли спостерігалися тенденції до її постійного зменшення, старіння, низької народжуваності, високої еміграції, збільшення числа змішаних шлюбів тощо. Як наслідок, колонія скоротилася до близько 500 осіб, що набагато менше «болгарських турків», котрі перебувають у незрівнянно кращому правовому становищі. Підкреслюється роль православної релігії та зусиль болгарської церкви і держави як чинника підтримання національної самосвідомості, зокрема через збереження нерухомості, що колись належала Болгарській екзархії – національних святинь болгар та історико-культурних пам'яток для турецької сторони. Звертається увага й на нереалізований потенціал болгарської колонії в Стамбулі для болгарсько-турецьких відносин.

***Ключові слова**:* Стамбул, болгарська колонія, болгарсько-турецькі відносини, громадянство, історико-культурна спадщина

THE BULGARIAN STATE AND THE BULGARIAN COLONY IN ISTANBUL (19th - BEGINNING OF THE 21th CENTURY): HISTORICAL ROOTS, CONDITION, PERSPECTIVES

Boryana Buzhashka

Assoc. Prof, DSc University of Library Studies and Information Technologies, blvd. Slivnitza 152, Sofia, Bulgaria, e-mail: sky_bu@abv.bg
ORCID: 0000-0003-3100-308X

The article examines the factors contributing to the decline of the Bulgarian community in Istanbul, Turkey's largest city with nearly 15.5 million inhabitants by the end of 2020. It notes the Bulgarian community's role in the National Renaissance in the capital of the Ottoman Empire and highlights negative trends in the development of the Bulgarian colony in Istanbul, including a steady decline, aging population, low birth rate, high emigration, and an increasing number of mixed marriages over the past century. As a result, the colony has dwindled to nearly 500 people, a number lower than the number of the "Bulgarian Turks", who have better legal status.

The Orthodox religion and the efforts of the Bulgarian church and state are underlined as factors which are keeping national identity, particularly through the preservation of real estate formerly belonging to the Bulgarian Exarchate, national shrines for Bulgarians, and historical and cultural heritage sites for Turkey. The article also addresses the untapped potential of the Bulgarian colony in Istanbul for Bulgarian-Turkish relations.

***Keywords**:* Istanbul, Bulgarian colony, Bulgarian-Turkish relations, citizenship, historical and cultural heritage

В сравнение с другите български колонии по света, колонията в Истанбул е един особен случай. Съпоставена с тези в Америка, Австралия и Канада, тя е малобройна, но много важна част от сложните българо-турски отношения. Това, което я прави по-различна, е историята на нейното създаване, ролята, която играе по време на Българското възраждане, и условията, в които е поставена в следващите десетилетия до наши дни. Възраждането е периодът, когато в столицата на Османската империя българите се консолидират като етническа общност в името на борбата за църковна независимост (Божинов 2012, 457). Чрез многобройните си дарители и с помощта на българската държава след Освобождението Българската екзархия закупува много имоти и построява български духовни центрове на територията на днешна Турция – църкви, училища, читалища, книжарници, представителни сгради. По силата на днешните турски закони за малкото останали в Истанбул сгради от времето на Възраждането с помощта на българската държава се грижи българската колония, която днес наброява около 500 души (Бужашка 2016, 64−141).

След Междусъюзническата и особено след Първата световна война Цариград остава извън българското етническо пространство и това не се променя до наши дни. С течение на годините от първоначалните създатели на колонията не остава почти никакъв представител и тя се възобновява от българи, предимно от Егейска Македония, които никога не са живели в пределите на свободната след 1878 г. българска държава. От Първата световна война (от Кемал Ататюрк) до 1989 г. колонията живее в постоянен дискриминационния режим. Тя няма знакови личности, не издава печатни издания, няма активен политически и обществен живот (Стоянова 2005, 42−43).

Допълнителни трудности за нейните представители внася църковният ѝ статут. По силата на историческите обстоятелства центърът на църковните ни борби Цариград (Истанбул) остава в диоцеза на Вселенската патриаршия, която и досега духовно покровителства наследниците на тези, които се бореха срещу нея. През всичките години, с различна интензивност и обусловена от много външни фактори, борбата на колонията за запазване на българското национално самосъзнание и българския дух продължава и до наши дни (АМВнР, оп. 70с, а.е. 75, л. 66, 70−72; оп. 54–4, а.е. 197).

Важен въпрос е този за числеността на българската колония. Демографските процеси в малобройната българска общност в Истанбул са крайно неблагоприятни – намаляваща по численост, застаряваща по възраст, икономически не особено силна, лишена от ролята си на важен политически фактор в българския и турския обществен живот. Налице е трайна тенденция за самоизчерпване и постепенно изчезване на общността, което е валидно и при другите малцинствени общности в Турция (Стоянова 2005, 41−55).

За това спомага и турското законодателство, стремящо се да сведе до минимум възможностите на иноверските общности да оцелеят в духовен, икономически и демографски план. Освен негативните демографски процеси, друга основна причина е деструктивната политика на правителството към чужденците, невъзможността да упражняват различни висококвалифицирани професии и общото за страната обедняване на малките производители и търговците. Трябва да се отчита етническата политика на Турция като среда, в която живеят истанбулските българи. Третирана като национално малцинство, макар и без официално признат статут на такова, българската общност в Истанбул е обект на политики и отношение от страна на турската държава, които пряко са повлияни от двустранните отношения между България и Турция.

Макар че имат будно българско национално чувство и религия като важен фактор за запазване на националното съзнание, тенденцията между цариградските българи е да приемат турско гражданство, за да избегнат дискриминационните репресивни и ограничителни мерки към чужденците. Според изменения Закон за гражданството от 1964 г., ако двамата родители или само бащата е чужд гражданин, децата също приемат тяхното гражданство. Това дава известни възможности за естествен прираст и подмладяване на колонията, но то не е достатъчно за нейното укрепване.

Тенденцията на непрекъснато намаляване, застаряване, ниска раждаемост, висока емиграция, нарастване броя на смесените бракове води и до промяна в самоопределянето на българите в Истанбул (АМВнР, оп. 11п, а.е. 107, 579, 582, 670, 954, 1148).

Важни са и практическите стъпки, които правят регистрираната през 1936 г. Фондация на православните църкви на Българската екзархия в Истанбул и българските офици-

алните власти за укрепване и запазване на българското национално съзнание на българите в Истанбул. Този въпрос зависи от няколко обективни и субективни фактора. Демографските процеси в малобройната българска общност са крайно неблагоприятни – намаляваща по численост, застаряваща по възраст, икономически не особено силна, лишена от ролята си на важен политически фактор в българския и турския обществен живот. Налице е трайна тенденция за самоизчерпване и постепенно изчезване на общността, което е валидно и при другите малцинствени общности в Турция. Трябва да се отчита етническата политика на Турция като среда, в която живеят истанбулските българи. Третирана като национално малцинство, макар и без официално признат статут на такова, българската общност в Истанбул е обект на политики и отношение от страна на турската държава, които пряко са повлияни от двустранните отношения между България и Турция (Елчинова 2017, 89).

Грижата за поддържането и съхраняването на българския дух и самосъзнание на членовете на колонията е съществена част от дейността на дипломатическите представители. В годините след Първата световна война колонията не се разглежда като част от българската нация група, останала без свое представителство, а повече като фактор за запазване на българското присъствие в Истанбул с оглед на спасяването на Българската екзархия и екзархийските имоти. Но през следващите години тази тенденция се променя. На българската общност се гледа като на инструмент на българската външна политика и възможност да се влияе на българо-турските дипломатически отношения. За живота на цариградските българи тези отношения са от особено значение. Когато те са конструктивни и изпълнени със съдържание, ролята на Фондацията на православните църкви на Българската екзархия расте, авторитетът на българската колония укрепва и тя самата се сплотява. Наличието на българска общност в Истанбул създава уникални предпоставки за развитие и укрепване на българо-турските отношения. Българската колония може да бъде мост на междукултурното общуване на Република България и Република Турция и еталон за развитието на ползотворни отношения между двете страни (Бужашка 2019, 275−339).

За съществуването на колонията от особена важност са отношенията с Вселенската патриаршия. Условията за вдигане на схизмата, закриването на Екзархийското заместничество и неуреденият статут на българската църковна община в Турция лишава българите в републиканска Турция от българско църковно представителство и предопределя тяхното оставане в диоцеза на Вселенската патриаршия. Този въпрос има своите последици и до наши дни. През годините отношенията на българската колония с Вселенската патриаршия са сложни и непрекъснато приплават стари вражди. И до ден днешен остава открит въпросът дали паметникът на екзарх Антим I (обявен от Вселенската патриаршия за схизматик) може да стои в двора на одринската българска църква „Св. св. Константин и Елена“, която е в диоцеза на Вселенската патриаршия. И досега не намира решение спорът на какъв език трябва да се извършва богослужението в българските църкви в Одрин, също влизащи в диоцеза на Вселенската патриаршия. Последните събития от 5 април 2019 г. отново повдигат този въпрос. Извършената на гръцки служба в българския храм в Одрин, заплахата за забрана на богослужението на български език в храмовете в Одрин и неотдавнашното искане на Вартоломей за премахване на паметника на екзарх Антим I от двора на одринския храм изискват незабавна намеса на българската православна църква. Отношение по тези въпроси трябва да вземат църквата, българските неправителствени организации и обществеността (АМВнР, ф. 11, оп. 22, а.е. 2338, л. 5; оп. 23, а.е. 11, л. 179; ф. 10, оп. 13, а.е. 44, л. 30).

През годините в българската общност в Истанбул остава трайна тревога за съдбата на сградите, които са български културноисторически паметници. За тях тези сгради са свидетелство за тяхното минало, произход и етническа принадлежност. За българската държава тези имоти са построени със средствата и даренията на българската държава и българските граждани. Те са неразделна част от българското културноисторическо наследство, от българското национално самочувствие и историческа памет, паметници от епохата на Възраждането, национален капитал. През целия изследван период обаче българските дипломатически власти нямат яснота по цялостната правна система в Турция или не желаят да се съобразяват с нея. Това предопределя погрешните управленски решения по отношение на екзархийските имоти и възможностите за законно функциониране на българските институти. Няма единна и съгласувана позиция по тези въпроси и между

българската държава и българската православна църква. През годините на двустранния българо-турски дипломатически диалог България разчита тези имоти да бъдат върнати на българската държава.

За турските власти тези имоти са вакъф (имоти, отчуждени за вечни времена, приходите от които се ползват за благотворителни цели), недвижима собственост, която се намира на тяхна територия и следва да се владее и стопанисва съобразно разпоредбите на националното турско законодателство. Управляват се от фондация при спазване на изградените за целта нормативни разпоредби. Не могат да се ползват за други цели, освен за изрично посочените в турския закон. Някои от тях – като църквата „Св. Стефан“ и Екзархийският дом в Шишли, са включени в националния списък на Турция за обекти с културноисторическо значение. При липса на собственик те стават притежание на турската държава.

Режимът на собственост и отношението на турските власти към екзархийските имоти, макар формално да се определя от съществуващото законодателство през различните години, на практика са предопределени от интересите на Турция в конкретния исторически момент. Въпросът за собствеността се поставя или се забравя при конкретните политически българо-турски отношения, които имат малко общо с фактическата страна на въпроса и със справедливостта. Днес въпросът за екзархийските имоти формално се счита за частично разрешен, въпреки че българската държава не получава собственост върху тях, нито българското Църковно настоятелство на Фондацията в Истанбул има сега реална собственост върху тях. На практика този въпрос с течение на годините е обвързан с културното и научното сътрудничество. С подписаните културни спогодби е нарушен основният принцип, отстояван от българските правителства в преговорите, въпросът за екзархийските имоти да се разглежда самостоятелно. Независимо от многократно изказани благодарности на български държавни представители към турските власти за върнати екзархийски имоти, реално тяхната собствеността не е възстановена на българската държава.

За загубата и невъзможността да се защити българската собственост в Турция способстват няколко обективни обстоятелства. Ако до края на Първата световна война въпросът е юридически и външнополитически, то след нейния край се превръща и в демографски. Обезбългаряването на Одринска Тракия и Цариград и демографският срив на българското население лишават от икономически и политически смисъл поддържането на всички, макар и вече останали малко на брой, екзархийски недвижими имоти. За това спомага и турското законодателство, стремящо се да сведе до минимум възможностите на иноверските общности да оцелеят в духовен, икономически и демографски план. Макар че имат будно българско национално чувство и религия като важен фактор за запазване на националното съзнание, тенденцията между цариградските българи е да приемат турско гражданство, за да избегнат дискриминационните репресивни и ограничителни мерки към чужденците. Пропуските и грешките на българската държава усложняват и ускоряват процесите, заложени в обективно и, за съжаление, неблагоприятно развиващите се за България обстоятелства. От своя страна турските власти търпят българското присъствие, като периодично чрез различни способи подлагат на натиск българските представители и институции, като напомнят, че правата на българите и съществуването на екзархийските имоти са възможни благодарение на турското разрешение (АМВнР, оп. 70с, а.е. 75, л. 72).

Трябва да се оценят трудностите в работата на българските дипломатически представители. Освен постоянните задачи – издаване на визи, паспорти, пасавани, защита и съдействие на временно и постоянно пребиваващи в Турция, легализация на документи и др. – консулските служби в Турция имат голям обем от други задължения, необичайни за другите мисии. Те трябва да се грижат за българските имоти и институти: Българската екзархия и българските църкви, Метоха и училището, да съдействат за ефективното функциониране на болницата, да направляват и подпомагат дейността на Църковното настоятелство и на Дружество „Радост“.

След 1989 г. се забелязва засилен интерес на българската общественост към историята и настоящето на българската колония в Истанбул. Бяха излъчени няколко филма за българите в Истанбул, техни представители многократно посещават България. Ръковод-

ството на тяхната фондация бе отличено от президента Р. Плевнелиев с високи държавни отличия. Реставрирането на църквата „Св. Стефан“ и тържествата около откриването ѝ през 2018 г. отново провокират обществения интерес към българската колония в Истанбул. Бяха излъчени многобройни репортажи от Истанбул, интервюта с представители на колонията. Но под шумното отразяване на това събитие останаха въпросите за бъдещето на стопяващата се българска колония и особено за съдбата на екзархийските имоти – светини за българите и културноисторически паметници за турската страна.

Недостатъчно се работи за постигането на баланс при удовлетворяване интересите на българската общност и тези на българските турци, които се изселват в Турция. Разбира се, в процентно отношение численото съотношението при двете групи е в полза на българските турци, но при българската общност като актив имаме много история и екзархийските имоти. Но има крещяща неравнопоставеност между двете групи при отстояване на техните интереси. Законите за поземлената собственост противоречат на чл. 5 от Конвенцията за установяване от 1925 г. Законът за реституция в България работи без проблем в полза на българските турци на фона на блокираните имоти на българите от Истанбул (АМВнР, оп. 55-5, а.е. 250).

Докато българите от колонията трудно получават българско гражданство поради недостатъчни основания за български произход, българските турци си запазват гражданството без проблеми. Запазват българското си гражданство и техните деца, без да имат българско самосъзнание, не знаят да говорят и пишат на български език и считат Турция за своя родина.

Има едно категорично разграничаване на българите от Истанбул с българските турци, емигрирали в Турция – и по верски, и по народностен признак. Има категорично неприемане от страна на истанбулските българи на изселниците – турци от България. Те дори не допускат възможността децата на изселниците да посещават българското училище. Това предопределя невъзможността да се търсят общи инициативи между двете групи и по тази линия – запазване на българското присъствие в Истанбул.

Българите от Истанбул са между Република Турция и Република България. В Турция не ги смятат за лоялни граждани поради различната им историческа съдба, национално съзнание и различна религия, а в България не отговарят на критериите за българско гражданство, независимо от българския си произход и българско самосъзнание. Това трябва да представлява задача с повишена трудност за българската дипломация.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

AMVnR, f. 11p, op. 22, a.e. 2338, p. 5; op. 23, a.e. 11, p. 179; f. 10, op. 13, a.e. 44, p. 30.

АМВнР, ф. 11п, оп. 22, а.е. 2338, л. 5; оп. 23, а.е. 11, л. 179; ф. 10, оп. 13, а.е. 44, л. 30.

AMVnR, op. 70s, a.e. 75, pp. 72.

АМВнР, оп. 70с, а.е. 75, л. 72.

AMVnR, op. 55-5, a.e. 250.

АМВнР, оп. 55-5, а.е. 250.

AMVnR, op. 70c, a.e. 75, p. 66, 70–72; op. 54-4, a.e. 197.

АМВнР, оп. 70с, а.е. 75, л. 66, 70–72; оп. 54-4, а.е. 197.

Bozhinov, P. 2012. The Bulgarians of Constantinople between the Reforms and the Revolution 1887-1879. Sofia, p. 457.

Божинов, П. 2012. Цариградските българи между реформите и революцията 1887–1879. София, с. 457.

Buzhashka, B. 2016. The fate of the exarchate estates as an open question in the Bulgarian-Turkish relations. Sofia, *Notices of the State Archives*, no. 107, pp. 64-141.

Бужашка, Б. 2016. Съдбата на екзархийските имоти като открит въпрос в българо-турските отношения. София, *Известия на държавните архиви*, бр. 107, с. 64–141.

Buzhashka, B. 2019. Bulgaria and the Bulgarian community in Istanbul. Sofia, pp. 275-339.

Бужашка, Б. 2019. България и българската общност в Истанбул. София, с. 275–339.

Elchinova, M. 2017. The Invisible Community. Orthodox Bulgarians in Istanbul. Sofia, p. 320; AMVnR, op. 11p, a.e. 954, pp. 22.

Елчинова, М. 2017. Невидимата общност. Православните българи в Истанбул. София, с. 320; АМВнР, оп. 11п, а.е. 954, л. 22.

Stoyanova, V. 2005. The Bulgarian Spiritual and Educational Institutions in Turkey (1913-1945). Sofia, *Bulletin of the Thracian Scientific Institute*, vol. 6, pp. 42-43.
Стоянова, В. 2005. Българските духовни и просветни институции в Турция (1913−1945). София, *Известия на Тракийския научен институт,* кн. 6, с. 42−43.
Stoyanova, V. 2005. Demographic condition and legal status of the Bulgarian community in Turkey. Sofia, *Bulletin of the Thracian Scientific Institute*, vol. 6, pp. 41-55.
Стоянова, В. 2005. Демографско състояние и правен статут на българската общност в Турция. София, *Известия на Тракийския научен институт*, кн. 6, с. 41−55.
CDA, f. 1478, op. 21, a.e. 43, p. 3951.
ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 43, л. 3951.

Дата на подаване на статията в редакцията – 11.07.2021 г.

БЪЛГАРСКАТА ДИАСПОРА: ИСТОРИЯ И СЪВРЕМЕННО СЪСТОЯНИЕ / БОЛГАРСЬКА ДІАСПОРА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

DOI: 10.7546/DS.2023.16.05

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЕНОРИЙСКИТЕ ГРОБИЩА В БЪЛГАРСКИТЕ СЕЛИЩА В БЕСАРАБИЯ ПРЕЗ ЦАРСКИЯ ПЕРИОД

Иван Думиника

доктор на историческите науки, водещ научен сътрудник,
Институт за културно наследство при Министерство на културата,
бл. Щефан чел Маре ши Сфънт, 1, MD-2001, Кишинев, Република Молдова,
e-mail: duminicaivanivan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2019-6456

В статията се разглежда въпросът за енорийските гробища в българските селища в Бесарабия през царския период. Обръща се внимание на църковните актове и правила, регламентиращи устройството на гробищата. През този период Църквата строго забранява да се носят цветя и венци в храма и на гробището. В изследването се дава описание на различни видове надгробни плочи и кръстове, които се срещат по енорийските гробища. Подчертава се, че първоначално на гроба се поставя дървен кръст, който после се сменя с каменен. По форма дървените кръстове напомнят острие на копие, увенчано с кръст и подобие на човешка фигура. Като материал, от който са направени надгробните паметници през XIX век, е използван главно варовикът. Това се дължи на наличието на тази суровина в района. На някои от тях може да се видят различни слънчеви символи. Също така се откриват стилизирани изображения на двуглав орел – малкия герб на Руската империя. В края на XIX – началото на XX в. се появяват стълбовидни кръстове с релефно изображение. Някои от тях са увенчани с трилистни кръстове. В представената статия се прави и опит за датиране на първите гробища, които се появяват в българските колонии. Засяга се и въпросът за т.нар. „чумни гробища“. Освен това на базата на архивни документи се прави анализ на периодите на най-честите по брой погребения, които се правели в годините на епидемиите. В статията се спираме и на погребенията, които са ставали извън гробищата, където, както сочат източниците, са погребвани убити, самоубили се селяни и некръстени бебета. На базата на източниците за първи път се говори за погребения, които са били извършени на територията на църквите. Както сочат документите, там са били погребвани духовни лица. Общият преглед на източниците по този въпрос показва, че основно до църквите са погребвани свещеници настоятели, които служат дълги години в енорията и участват в строежа на църковната сграда. С одобрението на енориашите в двора на храма погребват и епитропите, които дълго време служат в църквата и помагат на свещеника. Освен свещениците, в църковните дворове биват погребвани и меценати, които по време на своя живот финансово подкрепят храма.

***Ключеви думи**:* българи, църква, свещеник, гробище, Бесарабия, царски период

TO THE QUESTION OF PARISH CEMETERIES ACROSS BULGARIAN SETTLEMENTS IN BESSARABIA DURING THE TSARIST PERIOD

Ivan Duminica

Doctor of Historical Sciences, Researcher,
Institute of Cultural Heritage of the Ministry of Culture,
bd. Stefan cel Mare si Sfant, 1, MD-2001, Chisinau, Republic of Moldova,
e-mail: duminicaivanivan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2019-6456

The article examines the issue of parish cemeteries across Bulgarian settlements in Bessarabia during the tsarist period. Church acts and rules regulating the development of such cemeteries are analyzed. In the tsarist period, the Church strictly forbade the wearing of flowers and other decorations in the church and at the cemetery. The study gives a description of different types of tombstones found across parish cemeteries. It is emphasized that at first a wooden cross would be placed over the mound, and later would be replaced by a stone one. Shape-wise, wooden crosses resembled a spearhead topped with a cross and was associated with a human figure. Limestone was mainly used as tombstone material in the 19th century, due to its availability. On some tombstones, different solar symbols can be seen. Stylized images of a double-headed eagle – the small coat of arms of the Russian Empire – can also be found.

At the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, column-shaped crosses with a relief images started to appear. Some of such tombstones were crowned with trefoil crosses. In the article, an attempt is made to date the first cemeteries that appeared in Bulgarian colonies. The issue of so-called "plague cemeteries" is touched upon. In addition, based on archival documents, an analysis of periods with the highest number of burials, which were carried out in the years of the epidemics, is made. The article also looks at burials made outside the parish cemeteries, where, as the sources indicate, the murdered, dead by suicidal villagers, and unbaptized babies were placed.

Based on the historical sources, for the first time, there is a discussion of burials carried out on the territory of the churches. The sources show that mainly priests-supervisors who served for many years in the parish and participated in the construction of the church were buried next to the church. With the approval of the parishioners, epitropas, who served in the church for a long time and helped the priest, were also buried in the courtyard of the church. Additionally, patrons who financially supported the church during their own lifetimes were buried in the churchyards.

***Keywords**:* Bulgarians, church, priest, cemetery, Bessarabia, tsarist period

Енорийските гробища имат специално място в историята на всяко населено място. По тази причина представената тук статия си поставя за цел проучването на въпроса за енорийските гробища в българските селища в Бесарабия през царския период. За да бъде постигната тази цел, ще направим анализ на църковните актове и правила, регламентиращи устройството на гробищата. Също така въз основа на теренни наблюдения ще предложим описание на различни видове надгробни кръстове, които се срещат на енорийските гробища.

Още в началото следва да отбележим, че при устройването на енорийското гробище българските колонисти спазват специални правила, обявени от кишиневските епархийски власти още през 1814 и 1818 г. Според разпоредбите гробищата трябва да бъдат подредени „на специално определени места, разположени извън селата и градовете" (Silin 1867, 255). Старите гробища също трябва да бъдат пренесени отвъд границите на населеното място. Това, както е отбелязано, се прави с хигиенна цел и за опазване здравето на хората. Същият указ забранява погребването на телата на мъртвите до три дни. Местните църковни енории са задължени да избират и назначават гробокопачи. Както виждаме, по това време специално подбрани хора трябва да се занимават с тези дейности. Обаче, както посочва Петър Казанакли, свещеник настоятел на Твардишката енория през 1861–1888 г., местните жители канят само свои роднини „да подготвят ковчега и да копаят гроба" (Kazanakliy 1873, 701).

Трябва да отбележим, че редица разпоредби в тази област засягат и бесарабско-българските населени места, които в периода 1856–1878 г. са в състава на Обединените княжества Молдова и Влашко. Така на 18 март 1864 г. Министерският съвет приема закон, съгласно който жителите на всяко селище трябва да разполагат гробището на 200 метра от границата на населеното им място (Iacob 2004, 25). Също така е забранено да се извършват погребения до самата култова сграда или около нея.

В някои бесарабско-български селища има две гробища. Такова е положението например в село Кирсово. Руският офицер и етнограф Валентин Мошков обяснява: „Принадлежейки към една православна вяра и имайки в селото една църква, българите и гагаузите не се смесват даже в църквата. Едната половина на храма, дясната, се смята за българска, а лявата – за гагаузка, и затова нито един българин не пристъпва в гагаузката половина и нито един гагаузин – в българската. Гробищата на двата народа са отделни и няма случай гагаузин да е погребан в българско гробище, и – обратно" (Moshkov 1901, 32). Това дава основание на някои изследователи, като О. Радова-Каранастас и С. Капустин, да

твърдят, че причината за това разделяне на селото на две части се крие в „раздора между последователите на гръцката и българската църква, съществувал на Балканите и оставил своя отпечатък върху сложните отношения между българи и гагаузи, които се преселват в Бесарабия“ (Karanastas-Radova, Kapustin 2006, 156).

Смятаме, че тук е уместно да цитираме мнението на българиста Иван Грек, който, както ни се струва, с по-голяма точност характеризира отношенията между колонистите. Този автор смята, че отначало сложните отношения между българи и гагаузи в Кирсово се формират на икономическа почва заради недостига на земя, а не на религиозна основа. Гробищата на колонистите възникват отделно, защото първоначално самите селища на кирсовчаните българи и на башкьойците гагаузи се образуват поотделно (Grek 2005–2009, 570). Последните изследвания показват, че нещата действително опират до това, че колонията е разделена на две части (българска и гагаузка): поради това, че гагаузите или българите трябва да изминат определено разстояние до конкретното гробище, където погребват мъртъвците на своята страна. Но това не означава, че българин, умрял по-близо до гагаузката страна, не може да бъде погребан на гагаузкото гробище и обратно (Duminika 2012б, 46). Идентичен случай се среща в чисто българското село Калчево, където също има две гробища – долно и горно. Както сочи Олга Неделчева-Воденичар, тези определения идват от териториалното разделение на селото на горен и долен край, като съответно „хората от горния край се погребват в горното гробище и обратно“ (Nedelcheva 2009, 210).

В някои населени места, основани още в началото на XIX в., след използването на старото гробище колонистите устройват място за ново селско гробище. Първоначално гробището в колония Еникьой се намира до новостроящата се църква (Brihuneț 2019, 80), но след официалните разпоредби, забраняващи това, гробището е разположено извън населеното място. В Чийшия старите хора още помнят първото гробище. Кога е открито новото гробище не е известно, но проучванията показват, че тук е намерена надгробна плоча от 1827 г. (Stepanov 2003, 520).

В колония Конгаз до откриването на новото гробище през 1830 г. са съществували още две. Съгласно информацията на енорийския свещеник Матвей Гоян (служил тук през 1908–1954 г.), на мястото на първото се е намирала къщата на селянина Афанасий Кауш (Frangu, Furtune 2012, 340). Също така и в Чешма-Варуита от 1830 до 1900 г. има старо гробище, а през 1900 г. е открито новото място за погребения (Chushmeliy 2018, 166).

В Акерман местната българска община има свое гробище, което се разполага до църквата „Св. Николай“. След като в града през 1840 г. е построен храмът „Възнесение Господне“, в българското гробище погребват и руснаци. В началото на XX в. гробището е затворено, тъй като вече няма място за нови погребения. Но, както отбелязват съвременници, тук все още „погребват градските православни и католици“ (Kurdinovskiy 1910, 11).

Тези, които умират от чума или холера, ги погребват на отделни места. В Тараклия, например, това място се нарича „чумно гробище“ (Chervenkov, Duminika 2013, 230).

Любопитен факт е, че през този период Църквата строго забранява да се носят цветя и венци в храма и на гробището. През 1886 г. дори е издадена специална заповед от Светия синод (Opredelenie 1886, 56). В документа се подчертава, че този обичай не съответства на устава на православната църква. Според висшето духовенство обичаят да се носят венци и цветя в храма, „...отклонява вниманието на вярващите от мисълта за смъртта и вечността ... и вместо молитвена нежност, утеха, назидание, то подхранва суетата и често подбутва бедните към опустошителна конкуренция с богатите“ (Opredelenie 1886, 56).

Интерес представлява професионалното описание на гробището в Чийшия, направено от Вячеслав Степанов (Stepanov 2003, 518–526). Изследователят условно разделя това гробище на четири части: древен сектор, или сектор А; сектор Б, датиран от 70-те години на XIX в. до първите десетилетия на XX в.; сектор В, представен от погребения от 40-те до 70-те години на XX в., и сектор Г − съвременната част на гробището (от 1980 г. до днес) (Stepanov 2003, 519).

Привличат вниманието и някои семейно-традиционни устои сред българите от Чийшия, които В. Степанов отбелязва на чийшийското гробище: така, ако на паметника е отбелязано името на съпруга, то името на съпругата (която е погребана под същият кръст) може да се обозначи като „жената на Георги Неделчев“ или просто като „неговата жена“ (Stepanov 2003, 519).

Първоначално на гроба се поставя дървен кръст, който после се сменя с каменен. По форма дървените кръстове напомнят острие на копие, увенчано с кръст и подобие на човешка фигура. Според Валентин Мошков от кръстовете може да се разбере полът на погребания: кръстовете на мъжките гробове завършват с хоризонтална равнина, а на женските са закръглени (Moshkov 1901, 11). Като материал, от който са направени надгробните паметници през XIX век, е използван главно варовикът. Това се дължи на наличието на тази суровина в района. По форма тези паметници биват два вида: правоъгълни и кръстовидни (трилистни), с височина 1−1,5 метра. На някои от тях, като например в Твардица и в Тараклия, може да се видят различни слънчеви символи (Chervenkov, Duminika 2013, 168). Трябва да отбележим и стилизираните изображения на двуглав орел – малкия герб на Руската империя (гр. Твардица, Тараклийски район, Република Молдова) (Duminika 2020, 290). В края на XIX – началото на XX в. се появяват стълбовидни кръстове с релефно изображение. Някои от тях са увенчани с трилистни кръстове (Stepanov 2003, 522). В с. Джолтай се срещат паметници с изобразени върху тях геометрични (квадрати и триъгълници) и многоъгълни фигури. Според Степан Курогло това може да са родови знаци, говорещи за принадлежността на починалото лице към определен род или семейна група (Kuroglo 1980, 109–110). В някои български села, както например Фънтъна-Дзинилор (*съвр*. Кирнички, Одеска област на Украйна), се срещат антропоморфни кръстове „кукли“ (Ocherki 1998, 203–205). По-късно в църковната традиция, макар да има остатъци от езичеството, в надгробните паметници се срещат православни кръстове и надписи „Здесь почивает раб(а) Божий(я)...“.

Върху каменните плочи се изработват вдлъбнатини за поставяне на ритуална храна. В долната част се прави друга вдлъбнатина във вид на правоъгълник, в която се поставят свещи. Често тук се слагат и дървени кутии, които също се използват за запалване на свещи.

Изследователката Олга Неделчева-Воденичар отбелязва една особеност, отнасяща се до надписите на надгробните паметници. Така, по нейни наблюдения, в село Калчево те се правят от страната на гроба, тоест „когато се върви край реда с гробове, надписите на кръстовете може да се видят, ако се погледне откъм гроба“ (Nedelcheva 2009, 210). Този стил е характерен за повечето гробища на българите в Бесарабия. Етнографът Вячеслав Степанов разкрива, че в Чийшия такива надписи се правят на западната страна на гробния кръст (Stepanov 2003, 520).

Следва да отбележим, че починалите се погребват според православния обред с главата на запад. Според православните канони починалият, с глава на запад, обърнат на изток (както по време на молитва), чака второто пришествие на Христос. Също така православните християни смятат, че смъртта не е нищо повече от тих сън и преход към нов, блажен живот.

Освен това трябва да припомним, че некръстени бебета и самоубийци се погребват в края на гробището или извън него. Това се дължи на факта, че на свещениците е забранено да правят опело и да погребват в гробището самоубийци, защото те са отнели сами живота си. Според православните канони се счита за голям грях да се отнеме живот, даден от Бог. Метрическите книги ни позволяват да идентифицираме съществуващи случаи на такива погребения. Така например в Твардица през януари 1865 г. 46-годишният колонист Николай Русев Питропов се обесва. В „Метрическата книга“, в колоната, където се вписват причастие, опело и място на погребението на мъртвите, свещеникът слага тире срещу името на Питропов (NARM, f. 211, op. 1, d. 107, l. 777ob.–778). В случай на убийство не е позволено човек да бъде погребан в гробището. Ето друг случай: на 22 май 1869 г. колонистът Николай Славов Писов (62 г.) е „убит от злоумишленици“. Вероятно след разследване на случая, 7 дни по-късно, на 29 май, Писов е погребан на енорийското гробище (NARM, f. 211, op. 2, d. 111, l. 750ob.–751).

Благодарение на архивните източници откриваме случаи, в които свещеници погребват убитите в близост до колонията. Така на 26 септември 1862 г. свещеник Петър Казанакли от Твардица записва в „Метрическата книга“, че на този ден той, заедно с клисаря Ерофей Макариев, извършва обред на погребение на убит човек. Научаваме, че преди смъртта си неизвестният мъж успява да информира, че името му е Бою Иванов и че е от колонията Чок-Майдан. След като разглежда местопрестъплението, духовенството установява, че Иванов е „убит с тъп предмет от неизвестни нападатели“ (Duminika 2020, 291).

Свещеникът записва, че убитият изглежда на 45 години. Тогава е решено Бою Иванов да бъде погребан на същото място. Ето как е отбелязано това в колоната „Кой е извършил погребението и къде са погребани“: „[погребан] на мястото на убийството в североизточната граница на вилата в западния край на гората“ (Duminika 2020, 291).

Трудно е за духовенството по време на епидемии. Енорийският свещеник Михаил Казанакли от Твардица припомня, че в края на 1872 г. и началото на 1873 г., поради епидемията от едра шарка, той погребва повече от 300 деца (Kazanakliy 1873, 693). Архивни документи потвърждават този факт. Така например само през 1872 г. тук умират 183 деца на възраст до 15 години, а през следващата 1873 г. – още 92 (NARM, f. 211, op. 14, d. 12, l. 807).

Църковни служители и миряни, които имат значителен принос към църквата, са удостоени да бъдат погребани близо до оградата на храма. Това е регулирано от Указа на Светия синод (от 12 април 1833 г.) (NARM, f. 208, op. 1, d. 147, l. 1042). Съгласно член № 2 на документа се забранява погребение в двора на самата църква. При това се подчертава, че „протойереите и свещениците, които честно и безупречно извършват служението си“ могат да бъдат погребани до църквата. Следващият член (№ 3) засяга въпроса за другите лица. Според него свещениците, ако е възможно по-рядко и то с разрешение от архиерея, могат да погребват миряни в двора на църквата. При това са необходими уважителни причини, като благодарност към създателя на храма или за това, че човекът издържа църковните служители. И накрая, мирянинът трябва да има „житие благозаконное и кончину не постыдную“ (NARM, f. 208, op. 1, d. 147, l. 1042).

Общият преглед на източниците по този въпрос показва, че основно до църквата са погребвани свещеници настоятели, които служат дълги години в енорията и участват в строежа на църковната сграда. Така например до църквата „Св. Атанас“ в Чадър-Лунга е погребан свещеникът Захарий Чакир, който умира от холера през 1830 г. Той е много почитан от местните енориаши, служи около 30 години (Chakir 2005, 38). Удостоени са с погребение до църквата „Св. Атанас“ и свещениците от Чадър-Лунга Андрей Гинкулов (ум. 23 юни 1897 г.), който в продължение на 25 години е настоятел и преподавател по Закон божи, и поп Михаил Стадницки, който умира от туберкулоза на 1 май 1903 г. (NARM, f. 211, op. 2, d. 324, l. 320; d. 419, l. 184).

До църквата „Възнесение Господне“ в Кишинев през 1868 г. е погребан протойерей Йосиф Михайлов, а в двора на храма „Св. Преп. Параскева“ в Твардица – свещеник Тодор Влайков (ум. 15 юли 1880 г.) (NARM, f. 211, op. 2, d. 244, l. 52ob.–53; Duminika 2020, 292). В края на февруари 1895 г. почива настоятелят на църквата „Св. Николай“ от Баурчи, на когото „според заслугите му“ гробът е от източната страна на храма (Kurdoglo 2008, 53).

В двора на църквата „Св. Георги“ в Тараклия е погребан свещеникът настоятел Назарий Чайковски (ум. 24 май 1896 г.), който 26 години служи в енорията и дори участва в построяването на културната сграда (NARM, f. 211, op. 18, d. 136, l. 79ob.–80). В двора на Комратския храм е погребан свещеник Андрей Димитриев (ум. 26 юли 1906 г.), който служи на своето паство 31 години. Съвременници отбелязват, че той привлича „със своята доброта“ (NARM, f. 211, op. 2, d. 427, l. 459ob.; f. 2983, op. 1, d. 18, l. 98). В църковния двор са разположени гробовете на свещениците Георги Варзопов (ум. 11 февруари 1902 г.) и Йоан Николаев (ум. 15 юли 1912 г.). По-късно, при съветската власт (през 1967–1968 г.), гробовете са пренесени на енорийското гробище. До кишиневската църква „Св. Троица“ през октомври 1908 г. е погребан поп Кириак Топалов, който е родом от бесарабско-българската колония Гайдар. Той е настоятел на тази църква, преподавател в духовното училище и духовник в местната духовна семинария (Cerga 2016, 321; Kuru 2015, 68–69). До църквата „Св. Троица“ в Конгаз е погребен свещеник Йоан Шевазуцки (ум. 1860), който 20 години служи в нея. Той е от образованите духовници, завършил е Кишиневската духовна семинария. През 1910 г. до църквата „Успение Богородично“ в с. Гайдар енориашите погребват свещеник Даниил Тарановски, който е сред активните строители на новия храм (Kuru 2015, 62).

Срещаме примери, при които в двора заедно с настоятеля е погребана и неговата съпруга. Така например в Бешалма, до храма „Св. Георги“, се намира гробът на отец Григорий Крокос и на неговата съпруга София Макаревна. Също до тази църква е погребан и свещеник Яков Мураневич (ум. 16 октомври 1892 г.) (NARM, f. 211, op. 2, d. 311, l. 318). Заедно със свещеника и ктитора на българската църква „Св. Георги“ в Кишинев – Став-

раки Костин, са погребани съпругата му Варвара и децата им – Монолаки и Константин. До тях са разположени гробовете на българина Чон Тонтон (от Карлово) (Lashkov 1878, 536), който участва в строежа на тази култова сграда. Румънският изследовател Петре Константинеску-Яш през 1928 г. отбелязва, че при проучването на тази църква открива шест различни гроба (Constantinescu-Iași 1928, 62–63). Сред тях са и тези на свещениците Йоан Аккерманов (служил тук 50 години) и Александър Тарнаруцки. Последният загива в Първата световна война на 19 октомври 1916 г. По инициатива на свещениците в началото на декември същата година неговите останки са пренесени в Бесарабия (Cerga 2016, 262).

Има случаи, когато на свещеник, погребан в гробището, енориашите му поставят паметник. Такъв е случаят със Стефан Киранов. На гроба му е издигнат железен паметник във вид на камбанария.

Заслугите на клисаря Йоан Поремски от Комрат за създаването на църковен хор също не остават незабелязани от жителите на населеното място. След като почива (на 21 януари 1901 г.), е погребан в двора на църквата „Успение Богородично“ (NARM, f. 211, op. 20, d. 95, l. 29). Всяка година в деня на неговата кончина до гроба му се събират благодарни комратчани, а организираният от него хор пее песни (NARM, f. 2983, op. 1, d. 18, l. 98).

С одобрението на енориашите в двора на храма погребват и епитропите, които дълго време служат в него и помагат на свещеника. Така например до църквата в Твардица е погребан Драгне Шошов (ум. 27 януари 1886 г.), който 27 години е епитроп (NARM, f. 211, op. 2, d. 651, l. 135ob.–136; Yazadzhi 2002, 3).

Освен свещениците, в църковните дворове погребват и меценатите, които по времето на своя живот финансово поддържат храма. Така например в Комрат до храма „Йоан Кръстител“ намира своя последен дом търговецът Параскев Буклукчи (ум. 22 юни 1876 г.), дарил значителна сума за строежа на този храм (NARM, f. 211, op. 14, d. 23, l. 107ob.–108). Търговецът Цони Градинар, който е ктитор на кишиневската църква „Св. Троица“, е удостоен да бъде погребан в самия храм. Съгласно източниците, на 24 март 1877 г. опелото извършва лично епископ Кишиневски и Хотински Павел Лебедев (NARM, f. 211, op. 11, d. 293, l. 157ob.–158). Също в църковния двор на храма „Вознесение Господне“ в Чок-Майдан е положен преселникът Йордан Щирой, дарил за нуждите на свещениците 500 рубли (Malay 1875, 737). До кишиневската българска църква „Вознесение Господне“ намира вечен покой семейството на меценатите Евдоким и Флорентина Дорофееви, Василий Николаев и дворянинът Христофор Сърб-Сербов. Последният е от много известен български род. Неговият брат Степан през 1884 г. основава в Кишинев завод за чугун и изработва спирални стълби, канализационни капаци и др. През 1904 г. представителите на този род построяват църковната каменна ограда, на която поставят желязна врата (Cerga 2016, 262; Colesnic 2015, 236). Един от ктиторите на каменната църква в колонията Исерлия – Йоргу Йоргачев, в знак на благодарност от енорията е погребан в църковния двор (Chakir 1891, № 17, 527).

В двора на кишиневския храм „Св. Георги“ е удостоен с погребение Михаил Баламез – търговец, който става и епитроп. Значението на личността на М. Баламез личи от факта, че на 4 юли 1881 г. погребението се извършва на високо ниво. Погребалната служба е водена от митрополит Анкарски Йерофей, заедно с духовенството на кишиневската катедрала „Рождество Христово“ и църквата „Свети Георги“ (NARM, f. 211, op. 11, d. 134, l. 168ob.).

Големите земеделски собственици от български произход Увалиеви, които построяват църквата „Св. Георги“ в имението си Казанешти, Оргеевски уезд, разполагат своя мраморна семейна гробница до църквата (Golub 2002, 186). Тук през септември 1904 г. е погребан Стефан Увалиев, който по времето, когато новата българска държава през 1883 г. се нуждае от пари (5 милиона френски франка), събира 3 милиона златни рубли между бесарабските българи (7 800 000 френски франка) и лично ги предава на българския княз Александър Батенберг (Duminika 2019, 90–92).

Представляват интерес и погребенията в Акерманската българска църква „Св. Георги“. В самия храм намират вечен покой меценатите представители на прочутия руски княжески род Волконски – София Григориевна (ум. 1868 г.), нейният син, руският дипломат Григорий Петрович (ум. 1882 г.), и съпругата му Лидия Александровна Ваксел (ум. 1897 г.). Волконски даряват на църквата икони, различни богослужебни предмети (кивот, кандила, свещници, сребърен кръст [1 кг] и др.) (Stoicov 1938, 51–52).

До самата църква е направено специално малко гробище, което е затворено през 1934 г. В царския период тук са погребани: ктиторът на църквата Йоан Добров (ум. 1918) и съпругата му Мария Ивановна (ум. 1917 г.). Първият дарява на църквата 3 десетини лозе, построява църковно-енорийско училище и портите на двора, а Мария Ивановна дарява голям полилей с 36 свещи. Също така на гробището се намира гробът на втория свещеник, протойерей Григори Дубовиченко, служил тук 37 години (1840–1877). Следват гробовете на търговците Яков Смолев и неговия син епитроп Георги, също така и на епитроп Константин Абаджи (ум. 1899 г.) и съпругата му Екатерина. Последното семейство дарява 4 хил. рубли, от които хиляда са за строежа на къща на свещеника (Stoicov 1938, 30–31).

Има обаче и случаи, когато духовенството не подкрепя желанието на представител на заможните среди да бъде погребан в двора на църквата. Показателен в това отношение е примерът с търговеца Слав Шарков от Твардица. През 1893 г. той моли Кишиневската духовна консистория след смъртта си да бъде погребан до енорийския храм. Шарков изразява готовност да дари на църквата 100 руб. (NARM, f. 208, op. 1, d. 147, l. 1041). Консисторията търси мнението на енорийския свещеник Алексей Солярски, който от своя страна е категорично против, тъй като Шарков „малко мисли за църквата…, не прави дарения.., само обещава, че ще помогне“ (NARM, f. 208, op. 1, d. 147, l. 1041ob.). Като следствие духовните власти отказват на молбата на Шарков.

От гореизложеното можем да направим редица изводи: енорийските гробища са играли важна роля в духовния живот на българските колонисти в Бесарабия; с тях се свързва погребално-поминалната обредност на българите, а и възгледите им относно православната вяра. Анализът на състоянието на гробищата в редица бесарабско-български колонии дава основание да се предполага, че състоятелните колонисти през XIX век могат да си позволят каменни надгробни кръстове. Също така се срещат кръстове с различна форма и разположени върху тях соларни и държавни символи (като например стилизирани изображения на двуглав орел – малкия герб на Руската империя). Има и погребения, които са били извършвани на територията на църквите. Там, като правило, са били погребвани духовни лица. Общият преглед на източниците по този въпрос показва, че основно до църквите са погребвани свещеници настоятели, които служат дълги години в енорията и участват в строежа на църковната сграда. С одобрението на енориашите в двора на храма погребват и епитропи, които дълго време служат в църквата и помагат на свещеника. Освен свещениците, в църковните дворове се погребват и меценати, които по време на своя живот финансово подкрепят храма.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Brihuneț, M. 2019. Cimitirele ortodoxe din Republica Moldova: Istorie. Arhitectură. Sculptură: (secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX–lea) [Orthodox Cemeteries from the Republic of Moldova: History. Architecture. Sculpture: (18th Century – First Half of the 19th Century)]. Chișinău, Cartdidact, 392 p. (In Romanian).

Cerga, A. 2016. Bisericile Basarabiei. Dicționar enciclopedic [The Churches of Bessarabia. Encyclopedic Dictionary]. Vol. II. Chișinău, Tipografia Centrală, 758 p. (In Romanian).

Chakir, D. 2005. Biograficheskiy ocherk roda i familii Chakir [Biographical sketch of the clan and surname Chakyr]. *Stranitsy istorii i literatury gagauzov XIX – nachala XX vv*. Kishinev, s. 21–55. (In Russian).

Чакир, Д. 2005. Биографический очерк рода и фамилии Чакир. *Страницы истории и литературы гагаузов XIX – начала XX вв.* Кишинев, с. 21–55.

Chervenkov, N., Duminika, I. 2013. Taraklii – 200 let [Taraclia – 200 Years]. Tom I (1813−1940). Kishinev, S.Ș.B., 608 s. (In Russian).

Червенков, Н., Думиника, И. 2013. Тараклии – 200 лет. Том I (1813−1940). Кишинев, S.Ș.B., 608 с.

Chushmeliy 2018. Chushmeliy: istoriya i kultura [Khushmeli: History and Culture]. Kol. avtor. A. Ganchev, M. Klyaus, A. Prigarin, I. Pushkov i dr. Odessa, Simeks-print, 513 s. (In Russian).

Чушмелий 2018. Чушмелий: история и культура. Кол. автор. А. Ганчев, М. Кляус, А. Пригарин, И. Пушков и др. Одесса, Симэкс-принт. 513 с.

Colesnic. I. 2015. Chișinăul nostru necunoscut [Our Unknown Chisinau]. Chișinău, Cartier, 632 p. (In Romanian).

Constantinescu-Iași, P. 1928, Biserica Sf. Gheorghe din Chișinău [Church of St. George in Chisinau]. *Comisiunea Monumentelor Istorice. Secția Basarabia.* Anuar II. Chișinău, p. 59–80. (In Romanian).

Duminika I. 2012. Khram Uspeniya Bozhiey Materi sela Kirsovo. Istoricheskie aspekty [Church of the Dormition of the Mother of God in the Village of Kirsovo. Historical Aspects]. Kishineu, S.Ş.B., 274 c. (In Russian).
Думиника И. 2012. Храм Успения Божией Матери села Кирсово. Исторические аспекты. Кишинэу, S.Ş.B., 274 с.
Duminika, I. 2020. Izuchenie prikhodskogo kladbishcha g. Tvarditsa (Respublika Moldova): istoriko-etnograficheskiy podkhod [Study of the Parish Cemetery in Tvarditsa (Republic of Moldova): Historical and Ethnographic Approach]. *Tradiţii şi procese etnice. Ediţia I. Materialele Simpozionului Naţional de Etnologie.* Chişinău, 2020, s. 288–297. (In Russian).
Думиника, И. 2020. Изучение приходского кладбища г. Твардица (Республика Молдова): историко-этнографический подход. *Tradiţii şi procese etnice. Ediţia I. Materialele Simpozionului Naţional de Etnologie.* Chişinău, 2020, с. 288–297.
Duminika, I. 2019. Bolgarskiy rod Uvalievykh v Bessarabii [Bulgarian Family of the Uvaliyevs in Bessarabia]. *Comunităţi Etnice şi Diaspora în timp şi spaţiu = Etnicheskie obshchiny i diaspory vovremeni i prostranstve = Ethnic Communities and Diaspora in Time and Space.* Kishinev, s. 90–92. (In Russian).
Думиника, И. 2019. Болгарский род Увалиевых в Бессарабии. *Comunităţi Etnice şi Diaspora în timp şi spaţiu = Этнические общины и диаспоры вовремени и пространстве = Ethnic Communities and Diaspora in Time and Space.* Кишинев, с. 90–92.
Frangu F., Furtune P., Furtune A. 2012. Kongaz [Kongaz]. Kishinev, Tipografia Centrală, 500 s. (In Russian).
Франгу Ф., Фуртунэ П., Фуртунэ А. 2012. Конгаз. Кишинев, Tipografia Centrală, 500 с.
Golub, V., Golub, T. 2002. Comuna Căzăneşti [Căzăneşti commune]. Chişinău–Orhei, Labirint, 216 p. (In Romanian).
Grek, I. 2005–2009. Proyavlenie identichnosti v etnopsikhologii bolgar i gagauzov Moldovy vo vtoroy polovine XVIII–XX vv. (istoriko-politologicheskiy diskurs) [Manifestation of Identity in the Ethnopsychology of the Bulgarians and Gagauzes of Moldova in the Second Half of the 18th-20th Centuries (Historical and Political Discourse)]. *Stratum plus.* Kishinev, № 6, s. 564–583. (In Russian).
Грек, И. 2005−2009. Проявление идентичности в этнопсихологии болгар и гагаузов Молдовы во второй половине XVIII–XX вв. (историко-политологический дискурс). *Stratum plus*. Кишинев, № 6, с. 564–583.
Iacob, O. 2014. Reformele religioase ale lui Alexandru Ioan Cuza [The Religious Reforms of Alexandru Ioan Cuza]. Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu“ din Cluj-Napoca. Series Historica LIII. Cluj-Napoca, p. 19–29. (In Romanian).
Kazanakliy, P. 1873. Tvarditsa [Tvarditsa]. *Kishinevskie eparkhialnye vedomosti.* Kishinev, № 19, s. 692–702. (In Russian).
Казанаклий, П. 1873. Твардица. *Кишиневские епархиальные ведомости.* Кишинев, № 19, с. 692–702.
Karanastas-Radova O., Kapustin S. 2006. O pereselenii narodov Balkanskogo poluostrova i Tsentralnoy Yevropy v Budzhak v XVIII – nachale XIX vv. [On the Resettlement of the Peoples of the Balkan Peninsula and Central Europe in Budzhak in the 18th Century – the Beginning of the 20th Century]. *Rusin*. Kishinev, № 4, s. 155–160. (In Russian).
Каранастас-Радова О., Капустин С. 2006. О переселении народов Балканского полуострова и Центральной Европы в Буджак в XVIII – начале XIX вв. *Русин.* Кишинев, № 4, с. 155–160.
Kurdinovskiy, V. 1910. Spisok drevneyshikh tserkvey Bessarabskoy gubernii [List of the Oldest Churches in the Bessarabian Province]. *Trudy Bessarabskogo tserkovnogo istoriko-arkheologicheskogo obshchestva.* Vyp. I, s. 70–163. (In Russian).
Курдиновский, В. 1910. Список древнейших церквей Бессарабской губернии. *Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества*. Вып. I, с. 70–163.
Kurdoglo, K. 2008. Istoriya Svyato-Nikolaevskoy tserkvi s. Baurchi [History of St. Nicholas Church in the Village of Baurchi]. Kishinev, b. i., 200 s. (In Russian).
Курдогло, К. 2008. История Свято-Николаевской церкви с. Баурчи. Кишинев, б. и., 200 с.
Kuroglo, S. 1980. Semeynaya obryadnost gagauzov v XIX – nachale XX v. [Family Rituals of the Gagauz in the 19th - Early 20th Century]. Kishinev, Shtiintsa, 138 s. (In Russian).
Курогло, С. 1980. Семейная обрядность гагаузов в XIX – начале XX в. Кишинев, Штиинца, 138 с.
Kuru, F. 2015. Selo Gaydar – vekov svyazuyushchaya nit (ocherki istorii 1787–2015 gg.) [The Village of Gaidar – the Connecting Thread of Centuries (Essays on the History of 1787–2015)]. Kishinev, Elan-Poligraf, 744 s. (In Russian).
Куру, Ф. 2015. Село Гайдар – веков связующая нить (очерки истории 1787–2015 гг.). Кишинев, Elan-Poligraf, 744 с.
Lashkov, L. 1878. Istoriko-statisticheskoe opisanie Kishinevskoy Georgievskoy tserkvi [Historical and Statistical Description of the Chisinau St. George Church]. *Kishinevskie eparkhialnye vedomosti.* Kishinev, № 14, s. 533–550. (In Russian).
Лашков, Л. 1878. Историко-статистическое описание Кишиневской Георгиевской церкви. *Кишиневские епархиальные ведомости*. Кишинев, № 14, с. 533–550.

Malay, K. 1875. Prikhod Chok-Maydana Benderskogo uezda [Parish of Chok-Maidan, Bendery District]. *Kishinevskie eparkhialnye vedomosti.* Kishinev, № 20, s. 830–843. (In Russian).
Малай, К. 1875. Приход Чок-Майдана Бендерского уезда. *Кишиневские епархиальные ведомости*. Кишинев, № 20, с. 830–843.
Moshkov, V. 1901. Gagauzy Benderskogo uezda [Gagauz Bendery District]. *Etnograficheskoe obozrenie.* Moskva, № 2, s. 1–44. (In Russian).
Мошков, В. 1901. Гагаузы Бендерского уезда. *Этнографическое обозрение.* Москва, № 2, с. 1–44.
NARM. Natsionalnyy arkhiv Respubliki Moldova [National Archives of the Republic of Moldova], f. 208, op. 1, d. 147. (In Russian).
НАРМ. Национальный архив Республики Молдова, ф. 208, оп. 1, д. 147.
NARM. Natsionalnyy arkhiv Respubliki Moldova [National Archives of the Republic of Moldova], f. 211, op. 1, d. 107. (In Russian).
НАРМ. Национальный архив Республики Молдова, ф. 211, оп. 1, д. 107.
NARM. Natsionalnyy arkhiv Respubliki Moldova [National Archives of the Republic of Moldova], f. 211, op. 2, d. 99, 111, 244, 311, 320, 419, 427, 651. (In Russian).
НАРМ. Национальный архив Республики Молдова, ф. 211, оп. 2, д. 99, 111, 244, 311, 320, 419, 427, 651.
NARM. Natsionalnyy arkhiv Respubliki Moldova [National Archives of the Republic of Moldova], f. 211, op. 11, d. 134, 293. (In Russian).
НАРМ. Национальный архив Республики Молдова, ф. 211, оп. 11, д. 134, 293.
NARM. Natsionalnyy arkhiv Respubliki Moldova [National Archives of the Republic of Moldova], f. 211, op. 14, d. 12, 14, 23. (In Russian).
НАРМ. Национальный архив Республики Молдова, ф. 211, оп. 14, д. 12, 14, 23.
NARM. Natsionalnyy arkhiv Respubliki Moldova [National Archives of the Republic of Moldova], f. 211, op. 18, d. 136. (In Russian).
НАРМ. Национальный архив Республики Молдова, ф. 211, оп. 18, д. 136.
NARM. Natsionalnyy arkhiv Respubliki Moldova [National Archives of the Republic of Moldova], f. 211, op. 20, d. 95. (In Russian).
НАРМ. Национальный архив Республики Молдова, ф. 211, оп. 20, д. 95.
NARM. Natsionalnyy arkhiv Respubliki Moldova [National Archives of the Republic of Moldova], f. 2983, op. 1, d. 18. (In Russian).
НАРМ. Национальный архив Республики Молдова, ф. 2983, оп. 1, д. 18.
Nedelcheva, O. 2009. Religioznite predstavi v pogrebelnata obrednost v yuzhna Besarabiya [Religious Representations in the Funeral Rite in Southern Bessarabia]. *Blgarite ot Moldova i Ukrayna – ezik, literatura, istoriya, kultura i obrazovanie*. Sofiya, s. 209–212. (In Bulgarian).
Неделчева, О. 2009. Религиозните представи в погребелната обредност в Южна Бесарабия. *Българите от Молдова и Украйна – език, литература, история, култура и образование*. София, с. 209–212.
Ocherki 1998. Ocherki istorii i etnografii sela Kirnichki v Bessarabii. Materialy i issledovaniya po etnografii bessarabskikh bolgar [Essays on the History and Ethnography of the Village of Kirnichki in Bessarabia. Materials and Research on the Ethnography of the Bessarabian Bulgarians]. Otv. red. V. N. Stanko. Odessa, Germes, 236 s.
Очерки 1998. Очерки истории и этнографии села Кирнички в Бессарабии. Материалы и исследования по этнографии бессарабских болгар. Отв. ред. В. Н. Станко. Одесса, Гермес, 236 с.
Opredelenie 1886. Opredelenie Svyateyshego Sinoda [Resolution of the Holy Synod]. *Kishinevskie eparkhialnye vedomosti.* 1886, № 5, s. 56. (In Russian).
Определение 1886. Определение Святейшего Синода. *Кишиневские епархиальные ведомости*. Кишинев, № 5, с. 56.
Silin, A. 1867. Dimitriy, arkhiepiskop Kishinevskiy i Khotinskiy [Dimitriy, Archbishop of Chişinau and Khotin]. *Kishinevskie eparkhialnye vedomosti.* Kishinev, № 7, s. 255–260. (In Russian).
Силин, А. 1867. Димитрий, архиепископ Кишиневский и Хотинский. *Кишиневские епархиальные ведомости*. Кишинев, № 7, с. 255–260.
Stepanov, V. 2003. Pokhoronno-pominalnaya obryadnost [Funeral and Memorial Rites]. *Chiyshiya: ocherki istorii i etnografii bolgarskogo sela Gorodnee v Bessarabii*. Odessa, s. 518–526. (In Russian).
Степанов, В. 2003. Похоронно-поминальная обрядность. *Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бессарабии.* Одесса, с. 518–526.
Stoicov, N. 1938. Istoricul parohiei şi a bisericii Sf. Gheorghe din oraşul Cetatea-Albă [The History of the Parish and the Church of St. George in the City of Cetatea-Alba]. Ismail, 82 p.
Yazadzhi, Z. 2002, Istoriya odnoy tserkvi [History of One Church]. *Svet*. Tarakliya, 13 fevralya, s. 3.
Язаджи, З. 2002, История одной церкви. *Свет*. Тараклия, 13 февраля, с. 3.

Дата на подаване на статията в редакцията – 15.04.2023 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.06

ПЪТУВАНЕ В ПРОСТРАНСТВОТО И ВРЕМЕТО С ЕДИН СВАТБЕН ОБИЧАЙ

Хипотези за произхода, миграциите и връзките между жителите на няколко селища в Украйна, Молдова и България

Галин Георгиев

доктор по етнография, главен асистент, Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките,
ул. „Московска“ 6А, София 1000, България,
e-mail: etnologia@mail.bg, ORCID: 0000-0003-2202-6407

Петър Добрев

краевед, секретар на грамадата (общината) в
с. Суворово, Одеска област, Украйна,
e-mail: dobrev91@ukr.net

В статията се проследява „движението“ на сватбения обичай *пилиор/пилевур*, успоредно с миграциите на групи българско население през XVIII и XIX век към Бесарабия, Таврия и Добруджа. В изложението се съпоставят записите на няколко поколения български етнографи и фолклористи, включително и авторови такива както в едно и също селище, така и на други места. Без съзнателна и умишлена връзка помежду им при осъществяване на всеки следващ изследователски опит, те обаче отразяват няколко последователни етапа от съществуването на обичая, различни негови варианти и модификации, както и локалните му белези в раздалечени на хиляди километри едно от друго селища и групи население. Ако „движението“ на пилиора е едно пътуване в пространството от юг в Тракия на север и изток отвъд Дунав, то изясняването на етимологията на тази дума е своеобразно пътешествие във времето. Тя е от старогръцки произход, заета е в българския и сърбохърватския език в значението си на градина, двор, фигурира в „Показалеца“ на Г. Раковски от 1859 г., но се среща и в книжовен паметник още от средновековната епоха. Поне като название вероятно принадлежи към много старинен пласт в българската култура, а чрез обредните текстове и действия, в чийто контекст я срещаме най-вече, съхраняващ по правило подобни реликти и старини, тя е пренесена до днес.

***Ключови думи**:* сватба, миграции, Бесарабия, Таврия, Добруджа

TRAVELING IN SPACE AND TIME WITH A WEDDING CUSTOM

Hypotheses about the Origin, Migrations and Connections between the Inhabitants of Several Settlements in Ukraine, Moldova and Bulgaria

Galin Georgiev

Ph.D. candidate, Senior Assistant, Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Science,
6A Moskovska Str., 1000 Sofia; Office 2. Bulgaria,
e-mail: etnologia@mail.bg, ORCID: 0000-0003-2202-6407

Peter Dobrev

Ethnographer, secretary of the Suvorov village council,
Odesa region, Ukraine,
e-mail: dobrev91@ukr.net

The article traces the "movement" of the pilior/pilevur wedding custom in parallel with the migrations of groups of the Bulgarian population in the 18th and 19th centuries to Bessarabia, Tavria and Dobrudja. The text compares the records of several generations of Bulgarian ethnographers and folklorists, including and the author's records, both in one and the same settlement and in other places. They reflect several successive stages of the existence of the custom, its various variants and modifications, as well as its local features in settlements and population groups thousands of kilometers apart. If the „movement" of the piliora is a journey in space from the south in Thrace to the north and east across the Danube, then the clarifying of the etymology of this word is a kind of time traveling. It is of ancient Greek origin, it is used in the Bulgarian and Serbo-Croatian languages in its meaning of garden, yard. It appears in G. Rakovski's „Pokazaletz" from 1859, but it is also found in a literary monument since the medieval epoch. At least as a name, it probably belongs to a very ancient layer in Bulgarian culture. Through the ritual texts and actions in the context of which we mostly meet it, which as a rule preserve similar relicts and antiquities, the word has been carried to present day.

***Keywords**:* wedding, migrations, Bessarabia, Tavria, Dobrudja

През последното десетилетие единият от авторите на настоящия текст – Галин Георгиев, имаше удоволствието да посети неколкократно село Баба́та в Бесарабия с цел провеждането на теренни етнографски проучвания там[1]. Съществена част от тях бе посветена на сватбените обреди и обичаи. Другият от авторите – Петър Добрев, кмет на селото в периода 2015–2020 г. и сам родом оттам, е инициатор на собствено краеведско проучване, голям дял от което съставлява събирането на местния песенен фолклор. Тези две обстоятелства породиха идеята заедно да осветлим някои от характеристиките на сватбения обичай, наречен *пилио́р/пиливо́р*, който с това си название е регистриран в с. Баба́та (Островное, Измаилски район, Одеска област в Украйна) и само на още едно място, и то в България. Целта обаче е не просто да представим обичая. Тръгвайки от името му, което се среща в единични случаи и записи, всъщност бихме искали да споделим своите предположения за неговия произход като район и като местоположение на населението, което го пренася от земите на балканската му родина в Бесарабия. Идеята е също така да посочим подобни нему сватбени обичаи сред българите и от останалите селища в Украйна и Молдова, както и от такива в България, за да осветлим ситуирането му сред различни групи българско население в диаспората и в метрополията, а също така и неговото „движение", следващо самите им миграционни вълни. От своя страна това ще даде възможност да набележим по-конкретно точките, от които обичаят „тръгва" и в които се пренася и присажда на по-далечни места[2].

Подобни наблюдения и анализ биха били приносни с оглед по-точното локализиране на мястото, с което да свържем произхода на жителите на днешното село Баба́та в Бесарабия, тъй като то е едно от населените места там, за които не е известна балканската им метрополия. До момента, по силата на езикови, историко-демографски, статистически и други източници съществуват по-общи предположения, че бабовци произлизат от югоизточните български краища, част от които понастоящем попадат на територията на Турция. Сега с помощта на изследвания сватбено-обреден елемент възможностите за още по-конкретна фиксация се увеличават.

---

[1] Статията е разработена във връзка с няколко предходни, както и с текущ проект на тема: „Диаспората в движение: културни, социално-икономически и реемиграционни взаимодействия и нагласи у българите в Бесарабия с България в периода на XIX – началото на XXI век", финансиран от Фонд „Научни изследвания" по договор № КП-06-Н70/6 от 13.12.2022 г.

[2] В тези си намерения се ръководим от изказаното отдавна в българската наука становище на проф. Стоян Генчев, според когото системата от названия е съществена и задължителна част от всяка характеристика на обичая и че освен териториалния обхват на всяко общо название в етническата територия, съществен елемент на синхронната характеристика са и ареалите на названия, общи и характерни за компактни групи от етноса, които живеят извън държавните или етнически граници. Тези названия отразяват не само резултати от културни контакти и етнически процеси (в това число и междуетнически) на самата група, но носят и информация за един по-старинен пласт в обичайната система на етноса. Често в основната етническа територия този пласт не е запазен изцяло (Генчев 1980, 192).

И така, от направените проучвания най-напред е важно да изтъкнем следното. В с. Оброчище, Добричко, в България е регистриран сватбен обичай *на пилевур*, чието название до момента е известно само още в с. Бабата в Бесарабия. Вариантът от Оброчище обаче представлява най-пълният записан цикъл от песни и обредни действия, изпълнявани по този повод в миналото. В селото той придружава приготвянето на т.нар. *меденик* – пити хляб, които се намазват с мед и се разчупват между всички присъстващи (зълви и млади булки) в четвъртък и петък и в двата дома на младоженците. За по-голямата част от населението на днешното Оброчище се знае, че произхожда от с. Вайсал в Одринска Тракия, чиито жители се преселват в района на гр. Добрич след 1878 г. (Генчев 1974, 277–278; Василева 1974, 20). Според българския етнограф Делчо Тодоров песните на меденик от с. Оброчище насочват към едно по-старо и запазено състояние на обичая в неговата по-пълна и разгърната форма (Тодоров 1974, 374–375). Казаното разкрива особено ценни данни относно името, съдържанието и степента на запазеност на обичая, както и с оглед на населението − носител на интересуващия ни елемент от сватбената обредност. Подобна информация буди интерес във връзка с локализирането на селището/групата селища като евентуална метрополия на днешното бесарабско село Островное, но и по отношение на паралелите със сватбената обредност на бабовци, известни в района с привързаността си към една полуградска култура, с представите им, че са *по-диликатни* в маниерите и нравите си в сравнение с околните български села (Добрев 2016), както и с връзките им и с влиянието от страна на немците, живели до 1940 г. в Бесарабия[3].

Освен с цитираните записи на автори като Стоян Генчев и Делчо Тодоров, които работят в Оброчище през 70-те години на XX в., науката разполага и с описанията на известната българска музикална фолклористка проф. Елена Стоин[4], непубликувани в такава пълнота до момента. Тя посещава селото още по-рано – в края на 1956 г., когато има възможност да извлече по-подробна и наситена информация, за която, без самата авторка да отбелязва това, би могло да се предположи, че отразява не просто спомена, но и живото функциониране на самия обичай. Сред събраните от тази изследователка материали песните и обредите, изпълнявани по време на т.нар. пилевур, а и като цяло на сватбата, са основен акцент (АИИзк. Іп. 124, инв. № 1237; срв. и Стоин 1981, 361). За населението на с. Оброчище Е. Стоин на свой ред също отбелязва, че то се преселва в Добруджанския край от района на Одринско през Освободителната война: „*Добруджа някога е била обрасла с големи гори. И сегашното население е дошло от „стара“ България, главно от Тракия. Хората от Оброчище,* пише в своите терени дневници фолклористката*, част от Църква, Рогачево, Осеново, Въглен, Игнатието са познати с името маджури*[5]“, т.е. преселници. Като тяхна отличителна черта авторката посочва, че през Великите пости те играят *Кърличка – двама са малко, трима са много*. Тук трябва да вметнем, че в някои бесарабски български села, включително и в Бабата, по време на постите е позната играта *на карлюк/карльок*.

В Оброчище изследователката разговаря и записва баба Рада Николова Паприцова, тогава на 71 г., и Желязка Георгиева Димитрова, на 52 г., които ѝ съобщават пълния цикъл от песни и обредни действия, изпълнявани на пилевур. Сред тях е и песен, в която се споменава самото име, с което обичаят битува в селото (малко по-различно във фонетично отношение от варианта в с. Бабата). Ето какво гласят част от теренните бележки на Е. Стоин от 1956 г.[6]: „*В четвъртък някой от къщата на момичето и от къщата на момчето взима*

---

[3] За практикуването на градинарството от страна на бабовци в немски селища, най-вече в Тарутински район, стария Чокрак, срв. напр. Георгиев 2022, 447 и сл.

[4] Елена Стоин е дъщеря на един от основателите на етномузикологията в България – проф. Васил Стоин, събирач на песни, включително от района на Източна Тракия (Стоин 1939).

[5] От арабското *мухаджир* – мигрант, преселник.

[6] При цитирането на извадките от бележниците сме се придържали към максимално точното предаване на записаното от Елена Стоин, включително и запазвайки пунктуационните особености на записите ѝ. Тук си заслужава да отбележим още, че доколкото могат да бъдат проследени, регистрираните в записите особености на говора на информаторите на Е. Стои съвпадат с основните белези в диалекта на жителите на с. Вайсал (Лозоватка) в Таврия, където вайсалци, преселили се най-напред в Бесарабия, се местят след Кримската война. В самата Бесарабия този говор е почти изчезнал.

шише вино и отива да покани близки момичета за зълви (шаферки). Поканените идват като фане да мръква. Носят по една паница брашно и го дават на майката и на свекървата. Честита ви радост! Седът малко, ще се нахранят и играят в къщи или на двора.

Керо ле момне ле
Вечеряла ли си 2
Вода пила ли си
Мале, мила мале
Ни съм вечеряла 2
Нито вода пила
Снощи ми абер дуйдо
горе ут Загоре
от Стара планина
Любе ми са глави
Глави още жени
Абер ми провождa
Да ида да го венча
сина да му кръста
Кога яз да ида
Тугаз дом да збира
къща и дворове

Раде Раде, бяло Раде
Майка Раде тънко плете
Тънко плите, люто кълне
[...][7].

Момичетата спят в къщата на момичето и на момчето и сутринта рано ще станат, ще излезат вънка и пеят. Песента, която се пее в петък преди сватбата на плета:

Пелевур съ пее, бульо
Два съ пелевура
На испурет стойът
Един друг съ питът
Расти да ръстеме
Цвета да цветиме
Вържи да вържиме 2
Дюля и неранза
и златна ябълка,
че момкум требуват
Байрак да увийът
Зъ булка дъ идът
Зъ млада невеста

Три пъти ше повторят тази песня. И играят".

Според отразеното след това в теренно-експедиционния бележник на Е. Стоин от Оброчище момите изпяват и песента „*Гело, Гело чубан Гело*"[8]. „*... И си влизат в къщи. Тогава ще омесят хлебо. Три ще намажат със сладко – мед, петмез. Останалият хляб наричат горещ колак и като канят жените казват: „Елате на горещ колак*". *Като изгрее слънцето ще се качат на плета или на дръвника и ще пеят:*

Изгряло е ясно слънце
че надгряло небо и зимя

[7] Тази песен, както и някои други песни, изпълнявани в различни моменти от обичая, не са предадени докрай в настоящата публикация с оглед на обема и целта ѝ.

[8] Тази песен също не е предадена в пълния си вид тук.

Едно дърво ни надгряло
На дървото Иван стои
Под дървото Станка стои
Скочи Иван, зима Станка
Заведи я у дома си
У дома си при майка си
При майка си и при баща си.
Че й рече тук да сидиш
Тук да сидш, тук да цъфтиш
Станкината мила майчица
Тя съ нъ Иван мило молеше
Лиле зетко мили зетко
Остави ми я още неска
Още ми неска, неска и утре
Да си главата омие
Да си дарове събере
На свекър сипана риза,
На свекърва сипана мърма“.

Описанието на Елена Стоин от Оброчище продължава така: „*Ще опечът хлябо, ще го намажат и по две момичета ще ходят из село, ще канят момите и ще казват: „Да дойдете на горещ колач“. Жените ще отидат и на едната, и на другата страна. Носят паничка брашно, боб, мас, сичко. На някое сираче напълнюват много нещо. В къщата ядат. А момичетата вън ще играят. Момичетата и две от жените отиват у момчето и всички момичета играят около трите меденици, поставени на масичката и покрита с червено вало. Играят и пеят:*

Иване гиди гидийо
Гидиио и арамио
Фчера бирея, бирея
И за Ивана питая.
Де да е Иван дъ дойде
На два го друма чакаха
На третия го фанали
Фанали и го вързали
Бели му ръце надзъде
Придребен синджир на шия
Тежки букаи на ноги
Привели гу съ привели
У попо у Летникъта (прякор)
Попо си има две моми
Третата млада невеста
Иван невести думъше
Нивесто, млада нивесто
Зълви ли ти са и двете
Лефтери ли съ и двете
И придружи ми едната
Едната, че по-млаката
Де носи гирджик примена
И носи низа гулема
И гулема огърлица
Невеста дума Ивану
Иване гиди гидийо
За мома съ тъ фанали
Зъ мума шъ тъ обесът.

Повече играят и гайда свири. После се събират около меденика, ръцете на раменете, главите събрани и пеят:

Пливай ми, пливай
Сребърна чеша
И фъф чашата
Бре ройно вино
И във виното
Сребърен пръстен.

Защото на меденика има чаша с вино и вътри пръстен. Една жена ще разчупи меденика от своите, сестрите, булите му на момичето или момчето. Като раздадат и заминават.

Две жени откъм момчето носят една бъклица с вино, един хляб, увит в бохча и една паница ядене, отиват в къщата на момичето и слагат маса, а момичетата пак играят вънка. На момината меденица пеят: „Прочула са йе Ниделя“[9]*. Момичетата ще се нахранят и ще си идат“.*

И така, по-горе вече отбелязахме, че картината, която Е. Стоин очертава чрез записаните от нея теренни данни за пилевура през 1956 г. в Оброчище, където, освен в Баба́та, обичаят е познат с това си име, е особено наситена и интересна. Това възбужда редица въпроси, свързани с промените и устойчивостта на изследвания сватбен обичай и засягащи песенния репертоар, придружаващите го обредни действия, името му, както и произхода на населението, което го пренася със себе си, следвайки траекториите на преселенията към Бесарабия и Добруджа през XVIII и XIX в. Нека проследим как протича обичаят пиливор в с. Баба́та, Арцизки район, Украйна, за да откроим в сравнителен план характеристиките му по отношение на направените дотук описания.

В събота вечерта, *гату зайдва слънциту*, моми и скоро женени млади булки се качват на *дувара* (каменна ограда), пеейки песента:

Мур, мале, мила мале*,*
либи ми са жени,
жени и гудява
за низнайну либи.
Я знайнуту либи,
то приз плета гледа,
дребну сълзи рони.
Дету сълзи капат
зимята са пука,
ран бусилек никни,
три гу китки вият.

---

[9] Това е една от най-дългите и интересни песни, записани от Е. Стоин в Оброчище. Тук няма да бъде предаден текстът ѝ, но съвсем накратко ще отбележим, че сюжетът пресъздава оженването на млад Смилю за хубавата и гиздава Ниделя, вдигането на тежка сватба, вземането на булката от дома ѝ, както и минаването на шествието през гората, където пътят му пресичат елен и малкото му. Цялата сватба се отклонява, за да гони елена, а двамата младоженци остават сами. Смилю се навежда към Неделя и без да иска, я удря със сабята си в сърцето. Булката превързва раната с червеното си було и се моли на бога да ѝ подържи душата до Смилювите дворове, където иска да види дали е вярно, че те са направени от калдаръм, а портите са от желязо, сребро и злато. Целият богат цикъл от песни на пелевур от с. Оброчище изисква самостоятелен анализ както от гледна точка на протоколната им същност и тясната им функционална обвързаност с обредността (Тодоров 1974, 374), така и по отношение на тяхното съдържание. Само за една от тях Д. Тодоров прави коментара, че тя разработва и друга тема от сватбената обредност, а именно предстоящото даруване в неделя. Доколкото обаче в записите на Е. Стоин от 1956 г. присъстват и фиксираните по-късно от Тодоров образци, но и други, които вероятно той не е успял да регистрира през 1974 г., си струва текстовете да бъдат сравнени и то не само като отделни етапи на изследване, а и по отношение на връзката им с останалите сватбени моменти и песенен репертоар.

Първата й на Герги,
втората й на Донка[10]*,*
третята й на зълва,
четвертата й деверку“.

Това се прави и в двата дома от роднини, комшийки и дружки както на годеника, така и на булката, които, след като изпеят песента на дувара, скачат от него и играят до портите песен на хоро: „*Иван на Рада думаши*“. Последната е позната в почти всички селища на българите от Бесарабия, изпълнявана както на хоро по време на сватбените обичаи, така и на т.нар. *малко или вечерно хоро*, което се провежда след *голямото* мегданско хоро в неделните празнични дни, на *кишетата*, по махали (срв. и Кауфман 1982). След изпълненията си на дувара и до портите момите и жените остават в двора на булката на *балгур*, където с *музика*, т.е. в присъствието на свирачи, празнуват с песни и хора до полунощ.

В неделя сутринта, *дурде слънциту не изляга*, същите действащи лица отново пеят на дувара песента „*Мамо, драго мамо*“ със същите думи, като тази в събота, но с друг рефрен и на *друг глас*, т.е. с различна мелодия:

Мамо, драга мамо, | 2п
либи ми са жени, | 2п
жени и гудява | 2п
за низнайну либи. | 2п
Я знайнуту либи, | 2п
то приз плета гледа, | 2п
дребну сълзи рони. | 2п
Дету сълзи капат | 2п
зимята са пука, | 2п
ран бусилек никни, | 2п
три гу китки вият. | 2п
Първата й на Герги, | 2п
втората й на Донка, | 2п
третята й на зълва, | 2п
четвертата й деверку. | 2п

След като я изпеят, *скакат от дувара*, започвайки да играят хоро пак с песента „*Иван на Рада думаше*“. Това действие също се извършва както у годеника, така и у булката. Момите изпълняват песента, хванати за раменете, пристъпвайки бавно в ляво и в дясно, като на хоро, обърнати с лице към улицата. След това всички си отиват и се гласят за следващите сватбени обичаи[11].

Подобни на описаните обредни действия от с. Бабáта се извършват и в други български села от диаспората, например в с. Паркан в днешната Приднестровска област на Молдова. Там този обичай обаче е още по-разгърнат и е познат с названието *Угрялу*. То се извежда от първата строфа на едноименната песен „*Угрялу е ясно слънце*“, която го съпровожда и която до ден днешен задължително се изпълнява в домовете на двамата младоженци[12]. Това става рано сутринта в събота, още по тъмно, когато там пристигат женени жени, които могат да пеят/знаят песните. В миналото това са били момите зълви, които са *калесвали* по-рано през деня за сватба в следващия неделен ден и са останали да нощуват в къщите на двамата млади. В по-ново време те застават в двора или пред вратата на дома, а често и на балконите с микрофони в ръка, докато в по-предишни времена са се качвали нависоко, най-често на клоните на черничеви дървета в или край двора, започвайки да пеят силно, пробивно и стараейки се гласовете им да се чуват надалече. Целта е във всеки от двата дома пеенето да започне по-рано и да се чува колкото може по-силно. Освен по-

[10] Споменават се съответните имена на двамата младоженци.

[11] Лични теренни записи на П. Добрев през 2023 г.

[12] По-горе видяхме, че песен с напълно идентичен текст е записана в с. Оброчище, Добричко, изпълнявана в двата дома още преди замесването на меденика (Тодоров 1974, 374).

сочената песен, която и до днес функционира в селото, в миналото се се изпълнявали още две обредни песни в този момент. Заставайки до вратата на къщата, зълвите пеят: „*Калино Рада*“ и „*Горо ле, горо, зелена*“. След това те *флявят на мухарич*[13], т.е. влизат вкъщи, където домашните ги гощават, черпят ги и ги даряват[14].

Големият фолклорист акад. Николай Кауфман, който през 70-те години на XX в. събира информация сред бесарабските българи, пише в своята книга за сватбената песен следното: „*В неделя преди изгрев слънце пред дома на момата или момчето се качват на купи със слама или сено, на дувара, на натрупани отсечени дърва („на черпията“) и две по две пеят специални песни. Те са бавни, с тесен тонов обем, с тържествен характер... Обичаят и съответните песни се срещат само в Източна България, и то сравнително рядко...*[15]. *В с. Васильовка*[16]*... в неделя сутринта пеят: „Израсла е тънка сифлия, у Марийана горна градина...*“ (Кауфман 1976, 47–48)[17]. Подобни обреди са регистрирани и в с. Делжилер[18], където в събота рано сутринта – *наприд слънци*, в дома на момата певиците са се качвали на *скърта* (купа сено) и оттам запяват отново силно и пробивно, да се чуе в цялата махала: „*Защо трипериш, бяла коприньо/биз дъж, биз вятър, бяла куприньо/ биз върло слънце...*“ (Архив на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН, № 667-III, 2 п., 14, зап. Г. Георгиев)[19]. В свои теренни записи от лятото на 1944 г., осъществени сред таврийските българи, които пристигат в България[20], Райна Кацарова – друга голяма българска фолклористка, също записва песен, изпълнявана *пред зори в събота на скъртата*, чието съдържание отново напълно съвпада с изпълняваната в Паркан песен „*Угряло е ясно слънце*“, съответно и с тази, известна от записите в Оброчище[21]. По този начин чрез регистрираните от Кацарова данни се прокарва още по-пряк паралел между пеенето на скъртата в някои бесарабски и таврийски села, песните на пилевур в Оброчище и обичая *Угряло* от Паркан.

Обичай за силно, пробивно пеене на високо място – дръвника в двора, по време на приготвяне на сватбените хлябове, т.е. на засевките, има и сред т.нар. кариоти в Ямболско,

---

[13] От рус. *магарыч* – угощение с пиене на алкохол по повод някаква сделка.

[14] Собствени теренни записи на Г. Георгиев през 2013 и 2016 г.

[15] Песните на меденик, част от които е и по-разгърнатият цикъл на пилевур от с. Оброчище, са познати предимно на главанците и на преселниците от Одринско и Лозенградско в Добруджа, пише Д. Тодоров (Тодоров 1974, 374). За съжаление, на този етап проучвания в с. Главан, Бесарабия, относно подобен сватбен обред и фолклорен репертоар не са правени.

[16] Тоест с. Вайсал, Болградски район, Одеска област, Украйна.

[17] Варианти на тази песен са записани в много селища, главно от Източна България и Балкана, изпълнявани по време на засевките или при правенето на байрака и по-рядко при бръсненето на младоженеца и пребулването на невестата. „*Във Вайсал – Васильовка*, пише Н. Кауфман, *в неделя, рано сутринта в дома на момчето или в дома на момата пеят девойки. Те се качват на дувара (каменна ограда) и оттам „надпяват“ момъка или момата*“ (Кауфман 1982, № 559).

[18] Село Димитровка, Татарбунарски район, Одеска област, Украйна.

[19] Идентична песен, наречена „*Бял мандал*“, е записана сред българите от Северна Добруджа при обичая шиене на байряк (Мирчева 2011, 123−126). Песен с идентичен текст е записана и в Разложко, когато правят феруглицата (Иванова, Живков 1981, 321), т.е. сватбеното знаме.

[20] За преселването и установяването на българи от Таврия в България по време на Втората световна война, водени от писателя Мишо Хаджийски и други общественици, както и за депортацията им през 1945 г. обратно в СССР и последвалите репресии над тях срв. у Калоянов 2022.

[21] То гласи следното:

Изгряло й ясно слънце. (2)
Никъде слънце не огрея,
сал огрея едно място –
На Ханини равни дори.
Хана мома на дор седи,
я Иван й диван стови,
диван стови, чаша държи,
чаша държи с ройно вино

(Пяла Вера Григорова, 49 г., от с. Покровка, Таврия, Зап. Р. Кацарова, гр. Балчик, 22.06.1944 г. – АИИИзк. ІМФА, п. 43а, ивн. 569).

за които се предполага, че са българско население, възприело гръцкия език през XVIII в. В по-далечното минало това ставало в сряда привечер, когато и в двата дома се събират роднински момичета. В по-ново време събирането започва да се провежда в четвъртък срещу петък, като изпълняваната песен, цитирана с първата си строфа: „*стрельом юнак низ гора зелена*“ (Желязкова-Даскалова 1989, 124–125), веднага препраща към идентични сватбени текстове, записани в едно от изселените дъщерни кариотски села, разположено съвсем близо до Одеса – Голям Буялък (Цветко 2005, № 63, 58[22]) и към подобни варианти от селата Делжилер, Кулевча, Камчик, Коларовка и др. в Бесарабия и Таврия (Кауфман 1982, № 1740, 1741). Според описанията на Невена Даскалова-Желязкова за кариотските села в България, „*вечерта след стихване на подготовката на сватбата момите отново се качват на дръвника да пеят. Тогава идват и ергените и започват хора́та*“ (Желязкова-Даскалова 1989, 124).

Пеене на дръвника в четвъртък срещу петък след полунощ и в двата дома е познато и в странджанското село Тагарево, където зълвите изпълняват три песни, стараейки се те да се чуят из цялото село, а после се прибират вкъщи, като след един час пак излизат и ги изпяват повторно. Според описанието това става преди слънце, когато „*денят не върви към заход*“, за да се осигури добро начало на младото семейство (Даскалова 1996, 281, бел. 25[23]). В редица селища по на запад в Сакар ранното сутришно пеене на дръвника с неколкократно повторение на изпълненията е свързано най-вече с приготвянето на сватбеното знаме, така наречения там *пряпор*, *пряпорец* или *руглица*, и се извършва отново от зълвите най-често в къщата на момчето, но някъде и от момите *замесарки* в тази на момичето, включително с приспиването им в двата дома (Анчев 2002, 286–287). В с. Голяма Железна, Ловешко, е записан идентичен обичай, но изолиран спрямо останалите селища в региона, при който момите пеят на дръвника, а една от тях прави сватбения байрак (Николова 1999, 381).

От изложеното дотук става ясно, както следва: 1. С името *пиливор*/*пилиор* и *пилевур* разглежданият сватбен обичай е известен само в селата Баба́та в Бесарабия и Оброчище в Добруджа. 2. Почти идентичен обичай, но под друго название, е познат и в други български села в Бесарабия като Паркан, Вайсал, Делжилер, регистриран е и сред таврийските българи от с. Покровка[24], у севернодобруджанци, както и сред т.нар. кариоти в Ямболско и Елховско и техни околни селища в Странджа и Сакар. 3. Почти навсякъде се наблюдава двуделна структура на обичая с качване и пеене нависоко, както и повтаряне на тези действия, а след това с провеждането на игри и веселие в двора. Една от основните песни в обичая от Оброчище и изпълнявана като първа в Паркан, дала името на самия обичай *Угряло*, провеждан и до днес там, е записана и сред таврийски българи. Друго репертоарно сходство между отделните селища не се наблюдава, а в Бесарабия и Таврия обичаят (вече) не се свързва със замесването, опичането и разчупването на меденик или пък с направата на знаме. 4. Поради тази или по друга причина обичаят в с. Бабата и като цяло в селищата отвъд Дунав не носи богатството на песенния цикъл, записан в Оброчище. В Баба́та *пилиора* е съпроводен с изпълнението само на две, редуващи се една след друга песни, започващи с различни рефрени и с различни мелодии, но с напълно еднакво съдържание:

---

[22] С. Цветко описва обичая *миене* от с. Голям Буялък или Кошково (по-късно Благоево), който се провежда в събота рано сутринта едновременно в двата дома, а при жениха включва и пеене от четири момичета, наредени около оградата откъм улицата.

[23] Описанието, което прави на този сватбен обичай в Тагарево Н. Даскалова, е базирано изключително на сведенията от ръкописната дипломна работа за селото на Н. Кръстева, написана през 1943 г. То включва и още любопитни моменти както във връзка с интересуващото ни пеене на моми на високо място в двора, така и с оглед на придружаващите го обредни действия, показващи връзка с използването на мъжки дрехи от момите участнички в замесването на сватбените хлябове в западните български краища: по време на изпълнението на втората песен една от зълвите се преоблича в мъжки дрехи, хваща едно от момичетата, а другите се залавят за него и заиграват хоро, пеейки: „*Ой, юначе, юначе...* “. След третата обиколка на хорото зълвата подхвърля високо към тавана и към трите ъгъла на стаята момичето, което трябва да стои така известно време, за да може „невестата да хване темел“ (до живот да е в тоя дом). Следва инсцениране на поканване на сватба, сватосване в дома на момичето и връщане на момини, след което зълвата съблича мъжките дрехи и се започва обредното засяване на брашното (Даскалова 1996, 281, бел. 25).

[24] Днес с. Фьодоровка, Запорожка област, Украйна.

„*Мур мале, мила мале*“ и „*Мамо, драга мамо*“[25]. 5. Както изтъкват автори като Н. Кауфман и Д. Тодоров, в земите на балканските метрополии изследваният сватбен обичай е сравнително слабо разпространен и то само в Източна България. Фактът, че той се среща на места в Добруджа, Бесарабия и Таврия, се дължи изключително на преселвания от югоизточните български краища. Селището, в което е познат обичаят в най-разгърнатия му, пълен и съответно старинен вариант, е именно Оброчище, чието население идва в Добруджа от с. Вайсал, Одринска Тракия, а това ясно сочи региона на „първоначалното“ му битуване.

Чрез названието, песенния репертоар, участниците, времето и мястото на изпълнение – по пряк или косвен начин предадените и обобщени по-горе сведения поставят пилиора от с. Баба́та сред подобни обредни практики, принадлежащи на няколко днешни селища в Украйна и Молдова, съществували в миналото като ойконими в границите на Одринския вилает – Вайсал и Делжилер, като за част от жителите на Паркан – т.нар. *шопи*, „кекащи“ , подобно на *тронките* в Странджа (придошли там от западните български краища през XV–XVI в. – Райчевски 2019), е ясно, че също произхождат от този административен район. Без да изключваме възможността и в други села от Бесарабия да се среща същият обичай, в настоящия момент от проучването бихме могли да твърдим, че информацията от споменатите селища е „излязла“ своевременно и бързо, което подсказва, че е основополагаща, а намирането на друга подобна ще се окаже по-скоро допълнение към вече известното. Освен по географски и административен признак, групата села, която се обособява чрез изследвания сватбен обичай, се отличава и според принадлежността си към регионалните етнографски групи в Източна или Одринска Тракия. Това са *загорците* и *тронките* (повече за тях вж. у Ракшиева 2004, Черкезова, Райчевски 1996; Райчевски 1994; 2019), които граничат помежду си, а в някои селища са и смесени, включително с третата основна и най-стара местна група в района – *рупците*. В чисто демографско отношение картината е още по-пъстра.

Доколкото самата дума пелиор се среща в текстове от западните български краища и в Македония[26], то би могло да се допусне и евентуалното ѝ мигриране от тази посока към

---

[25] Песен с подобен текст е особено популярна най-вече в групата български села в Бесарабия с произход от Източна Тракия (Георгиев 2022, 27 и цит. лит.) и е изпълнявана по време на сватбените обичаи в петък и събота: в Делжилер, когато носят кваса в петък и в събота на мръкване при носене на дрехите от момкови в дома на булката (Архив на ИЕФЕМ–БАН, № 667-III, 2 п.), в Селиолу, когато правят т.нар. *Мурмале*, т.е. размяната на посещения в събота сутринта и в двата дома от момичетата, които са били на игрите и които с песен и игра вървят по улиците, в Камчик, когато момите в събота, пеейки и обикаляйки по улиците, отиват в дома на момчето (Георгієва 2013), в Кулевча, когато се *закà̀ча зà̀сева* надвечер в дома на момата и две по две моми или млади булки излизат и пеят *на врà̀тнику,* за да известят, че се започва сватба – правят *Мурмà̀лянта*, в Кортен при опяването на питката в събота (Лични теренни записи на Г. Георгиев).

[26] В песен от гр. Струга, Македония, се казва:

Перет моми ***на пелиор****,*
орат старо во градина
со два вола со плужница.
Се распули кутро старо
и догледа до две моми,
къде перет на Пелиор.

(Български народни песни... 1961) (подчертаното от авторите).

В друга песен, цитирана в публикация на българската езиковедка Зоя Барболова (най-вероятно от книгата на Ц. Гинчев) и отнасяща се до лазарския обреден цикъл, се пее:

Лазар се вози на златна колца,
Изсело ходи, Богу се моли:
„Я дай ми, Боже, дребен ми дъждец,
Трева да расте, павун да пасе,
Павун да пасе, пера да хвърля,
Пера да хвърля, моми да берат,
Моми да берат, венци да вият. -
Разреди се, Лазаре, разреди се, разклони
Из юнашки дворове, ***из моминси пиливор****“.*

(Барболова 2011, https://liternet.bg/publish28/zoia-barbolova/ehoto-na-lada.htm).

Одринско, където след периода на установяването на османската власт и последвалите столетия се стичат разнообразни групи население, включително от Македония, но и от Средногорието, Родопите, Сакар и Странджа, Горнотракийската низина, както и от Североизточна България (срв. Разбойников, Разбойников 1999; Ракшиева 2004). Самите вайсалци са смесица от загорци, т.е. от население, придошло от североизточните български краища по проходите през XV–XVI в., а също от балканджии, факийци[27] и средногорци (Бояджиев 1991, 141).

Какво всъщност означава самата дума *пилиор*/*пилевур*? Ако проследяването на нейното „движение“ в резултат от миграциите на население е едно пътуване в пространството от юг в Тракия на север и изток отвъд Дунав, то изясняването на етимологията ѝ е своеобразно пътешествие във времето. И то става въпрос за доста далечно завръщане в миналото, тъй като според сведенията в редица справочни издания и речници тя е посочена като старогръцка, заета в българския и сърбохърватския език в значението си на градина, двор (Геров 1977, 30; Младенов 1941, 422; Филипова-Байрова 1969, 141; БЕР 1996, 140; Музикално-фолклорните 2015, 106–107, бел. 58[28]). В „Показалеца“ на Г. Раковски от 1859 г. тя фигурира със следното обяснение: „*събиране от много деца, що играят захватени едно подир друго*“ (Раковски 1859, 8, в бележка). Особено интересно е, че думата „пеливоръ“ се среща и в книжовен паметник от средновековната епоха, а именно в Остромировото евангелие от 1057–1058 г., издадено през XIX в. в Петербург, чиито първоизточници безспорно са Кирило-Методиевите текстове (Славова 2013). Изброеното ни дава основание да мислим, че тя най-вероятно се отнася към много старинен пласт в българската култура, а чрез обредните текстове и действия, в чийто контекст я срещаме най-вече, съхраняващи по правило подобни реликти и старини, е пренесена до днес[29].

От казаното дотук бихме могли да заключим, че обичаят е характерен за население, установило се в Одринско преди периода на големите преселвания от XVIII и XIX век към Бесарабия и Добруджа. Съвсем точното местонахождение на селището, откъдето е пренесен в Баба́та, на базата само на обичая е трудно да се установи. Но при всички положения то е било в непосредствена близост до с. Вайсал. В Бесарабия двете села – Баба́та и Вайсал, също не са отдалечени едно от друго, ако това може да бъде показателно. Поважно е още едно сведение, което обединява вайсалци и бабовци в Бесарабия и отново се отнася до сватбената обредност. Най-вече в петък, но някъде и в четвъртък вечерта, и в двата дома се провеждат така наречените в повечето от селищата *игрù* или *ùгри*, а също и *джигер*, *засевки*, *булгур*. На тях присъстват предимно млади хора, които играят, пеят и се веселят. Според събрани от Г. Георгиев данни освен в двете села, сред останалите бу́лгари в Бесарабия само още в селата Бургуджий и Дивитлий това събиране се нарича *булгу́р*.

Изложеното дотук съчетава и съпоставя записите на няколко поколения български етнографи и фолклористи както в едно и също селище, така и на няколко различни места. Без съзнателна и умишлена връзка помежду им при осъществяване на всеки следващ изследователски опит, те обаче отразяват по своеобразен начин няколко последователни етапа от съществуването на обичая, различни негови варианти и модификации, както и локалните му белези в раздалечени на хиляди километри едно от друго селища и групи българско

---

[27] По името на с. Факия в Странджа – едно от основните селища на регионалната група на т.нар. тронки.

[28] Според справка, която дължим на доц. д-р Татяна Илиева от Кирило-Методиевския научен център при БАН, за което сърдечно ѝ благодарим, думата *пеливор*/след редукция *пиливор*, както пише и в БЕР, идва от гр. съществително *περίβολος* (дублети *περιβολή, περιβόλαιον*) със значение ‘1. Ограда, дувар; 2. Оградено пространство, двор’ (връзка с глагола *περιβάλλομαι* ‘обкръжавам, заграждам’). Обликът в българските говори се е получил вследствие на метатеза на сонорите *р* и *л* от двете съседни срички (срв. пелерина и перелина, балерина и барелина и под.).

[29] Макар и да засяга косвено интересуващия ни проблем, трябва да се има предвид обстоятелството, че лексиката на рупците носи следи от ранните контакти на славяните със завареното население в южните предели на Балканския полуостров – става въпрос за наименования на предмети от бита, чиято терминология е доста устойчива и трудно се поддава на чужди влияния. В такъв смисъл интерес представляват група думи от гръцки и романски произход като „харкома“ (меден котел), „лахана“ (зеле), „скала“ (дървена стълба), „месал“ (покривка за софра) и др. (Черкезова, Райчевски 1996).

население. По този начин ясно се набелязва първоначалното битуване и мигрирането на пили(в)ора от земите на Източна Тракия към Добруджа, Бесарабия и Приднестровието, а след това и в Таврия. Проучванията показват заимстването на самия термин в българския език от гръцки и употребата му още в някои средновековни книжовни текстове. Дали освен самата дума обаче и обичаят също е бил зает от гърците, това все още предстои да бъде изяснено. Макар че като название *пеливора* не е регистриран у гръкоезичното кариотско неселение в Ямболско, то е носител на идентичен обичай, а по-близкото общуване с такова или с гръцко етническо население е един от възможните пътища за проникването и взаимстването на термина. Податки от песенния фолклор говорят за използването на думата пеливор в районите на Македония и в Западна България, но не в сватбен контекст, а във връзка с лазарските обичаи. Те насочват към семантичното ѝ съотнасяне с периода на моминството и предбрачните пролетни игри и обичаи. Тема за отделно разискване, вече не във връзка с названието, а по-скоро с функциите и семантиката на разглеждания тук сватбен обичай, е сравнението му със силното пробивно пеене на високи места край селищата в пролетните момински обичаи през периода на постите, което безспорно ни отвежда към идеята за своеобразното стимулиране и посрещането на слънцето като символ на природния кръговрат и новото жизнено начало.

Независимо от анализа на обичайно-обредните, фолклорните и езикови данни, има основание да се смята, че основната група заселници в Баба́та са от Одринско, където и се локализира изследвания обичай. Така, например, първият поп в селото Яньо Неделчов Разнован, който според легенда, известна в селото, водил групата заселници, е ръкоположен като свещеник от Одринския митрополит Никифор на 6 декември 1779 г. Той е бил свещеник на други места в Одринско (КУ „Измаилски архив“, ф. 630, оп. 1, д. 8, л. 51–52). Интересен факт, който може да се тълкува в посока на взаимовръзката между жителите на селата Баба́та и Вайсал в Бесарабия, а и преди това – още в Одринска Тракия, е местоположението на селище с име Разнован в руска карта отпреди 1812 г., където то е отбелязано съвсем близо на север от днешния Вайсал. С други думи, проучванията за изясняване на произхода, същността и функциите на разглеждания тук обичай продължават, а с тях и своеобразното пътуване през граници, държави и времеви периоди.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Anchev, A. 2002. Svatbeni obichai i obredi [Wedding Customs and Rites]. Etnografski prouchvaniya na Balgariya. Sakar. Etnografsko, folklorno i ezikovo izsledvane. Sofia, AI „Prof. Marin Drinov“, s. 267–312. (In Bulgarian).

Анчев, А. 2002. Сватбени обичаи и обреди. *Етнографски проучвания на България. Сакар. Етнографско, фолклорно и езиково изследване*. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 267–312.

Balgarski etimologicheski rechnik [Bulgarian etymological dictionary]. T. 5. Sofia, BAS Publishing House „Prof. Marin Drinov“. (In Bulgarian).

Български етимологически речник. Т. 5, София, АИ „Проф. Марин Дринов“.

Balgarski narodni pesni. Sobrani ot Bratya Miladinovtzi Dimitriya i Konstantina i izdani ot Konstantina [Bulgarian Folk Songs. Collected by the Miladinov Brothers Dimitria and Konstantina and Published by Konstantina]. Chetvarto izdanie, pod redaktsiyata na Petar Dinekov. Sofia, 1961. (In Bulgarian).

Български народни песни. Събрани от Братя Миладиновци Димитрия и Константина и издани от Константина. Четвърто издание, под редакцията на Петър Динеков. София, 1961.

Barbolova, Z. 2011. Ehoto na Lada v slavyanskite ezitsi i kulturi [The Echo of Lada in Slavic Languages and Cultures]. Elektronno izdatelstvo. URL: https://liternet.bg/publish28/zoia-barbolova/ehoto-na-lada.htm; https://spisanie.liternet.bg. (In Bulgarian).

Барболова, З. 2011. Ехото на Лада в славянските езици и култури. Електронно издателство URL: https://liternet.bg/publish28/zoia-barbolova/ehoto-na-lada.htm; https://spisanie.liternet.bg.

Boyadzhiev, T. 1991. Balgarskite govori v Zapadna (Belomorska) i Iztochna (Odrinska) Trakiya [The Bulgarian Dialects in Western (Belomorska) and Eastern (Odrinska) Thrace]. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“. (In Bulgarian).

Бояджиев, Т. 1991. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. София, УИ „Св. Климент Охридски“.

Vakarelski, H., Kodov, H. 1935. Bit i ezik na trakiyskite i maloaziyskite balgari [Life and Language of the Thracian and Asia Minor Bulgarians]. Chast 1: Bit. Sofia, Trakiyski nauchen institut. (In Bulgarian).

Вакарелски, Х., Кодов, Х. 1935. *Битъ и езикъ на тракийските и малоазийските българи*. Часть 1: Битъ. София, Тракийски научен институтъ.

Vasileva, M. 1974. Demografski protsesi v Dobrudzha ot kraya na XIV do 40-te godini na XX v. [Demographic Processes in Dobrudja from the End of the 14th C. to the 1940s]. Dobrudzha. Etnografski, folklorni i ezikovi prouchvaniya. Sofiya, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, s. 9–21. (In Bulgarian).

Василева, М. 1974. Демографски процеси в Добруджа от края на XIV до 40-те години на XX в. *Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания*. София, Издателство на Българската академия на науките, с. 9–21.

Genchev, S. 1974. Semeyni obichai i obredi [Family Customs and Rites]. Dobrudzha. Etnografski, folklorni i ezikovi prouchvaniya Sofiya, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, s. 265–301. (In Bulgarian).

Генчев, С. 1974. Семейни обичаи и обреди. *Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания*. София, Издателство на Българската академия на науките, с. 265–301.

Genchev, S. 1980. Nazvanieto i myastoto mu v harakteristikata na obichaya [The Name and Its Place in the Characteristics of the Custom]. Vaprosi na etnografiyata i folkloristikata. Sofia, Izdatelstvo na BAN, s. 190–194. (In Bulgarian).

Генчев, С. 1980. Названието и мястото му в характеристиката на обичая. *Въпроси на етнографията и фолклористиката*. София, Издателство на БАН, с. 190–194.

Georgiev, G. Grupi balgarsko naselenie v Yuzhna Balgariya [Groups of the Bulgarian Population in Southern Bulgaria]. URL: https://balgarskaetnografia.com/grupi-i-obshtosti/etnografski-grupi/grupi-balgarsko-naseleni-v-yuzna-balgaria.html. (In Bulgarian).

Георгиев, Г. Групи българско население в Южна България. URL: https://balgarskaetnografia.com/grupi-i-obshtosti/etnografski-grupi/grupi-balgarsko-naseleni-v-yuzna-balgaria.html.

Georgiev, G. 2022. Traditsii, pamet, identichnost na balgarite v Ukrayna i Moldova. Dinamika na kulturata v diaspora [Traditions, Memory, Identity of Bulgarians in Ukraine and Moldova. Dynamics of Culture in the Diaspora]. Sofia, Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“. (In Bulgarian).

Георгиев, Г. 2022. Традиции, памет, идентичност на българите в Украйна и Молдова. Динамика на културата в диаспора. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.

Georgieva, S. 2013. Svatbeni obichai i obredi na balgarite v s. Zarya (Kamchik) Ukrayna: etnolingvistichen aspekt [Wedding Customs and Rites of the Bulgarians in the Village of Zarya (Kamchik) Ukraine: Ethnolinguistic Aspect]. *Ezitsite na kulturata. V chest na 80-godishninata na prof. d.f.n Nadezhda Dragova i 35 godini YUZU „Neofit Rilski“*. T. 2. Sast. G. Grigorov. Blagoevgrad, Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“, s. 230–240. (In Bulgarian).

Георгієва, С. 2013. Сватбени обичаи и обреди на българите в с. Заря (Камчик) Украйна: етнолингвистичен аспект. *Езиците на културата. В чест на 80-годишнината на проф. д.ф.н Надежда Драгова и 35 години ЮЗУ „Неофит Рилски“*. Т. 2. Съст. Г. Григоров. Благоевград, Университетско издателство „Неофит Рилски“, с. 230–240.

Gerov, N. 1975. Rechnik na balgarskiya ezik. Fototipno izdanie [Dictionary of the Bulgarian Language. Phototype Edition]. T. 4. Sofiya, Balgarski pisatel. (In Bulgarian).

Геров, Н. 1975. Речник на българския език. Фототипно издание. Т. 4. София, Български писател.

Dobrev, P. 2016. Babovtsi prez ochite na drugoseltsi [Babovtsi Through the Eyes of Other Villagers]. *Almanah „Rodolyubets“*, s. 126–133. (In Bulgarian).

Добрев, П. 2016. Бабовци през очите на другоселци. *Алманах „Родолюбец“*, София, с. 126–133.

Ivanova, R., Zhivkov, T. Iv., 1981. Balgarska narodna poeziya i proza v sedem toma. [Bulgarian Folk Poetry and Prose in Seven Volumes]. T. II. Obredni pesni. Sast. Radost Ivanova, Todor Iv. Zhivkov. Sofiya, Izd. „Balgarski pisatel“. (In Bulgarian).

Иванова, Р., Живков, Т. Ив., 1981. Българска народна поезия и проза в седем тома. Т. II. Обредни песни. Съст. Радост Иванова, Тодор Ив. Живков. София, Изд. „Български писател“.

Zhelyazkova-Daskalova, N. 1989. Karioti. Etnicheska prinadlezhnost i kulturno-bitovi cherti v kraya na XIX i nachaloto na XX vek [Chariots. Ethnicity and Cultural and Household Features at the End of the 19th C. and the Beginning of the 20th Century]. Sofia, Izdatelstvo na BAN. (In Bulgarian).

Желязкова-Даскалова, Н. 1989. Кариоти. Етническа принадлежност и културно-битови черти в края на XIX и началото на XX век. София, Издателство на БАН.

Kaloyanov, V. Tsenata na balgarshtinata v Tavriya (1917–1945) [The Cost of Bulgarian Self-determination in Tavria (1917-1945)]. Sofia, Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“ (In Bulgarian).

Калоянов, В. Цената на българщината в Таврия (1917–1945). София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.

Kaufman, N. 1976. Balgarskata svatbena pesen [The Bulgarian Wedding Song]. Sofia, Muzika. (In Bulgarian)

Кауфман, Н. 1976. Българската сватбена песен. София, Музика.

Kaufman, N. 1982. Narodni pesni na balgarite ot Ukrainska i Moldavska SSR [Folk Songs of the Bulgarians of the Ukrainian and Moldavian SSR]. T. 1 i T. 2. Sofia, Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“. (In Bulgarian).
Кауфман, Н. 1982. Народни песни на българите от Украинска и Молдавска ССР. Т. 1 и Т. 2. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.
Mircheva, D. 2011. Noshtta v severnodobrudzhanskiya obichay shiene na bayryak [The Night in the Northern Dobrudja Custom of Sewing a Bairyak]. Noshtta v narodnite vyarvaniya i predstavi. *Godishnik na Regionalniya etnografski muzey*. Plovdiv, t. VI, Plovdiv. Sast. A. Yankov, s. 123–126. (In Bulgarian).
Мирчева, Д. 2011. Нощта в севернодобруджанския обичай *шиене на байряк*. Нощта в народните вярвания и представи. *Годишник на Регионалния етнографски музей*. Пловдив, т. VI. Съст. А. Янков, с. 123–126.
Mladenov, S. 1941. Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik [Etymological and Orthographic Dictionary of the Bulgarian Literary Language]. Sofia, Knigoizdatelstvo „Hristo G. Danov – O. O. D-vo“. (In Bulgarian).
Младенов, С. 1941. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, Книгоиздателство „Христо Г. Данов – О. О. Д-во“.
Muzikalno-folklornite dialekti na Elena Stoin v zvuk [The Musical Folklore Dialects of Elena Stoin in Sound]. Sast. Goritsa Naydenova. Sofia, Institut za izsledvane na izkustvata − BAN, 2015. (In Bulgarian).
Музикалнофолклорните диалекти на Елена Стоин в звук. Съст. Горица Найденова. София, Институт за изследване на изкуствата − БАН, 2015.
Nikolova, V. 1999. Svatbeni obichai i obredi [Wedding Customs and Rites]. Loveshki kray. Sofiya, Izdatelstvo na BAN, s. 370–404. (In Bulgarian).
Николова, В. 1999. Сватбени обичаи и обреди. Ловешки край. София, Издателство на БАН, с. 370–404.
Razboynikov, A., Razboynikov, S. 1999. Naselenieto na Yuzhna Trakiya s ogled narodnostnite otnosheniya v 1830, 1878, 1912 i 1920 godina [The Population of Southern Thrace in View of Ethnic Relations in 1830, 1878, 1912 and 1920]. Sofia, Karina M. (In Bulgarian).
Разбойников, А, Разбойников, С. 1999. Населението на Южна Тракия с оглед народностните отношения в 1830, 1878, 1912 и 1920 година. София, Карина М.
Raychevski, S. 1994. Iztochna Trakiya. Istoriya, etnosi, preseleniya XV–XX vek [Eastern Thrace. History, Ethnic Groups, Resettlements in the 15th-20th Centuries]. Sofia, Otechestvo (In Bulgarian).
Райчевски, С. 1994. Източна Тракия. История, етноси, преселения XV–XX век. София, Отечество.
Raychevski, S. 2019. Tronkite i tehnite izsledovateli. Programata im za ravenstvo pred zakona izprevarva „Naredata“ na Vasil Levski [Tronkas and Their Researchers. Their program for Equality before the Law, Which is Ahead of Vasil Levski`s „Nareda“]. *Библиотека*, br. 5, s. 57–70 (In Bulgarian).
Райчевски, С. 2019. Тронките и техните изследователи. Програмата им за равенство пред закона изпреварва „Наредата“ на Васил Левски. *Библиотека*, бр. 5, с. 75–70.
Rakovski, G. S. 1859. Pokazalets ili rakovodstvo kak da se iziskvat i izdiryat nay-stari chyrti nashego baytia, yazayka, narodopokolenia, starago ni pravlenia, slavnago ni proshestvia i proch [An Index or Guide how to Inquire about and Search for the Oldest Features of Our Life, Language, Generations of People, Our Old Government, Our Glorious Past]. Chyast parva. Odesa. (In Bulgarian).
Раковски, Г. С. 1859. Показалец или ръководство как да се изискват и издирят най-стари чьрти нашего бытиа, языка, народопоколениа, стараго ни правлениа, славнаго ни прошествиа и проч. Чяст първа. Одеса.
Rakshieva, S. 2004. Etnografski grupi i granitsi v Trakiya [Ethnographic Groups and Borders in Thrace]. *Trakietsat i negoviyat svyat*. T. 2, Sast. R. Popov. Sofia, Etnografski institut s muzey, BAN, s. 5–26. (In Bulgarian).
Ракшиева, С. 2004. Етнографски групи и граници в Тракия. *Тракиецът и неговият свят*. Т. 2, Съст. Р. Попов. София, Етнографски институт с музей − БАН, с. 5–26.
Slavova, T. 2013. Ostromirovoto evangelie i Kirilo-Metodieviyat prevod na Evangelieto [The Ostromir Gospel and the Cyril-Methodian Translation of the Gospel]. *Ezik i literature*, 1–2, s. 128–136.
Славова, Т. 2013. Остромировото евангелие и Кирило-Методиевият превод на Евангелието. *Език и литература*, 1–2, с. 128–136.
Todorov, D. 1974. Sastoyanie, harakter i zhanrovo raznoobrazie na folklornata traditsiya [Status, Hharacter and Genre Diversity of the Folklore Tradition]. *Dobrudzha. Etnografski, folklorni i ezikovi prouchvaniya.* Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, s. 360–396. (In Bulgarian).
Тодоров, Д. 1974. Състояние, характер и жанрово разнообразие на фолклорната традиция. *Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания*. София, Издателство на Българската академия на науките, с. 360–396.
Stoin, V. 1939. Balgarski narodni pesni ot Iztochna i Zapadna Trakiya. Sofia, Trakiyski nauchen institut [Bulgarian Folk Songs from Eastern and Western Thrace. Sofia, Thracian Scientific Institute]. (In Bulgarian).

Стоин, В. 1939. Български народни песни отъ Източна и Западна Тракия. София, Тракийски научен институтъ.

Stoin, E. 1981. Muzikalno-folklorni dialekti v Balgariya [Musical-Folklore Dialects in Bulgaria]. Sofia, Muzika. (In Bulgarian).

Стоин, Е. 1981. Музикално-фолклорни диалекти в България. София, Музика.

Filipova-Bayrova, M. 1969. Gratski zaemki v savremenniya balgarski ezik [Greek Loanwords in the Modern Bulgarian Language]. Sofia, BAN.

Филипова-Байрова, М. 1969. Гръцки заемки в съвременния български език. София, БАН.

Tsvetko, S. 2005. Balgarski narodni pesni ot Ukrayna i Krim [Bulgarian Folk Songs from Ukraine and Crimea]. Sastav. Zoya Barbolova. Sofia, Izdatelstvo na BAN. (In Bulgarian).

Цветко, С. 2005. Български народни песни от Украйна и Крим. Състав. Зоя Барболова. София, Издателство на БАН.

Cherkezova, M., St. Raychevski 1996. Istoricheska i etnografska harakteristika na Strandjha ot sredata na XIX do nachaloto na XX v. [Historical and Ethnographic Characteristics of Strandzha from the Middle of the 19th C. to the Beginning of the 20th Century]. Strandjha. Materialna i duhovna kultura. Sofia, Izdatelstvo na BAN, s. 7–22. (In Bulgarian).

Черкезова, М., Ст. Райчевски 1996. Историческа и етнографска характеристика на Странджа от средата на XIX до началото на XX в. Странджа. Материална и духовна култура. София, Издателство на БАН, с. 7–22.

Arhiv na Instituta za izsledvane na izkustvata. AIIzk. I MFA, p. 43a, ivn. 569, zap. Rayna Katsarova, 1944 g. [Archive of Arts Research Institute. I MFA, p. 43a, ivn. 569, registrated by Raina Katzarova, 1944]. (In Bulgarian).

Архив на Института за изследване на изкуствата. АИИзк. I МФА, п. 43а, ивн. 569, зап. Райна Кацарова, 1944 г.

AIIzk. I p. 124, inv. № 1237, zap. Elena Stoin, 1956 g. [I p. 124, inv. No. 1237, reg. by Elena Stoin, 1956]. (In Bulgarian).

АИИзк. I п. 124, инв. № 1237, зап. Елена Стоин, 1956 г.

Arhiv na Instituta za etnologiya i folkloristika s Etnografski muzey – BAN, № 667-III, 2 p. [Archive of the Institute of Ethnology and Folklore with Ethnographic Museum – BAS, No. 667-III, 2 p.]. (In Bulgarian).

Архив на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН, № 667-III, 2 п.

КУ (Комунальна установа) „Измаилски архив“, Фонд 630, опис 1, дело 8, лист 51–52.

Дата на подаване на статията в редакцията – 20.06.2023 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.07

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ БОЛГАРСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я У 1921–1991 РР.

Марія Пачева

докторант, кафедра історії Болгарії,
Софійський університет «Св. Клімент Охрідський»,
бул. «Цар Освободител», 15, 1504, Софія, Республіка Болгарія,
e-mail: pacheva.mariya.18@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3635-4508

Володимир Мільчев

доктор історичних наук, професор, кафедра джерелознавчих студій
та суспільних комунікацій, Запорізький національний університет,
вул. Жуковського, 66, 69600, Запоріжжя, Україна,
e-mail: vladmilchev@ukr.net, ORCID: 0000-0003-4432-3322

Досліджуючи процеси етнокультурного розвитку етнічної меншини, важливо враховувати демографічні зміни у її середовищі, що мають значний вплив на її здатність до збереження себе як соціокультурної цілісності. Метою нашого дослідження є прослідкувати демографічні зміни у середовищі болгарської етнічної меншини Північного Приазов'я у радянський період.

У результаті дослідження виявлено, що упродовж більшої частини досліджуваного періоду спостерігається тенденція на зниження чисельності болгарської етнічної меншини у Північному Приазов'ї. До середини 20-х років зберігалася позитивна динаміка населення, однак вже наприкінці 30-х років було зафіксоване зниження чисельності болгар у регіоні, що продовжувалося приблизно до 50−60-х років. Перепис 1970 р. зафіксував деяке збільшення болгарського населення Запорізької області порівняно з попереднім переписом 1959 р., однак надалі чисельність болгар знову зменшилася. Причинами цього явища частково могли бути трагічні події першої половини XX століття (колективізація, голод 1932–1933 рр., репресії, Друга світова війна), частково – міграція болгар до інших регіонів (як правило, до великих міст) з метою отримання освіти та працевлаштування.

Окрім того, у досліджуваний період у середовищі болгар спостерігається стійка тенденція до урбанізації – якщо у 1926 р. близько 98,6% болгар регіону проживало у сільській місцевості (причому 96,6% – саме у болгарських селах), то вже у 1979 р. – лише близько 59%. Слід зазначити, що болгари, які мігрували до міста, фактично опинялися в інонаціональному середовищі, що прискорювало їх асиміляцію.

Станом на 1989 р. населення болгарських сіл у середньому зменшилося на 51,2% порівняно із 1926 р., що цілком укладається у загальну тенденцію зниження сільського населення по регіону. Паралельно з цим у них відбулося помітне зниження питомої ваги болгарського населення. Якщо у 1926 р. у половині болгарських сіл болгари становили понад 90% жителів, то у 1989 р. лише у 5 селах болгари складали понад три чверті населення, у той час як у третині сіл болгар було менше 50%, причому у двох селах вони взагалі не були показані серед провідних етнічних груп.

***Ключові слова**:* Північне Приазов'я, болгарська етнічна меншина, демографія, динаміка населення

DYNAMICS OF THE POPULATION OF THE BULGARIAN ETHNIC MINORITY OF NORTHERN AZOV REGION IN 1921–1991

Maria Pacheva

Doctoral student, Department "History of Bulgaria",
Sofia University "St. Kliment of Ohrid", 15,
Tsar Osvobogitel Blvd., 1504, Sofia, Bulgaria,
e-mail: pacheva.mariya.18@gmail.com, ORCID 0000-0003-3635-4508

Vladimir Milchev

Doctor of historical sciences, professor, Department of source studies and public communications, Zaporizhia national university, str. Zhukovsky, 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine, e-mail: vladmilchev@ukr.net, ORCID 0000-0003-4432-3322

Exploring the processes of development of ethnicity and culture of an ethnic minority, it is important to consider the demographic changes which have a significant impact on its ability to preserve itself as a socio-cultural integrity. The purpose of this article is to show the demographic changes among the Bulgarian ethnic minority of Northern Azov region at the Soviet period.

The study revealed that for the most part of the period was observed a tendency to declining in the Bulgarian population of Northern Azov region. By the mid-20s of the 20th century was observed the increase in the Bulgarian population. However, already in the late 30's censuses showed the declining in the Bulgarian population, which lasted until about 50-60's. The 1970 census recorded some increase in the Bulgarian population in Zaporizhia Oblast compared with the previous census of 1959, however, later the number of Bulgarians decreased again. The reasons for this phenomenon could be partly the tragic events of the first half of the twentieth century (collectivization, famine 1932-33, repression, World War II), partly – the migration of Bulgarians to other regions (usually to large cities) for education and employment.

In addition, in the study period among Bulgarians of the region there is a steady trend towards urbanization – if in 1926 about 98.6% of Bulgarians in the region lived in rural areas (and 96.6% - in Bulgarian villages), then in 1979 – only about 59%. Bulgarians who migrated to cities actually found themselves in a foreign ethnic environment, which accelerated their assimilation.

As of 1989, the population of Bulgarian villages decreased by an average of 51.2% compared to 1926, which fits perfectly into the general trend of declining rural population in the region. The share of Bulgarians in Bulgarian villages also decreased significantly. In 1926 in half of the Bulgarian villages Bulgarians made up more than 90% of the population. In 1989 Bulgarians made up more than three-quarters of the population in only 5 villages, while in a third of Bulgarian villages Bulgarians were less than 50% and in two villages they were not included into the main ethnic groups.

Keywords*:* Northern Azov region, Bulgarian ethnic minority, demography, population dynamics

Актуальність дослідження соціокультурних процесів у традиційних компактних ареалах мешкання болгарської діаспори в Україні (одним з яких є Північне Приазов'я) обумовлена тим, що саме за цієї форми розселення формується специфічне національне середовище, здатне забезпечити сприятливі умови для стійкого збереження етнічної меншини. Важливим для розуміння зазначених процесів є врахування (та всебічне вивчення) такого фактору, як демографічні зміни у середовищі етнічної меншини, що мають значний вплив на її здатність до самовідтворення та консервування себе як соціокультурної цілісності.

У цій статті ми ставимо за мету прослідкувати демографічні зміни у середовищі болгарської етнічної меншини Північного Приазов'я у радянський період. Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1921 р. по 1991 р., тобто від утвердження радянської влади у регіоні до розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності України. Територіальні межі дослідження визначені ареалом розташування болгарських сіл у межах сучасної Запорізької області – Бердянського та Мелітопольського районів (до адміреформи – Бердянського, Приазовського, Приморського та Якимівського), які тимчасово перебувають під російською окупацією.

Тема статті у такому формулюванні не була об'єктом спеціального дослідження, однак окремі її аспекти знайшли відображення у працях ряду науковців. Зокрема Л. І. Полякова (Polyakova 1998) та К. М. Рошко (Roshko 2016), досліджуючи етнічний склад населення регіону, торкалися й демографічних змін у середовищі болгар Північного Приазов'я. Статистичному огляду болгарської етнічної меншини регіону від моменту її утворення до сучасності присвячена стаття М. Г. Станчева (Stanchev 2012).

Джерельну базу нашого дослідження складає комплекс опублікованих та неопублікованих джерел. До опублікованих джерел належать, зокрема, статистичні збірники, що містять результати загальносоюзних переписів населення, зокрема перепису 1920 р.

(Preliminary results of the census 1920, 1924), 1926 p. (Census 1926 Vol. 4; 1928), (Census 1926 Vol. 13; 1929), 1937 p. (Zhiromskaya et al. 2007), 1939 p. (Census 1939), 1989 p. (Population of the Zaporozhye region 1991), а також статистичні збірники, що містять дані відносно національного складу України, зокрема «Національні меншості на Україні (реєстр селищ)» (National minorities 1925) та «Национальный состав Советской Украины» (укладач – М. О. Черлюнчакевич), видані у 1925 р. (Cherlyunchakevich 1925, 11–12). Важливим опублікованим джерелом також є статистичний збірник «Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ» за редакцією професора М. Г. Станчева (Stanchev 2009). До неопублікованих джерел належать зокрема статистичні звіти про чисельність і склад населення окремих болгарських сіл за різні роки (DAZO, F. R-4357. Op. 1. Spr. 63), (DAZO, F. R-3495, Op. 1. Spr. 644), (DAZO, F. R-3495, Op. 1. Spr. 397), (DAZO, F. R-4475. Op. 1. Spr. 205), (DAZO, F. R-3476, Op. 1., Spr. 175), (DAZO, F. R-5037. Op. 1. Spr. 8), (DAZO, F. R-5650. Op. 1. Spr. 20, ark. 1–3), що зберігаються у Державному архіві Запорізької області.

У попередній, дорадянський період історії, чисельність населення болгарських сіл Північного Приазов'я відзначалося стійкою позитивною динамікою: на момент переселення (1861–1863 роки) дослідники оцінюють її у близько 17 тис. осіб (Pachev 2007, 14, 19), а напередодні Першої світової війни (1914 рік) – у 46 тис. осіб (Pachev 1996, 14).

Оцінка чисельності та національного складу населення приазовських болгарських сіл на початку досліджуваного періоду ускладнена тим, що Загальноросійський перепис населення 28 серпня 1920 р., який потенційно мав дати необхідну інформацію, не відбувся у повній мірі через різке загострення військово-політичної ситуації у приазовському регіоні і на більшості території України. Його результати по Україні були оприлюднені лише у розрізі двох губерній – Харківської та Чернігівської (Preliminary results of the census 1920; 1924, 3). На неможливість використовувати дані перепису 1920 р. для більшості території України вказують, зокрема, укладачі реєстру національних сіл у 1925 р. (National minorities 1925, 3). З цієї ж причини важко також оцінити масштаби голоду 1921−1922 років у болгарських селах Приазов'я та його вплив на динаміку населення.

Дані поточної статистики є неповними і дають лише приблизну картину національного складу населення, що, наприклад, визнають автори дослідження під редакцією М. О. Черлюнчакевича: «*…підсумкові дані про національний склад України представляють собою не абсолютно точний статистичний матеріал про національні меншини, що населяють УСРР, а дають лише цифри, які більшою або меншою мірою наближення відтворюють національний склад України по окремим національностям на момент, що безпосередньо передував переходу України на трьохступеневу систему управління*» (переклад наш) (Cherlyunchakevich 1925, 11–12).

На щастя, ми маємо у своєму розпорядженні докладні статистичні дані, що розкривають демографічний стан болгарських сіл Приазов'я, на середину 20-х років, коли відбувся Загальносоюзний перепис населення 1926 р. Його результати показують кількість населення та питому вагу болгар у кожному селі, розселення представників болгарського етносу по території приазовського регіону, УСРР та СРСР, статево-вікову структуру, поширення рідної мови, тощо. Ці матеріали є досить репрезентативними, незважаючи на незначні розбіжності у даних між попередніми підсумками, опублікованими в Україні 1927 р., та офіційними результатами, виданими Центральним статистичним управлінням СРСР у 1928–1929 роках.

На момент проведення перепису 1926 р. майже усі болгарські села Приазов'я перебували у складі Мелітопольського округу, за винятком с. Софіївки, яке було віднесене до Маріупольського округу. Тому ми вимушені аналізувати дані по обох зазначених округах.

Базуючись на аналізі попередніх підсумків перепису 1926 р., професор М. Г. Станчев опублікував статистичний зріз, що наочно показує поширення болгарського сільського населення територією України (Stanchev 2009, 171–191). Зокрема, ним виділено чисельність болгар по кожній сільраді. Ми дозволили собі провести додаткову статистичну обробку цих даних, що у поєднанні із аналізом офіційних результатів перепису 1926 р. дає можливість зробити наступні висновки.

По-перше, у 20-х роках, як і у попередній хронологічний період, продовжила свій прояв позитивна динаміка населення болгарських сіл Приазов'я: станом на 1926 р. воно

сумарно складало понад 56,5 тис. осіб, тобто збільшилося на 10 тис. осіб (22%), порівняно із 1914 р., не зважаючи на воєнне лихоліття 1914–1920 років та голод 1921–1922 років.

По-друге, попри наявну етнічну неоднорідність населення болгарських сіл, питома вага болгар у цих селах у середині 20-х років залишалася високою: від 69,9% (Луначарське) до 98,7% (Діянівка). При цьому у половині сіл (15) етнічні болгари становили понад 90% жителів, а у середньому по 31 селу – 89,3%.

По-третє, у приазовському регіоні зберігалася висока концентрація болгарського населення, яке було зосереджене саме у болгарських селах: 96,6% від усього сільського болгарського населення Мелітопольського та Маріупольського округів. На всі інші населені пункти припадало, відповідно, лише 3,4%. Порівняння кількості сільського болгарського населення у Мелітопольському та Маріупольському округах із загальною кількістю болгар в СРСР (111 193 осіб) та УСРР (92 087 осіб) (Census 1926 Vol. 4; 1928, 2–3), (Census 1926 Vol. 13; 1929, 16–22) свідчить, що болгарське сільське населення обох округів склало майже половину болгарського населення СРСР (45,9%) та більше половини болгарського населення України (55,4%).

По-четверте, болгари належали до числа найменш урбанізованих етнічних груп регіону: з усього болгарського населення Мелітопольського та Маріупольського округів, яке складало 51 774 осіб, сільськими жителями були 51 048 осіб, що становить 98,6%. Окремі підрахунки по Мелітопольському округу показують ще вищу частку сільських жителів серед болгар – 99,1% (загальна кількість болгар – 50 361, у містах – 457, у селах – 49 904). Для порівняння разом по обох округах сільське населення складало 87,9% (1 012 329 жителів села, 1 151 706 осіб усього населення).

По-п'яте, болгарське сільське населення Північного Приазов'я вирізнялося особливістю гендерної структури, а саме високою часткою чоловіків порівняно із середніми показниками по регіону. Серед сільських жителів болгарської національності Мелітопольського округу різниця у кількості чоловіків та жінок у 1926 р. складала менше 1% (49,7% проти 50,3%), у той час як у середньому по округу – 3,6% (відповідно 48,2% проти 51,8%). А у середовищі болгарського сільського населення Маріупольського округу взагалі спостерігалася значна перевага чоловіків: 53,1% проти 46,9% (різниця – 4,4%). До речі, у містах в обох округах серед болгар спостерігалася перевага чоловіків, які складали у Мелітопольському окрузі – 65,2% (298 чоловіків та 159 жінок), а у Маріупольському окрузі – 55,8% (Census 1926 Vol. 13; 1929, 94).

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що у середині 20-х років минулого століття болгарські села Північного Приазов'я були найбільшим осередком компактного проживання болгар в Україні та СРСР, зокрема у них було сконцентровано майже 97% болгарського населення Приазовського регіону. Населення цих сіл продовжувало зростати, і етнічні болгари у них складали переважну більшість.

Дані наступних радянських переписів населення (1937 р., 1939 р., 1959 р., 1970 р., 1979 р.) є менш інформативними, порівняно із переписом 1926 р., і несуть на собі відбиток тоталітарної системи, а отже вимагають від істориків особливо обережного ставлення до введення їх у науковий обіг.

На характері матеріалів «репресованого» перепису 1937 р. і, тим більше, «виправного» перепису 1939 р. негативно позначився дух епохи масових репресій. Дослідники відзначають, що доступні для вивчення матеріали перепису населення 1937 р. дають лише загальне уявлення про чисельність болгар в СРСР: загалом – 90 919 осіб, в Українській РСР – 74 862 (Бессарабія на той час ще перебувала у складі Румунії) (Zhiromskaya et al. 2007, 86, 106), (Stanchev 2009, 214). Матеріали перепису 1939 р. є більш повними та доступними, але їх достовірність викликає сумнів, враховуючи соціальний заказ, який стояв перед його організаторами. Наприклад, професор М. Г. Станчев виявив чисельні прояви невідповідності між даними протоколів та переписних аркушів із результатами офіційних підрахунків (Stanchev 2009, 215).

Порівняння матеріалів переписів 1939 р. та 1926 р. ускладнюється невідповідністю адміністративно-територіального поділу. Але, беручи до уваги той факт, що до Запорізької області увійшли усі місця компактного проживання болгарського населення, можна вважати відносно коректним співставлення даних по Мелітопольському та Маріупольському

округах за 1926 р. із даними по Запорізькій області за 1939 р., які представлені нами у таблиці. Це співставлення наочно показує помітне зменшення болгарського населення регіону на фоні зростання загальної кількості болгар у СРСР:

Таблиця 1
Співставлення чисельності болгарського населення приазовського регіону згідно з матеріалами переписів 1926 р. та 1939 р.

Болгарське населення у межах:	**1926**		**1939**	
СРСР (місто та село)	111 193	100%	113 494	100%
Мелітопольського та Маріупольського округів (1926 р.)	51 774	46,6%		
- у тому числі сільське болгарське населення	51 048	45,9%		
Запорізької області (1939 р.)			38 185	33,6%
- у тому числі сільське болгарське населення			34 237	30,2%

Отже, за результатами перепису 1939 р. загальна кількість болгарського населення Запорізької області становила 38 185 осіб (17 961 чоловічої статі та 20 224 жіночої), у тому числі сільського населення – 34 237 осіб (15 839 чоловічої статі та 18 398 жіночої) (Stanchev 2009, 223; Census 1939). Таким чином, маємо зменшення кількості сільського болгарського населення приазовського регіону приблизно на третину.

На жаль, у нашому розпорядженні немає даних про чисельність болгар Запорізької області у середині 40-х років. Перший післявоєнний радянський перепис населення було здійснено вже у 1959 р. Цей перепис зафіксував подальше зниження кількості болгарського населення регіону – до 36 598 осіб, серед яких сільські жителі становили 25 634 особи (Stanchev 2009, 260–261).

Наступний перепис населення (1970 р.) зафіксував тимчасову тенденцію на зростання чисельності болгарської етнічної групи запорізького регіону, яка, вірогідно, існувала вже у 50-ті роки. Ця тенденція зберігалася до початку 70-х років. Перепис 1970 р. показав найбільшу кількість болгарського населення Запорізької області у післявоєнний період – 38 098 осіб (Stanchev 2009, 435). Вже у 70-ті роки намітилася зворотна тенденція – на зменшення чисельності болгарської етнічної групи області. Перепис 1979 р. зафіксував зменшення їхньої чисельності на 1 тис. (до 37 105 осіб) (Stanchev 2012, 148).

Зменшенню кількості болгарського населення у 1939–50 рр. сприяли такі фактори, як Друга світова війна та післявоєнний голод 1946–1947 рр. Породжена війною демографічна яма чітко простежується у звітах про статевовіковий склад населення по окремих болгарських селах (DAZO, F. R-4357. Op. 1. Spr. 63), (DAZO, F. R-3495, Op. 1. Spr. 644), (DAZO, F. R-3495, Op. 1. Spr. 397), (DAZO, F. R-4475. Op. 1. Spr. 205), (DAZO, F. R-3476, Op. 1., Spr. 175), (DAZO, F. R-5037. Op. 1. Spr. 8). Зокрема, у с. Велика Тернівка народжуваність у період з 1942 р. по 1948 р. коливається з 2 до 7 дітей на рік, в той час, як в інші роки народжувалось по 10–24 дітей на рік, окрім періоду 1931–1934 рр. (DAZO, F. R-5650. Op. 1. Spr. 20, ark. 1–3). Додатковою причиною зменшення зафіксованої у переписах кількості болгар у регіоні могло бути й те, що після репресій 30−40-х рр. деякі представники болгарського етносу воліли приховувати свою національність.

Причини зменшення кількості болгар на фоні збільшення загальної кількості населення регіону можуть критися також в міграції болгар до інших областей (як правило, до великих міст) з метою отримання освіти та працевлаштування. Як зазначає М. Г. Станчев, у 60−80-ті рр. XX ст. болгари, що традиційно проживали на півдні України, рівномірно розселилися по всіх областях Української РСР (Stanchev 2012, 148). Особливо активно виїжджала з болгарських сіл молодь, що стало причиною погіршення демографічної ситуації у майбутньому.

Водночас наприкінці 40-х відбулося масове організоване переселення до болгарських сіл великих груп сімей з інших регіонів, що також додатково сприяло зменшенню відсотку болгарського населення в окремих селах. Так, наприклад, у протоколах комісії

культурно-побутової та з благоустрою Ботіївської сільської ради за 1950 р. (протокол № 4 від 26 квітня 1950 р.) вказано, що до села прибули 21 господарство переселенців, що розміщені по квартирах і потребують «благоустрою» (DAZO, F. R-4474. Op. 1. Spr. 20, ark. 7). Таким чином, поглиблювалася етнічна неоднорідність болгарських сіл.

Упродовж усього досліджуваного періоду спостерігається зменшення сільського та збільшення міського болгарського населення досліджуваного регіону. Так, у 1939 р. у містах області проживало приблизно 10% від загальної кількості болгар області (тобто 3,9 тис. чол. з 38,7 тис.), у 1959 – 30% (10,9 тис. чол.), а у 1979 – вже 41% (15,3 тис. чол.) (Stanchev 2012, 147). Таким чином, разом із чисельністю, упродовж досліджуваного періоду змінюється і характер розселення болгарської меншини регіону з традиційного переважно компактного на змішаний компактно-дисперсний. Слід зазначити, що болгари, які мігрували до міста, фактично опинялися у інонаціональному середовищі, що прискорювало їх асиміляцію.

Для визначення загальної тенденції динаміки чисельності населення болгарських сіл Північного Приазов'я та питомої ваги у ньому представників болгарського етносу необхідно порівняти матеріали переписів 1926 р. та 1989 р. Матеріали останнього, що здійснювався в епоху перебудови і викликає більше довіри, ніж деякі попередні радянські переписи, дають уявлення про демографічний стан болгарських сіл Приазов'я наприкінці досліджуваного періоду.

Як було вказано вище, у 20-х роках населення болгарських сіл зростало, і у 1926 р. його загальна чисельність складала 56 751 осіб. Але у подальшому проявилася стійка тенденція на зниження. У підсумку в 1989 р. населення болгарських сіл зменшилося до 28 554 осіб, що становило приблизно 50,3% від його чисельності у 1926 р. При цьому показники по кожному болгарському селу були різними, іноді значно відрізнялися від середнього. Так, наприклад, у с. Луначарське чисельність населення, навпаки, збільшилася на 51,1%, а у с. Полоузівка – зменшилася на 72,7%.

Зменшення загальної кількості населення болгарських сіл цілком укладається у загальну тенденцію по регіону. На півдні Запорізької області за аналогічний період сільське населення зменшилося на 46,4%. Такий результат ми отримуємо при порівнянні даних Бердянського, Приморського, Приазовського, Якимівського, Мелітопольського районів і сіл Бердянської міськради за 1989 р., з одного боку, та даних Андріївського, Бердянського, Ногайського, Коларівського, Друго-Покровського, Цареводарівського, Вознесенського, Кізлярівського, Терпіннівського і Якимівського районів, які існували на тій самій території у 1926 р.

Паралельно із зменшенням населення болгарських сіл відбулося зниження у них питомої ваги болгар. Нагадаємо, що у 1926 р. найнижчий показник був у с. Луначарське (69,9%), а у половині сіл болгари становили понад 90% жителів. За даними перепису 1989 р. картина була зовсім іншою: лише у 5 селах – В'ячеславці, Лозоватці, Петрівці, Першій-Миколаївці, Богданівці (об'єднаній із Степанівкою-Другою) – болгари складали понад три чверті населення. Ще у 14 селах болгар було понад 50%. У решті сіл частка болгар за переписом 1989 р. показана менше половини, а у с. Мала Тернівка та с. Велика Тернівка болгари зовсім не показані серед провідних етнічних груп.

Таблиця 2

Динаміка чисельності населення болгарських сіл Північного Приазов'я з 1926 по 1989 роки (Stanchev 2009, 177–181), (Population of the Zaporozhye region 1991)

	Сільради	1926 всього	1926 % болгар	1989 всього	1989 % болгар	Різниця 1989 від 1926	% 1989 від 1926
1	Софіївська	1301	83,3	479	40%	-822	36,8
2	Андрівська	2682	93,4	1530	56%	-1152	57,0
3	Палаузівська	1188	96,4	324	66%	-864	27,3
4	Троянська	2064	87,1	1479	55%	-585	71,7

5	Луначарська	1529	69,9	2311	28%	782	151,1
6	Гюнівська	1379	93,4	679	68%	-700	49,2
7	Радолівська	1252	93,8	458	52%	-794	36,6
8	Коларівська (Романівська)	2025	92,4	1225	50%	-800	60,5
9	Вячеславська	2090	94,0	1062	Більшість	-1028	50,8
10	Маринівська	1667	94,2	828	71%	-839	49,7
11	Банівська	1601	98,0	1190	69%	-411	74,3
12	Преславська	3726	92,9	2324	51%	-1402	62,4
13	Інзівська	2914	95,1	1462	48%	-1452	50,2
14	Лозоватківська (Діянівська)	1528	98,7	745	Більшість	-783	48,8
15	Райнівська	1694	92,7	711	66%	-983	42,0
16	Зеленівська	2128	93,3	1137	59%	-991	53,4
17	Манойлівська	1629	90,3	622	62%	-1007	38,2
18	Петрівська	1930	92,2	773	76%	-1157	40,1
19	Першо-Миколаївська	1999	92,2	689	75%	-1310	34,5
20	Ганнівська	2036	80,6	679	68%	-1357	33,3
21	Богданівська	1714	98,0	1827	Більшість	-1662	52,4
22	Друго-Степанівська	1775	95,3				
23	Ботєвська (Цареводарівська)	4091	73,7	1808	36%	-2283	44,2
24	Строганівська	1412	72,0	623	46%	-789	44,1
25	Федорівська	1277	95,1	533	63%	-744	41,7
26	Гірсівська	3165	80,2	1204	40%	-1961	38,0
27	Надеждинська	1469	85,8	521	26%	-948	35,5
28	Дмитрівська	884	95,1			-884	0,0
29	Олександрівська	693	91,8	381	23%	-312	55,0
30	Терновська I	692	89,7	232	Незначна меншість	-460	33,5
31	Терновська II	1217	91,7	718	Незначна меншість	-499	59,0
	Всього	**56 751**	**89,3**	**28 554**		**-28 197**	**50,3**

Таким чином, на основі статистичних даних можемо констатувати, що упродовж більшої частини досліджуваного періоду спостерігається тенденція на зниження чисельності болгарської етнічної меншини у Північному Приазов'ї. До середини 20-х років зберігалася позитивна динаміка населення, однак вже наприкінці 30-х років було зафіксоване зниження чисельності болгар у регіоні, що продовжувалося приблизно до 50−60-х років. Перепис 1970 р. зафіксував деяке збільшення болгарського населення Запорізької області

порівняно з попереднім переписом 1959 р., однак надалі чисельність болгар знову зменшилася. Станом на 1989 р. населення болгарських сіл у середньому зменшилося майже удвічі порівняно із 1926 р., що цілком укладається у загальну тенденцію зниження сільського населення по регіону.

На середину 20-х років XX ст. болгари належали до числа найменш урбанізованих етнічних груп Північного Приазов'я, однак упродовж досліджуваного періоду у їх середовищі болгар регіону спостерігається стійка тенденція до урбанізації, унаслідок чого характер розселення болгарської меншини регіону змінюється з традиційного переважно компактного на змішаний компактно-дисперсний. Притік до болгарських сіл регіону значної кількості іншоетнічних переселенців призвів до значного зниження питомої ваги етнічних болгар у їх середовищі.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Cherlyunchakevich, N. A. 1925. Natsionalnyy sostav Sovetskoy Ukrainy [Ethnic Groups in the Soviet Ukraine]. Kharkov, Printing House of the All-Ukrainian Council of Trade Unions Named After P. Ivanov, 120 s. (In Russian).

Черлюнчакевич, Н. А. 1925. Национальный состав Советской Украины. Харьков, Типография ВУСПС им. П. Иванова, 120 с.

Chislennost naseleniya Zaporozhskoy oblasti (po dannym Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1989 g.) [Population of the Zaporozhye Region (According to the All-Union Population Census of 1989)]. Zaporozh'e, 1991, 203 s. (In Russian). Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). Запорожье, 1991, 203 с.

DAZO. Derzhavny`j arxiv Zaporiz`koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-3476 Inzivs`ka sil`s`ka rada ta yiyi vy`konavchy`j komitet. Selo Inzivka Pry`mors`kogo rajonu, Zaporiz`koyi oblasti 1943−2000 rr. [Inzivka Village Council and Its Executive Committee. The Village of Inzivka, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, 1943–2000]. Op. 1. Spr. 175 Staty`sty`chni dani z perepy`su naselennya za 1961 r. [Statistical data from the Population Census for 1961]. 6 ark. (In Ukrainian).

ДАЗО. Ф. Р-3476 Інзівська сільська рада та її виконавчий комітет. Село Інзівка Приморського району, Запорізької області 1943–2000 рр. Оп. 1. Спр. 175 Статистичні дані з перепису населення за 1961 р. 6 арк.

DAZO. Derzhavny`j arxiv Zaporiz`koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-3495. Vy`konavchy`j komitet Girsivs`koyi sil`s`koyi rady` deputativ trudyashhy`x. Selo Girsivka Pry`azovs`kogo rajonu, Zaporiz`koyi oblasti. 1943–1996 rr. [Executive Committee of the Girsivka Village Council of Workers' Deputies. The Village of Girsivka, Pryazovsky District, Zaporizhzhia Region. 1943–1996]. Op. 1. Spr. 644. Richny`j staty`sty`chny`j zvit pro kil`kist` naselennya, gospodarstv, xudoby` ta in. na 1984 r. [Annual Statistical Report on the Number of Population, Farms, Livestock, etc. for 1984]. 15 ark. (In Ukrainian).

ДАЗО. Ф. Р-3495. Виконавчий комітет Гірсівської сільської ради депутатів трудящих. Село Гірсівка Приазовського району, Запорізької області. 1943–1996 рр. Оп. 1. Спр. 644. Річний статистичний звіт про кількість населення, господарств, худоби та ін. на 1984 р. 15 арк.

DAZO. Derzhavny`j arxiv Zaporiz`koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-3495. Vy`konavchy`j komitet Girsivs`koyi sil`s`koyi rady` deputativ trudyashhy`x. Selo Girsivka Pry`azovs`kogo rajonu, Zaporiz`koyi oblasti. 1943–1996 rr. [Executive Committee of the Girsivka Village Council of Workers' Deputies. The Village of Girsivka, Pryazovsky District, Zaporizhzhia Region. 1943-1996]. Op. 1. Spr. 397. Zvit pro chy`sel`nist` naselennya na 1 sichnya 1971 r., dovidka pro kil`kist` gospodarstv, zvit z obliku xudoby` na 01.01.1971 [Report on the Number of the Population as of January 1, 1971, a Certificate on the Number of Farms, a Report on Livestock Registration as of January 1, 1971]. 12 ark. (In Ukrainian).

ДАЗО. Ф. Р-3495. Виконавчий комітет Гірсівської сільської ради депутатів трудящих. Село Гірсівка Приазовського району, Запорізької області. 1943–1996 рр. Оп. 1. Спр. 397. Звіт про чисельність населення на 1 січня 1971 р., довідка про кількість господарств, звіт з обліку худоби на 01.01.1971. 12 арк.

DAZO. Derzhavny`j arxiv Zaporiz`koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-4357. Vy`konavchy`j komitet Rajnivs`koyi sil`s`koyi Rady` deputativ trudyashhy`x, selo Rajnivka Pry`mors`kogo rajonu, Zaporiz`koyi oblasti. 1944-1954 rr. [Executive Committee of the Rajnivka Village Council of Workers' Deputies, the Village of Rajnivka, Primorsky District, Zaporizhzhya Region. 1944-1954]. Op. 1. Spr. 63. Odnorazovy`j zvit pro sklad naselennya zi stati i viku na 1 sichnya 1959 r. [One-time Report on the Composition of the Population by Sex and Age as of January 1, 1959]. 1 ark. (In Ukrainian).

ДАЗО. Ф. Р-4357. Виконавчий комітет Райнівської сільської Ради депутатів трудящих, село Райнівка Приморського району, Запорізької області. 1944–1954 рр. Оп. 1. Спр. 63. Одноразовий звіт про склад населення зі статі і віку на 1 січня 1959 р. 1 арк.

DAZO. Derzhavny`j arxiv Zaporiz`koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-4474. Botiyevs`ka sil`s`ka rada narodny`x deputativ i yiyi vy`konavchy`j komitet. 1945−1995 rr. [Botiyevo Village Council of People's Deputies and Its Executive Committee. 1945-1995]. Op. 1. Spr. 20. Spy`sky`, plany` i protokoly` komisiyi kul`turno-pobutovoyi i blagoustroyu na 1950 r. [Lists, Plans and Protocols of the Commission of Cultural, Household and Improvement for 1950]. 11 ark. (In Ukrainian).
ДАЗО. Ф. Р-4474. Ботієвська сільська рада народних депутатів і її виконавчий комітет. 1945–1995 рр. Оп. 1. Спр. 20. Списки, плани і протоколи комісії культурно-побутової і благоустрою на 1950 р. 11 арк.

DAZO. Derzhavny`j arxiv Zaporiz`koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-4475. Gannivs`ka sil`s`ka rada i yiyi vy`konavchy`j komitet. Selo Gannivka, Pry`azovs`kogo rajonu, Zaporiz`koyi oblasti. 1946–2003 rr. [Gannivka Village Council and Its Executive Committee. The Village of Gannivka, Priazovsky District, Zaporizhzhia Region. 1946-2003]. Op. 1. Spr. 205. Staty`sty`chny`j zvit pro stan tvary`nny`cztva, pro chy`sel`nist` naselennya, pro chy`sel`nist` i vy`tratu fondiv zarobitnoyi platy`, pro sklad deputativ za 1960 r. [Statistical Report on the State of Livestock Husbandry, on the Population, on the Number and Expenditure of Wage Funds, on the Composition of Deputies for 1960]. 12 ark. (In Ukrainian).
ДАЗО. Ф. Р-4475. Ганнівська сільська рада і її виконавчий комітет. Село Ганнівка, Приазовського району, Запорізької області. 1946–2003 рр. Оп. 1. Спр. 205. Статистичний звіт про стан тваринництва, про чисельність населення, про чисельність і витрату фондів заробітної плати, про склад депутатів за 1960 р. 12 арк.

DAZO. Derzhavny`j arxiv Zaporiz`koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-5037. Vy`konavchy`j komitet Lozovats`koyi sil`s`koyi Rady` deputativ trudyashhy`x, selo Lozovatka Pry`mors`kogo rajonu, Zaporiz`koyi oblasti. 1944–1954 rr. [Executive Committee of the Lozovatka Village Council of Workers' Deputies, the Village of Lozovatka, Primorsky District, Zaporizhzhya Region. 1944-1954]. Op. 1. Spr. 8. Staty`sty`chny`j zvit (pro nayavnist` xudoby`, chy`sel`nist` naselennya, z pracezdatnosti ta inshi) 1946 r. [Statistical Report (on the Presence of Livestock, Population Size, Working Capacity and Others) 1946]. 7 ark. (In Ukrainian).
ДАЗО. Ф. Р-5037. Виконавчий комітет Лозоватської сільської Ради депутатів трудящих, село Лозоватка Приморського району, Запорізької області. 1944–1954 рр. Оп. 1. Спр. 8. Статистичний звіт (про наявність худоби, чисельність населення, з працездатності та інші) 1946 р. 7 арк.

DAZO. Derzhavny`j arxiv Zaporiz`koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-5650. Vy`konavchy`j komitet Vely`koternivs`koyi Sil`s`koyi rady` deputativ trudyashhy`x, s. Vely`ka Ternivka, Yaky`mivs`kogo rajonu, Zaporiz`koyi oblasti. 1944–1954 rr. [Executive Committee of Velika Ternivka Village Council of Workers' Deputies, p. Velika Ternivka, Yakymiv District, Zaporizhzhia Region. 1944-1954]. Op. 1. Spr. 20. Richni staty`sty`chni zvity` pro vik i stat` sil`s`kogo naselennya, pro rezul`taty` posivu i perepy`su xudoby`. [Annual Statistical Reports on the Age and Gender of the Rural Population, on the Results of Sowing and Livestock Census]. 3 ark. (In Ukrainian).
ДАЗО. Ф. Р-5650. Виконавчий комітет Великотернівської Сільської ради депутатів трудящих, с. Велика Тернівка, Якимівського району, Запорізької області. 1944–1954 рр. Оп. 1. Спр. 20. Річні статистичні звіти про вік і стать сільського населення, про результати посіву і перепису худоби. 3 арк.

Nacional`ni menshosti na Ukrayini (reyestr sely`shh) [National Minorities in Ukraine (Registry of Settlements)]. Kharkiv, 1925, 65 s. (In Ukrainian).
Національні меншості на Україні (реєстр селищ). Харків, 1925, 65 с.

Pachev, S. I. 1996. Bolgars`ki koloniyi Pivnichnogo Pry`azov'ya (1861–1917): kompleksne doslidzhennya [Bulgarian Colonies of the Northern Azov Region (1861-1917): a Comprehensive Study]. Extended Abstract of Candidate's Thesis Hist. Science: Zaporizhzhya, 20 s. (In Ukrainian).
Пачев, С. І. 1996. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861–1917): комплексне дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Запоріжжя, 20 с.

Pachev, S. I. 2007. Vozniknovenie bolgarskikh sel v Severnom Priazove (1861–1863) [The Emergence of Bulgarian Villages in the Northern Azov Region (1861-1863)]. Melitopol, Melitopol State Pedagogical University, 88 s. (In Russian).
Пачев, С. И. 2007. Возникновение болгарских сел в Северном Приазовье (1861–1863). Мелитополь, МГПУ, 88 с.

Polyakova, L. I. 1998. Zminy` v etnonacional`nomu skladi naselennya Pivdnya Ukrayiny` v 60−80-ti roky` XX st. [Changes in the Ethnic Composition of the Population of Southern Ukraine in the 1960s and 1980s]. *Pivdenna Ukrayina XX stolittya. Zapy`sky` naukovo-doslidnoyi laboratoriyi Pivdennoyi Ukrayiny`. ZDU*, Vyp. 1 (4), s. 227–237. (In Ukrainian).
Полякова, Л. І. 1998. Зміни в етнонаціональному складі населення Півдня України в 60−80-ті роки XX ст. *Південна Україна XX століття. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України. ЗДУ,* Випуск 1 (4), с. 227–237.

Predvaritelnye itogi perepisi naseleniya 28 avgusta 1920 g. Naselenie 58 guberniy Yevropeyskoy i Aziatskoy Rossii [Preliminary Results of the Population Census on August 28, 1920. Population of 58 Provinces of European and Asian Russia]. *Proceedings of the Central Statistical Directorate.* Vol. 1. Issue 3.

Moscow, 14th printing house of Moscow Regional Economic Soviet, 1924. URL: https://istmat.org/files/uploads/26366/perepis_1920_vyp._3.pdf (Date of the application: 30.05.2023). (In Russian).
Предварительные итоги переписи населения 28 августа 1920 г. Население 58 губерний Европейской и Азиатской России. *Труды Центрального Статистического Управления.* Т. 1. Вып. 3. Москва, 14-я типография Моск. Сов. Нар. Хоз., 1924. URL: https://istmat.org/files/uploads/26366/perepis_1920_vyp._3.pdf (дата звернення: 30.05.2023).

Roshko, K. 2016. Formuvannya suchasnogo skladu naselennya v Zaporiz`kij oblasti (1959–2001 rr.) [Generation of the Modern Population Composition in the Zaporizhzhia Region (1959-2001)]. *Naukovi zapy`sky` Ternopil`s`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu imeni Volody`my`ra Gnatyuka. Seriya: Istoriya*. Ternopil`, Vy`p. 2 (1), s. 97–103. (In Ukrainian).
Рошко, К. 2016. Формування сучасного складу населення в Запорізькій області (1959–2001 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль, Вип. 2 (1), с. 97–103.

Stanchev, M. G. 2012. Bolgarskoe naselenie Priazovya za poslednie 150 let (statisticheskiy obzor) [Bulgarian Population of the Azov Region over the Past 150 Years (Statistical Review)]. *Proceedings of the International Conference "4th Northern Azov Region Bulgarian Studies Seminar"*. Melitopol – Veliko Tarnovo, s. 133–159. (In Russian).
Станчев, М. Г. 2012. Болгарское население Приазовья за последние 150 лет (статистический обзор). *Матеріали Міжнародної наукової конференції «IV Приазовський болгаристичний семінар».* Мелітополь – Велико Тирново, с. 133–159.

Stanchev, M. G. 2009. Bolgary v Rossiyskoy imperii, SSSR, stranakh Baltii i SNG. Tom 1 (1711−2006). Statisticheskiy sbornik [Bulgarians in the Russian Empire, the USSR, the Baltic States and the CIS. Volume 1 (1711-2006). Statistics Compendium]. Sofia, Academic Publishing House Named After Prof. Marin Drinov, 620 s. (In Russian).
Станчев, М. Г. 2009. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Том 1 (1711, 2006). Статистический сборник. София, Академическое издательство имени проф. Марина Дринова, 620 с.

Vsesoyuznaya perepis naseleniya 17 dekabrya 1926 g.: kratkie svodki: v 10 t. 1927–1929. Vypusk 4: Narodnost i rodnoy yazyk naseleniya SSSR. 1928. [All-Union Census of the Population on December 17, 1926: Brief Summaries: in 10 Volumes. Issue 4: Nationality and Native Language of the Population of the USSR]. Moscow, Publishing House of Central Statistical Directorate of USSR, 138 s. URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16537-vyp-4-narodnost-i-rodnoy-yazyk-naseleniya-sssr-1928#mode/inspect/page/1/zoom/4 (Date of the application: 30.05.2023). (In Russian).
Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки: в 10 т. Выпуск 4: Народность и родной язык населения СССР. 1928. Москва, Издание ЦСУ СССР, 138 с. URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16537-vyp-4-narodnost-i-rodnoy-yazyk-naseleniya-sssr-1928#mode/inspect/page/1/zoom/4 (Дата звернення: 30.05.2023).

Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 goda. Tom XIII: Ukrainskaya Sotsialisticheskaya Sovetskaya Respublika. Stepnoy podrayon. Dnepropetrovskiy podrayon. Gornopromyshlennyy podrayon: narodnost, rodnoy yazyk, vozrast, gramotnost. 1929. [All-Union Census of the Population of 1926. Volume XIII: Ukrainian Socialist Soviet Republic. Steppe Subdistrict. Dnepropetrovsk Subdistrict. Mining Subdistrict: Nationality, Native Language, Age, Literacy]. Moscow, Publishing house of Central Statistical Directorate of USSR, 472 s. URL: http://resource.history.org.ua/item/0009792 (Date of the application: 30.05.2023). (In Russian).
Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XIII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность. 1929. Москва, Издание ЦСУ Союза ССР, 472 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0009792 (Дата звернення: 30.05.2023)

Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 goda. Natsionalnyy sostav naseleniya rayonov, gorodov i krupnykh sel soyuznykh respublik SSSR [All-Union Census of the Population of 1939. The National Composition of the Population of Districts, Cities and Large Villages of the Union Republics of the USSR] (Source: RGAE RF. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv ekonomiki [Russian State Archives of the Economy] (former TsGANKh SSSR – Tsentralnyy gosudarstvennyy arkhiv narodnogo khozyaystva SSSR [Central State Archives of the National Economy of the USSR]). Fond 1562, opis 336, D.D. 966–1001 ("Natsionalnyy sostav naseleniya po SSSR, respublikam, oblastyam, rayonam" ["The National Composition of the Population in the USSR, Republics, Regions, Districts]"), D.D. 256–427 (Table. 26 "Natsionalnyy sostav naseleniya rayonov, rayonnykh tsentrov, gorodov i krupnykh selskikh naselennykh punktov" ["Ethnic Composition of the Population of Districts, District Centers, Cities and Large Rural Settlements]")). *Demoskop Weekly*. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.xls. (Date of the application: 30.05.2023). (In Russian).
Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР. (Источник: РГАЭ РФ (быв. ЦГАНХ СССР), фонд 1562,

опись 336, Д.Д. 966–1001 («Национальный состав населения по СССР, республикам, областям, районам»), Д.Д. 256–427 (табл. 26 «Национальный состав населения районов, районных центров, городов и крупных сельских населенных пунктов»)). *Демоскоп Weekly.* URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.xls. (Дата звернення: 30.05.2023).

Zhiromskaya, V. B., Polyakov, Yu. A. 2007. Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1937 goda: Obshchie itogi. Sbornik dokumentov i materialov [All-Union Population Census of 1937: General Results. Collection of Documents and Materials]. Moscow: «Russian Political Encyclopedia» (ROSSPEN), 320 s. URL: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/47581-vsesoyuznaya-perepis-naseleniya-1937-goda-obschie-itogi (Date of the application: 30.05.2023). (In Russian).

Жиромская, В. Б., Поляков, Ю. А. 2007. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов. Москва, «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 320 с. URL: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/47581-vsesoyuznaya-perepis-naseleniya-1937-goda-obschie-itogi (Дата звернення: 30.05.2023)

Дата подання статті у редакцію – 21.08.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.08

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ БОЛГАР УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ КІНЦЯ XX – ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ XXI СТОЛІТТЯ

Ірина Потапенко

кандидат філологічних наук, науковий співробітник, відділ української та зарубіжної фольклористики, Інститут мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М. Т. Рильського НАН України, вул. Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна, e-mail: ogiyenko@ukr.net, ORCID: 0000-0003-4783-1816.

Стаття присвячена дослідженню культурно-просвітницької діяльності громадських організацій болгарської спільноти України та їх ролі в збереженні ідентичності етнічної спільноти. Визначено мету їх діяльності, описано основні напрями культурно-просвітницької роботи і роль у збереженні, розвитку і популяризації болгарської мови та культури, відродженню болгарських традицій і обрядів.

***Ключові слова**:* болгари України, громадські організації, культурно-просвітницька діяльність, ідентичність

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF PUBLIC ORGANIZATIONS OF BULGARIANS IN UKRAINE DURING THE END OF THE 20TH - THE FIRST DECADES OF THE 21ST CENTURY

Iryna Potapenko

candidate of philological sciences, researcher, Department of Ukrainian and Foreign Folklore Studies, M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Hrushevskoho str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine, e-mail: ogiyenko@ukr.net, ORCID: 0000-0003-4783-1816.

The article is devoted to the study of the cultural and educational activities of public organizations of the Bulgarian community of Ukraine and their role in preserving the identity of the ethnic community. The purpose of their activity is defined, the main directions of cultural and educational work and a role in preservation, development and popularization of the Bulgarian culture and language, revival of the Bulgarian traditions and rites are described.

There are currently about 50 Bulgarian villages in Ukraine, which are located in the Bolgrad, Artsyz, Tatarbunar, Tarutyn, Sarat, Izmail, Reniya, Kili districts of the Odesa region, in the Berdyansk, Primorsky, Priazovsky, Yakimiv, Melitopol districts of the Zaporizhia region, temporarily occupied by the Russian Federation. There are also villages in the Kropyvnytsia region. A smaller number of Bulgarians live in Crimea, which has been occupied by Russia for almost ten years, in the Mykolaiv, Kherson, Zakarpattia, Donetsk, Luhansk, Dnipro, and Kharkiv regions of Ukraine. More than a thousand Bulgarians live in Kyiv and Kharkiv.

The Bulgarian community, living for several generations on the territory of Ukraine in conditions of different ethnic surroundings and different cultural traditions, has preserved the Bulgarian language, folk customs, rites, everyday life and traditions in its environment, without losing its national identity. The activity of the Bulgarian ethnic community is related both to the desire for cohesion of representatives of the Bulgarian nationality, and to integration into the life of villages, cities and the Ukrainian state in general. In 2021, there were more than forty Bulgarian national and cultural associations at the all-Ukrainian, regional, city, and district levels in Ukraine.

The purpose of the cultural and educational activities of the public associations of Bulgarians of Ukraine is the preservation and development of Bulgarian traditions, culture, the study of the Bulgarian language, the history of Bulgaria and the Bulgarian community of Ukraine. Public associations of Bulgarians in Ukraine open Sunday schools; conduct commemoration events, folklore and ethnographic festivals, exhibitions, meetings; celebrate national and calendar holidays; mark places of memory, in particular, contribute to the opening of new monuments, bas-reliefs, memorial plaques, which works to preserve the ethnic identity of Bulgarians in Ukraine.

***Keywords**:* Bulgarians in Ukraine, public organizations, cultural and educational activities, identity

Болгарська спільнота в Україні є однією з найчисельніших у світі. Переселення болгар на українські терени активно тривало протягом XVIII–XIX ст. і було спричинене здебільшого наслідками понад п'ятсотлітнього поневолення Болгарії Османською імперією, яке впливало на політичне, економічне й духовне життя болгарського народу. Сучасні райони проживання болгар в Україні виникли понад 200–250 років тому у зв'язку з їх переселенням з територій, підвладних Османській імперії.

Одне з перших масових переселень болгар (400 сімей із с. Алфатар Сілістренського району) відбулося внаслідок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. і призвело до заснування с. Вільшанка (Кропивницький район Кіровоградської області). Протягом чергової війни 1787–1791 рр. між Російською та Османською імперіями 30 сімей оселилися на місці с. Чийшия (сучасне Городнє Болградського району Одеської області). На початку XIX ст. виникають болгарські поселення в тодішніх Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях – Малий (1801) і Великий Буялик (1802), Старий Крим (1802), Кишлав (1802), Балта Чокрак (1804, зараз немає), Тернівка (1802), Паркани (1804), Кубанка (1804), Катаржине (1804, зараз с. Знам'янка Березівського району Одеської області,). З 1809 р. виникають нові болгарські поселення на території сучасної Одеської області – Кубей (1809), Каракут (1811), Чушмелій (1813, зараз с. Криничне Болградського району Одеської області), Таш-бунар (1814, зараз с. Кам'янка Ізмаїльського району Одеської області), Болград (1821).

Третя хвиля переселення болгар тривала протягом 1828–1834 рр. як наслідок російсько-турецької війни 1828–1829 рр. На той час на півдні України існувало 93 колонії болгарських переселенців, де мешкало понад 70 тисяч осіб. Внаслідок поразки в Кримській війні 1853–1856 рр. Російська імперія втратила частину Бессарабії на користь Князівства Молдова, що невдовзі об'єдналося з Валахією (Волощиною) в Румунську державу. Водночас відбувалося розселення болгар у межах Російської імперії – частина з них мігрувала на територію сучасної Росії, а інша частина – в північне Приазов'я (нині Бердянський і Мелітопольський райони Запорізької області). Протягом 1861–1862 рр. там утворилося 34 болгарських села, з яких до сьогодні збереглося 30 (Krasyukova 2018, 22). Менш чисельне переселення болгар з Османської імперії продовжувалося до 1878 р. За даними демографічної статистики, на кінець XIX ст. в південній Україні проживало близько 115 тисяч болгар.

За понад сто років, що пройшли з того часу, їхня кількість суттєво збільшилась. Як свідчать результати перепису населення 2001 року, в Україні проживало 204,6 тис. етнічних болгар, переважно в Одеській (150,6 тис. осіб), Запорізькій (27,7 тис.), Миколаївській (5,6 тис.), Кіровоградській (2,2 тис.), Херсонській (1 тис.) областях та Автономній Республіці Крим (2,2 тис.). Поодинокі поселення трапляються і в Закарпатській області поблизу Мукачева та Ужгорода, в інших містах та регіонах. Загалом це становить 0,4% від загальної кількості населення України, де зараз нараховується близько 50 болгарських сіл. Частина з них перебуває під тимчасовою російською окупацією: з 2014 року – ті, що розташовані на території Криму, з 2022 року – болгарські села Запорізької області.

Найдавніші поселення болгар збереглися в Кіровоградській області (смт Вільшанка, с. Добре, с. Мала Вільшанка, с. Станкувате, с. Мала Мазниця). Проте на 70% населені пункти, у яких домінує болгарське населення, зосереджені в районах Одеської області: *Болградському* (с. Городнє, с. Криничне, с. Нові Трояни, с. Василівка, с. Виноградне, с. Калчева, с. Оріхівка, с. Голиця, с. Баннівка, с. Табаки, с. Залізничне, с. Владичень, с. Кубей); *Арцизькому* (с. Делень, с. Главані, с. Задунаївка, с. Холмське, с. Острівне, с. Нова

Іванівка, с. Виноградівка, с. Василівка); *Татарбунарському* (с. Дмитрівка, с. Нова Олексіївка, с. Роза); *Тарутинському* (с. Вільне, с. Рівне, с. Ярове, с. Виноградівка, с. Володимирівка, с. Петрівськ, с. Богданівка, с. Перемога, с. Єлизаветівка, с. Червоне, с. Кролівка, с. Євгенівка, с. Лужанка); *Саратському* (с. Зоря, с. Кулевча); *Ізмаїльському* (с. Новокаланчак, с. Кирнички, с. Кам'янка, с. Новокам'янка, с. Багате, с. Каланчак, смт Суворове, с. Лощинівка); *Ренійському* (с. Нагірне); *Кілійському* (с. Новоселівка). Решта переважно мешкає у тимчасово окупованих Російською Федерацією районах Запорізької області: *Бердянському* (с. Полоузівка, с. Андрівка, с. Луначарське, с. Трояни), *Приморському* (с. Петрівка, с. Маринівка, с. Банівка, с. В'ячеславка, с. Гюнівка, с. Радолівка, с. Коларівка, с. Зеленівка, с. Інзівка, с. Мануйлівка, с. Петрівка, с. Лозуватка, с. Райнівка, с. Преслав, с. Софіївка,), *Приазовському* (с. Богданівка, с. Степанівка Друга, с. Ганнівка, с. Ботієве, с. Гірсівка, с. Миколаївка, с. Строганівка, с. Федорівка), *Якимівському* (с. Велика Тернівка, с. Олександрівка), *Мелітопольському* (с. Надеждине). Менш чисельно болгари представлені в уже майже десять років окупованому Росією Криму (с. Кишлав, с. Балта-Чокрак, м. Старий Крим), а також у Миколаївській (с. Тернівка), Херсонській, Закарпатській, Донецькій, Луганській, Дніпровській, Харківській областях України. Понад тисяча болгар живе в Києві та Харкові.

Болгари посідають шосте місце за чисельністю в етнічній структурі нашої країни після українців, росіян, білорусів, молдаван і кримських татар. Болгарська спільнота, проживаючи в кількох поколіннях на українських теренах в умовах поліетнічного оточення та різних культурних традицій, зберегла у своєму середовищі болгарську мову, народні звичаї, обряди, побут і традиції, не втративши національної ідентичності.

Болгарська етнічна спільнота є однією з найактивніших в Україні. Її діяльність пов'язана як з прагненням до згуртованості представників болгарської національності, так і з інтеграцією в життя сіл, міст та Української держави загалом. З середини 80-х рр. і до кінця 90-х рр. XX ст. болгари України почали об'єднуватися довкола ідеї вивчення рідної мови і збереження традиційної культури: в болгарських селах починають створюватися колективи народних пісень, музики й танцю (з 1985 р.); в місцях компактного проживання болгар знову відновлюється вивчення болгарської мови і літератури в школах (з 1987 р.), чому сприяв «Українсько-болгарський словник», укладений І. А. Стояновим і О. Р. Чмир (Stoyanov, Chmyr 1988); з'являються перші національно-культурні об'єднання, зокрема Болградське болгарське товариство імені Святих Кирила і Мефодія і Одеське болгарське товариство (1989 р.); починають виходити газети болгарською мовою «Роден край» («Рідний край»), «999», «Български глас» («Болгарський голос»), «Камбана» («Дзвін») (1989–1994 рр.), перші радіо- і телепередачі болгарською мовою «Роден край» («Рідний край», 1990); відкривається болгарський клуб «Шипка» (м. Ізмаїл, 1990); відбувається І Всеукраїнський фестиваль болгарської культури (м. Болград, серпень 1991 р.); відроджується Болградська гімназія (вересень, 1993 р.) тощо. Протягом 90-х рр. XX ст. болгарські об'єднання виникають у Києві та Харкові, Одеській, Миколаївській і Запорізькій областях, Автономній Республіці Крим, які відтоді відіграють важливу роль у відродженні, збереженні й розвитку етнокультури болгар України.

Станом на 2021 рік налічувалося понад сорок болгарських національно-культурних об'єднань всеукраїнського, обласного, міського і районного рівнів. Всеукраїнськими об'єднаннями є заснована 1993 року Асоціація болгар України (Asociaciyata na bylgarite v Ukrajna); Конгрес болгар України (Kongres na bylgarite v Ukrajna), утворений 2007 року; Всеукраїнська Асамблея болгар України, що виникла 2013 р. Розгорнули свою діяльність обласні об'єднання – Одеська обласна спілка болгарської молоді, Одеське болгарське товариство, Запорізьке обласне товариство болгарської культури, Фонд підтримки болгарської культури Таврії (м. Мелітополь), Миколаївське обласне товариство болгарської культури імені Христо Ботева, Миколаївська обласна спілка болгарської молоді та інші; міські об'єднання – Тернівське міське болгарське товариство імені І. Вазова (м. Миколаїв), «Възраждане» («Відродження», м. Запоріжжя, м. Мелітополь), «Родолюбие» («Родолюбіє»; громадські організації з такою назвою зареєстровані в м. Києві, м. Бердянську, м. Южному Одеської області), «Балкани» (м. Мелітополь – Gromads`ka organizaciya «Melitopol`s`ke tovarystvo bolgars`koyi kul`tury «Balkany»»), «Бодрак» (м. Бердянськ), «Сдружение» («Товариство», м. Приморськ Запорізької області – Primorsko rajonno

bylgarsko kulturno-prosvetno druzhestvo «Sdruzhenie»), «Огнище» («Вогнище», м. Одеса), «681» (м. Чорноморськ Одеської області), Товариство бессарабських болгар імені Святих Кирила і Мефодія (м. Болград), Ізмаїльська болгарська громада імені Святої Софії, Ізмаїльське товариство імені Кирила та Мефодія, Бердянське громадське товариство з вивчення національно-культурної спадщини болгар Приазов'я імені Мішо Хаджийського, Харківське міське товариство болгарської культури імені Марина Дринова та інші.

Чимало утворилось й районних об'єднань – болгарські культурно-просвітницькі товариства імені Христо Ботева (м. Арциз), імені генерала Петра Груєва (м. Тарутине), «Бесарабско ехо» («Бессарабське ехо», м. Болград), «Отечество» («Вітчизна», м. Рені), «Земляци» («Земляки», м. Рені), «Родолюбие» («Родолюбіє», м. Татарбунари), «Късмет» («Щастя», м. Кілія). На регіональному рівні помітна діяльність селищних і сільських осередків – «Алфатар», «Нашите хора» («Наші люди»), Центр українсько-болгарської дружби (смт Вільшанка), «Співдружність» (с. Радолівка Приморський району Запорізької області), «Дружба» (смт Нововасилівка Приазовського району Запорізької області), «Кулевча» (смт Сарата), «Възраждане» («Відродження», с. Зоря Саратського району Одеської області), «Єдність» (с. Прилиманське Овідіопольського району Одеської області), Болгарський культурний центр імені академіка А. Теодорова-Балана (с. Кубей Болградського району Одеської обл.) та інші. Метою культурно-просвітницької діяльності вищезгаданих громадських об'єднань та гуртків є збереження і розвиток народних традицій, культури загалом, вивчення болгарської мови, історії Болгарії та болгарської діаспори.

Громадські об'єднання займаються освітньою діяльністю, зокрема відкривають недільні школи, в яких як діти, так і дорослі вивчають болгарську мову, знайомляться з традиційною культурою, отримують знання про історичну батьківщину, усідомлюючи свою належність до етнічної спільноти. Так, недільні школи з вивчення болгарської мови та культури на сьогодні працюють у багатьох містах і селах України, наприклад, при Київському товаристві болгарської культури «Родолюбие-1989» («Родолюбіє-1989»); в Миколаєві на базі культурно-просвітницького центру «Търновка» («Тернівка»); в Запоріжжі при обласному товаристві болгарської культури (називається «Светлина» – «Світло»); при Болгарському культурному центрі імені академіка А. Теодорова-Балана в с. Кубей Болградського району (називається «Изворче», що в перекладі на українську мову означає «Джерельце»); в Одесі при Всеукраїнському центрі болгарської культури (Болгарська недільна школа імені Василя Апрілова). Такі ж школи відкриті за ініціативи Ізмаїльської болгарської громади імені Святої Софії при Ізмаїльському державному гуманітарному університеті («Българска светлица» – «Болгарська світлиця»); в Приморську – болгарська недільна школа імені Джона Атанасова; в Бердянську – при Болгарському культурному центрі «Изворче» («Джерельце»); в Кропивницькому – недільна школа при об'єднанні болгар «Нашите хора» («Наші люди»); в смт Вільшанка – школа вихідного дня при Центрі українсько-болгарської дружби; в с. Новотроїцьке Бердянського району Запорізької області на базі місцевої школи (недільна школа «Добрина» – «Доброта») та інші. При багатьох недільних школах функціонують дитячі фольклорні, театральні, танцювальні та музичні гуртки. Наприклад, в недільній школі для дітей «Българска светлица» («Болгарська світлиця») в Ізмаїлі, окрім вивчення болгарської мови, літератури, історії, географії, пісень і танців, приділяють увагу ще й естетичному вихованню та спорту. Щороку «Българска светлица» («Болгарська світлиця») проводить шахові турніри та влаштовує літні художні пленери в Бессарабії, які відбувалися в селах Котловина, Олександрівка, Нова Некрасівка, Нагорне Одеської області. Їх результати демонструються на виставці в Ізмаїльській картинній галереї.

Деякі болгарські громадські організації відкрили безкоштовні курси з болгарської мови. Зокрема, такі курси є при Центрі «Търновка» («Тернівка») в Миколаєві. Конгрес болгар України поширив мережу болгарських центрів «Аз Буки Веди» на Одесу, Чорноморськ, Ізмаїл; Всеукраїнська асамблея болгар України створила мережу шкіл вихідного дня «Българска камбана» («Болгарський дзвін») в Одесі та багатьох селах Одеської області з компактним проживанням болгар. Вивчити мову, отримати знання з історії і культури Болгарії в недільних школах може будь-хто, не тільки представники болгарської спільноти.

При багатьох громадських організаціях болгар України утворюються фольклорні колективи, театральні, танцювальні та музичні гурти. Так, при Центрі «Търновка»

(«Тернівка») діє ансамбль болгарської пісні «Чучулички» («Жайворонки»), репертуар якого переважно складає тернівський пісенний фольклор; при болгарському національно-культурному товаристві «Бодрак», що знаходиться в с. Трояни Бердянського району Запорізької області, фунціонують аж чотири колективи – естрадні ансамблі «Трендафил» («Троянда») і «Младост» («Молодість») й фольклорні «Светлица» («Світлиця») та «Ластовица» («Ластівка»); при Приморському болгарському культурно-просвітницькому товаристві «Съдружество» («Товариство») працюють колективи «Червена китка» («Червоний букет»), «Вайсал», «Бановски звънчета» («Банівські дзвіночки»), «Врътеница» («Кружіння»); при Ботієвському болгарському культурно-освітньому центрі «Светлина» («Світло») є фольклорний колектив «Седянки» («Посиденьки»); при Приморському міському болгарському товаристві «Събор» («Собор») збирався клуб любителів болгарського хоро «Фолклорна магия» («Фольклорна магія»); при Всеукраїнській Асамблеї болгар України діє танцювальний ансамбль «Бесарабски ритъм» («Бессарабський ритм») тощо. За ініцітиви громадських організацій фольклорні гуртки, колективи народної творчості створюються і в загальноосвітніх закладах. Наприклад, громадське об'єднання «Нашите хора» («Наші люди») відкрило хореографічний колектив «Перлинка» («Перлинка») у школі № 35 смт Вільшанка, у якому діти вчаться болгарським народним танцям; при недільній школі в м. Рені є дитячий вокальний ансамбль болгарської пісні «Бъстр извор» («Чисте джерело»).

Громадські організації болгар України часто виступають ініціаторами фольклорних фестивалів. Наприклад, товариство болгарської історії та культури «Родолюбие» («Родолюбіє», м. Бердянськ) з 2002 р. проводить регіональний фестиваль болгарської народної творчості «Извор» («Джерело»); болгарський молодіжний клуб «Актив» – фестиваль болгарської музики і танців, що проходить з 2004 р. в с. Нова Іванівка Арцизького р-ну Одеської області; міжнародний фестиваль народної культури «Български срещи» («Болгарські зустрічі»), починаючи з 2006 р., відбувався в різних містах зараз окупованого Криму; Ботіївський болгарський культурно-освітній центр «Светлина» («Світло») 2020 р. започаткував відкритий фестиваль болгарської культури «Българи да си останем» («Болгарами залишимося») в с. Ботієве Приазовського району.

Ще одним напрямом діяльності громадських організацій є проведення Соборів болгар України. Це основна соціально-культурна подія для болгарської меншини України. Її мета полягає в збереженні та розвитку традицій, поширенні національної культури українських болгар. На сьогодні проведено дев'ять таких соборів: перші шість пройшли в Одесі в 1998 р. (I), 2001 р. (II), 2003 р. (III), 2005 р. (IV), 2007 р. (V), 2013 р. (VI); VII і VIII – у Білгород-Дністровському в 2016 р. і 2018 р.; IX Собор – у Мелітополі 2020 року.

Собори мають багатовікові традиції, раніше їх проводили в селах у дні храмового свята. Цікаво, що до російської окупації в с. Гюнівка Приморського району Запорізької області відновились собори болгар місцевого значення. Як правило, вони відбувалися з нагоди пам'ятних дат, наприклад, переселення болгар з метрополії у Бессарабію або з Бессарабії в Північне Приазов'я. Собори виконували консолідуючу роль для болгарської спільноти України, як-от Собор болгар Таврії у Запорізькій області. Ще однією з важливих подій у житті болгарської громадськості України є Собор «Кубрат събира потомците си» («Кубрат збирає своїх нащадків»), що відбувається у с. Мала Перещепина Новосанжарського району Полтавської області, де в 1912 році було знайдено скарб та, як припускають (Pryjmak, Suprunenko 2005, 20), поховання праболгарського хана Кубрата, засновника Великої Булгарії. Проводить цей захід громадська організація «Всеукраїнська Асамблея болгар України», яку очолює Дора Костова, котра також є головним редактором газети «Роден край» («Рідний край»). У Соборі зазвичай беруть участь не лише болгари з різних регіонів України, а й представники інших етнічних спільнот, що, як вважається, походять від праболгар, – татарської, кримськотатарської (киримли), гагаузької.

Громадські організації сприяють участі представників українських болгар у фестивалях, що відбуваються в Болгарії: Міжнародному фольклорному фестивалі «С България в сърцето» («З Болгарією в серці»), «Море от ритми» («Море ритмів»), «Варненско лято» («Варненське літо»), «Утрешния свят започва с дружбата днес» («Завтрашній світ починається з дружби сьогодні»), «Копривщица» («Копривштиця») та інших. Ними регулярно проводять заходи, присвячені державним святам (День визволення Болгарії – 3 березня; День болгарської освіти та культури і слов'янської писемності – 24 травня; День пам'яті

Христо Ботева – 2 червня; День об'єднання болгарських земель – 6 вересня; День незалежності Болгарії – 22 вересня; День бессарабських болгар – 29 жовтня) і святам церковного та народного календаря (Різдво, Трифон Зарезан, Баба Марта, Лазарів день, Великдень, День святого Георгія та ін.). З весни 2020 року частина заходів проводились онлайн, згідно з вимогами карантину через пандемію COVID-19.

Громадські організації болгарської спільноти України створюють музеї чи музейні кімнати. Наприклад, центр «Тернівка» відкрив Тернівський музей болгарської культури, а в с. Задунаївка є музей болгарського поета Христо Ботева.

За ініціативою громадських організацій вшановується пам'ять болгарських національних героїв, до яких належить і Х. Ботев. Товариства сприяють відкриттю нових пам'ятників, барельєфів, меморіальних дошок (Кічук 2020, 25). «Практика організації меморіальних комплексів болгар використовується болгарською меншиною для закріплення в просторі України "факту їх присутності"» (Червеняк 2018, 135). До прикладу, відкрито пам'ятник Василю Левському в Бердянську (2007 р.), пам'ятник і меморіальну дошку генералу Івану Колеву в с. Банівка, звідки він родом (2008 р.); пам'ятники Христо Ботеву в Одесі (2009 р.) та Ізмаїлі (2020 р.), капітану Петку Воєводі в Києві (2011 р.), загиблим у російсько-турецькій війні 1877–1878 років (2012 р.) і генералу І. Н. Інзову (2017 р.) в Болграді і воєводі Хаджі Димитру в Мелітополі (2020 р.); пам'ятний знак хану Кубрату в с. Мала Перещепина Новосанжарського району Полтавської області (2011 р.), меморіальну дошку хану Аспаруху в Запоріжжі (2010 р.); пам'ятний знак на честь заснування 1774 року болгарських поселень на околиці с. Вільшанка (2015 р.); меморіальну дошку Василю Априлову в Одесі (2016 р.); меморіальний камінь колишньому лідеру Демократичної партії та прем'єр-міністру Болгарії Александру Малінову (1867–1938) в с. Оріхівка Болградського р-ну Одеської обл., де він народився (2017 р.); меморіальну дошку Іванові Марінову (1937–2012), голові колгоспу радянської доби, що залишив про себе добру пам'ять, в с. Лощинівка Ізмаїльського району Одеської області (2017 р.); меморіальну дошку Атанасу Вирбанському в с. Преслав Приморського району (2020 р.). Пам'ятник і сквер імені Димитира Пешева на честь відомого болгарського політика, що відіграв провідну роль у рятуванні болгарських євреїв під час Другої світової війни, відкрився в Києві (2018), а в с. Залізничне Болградського району Одеської області в процесі декомунізації пам'ятник Леніну перетворили на пам'ятник болгарському переселенцю в (2020 р.).

В Україні з'явилися й засоби масової інформації болгарською мовою. Завдяки Одеському обласному болгарському товариству з 1989 р. виходить газета «Роден край» («Рідний край»), а з 1990 р. – радіо- і телепередачі болгарською мовою. В 90-х рр. XX ст. Товариство бессарабських болгар імені Св. Кирила і Мефодія (м. Болград) випускало газети «Камбана» («Дзвін»), «България» («Болгарія»), бюлетень «Светлина» (Світло»), які надсилалися в місця компактного проживання болгар. З 1996 р. виходила газета «Родолюбие» («Родолюбіє») Арцизького культурно-просвітнього товариства імені Христо Ботева. В 1997 році Кримське республіканське товариство болгар імені Паїсія Хілендарського почало видавати газету «Извор» («Джерело»). Асоціація болгар України сприяла виходу газети «Украйна: Българско обозрение» («Україна: Болгарський огляд» (зараз газета «Огляд плюс»).

Деякі громадські організації, наприклад «Нашите хора» («Наші люди») з Кропивницького, проводять просвітницьку роботу з історії та культури болгарського народу у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах. Щороку до Дня визволення Болгарії від османського поневолення Всеукраїнська Асамблея болгар України організовує Всеукраїнський конкурс художніх творів «Аз съм българин, и това значи…» («Я болгарин, і це значить…»), у якому можуть брати участь болгари України будь-якого віку. В деяких громадських організацій, як-от у «Нашите хора» («Наші люди»), Центрі українсько-болгарської дружби (смт Вільшанка), Обласному центрі болгарської культури в Болграді, є бібліотеки з книгами та періодичними виданнями болгарською мовою.

Національні громадські організації – активні учасники різних загальноукраїнських та обласних культурних заходів. Зокрема, представники Ізмаїльської болгарської громади імені Святої Софії регулярно беруть участь у заходах Обласного центру національних культур м. Ізмаїл, щоб отримувати знання про культуру та історію інших народів свого багатонаціонального регіону, а також гідно представляти болгарську культуру (Іванов 2018, 9–10). З 2014 року щорічно в день міста Ізмаїл проходить етнофестиваль «Бессарабська

тантелла», на якому Ізмаїльська болгарська громада імені Святої Софії презентує стенд «Българска къща» («Болгарська хата») з національними стравами, які можуть скуштувати всі бажаючі.

Громадські організації співпрацюють, налагоджують зв'язки з болгарськими організаціями та установами, сприяють організації курсів і літніх шкіл з вивчення болгарської мови. Всеукраїнська Асамблея болгар України постійно залучає своїх членів до вивчення мови, літератури та історії болгар через курси при Департаменті удосконалення вчителів Софійського університету імені Св. Климента Охридського, які закінчили понад 150 етнічних болгар з України.

Болгарські громадські організації співпрацюють одна з одною, із загальноосвітніми і вищими навчальними закладами, з громадськими організаціями інших етнічних спільнот та об'єднаннями свого регіону. Так, на Одещині більшість з них встановили партнерські зв'язки з Болгарським культурним центром м. Болград, болгарською гімназією імені Г. С. Раковського (м. Болград), Ізмаїльським державним гуманітарним університетом, Одеським національним університетом імені О. І. Мечникова. До початку 2022 року болгарські організації Запорізької області співпрацювали із Запорізьким національним університетом, Мелітопольським державним педагогічним університетом імені Богдана Хмельницького, Бердянським державним педагогічним університетом.

Таким чином численні організації болгарської спільноти в Україні є осередками, головна мета яких полягає у збереженні, розвитку і популяризації болгарської мови і культури, відродженню підзабутих за роки радянської влади народних традицій і обрядів. Громадські об'єднання активно здійснюють культурно-просвітницьку діяльність, зокрема відкривають недільні школи; проводять заходи з вшанування пам'яті, фольклорно-етнографічні фестивалі, виставки, зустрічі; відзначають національні і календарні свята; займаються маркуванням місць пам'яті, зокрема сприяють відкриттю нових пам'ятників, барельєфів, меморіальних дошок, що працює на збереження етнічної ідентичності болгар України. Збереження національної самобутності болгарського населення підтримується на державному рівні, що різко контрастує як з політикою радянської влади, так і російських окупаційних адміністрацій в Запорізькій області та Криму, звідки надходять тривожні сигнали про згортання громадської активності болгарського населення та спроби поставити його на службу держави-агресора.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Asociaciyata na bylgarite v Ukrajna [The Association of Bulgarians in Ukraine]. URL: http://abuodes.org.ua (Data vidviduvannya 17.11.2019). (In Bulgarian).

Асоциацията на българите в Украйна. URL: http://abuodes.org.ua (Дата відвідування 17.11.2019).

Berestec`ka, O. 2018. Kul`turna pasionarnist` bessarabs`kyh bolgar yak chynnyk zberezhennya etnichnoyi identychnosti [Cultural Passion of Bessarabian Bulgarians as a Factor in Preserving Ethnic Identity]. *Kulturnyj prostir bessarabs`kyh bolgar (monografiya)*. Vidp. red. T. S. Shevchuk. Izmayil–Bolgrad, Irbis, s. 117–135. (In Ukrainian).

Берестецька, О. 2018. Культурна пасіонарність бессарабських болгар як чинник збереження етнічної ідентичності. *Культурний простір бессарабських болгар (монографія)*. Відп. ред. Т. С. Шевчук. Ізмаїл–Болград, Ірбіс, с. 117–135. (In Ukrainian).

Vodynychar, E. 2012. Muzeyat kato myasto na kulturnata pamet na bylgarite v Besarabiya [The Museum as a Place of Cultural Memory of the Bulgarians in Bessarabia]. *Besarabskite bylgari v postsovetskoto prostranstvo. Kultura, politika, identichnost*. Sofia, Logis, s. 166–186. (In Bulgarian).

Водиничар, Е. 2012. Музеят като място на културната памет на българите в Бесарабия. *Бесарабските българи в постсоветското пространство. Култура, политика, идентичност*. София, Логис, с. 166–186.

Gamza, V. I. 2015. Etnichna samosvidomist` ta etnichna kul`tura bolgar Ukrayiny: retrospektyva transformacij u politychnomu vymiri [Ethnic Self-consciousness and Ethnic Culture of the Bulgarians of Ukraine: a Retrospective of Transformations in the Political Dimension]. *Naukovi praci. Politologiya, vyp. 248, tom 260. Mykolayiv, ChDU im. Petra Mogyly*, s. 42–47. (In Ukrainian).

Гамза, В. І. 2015. Етнічна самосвідомість та етнічна культура болгар України: ретроспектива трансформацій у політичному вимірі. *Наукові праці. Політологія, вип. 248, том 260. Миколаїв, ЧДУ ім. Петра Могили*, с. 42–47.

Gamza, V. I. 2013. Ternivka. Istoryko-etnografichnyj narys [Blackthorn Historical and Ethnographic Essay]. Mykolayiv, Ilion, 535 s. (In Ukrainian).
Гамза, В. І. 2013. Тернівка. Історико-етнографічний нарис. Миколаїв, Іліон, 535 с.
Gamza, V. 1997. Problemy vidrodzhennya movy i kul`tury ternivs`kyh bolgar [Problems of Revitalizing the Language and Culture of Ternivsk Bulgarian]. *Materialy II-yi Mykolayivs`koyi oblasnoyi krayeznavchoyi konferenciyi «Istoriya. Etnografiya. Kul`tura. Novi doslidzhennya», tom I. Arheologiya i etnografiya.* Mykolayiv, s. 56–59. (In Ukrainian).
Гамза, В. 1997. Проблеми відродження мови і культури тернівських болгар. *Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження», том І. Археологія і етнографія.* Миколаїв, с. 56–59.
Gostynna bolgars`ka hata-muzej: [pro muzej bolgar. nar. kul`tury «Kamchycz`ka kyshta», s. Zorya, Odes. obl.] [Hospitable Bulgarian House-Museum]. 2005. *Kul`tura i zhyttya.* 24 serp. (№ 32–33), s. 4. (In Ukrainian).
Гостинна болгарська хата-музей: [про музей болгар. нар. культури «Камчицька кишта», с. Зоря, Одес. обл.]. 2005. *Культура і життя.* 24 серп. (№ 32–33), с. 4.
Gromads`ka organizaciya «Melitopol`s`ke tovarystvo bolgars`koyi kul`tury «Balkany» [Public Organization "Melitopol Society of Bulgarian Culture "Balkans"]. URL: http://mvk.zp.ua/gromadska-organizatsiya-melitopolske-tovaristvo-bolgarskoyi-kulturi-balkani/ (Data vidviduvannya 20.12.2020). (In Ukrainian).
Громадська організація «Мелітопольське товариство болгарської культури «Балкани». URL: http://mvk.zp.ua/gromadska-organizatsiya-melitopolske-tovaristvo-bolgarskoyi-kulturi-balkani/ (Дата відвідування 20.12.2020).
Degterenko, A. 2010. Kul`turni tradyciyi zhyttyediyal`nosti polietnichny`h terytorial`nyh gromad Ukrayins`kogo Pivnichnogo Pryazov'ya [Cultural Traditions of Life Activities of Polyethnic Territorial Communities of the Ukrainian Northern Azov Region]. *Gileya: naukovyj visnyk: zb. nauk. pr.* K., VIR UAN, vyp. 40, s. 450–463. (In Ukrainian).
Дегтеренко, А. 2010. Культурні традиції життєдіяльності поліетнічних територіальних громад Українського Північного Приазов'я. *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. пр. К., ВІР УАН, вип. 40, с. 450–463.
Zadunajs`ka, O. Lozuvats`kyj kolekty`v «Vajsal» odyn z krashhyh v oblasti [Lozuvat Team "Vaisal" is One of the Best in the Region]. URL: http://pro.primorsk.biz/content.php?id=2932 (Data vidviduvannya 20.10.2020). (In Ukrainian).
Задунайська, О. Лозуватський колектив «Вайсал» один з кращих в області. URL: http://pro.primorsk.biz/content.php?id=2932 (Дата відвідування 20.10.2020).
Zustrich z kerivnykom bolgars`kogo fol`klornogo ansamblyu «Chervena Kytka» – Bolzhelarskoyu Lidiyeyu Vasylivnoyu [A Meeting with the Leader of the Bulgarian Folklore Ensemble «Chervena Kitka» – Lidia Vasylivna Bolzhelarska]. URL: https://dnzdzvinochok.ucoz.ua/index/znajomstvo_ditej_z_bolgarskim_posudom/0-12 (Data vidviduvannya 21.10.2020). (In Ukrainian).
Зустріч з керівником болгарського фольклорного ансамблю «Червена Китка» – Болжеларською Лідією Василівною. URL: https://dnzdzvinochok.ucoz.ua/index/znajomstvo_ditej_z_bolgarskim_posudom/0-12 (Дата відвідування 21.10.2020).
Ivanov, Ye. 2009. Bolgars`ka diaspora pivdnya Ukrayiny v konteksti bolgars`ko-ukrayins`kyh vidnosyn [The Bulgarian Diaspora of Southern Ukraine in the Context of Bulgarian-Ukrainian Relations]. *Bylgarite v Severnoto Prichernomoriye. Izsledvaniya i materialy.* Tom 10. Odesa–Veliko Tyrnovo, s. 239–247. (In Ukrainian).
Іванов, Є. 2009. Болгарська діаспора півдня України в контексті болгарсько-українських відносин. *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали.* Том 10. Одеса–Велико Търново, с. 239–247. (In Ukrainian).
Ivanov, M. 2018. Izmayil`s`ka bolgars`ka gromada im. Svyatoyi Sofiyi [Ishmael Bulgarian Community Named After Saint Sophia]. *Kulturny`j prostir bessarabs`kyh bolgar [monografiya]*. Vidp. red. Shevchuk T. S. Izmayil–Bolgrad, Irbis, s. 8–11. (In Ukrainian).
Іванов, М. 2018. Ізмаїльська болгарська громада ім. Святої Софії. *Культурний простір бессарабських болгар [монографія]*. Відп. ред. Шевчук Т. С. Ізмаїл–Болград, Ірбіс, с. 8–11.
Kisse, A. I. 2006. Vidrodzhennya bolgar Ukrayiny. Narysy [Revival of the Bulgarians of Ukraine. Essays]. Odesa, 288 s. (In Ukrainian).
Кіссе А. І. 2006. Відродження болгар України. Нариси. Одеса, 288 с.
Kichuk, Ya., Shevchuk, T., Ursu, N. 2020. Nacional`no-kul`turni gromads`ki ob'yednannya etnichnyh spil`not Budzhaka [National and Cultural Public Associations of Bujak Ethnic Communities]. *Budzhacz`kyj frontyr u dzerkali suchasnoyi gumanitarystyky. Zbirnyk naukovyh pracz`*. Izmayil, RVV IDGU, s. 5–36. (In Ukrainian).
Кічук, Я., Шевчук, Т., Урсу, Н. 2020. Національно-культурні громадські об'єднання етнічних спільнот Буджака. *Буджацький фронтир у дзеркалі сучасної гуманітаристики.* Збірник *наукових праць*. Ізмаїл, РВВ ІДГУ, с. 5–36.

Kongres na bylgarite v Ukrajna [Congress of Bulgarians in Ukraine]. URL: http://kbg.org.ua (Data vidviduvannya 30.12.2019). (In Bulgarian).
Конгрес на българите в Украйна. URL: http://kbg.org.ua (Дата відвідування 30.12.2019).

Krasyukova, M. M. 2018. Vplyv istorychnogo aspektu u formuvanni konfesijnogo skladu narodiv Pivnichnogo Pryazov'ya na kul`turno-osvitnij rozvytok uchnivs`koyi molodi u 19 – na pochatku 20 stolittya [The Influence of the Historical Aspect in the Formation of the Confessional Composition of the Peoples of the Northern Azov Region on the Cultural and Educational Development of Student Youth in the 19th and Early 20th Centuries]. *Innovacijna pedagogika.* Vyp. 3. Odesa, s. 19–25. (In Ukrainian).
Красюкова, М. М. 2018. Вплив історичного аспекту у формуванні конфесійного складу народів Північного Приазов'я на культурно-освітній розвиток учнівської молоді у 19 – на початку 20 століття. *Інноваційна педагогіка.* Вип. 3. Одеса, с. 19–25.

Kulturno nasledstvo v migraciya: Modeli na konsolidaciya i instuticionalizaciya 2017 [Cultural Heritage in Migration: Patterns of Consolidation and Institutionalization 2017]. Red. V. Penchev, N. Vukov, L. Gergova, Ya. Gergova. Sofia, Y`EFEM-BAN, Paradygma, 424 s. (In Bulgarian).
Културно наследство в миграция: Модели на консолидация и институционализация 2017. Ред. В. Пенчев, Н. Вуков, Л. Гергова, Я. Гергова. София, ИЕФЕМ–БАН, Парадигма. 424 с.

Mykolayivshhyna bagatonacional`na: z istoriyi etnichnyh spil`not regionu 2012 [Mykolayiv Region is Multinational: from the History of Ethnic Communities of the Region, 2012]. Za red. L. Kajmarazovoyi. Mykolayiv, s. 511–517. (In Ukrainian).
Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону 2012. За ред. Л. Каймаразової. Миколаїв, с. 511–517.

Primorsko rajonno bylgarsko kulturno-prosvetno druzhestvo «Sdruzhenie». URL: http://bolgar2017.usite.pro/index/0-2 (Data vidviduvannya 15.12.2020). (In Bulgarian).
Приморско районно българско културно-просветно дружество «Сдружение». URL: http://bolgar2017.usite.pro/index/0-2 (Дата відвідування 15.12.2020).

Pryjmak, V.V., Suprunenko, O. B. 2005. Pereshhepyns`kyj «skarb» [Pereshchepinsky "Treasure"]. Kyyiv−Poltav, ASMI, 24 s. (In Ukrainian).
Приймак, В. В., Супруненко, О. Б. 2005. Перещепинський «скарб». Київ−Полтава, АСМІ, 24 с.

Roden ezik i kultura zad granica. URL: https://www.mon.bg/bg/175?__cf_chl_jschl_tk__=pmd_atNrkh6oQH0to4axASVev1RXSUlSww6gQdhAb.NS04I-1629967088-0-gqNtZGzNAhCjcnBszQZR (Data vidviduvannya 26.08.2021). (In Bulgarian).
Роден език и култура зад граница. URL: https://www.mon.bg/bg/175?__cf_chl_jschl_tk__=pmd_atNrkh6oQH0to4axASVev1RXSUlSww6gQdhAb.NS04I-1629967088-0-gqNtZGzNAhCjcnBszQZR (Дата відвідування 26.08.2021).

Stoyanov, I. A., Chmyr, O. R. 1988. Bolgars`ko-ukrayins`kyj slovnyk [Bulgarian-Ukrainian Dictionary]. AN URSR, Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni. Kyyiv, Naukova dumka, 1988, 776 s.
Стоянов, І. А., Чмир, О. Р. 1988. Болгарсько-український словник. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ, Наукова думка, 1988, 776 с.

Hatlas, E. 2017. Bylgarskata etnicheska obshhnost v Priazovieto dnes. Za naimenovanieto i syvremennoto systoyanie na diasporata [The Bulgarian Ethnic Community in the Azov Region Today. About the Name and the Current State of the Diaspora]. *Proglas*. № 1, s. 88–95. (In Bulgarian).
Хатлас, Е. 2017. Българската етническа общност в Приазовието днес. За наименованието и съвременното състояние на диаспората. Проглас. № 1. С. 88–95.

Chervenyak, K. T. 2018. Vplyv etnonacional`nogo faktora na suspil`no-politychni procesy v Ukrayini: dys. kandydata polit. nauk: spec. 23.00.02 – politychni instytuty ta procesy. Uzhgorod. 286 s. (In Ukrainian).
Червеняк, К. Т. 2018. Вплив етнонаціонального фактора на суспільно-політичні процеси в Україні: дис. кандидата політ. наук: спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Ужгород. 286 с.

Shherbina, I., Milyeva, N., Bundyeva, N. 2018. Fol`klor i fol`kloryzm yak skladova vyhovannya molodogo pokolinnya v kul`turi bolgar Ukrayiny [Folklore and Folklorism as a Component of Education of the Young Generation in the Culture of Bulgarians in Ukraine]. *Bylgarite v Severno Prichernomorie. Izsledvaniya i materialy.* Tom XIII, s. 481–494. (In Ukrainian).
Щербіна, І., Мілєва, Н., Бундєва, Н. 2018. Фольклор і фольклоризм як складова виховання молодого покоління в культурі болгар України. *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали.* Том XIII, с. 481–494.

Дата подання статті у редакцію – 16.11.2022 р.

БАЛКАНСКИ ПРОФИЛИ В ИСТОРИЯТА / БАЛКАНСЬКІ ПРОФІЛІ В ІСТОРІЇ

DOI: 10.7546/DS.2023.16.09

‘HOMO BALCANICUS’ / ‘HOMO HEROICUS’ ЯК СТЕРЕОТИП ЛІТЕРАТУРНОЇ РЕЦЕПЦІЇ

Оксана Микитенко

доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України, вул. Грушевського 4, 01001, Київ, Україна,
e-mai: oksana_mykytenko@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7613-8557

У статті розглядаються особливості висвітлення у антропологічних та етнопсихологічних студіях (Г. Геземан, Й. Цвіїч, В. Дворникович, М. Гавацці, К. Казер), літературних творах і літературознавчій критиці (П. Негош, А. Крісті, І. Андрич, П. Джаджич, З. Каранович, Д. Кіш, В. Голдсворті, М. Пантич та ін.) стереотипу ‘*homo balcanicus’* як уявлення, що пов’язується з «темною стороною» балканського менталітету. Літературний дискурс, представлений широким хронологічним розрізом, подає комбінацію авто- та гетеро-стереотипів, які знаходять своє пояснення у контексті історичного буття етносу, із врахуванням його конкретних соціо-культурних особливостей. За такої умови відповідні «фігури пам’яті» зберігають семантичний субстрат та містять синтез попереднього дискурсу, зокрема етнофольклорного, передусім в плані протиставлення свій/чужий, водночас уникають міфологізації і при цьому ставлять питання універсальності та/або локальності певної традиції, а у кінцевому рахунку підтримують ідею цивілізаційного діалогу і можливостей міжкультурного обміну та порозуміння. Когнітивна схема стереотипії, в основі якої опозиція своє/чуже, стає особливо відчутною в умовах глобалізації, набуваючи актуального виміру у колективному дискурсі «пам’яті», коли тематика присутності минулого у сучасності стає важливою темою не лише літературного канону, але й соціо-культурним чинником.

Ключові слова: стереотип, Балкани, ‘homo balcanicus’, традиція, література

‘HOMO BALCANICUS’ / ‘HOMO HEROICUS’ AS A STEREOTYPE OF LITERARY RECEPTION

Oksana Mykytenko

Doctor of Philological Sciences, Leading Worker, M. Ryl’skyi Institute for Art Studies,
Folklore and Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine,
4. Hrushewsky Str., 01001 Kiev, Ukraine,
e-mai: oksana_mykytenko@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7613-8557

The article discusses peculiarities of representation of the “homo balcanicus” stereotype in anthropological and ethno-psychological studies (G. Geseman, J. Tsvich, V. Dvornikovich, M. Havatsi, K. Kazer), fictional texts and literary studies (P. Negosh, A. Cristie, I. Andrish, P. Dzhadzhich, Z. Karanovych, D. Kish, V. Goldsworthy, M. Pantich et al.). The image tends to be linked wit the “dark side” of the Balkan mentality. Literary discourse, presented in a broad chronological context, presents a combination of auto- and heterostereotypes, which are explained in the context of the historical existence of the ethnos, taking into account its specific socio-cultural features. Under this condition, the relevant “memory figures” retain the semantic substrate and contain synthesis of previous discourse, including ethno-folklore, primarily in terms of self / foreign opposition, while avoiding mythologizing and at the same time questioning the universality and/or locality of a certain tradition, and ultimately support the idea of civilizational dialogue and opportunities for intercultural exchange and understanding. The cognitive scheme of stereotypes, based on the opposition

of self/other, becomes especially noticeable in the context of globalization, gaining a relevant dimension in the collective discourse of "memory," when the presence of the past within the present becomes not only an important topic of the literary canon, but also a crucial socio-cultural factor.

Keywords: stereotype, the Balkans, 'homo balcanicus', tradition, literature

Когнітивна схема стереотипії

Стереотипи супроводжують нас упродовж усього життя. Вони формують сприйняття зовнішнього і соціального світу, з'являючись завжди у тих ситуаціях, коли одна спільнота (*ми*-група) є культурно контрастною до іншої (*вони*-групи). Спільне існування *ми-* / *вони*-провокує у культурі відповідні уявлення щодо походження, рис та функцій тієї чи іншої групи, переважно в емоційно забарвлених ситуаціях, зокрема, коли базова фундаментальна опозиція свій/чужий пов'язується з образом світу, поділеним на народи та нації. Відтак проблема «свої» і «чужі» справедливо вважається дослідниками «дійсно невичерпною» (Belova 2002, 71). «Протиставлення "свої – чужі" у різних видах, – зауважує Ю. С. Степанов, – проймає усю культуру, воно є одним із головних концептів усього колективного, масового народного, національного світосприйняття» (Stepanov 1997, 126). Якщо у сучасному світі стереотипи поширюються переважно за сприяння мас-медія, то раніше вони знаходили відображення у фольклорі, і поширення колективних уявлень відбувалося усним шляхом. Серед найбільш тривалих є найдавніші етнічні та культурні стереотипи, а також расові та гендерні.

Попри те, що «стереотип» як аналітична категорія аксіологічно є нейтральним поняттям, вважається, що на практиці до 70-х рр. минулого століття, коли було звернуто увагу на існування «позитивних» і «негативних» стереотипів, «бажаних» і «небажаних», зокрема, й на необхідність їх існування, він мав негативні конотації. Найчастіше під поняттям розуміють негативні, спрощені та/або викривленні ментальні картини стосовно певного явища або спільноти – «картини у головах», як цей феномен визначив Lippman (1922). Аналізуючи такі «картини», з огляду на змінну природу символічних уявлень «інакшості», необхідно зважати на рух, трансформацію та/або реактивацію тих чи інших стереотипів у сучасному контексті (Bečejski 2019, 279). Семантичних нюансів негативного спрямування поняття набуває у Lakoff-a, який пояснює стереотип як ідеалізовану ментальну репрезентацію середнього представника суспільства, котра не мусить бути істинною (Lakoff 1987, 116).

Як поняття соціальне та історико-культурне, стереотип визначається як «усталений спосіб духовної діяльності, стійкі форми сприйняття й оцінки соціальних об'єктів та явищ, нормативні утворення групової та суспільної свідомості» (Slovnyk, 636). Стосовно тексту поняття окреслює, як правило, його змістовий, семантичний рівень. Водночас лінгвісти найчастіше розглядають поняття стереотипу як «суспільне підтвердження зразка», відповідно до визначення, яке йому дав Putnam (1975), наголосивши при цьому аспект категоризації слова. На думку Є. Бартмінського, стереотип є категорією колективної пам'яті, що має стабільну та відтворювану природу, незмінні риси на рівні лексики, й знаходить вираження у трьох структурних типах – на рівні топіки, формул та ідіом (Bartminjski 2011, 192–194). Когнітивна лінгвістика, розрізнюючи поняття прототипу і стереотипу, під першим розуміє «найбільш виразний приклад із власного досвіду мовця», збережений у його епізодичній пам'яті та закріплений відповідно до ціннісної шкали між полюсами негативного і позитивного суб'єктивного досвіду, тоді як стереотип визначається як «колективне уявлення», що має амбівалентний характер, й може бути окреслений як негативно, так і позитивно (Popović 2014, 79). При цьому широке семантичне поле стереотипу, де є центр і периферія, дозволяє говорити про його «біполярну організацію», що знаходить підтвердження на рівні асоціативного експериментального дослідження, коли подібні стимули викликають у респондентів протилежні відповіді.

З того часу, як Вальтер Ліпман, використавши вперше термін стереотип у 1922 р., пояснив його як «картини в наших головах», різноманітні інтерпретації призвели до різного тлумачення поняття. Спробу подати певну типологію наявних визначень стереотипу та їхніх значень зробив свого часу Wolfgang Manz (1974), представивши чотири групи: (а) сте-

реотипи традиційно зображуються як культурні реалії або описи групових рис, позначені деякими «зовнішніми знаками» чи символами (у карикатурах, характерних особливостях, фільмах або літературі, фольклорні фігури тощо); (б) стереотипи розуміють як результат процесу індивідуальної соціалізації, коли йдеться про наслідування певного культурного зразка; вони вважаються відповідними припущеннями та очікуваннями по відношенню до певних груп; (c) визначення стереотипу як результату соціальної уніфікації, коли наголошується значення індивідуального стереотипу, що формує множинність стереотипу групи; (d) визначення, котрі наголошують, що індивідуальні стереотипи сприймають не лише переконання, але й також когнітивні схеми пануючої перцепції (усвідомлення) та поведінки (Modnicka 1999, 104).

З огляду на множинність різних, а часто і протилежних, поглядів та визначень, найбільш прийнятним видається когнітивний підхід до аналізу стереотипів, що полягає у зверненні до прототипної (архетипної) основи поняття, що виникає у колективній свідомості, та ролі мови як чинника соціального самоусвідомлення. Разом із тим, такий підхід доповнюється методом етнологічного аналізу, в межах якого актуальним залишається тлумачення стереотипу у термінах бінарної опозиції свій/чужий.

Основні культурні опозиції – зовнішнє / внутрішнє, видиме / невидиме, життя / смерть тощо, а також різні культурні коди, що беруть участь у формуванні основних ціннісних категорій, план вираження яких змінюється залежно від історико-культурної епохи. У фундаментальному семіотичному протиставленні я/інший як основному антропоцентричному принципі самоусвідомлення людини, поєднуються як особиста винятковість, котра є «вихідним чинником людської свідомості та людського життя» (Бахтін), так і залучення себе до кола інших. «Інший» при цьому може мати різні значення у полі оціночного протиставлення, що надає додаткових можливостей для варіативного членування світу за антропоцентричним принципом.

«Балканський модус» стереотипу

Національна картина світу залежить від відповідних «модусів мислення» (термін С. Й. Грици), специфіка яких знаходить втілення, зокрема, у характерних особливостях певної етно-фольклорної традиції. Так, для ряду південнослов'янських культурних традицій характерне епічне бачення історії, що сформувало особливий художній «код» фольклорного тексту. Як справедливо зазначає Нада Милошевич-Джорджевич, для сербської традиції характерна «історико-епічна свідомість як найважливіший, вирішальний регулятор народного життя» (Milošević-Đorđević 2002, 134). Балканський модус мислення характерним чином відбився у фольклорному тексті, виявивши саме тут «найвищий екстенсіонал» універсальної опозиції свій / чужий. З опозиції тотожність / відмінність (той самий / інший), з їх «гострого контрасту» починаються Балкани (Tsivĭan 1990, 66–70).

Водночас, уже наприкінці XVIII ст. – періоду «відкриття» Балкан та початку формування його «уявного» стереотипу (Todorova 2006, 144), офіційний домінуючий наратив подає Балкани як світ «периферійний» та «маргінальний», з усіма негативними атрибутами, що випливають із такого визначення. Дослідники «балканського менталітету» відтак вводили термін «homo balcanicus» на позначення певного, відмінного від європейського, психічного та ментального типу. При цьому «диференціальною ознакою Балкан» вважається гетерогенність, що знаходить втілення на рівні етнічному, культурному, релігійному, естетичному, мовному тощо, ту мозаїчність «Балканського макроконцепту», котру визначають як «балканський бриколаж», коли тотожність існує у відмінностях, а єдине іррадіює у різне (Tsivĭan 1990, 78).

Витоки етнопсихологічного дискурсу пов'язуються з національною романтикою, де атрибут «народний», і все з ним пов'язане, означало незамінну й особливу цінність як проявів «культу народу», котрий стає об'єктом ідеалізації (Džadžić 1988, 193–194, 205). Спираючись на теорії позитивізму, еволюціонізму, марксизму та психоаналізу, етнопсихологічні студії стають продовженням етнологічних, географічних, історичних, соціокультурних досліджень тощо, користуючись набутим досвідом і матеріалом та сприяючи подальшому розвитку соціальної психології, пізніше й культурної антропології.

Відчутного стимулу для розвитку етнопсихологічних студій, зокрема серед південних слов'ян, надала, загостривши почуття національної ідентичності Перша світова війна. Водночас, ще під час Балканських війн використовуються стереотипи «колективної етнології», коли йдеться про болгаро-сербські відносини. Перемога сербів у битві на Брегальниці (29–30 червня 1913 р.) під час Другої балканської війни була сприйнята як відповідь на неочікувану поразку на Сливниці 17–19 листопада 1885 р., унаслідок якої сербський король Мілан змушений був відмовитися від престолу. Причини поразки сербів Слободан Йованович подав у дусі стереотипів «популярної характерології»:

> «Яким чином ми сподівалися перемогти у наступальній війні проти болгар, без кількісної переваги і маючи гірші гармати? Перш за все, не лише король Мілан, але й усі у нас вважали болгар мирним хліборобським народом, без військових звитяг. Говорили про них з презирством як про «огородників» і завжди розрізняли «нас», які самі себе звільнили, та «їх», яких звільнили росіяни. Ми були «гайдуцька кров», вони – ні, тому наша перемога над ними вважалася очевидною» (цит. за: Džadžić 1988, 192).

Через недостатню історичну дистанцію не уникнув емоційного та заангажованого ставлення до «іншого» Йован Цвіїч, автор фундаментального видання, присвяченого Балканському півострову та його населенню. Він, зокрема, подав досить непривабливий опис «східнобалканського типу», до якого залучає переважно болгар, при цьому робить спробу визначити «наскільки цей менталітет пояснює сьогоднішню [праця Цвіїча уперше видана у Парижі 1918 року. – *О.М.*] болгарську державу» (Džadžić 1988, 84–89). Тенденційно звеличуючи природну обдарованість, темперамент, демократичність тощо югослов'ян, але разом із тим, не уникаючи критичної оцінки «людини нашого терену», Цвіїч наводить історично зумовлені етнопсихологічні наслідки травматичного досвіду народу, якими є заздрість, нещирість, ворожнеча, «прихована вразливість, подібна гордості жертви» (Cvijić 1988, 15–84), а ще пізніше з гірким болем промовить, звертаючись до Європи, Андрич: «Ви кажете, що ми облудні та зрадливі…».

Сербський переклад першої частини праці Цвіїча було опубліковано у 1922 р., над другою частиною – етнопсихологічним аналізом, вчений працював до своєї смерті у 1927 р., проте не встиг його завершити. На основі французького видання, а також доданих авторських записів та опублікованих статей Й. Цвіїча, 1931 р. його учнями було підготовлене белградське видання під назвою «Психічні особливості південних слов'ян», а повністю праця «Балканський півострів» з'явилася у 1966 р. Найбільшим досягненням Цвіїча вважається виокремлення «антропогеографічних зон» Балканського півострова, яким відповідають чотири психічні типи (динарський, центральний, паннонський та східно-балканський), що у багатьох рисах окреслено у поділу на культурні зони сучасної культурної антропології та знайшло продовження у ареальному членуванні традиційної культури Південно-Східної Європи у праці М. Гавацці (Gavazzi 1978) та у теорії «інтерлітерарного центризму» Д. Джуришина (Đurišin 1994).

Об'єднання концептів 'homo balcanicus' та 'homo heroicus' дало підставу говорити про «героїчну патріархальність» чорногорців, котру описав відомий німецький славіст, професор Празького університету Герхард Геземан, якому належить видання «Ерлангенського рукопису» (1925). Послідовник Й. Цвіїча, Геземан присвятив ряд праць дослідженням з характерології, порушуючи питання з етнопсихології також у своїх культурно-антропологічних студіях («Типологія сербо-хорватського характеру» 1928 р., «Сербохорватська література» 1934 р., «Людина у Чорногорії» 1934 р., «Героїчний форма життя» 1943 р.). Пройшовши у часи Першої світової війни разом із сербами шлях «албанської Голгофи», Геземан залишив вражаючі щоденникові записи, опубліковані у Мюнхені 1935 р., котрі не поступаються відомому «Щоденнику Чарноєвича» одного з найвидатніших сербських письменників Мілоша Црнянського.

Стереотипну характеристику «свого» етносу у фундаментальній праці Карактерологија Југословена (1939) подає В. Дворникович. Автор зауважує: «Попри, на загал культурно відсталий, наш народ належить до найобдарованіших народів Європи» (Dvorniković 1939, 609). Написана у романтичному дусі національного піднесення, праця Дворниковича, зрештою, повторює висловлені у 1877 р. у подорожніх нотатках по Славонії і Срему

враження Таубе: «Селяни у них не такі дурні і тупі, не такі буквальні, як селяни в інших країнах» (цит. за: Džadžić 1988, 207).

На жаль, наукові гіпотези та дискусійні розробки етнопсихологічних студій надалі часто стають засобом маніпуляцій та використовуються політичною бюрократією часів «етноцентризму». Втім, упереджена зверхність «європейського філософа», зауважує П. Джаджич, була притаманна ще Канту**,** який, намагаючись оцінювати політичну зрілість тієї чи іншої нації, зауважував, що «нації європейської Туреччини ніколи не мали та не матимуть умов для набуття якогось визначеного національного характеру» (Там само: 192).

Балканослов'янська модель фольклорної традиції

Особливістю балканослов'янської фольклорної традиції є, як було зазначено, підкреслено бінаристичний характер менталітету, що знаходить реалізацію у «складній (до амбівалентності) взаємодії дихотомічних рис» (Nevskaĭa 1999, 123). До прикладу – якщо «ендогенним кодом українського фольклору» вважаються «космотеїзм», «надчутливість та рефлексійність» (Hrytsa 2000, 167), то визначальною для балканської моделі світу є «ідея кола», або модель меандру. Втілюючи балканський хронотоп, де часові характеристики зводяться до відчуття історичної неперервності та повторюваності, а просторові включають дуально поділений на суходол та море простір, унаслідок чого формується андрогенна метафора півострова, як «чогось на межі, що не є домом, ані чужбиною, ані війною, ані миром, ані раєм, ані пеклом» (Kulavkova 2006, 34). У соціальному вимірі особливості усвідомлення свого «я» в балканському контексті так само ґрунтується на відчутті історичної тяглості та спадкоємності, що походять від «одвічної приналежності до Балкан».

За іншим визначенням, може йтися і про взаємодію двох доволі схожих моделей світу – «балкано-середземноморської», побудованої на контрасті між «внутрішнім і зовнішнім, близьким і далеким, закритим і відкритим, своїм і чужим, морем і суходолом тощо», та «карпато-балканської». При цьому важливим компонентом обох у розвитку культурномовних процесів ставали «свобода і незалежність» (Dorovski 2008, 257). Проектована на суб'єктивному рівні, така модель визначила особливий модус мислення фольклорної традиції, посиливши циклічність та етноцентризм традиційного світосприйняття.

Специфіка епічної традиції на Балканах полягає у тому, що у ній, як зауважив Т. Ів. Живков, «минуле, сучасне і майбутнє розміщено нібито в одній площині» (Zhivkov 1982, 25). Враховуючи, що османська навала на Балканський півострів була тією подією, котра «залишила лише одну сучасність на протязі п'яти століть» (Teodorov 1981, 9), саме епічна творчість стала «сховищем історичного знання етносу» (Rangochev 2020, 185), а відповідна світоглядна модель вирішальним чином вплинула на історико-культурний розвиток регіону.

Сербська епічна традиція, актуалізуючи сакральний час, пов'язаний із доленосними для національної сербської історії подіями, ставала традицією оспівування Косова, яке можна вважати прецедентним текстом у фольклорному та історичному дискурсі. Поетична традиція сприяла тому, щоб це місце сприймалося як святе для народної пам'яті, протягом століть залишалося символом національної долі, мірилом самовідданості, відваги та віри. Косово стало в народній свідомості сербів не лише часовим і просторовим, а й моральним колективним імперативом. Косовська помста має переважно метафізичну мету, стає заповітним ідеалом. Та мета є недосяжною, оскільки помста є неможливою. Поетично це виражено у П. Негоша словами *Нека буде што бити не може* («Нехай буде те, чого бути не може»). Мотив Косова міститься – прямо або опосередковано – чи не в кожному епічному творі, а пізніше стає провідною темою художнього тексту. Про алюзію Косова, що прирівнює окрему смерть до прецедентної, можна говорити як на рівні інтенції творів, так і художньо-поетичного вираження, але в першу чергу як про підгрунтя стереотипу 'homo heroicus'.

Це поняття стає вираженням найсуттєвіших вартостей патріархальної культури. Бути людиною означало бути героєм, і навпаки. Боягузтво зневажалося, більшу огиду викликав боягуз, ніж герой-потурченець, котрий прийнявши «турецьку віру», починав вбивати

«своїх», але залишався героєм. Найяскравіше про це говорить П. Негош. Відтак формуються єдино можливі «ролі», котрі створюють, за словами П. Джаджича, відповідні суспільні структурні моделі (Džadžić 1988, 231–232). Вчинки особи у цій культурі мають відповідати ідеалу майбутнього, або епічній настанові епічного твору – «зважай, що про це гуслі говоритимуть», а це, у свою чергу, означало повернення у ті часи, коли міф і легенда вважалися істиною.

Міфологізація минулого пов'язувалася з самовпевненістю та самозакоханістю, що, зрештою, призводило до трагічних помилок у вирішальні періоди історії. Зокрема, напередодні квітневого перевороту 1941-го р., всупереч конкретним історичним обставинам та несприятливим суспільно-політичним передумовам, було висунуто абсурдну патріотично-ілюзорну ідею – «серб – найкращий солдат у часи Першої світової війни», який здатен перемогти значно сильнішого супротивника. На шляху, що його було обрано 27 березня 1941 року, країна не мала жодного, навіть теоретичного шансу, крім вибору «царства небесного» за міфо-легендарною схемою косовської парадигми (Džadžić 1988, 192).

Модель світу, за висновком мовознавців, реалізується у різних формах людської поведінки і в результатах цієї поведінки; будь-яка подібна реалізація має назву текст. Балканська модель характеризується специфічною картиною семантичної парадигматики тексту**,** у першу чергу, завдяки постійній проекції на «просторово-часовий» вимір та верифікації подій у категоріях «часу» і «простору». У традиційній культурі, де простір, як і час, має свою семантику, він є сакралізованим та містить систему вартостей, головними координатами яких є життя і смерть (Tolstaĭa 1995, 450). Відтак неподільно пов'язані з категорією *пам'яті*, чинники *часу* і *простору* визначали в умовах Балкан не лише особливе значення наступності, спадкоємності, але й збереження міфологічних моделей, надання переваги «міфологічному», яке сприймається як суттєве, істинне, над «реальним», або несуттєвим. Подібна міфологізація історії представлена як у фольклорному тексті, так і у літературному.

Самоозначення через оповідь

У фольклорній картині світу естетична та / або символічна інтерпретація міфу грунтується на функціональній еквівалентності міфа та фольклорного наратива. У найдраматичніші моменти національної історії фольклорний наратив здатен виконувати завдання етно- і націотворчі, як це було, зокрема, у сербській народній культурі, де «із втратою сербських середньовічних держав історичний переказ й епічна поезія стали найзначнішим інтегративним чинником для сербського народу, найсуттєвішою ланкою в системі культурної комунікації, способом духовного існування і протистояння асиміляції. Художнє оформлення […] забезпечило тривалість колективної пам'яті» (Milošević-Đorđević 2000, 37). Традиція визначила специфічний характер реальної фольклорної нарації як «особливої усної історії людського та національного духу», а пізніше і побудованих на її основі творів літературних, мета яких, як і фольклорного переказу, полягала у тому, аби «сприяти реміфологізації героїчного світу, котрий у сербський традиції переважно є історичний» (Там само, 48).

Постать наратора і роль оповіді – центральні у художньо-мистецькому дискурсі Балкан. Не випадково, для сучасної, зокрема, сербської літератури жанрова модель низки оповідань, ретроспективно об'єднаних в один цикл, коли автор грає роль слухача, не втручаючись в оповідь персонажів, стала найбільш продуктивною (Kirillova 2001, 295). Така модель наголошує на художньому тексті як «літописанні»**, «**хроніці»**,** а особливо яскраво представлена у творчості І. Андрича (у першу чергу, в романах «Проклятий двір», «Травницька хроніка», «Міст на Дрині»). Подібність такої нарації до епічної підкреслив і сам автор у своїй Нобелівській промові: «Загалом не так важливо – змальовує письменник сучасність, минувшину чи сміливо сягає в майбутнє. Головне – це дух, яким пройнята його розповідь, та основна думка, яку несуть людям його твори… Бо письменник і його твори ні до чого, якщо вони не служать людині і людяності».

Уже у першій збірці оповідань (1924 р.) Андричем на одну епічну часову лінію було поставлено вимір Османського володарювання та анексії Боснії і Герцеговини у 1878 р.

Відтак дії Австро-Угорщини не зменшили, а навпаки – посилили протистояння «свого» та «чужого» (Aleksić 2019, 100). У цьому «спадкоємному» протистоянні Андрич наголошує чинник релігійної та етнічної ненависті – як з боку привілейованих мусульман вищого прошарку, так і звичайних людей – «потурченців», як до християнської «райі», так і до мусульман. В оповіданні *За логоровања* в уявленні паші, людини із Стамбула, якого було направлено до Боснії збирати податок, передано стереотип 'homo balcanicus'-а, зверхність представника влади, його релігійну та етнічну упередженість:

> «Він зневажав цих боснійців, мусульман, неписьменних, суворих, неймовірно обмежених людей, котрі так урочисто і з такою статечністю виголошують свої дурниці. Зневажав сербів – кошлату, темну, фанатичну «райю», котрі з таким безумством борються проти старих та великих інституцій і сліпо котяться у смерть, втрачаючи через порожні мрії та вигадки «красиве життя», як він його називав. Зневажав покірних євреїв, бородатих попів та хитрих фратрів [католицьких священиків – *О.М.*], цей світ без честі та гідності» (Andrić 2017, 50) [*Тут і далі переклад наш – О.М.*].

В іншому оповіданні (*Мустафа Мађар)* Андрич змальовує стереотипне ставлення представників нижчого прошарку – «потурченців» до християн, яких вони вважають винними у смерті турецьких «героїв»: «Валахська райя нас затопить. Наші гинуть, а хрещеного гаду накотилося, кінця йому немає» (Andrić 2017, 74), де вже одне слово «котитися» стає емблематичним для розрізнення «своїх» і «чужих». Мудрий і тонкий художник бачить соціальні причини такого поділу, наголошуючи, що в умовах насилля обидва – і турок, і серб, є однаково нещасними. На завершення «Оповідання про кмета Сімана» Андрич зводить до купи двох бідолах – злидня-турка й селянина Сімана, котрий зрозумів зміну турецької влади на австрійську як своєрідну перемогу справедливості, сподіваючись стати господарем орендованої землі, яку сам обробляє. Сіман через силу, пошепки повертається востаннє до своєї мрії, відкриває душу колишньому бею, який у тумані алкоголю може лише жестом заперечити таке право у кметів. Цілком символічним є те, що останнім слухачем Сімана є не одновірець, а турок. Остання фраза оповідання стає сумним нагадуванням про спільну долю цих людей: «…Один раніше, другий пізніше – так і скінчать свій вік десь на лаві, притулившись спиною до стіни шинку».

«Так тут ведеться віддавна, – розмірковує позументник Альо («Оповідання про візирового слона»), – хто сміливий і гордий, той легко втрачає хліб і свободу, майно і життя, а той, хто живе у постійному страху й перед усіма хилиться, – той настільки втрачає себе, настільки з'їдає його страх, що життя його нічого не варте». Страх, що веде до ненависті, здається Андричу головним мотивом поведінки багатьох людей, які все життя терплять над собою гноблення. Змінювалися лише «причини чи назви страху – зміст лишався той самий, люди обтяжені сотнями забобонів, що ніколи не вмирають раніше, ніж їм на зміну з'являються нові» (Ognev 1981, 170, 172).

Незмінність поділу на «своїх» і «чужих» як основу стереотипу 'homo balcanicus' у часи австро-угорської окупації, Андрич подав в образі фон Леденика, представника хорватської дворянської родини, капітана із лісозаготівель у Вишеграді, який окупацію вважає «цивілізаторською місією», культурну європейську еліту як вищу, а місцеве населення як нижче, розважає себе, за власним висловом, «скотолозтвом» із місцевими жінками, а місцевих мешканців називає «туземцями». У листі до свого приятеля барона Дурнаєса цей «місіонер» зауважує:

> «Все, що я тобі писав про тутешніх людей, туземців, це не лише перше враження, але підтверджується зо дня на день. Я живу між дикунів, брудних і темних. Ці люди не лише не цивілізовані, вони, за моїм твердим переконанням, ніколи не зможуть цивілізуватися, бо той залишок духу і розуму, що мають, використовують якраз на те, аби протистояти будь-якій спробі цивілізації. І ті з них, котрі, як здається, ще мають у собі хоча б трохи духовності, настільки закриті й сім разів полудою сповиті, що лише криця можна викресати з них іскру. Звичайно, перед нами вони не розкриваються» (Andrić 2017, 103–104).

Андрич показує не лише непорозуміння між «своїми», але й глибоке провалля, що розділяє «своїх» і «чужих», які завжди прагнутимуть бути господарями на цій землі, попри запевнення у своїй, начебто просвітницькій, місії та бажанні прищепити «європейські

норми» населенню, котре не має до них довіри та побоюється всього нового. Засліплені стереотипом, завойовники щоразу одержують супротив ‘homo balcanicusa.

Стосовно стереотипу розрізнюють погляд «із середини» (коли спостерігач є інсайдером), та погляд «ззовні» (аутсайдером). Так, майже одночасно з першою збіркою оповідань Андрича, виходить у 1925 р. кримінальний роман Агати Крісті «Тайна замку Чимніз» (*The Secret of Chimneys*). Стереотип характерного балканського злочину надихнув відому авторку детективних романів до створення «романтичної історії про уявні балканські князівства, де вбивства просто висять у повітрі» (Todorova 2006, 245). Події розгортаються в уявній «Герцегословаччині» – «одній з балканських держав», де «великих річок немає, великих гір також немає, але ті, що є, дуже мальовничі. Столиця – Екарест. Населення – переважно розбійники. Хоббі – вбивства королів та державні перевороти. Останній король – Нікола IV. Вбитий біля семи років тому. З того часу там республіка. В цілому, дуже приємне місце» (Kristi 1991, 8). Сюжет побудовано навколо мемуарів померлого у Парижі графа Стилптича, колишнього «прем’єр-міністра Герцегословаччини», якому надано відповідну характеристику:

> «Старий балканський лис, визначний політик сучасності, найбільший злодій, що уник мотузки. […] Не було жодної важливої події у Південній Європі упродовж останніх двадцять років, за якими непомітно не стояв би граф Стилптич. Він був і диктатором, і патріотом, і політиком – ніхто точно не знає, ким він був насправді, за винятком того, що він був справжнім королем інтриг» і т. д. (Kristi 1991, 9).

Роман «Тайна замку Чимніз» не мав такої популярності, як інші твори А. Крісті, проте й він упродовж наступних десятиліть декілька разів перевидавався, а враховуючи широкий круг прихильників детективного жанру і, зокрема, читачів А. Крісті, вводив відповідний стереотипний дискурс Балкан у масову свідомість. На думку М. Тодорової, «саме тоді поступово вибудовувалося спільне ставлення Заходу щодо Балкан, […] тобто був створений певний стереотип щодо Балкан» (Todorova 2006, 246), руйнуванню якого, протиставивши йому героїчне минуле Балкан, було присвячено творчість І. Андрича.

У виступі Олександра Белича на урочистому зібранні з нагоди обрання Андрича членом Сербської академії наук у січні 1946 р. прозвучала теза, що стає поясненням символічного образу Прометея у творчості Андрича, завдання якого «служити людству і людяності»: «Уся творчість Андрича пронизана тонкою думкою про суперіорну людину […] У ній чимало читачів знайдуть свою частку, котра надасть їм сил або відради; заради неї вони ще не раз гортатимуть сторінки Андричевих творів» (Andrić 1991, 248). Водночас, образ «суперіорної людини» як складової стереотипу ‘homo balcanicus’ / ‘homo heroicus’ є так само характерною рисою Балкан із притаманною йому зміною ролей переможеного / переможця.

Найвідоміший роман Андрича «Міст на Дрині», де в образі мосту розкрито історію і долю народу Боснії і Балкан. Роман було написано, за власним авторським свідченням, у «Белграді, від липня 1942 – до грудня 1943 р.», надруковано у 1946 р. Мости, що «триваліші за інші споруди й не служать нічому злому або підступному», у «світі без бога» (Корач) стають символом «невситимого прагнення людини пов’язати, примирити й з’єднати все, що виринає перед її розумом, очима і ногами, щоб не було розбрату, суперечностей, ані розлуки» (Andrych 1973, 317).

Цю традицію продовжують, наголошуючи на необхідності примирення, і сучасні письменники, зокрема, Горан Петрович і Зоран Каранович (у романній трилогії «Щоденник дезертира»). Петрович так само, як і Андрич, простежує в сучасному світі, сповненому відлуння недавніх війн на Балканах, різницю між справжнім і фальшивим, вагомим і минущим, бажаним і реальним. У його творчості через буденні й конкретні картини життя проглядають космос і вічність, і він також для розкриття одвічних тем обирає форму оповіді. «Можливо, – зазначає Г. Петрович, – оповідь і є тим єдиним, що ми від створення світу змогли знайти і означити» (Наї 2007, 34).

Думка, що звучить у всіх творах Андрича, – життя людини, цей «мерехтливий промінь між двома нескінченостями» є найбільшою цінністю, відчутно присутня вже у ранній, написаній в ув’язненні та перейнятій тугою збірці віршів у прозі “Ex Ponto” (1918) [З глибин (лат.) – *О.М.*]. Водночас, перші вірші у прозі та етюди було опубліковано у *Босанској вили*

ще 1911 року, коли автор був учнем гімназії у Сараєво та прибічником націоналістичної молоді (Andrić 1991, 206), беручи участь у діяльності революційної молодіжної організації «Млада Босна» (Pan'ko 1971, 980).

Недаремно жанр оповідань Андрича визначається як притча, що підкреслює водночас і фольклорне спрямування авторського філософського бачення. Оповідь репрезентується як основа людського способу означення, а фольклорна оповідь – як основа мистецького світобачення, і саме в оповіді закладається будь-яке розрізнювання «свого» і «чужого», актуальне для балканської моделі світовідчуття взагалі, для Андричевого художнього дискурсу зокрема.

> «По боснійських містах і містечках побутує безліч різних оповідок. У них, найчастіше змудрованих повістях під виглядом неймовірних пригод і маскою переважно вигаданих імен криється справжня неписана історія краю, теперішніх і давно померлих поколінь. Про такі небилиці турецьке прислів'я каже, що вони «правдивіше за будь-яку правду». Ті оповіді живуть дивним потаємним життям... Можете місяцями жити в якомусь містечку – і не почуєте жодної з них по-справжньому і повністю, а може трапитись, що ви десь випадково зупинитеся на ніч – і вам розкажуть і три, і чотири таких оповіді, до того ж найвигадливіші, які, проте, якнайкраще відтворюють історію і самих людей, і тієї місцевості» (Andrych 1973, 155).

З оповіддю пов'язані у Андрича пошуки місця, де немає незгоди, ненависті й ворожнечі, де людина може бути щасливою. Показовим у цьому сенсі є оповідання «Лист із 1920 року» (1946). В образі доктора Макса Левенфельда – «людини, яка втекла від ненависті» у пошуках місця, де її немає, де можна жити й працювати, вільно й сповна виконати своє людське призначення, Андрич шукає відповідь на питання, чому людина, яка «не вміє або свідомо не хоче ненавидіти, завжди є трохи чужою, ба навіть виродком, та найчастіше страдником». Чужість і небажання чути одне одного, непорозуміння і ненависть, – ці почуття особливо загострюються вночі, коли «чути голоси сараєвської ночі»:

> «Хто в Сараєві страждає від безсоння, той може почути голоси сараєвської ночі. Важко і самовпевнено бамкає годинник на католицькому соборі – звістує другу годину ночі. Минає більше хвилини (рівно сімдесят п'ять секунд, як я підрахував), і обзивається трохи слабшим, але гострим дзвоном дзигар із православної церкви – він вибиває свою другу годину ночі. Небавом після нього приглушено, немовби з далечі, долинають від Бегової мечеті звуки баштового годинника, який нараховує одинадцять годин, за дивною лічбою далеких, чужих країн! Євреї не мають свого, щоб їм голосно сповіщав час; один тільки злий бог відає, котра зараз година по-сафардському, а котра по-ешкеназькому. Отак і вночі, коли все спить, в ударах годинників глупої пори проявляється різниця, яка ділить цих поснулих людей, що, прокинувшись, радіють і тужать, пригощаються і постять за чотирма різними, ворогуючими календарями і всі свої бажання й молитви шлють до одного неба чотирма різними церковними мовами» (цит. за: Pan'ko 1971, 97–98).

А ця різниця, інколи наочно й відкрито, інколи приховано й підступно, завжди схожа до ненависті, часто повністю тотожна їй (Andrić 1992, 288). Але герой оповідання – доктор Макс, який покинув Боснію, бо сприймав її як країну загальної й руйнівної ненависті, бачить й інший бік ненависті: «Віруючі й люблячі смертельно ненавидять невіруючих і тих, хто вірує й любить інакше. І, на жаль, часто-густо витрачають на цю ненависть основний запас своєї віри й любові». У цьому оповіданні, яке стає водночас і трагічною проекцією майбутнього, передбаченням подій балканської кризи і війн 1990-х рр., у сконденсованому вигляді окреслено ідейний простір Андричевого тексту, якому Станко Корач дав визначення «світ без Бога» (Korać 1970). У це майже неможливо повірити, але на рукописних варіантах оповідання, що зберігаються у Сербській академії наук і мистецтв, рукою автора написано різні версії заголовка, і між ними «Лист із 1992 року» (Đukić-Perišić 2002, 291) (Письменник пішов із життя 13 березня 1975 р.). В цьому не лише сила художнього передбачення митця, заснована на власному життєвому досвіді, але і глибоке розуміння змінності і відтворюваності історичних циклів на Балканах.

Неприйняття ненависті, роздуми про його причини пронизують усі твори письменника, звучать у його щоденникових нотатках та подорожніх записах. Зокрема, у 1946 р. у календарі *Napredak* («Поступ») Хорватського товариства культури у Сараєво було надру-

ковано запис Андрича «Нічна розмова 1941», де письменник ставить болісні питання, на які дає гіркі, але справедливі відповіді:

> «Чому наші гори окутані поясами туману, що закривають небосхил людям та вже на початку отруюють страхом дитячі душі? – Тому що немає любові і дружби між братами однієї крові та однієї долі. Чому над нашими містами і селами кружляє постійно, наче ореол прокляття, атмосфера страху та недовіри, та сповнена злості тиша, котра лякає? – Тому що, між співгромадянами різної віри немає братерства і щирої співпраці, натомість є зрада та отруйна ненависть. Чому наші сутінки спускаються так миттєво і так болісно, що ранять душу, чому наші ночі нездоланно довгі й схожі на темряву останнього дня, чому наші дні сповнені сорому і гніву, а також кривавих плям на стінах та тротуарах? – Тому, що ми служимо злому чужоземцю і своїм викривленим злобним інстинктам та хибам, всім і кожному, тільки не великим законам Свободи, Братерства і Єдності…» (Andrić 1991, 247).

Із павутинням порівнював тенета, що їх плетуть навколо себе з історичних забобонів, національної хіті та викривлених уявлень про життя людей, Йован Цвіїч. Жодна інша причина, стверджував він, не здатна настільки скомпрометувати розвиток південних слов'ян, ізолювати їх від іншого світу й зробити настільки архаїчними, як згаданий характер мислення (Cvijić 1988, 11), що його намагався розкрити Андрич.

Сербський літературознавець Петар Джаджич, досліджуючи «темну сторону балканського менталітету» та його вплив на текст культури в контексті антропологічного, історичного та етнопсихологічного аналізу, дав назву своїй праці «Homo balcanicus, homo heroicus» (1987). За концепцією Джаджича, літературні твори необхідно тлумачити у широкому контексті, який дозволяє зрозуміти менталітет окремої людини через призму буття етносу в його різноманітних соціо-культурних виявах. Зокрема, простір колишньої Югославії дискурсивно самоконструюється комбінацією авто- і гетеростереотипів, актуалізуючи тему загальної та національної повторюваності історії, а також концептуалізуючи поняття незакритого історичного гештальту, де тяжіння до повторення травматичного досвіду становить один із ключових вимірів сербської ідентичності. Вплив такого дискурсу простежується у ряді сучасних літературних творів, автори яких тією чи іншою мірою є носіями гену «балканізму» (Antonova 2019, 7). При цьому вплив ідеологічного дискурсу є надзвичайно відчутним, зважаючи, що у тлумаченні сучасних політологів «балканізація» – це «антицивілізаційний тренд розмежування та феодального поділу», який відбувається в умовах сучасних інтеграційних процесів, релятивізуючи поняття державних кордонів (Džadžić 1988, 206). Письменники, проте, давно були свідомі негативного сенсу, закладеного у поняття «балканізму». Про це свого часу заявила Ісідора Секулич у тексті «Балкани – нотатки одного балканофіла» (1940), підкресливши, що від часів Греції Платона Балкани були «відомі своїм непорозумінням та ворожнечею», або – що більш вірогідно – було сформоване саме таке уявлення про Балкани.

Спроби дестереотипізації

Одним із найвизначніших письменників другої половини XX ст., творчість якого сприяла руйнуванню стереотипу як націоналізму, так і євроцентризму, беззаперечно, є Даніло Кіш**.** Відкидаючи спроби визнати його як письменника-дисидента, єврейського письменника або ж письменника меншини, Кіш підкреслював:

> «Найбільше зневажаю літературу, яка претендує бути літературою будь-якої меншини. Політичної, етнічної, сексуальної. Література єдина і неподільна. Хороша або погана. Можете бути гомосексуалістом, але не бути Прустом; можете бути євреєм, але не бути Зінгером» (цит. за: Večejski 2019, 279).

Життєвий і професійний досвід письменника зумовив його принципову творчу та світоглядну позицію – митця та інтелектуала, який, починаючи від перших друкованих творів, котрі були пародіями на літературні банальності, до есе та інтерв'ю останніх років життя, присвятив свою діяльність викриттю будь-якого націоналізму (починаючи від німецького та угорського фашизму, через викриття сербського та хорватського націоналізму, а також міфу євреїв як «обраного народу»), визначивши у творі «Урок анатомії» (1978)

націоналізм як «ідеологію тоталітаризму та банальності» (Večejski 2019, 278). Письменник представив портрет націоналіста, окресливши явище як «негативну категорію духу», «колективну та особистісну параною», що означає втрату індивідуальності, як прагнення визначити власний ентитет поза власною ідентичністю та суспільною системою. У цьому портреті персонаж «в інших бачить виключно себе – націоналістів» і відкидає як чуже все, що не належить його нації. «Недостатньо зрілий для індивідуального супротиву», нікчемний як особа та як суспільна істота, він існує лише коли ненавидить, виключно відносно предмету своєї ненависті. Автор дає визначення націоналізму через поняття «інакшості» та «себе-самості», опозиції ми/вони, в межах якої утворюються авто-стереотипи або гетеро-стереотипи:

> «Ми не є тим, чим вони є. Ми є позитивним полюсом, вони – негативним. Наші цінності, національні, націоналістичні функціонують лише стосовно націоналізму тих інших: ми *є* націоналістами, але вони є тим ще і більше, ми ріжемо (коли це потрібно), але вони ще і більше; ми п'яниці, вони алкоголіки; наша історія є правильною лише *по відношенню* до їхньої, наша мова є чистою лише *по відношенню* до їхньої» (Там само, 281).

Критика європоцентричних культурно-національних стереотипів стає у Кіша – поліглота і письменника світового рівня, який своїми «вчителями» вважав Андрича, Црнянського і Крлежу, котрі, як і він сам, не «наслідували» європейську літературну традицію, а самі її створювали і були її кращою частиною, продовженням дестереотипізації націоналізму. Д. Кіш розвивав закладені ними гуманістичні традиції і, користуючись прийомами іронії та пародії, розвивав поетичні можливості тексту, відшліфовував літературну стилістику, наголошуючи, що «ні за що на світі» не відцурається рідної мови. У своїй есеїстиці та численних виступах він порушував питання «підлеглості» літератури малих народів та звертав увагу на стереотипні погляди представників великих мовних спільнот на мову, літературу і культуру «варварських» народів Європи, стверджуючи, що європоцентризм стає сучасним варіантом етноцентризму, варіантом тривалого культурно-етнічного стереотипного поділу на Європу «цивілізовану» і «варварську», Схід і Захід, Європу і Балкани, а стереотипний поділ на великі/малі мови визначав як форму «духовного колоніалізму». Письменник з гіркою іронією зауважував, що представнику «малої літератури» не лише необхідно пропонувати світу «найкращі» зразки, він змушений у першу чергу довести свою «політичну легітимність», яка є перепусткою на культурний ринок Європи. Визнаючи себе її частиною, зазначав, що сучасна культурна ідеологія, котра залежить від політичної, завжди використовує мовні бар'єри задля створення ціннісних стереотипів. Промовисто і актуально звучать сьогодні його слова, сказані в останній чверті XX ст.:

> «Все, що відбувається тут, у культурі, у політиці, у літературі, це є і моїм світом, частиною мого світу, частиною моєї культури. Мені відомі усі імена французької культури, я з ними веду щоденно абстрактний діалог. Але вони не поділяють *мій* світ. Між нами неможливі будь-які відношення, коли йдеться про нашу культуру і її ключові теми і проблеми. Їхні теми це і мої; мої ніколи не стають їхніми» (цит. за: Večejski 2019, 282–283).

Визнаючи себе частиною Європи, Кіш руйнує стереотип «балканізму», вводячи замість протиставлення ***або*** позицію включення ***і***.

Стереотипний погляд нерідко присутній і сьогодні, не лише у літературних творах, але і серед культурологів та антропологів, у працях яких «Балкан постає *радикально інший*, а у балканській традиційній культурі увиразнюються зовсім протилежні європейським моделі» (Čaro Žmegač 2004, 49). Цей висновок сучасна хорватська дослідниця робить, аналізуючи одну з таких праць – «Балканську родину» (1995), проєкт австрійського Інституту східноєвропейських досліджень, виконаний під керівництвом відомого історика і етнолога Карла Казера. Докладну характеристику дослідженню подано у критичному огляді, де сказано, що з одного боку, йдеться про «симпліфікацію», а з іншого, «узагальнюються та повторюються стереотипні (переважно негативні) уявлення щодо Балкан», що спричиняє «псевдонаукові інтерпретації». «Диференціальною ознакою» в дусі «концептуального есенціалізму» (Тодорова) у фокусі дослідження стає патріархальна «балканська родина». Патріархальність «балканської родини» та притаманні їй ознаки патри-

лінійності, патрилокальності та відповідно орієнтованого звичаєвого права, визнаються певною парадигмою, котра характеризує весь соціальний устрій та формує його ціннісні моделі. Попри великий емпіричний матеріал і ґрунтовні спостереження (хоча переважно на основі одного етнокультурного типу – динарського, із його подальшою екстраполяцією на весь регіон), висновки, зроблені у дослідженні, підтримують стереотипні уявлення «балканізму» – начебто, в основі самоорганізації суспільства лежить історично зумовлена «ацефальна» балканська модель спільноти, що не визнає державної влади, а орієнтація на військові цінності та героїчні вчинки, на ідеал і честь вояка, як і відчуття історичної трагіки і поразки, є історично зумовленими патріархальними рисами. Периферійність цієї історико-суспільної моделі, притаманний їй архаїчний культурний взірець та відповідний патріархальний етно-ментальний тип, пропонується вбачати і наприкінці XX ст., зокрема, серед причин балканських війн, де він виявляє, за словами Казера, свій «віолентний потенціал» і «глибоко вкорінений потяг до насилля». Балканська війна тим самим стає «прецедентним» текстом *цієї* території, і лише «особливою аберацією» в історії війн, відтак ще раз наголошується на «інакшості» Балкан та неподоланності опозиції ми/вони: ми – мешканці Середньої Європи, вони – Балкан, або Південно-Східної Європи (Čaro Žmegač 2004, 54, 61). Єдино можливою альтернативою є «компаративна перспектива» та аналіз «культурних змін», без яких неможливі наукові пояснення складних історичних процесів у цьому регіоні.

На європейському континенті, де існують три основні центри культури, позначені ідентичністю власної історико-культурної традиції, – німецький, романський і найчисельніший – слов'янський, взаємоповага до культурної «інакшості» є надзвичайно важливою. В різні часи ідея слов'янської спільноти ставала предметом політичних спекуляцій, одним із них є і «балканський наратив». На противагу стереотипному уявленню «балканізму», ідея європейського співробітництва сьогодні здатна об'єднати країни континенту, забезпечити збереження універсальних та локальних здобутків кожної традиції, тим самим підтримати ідею цивілізаційного діалогу та можливостей міжкультурного обміну.

Замість висновків

Коли ця стаття вже була написана, ми одержали від відомого белградського письменника Михайла Пантича, творчість якого перекладом однієї із збірки його оповідань не так давно представили українському читачеві, нову книгу письменника *Писци говоре* (2020). До неї увійшли інтерв'ю з видатними діячами літератури та культури сучасності. Одним із співрозмовників Пантича є професорка літератури з Лондона Весна Голдсворті, сербському виданню її праці *Измишљање Руританије* (2000) («Уявлення про Руританію») присвячено один із розділів під назвою «Заперечення Балкан та його визнання». Погляд письменниці, котра у передмові підкреслила, що її книга досліджує, «яким чином уявлення про світ заступають реальний світ», та «як на Балкани дивляться ззовні». Увагу авторки спрямовано на аналітичну реконструкцію моделі, а також історико-політичний та естетичний процес формування культурного стереотипу, що його західний світ формує стосовно Балкан у найвищих досягненнях художньої культури, а також у масових серійних виданнях (Pantić 2020, 227). У розмові було зауважено, що картина Балкан у літературному дискурсі не є однорідною. В творчості видатних письменників різного часу – від Байрона до Ребеки Вест та Лоренса Дарела, зустрічаємо різні, а часто і протилежні погляди. Історія літературного дискурсу Балкан розпочалася «типово колоніальним» жанром подорожніх нотаток, надалі була продовжена іншими літературними формами – мемуарами, щоденниками, романами тощо. Тексти, інспіровані Балканами, попри цікаві сюжети, нерідко рясніють однобокою, поверхневою мотивацією, де характеристика образів, переважно чоловічого роду, зводиться до стереотипного зверхнього погляду спостерігача із Заходу: «чорногорець войовничий та гордий», «болгарин хороший хлібороб», «албанець дотримується старих звичаїв» тощо. Попри широкий діапазон таких «вражень ззовні» – від погляду на Балкани як на міфічне місце самоусвідомлення та південних слов'ян як саму суть населення Європи, до погляду на Балкани як «страсне місце» Європи, звідки континенту загрожує «зараза націоналізму, війни та ненависті», загальною є думка, що йдеться про «нещасливу частину світу», «доцивілізаційно автентичну», а відтак атавістичну і таєм-

ничу, романтичну і фатальну (Pantić 2020, 229–231). Пояснення такому погляду В. Голдсворті знаходить як в історично-соціальних умовах, коли «балканство» та «примітивізм» пов'язували із селянством, так і в аспекті психоаналітичного аналізу, пропонуючи вбачати в «амбівалентному ставленні» Європи, котра визначаючи себе як цивілізаційну, мирну, працелюбну тощо частину світу, водночас свідома своєї монотонності та одноманітності, від якої намагається «втекти», знаходячи «себе» на Балканах, яке стає одночасно місцем «привабливо-огидним» та «оманливо-бридким».

У розмові з В. Голдсворті М. Пантич зазначає, що уявлення про «інакшість» як характерна ознака – *differentia specifica* регіону, знаходить відображення також на рівні «авто-стереотипу». Для усіх балканських країн, підкреслює він, характерний «міцно вкорінений» культурний стереотип, що ми не є Балканами, «балканці» – це «наші сусіди», а щодо визначення та територіальних меж поняття й досі немає одностайності. Необхідно дати відповідь, яким чином узгодити протиріччя між ідентичністю, яку «нам інші нав'язують», та ідентичністю, яку «створюємо самі», і яка випливає з усвідомлення власної традиції, історії, культури, мови, релігії, політики тощо.

Якщо основною функцією стереотипного мислення є моделювання сприйняття, то основною рисою стереотипу є вплив на підбір та осмислення інформації за заданими моделями (Gergova 2012, 86). Стереотип 'homo balcanicus' / 'homo heroicus' виникає на перетині двох уявлень, де ззовні пропонована ідентичність заперечується власною уявною «майже міфічною» значущістю, а з іншого боку – нарцисизмом як певною захисною реакцією на егоцентризм, зарозумілість та байдужість великих і «сильніших» культур, котрі у новому, медійному контексті, успішно вдосконалюючи технологію уявного світу, по суті повторюють трансформовану модель стереотипного механізму.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Aleksić, M. 2019. Stereotip kao pogled na drugog u Andrićevoj prvoj zbirci pripovedaka ("Pripovetke", Srpska književna zadruga, Beograd, 1924) [Sterotype as the View at the Other in Andreich's First Collected Stories ("Stories", Serbian literary society, Belgrade, 1924]. *Stereotipŭt v slavĭanskite ezitsi, literaturi i kulturi*. T. 2. Sofia, V.Kolev, s. 100–106. (In Serbian).

Алексић, М. 2019. Стереотип као поглед на другог у Андрићевој првој збирци приповедака («Приповетке», Српска књижевна задруга, Београд, 1924). *Стереотипът в славянските езици, литератури и култури*. Т. 2. София, В. Колев, с. 100–106.

Andrić, Iv. 1991. Staze, lica, predeli. Sabrana dela Ive Andrića. Knjiga deseta [Paths, Faces, Landscapes. Collected Works of Ivo Andrich. Book 10th]. Beogra, Prosveta. (In Serbian).

Андрић, Ив. 1991. Стазе, лица, предели. Сабрана дела Иве Андрића. Књига десета. Белград, Просвета.

Andrić, Iv. 1992. Pripovetke u izboru samog pisca [Stories; sSelected by the Writer Himself]. Vol. 1; Vol. 2. Beograd, Srpska književna zadruga. (In Serbian).

Андрић, Ив. 1992. Приповетке; у избору самог писца. Св. 1; Св. 2. Београд, Српска књижевна задруга.

Andrić, Iv. 2017. Pripovetke [Stories]. M. Aleksić, Beograd, Zadužbina Ive Andrića. (In Serbian).

Андрић, Ив. 2017. Приповетке. М. Алексић, Београд, Задужбина Иве Андрића.

Andrych, Iv. 1973. Prytcha pro vizyrovoho slona ta inshi novely [Parable about the Vizier's Elephant and Other Novels]. Per., vstup. st. I. Yushchuka, Kyiv.

Андрич, І. 1973. Притча про візирового слона та інші новели. Пер., вступ. ст. І. Ющука, Київ.

Antonova, O. K., 2019. Refleksia Balkans'koi kryzy 90-kh rokiv XX stolittia u suchasniĭ serbs'kiĭ prozi (pislia 2000 roku) [Reflection of the Balkan Crisis of the 90s of the Twentieth Century in Modern Serbian Prose (after 2000)]. Extended Abstract of Candidate's Thesis. Kyiv, 20 s. (In Ukrainian).

Антонова, О. К. 2019. Рефлексія Балканської кризи 90-х років XX століття у сучасній сербській прозі (після 2000 року). Автореф. дис. … канд. філол. наук. Київ, 20 с.

Bartrminski, J. 2011. Koncepcija jezičke slike sveta u programu komparativnih slavističkih istraživanja [Conception of Language Picture of the World in the Programme of Comparative Slavic Research]. *Језик – Слика – Свет. Етнолошке студије*. Beograd, D. Ajdačić, s. 429–447. (In Serbian).

Бартминьски, Ј. 2011. Концепција језичке слике света у програму компаративних славистичких истраживања. *Језик – Слика – Свет. Етнолошке студије*. Београд, Д. Ајдачић, с. 429–447.

Belova, O. V. 2002. "Drugie" i "chuzhie": predstavlenia ob etnicheskikh sosediakh v slavianskoĭ narodnoĭ kul'ture. *Priznakovoe prostranstvo kul'tury* ["The Others" and "the Aliens": Ideas about Ethnic

Neighbours in Slavic Folk Culture. *Indicatory Space of Culture*]. Moskva, S. M. Tolstaĭa, 71–85. (In Russian).
Белова, О. В. 2002. «Другие» и «чужие»: представления об этнических соседях в славянской народной культуре. *Признаковое пространство культуры*. Москва, С. М. Толстая, 71–85.
Bečejski, M. 2019. Danilo Kiš i stereotipi: nacionalizam i evrocentrizam [Danilo Kišand Stereotypes: Nacionalizm and Eurocentrizm]. *Stereotipŭt v slavĭanskite ezitsi, literaturi i kulturi [Stereotype in Slavic Languages, Literature and Culture*]. T. 2. Sofia, V. Kolev, s. 100–106. (In Serbian).
Бечејски, М. 2019. Данило Киш и стереотипи: национализам и евроцентризам. *Стереотипът в славянските езици, литератури и култури*. Т. 2. София, В. Колев, с. 278–285.
Cvijić, J. 1988. Psihičke osobine Jyžnih Slovena. *O balkanskim psihičkim tipovima* [Mental Features of South Slavs. *About Balkan Mental Types*]. Beograd, S. Velmar-Janković, s. 15–92. (In Serbian).
Цвијић, Ј. 1988. Психичке особине Јужних Словена. *О балканским психичким типовима*. Београд, С. Велмар-Јанковић, с. 15–92.
Čapo Žmegač, J. 2004. Pogled izvana: Hrvatska i model "Balkanske obitelji" [The View from the Outside: Croatia and the Model of "Balkan Family"]. *Izmedju roda i naroda* [*Among Kin and Folk*], R. Jambrešić Kirin, T. Škokić. Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku [Institute for Ethnology and Folklore Studies], s. 49–68. (In Croation).
Dvorniković, V. 1939. Karakterologija Jugoslovena [Mentality of Yugo-Slavs]. Beograd, 1060 s. (In Serbian).
Дворниковић, В. 1939. Карактерологија Југословена. Београд, 1060 с.
Dorovski, I. 2008. Za nekoi prashanja na karpatsko-balkanskiot i mediteranskiot medjuliteraturen protses [Towards Some Questions about Carpathian-Balkan and Mediterranian Process]. *Medjunaroden kongres na slavisti. Zbornik na rezimea. T.2. Literatura, kultura, folklore, istoriia na slavistikata: te matski blokovi / 14 Medjunaroden slavistichki kongres,* Ohrid, 10−16 septemvri 2008. Skopje, Makedonski slavistichki komitet, s. 256−257. (In Macedonian).
Доровски, И. 2008. За некои прашања на карпатско-балканскиот и медитеранскиот меѓулитературен процесс. *Меѓународен конгрес на слависти. Зборник на резимеа. Т. 2. Литература, култура, фолклор, историја на славистиката: тематски блокови / 14 Меѓународен славистички конгрес,* Охрид, 10–16 септември 2008. Скопје, Македонски славистички комитет, с. 256–257.
Džadžić, P. 1988. Uz ovaj izbor. Pogovor. *O balkanskim psihičkim tipovima* [To This Selection. Afterwards. *About Balkan Mental Types*]. Beograd, S. Velmar-Janković, s. 5–14, 191–261. (In Serbian).
Цаџић, П. 1988. Уз овај избор. Поговор. *О балканским психичким типовима*. Београд, С. Велмар-Јанковић, с. 5–14; 191–261.
Đukić-Perišić, Ž. 2002. Staze i predeli Ive Andrića [Paths and landscapes by Ivo Andrich]. *Andrić, Ivo. Predeli i staze. Putopisna proza* [*Andrich, Ivo. Landscaped and Paths. Travel Notes' Prose*]. M. Nedić, D. Lakićević. Beograd, Srpska književna zadruga, s. 271–297. (In Serbian).
Ђукић-Перишић, Ж. 2002. Стазе и предели Иве Андрића. *Андрић, Иво. Предели и стазе. Путописна проза*. М. Недић, Д. Лакићевић, Београд, Српска књижевна задруга, с. 271–297.
Đurišin, D. 1994. O interliterarnom centrizmu Balkanskih književnosti [About Interliterary Centrism of Balkan Literatures]. *Zbornik Matice Srpske za slavistiku,* 46–47, Нови Сад, с. 179–190. (In Serbian).
Gavazzi, M. 1978. Vrela i sudbine narodnih tradicija: Kroz prostore, vremena i ljude [Springs and Fates of Folk Traditions: Trough Space, Time and People]. Zagreb, 290 s. (In Serbo-Croatian).
Gergova, L. 2012. Etnicheski stereotipi vŭv vsekidnevnata kultura [Ethnic Stereotypes in Everyday Culture]. Sofia, M. Dragomirova, Paradigma, 318 s. (In Bulgarian).
Гергова, Л. 2012. Етнически стереотипии във всекидневната култураю София, М. Драгомирова, 318 с.
Haĭ, E. 2007. Goran Petrovich: Ostriv ta inshi vydinnia [Garan Petrovich: Island and Other Landscapes]. Kharkiv, Folio, 2007. *Krytyka*. 7–8, s. 34. (In Ukrainian).
Гай, Є. 2007. Горан Петрович: Острів та інші видіння. Харків, Фоліо, 2007. *Критика*. 7–8, с. 34.
Hrytsa, S. Y. 2000. Folklor u prostori i chasi [Folklore in the Space and Time]. Ternopil', Aston, 224 s. (In Ukrainian).
Грица, С. Й. 2000. Фольклор у просторі та часі. Тернопіль, Астон, 224 с.
Kirillova, O. L., 2001. Serbskaĭa literatura [Serbian Literature]. *Istoriĭa literatur Vostochnoĭ Evropy posle Vtoroĭ mirovoĭ voĭny (1970–1980-e gg.)* [*History of the Literatures of Eastern Europe after World War II (1970-1980s*]. V. A. Khorev. Moskva, Rossiĭskaĭa akademiĭa nauk, s. 294–329. (In Russian).
Кириллова, О. Л., 2001. Сербская литература. *История литератур Восточной Европы после Второй мировой войны (1970–1980-е гг.).* В. А. Хорев. Москва, Российская академия наук, с. 294–329.
Korać, St. 1970. Andrićevi romani ili svijet bez boga [Novels by Andrich or the World without God]. Zagreb (In Serbo-Croation).
Кораћ, Ст. 1970. Андрићеви романи или свијет без бога. Загреб.
Kristi, A.1991. Tajna zamka Chimniz. Izbrannye proizvedenia [The Secret of Chimneys. Selected Works]. T. 7. Baku, Objedinenie "Olimp", s. 4–209. (In Russian).

Кристи, А. 1991. Тайна замка Чимниз. Избранные произведения. Т. 7. Баку, Объединение «Олимп», с. 4–209.

Kulavkova, K. 2006. Balkanskiot model na svet. *Balkanska slika na svetot* [The Balkan Model of the World. *The Balkan Picture of the World*]. K. Kulavkova. Skopje, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, s. 15–47. (In Macedonian).

Ќулавкова, К. 2006. Балканскиот модел на свет. *Балканска слика на светот*. К. Ќулавкова. Скопје, Македонска академија на науките и уметностите, с. 15–47.

Lakoff, G. 1987. Woman, Fire and Dangerous Things: what Categories Reveal about the Mind. Chicago–London, University of Chicago. (In English).

Lippman, W. 1922. Public Opinion. New York, Harcourt, Brace and Co. (In English).

Milošević-Đorđević, N. 2000. Narodna književnost. *Kratak pregled srpske književnosti* [Folk Literature. *Brief View of the Serbian Literature*]. Beograd, N. Petković, s. 25–51 (In Serbian).

Милошевић-Ђорђевић, Н. 2000. Народна књижевност. *Кратак преглед српске књижевности.* Београд, Н. Петковић, с. 25–51.

Milošević-Đorđević, N. 2002. Kazivati redom [To Tell in Turn]. Beograd, Rad, 160 s. (In Serbian).

Милошевић-Ђорђевић, Н. 2002. Казивати редом. Београд, Рад, 160 с.

Modnicka, N. 1999. Ethnic Stereotypes: Before and After Political Transformations in Poland. *Cultural Processes and Transformations in the Transition of the Central and Eastern European Post-communist Countries*. Ljubljana, R. Muršič and B. Brumen, pp. 103–118. (In English)

Nevskaĭa, L. G., 1999. Molchanie kak atribut sfery smerti. *Mir zvuchashchiĭ i molchashchiĭ: Semiotika zvuka i rechi v tradicionnoĭ kul'ture slavian* [Silence as the Attribute of Sphere of Death. *Sounding and Silent World*: *Semiotics of Sound and Speech in Traditional Culture of Slavs*]. Moskva, S. Tolstaia, s. 123–134. (In Russian).

Невская, Л. Г., 1999. Молчание как атрибут сферы смерти. *Мир звучащий и молчащий: Семиотика звука и речи в традицион. культуре славян*. Москва, С. Толстая, с. 123–134.

Ognev, V. 1981. L'udyna stae l'udynoĭu [The Man Becomes a Man]. *Vsesvit,* 6, 169–174. (In Ukrainian).

Огнєв, В. 1981. Людина стає людиною. *Всесвіт*, 6, 169–174.

Pan'ko, S. 1971. IUgoslavs'ki zustrichi [Yugoslavian Meetings]. *Vsesvit*, 7, 97–101. (In Ukrainian).

Панько, С. 1971. Югославські зустрічі. *Всесвіт*, 7, 97−101.

Pantić, M. 2020. Pisci govore 2 [Writers Speak 2]. Beograd, Društvo za srpski jezik i književnost, 276 s. (In Serbian).

Пантић, М. 2020. Писци говоре 2. Белград, Друштво за српски језик и књижевност, 276 с.

Popović, L. 2014. Stereotip stranca u ukrajinskom, ruskom i srpskom folkloru [The Foreigner Stereotype in Ukrainian, Russian and Serbian Folklore]. *Narodna kultura Srba izmedju Istoka i Zapada.* Lj. Radenković. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, 127, s. 77–112. (In Serbian).

Поповић,, Љ. 2014. Стереотип странца у украјинском, руском и српском фолклору. *Народна култура Срба између Истока и Запада*. Љ. Раденковић, Београд, Српска академија наука и уметности, 127, с. 77–112.

Putnam, H, 1975. Mind, Language and Reality. *Philosophical Papers 2,* Cambridge, Cambridge University Press. (In English).

Rangochev, K. Z., 2020. Svĭatye i svĭatost' v bolgarskom yunatsom epose (epicheskaĭa model' bolgarskoĭ fol'klornoĭ religioznosti) [Holies and Holiness in Bulgarian Heroic Epic (the Epic Model of Bulgarian Folk Religiosity)]. *"Narty" i drugie ustnye traditsii ["Narty" and Other Folk Traditions*]. S. O. Khadzim, Sukhum, Abgosizdat, s. 181–194. (In Russian).

Рангочев, К. З., 2020. Святые и святость в болгарском юнацком эпосе (эпическая модель болгарской фольклорной религиозности). *«Нарты» и другие устные традиции*. С. О. Хаджим. Сухум, Абгосиздат, с. 181–194.

Slovnyk inshomovnykh sliv [Dictionary of the Foreign Words], 1974. O.S.Mel'nychuk, Kyiv, Holovna redaktsia URE AN URSR. (In Ukrainian).

Словник іншомовних слів, 1974. О. С. Мельничук, К., Головна редакція УРЕ АН УРСР.

Stepanov, J. S. 1997. Konstanty: slovar' russkoĭ kul'tury [Constants: Dictionary of Russian Culture]. Moskva, Shkola "Jazyki russkoĭ kul'tury", 824 s. (In Russian).

Степанов, Ю. С. 1997. Константы: словарь русской культуры. Москва, Школа «Языки русской культуры», 824 с.

Teodorov, E. 1981. Blgarski naroden yunashki epos. Krali-markovski tsikl – proizkhod, razvitie, spetsifika [Bulgarian Folk Heroic Epic. The Cycle of Krali Marko – Origin, Development, Specificity]. Sofia. (In Bulgarian).

Теодоров, Е. 1981. Български народен юнашки епос. Крали-марковски цикъл – произход, развитие, специфика. София.

Todorova, M. 2006. Imaginarni Balkan [Imagining the Bakans]. Beograd, Biblioteka XX vek: Krug. (In Serbian).

Tolstaĭa, S. M., 1995. Vremĭa [Time]. *Slavĭanskie drevnosti. Etnolingvisticheskiĭ slovar'*. T. 1. N. I. Tolstoĭ. Moskva, Rossiĭskaĭa akademiĭa nauk, s. 448–452. (In Russian).
Толстая, С. М., 1995. Время. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Т. 1. Н. И. Толстой, Москва, Российская академия наук, с. 448–452.
Tsivjan, T. V., 1990. Lingvisticheskie osnovy balkanskoĭmodeli mira [Linguistic Basis of the Balkan Model of the World]. Moskva, Nauka, 207 s. (In Russian).
Цивьян, Т. В., 1990. Лингвистические основы балканской модели мира. Москва, Наука, 207 с.
Zhivkov, T. I., 1982. Folklornata istoriĭa. *Folklor i istoriĭa* [The Folk History. *Folklore and History*]. Sofia, s. 20–26. (In Bulgarian).
Живков, Т. И., 1982. Фолклорната история. *Фолклор и история*. София, с. 20–26.

Дата подання статті у редакцію – 15.11.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.10

ГЕОРГИ РАКОВСКИ – РОДОНАЧАЛНИК НА БЪЛГАРСКАТА ПАТРИОТИЧНА РУСОФОБИЯ

Никола Караиванов

Главен асистент, Департамент за информация и усъвършенстване на учители към Софийски университет „Св. Климент Охридски“, 1619 София, България, email: karaivanov_n.b@abv.bg

Георги Раковски (1821–1867) е велик български националреволюционер, създател на първите планове за освобождение на българския народ от османско иго, издател, публицист и журналист, борец за българска църковно-национална независимост, дипломат, военен ръководител. С брошурата си „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“, издадена в Букурещ през 1861 г., Раковски става родоначалник на българската патриотична русофобия.

***Ключови думи**:* Георги Раковски, брошура, патриотична русофобия

GEORGI RAKOVSKI – THE PROGENITOR OF BULGARIAN PATRIOTIC RUSSOPHOBIA

Nikola Karaivanov

Chief Assistant, Department for Information and Teacher Training at Sofia University “St. Kliment Ohridski”, 1619 Sofia, Bulgaria, e-mail: karaivanov_n.b@abv.bg

Georgi Rakovski (1821-1867) was a great Bulgarian national revolutionary, creator of the first plans for the liberation of the Bulgarian people from the Ottoman yoke, publisher, publicist and journalist, fighter for Bulgarian church-national independence, diplomat, military leader. With his brochure“Relocation to Russia or Russia’s murderous policy for Bulgarians” published in Bucharest in 1861, Rakovsky became the founder of Bulgarian patriotic Russophobia.

***Keywords**:* Georgi Rakovski, brochure, patriotic Russophobia

Георги Стойков Раковски (1821–1867) е велик български националреволюционер, създател на първите планове за освобождение на българския народ от османско иго, издател, публицист и журналист, главен редактор на първия български революционен вестник „Дунавски лебед“ (1860–1861), борец за българска църковно-национална независимост, дипломат, пръв създател на българската национална пропаганда в чужбина, военен ръководител (неслучайно Военната академия на България носи неговото име!), историк, поет, езиковед, етнограф и фолклорист, антиквар и архивист, археолог и нумизмат, просветител и педагог, народопсихолог, адвокат и правозащитник, икономист и предприемач. Георги Раковски владее отлично гръцки, френски, латински, турски, румънски, руски и сръбски език. Той е един от двамата български възрожденски енциклопедисти (другият е Любен Каравелов) на XIX век.

Делото и идеите на Раковски са с огромно значение за обосноваването и развитието на революционно-демократичната мисъл за освободителната борба на българите през 40-те – 60-те години на XIX век. Той е създателят на българската национална философия и идеология. Във времето, когато българското народностно самосъзнание съзрява, образователният, духовният и културният подем се чувстват все по-осъзнато и осезателно в българското общество и се разраства националноосвободителното движение, Георги Раковски е

най-яркият изразител на тези обществени процеси. Той формира своите идеи и възгледи под влияние на френското Просвещение. Раковски е първият български европейски ориентиран политик, мислител и държавник, макар България още да я няма на политическата карта на Европа. Неговият идеал е демократичното устройство на бъдеща свободна България по западноевропейски образец.

В статията ще разгледаме отношението на Георги Раковски към Русия и руската политика към българския народ. До 1858 г. Георги Раковски е уверен, че Русия с освободителна война ще донесе безкористно свободата на българския народ и възстановяване на българската държава. През 1858–1860 г. Раковски живее в Руската империя, в гр. Одеса, запознава се непосредствено със социалната и политическа действителност на царизма и русофилството му бързо изчезва. Но неговият прелом към русконенавист започва през 1861 г., когато руските имперски власти с разрешение на султанската власт организират преселение на българи от района на днешните градове Видин, Лом, Берковица и селата около тях в полуостров Крим. Раковски организира яростна борба против пагубното преселение в Русия.

В началото на януари 1860 г. Георги Раковски напуска Одеса и около 20 февруари 1860 г. пристига в сръбската столица. По това време започва и преселението, ръководено от руските дипломати и агенти на територията на Турция. Те бързо организират мащабна агитация за преселение, като си служат освен с лъжливи обещания, но и с подкупи на по-видните българи. През пролетта на 1861 г. руското консулство във Видин открива специална кантора за записване на преселници. Особено активен в това отношение е руският дипломат във Видин Капитон Байков, който пише до руския посланик в Цариград: „През настоящата година, до 29 октомври 1861 г., от тукашния край в Русия са се преселили 10 990 българи от двата пола или общо 1560 семейства. Преселението се извърши през юли, август, септември и първите дни на октомври“ (Дойнов 1992, 25).

Виждайки трагичните последици от изселването на десетки хиляди българи от родните им места, Георги Раковски повежда категорична борба за осуетяване на руските имперски намерения за преселение на българи в Русия. В тази борба патриархът на българската национална революция включва много видни възрожденски дейци като Кръстю Пишурка, Сава Радулов, Теодосий Икономов, Иван Кършовски, Тодор Бурмов, Йосиф Данейлов, Стоян Балкански, Васил Попович, Любен Каравелов и други. Самата борба на Георги Раковски против преселението на българи в Крим изисква антируска позиция и противоруски изказвания и той твърдо заема тази позиция, пише гневни статии и брошурата „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“. За преселението на българи в Крим през 1861 г. акад. Михаил Арнаудов пише, че то разделя „…българската интелигенция на русофили и русофоби. Русофобството, което играе голяма роля в живота на България, се е породило от трагедията на това преселение“ (Арнаудов 1938, 370). Раковски стана пръв ярък изразител на българската омраза против руския царизъм.

На борбата срещу пагубното преселение на българи в Крим Раковски посвещава горепосочената анонимна брошура, написана за десетина дни в началото на май 1861 г. След поставянето на последната точка в ръкописа, той изпраща своя сътрудник Теодосий Икономов (1836–1871) с текста и необходимите пари за отпечатване в румънската столица. Отпечатана на църковнославянска графика в края на месеца в Букурещ, тя излиза в големия за времето си тираж от 3000 броя. На 28 май 1861 г. Теодосий Икономов вече пътува с кораб по Дунава от Гюргево за Видин, където книжките бързо са разпространени сред българите. В брошурата никъде не е отпечатано името на автора, града и годината. Първото издание има обем от 15 страници.

Брошурата „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“, която става известна на руската дипломация, изправя имперската власт пред голям за нея проблем. Важна задача за руските дипломатически агенти е да се открие авторът на брошурата, която толкова болезнено и безкомпромисно със силата на печатното слово е смъкнала маската на царизма и показва неговия зверски образ и планове за българите.

Брошурата на Раковски е публицистична класика, защото в нея кратко, но ясно за обикновените българи е посочен механизмът на действие на руската имперска политика против българския народ. „До тогавашния момент, пише историкът Цочо Билярски, никой не е разкривал и бичувал така директно руската политика спрямо българите… Със сло-

вото си, не търпящо никакви възражения, и основаващо се на фактите и на собствените му наблюдения, Раковски потвърждава думите, които определят Русия като „тюрма на народите“ (Билярски 2016, 10).

Най-после се отдава на онзи старателен и лукав агент дипломат, руския консул във Видин Капитон Байков да открие точно кой е авторът на кошмарната за руските дипломатически чиновници брошура – Георги Раковски. Руските власти, след като окончателно се уверяват, че Раковски е автор на брошурата „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“, като вземат предвид и неговите статии с антируска насоченост на страниците на редактирания от него в. „Дунавски лебед“, вземат решение той да бъде следен и неутрализиран от руските агенти в Сърбия и Румъния и това преследване продължава шест години – до смъртта на Раковски през 1867 г.

Брошурата на Георги Раковски е написана със свещен гняв, породен от руската имперска политика за преселение на българи от Видин, Лом, Белоградчик и околните села в Крим. Той разобличава „руската убийствена и злобна политика“, като безкомпромисно и докрай разбива внушавания през вековете образ на „благородния покровител“ и „спасител“ на българите „Дядо Иван“, руския цар Иван Грозни, станал български символ на Русия. Раковски си поставя за цел да отвори очите на своите сънародници да се откажат от всякакво желание за преселение в руските „диви пустини“ (в смисъл слабо населени земи).

В отделен параграф на брошурата Георги Раковски се спира на условията, при които българите трябва да живеят в руските предели, като ясно и точно определя неблагоприятния климат и неплодородните почви на тези земи: „Къде отивате вие, мили братя, видински българи! Знаете ли вие, Русия каква е? Знайте ли какво робство и какви вечни мъки ви чакат тамо? Защо не се посъветвате с ония българи, които са били тамо, да ви разкажат, къде и в каква яма искате да са хвърлите? Ето какви злини ви чакат тамо: …диви пустини, дето няма ни вода студена, ни шума зелена, ни трева цветовита… Всички в едно такова място ще се разболейте и повечето от вас ще измрат! ... Вие ставате убийци на децата си, на домородствата си!“ (Раковски 1861, 9–10). Преди да напише брошурата, Георги Раковски живя в Бесарабия (през 1858–1860 г.), той пребивава в Болград и българските села, много бесарабски българи му бяха приятели, имаше преки и непосредствени наблюдения от социалните и природните условия, в които живеят бесарабските български колонисти. Това, което Раковски описва като природни и социално-икономически условия в руските територии за заселване на българи, е точно и вярно.

В брошурата „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“ се прави едно задълбочено преосмисляне на вековните руско-български отношения, в които великият българин категорично разбива създадените още през Възраждането митове за „братската обич“ на руските управляващи към българите и тяхната обич към „Дядо Иван“ (Димов 2004, 72–73). Авторът посочва, че историята на Волжска България е част от българската история: „Разорили и завладели волжанското им пространно царство и порусили досущ тамошните българи, като им наложили на сила езика си“ (Раковски 1861, 5). Вярно е, че Раковски няма днешния историко-академичен изказ на своите позиции, тогава няма и този масив от историческа литература и публикувани документи, но той има невероятна историческа интуиция и затова принципно неговите исторически тези са верни и актуални днес.

Да обсъдим накратко и друга историческа теза на Георги Раковски, която той дава в брошурата си: „Петър Първи е почнал да мисли как да разпространи влиянието си в България и той е начнал да интригува против влахо-богданските князе, кои бяха до него време българи…“ (Раковски 1861, 6). Знае се, че територията на княжествата Влашко и Молдова (Раковски нарича Молдова Богданско – *Н.К.*) са в границите на средновековна България. Българските царе назначават за управляващи местни князе, които през XIV век добиват самостоятелност и постепенно се отделят от централната българска власт, до 1858 г. използват българската писменост в администрацията. Влашко и Молдова за векове запазват българската държавна традиция и значително българско население, което постепенно се романизира. Георги Раковски посочва, че руският цар Петър I се насочва към българските земи, които са под турска власт, но предмет на неговите завоевателни планове са васалните на султана княжества Влашко и Молдова, които Раковски възприема като продължение на българската държавност.

В брошурата „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“ Георги Раковски нанася съкрушителен удар върху един мит, създаван и укрепван от руските власти, техните институции, дипломатически чиновници и купени родоотстъпници българи, руските, съветските и български историци и публицисти. Това е митът, че българите доброволно се преселват в Русия, че единствената причина за масовите преселения е жестокото турско робство, зверствата на поробителите, геноцидът над българското население. За да оцелеят физически, българите потърсили спасение и са приети в гостоприемна, братска Русия, където хилядите преселници започват нов, свободен и щастлив живот. Този мит е здраво вкоренен в съзнанието на бесарабските и таврийските българи и улеснява руската асимилация и до днес. Като във всеки мит, и в него има част от истината. Българският народ е прекарал близо пет века под една жестока османска тирания, подложен на невероятно физическо изтребление и асимилация, на унищожение на културното му наследство.

Турското иго е една от основните причини за масовото преселение на българи в Русия през втората половина на XVIII и първата половина на XIX век. Но има и друга част от истината, другата „страна на монетата“, която Георги Раковски разкрива кратко, но много вярно, и за пръв път точно в своята брошура. В руско-турските войни, които се водят през втората половина на XVIII и първата половина на XIX век, руското командване чрез обръщения, специални агитатори и други способи подбужда българското население да участва с оръжие в ръце на страната на руските войски с обещания за освобождение от турската власт. Българите вземат активно участие във войните против османците като доброволци, разузнавачи, хайдушки чети, бунтове в тила на турската армия. Раковски разкрива, че руската агитация сред българското население в началото на всяка война през първата половина на XIX век довежда до масово участие на българите във военните действие против турската армия. Но войната свършва и винаги следва масово насилствено преселение на българско население в Русия: „В 1812 лето, кога бяха минали руските войски в България и бяха достигли до Шумен, от една страна Русия издаде прокламации на български език и възбуждаше българите да станат против турчина, а от друга страна гореше градища и села им и на сила прекарваше няколко си тисящи челяди през Дунава! ... В тях времена са изгорени от русите: Разград, Арбанаси, Свищов, Русе и други много градове и села, които развалини още до днес (1861 г.) се виждат! Много старци помнят и разказват с кървави сълзи тях времена.

В 1828 лето, когато Дибич премина Балкана и достигна до Одрин, пак същото последва. От една страна подбудиха някои си българи, да вземат участие в боя и да са смразят с турци, а от друга немилостивите руси като си свършиха работа, опустошиха като скакалци тях места; отгдето поминеха, отвлякоха пак няколко си тисящи домородства българи в пуста си Русия! Множество от тях разорани села в Тракия и от тая страна на Стара планина са още и до днес виждат в бурен и трънак обрасли! В 1854, пак щом минаха под Силистра, не забавиха да издадат прокламация, подписана от Паскевича (главнокомандващ руските войски в южното направление генерал Иван Паскевич – *Н.К.*) и искаха да подбудят българите да са дигнат против турчина, а от друга страна бяха подготвили закони, по които да владеят България, ако черна съдбина бе я покорила там. Но щом са видяха победени, не забравиха да са ползуват от обичния си лов и тъй отвлякоха пак с себе си тринайсет тисящи домородства в Бесарабия. Всякога проклета Русия, кога е имала бой с турци, лъгала е бедните простодушни българи, че уж за тях отваря такъв бой и че уж тях иде да освободи! Но нейната цел всякога е била да им разоре милото отечество и да ги преселява малко по малко в земите си. Нейната злобна политика се познава твърде добре и от това, що тя в ни един си договор с Турция нищо добро не е споменала за българите, ако и да е имала най-добри удобности на това. Тя всякога е само своята полза гледала, а собствено за завладетелните си планове е имала грижа как по-добре да ги положи в действие“ (Раковски 1861, 7–8).

В цитирания голям пасаж от брошурата на Георги Раковски „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“ за пръв път с печатно слово на българин се посочва, че отстъпващата при победа или поражение (1854 г.) руска армия „„… гореше селата и градищата…“ на българското население и със силата на оръжието го заставя да напусне родните си огнища и да се засели в границите на Русия и преди всичко в Бесарабия.

Дотогава този факт се предава само устно от живите свидетели на събитията – много старци помнят и разказват „…с кървави сълзи за тях времена“. Раковски ясно посочва, че това е целенасочена руска политика: „Но нейната (на Русия – *Н.К.*) цел всякога е била… да ги преселява малко по малко в земите си“ и „…за завладетелните си планове е имала грижа, как по-добре до ги положи в действие“. Руската политика за преселване на балкански християни и преди всичко на българи продължава около столетие.

Правейки анализ на последствията от трите руско-турски войни през първата половина на XIX век, великият български възрожденец стига до извода, че всяка война завършва с разоряване на българските земи, където са водени бойните действия и с масово преселение на българско население в Русия. Това преселение не се осъществява спонтанно и доброволно. Преди всяко преселение започва организирана и масирана агитация, като преди всичко вниманието се насочва към богатите и интелигентни селяни и свещениците, полагат се усилия да се спечелят лидерите на българското население. Като агитатори се проявяват освен руски офицери и дипломатически чиновници, а също и много видни българи − възпитаници на руски гимназии и университети.

За многото случаи за подкупване с пари Раковски предупреждава българите: „Тия пари, що ви обещава и ви дава сега лукаво руското правителство, за да ви измами, са нищо при такива потребности и нужди, които ви чакат тамо и тия са твърде лесно разносят. С тях пари русите ще ви завържат с железни вериги тъй силно, щото като станете нейни черни робове, ще ги заплащате вие и потомците ви с кръвта си и с живота си“ (Раковски 1861, 11).

Многобройни са случаите, когато изтеглящата се или отстъпваща руска армия насила откарва като добитък българското население. Руски батареи с артилерийски огън разрушават български села или пехотни части ограбват и опожаряват домовете на българите. Принципно няма разлика в действията на турските войници и башибозука, от една страна, и руските „освободителни“ части, от друга: „Колкото пъти руските войски са минували Дунава, най-големи опустошения и разорения е претърпяло нашето бедно отечество. От една страна необузданата тогавашна турска войска е пленила, клала, грабила и робило българите, а от друга страна руските войски, още по-свирепи и немилостиви от турците, опустошавали са лозя, ниви, грабили овце, говеда и горили българските градове и села! А кога са се връщали или победоносци, или победени, карали и отвличали са на сила тисящи български домородства и заселвали са ги в обширните си пустини!“ (Раковски 1861, 7).

Не може да не се възхитим и от това, че Георги Раковски анализира и пръв стига до извода, че в руско-турските войни дотогава (1861 г.), в толкова дипломатически преговори и подписани мирни договори, руското правителство и дипломация „…не е споменало за българите, ако и да е имало най-добри възможности за това“ (Раковски 1861, 8). Абсолютно прав е Раковски, че в мирни договори и дипломатически преговори не се споменава нищо за българите − най-многобройния балкански народ, за неговата защита и права.

Руската власт и дипломация внушават на българското население, че българите имат бъдеще само в границите на Руската империя. Използвайки за своите користни цели православната вяра на българския народ, и Руската православна църква обслужва имперската политика: „На това тя (Русия – *Н.К.*), освен лукавщини, безбожно е употребявала за оръдие православната вяра и ползвала са е от набожните и простодушните българи, които в тях времена са гледали на Русия като на една спасителка!“ (Раковски 1861, 9).

Георги Раковски анализира и позицията на руското правителство и духовенство към борбата на българския народ за самостоятелна национална църква и за отхвърляне на духовната власт на Вселенската гръцка патриаршия: „Тя (Русия – *Н.К.)* най-много е противодействувала, в последните дни, и на наша свещен за духовенство въпрос и употребила е всички лукави средства да уничтожи това народно искане, та да останат българите пак под греко-фенерското духовно робство; защото тя знай, че ако българите добият независимо свещеничество, то не ще вече допусне да мами и разорява български народ, както е до сега струвала и днес струва“ (Раковски 1861, 9).

Какъв точен анализ на мракобесната политика на Руската православна църква, която е идеологическата институция за изпълнение целите на руския империализъм в неговия поход за завземане на Константинопол и Проливите. И колко вярно Георги Раковски посочва защо независимата Българска църква и независимото българско духовенство ще станат

пречка за реализирането на плановете на руския царизъм на Балканския полуостров. Той точно разкрива обвързаността на интересите на Вселенската гръцка патриаршия и Руския синод. В брошурата на Георги Раковски има следната основна мисъл – преселението на българите в Русия подготвя за тях „…ново робство и вечна мъка из безкрайните руски пустини“. Жалките рубли, получени от всеки преселник, са „железни вериги“, с които руската власт ги привързва завинаги към руската територия, превръщайки ги в „черни роби“.

Като оценява значението на брошурата „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“, акад. Михаил Арнаудов пише: „И той, Раковски, може да се гордее с една голяма заслуга пред потомството, като спира донякъде това пакостно изселване, тая „лудост“ на заблудените жители на Видин и околността. Малцина публицисти до Освобождението са имали този успех, кога е трябвало да трогнат простите души, останали без искрен приятел“ (Арнаудов, 1942, 178). На друго място акад. Арнаудов пише: „Езикът на брошурата – покрай всички присъщи на Раковски особености – показват и някои черти, които го сближават доста с живата разговорна реч. Това би могло да се дължи или на желанието на автора, да бъде по-добре разбран от читателите си, прости българи, или на влияние от страна на Теодосий Икономов, когото Раковски натоварва да се грижи за отпечатването“ (Раковски 1922, 472). Според нашето мнение „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“ на Раковски е един от върховете на патриотичната възрожденска публицистика.

В борбата си против преселението на българите в Русия, както и в цялата си обществена и революционна дейност, Георги Раковски е български държавник с ясно определени и реални цели, с предварително обмислени и формулирани средства за постигане на определените национални задачи. Видният български историк Димитър Страшимиров в студията си „Комитетско десетилетие“ посочва, че идеите и дейността на Георги Раковски са надкласови, на политическото му знаме „…стои написано само едно съсловие: народът. И само една партия: Националното единство“ (Страшимиров 1930, 781).

Ясно и категорично, като използва силата на печатното слово в книги и вестници, даващи широка публичност, Георги Раковски през 1861 г. в брошурата си „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“ и на страниците на в. „Дунавски лебед“ пръв болезнено смъква маската на царска Русия като „безкористна благодетелка и покровителка“ на българския народ. Раковски с талантливо перо на публицист посочва истинските цели на руската имперска политика спрямо българите – в полза на своите завоевателни цели „проклета Русия“ се стреми „да разори нашето мило отечество България“.

Парижкия мирен договор от 1856 г. отменя правата на Русия да „покровителства“ православните християни в границите на Османската империя. За руския царизъм това е помалкото зло. По-голямото зло е, че първи Георги Раковски, утвърден водач на българския народ, а след него и други, се противопоставят категорично с талантливо публицистично перо на „руската убийствена политика за българите“. Причините тук са две: *първата* е подкрепата на руската дипломация на Вселенската гръцка патриаршия и категоричната руска позиция против борбата на българите за църковна независимост. *Втората* причина за антируските позиции на част от българските водачи е, че националноосвободителната борба на българите навлиза в решителна фаза. Раковски е пръв идеолог на тази борба, като и той, и следващите след него български революционери искат самостоятелност на борбата, а не сляпо да следват руската политика.

В документи от руските архиви е видно, че царското правителство успява след 1856 г. да изгони 120 000 татари от Крим и руските планове са на тяхно място през 1861–1862 г. да се заселят 150 000 българи. Противодействието на българския вожд Раковски и десетките негови съратници допуска до полуостров Крим да бъдат откарани с руски кораби само 14 000 българи, от който 9000 се връщат след година с турски кораби обратно в родните си места, около 4000 умират през зимата и едва 1000 души остават там. Това е тотален провал на руските планове за заселване с българи на полуострова (Носкова 2009, 108).

Традицията, създадена от Раковски, остро да се разобличава имперската същност на руския царизъм, който действа с всички брутални средства против интересите на българския народ, продължават Любен Каравелов, Васил Левски, Христо Ботев и други български възрожденски публицисти, което е разкрито подробно в невероятно точните с огромен масив от документални факти книги на Асен Димов „Дядо Иван – мит или реалност“

(Димов 2004), Янко Гочев „Руската империя против България“ (Гочев 2006) и на Цочо Билярски „Руската убийствена политика за българите. Прозренията на народните водители – от Георги Раковски до митрополит Методи Кусевич“ (Билярски 2016).

За всеки добросъвестен изследовател е ясно, че с брошурата „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“ и със статиите си на страниците на „Дунавски лебед“ Георги Раковски става категоричен родоначалник на българската патриотична русофобия. Нещо повече, той ненавижда и руснаците, руския народ: „Русите са били един най-див и най-варварски народ, както и до сега са остали такива в най-голямата си част“ (Раковски 1861, 5). Тези слова са ясни и категорични – Раковски дава израз на своята омраза не само към руския царизъм, но и към руснаците и руския народ. Този народ търпи векове (и още векове ще търпи) и е приел като овце една дивашка и варварска диктатура и не само не се противопоставя и бори, но в огромната си част приема и поддържа тази тиранична власт.

Георги Раковски остави на поколенията български патриоти писмено наследство, отнасящо се до националната защита от един от вековните врагове на българския народ – руския империализъм. Това наследство включва брошурата „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“, статии на страниците на в. „Дунавски лебед“ и част от епистоларното му наследство, главно писмата му до Йосиф Дайнелов и Стоил Балкански. Раковски убедително разяснява на своите съвременници българи, че за времето от смъртта на руския император Петър I през 1725 до 1861 г., когато е написана брошурата, руският империализъм си поставя задачата границите на империята да обхванат както Цариград (Константинопол) и Проливите, Босфора и Дарданелите, така и да излязат на Бяло (Егейско) море и Русия да стане Третия Рим − териториален и духовен наследник на Византия. Тази директива, поставена пред следващите руски императори и следвана неотклонно от тях, не предвижда свободна и независима българска държава и това трябва да е ясно на българите, напразно очакващи освобождение от Русия. Плановете на мракобесните руски империалисти са българското землище изцяло да влезе в границите на Руската империя, а българите като православни да бъдат асимилирани в руската нация.

Руският империализъм от времето на Георги Раковски до днес не е променил своята имперска природа, своите агресивни действия и стремеж да подчини на своите интереси българите и тяхната държава. Не е мястото пространно да изброяваме от 1861 г. до днес онова, което извърши руският империализъм по отношение на нашия народ. Българският историк Янко Гочев в три обемисти тома под заглавие „Руската империя против България“ разглежда действията на руския варварски империализъм от XVIII век до наши дни против българския народ, като цялата руска бруталност се съпровожда от неимоверна демагогия, за да се убедят българите какви „благоденствия“ получават от Русия. Всеки български патриот, общественик, дипломат и държавник трябва да се учи от великия Георги Раковски как се бранят и защитават българските национални интереси от попълзновенията на руските империалисти, както и категорично да смъква руската маска на „защитници“ и „благодетели“ на българския народ.

След като се разгледа писменото слово на великия българин Георги Раковски след 1861 г., с категорична убеденост авторът твърди, че той е първият български патриот русофоб, родоначалник и теоретик на българското патриотично русофобство, стигащо до справедлива ненавист и към руския народ. Неговият завет към всеки истински български патриот, държавник, дипломат, общественик е да бъде твърд и последователен противник на „дивия и варварски“ руски империализъм – бил той царски, съветски, путински. Още през 1861 г. Георги Раковски определи външнополитическия вектор на позицията на българския народ и политиката на българската държава: никога съюз и приятелство с Русия! От дистанцията на изминалите 160 години императивният съвет на Раковски към бъдещите български поколения е абсолютно актуален и днес – България направи верния избор като член на Европейския съюз и НАТО и трябва да държи безопасно разстояние в икономическите, културните и политическите отношения с Руската федерация. Всички опити на политици, обществени и журналисти да подчинят българското отечество на руските имперски интереси трябва решително са бъдат пресичани и осуетявани. Това ни е заявено в идейното наследство на Раковски, защото нищо добро за нас, българите, не се е случило и не може да има от Русия. Георги Раковски пише: „Който от сега нататък

ми каже, че руското монголско правителство иска доброто на нас, българите, готов съм с най-непристойните слова да го напсувам!“ (Архив Раковски 1966, 700). Много, много актуални думи.

Големият украинофил, академик Иван Шишманов (1862–1928) пръв в българската обществена научна мисъл формулира идеята за руския колониализъм. Говорим за руски царизъм, за руски империализъм, но не за руски колониализъм. Като разглежда въпроса за колониализма, акад. Шишманов пише, че докато при всички останали европейски колониални държави територията на митрополията е на хиляди километри от териториите на завладените колонии, то спецификата на руския колониализъм е тази, че се завладяват народи и техните земи, които ги включват в границите на руската империя. Това формално отделя руската колониална империя от останалите колониални държави. Колониалната система се разпадна основно през 60-те и 70-те години на XX век, като почти всички колонии получиха своята независимост. Но трябва да се съгласим с акад. Шишманов, че руската държава е била и сега е истинска колониална империя.

И полуделият Путин, и алкохоликът Медведев, и след тях цялата руска престъпни върхушка и пропаганда твърдят, че границите на бившия СССР са „руска“ територия! И че Руската федерация трябва да „възстанови“ своята територия! Истинско безумие! Част от руската колониална империя се разпадна, когато на 12 юли 1990 г. Руската федерация едностранно обяви, че първа напуска СССР, а останалите 14 републики повече от година след това, през 1991 г., обявиха своята независимост и се освободиха от руския колониализъм. На обезумелялата от великоруски шовинизъм управляваща върхушка и голяма част от гражданите на Руската федерация трябва да се каже: изконната ваша московска земя е само в границите на държавата на Иван Грозни. Вижте картата на неговата държава от 1550 г., преди цар Иван IV да започне колониалното завладяване на Казанското ханство и части от Сибир. Всички останали територии извън Московското княжество след 1550 г. са все колониален руски грабеж и трябва да се освободят от руска власт. Ще бъдем свидетели как колониалната империя Руска федерация ще продължи да се разпада след 2022 г.

Споменахме за акад. Иван Шишманов, който е първият български посланик в Украинската народна република в Киев през 1918–1919 г. В своите научни трудове той пише, че българи и украинци са най-близки и най-братски народи, с близка трагична, но героична история, с еднакъв манталитет. Мислите и идеите на Георги Раковски за руския народ и за руския империализъм са актуални и днес както за нас, българите, така и за нашите братя украинци.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Arhiv Rakovski. 1966. Arhiv na Georgi S. Rakovski [Archive of Georgi S. Rakovski]. Tom III, Pisma do Rakovski 1861. Sofia, 962 s. (In Bulgarian).

Архив Раковски. 1966. Архив на Георги С. Раковски. Том III. Писма до Раковски 1861. София. 962 с.

Arnaudov, M. 1942. Georgi S. Rakovski (1821–1867). Zhivot – delo – idei [Georgi S. Rakovski (1821-1867). Life – work – ideas]. Sofia, 290 s. (In Bulgarian).

Арнаудов, М. 1942. Георги С. Раковски (1821–1867). Живот – дело – идеи. София. 290 с.

Arnaudov, M. 1938. D-r Ivan Seliminski. Zhivot – delo – idei (1799–1867). [Dr. Ivan Seliminski. Life – Work - Ideas (1799-1867)]. Sofia, 599 s. (In Bulgarian).

Арнаудов, М. 1938. Д-р Иван Селимински. Живот – дело – идеи (1799–1867). София. 599 с.

Bilyarski, T. 2016. Ruskata ubiystvena politika za balgarite. Prozreniyata na nashite narodni voditeli – ot Georgi S. Rakovski do mitropolit Metodi Kusevich [Russia’s Murderous Policy for Bulgarians. The Insights of Our National Leaders – from Georgi S. Rakovski to Metropolitan Metodi Kusevic]. Sofia, 538 s. (In Bulgarian).

Билярски, Ц. 2016. Руската убийствена политика за българите. Прозренията на нашите народни водители – от Георги С. Раковски до митрополит Методи Кусевич. София. 538 с.

Gochev, Y. 2006. Ruskata imperiya protiv Balgariya [Russian Empire against Bulgaria]. Chast 1–3. Sofia, 501+403+600 s. (In Bulgarian).

Гочев, Я. 2006. Руската империя против България. Част 1–3. София, 501+403+600 с.

Dimov, A. 2004. „Dyado Ivan“ – mit ili realnost [„Grandfather Ivan“ – Myth or Reality]. Veliko Tarnovo, 224 s. (In Bulgarian).

Димов, А. 2004. „Дядо Иван“ – мит или реалност. Велико Търново. 224 с.

Doynov, S. 1992. Poslednoto masovo preselenie v Yuzhna Rusia (1861–1862) [The Last Mass Resettlement in Southern Russia (1861-1862)]. *Istoricheski pregled.* Kn. 11–12, Sofia, s. 18–39. (In Bulgarian).

Дойнов, С. 1992. Последното масово преселение в Южна Русия (1861–1862). *Исторически преглед.* Кн. 11–12. София, с. 18–39.

Noskova, I. 2009. Formirovaniye krymskih grupp bolgar v XIX v. [Formation of Crimean Bulgarian Groups in the 19th Century]. *Balgarite v Krim. Sbornik.* Sofia, s. 66–112. (In Russian).

Носкова, 2009. Формирование крымских групп болгар в XIX в. *Българите в Крим. Сборник.* София, с. 66–112.

Rakovski, G. 1861. Preselenie v Rusia ili ruskata ubiystvena politika za balgarite [Resettlement in Russia or Russia's Murderous Policy for Bulgarians]. Bukuresht, 19 c. (In Bulgarian).

Раковски, Г. 1861. Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите. Букурещ. 19 с.

Rakovski, G. 1922. Sachinenia. Izbor, harakteristika i obyasnitelni belezhki ot Mihail Arnaudov [Compositions. Selection, Description and Explanatory Notes by Mikhail Arnaudov]. Sofia, 751 s. (In Bulgarian).

Раковски, Г. 1922. Съчинения. Избор, характеристика и обяснителни бележки от Михаил Арнаудов. София, с. 751.

Strashimirov, D. 1930. Komitetsko desetiletie (Epoha na komitetite) 1866–1876 [Committee Decade (Era of Committees) 1866-1876]. *Bulgaria 1000 godini 927–1927.* Tom I. Sofia, s. 781–888. (In Bulgarian).

Страшимиров, Д. 1930. Комитетско десетилетие (Епоха на комитетите) 1866–1876. *България 1000 години 927–1927.* Том I. София, с. 781–888.

ПРИЛОЖЕНИЕ

(Георги Раковски)

ПРЕСЕЛЕНИЕ В РУСИЯ ИЛИ РУСКАТА УБИЙСТВЕННА ПОЛИТИКА ЗА БЪЛГАРИТЕ (Букурещ, 1861)

Текстът се публикува по първото издание на брошурата от 1861 г.

Авторът на брошурата, градът и годината не са посочени никъде в първото издание, затова са поставени в скоби. Страниците на брошурата в текста са дадени в скоби, например **(с. 3)**, а бележките са номерирани **[1].**

(с. 3) Няма по-свято нещо на света от милото отечество всекиму.

Человек де е първи път видял небесната светлина, привързан е за него място като някоя си очарователна сила, която го тегли непрестанно тамо, щото може ся каза, че тя сила става в него като един естествен нагон. Всеки, кой ся е за малко време само отдалечавал от месторождения си, познава тая сладка наклонност, която с никакви речи не може ся изказа пристойно.

Человеците, до де са още живели в диво състояние и са ся преселяли от един предел на други, скитающи ся, не са усещали толкова тая наклонност кам месторождението си; но откак са почнали да ся заселят и да живеят постоянно на едно място, да си правят къщи и покъщнини, да зидят храмове, да ся молят Богу, да си сеят лозя, градини, ниви и проч. от тогава тя наклонност ся е преобърнала веки в силна любов и в техните сърца е станала една страст, щото всеки да предпочита да жертвува и живот си, от дето да пропусти другиго да потъпчи милото му месторождение и у общо отечеството му.

Человек же, който ся скита от едно място на **(с. 4)** друго, оставя месторождението си пусто и не ще да знай нищо за общото си отечество, той е подобен на едно безсловестно животно, което живей на света само и само да ся прехрани. Такива человеци са укорени от всичкия свят и назовават ся с презрение скитници!

Руското правителство, кое до сега лъстеше нашите добродушни българи с всякакви лукави и лъжовни обещания, днес веки открива булото си и явно показва убийствената и злобната си политика към тях. То е наумило и труди ся с всичките безчестни и лукави средства да разори и опустоши милото ни отечество България и да уникакви нашата народност, самото нам скъпоценно и свято наследие!

Руското правителство с предателски начин е успяло да издейства ферман от Портата, **[1]** в когото му ся допуща да преселва българите в своите умразни пустини. **[2]** От него подкупени безчувствени някои си българи скитът ся по бедна България и мамят простодушнаго народа да ся пресели в Русия, като му правят много лъжовни и мечтани обещания!

В видинската бедна област тия народоубийци са успели да придумат и измамят множество челяди и в(ъв) Видин ся е отворила явна канцелария, де ходят тия окаяни българи да ся описват за преселение в Русия, като им дават и нещо си пари да ги заловяг по-добре и като ги заплашват лъжовно чрез подкупниците си и от страни уж турскаго правителства, че ако не са преселят в Русия, щат ги пресели после насила в Азия. Лъжа лукава! само да измамят простаго народа да ся пресели.

(с. 5) Длъжност свята към милото отечество налага ни да открийме постодушному народу, какво нещо е тая Русия и нейното мъчителско монголско правителство, **[3]** и какви вечни мъки ги чакат, ако ся тии излъжат и влязат в нейните железни нехти. Но преди да дойдем на този предмет, нужно е да покажем в кратце нашим братя, какви неприятелски сношения е имала тя още в стари времена с нашите праотци и как ся е всякога старала да ги завладей, какви же злини им нанесла до сега за награда, що са я тия кръстили и първите начала образования и дали.

Послушайте, братя българи, и особито вие от видинска област!

Русите са били един най-див и най-варварски народ, както са си и до сега остали таквизи най-голямата им част.

Българите са ги най-напред покръстили, **[4]** дали им са писменост, свещеното писание и първото образование.

Това е познато веки от всичкий свят и техните учени го признават. Но какво благодарение са отдали тия българом за това благодеяние? Ето:

Разорили и завладели волжанското им пространно царство **[5]** и порусили досущ тамошните българи, като им наложили на сила язик си.

До времято Великаго Симеона, царя българскаго, южните страни Русии, които днес назовават Мала-Русия, са били населени се от българи, **[6]** съставяли са част от българското обширно царство, но и тия са паднали в руските мъчителски ръце и днес са досущ **(с. 6)** порусени. Освен историята, коя свидетелствува, техен язик, песни и обичаи са още живи доказателства на това. Тия още не приемат да са назоват и руси!

Руското царство от времето княза им Светослава (969–976) **[7]** е почнало да ся усиля и да напада явно на българите. Той Светослав, като го бяха наемнали с заплата българите да дойде да им помогне против византийците и против царя им Петра, Симеонова сина, **[8]** защото той беше ся сродил с византийците и държеше тяхната политика, той руски княз Светослав, щом влезе в България почна да плени и граби, и поиска му ся даже да я завладей, щото ония, които го бяха призовали на помощ, обърнаха ся против него, изгониха го от България с помощта на византийците и най-после българите от Южна Русия, на Днепра река, избиха му всичко войнство и него самаго.

От время же того Светослава до время Великаго Петра, българите никакви приятелски сношения не са имали с русите. Великий Петър първи е започнал да мисли как да разпространи владението си в България **[9]** и той е начнал да интригува против влахобогданскити князеве, **[10**] кои бяха до него время българи, а именно против Кантемира, молдовскаго князя. **[11]** Той злочестивий княз, измамен от руската злобна и лъжлива политика, биде унужден да остави молдовското княжество и да прибегне в Русия, отдето на малко остана да го предадат неприятелям му туркам!

От тях времена, като почна да слабей Турция, русите почнаха често да минават Дунава и да **(с. 7)** разоряват бедното ни отечество. Колкото пъти руските войски са минували Дунава, най-големи опустошения и разорения е претърпяло нашето бедно отечество. От една страна необузданото тогдашно турско нередовно войско е пленило, клало, грабило и робило българите, а от друга страна руските войски, още по-свирепи и по-немилостиви от турците, опустошавали са лозя, ниви, грабили овци, говеда и горили българските градове и села! А кога са ся връщали, или победоносци или победени, карали и отвличали са насила по няколко си тисящи български домородства и заселвали са ги в обширните си пустини! От тях времена ся нахождат чак в Харковската губерня множество заробени българи,

кои още не са си изгубили съвсем язика; тия са днес крепостни: роби, които ги продават притежателите им (спахии) един другиму си като овци и говеда!

В 1812 л(ето) кога бяха минали руските войски в България и бяха достигнали до Шумен, от една страна Русия издаде прокламация на български язик (печатана в Букурещ) и възбуждаше българите да станът против турчина, а от друга страна гореше градища и села им и на сила прекарваше няколко си тисящи челяди през Дунава! В тях времена са изгорени от русите: Разград, Арбанашко велико село, Свищов, Русе и други много градове и села, които развалини и расипи още до днес ся виждат! Много же старци помнят и проповядват (в смисъл разказват – *Н.К.*) с кървави сълзи тях времена.

В 1828 л(ето), когато Дибич премина Балкана **[12]** и **(с. 8)** достигна до Одрин, пак същото последова. От една подбудиха някои си българи, да вземат участие в боя и да ся смразят с турци, а от друга немилостивите руси като си свършиха работа, опустошиха като скакалци тях места; от дето поминаха, отвлякоха пак няколко тисящи домородства българи в пуста си Русия! Множество от тях разорени села в Руманя и от тая страна на Стара планина ся още и до днес виждат в бурен и трънак обрасли!

В 1854, пак щом минаха под Силистра, не забавиха да издадът прокламация, **[13]** подписана от Паскевича и искахъ да подбудят българите да ся дигнат против турчина, а от друга страна бяха приготвили и закони, по които да владеят България, ако черна съдбина би я покорила тям. Но щом ся видяха победени, не заравиха да ся ползуват от обичната си хища (лов), и тъй отвлякоха пак с себе си тринайсет тисящи домородства в Бассарабия.

Всякога проклета Русия, кога е имала бой с турци, лъгала е бедните простодушни българи, че уж за тях отваря такъв бой и че уж тях иде да освободи! Но нейната цел всякога е била да им разоре милото отечество и да ги преселва малко по малко в земята си. Нейната злобна политика ся познава твърде добре и от това, що тя ни в един си договор с Турция нищо добро не е споменала за българи, ако и да е имала най-добри удобности на това. Тя всякога е само своята полза гледала, а собствено за завладетелните си планове е имала грижа, как по-добре да ги положи в действие. На това тя, освен **(с. 9)** лукавщини, безбожно е употребявала за оръдие и православната вяра и ползувала ся е от набожните и простодушните българи, които в тях времена са гледали на нея като на една спасителка! Тя най-много е противодействувала, в последните дни, и на наш свещен за духовенство въпрос и употребила е всички лукави средства да унищожи това народно искане, та да останат българите пак под гръко-фенерското духовно робство; защото тя знай, че ако българите добият независимо си свещенство, то не ще и веки допусти да мами и разорява българский беден народ, както е до сега струвала и днес струва.

Сега вече от как я победиха европейците под Севастопол **[14]** и ѝ откриха слабостта пред цял свят, тя обърна веки друга политика и с пари и лъжи мами простодушните българи в мирни и тихи времена да ся преселят в нейните омразни пустини, да ги зароби вечно!

Българите, кои ся излъгаха и отидоха в 1828 л(ето), като усетиха, какво робство ги чака, по-голямата част останаха в(ъв) Влашко и Богданско и от тамо ся върнаха назад още преди Танзимата **[15]** в Турско, в время султана Махмуда, който изпроводи тогава и едного си чиновника с пари да им помогне. Това бе издействал покойний княз Ст. Богорид. **[16]** Също и ония, кои бяха минали в 1854 и отишли чак в Бессарабия, като видяха руското робство, върнаха ся назад в 1856 л(ето) помогнати от Паришкия мир. Къде отивате вие, мили братя, видински българи! Знаете ли вие, Русия каква е? Знаете ли какво робство и какви **(с. 10)** вечни мъки ви чакат тамо? Защо не се посъветувахте с ония българи, които са били тамо, да ви разкажат, къде и в каква яма искате да ся хвърлите? Ето какви злини ви чакат тамо:

Като ся преселите от този въздух (хава), на когото сте родени и научени, с вашите жени и малки дечица, доде идете на онова място, половината ви шете измре и погинат по пътя, а доде привикнете на тях блюдкави и горчиви пустински води, Бог знай, колко ще останете! Това е веки знайно от цял свят, че кога человеците или животните си менят въздуха, на когото ся се родили и научили, трябва непременно да пострадаят с живота си. Вземете пример татарите, които са пред очи ви, и вижте, колко са измрели и колко още мрат от как са ся преселили! А и тия са дошли на добър и здрав въздух, на плодовита и весела земя; ами вие, като идете в ония диви пустини, дето няма ни вода студена, ни шума

зелена, ни трева цветовита, но едно пусто от бузалък (бурени – *Н.К.*) покрито диво поле, дето не може человек нито един трънак да види израсал! Всички в едно такова място ще са разболейте и повечето то вас ще измрат! Какъв тежък грях вие, мили българи, вземате отгоре си? Можете ли понесе вие този грях? Вие ставате убийци на децата си, на домородствата си! Можете ли вие в тях голи и диви пустини да направите тутакси къщи, да набавите покъщнина и да ся закрийте от оная свирепа и люта зима, която става по тях диви места и ще ви найде без покрив? Я! смислете, за колко години и с какви разноски и тудове **(с. 11)** можете направи ония къщи, покъщнини и потребни прегради, които сте тука нашли от баба и от дяда, или сте сами с толкова мъки направили? Ами от де ще вземете вещество (кересте) за тях, като тамо е пуста и страшна пустиня, и не расте нито тръне, както казахме? Тамо не ви остава друго, освен да си изкопайте дупки в земята и да живейте като къртици (слепи мишки), или да си изкопайте гробове и да ся закопайте живи! Де остават вашите хубави лозя, ливади, ниви и райски градини? Де остана оная зелена и гъстолистна шума, оная гъста гора и прохладните ѝ сенки? Няма веки да ги видите, но ще ги сънувате на сън и ще си оплаквате дните!

Тия пари, що ви обещава и ви дава сега лукавото руско правителство, за да ви измами, са нищо при такива потребности и нужди, които ви чакат тамо и тия са твърде лесно разносят. С тях пари Русия ще ви завържи с железни вериги тъй силно, щото като станете нейни черни робове, ще ги заплащате вие и потомците ви с кръвта си и с живота си? А ето как ще ви настанят, щом идете тамо: Ще ви продадат и споделят на някой си спахии (помещики), които като ви определят по една част земя, да си направите по-прости и по-бедни още и от цигански колиби, ще ви накарат насила с кнута (бич руски) деня и нощя да им работите като коне, само за едно облекло и за една прехрана! А и то какво пусто облекло и прехрана? Кожи необработени и черен като земя хляб! Вие ще бъдете техни вечни роби и тия ще ви продават един други му си, като добитък, **(с. 12)** когато им скимне! О! какъв срам за вас! Тамо, няма оплакване пред никого си; защото от онова място, в което ще ви заклещят един път, не можете са веки помръдна на никъде!

Я! смислете, мили българи, какъв тежък грях навличате на себе си, като отивате сами самоволно да заробите домородствата си? Де оставяте дядови и бащини си гробове? Техните души и сенки щат ви преследва дето идете и щат ви всякога мъчи душевно, като ви говорят:

„О, неблагодарни синове! Де оставихте нашите кости? Кой ще да ни прилива и посещава гробовете, като ни вие оставяте! Ние сме ви родили и отхранили, оставили сме ви домове, лозя, ниви, ливади и други домашни потребности, а вие, о неблагодарни синове, оставяте всичко да запустей и отивате в оная пуста и омразна земя, за да си пъхнете вратовете в железен ярем! Каква нужда, какви насилия ви накарват на това скитничество? Знайте ли вие, че ние сме претърпели повече от четири стотин години, от делии, от кърджалии, от капасъзи, от убийства и грабежи – и пак сме увардили бащино си свято огнище. А вие, днес, кога веки всичко се преобърна в мир и тишина и настанаха добри времена, за голи само обещания що ви прави Русия, бягате и ся преселете, ставате убийци на само себе си, на жените си и на децата си! О! Вашите души на онзи свят щат ся казни за това в вечната мъка и в пъкъла! А телата ви ще теглят на този **(с. 13)** свят от руското робство и с кървави сълзи ще прекарате злочестий си живот!“.

Не е ли срамота за вас, о видински българи! да ви заменят с татарите и правят с вас трампа (размяна – *Н.К.*) като с някой си коне и волове! Я! вижте ги тях татари, в какво бедно състояние ги е докарала немилостива Русия! Тия, мислите, от добрини ли са ся преселили от тамо? Не можете ли, окаяни, да разсъдите дотолкова и да разберете че и вас ще ви докарат в още по-жалостно и по-окаяно от тях състояние! Тия, както ги гледате, просят и чакат други да ги прехранят и досега са измрели половината им! Не ще ли изпатите и вие същото? Но тия ся намериха между вас, народ земеделски и работлив, ами вие в руските диви и голи пустини, при кого ще прибегнете и от кого ще поищете нещо си?

От каква неволя ся преселявате? Я, размислете, преди пятнайси години какво е било в България, а сега какво е. В царствуването султана Абдул-Меджида от ден на ден ся облажава състоянието на раята и ако по негде си ся остали някои си злоупотребления, тия не стават по царска воля, но и тия полека-лека щат ся изтреби и изглади. В кое же царство не ся нахождат злоупотребления, чиними от чиновников? В Русия чиновниците най-големи

свирепства и варварщини чинат над бедний народ, и мислите ли че то всичко дохожда до царските уши? Никога!

А в Русия, освен голите и дивите и пустини, както казахме по-горе, чака ви онова тежко робство, от кое никога не можете ся веки отърва!

(с. 14) Можете да кажете, че ви заплашват и вие за това ся преселете: това е една ваша най-голяма слабост, ако ви с едно голо и просто заплашване оставите бащино си свято огнище, къщи и покъщнини, имане и добитък, такава плодовита и благоразтворена земя, коя нашити онези храбри и славни праотци с толкова кърви са добили и бранили и преславно име оставили, − да оставите всичко това блаженство и да идете на пусти места, дето ви чака най-голяма бедност и още вечно робство! Тая ваша постъпка ако я направите, от всякого ще ся укори и вие ще бъдете укорени и поругани от цял свят.

Никакво заплашване, никакво насилие не трябва да ви поколебай от местата ви на които сте ся родили и отхранили, на които сте нашли толкова добрини от славните си прадеди и на които лежат и почиват нихните кости. Никой не може да ви насили да оставите имането си, но и ако такова нещо си ся изпитат да ви направят, което никога не вярваме да бъде, вие трябва, като юнаци, да предпочетете да пролейте кръвта си над гробовете на дедите и бащите си, а не да бягате като жени и мършави человеци.

Трябва да знайте още, че Н. В. султана не допуща, а и европейските сили не оставят такива насилия да стават над християните; тия времена веки минаха, когато ся допущаха такива беснила. Примера нека бъде на това вам Сирия, дето щом ся появи такова нещо, султана и европейските сили тутакси изпратиха войски в помощ бедним християнам, умириха всичко и наказаха с най-люта смърт убийците **(с. 15)** християнски. А що трябва Сирия за пример, и вие сами, видинските българи, знайте и помните още, че преди няколко години, щом ся появиха и между вас размирици, Н. В. султана и другите сили не оставиха необузданите някой си турци да ви изколят и мъчат, но тутакси ся всичко умири, и от тогаз насам, не можете го отказа, в ваша видинска област много по-добре стана и не ви веки тъй мъчат спахии и други турци, както е било от по-преди.

Ние ся надеймы че ще дойдите в съзнание е щете послуша гласа на един ваш съотечественик, който ви казва и съветва всичко това от чиста българска душа и ако сте си някой си написали да идете в пуста и варварска Русия, ще ся откажете от тая лудост, която ще ви зароби с децата ви и жените ви вечно. А ония, които ся ви на това излъгали и наклонили, ще ги изгоните из помежду си, като подкупни оръдия руски и като черни предатели милаго ни отечества.

С надежда, че щете послуша тия спасителни за вас речи, и ще престанат от сега нататък за напред да ся селите или разбягвате по чужди земи, оставам ваш съотечественик, молитвоющ ви здраве и вразумление от Бога.

БЕЛЕЖКИ

Номерацията на обяснените изрази е в квадратни скоби **[ ].**

[1] *„Руското правителство с предателски начин е успяло да издейства ферман от Портата…“*. Между двете империи − руската и османската, има договореност на държавно ниво за размяна на население, но ферман (указ) за това не е открит или известен.

[2] *„…в своите омразни пустини“*. През XIX век думата „пустиня“ в българския език има два смисъла. Първият, който и днес разбираме за пустиня: огромни територии от пясък. Вторият смисъл за пустиня е за територия слабо населена и със сурова природа за човешко съществуване.

[3] *„… Русия и нейното мъчителско монголско правителство…“*. Учудва информираността на Георги Раковски за някои периоди от руската история, които официалната руска историография старателно крие. Руската държава е васална на татаро-монголците от 1237 г. чак до средата на XVII век.

[4] *„Българите са ги най-напред покръстили…“*. В 988 г. киевският княз Владимир приема християнството от Византия, а от България пристигат духовници и монаси с богослужебни книги на старобългарски език. Георги Раковски под влияние на фалшификациите на руската историография смесва Киевска Рус, която е средновековната украинска

държава, с Московското и другите руски княжества, които много по-късно приемат от Киевска Рус (Украйна) християнството и старобългарската писменост.

[5] *„Разорили и завладели волжанското им пространно царство…“*. Георги Раковски има предвид съдбата на Волжка България. След смъртта на кан Кубрат Велика България се разпада през втората половина на VII век. Българските племена начело с кан Котраг тръгват на североизток и се заселват в степните райони на Средна Волга. Така се създава средновековната държава Волжска България. През 50-те години на XV век руските войски завладяват обширната територия на Волжска България, като това завоевание става с огън и меч.

[6] *„До времето Великаго Симеона, царя българскаго, южните страни Русии, които днес назовават Мала-Русия, са били населени се от българи…“*. Границите на Първата българска държава (681–1018 г.) на изток са до река Днепър и територията на Северното Причерноморие влизат в състава на средновековна България, която след падането си под византийска власт губи тези земи, които преминават към Украйна.

[7] *„Руското царство от времето на князя им Светослава…“*. Киевският княз Светослав Игоревич, управлявал украинското княжество Киевска Рус от 945 до 972 г. Подтикван и подкупван от Византия, княз Светослав предприема през 968 г. поход срещу България. С огромна за времето си 60 000 армия от украинци и варяги (номади от Скандинавия) той навлиза с кораби в река Дунав. Изпратената срещу него 30 000 българска армия е разбита. Княз Светослав настъпва и окупира Североизточна България, а през 970 г. завладява столицата Преслав, след това се прехвърля в Тракия, като се насочва към Одрин, но византийската войска успяла да го разбие. Княз Светослав се оттегля в Северна България, като след това на път за Киев през 972 г. войската му е нападната при праговете на река Днепър от печенегите, а самият княз загива в битката. Посочените в ръкописа след името на княза в скоби години са грешни: 969 не е нито началото на неговото управление, а 976 г. е невярна, тъй като княз Светослав загива през 972 г. Фактическа грешка допуска Раковски, подведен от фалшификациите на руската историография тогава и до днес. Княз Светослав Игоревич е монарх и държавен глава на украинска държава (княжество), а не на „Руското царство“. Георги Раковски допуска и друга фактическа грешка в брошурата си, като твърди, че армията на княз Светослав е нападната от българи при завръщането си в Киев, при което загива и князът. Истината е, че това нападение е извършено от печенегите.

[8] *„…и против царя им Петра, Симеонов син,…“*. Св. цар Петър I, български владетел от 927 до 970 г., син и приемник на цар Симеон Велики. При управлението на св. цар Петър България значително отслабва и се създават предпоставки за падането ѝ под византийска власт.

[9] *„Великий Петър Първи е почнал да мисли как да разпространи влиянието си в България…“*. Цар Петър I (1672–1725 г.), руски монарх, управлявал Русия от 1689 до 1725 г. В брошурата си Георги Раковски правилно изтъква, че завоевателната политика, която цар Петър води, има насоченост и към българските земи. Именно при него започва целенасочената руска експанзия към Балканите с оглед имперската цел на Русия да има излаз на Средиземно море.

[10] *„…против влахо-богданските княжеве…“*. Георги Раковски в своите писма и статии нарича Княжеството Молдова „Богданско“. През 1858 г. Княжествата Влашко и Молдова се обединяват в едно Дунавско княжество, което през 1862 г. приема името Румъния.

[11] *„…против Кантемира княза Молдовскаго“*. Княз Дмитрий Кантемир (1673–1723 г.), молдовски държавник, от 1710 г. княз на Молдова. През 1711 г. сключва договор с руския император Петър I за съюз против Турция и преминаване на Молдова към Русия. След Прутския поход на цар Петър Първи същата година, завършил с пълно поражение за руската армия, княз Кантемир заедно с 4000 молдовци се преселва в Русия. Той е заселен с хората си в Харковска губерния и живее там до смъртта си.

[12] *„В 1828 л. кога Дибич мина Балкана…“*. Генерал граф Иван Дибич-Забалкански (1785–1831 г.), руски генерал от немски произход (Йохан-Карл Фридрих Антон). През Руско-турската война от 1828−1829 г. ген. Дибич е главнокомандващ военните действия на балканския военен театър. През 1829 г. той разбива турските войски при с. Кюлевча, Шуменско, прехвърля Балкана, превзема гр. Одрин и на 2 септември 1829 г. сключва Одрин-

ския мир. Според клаузите на този мир Сърбия, Влашко и Молдова получават автономно управление, а Гърция – независимост. Одринският мир от 1829 г. донася огромно разочарование на българския народ, взел масово участие с оръжие в ръка и друга всестранна подкрепа на руската армия, а останал под робство без никакви гаранции и защита. След това последва най-голямото преселение в новата българска история: от септември 1829 до юли 1830 г. над 130 000−150 000 българи напускат родните си места и се преселват във Влашко, Молдова и преди всичко в Русия (Бесарабия).

[13] *„В 1854 пак щом минаха под Силистра, издадоха прокламация на български…“*. По време на Кримската война 1853−1856 г. главнокомандващ руските войски в южното направление е ген. Иван Паскевич. През април 1854 г. той се обръща с възвание на български език към българите в Турция да се вдигнат на въстание в тила на врага или да се включат като доброволци в руската армия. Хиляди българи се отзовават на този призив. През есента на 1854 г. руската армия се изтегля, като българските доброволци са принудени да останат и да се заселят в Русия.

[14] *„Сега вече от как я победиха европейците под Севастопол…“*. Георги Раковски има предвид превземането на руската крепост Севастопол през 1856 г. от обединените армии на Турция, Франция, Англия, Австро-Унгария и Сардинското кралство, завършило с военен разгром на Русия и приключване на войната с Парижкия мирен договор от 30 март 1856 г.

[15] *„…върнаха са в милото си отечество още преди Танзимата…“*. Танзимат е наименованието на периода на реформи в Турция, които имат умерен характер в буржоазен дух. Танзиматът започва с публикуването на Гюлханския хатишериф през 1839 г. След Кримската война от 1853−1856 г. Танзиматът навлиза в нова фаза. Под натиска на западноевропейските държави през 1856 г. султанското правителство публикува Хатихумаюна, който е продължение на реформите (много от които останали само на книга), с подобрение на държавното управление, съда и администрацията, дава се възможност на християнските народи да водят борба за граждански права и културно-национално самоопределение.

[16] *„…а това са издействува от покойнаго княза С. Вогориди“*. Княз Стефан Богориди (1780–1859 г.). Висш турски сановник, роден в Котел, по бащина линия внук на Софроний Врачански. Каймакам (управител) на Влашко (1821 г.) и на Княжество Молдова (1822 г.). През 1829 г. Стефан Богориди е издигнат за съветник на султана до края на живота си, като му е дадена титлата „княз“. Княз Стефан Богориди издейства от султана разрешение за построяване на българска църква в Цариград и подарява място за строеж на църквата „Св. Стефан“. Днешният храм „Св. Стефан“ е построен изцяло от железни платна (единствената православна желязна църква) и е осветен през 1898 г.

Дата на подаване на материала – 4.10.2022 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.11

ПРИНОСЪТ НА МАРИН ДРИНОВ В СПОРОВЕТЕ ЗА ПРИНАДЛЕЖНОСТТА НА СЛАВЯНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В МАКЕДОНИЯ В КРАЯ НА XIX ВЕК

Петко Христов

Доцент, д-р, Институт по етнология и фолклористика
с Етнографски музей при БАН,
ул. „Московска“ 6-А, София 1000, България,
e-mail: hristov_p@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-3589-4668

Статията е посветена на активното участие на Марин Дринов в споровете в славистиката от края на XIX век за етническата принадлежност на населението от региона на Трън и Пирот в българо-сръбското пограничие, както и на славянското население в Македония. В тези спорове националните пропаганди залагат на езикови и етнографски факти, провъзгласявани за етнически маркери, като особеностите на диалекта, спецификата на фамилните празници от типа на сръбската слава и т.н. В отговор на спекулациите на някои сръбски и руски учени, специално на тогавашния руски консул в Битоля Иван Ястребов, Марин Дринов публикува свои изследвания за българския характер на езика и културата на това население.

Статията представя социалния контекст и приносните моменти по темата в изследванията на Марин Дринов, по това време професор в Харковския университет.

***Ключови думи**:* Марин Дринов, идентичност, фамилен празник, *слава*

MARIN DRINOV'S CONTRIBUTION TO THE DISPUTES OVER THE IDENTITY OF THE SLAVIC POPULATION IN MACEDONIA IN THE LATE 19TH CENTURY

Petko Hristov

Assoc., Ph.D., Institute of Ethnology and Folklore Studies with
Ethnographic Museum at BAS, 6-A Moskovska St., Sofia 1000, Bulgaria,
e-mail: hristov_p@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-3589-4668

The article is dedicated to Marin Drinov's active participation in the late 19th century disputes in Slavistics over the ethnic affiliation of the population of the region of Tran and Pirot on the Bulgarian-Serbian border as well as of the Slavic population in Macedonia. In these disputes, national propaganda relies on linguistic and ethnographic facts proclaimed as ethnic markers, such as the dialect characteristics, the specific character of the family celebrations of the Serbian *slava* type etc. In response to the speculations of some Serbian and Russian scholars, particularly the then Russian consul in Bitola, Ivan Jastrebov, Marin Drinovhas published his own study on the Bulgarian nature of the language and culture of this population.

The article presents the social context and the contributing points on the subject of the research of Marin Drinov, professor at Kharkiv University at the time.

***Keywords**:* Marin Drinov, identity, family celebration, *slava*

Събитията от началото на 1878 г., довели до подписването на Санстефанския мирен договор, донесъл свободата за България и независимост за Сърбия, както и решенията на Берлинския конгрес и уточняването на държавните граници на Балканите, поставят българското население от пограничието със Сърбия (конкретно районите на Трън и Пирот), както и от Македония, в ситуацията на „време разделно“ (с прекрасната метафора

на Антон Дончев), в която географската граничност е подложена на силна политизация и пропаганден натиск. И в Трън (днес в България), и в Пирот (днес в Сърбия), и в селата около Куманово и Крива паланка (днес в Република Северна Македония) се оформят просръбски и пробългарски „партии“, чиито водачи от името на местното население пишат благодарствени адреси, прошения и петиции и до княз (по-късно крал) Милан, и до руския император и генералния щаб в Сан-Стефано, и до представителите на Временното руско управление в София с цел да се докаже едната или другата етнонационална принадлежност. В пропагандния дискурс е включена етнографска „аргументация“, съдържаща като етно-идентификационни маркери за сръбска принадлежност, като „*српски језик, српско име, обичаје и ношњу*“ (от Трън) и „*обичаје, славе, заветине*“ (от Гниляне) и т.н. (Srbija 1878, 189, 323). В Прошението на населението от Стара Сърбия (неназовани жители на Пирот, Трън и Враня) до император Александър II се изтъква, че „българските чорбаджии“, покрай другите злосторства, причинени на местното население, „нашата свята сръбска слава явно в черквите жигосваха“ (Srbija 1878, 208). По този начин местният обичай за почитане на светеца покровител на семейството, назоваван *светъц* в тези региони, разглеждан като сходен (и дори идентичен) със сръбската *слава*, максимално се идеологизира в дискурса на политическите противоречия. Показателна е появилата се на страниците на вестник „Српске новине“ (бр. 81/11.IV.1878 г.) статия на Сретен Л. Попович със заглавие „*Где је Србин, ту је слава*“, описваща празнуването на светец в Брезнишко, намиращо се на по-малко от 50 км от София (Stojančević 1995, 291).

За честта и доброто име на авторитетната сръбска етнографска наука по това време трябва да се изтъкне, че в този период агресивният пропаганден дискурс, използващ етнокултурните особености на региона за обслужване на политически амбиции и претенции, остава затворен на страниците на масовия печат и публицистичните издания. Някои от крайните „недоразумения“ в патриотарските съчинения на Милош Милоевич и неговите следовници, издигнали лозунга „Където има слава, там има сърбин“, са приети доста хладно и дори с ирония от сериозните представители на науката в Белград[1].

Все в духа на времето, като част от идеологическата борба за национална (и териториална) принадлежност, някои от местните първенци на българското население от Трънския край предприемат активни действия за запазване на българския характер на региона и включването му в пределите на новосформираното Княжество България. Несъгласни със засиления натиск и просръбската ориентация на част от членовете на Временното управление в Трън, група местни първенци напускат града и се установяват в София, където работят в тясна връзка със Софийския митрополит Милетий и проф. Марин Дринов, завеждащ през 1978–1879 г. Отдела за народното просвещение и духовните дела в рамките на Временното руско управление на България. По техен съвет и с тяхна помощ 53 народни представители предприемат пътуване до Сан Стефано и поднасят благодарствения адрес на княз Николай Николаевич по повод Освобождението на България (Manolova-Nikolova, Zheleva 2014, 275). Сред пратениците е и Тако Пеев от с. Ярловци, Трънско, на когото местните първенци на 20 май 1878 г. дават пълномощно, в което между другото се казва: „*На Трънския гражданин г. Тако Г. Пеев, който ся опълновластява от Трънските жители да изяви и представи където трябва тукашното население като чисто Българско и да търси да бъдем присъединени с братята си Българе в Блъгарското Княжество*“[2]. Самият Тако Пеев пише на упълномощилите го трънчани на 2 юни 1878 г.: „*Знаете ли че цела България се гордее сос нас тоест Трън и Пирот? Малко ли е един министър Дринов да каже: Може България без княжество да остане, а без Трън, Пирот и Враня нема да остане*“[3]. Благодарение на усилията на редица дейци и на постоянно поддържаните от Тако Пеев контакти с проф. Марин Дринов, княз Дондуков-Корсаков, ген. Анучин, софийския

[1] Срв. реферата на С. Новакович и М. Куюнджич върху книгата с песни на М. Милоевич от „Права Србија“ в *Гласник Српског ученог друштва*, Књ. 38. Београд, 1873.

[2] Регионален исторически музей – Перник, Н.Сп.ф.-159 (цит. по Manolova-Nikolova, Zheleva 2014, 277).

[3] Регионален исторически музей – Перник, Н.Сп.ф.-161 (цит. по Manolova-Nikolova, Zheleva 2014, 278).

губернатор Алабин и други представители на Временното руско управление, става възможно руската дипломация в лицето на граф Шувалов да запази и включи района на Трън и Брезник в новообразуваното след Берлинския конгрес Българско княжество (Manolova-Nikolova, Zheleva 2014, 275).

Дискусията за *славата* като семеен обичай и проблематизирането му в дискурса за етнонационалната идентификация на населението в централната част на Балканите не свършва с установяването на политическата граница през 1879 г., а взема особено големи размери през последното десетилетие на XIX и началото на XX век. В периода непосредствено преди Балканските войни, а и след това – в целия междувоенен период, центърът на българо-сръбските спорове вече се измества от Пиротско-Трънско-Кумановския регион към южната част на т.нар. от Йован Цвийч „Централен“ Балкански тип. Във фокуса сега е Македония и пропагандно-националистическият дискурс свободно и нашироко борави с езиковедски, исторически и етнографски факти и особености, в повечето случаи откъснати от естествения им културен контекст (Hristov 2004, 35–55). На фона на споровете за характера на езика и диалектите на населението между реките Тимок, Морава и Искър, както и в Македония – например дискусията за езика между Александър Белич и Беню Цонев, за историческите географски граници на България и Сърбия, в която основен аргумент се оказват старите географски карти на славистите от XVIII и XIX век, особена тежест придобива пропагандната употреба на етнокултурните традиции и най-вече на семейно-родовите празници *слава* и *служба*. Фокусирана върху етнонационалния характер на населението в Македония, дискусията за етно-идентификационния характер на обичая *слава* започва още в края на XIX век между българина Марин Дринов, тогава професор в Харковския университет в Руската империя, и тогавашния руски консул в Битоля Иван Ястребов (Drinov 1911; Jastrebov 1886).

През юли 1879 г. Ястребов е назначен за руски консул в Призрен (днес в Република Косово), където се сприятелява със сръбския политик Стоян Новакович, с когото разменят писма, в които се говори и за Македонския въпрос. В тях Ястребов изказва мнението, че Сърбия трябва: „… да даде по-голям отпор срещу българската политика в Македония“. Нещо повече, Ястребов използва за доказване на тезата си предоставените му от българския общественик Васил Икономов записки върху народните обичаи и песни от региона на Дебър в Северозападна Македония, които публикува в сборника си „*Обычаи и песни турецких сербов*“, издаден в Петербург през 1886 г.

Тази книга е един от първите трудове в руската наука, които са откровено антибългарски. Това предизвиква реакция в средите на руските слависти и в отговор на този сборник Марин Дринов публикува статията си „*Несколько слов об языке, народных песнях и обычаях дебрских славян*“, в която прави аргументирана и сериозна критика на Ястребов и неговите тези за етнонационалния произход на славянското население в Македония. Първата част на статията, излязла с известни поправки и в отделно книжно тяло през 1888 първо на руски, а следващата година и на български език (Drinov 1889), има чисто филологически характер и в нея Дринов разглежда езика на песните от Дебър, публикувани от Ястребов, като го сравнява със сръбския език и с българските наречия (Drinov 1911, 372–385). Той изтъква, че изобщо Ястребов не е схванал всичките отсенки на местното наречие и е записал погрешно песните. Преди всичко, в желанието си да запази в песните новия сръбски правопис, Ястребов твърди неоснователно, че сръбските букви *ћ* и *ђ* се изговарят от дебърчани така, както се изговарят и от сърбите (Drinov 1911, 373–374). В случая освен върху собствените си наблюдения над произношението на дебърчаните и на другите македонски българи, Дринов се опира и на авторитетните свидетелства на Вук Караджич, Стефан Веркович, Виктор Григорович, Партений Зографски, братя Миладинови и проф. Кочубински. След това той разглежда особеностите на това дебърско наречие, които показват, че последното спада към българския, а не към сръбския език, като например преходът на глухите гласни „ер-голям“ и „ер-малък“, замяната на юсовете, изгубването на склоненията, образуването на сравнителна и превъзходна степен посредством частиците по- и най- (Drinov 1911, 382), употребата на разнообразни постпозитивни членове, изгубването на неопределеното наклонение и т.н.

Във втората част на статията си Марин Дринов разглежда обичаите и обредните песни на българското население в региона на Дебър, като се спира преди всичко доста об-

стойно върху празника *слава*, който Ястребов регистрирал в Дебърско и на някои други места в Македония. Следвайки претенциите на Милоевич и последователите му (Drinov 1911, 389), Ястребов е убеден, че празникът *слава* „съществува само у сърбите и че го няма у друго славянско племе“ (Drinov 1911, 388–389). От това заключава, че съществуването на този празник (и свързаните с него обичаи) у македонските славяни в Скопие, Велес, Дебър, Охрид и на други места служи за най-добро доказателство, че тези славяни принадлежат към сръбската народност, т.е. са сърби. Марин Дринов доказва, че тоя празник не е само сръбски.

„*Празникът*, пише той, *който ни занимава тук, съществува не само у сърбите, но и у българите, у гърците, у румънците, у православните албанци, най-сетне и у русите, с една реч – у всичките православни християни в Европа, между които всичката разлика относно тоя обичай се заключава в по-голямата или по-малка негова запазеност и в някои чисто, външни особености*“ (Drinov 1911, 390).

И посочва, че в цяла България съществуват всичките видове на тоя празник: семеен, селски, еснафски, енорийски и най-сетне училищен.

Нататък в статията Марин Дринов се спира и върху други празници, които занимават Ястребов, като Бъдни вечер, Коледа, Нова година, Богоявление, като доказва, че и те не са само сръбски (Drinov 1911, 396–405):

„*Тези празници и обичаи*, пише Дринов, *съществуват и във всичките български краища, и то под същите наименования, каквито намираме у сърбите. Разликата се състои само в малочислени и неважни особености. Заслужва да се забележи, че и в тези дреболии дебърските коледни обичаи са по-близки до общобългарските, отколкото до сръбските*“ (Drinov 1911, 396).

Марин Дринов изтъква и несъстоятелността на бележките на Ястребов върху пролетните обичаи, които съществували у дебърските славяни на *Чист понеделник*, Лазаровден, Великден, *Светлия петък*, Гергьовден и Първи май. Като говори за дебърските песни, публикувани в книгата на Ястребов, той се спира върху мнението на някои нейни рецензенти и доказва, че тези песни не са сръбски и че почти всички са известни от по-ранни публикации и то „в по-голямата си част в най-добрите и най-изправните български списъци“. Той акцентира върху образа на Крали Марко, когото Николский, един от рецензентите на Ястребовата книга, нарича „*херой на сръбския епос*“. Българският учен възразява:

„*Наистина, било е време, когато Марко Кралевич се е смятал за херой само на сръбския епос; но това време е минало вече отдавна. Наблюденията над народната словесност и преданията на българите откриха, че последните са по-богати от сърбите с песни и предания за тоя херой. Най-новите сравнителни изучвания на българските и сръбските песни за Марка Кралевич доведоха дори до заключението, че тяхната люлка трябва да се търси не в Сърбия, а в онази страна, в която е минала по-голямата част от живота на Марко и която винаги, като захванем от IX век, се е наричала българска страна, както се нарича и сега, както са я наричали и най-близките съвременници на тоя херой: албанецът Иван Музаки, известните сръбски писатели Владислав Граматик и Михаил Константинович от Островица и пр.*“ (Drinov 1911, 411).

Статията на Марин Дринов има не само национално значение, но намира широк отзвук и сред световната славистика от това време. За тази статия на Дринов и за тезите на Ястребов харковският професор Степан Михайлович Кулбакин казва: „*Това несъмнено тенденциозно и неоснователно твърдение на Ястребов, поддържано от някои благожелателни рецензенти на неговия сборник, като Николски, намери у М. С-ча* (Дринов) *сериозен, но заедно с това и спокоен критик, който без всякаква мъка доказа, че нито в езика на дебърчаните, нито в техните обичаи, нито в техните идеи има нещо специфически сръбско*“[4].

[4] Цит. по: **Филипов, Н.** Марин Дринов. − https://liternet.bg/publish10/nfilipov/mdrinov.htm.

Дискусията за народностния произход на обичаите *слава, служба*, както и на общоселските курбани, продължава и през първата половина на XX век. Подготовката на мирните договори в края на Първата световна война, определяна и в България, и в Сърбия като „национална катастрофа“, провокира нов изблик на агресивни пропагандни дискурси, в които етнографските факти са привеждани и от двете страни като „обективни доказателства“ за сръбския или за българския характер на населението от пограничните региони и в Македония. Използването на обичая *слава* от Йован Цвийч като национален маркер достига своя завършен вид в капиталното му съчинение „*Балканско полуостров и јужнословенске земље*“. В него *задругата* като народна институция, заедно с почитането на генеалогията и особено на обичая *слава* като белег за патриархалност, наред с фолклора, историческите предания и Крали-Марковия епос, са обявени за характерни само за сърбите на Балканите или в най-добрия случай – за южнославянското племе, в което той включва сърби, хървати, словенци, шопи и македонци (Cvijić 1922, 264, 276; Cvijić 1931, 14, 25, 113, 140, 142, 174). Наблюдаваните сред власи, арумъни и албанци католици варианти на семейно-родов празник са възникнали, според него, под сръбско влияние в процеса на постепенната им сърбизация. Българите („източно от Ихтиман“), турци, гърци и албанци според него нямат този празник (Cvijić 1931, 113, 150). Това е теза, която благодарение на авторитета на Йован Цвийч и неговите последователи се налага до късно в сръбската етнология. Дори обективните указания на Вук Караджич за това как „българите около Тимок славят Никулден“ (Karadžić 1987, 52–53) и то точно по традиционния за цяла България обреден начин – чрез приготвянето на рибник от тесто, е интерпретирано в по-новата литература като възприето под сръбско влияние празнуване на *слава* от заселилите се около Зайчар „тетевенци“, дошли от централната част на Стара планина (Stojančević 1995, 142).

Във връзка с доказване на етнонационалния характер на славянското население в Македония противопоставянето „сръбска“ *слава* – „българска“ *служба* придобива нови измерения през 20-те години на XX век на страниците на издаваното в София списание „Македонски преглед“ − орган на новообразувания Македонски научен институт. В дискусията за това славата само сръбски обичай ли е се включват и едни от най-известните български слависти от онова време. Началото се поставя с издаването в София през 1929 г. на обемния труд на Афанасий Селищев „*Полог и его болгарское население*“. След тази книга противопоставянето *слава – служба* се конкретизира като алтернативно на семейна *слава* празнуване на *имен ден* и като безкръвно – кръвно жертване, доколкото традиционният съвместен курбан като част от обредността на семейно-родовите и селищните празници, особено характерни за Македония, е провъзгласен за български етно-идентификационен маркер (Selishtev 1929, 276–278).

Всъщност дискусията от 20-те и 30-те години на XX век, в която се включват едни от най-известните имена на сръбската и българската наука – Владислав Скарич, Чиро Трухелка, Радослав Груич, Афанасий Селищев, Любомир Милетич и др., допринася много за това дискурсът за празника *слава* да излезе извън пропагандните клишета по страниците на публицистичния печат и политическите борби, като се превръща в стимул за по-задълбочени изследвания и обогатяването на интерпретационните техники. Започва голямата дискусия в сръбската историко-етнологична литература за произхода на *славата*, дискусия, която не е завършила и до днес (Vlahović 1998, 24). И тук сме напълно съгласни с констатацията на Миленко Филипович, че тезата за това как *славата*, назовавана още *крсно име*, като чисто сръбски белег, е: „…заблуда на романтичното и патриотично гражданство и пишещите от тази среда“, заблуда, от която „*…је само Српство имало више штете, него користи*“ (Filipović 1985, 152). Макар тук и там из научната, но особено из популярната литература, дори и в официални издания на Сръбската православна църква да се преповтарят някои от тези романтични заблуди за *славата* като сръбски етно-идентификационен маркер, сериозните учени, интерпретиращи *славата* – М. Филипович, В. Чайканович, П. Влахович, П. Ж. Петрович, Н. Пантелич, Сл. Зечевич, Д. Бандич, изтъкват предимно аграрните и интегративни функции на обредността, обединена под названието *слава*, и нейната обвързаност с култа към предците.

И въпреки че през 2014 г. *славата* е вписана от Сърбия в Листата на ЮНЕСКО за нематериално културно наследство на човечеството, за изясняване на недоразуменията

около нейния произход и идеологическата ѝ употреба като етнонационален маркер важен принос има и дискусията от края на XIX век между Иван Ястребов и професор Марин Дринов от Харков.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Vlahović, P. 1998. Krsna slava i njena uloga u porodičnom i društvenom života kod Srba. U., *Etnokulturološki zbornik*, Knj. IV, Svrljig, p. 23–32. (In Serbian).

Drinov, M. 1889. Njakolko dumi varhu yazika, narodnite pesni i obichaite na debarskite slavyane [A Few Words about the Language, Folk Songs and Customs of the Slavs of Debar]. Russe. (In Bulgarian).
Дринов М., 1889. Няколко думи върху язика, народните песни и обичаите на дебърските славяне. Руссе.

Drinov, M. Neskol'ko slov ob yazyk narodnyh pesnyah i obychayah debrskih slavyan. Sachineniya [A Few Words about the Languages, Folk Songs and Customs of the Debrian Slavs. Essays]. Trudove po balgarska tsarkovna istoria. Trudove po ezikoznanie, literaturna istoria, etnografia i narodni umotvorenia. Izdava Balgarska akademia na naukite. Sofia, t. II, s. 366–424. (In Russian).
Дринов, М. Несколыко словъ объ языкъ, народныхъ песняхъ и обычаяхъ дебрскихъ славянъ. Съчинения. Т. II. Трудове по българска църковна история. Трудове по езикознание, литературна история, етнография и народни умотворения. Издава Българска академия на науките. София, т. 2, с. 366–424.

Karadžić, V. 1987. Opisanije Srbije. Izbrana književna proza. [More Descriptions of Serbia. Selected Literary Prose]. Beograd. (In Serbian).
Караџић, В. 1987. Описаније Србије. Изабрана књижевна проза. Београд.

Manolova-Nikolova, N., Zheleva-Shekerdzhieva, P. 2014. Istoricheski izsledvaniya za Sredna Zapadna Bulgaria XV–XIX vek [Historical Research on Central Western Bulgaria 15th-19th Century]. Sofia. (In Bulgarian).
Манолова-Николова, Н., Желева-Шекерджиева, П. 2014. Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX век. София.

Selishtev, A. 1929. Polog i ego bolgarskoe naselenie [Polog and Its Bulgarian Population]. Sofia. (In Russian).
Селищев А., 1929. Полог и его болгарское население. София.

Srbija 1978. Dokumenti [Documentation]. Beograd. (In Serbian).
Србија 1878. Документи. Београд.

Stojančević, V. 1995. Srbi i Bugari 1804–1878 [Serbs and Bulgarians 1804-1878]. Novi Sad. (In Serbian).
Стојанчевић В., 1995. Срби и Бугари 1804–1878. Нови Сад.

Filipović, M. 1985. Slava, služba ili krsno ime u pisanim izvorima do kraja 18. veka [Glory, Service or Baptismal Name in Written Sources until the End of the 18th Century]. U: O krsnom imenu. Beograd, s. 151–192. (In Serbian).
Филиповић, М. 1985. Слава, служба или крсно име у писаним изворима до краја 18. века. У: О крсном имену. Београд, с. 151–192.

Hristov, P. 2004. Communities and Celebrations. The Sluzba, Slava, Sabor and Kourban in South Slavic Villages in the First Half of 20 Century [Communities and Holidays. Services, Feasts, Feasts and Sacrifices in the South Slavic Village in the First Half of the 20th Century]. Sofia, Ethnographic Institute with Museum. (In Bulgarian).
Христов, П. 2004. Общности и празници. Служби, слави, събори и курбани в южнославянското село през първата половина на XX век. София.

Cvijić, J. 1922. Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje: osnovi antropogeografije, vol. 1. Beograd, Knjizarnica Gece Kona. (In Serbian).

Cvijić, J. 1931. Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje: osnovi antropogeografije. Vol. 2. Beograd, Knjizarnica Gece Kona. (In Serbian).

Jastrebov, I. 1886. Obychai i pesni tureckih serbov [Customs and Songs of Turkish Serbs]. Sankt Peterburg. (In Russian).
Ястребов, И. 1886. Обычаи и песни турецких сербов. Санкт-Петербург.

Дата на подаване на статията в редакцията – 25.05.2023 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.12

A LESSER-KNOWN MOMENT IN CHRISTIAN RAKOVSKY'S BIOGRAPHY: HIS 1907 EXPULSION FROM ROMANIA

Flavius Solomon

Romanian Academy A.D., Xenopol Institute of History, Str. Codrescu 6,
Pavilion C OP 6, CP 1313 RO - 700479 - Iași, Romania,
e-mail: flavius.solomon@xenopol.acadiasi.ro,
ORCID: 0009-0007-4468-7069

In early July 1907, invoking the stipulations of the "Law Concerning Foreigners," which had been passed in 1881, the Romanian government took the decision to expel from Romania the well-known Socialist activist and militant, Christian Rakovsky. This decision sparked a heated journalistic and legal debate, both inside Romania and outside its borders. The Romanian Liberal government, headed by Dimitrie A. Sturdza, was accused, in particular, of having resorted to a rather controversial administrative tool which seemed highly dubious from a legal viewpoint, mainly in order to consolidate its own political position and leverage. The government also aimed at discouraging and thwarting the activities of left-wing groups which had been accused of direct involvement in organizing the peasant uprising that had shaken the Romanian state earlier in 1907. Specifically, this article analyzes a number of archival documents currently held in the collections of the National Archive of the Republic of Moldova in Chișinău. These documents focus on the ways in which the Romanian authorities collected the relevant data concerning Christian Rakovsky's legal status in Romania. Apparently, the authorities built their case for Rakovsky's expulsion on the basis of the legislation regarding Dobruja's integration into Romania, which had been passed after 1878.

Keywords: Cristian Racovski (Christian Rakovsky), expulsion from Romania in 1907, history of the Romanian Socialist movement, Romanian legislation on citizenship before World War I, Dobruja

In his autobiographical work *Пережитое и передуманное* [My Life and Thoughts] (Aksel´rod 1923), published in 1923, while he was again in exile,[1] the well-known Russian Menshevik Pavel Axelrod remembered, a rather funny moment from the beginnings of his émigré experience. In 1881, having arrived in Iași from where a part of the left-wing literature printed in the West was transported to the Empire of the Romanovs, Axelrod was arrested, together with Dr Russel. "A week or so [after getting arrested], I was summoned to the chancellery, where I found all my prison mates. There were also various authorities present, even the local prefect and prosecutor. The prosecutor told us that case opened against us had been closed and that we were all free. «Does that mean – one of us asked – that we can leave prison today»? – «No, no – the prosecutor or prefect said – you are expelled from Romania, and you must indicate the border you want to use». – «However, I noted, no law in Romania stipulates administrative expulsion». – «There was no such law, but there is now; it is being adopted these days». – «But can a law have retroactive effects?» I asked the prosecutor. He replied that our matter no longer pertained to the Court but to the public administration. All this «discussion» with the authorities ended with us declaring that we would choose the Turkish border". Several days later, the group, comprising five Russian socialists, left Romania through the port of Galați on board a ship of the "Lloyd" navigation company (Aksel´rod 1923, 369–374, 377).

During the first days of July 1907, the Romanian government used the 1881 "Law on Foreigners",[2] to which Axelrod referred, to expel another notorious militant of the left-wing

[1] For biographical details and his stance on the Bolshevik Revolution see: Ascher, A. 1972.

[2] Promulgated on 6/18 April 1881 and published in the "Official Journal" the very next day, the first article of the Law stated that foreigners living in Romania could be expelled if, through "their conduct", they "compromised the domestic or foreign safety of the state, if they disturbed public peace or engaged in actions meant to bring down public or social order in the country or abroad". The Council of Ministers took the expulsion decision (Colecțiune de legiuirile României vechi și celei noi, 754–755). Until the First World War, the "Law on Foreigners" represented the legal ground for expelling numerous people without Romanian citizenship from Romania. Concerning the expulsion of Jews: Iancu, C. 1979; Iordachi C. 2019, 352–399.

European movement, Christian Rakovsky. The event stirred a large-scale political and journalistic polemic in Romania and abroad, especially taking into account that he was a Romanian citizen, that he was on the electoral rolls and that he served as a medical officer of the Romanian army since September 1898.

The press with close ties to the National-Liberal government in Bucharest set the tone of the discussions by publishing, in the summer/autumn of 1907, a series of articles attacking the political activity of Christian Rakovsky and approving decision to deport him. In this respect, the most relevant materials were published in the "Voința națională" [The National Will] and "Secolul" [The Century] journals. They portrayed the Socialist using not only phrases commonly reserved for the foreigners expelled from the Kingdom in the same period ("conman", "fraudulent citizen", and "person subverting the social order" (Voința națională 6649, 6656), but also labels and insults that were to spice up the discussion and target him individually ("internationalist sycophant", "a homeless at home everywhere" or "leader of the Jewish gang" (Secolul 2386, 2388, 2400). In Romania, the case gained notoriety not only due to partisan journalistic stances but also to it being debated in Romanian legal circles, where even fervent supporters of the "1881 Law" had significant doubts about the legality of the expulsion decision taken by the Council of Ministers on 2 July 1907. For instance, the lawyer Mihail Mora – who supported the law "meant to spare us, at least, from the bad habits of foreigners" – contested, in an article published in October 1907 in "Revista judiciară" [Judicial Review], the legality of Rakovsky's expulsion (Mora 1907, 10–17) invoking four essential arguments. 1) The generally known information concerning the status of the Stancev – Rakovsky family in Dobruja,[3] corroborated with the legislation on the province's integration into Romania,[4] showed beyond doubt that the socialist's parents legally obtained and benefitted from Romanian citizenship. 2) The natural consequence of Gheorghe Stancev[5] and Christian Rakovsky obtaining Romanian citizenship was their inclusion into the electoral rolls. 3) A person registered within the electoral rolls can be expelled only by the decision of the Communal Council having jurisdiction over a person's place of residence. 4) In such cases, a preliminary ruling by a Court is necessary (Mora 1907): "This last aspect is crucial. If we admit that the Council of Ministers can expel someone based on an act not submitted to verification by the justice system, one can imagine the potential abuses that would be allowed to result from this. It would be a terrible weapon in the hand of governments. It would be enough to invoke an act – which nobody could appeal against or nullify – and the government could banish abroad anyone they deemed undesirable" (Mora 1907).

Meanwhile, Rakovsky made sure to publicize his position concerning the accusations brought against him, especially the contention that his Romanian citizenship was not legally granted and that he instigated the peasants to revolt. Rakovsky spoke accordingly during meetings of left-wing militants, but he also gave statements to this effect in the foreign and Romanian socialist press, mostly in "România Muncitoare" [Working Romania] and other famous publications. Constantin Mille provided him with another occasion in this respect, though Rakovsky said they were not on the best of terms. Mille published his letter titled *The Government and the Socialists* in the 28 April 1907 issue of "Adevărul" [The Truth]. In that letter, Rakovsky accused the government led by Dimitrie A. Sturdza that it took advantage of the peasants' uprisings to launch an intimidation campaign against those "who disturb the harmony of our political parties." In his opinion, it was precisely the goal of the expulsion campaign targeting numerous peo-

[3] The family name in the Romanian public records documents was Stancioff (Stancev). Cristian (Krâstiu/Krăstiu) took the name Rakovsky (In Romanian spelt: *Racovski*) at 14 to honour his uncle Georgi Rakovsky, a renowned activist of the "Bulgarian Revival" (Chernyavskiy, Stanchev, Tortika (Lobanova) 2014, c. 16–21; Solomon 2011, p. 273).

[4] *The Law for the Organisation of Dobruja*, promulgated on 9 March 1880, marking the end of the *ad-hoc* regulations and the beginning of the *exceptional regime* (valid until 1908), stated under article 3 that "all the inhabitants of Dobruja who were on 11 April 1877 Ottoman citizens become and are Romanian citizens". Article 13 stipulated: "Only the inhabitants residing in Dobruja on 11 April 1877 and entitled under Ottoman laws, Romanians and the persons entitled through Article 7 of the Romanian Constitution can buy rural buildings in Dobruja" (Iordachi 2002, 24).

[5] Christian Rakovsky's father.

ple without Romanian citizenship. Though he remained highly critical of the Conservatives, too, in the matter of his expulsion, he found them more cautious. He stated, "They were hampered by the formal prescriptions of the law that did not allow the Romanian citizens to be banished" (Adevărul 6349). The same journal, "Adevărul" – in an interview published in the 5 July 1907 issue – featured Rakovsky with new details on his citizenship. He insisted on certain "Turkish documents" issued before 1877, "established by the central commissions of 1880". From his perspective, they proved that his father and grandfather had lived in Dobruja up to that year (Adevărul 6349).

Two years later, in 1909, Rakovsky published the book (including a collection of documents) titled *Din regimul arbitrariului și lașității* [Excerpts from the Regime of Arbitrariness and Cowardice] (Racovski 1909), featuring many files referring to this case, some of them even extracted from "the Turkish documents". He developed the idea of the exclusively political motivation of his expulsion. In his opinion, the Council of Ministers took that decision due to the pressures made by Russia on Romania, especially following the "Potemkin" incident (Kardashev 2008, 97; Grosul 2007, 395–413). In addition, he claimed, the Sturdza government used the peasants' uprisings of February-March 1907 as a pretext to annihilate the socialist circles. Besides discussing the grounds for his expulsion, the most significant part of the book details how the Romanian authorities collected and used the information which later served as legal grounds for the expulsion (Racovski 1909, 123–178). Rakovsky accused, especially, Ion I. C. (Ionel) Brătianu, at that point the Minister of Foreign Affairs, of using his personal relationships and increasing authority among the Liberals to launch a denigration campaign against him.

The documents published by Rakovsky nine decades ago, many made available by people with a significant political influence, account for a small part of a systematic action initiated by the Romanian central and local authorities and by the Romanian diplomatic representatives from several European states to collect a comprehensive file comprising of the expulsion-related documents. In this respect, in what following lines, I will discuss some documents included, since 1907, in the "Doctor Christian G. Stancioff-Racovski" file[6] managed by the *Siguranța* (Romanian secret police) under file number 6/53/1907.[7]

One of the main conclusions drawn form a thorough reading of this file, starting from the first pages, concerns, as one the most striking aspects, the tension created by the "Rakovsky case" within the central and local Romanian political circles in early 1907. In this respect, one of the most important pieces is a personal letter written in French, on 9 April 1907, by the prefect of Constanța, Scarlat Vârnav, to Ionel Brătianu, which I quote here in full:

Monsieur le Ministre et très cher ami,

Croyez bien que je fais tous mes efforts pour donner à vos intentions la suite qu'elles comportent.

Je n´ai pas à louer mon activité; je n´en suis pas juge, je puis cependant affirmer que j´ai peiné des jours et des nuits sur l´affaire Racovsky; tâchant de découvrir tout ce qui était de nature à mettre en évidence le rôle de ce misérable.

Je suis pénétré du devoir qu´il y a pour nous de venger sur cet étranger tant de sang roumain qui a coulé en partie par sa faute.

J´ai fait toutes les recherches dans ses papiers; j´ai demandé et obtenu l´article de l´Humanité de M. Jaurès; je fais en ce moment dresser des actes prouvant que cet individu, en qualité de conseiller général du Département, désigné pour présider les élections – le sort (?!) lui a donné précisément comme mission la présidence de ces élections dans la sous-préfecture de Silistra Nouă, la seule où nous ayons une population bulgare compacte – a usé de la charge que la loi

---

[6] For a small part of the Romanian archives concerning Cristian Rakovsky see: **Racovski.** Dosar secret. 2008.

[7] That file was part of the Romanian archival deposits transferred to the USSR by the Soviet occupation authorities after 23 August 1944. Currently, it is included in Collection 691 "Direcția Generală a Poliției și Siguranței României, or. București" [General Directorate of the Romanian Police and *Siguranța*, city of Bucharest] within the National Archive of the Republic of Moldova, in Chișinău. Some "*Siguranța*" Collection documents were returned to Romania in the early 1960s.

lui a donnée pour faire, la veille de chaque élection, des réunions préparatoires d´électeurs, auxquels il recommandait de n´élire, à aucun prix, les candidats roumains et de donner leurs votes aux seuls bulgares d´origine.

J´ai cherché dans tous les dossiers de la Préfecture et de la Police de Constanța, dans ceux de la ville de Mangalia et de la commune de Gherengic[8] *le fameux N° 748, année 1902, dont Mr Corbescu fait mention dans sa lettre du 2 Avril.*

N´ayant pas trouvé au dit N° ce que nous cherchions, j´ai fait une révision totale des dossiers en remontant en arrière de 1902.

Je n´ai pu trouver jusqu`à présent qu´un seul acte, sous N° 4597 de 1902, dont copie annexe, qui se réfère au père du dit Stanciof.

J´ai fait rechercher les tableaux statistiques dressés en 1880 et contenant, à cette date, la nomenclature nominale de tous les habitants du Département. Ces tableaux sont introuvables, aussi bien ceux de la préfecture de Constanța que ceux de la sous-préfecture de Mangalia.

Que les actes ont existé, j´en ai la preuve vu les lettres d´envoi que je trouve à la Préfecture, mais les annexes ont disparu aussi bien de l´archive de la préfecture que des dossiers de Mangalia. Il ne reste plus qu´à envoyer chercher en Bulgarie le certificat original sous N° 748; pour ce faire, je vous prie de me communiquer quel est <u>le dépôt de recrutement</u> dont dépend le village de Cottel; c´est là, seulement, que ce document peut être retrouvé. J´attends, à ce sujet, vos ordres pour expédier, dans le plus bref délai, un agent sûr à cette destination.

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre, l´assurance de mes sentiments du tout affectueux dévouement.

(ss) Sc. Vârnav

P.S. Au moment de clore cette lettre, je suis avisé télégraphiquement de Gherengic que l´archive pour l´année <u>1892</u> est incomplète et qu´il y manque aussi bien à l´enregistrement que dans les dossiers les N^os^ depuis 740 jusqu`à y compris 749. J´ai fait donner ordre que toute l´archive pour 1892, aussi bien que les registres, me soient expédiés d´urgence à Constanța. Nous sommes évidemment sur la voie; malheureusement, la pièce, comme toutes les autres que nous recherchions, parait devoir nous échapper (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 19–20).

This letter also highlights the high degree of uncertainty in connection with the attempts of the Romanian authorities to find a legally sound pretext for issuing the decision to expel Rakovsky. The authorities were at pains to find decisive evidence about his lack – or illegal granting – of Romanian citizenship. This state of uncertainty was heightened by the fact that the evidence presented to the authorities tended to show the contrary. For instance, following intensive searches, on 9 April 1907, the county (*plasă*) (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 17) deputy prefect of Traian, Medgidia, and Mangalia reported, in all disappointment, that, in 1880, Gheorghe Stancev was on the electoral roll of the Ghelengic commune (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 17). The various demands addressed to the Ministry of Finances were equally fruitless, including that of 12 April 1907 sent by the Service of the General Police and Statistics with the aim of inquiring about the passport visa registries for 1878-1880 concerning the border points of Ilanlâc and Cara-Omer. Their goal was to discover the types of passports which Christian Rakovsky's father used to cross the border (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 23).

Given the lack of reliable domestic leads, the Bucharest government contacted Romanian diplomats from several European states, especially Bulgaria, Switzerland, France and Germany. As is apparent from the archival file discussed here, Bulgaria – where they hoped to find the mysterious "certificate 748" – was a prime target in this respect.

In early March 1907, the Romanian diplomatic agent in Sofia, Mișu, reported to his superiors in Bucharest that the Bulgarian Ministry of Internal Affairs and the Police Prefecture in Sofia had issued him a certificate stating that there was no surveillance file concerning Rakovsky (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 5). Mișu added that he went beyond the formal correspondence with the Bulgarian authorities. He got in touch with several Bulgarian officials of various ranks who provided him with intelligence on Rakovsky's visits to Bulgaria, on the

[8] A village near Mangalia, also called Ghelengic. Present-day Pecineaga.

speeches he held during the sessions of the socialist circles, and on the likelihood of his presence on a communal electoral roll as a Bulgarian citizen (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 5 verso−6). A month later, more information became available, with data provided by the local authorities in Kotel, through the Ministry of Internal Affairs: Rakovsky's parents had apparently emigrated to Romania with him in 1880.

In March-June 1907, Sturdza, Brătianu and other authorities in Bucharest repeatedly contacted Mișu, asking him to provide various documents or relevant details concerning the papers already delivered. Hence, on 28 April 1907, the diplomatic agent in Sofia sent a report to Dimitrie A. Sturdza stating that, following "private letters" from Ionel Brătianu, he liaised with the Bulgarian authorities to obtain official information regarding the Stancev – Rakovsky family (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 34). Subsequently, to complete the report, Mișu sent several copies of Bulgarian Public Records certificates, including Certificate 748 of 3 March 1902, issued by the Kotel Townhall, based on which Christian Rakovsky was removed from the Bulgarian recruitment lists, as he was considered a Romanian subject (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 37)[9]. Mișu also sent a copy of a "Public Records Certificate" of 19 April 1907, also issued by the Kotel administration. It confirmed that Christian Rakovsky's parents "had left the town in the spring of 1881 and settled in Mangalia. Still, they had presumably lived "in Dobruja even before, working in cattle farming and agriculture" (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 37)[10].

Another research lead which could facilitate the issuing of the expulsion decision concerned Rakovsky's potential professional activities abroad. In a note of 11 April 1907, Ionel Brătianu personally asked the Romanian minister in Paris, Grigore Ghika, to notify him urgently "si le Docteur Rakovsky a servi dans le courant des dix dernières années, comme médecin d'arrondissement de la Ville de Paris, ou a été sous toute autre forme au service de l'État français." (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 15). In response to the repeated requests of Sturdza and Brătianu to provide detailed information about Rakovsky's stays in France, Ghika sent a thorough report on 18/31 May 1907, which can serve as crucial documentary evidence to fill the lacunae in the socialist's biography, especially certain aspects concerning his presence in Mornex (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 44–45 verso) (in 1891) and Nancy (in 1894), his settling in Montpellier in 1896 with his girlfriend Elisabeta Ryabova, and the PhD he received from this university in July 1897 (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 44–45 verso). However, the conclusions formulated by the Romanian envoy in the French capital did not seem to be particularly useful in the final drafting of the expulsion decision. "All of the above shows that Rakovsky [with uncertain citizenship status] applied for naturalization in France, but he never worked in Paris or the surroundings as a district physician, nor did he practice medicine, even privately. He was never invited to leave the French territory, either" (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 46). Hence, in late May 1907, Ghika got orders from Bucharest to further research the matter "immediately, focusing on determining the nature of the acts based on which Rakovsky obtained the right to stay in France and to clarify with the Bulgarian diplomatic agency in Paris whether he was included in their lists as a Bulgarian citizen" (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 68).[11]

The documents discussed above show that, due to the need for more reliable legal documents in order to categorize Rakovsky as a foreigner, many central and local decision-makers were gradually engulfed by increasing doubts regarding legality of the entire endeavour. On the other hand, the government's temptation (mostly visible in the case of Ionel Brătianu and his closest advisors) of using the peasants' uprisings as a pretext for their own power consolidation made the ever more vocal political left a natural and direct target, given that it had no means to respond in kind to forceful actions by the government. This led to a hastening a radical decision in the Rakovsky case, since he was increasingly viewed as a spokesperson for the "anarchists". This ambiguity is apparent even in the documents included in the above-mentioned archival file. In mid-June 1907, for instance, the same prefect of Constanța, Vârnav, explained to the Bucharest authorities that raising the question of removing Rakovsky from the County Council was impossible. One of the reasons was the lack of consensus in this respect and the fear of setting an unfortunate precedent,

[9] See appendix 1.
[10] See appendix 2.
[11] See for more details the report of 20 June 1907 (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 72–73 verso).

given that Vârnav had presumably always followed the letter of the law.[12] However, Vârnav militated for expulsion, being convinced that "enough elements justify it" and that "Russia would be happy to receive him" stance (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 71 verso). The Minister of Justice, Toma Stelian, expressed similar ideas. He explained the delay in the final approval of the expulsion decision by the "election period when it would be advisable to refrain from conducting campaigns supporting this expulsion" (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 71 verso). Without waiting for any further reliable evidence to fully justify the enforcement of the provisions under the "Law on Foreigners", on 2 July 1907, following a joint formal request by Ionel Brătianu and Ion Panaitescu (accusing Rakovsky of "fraudulently obtaining Romanian citizenship in Dobruja" and of fomenting "dangerous agitations against State security") (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 81), the Council of Ministers ordered the expulsion. The decision stated that Rakovsky purportedly was a "Bulgarian subject" (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 82),[13] though the documents which were available to the authorities could not confirm it beyond a reasonable doubt.

Viewed from a broader perspective, the administrative measure of Rakovsky's expulsion from Romania should be analysed against the background of domestic Romanian political developments in the late 19th and early 20th centuries. This period was marked, among other things, by the gradual rise of the socialist current and by the significant complications that some left ideologists and activists created for Romania's relations with Russia.

Though the ideological debates within the Romanian socialist current led to various conflicts and internal ruptures over time, the most significant was the 1899 "treason of the generous faction" (Jurca 1994, 42–47). However, the intellectual and political stature of many representative figures of Romanian Socialism – also reflected in their close ties to some influential personalities of the European socialist current (Karl Kautsky und…) – turned the Left into a force with significant growth potential. These ideological debates went beyond general and theoretical discussions regarding the shape and future development of Romanian society and its possible evolution paths (a landmark moment in this respect is the debate between Dobrogeanu-Gherea and Maiorescu (Ornea 1982, 326 ff.). These debates also resulted in increasing demands for substantial reforms. Most liberals (including the neophytes – former socialists) and conservatives saw these demands as "utopian" and "anarchic". This framework of interpretation also explains the authorities' growing interest in Rakovsky's activities, since he was seen as the primary ideologist of the socialists within the Kingdom. Even before the government change of March 1907, several prefectures where the socialist worked received requests for his surveillance. Reacting to such a request from the Ministry of Internal Affairs, the prefect of the Covurlui County sent a reply, on 25 January 1907, countersigned by the local chief of the General Police and Statistics Service. He demanded approval for additional measures to be taken "against doctor Rakovsky", "this parvenu of foreign nationality", who, "by propagating his socialist ideas, has become increasingly dangerous for our public order and social situation" (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 1). The adding to the "Rakovsky file" of certain relevant data that would have been of great interest to the authorities for preparing the legal ground for the future expulsion predates the "jacquerie" of 1907 (Eidelberg 1974) and the coming to power of the Liberals. In March 1906, the Constanța deputy prefect, Zadic, reacted to his superiors' demands, penning a brief biographical presentation of the surveyed socialist. It showed that the initial inclusion of Gheorghe Stancev in the electoral rolls of Ghelengic, in 1880, was based on his rights as an inhabitant of Dobruja before 1877.[14] His close surveillance, even before 1907, was no secret to Rakovsky

[12] The cautious reaction by the Constanța prefect may have been influenced by the reserved attitude of the military authorities concerning such an endeavour and by Prince Ferdinand's stance (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 71).

[13] See appendix 4.

[14] "Both Cristea Stancioff and Ana Stancioff (also called Racovski) are children of the late Gheorghe Stancioff, the owner of around 800 hectares in Ghelengic, of which he owned 132 hectares, 2876 square metres since the period of the Turkish empire. So, Gheorghe Stancioff was part of a Turkish *raya*, hence included in the electoral rolls of the Ghelengic commune in 1880, given that we found no files or lists before, except for an 1879 file featuring a service provider list with the name Gheorghe Stancioff on it. Thus, Gheorghe Stancioff, the owner of «*tapu*» in Ghelengic since the times of Turkish domination can only be viewed as a part of the Turkish *raya*; everybody in the locality knows him as such" (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 18–18 verso). "*Tapu*" – Ottoman ownership document (Iordachi 2002, 28).

himself. In his above-mentioned book, *Din regimul arbitrariului şi laşităţii* he presented several documents, including a circular letter of February 1906 issued by the General Secretary of the Ministry of Internal Affairs, Rachtivan. In it, the official asked the then Constanţa prefect, Capşa, to gather, as quickly as possible, "rather accurate intelligence concerning the family and person of Dr Rakovsky", especially regarding the fact "whether, on 11 April 1877, Dr Rakovsky's father, who at that that point was in Mangalia, was a Turkish subject or whether he had another foreign citizenship." (Racovski 1909, 1–2).

From the outset, it is clear that the expulsion idea was articulated before 1907, being strongly encouraged by "the Russian interventions" (Racovski 1909, 1–2). As evidence to support this statement – along the lines of the pressures made on Romanian authorities by Russian emissaries with a view at expelling undesirable socialists from the Kingdom – an older experience of the "suspicious foreigner," (GARF, F. DPOO, op. 1898, d. 15/29, l. 44) Christian Rakovsky can be invoked. The Romanian socialist had attracted the attention of the Russian secret police as early as the late 1890s, due to his close ties to the Marxist circle known as "Osvobozhdenie truda" [Liberation of Labour], to his contacts with certain revolutionaries trying to reopen the "Romanian route" for transporting illegal literature to Russia, and later due to his participation in some left-wing groups in Saint Petersburg (Solomon 2011, 274). In June 1905, Rakovsky was among the Romanian Socialists involved in supporting the rioting sailors on the "Prince Potemkin" battleship (Kardashev 2008, 130–131). This activity did not go unnoticed by the Russian secret agents and diplomats in Romania. One should note that the Russian archival documents contain plenty of relevant data regarding the exchange of information between Romanian and Russian authorities (Kardashev 2008, 130–131). This information also touched upon the expulsion from Romania of some of the former "Potemkin" sailors, starting from 1906 (Kardashev 2008, 257 ff.).

To avoid violent reactions by the socialists and criticism from conservatives regarding the forceful expulsion of Rakovsky, the Romanian government decided to wait for him to leave for Stuttgart (Germany), where he was to attend the Congress of the Socialist International (Internationaler Sozialisten-Kongress…). The government then sent orders to the prefects of the border districts, instructing them to take all the measures necessary to prevent his return to Romania (ANRM, fond 691, opis 2, dosar 51, f. 107–198). Furthermore, the Socialist also lacked the possibility of legal action by appealing against the decision taken by the Council of Ministers (Racovski 1909, 117). He found the sought-for legal pretext in late January 1908, when the mayor of Gherengic removed his name from the electoral rolls without requesting the approval of the Local Council, as the law prescribed. Nevertheless, the Constanţa Court of Appeal rejected the request, invoking a formal legal reason: the documents submitted to the Court did not comprise a power-of-attorney authenticated by one of Romania's diplomatic missions (Racovski 1909, 123–126). However, securing a power of attorney was impossible because the Romanian diplomatic missions within the European capitals received explicit instructions to reject any request from Rakovsky or his mandataries. Hence, European newspapers and journals of various political orientations, as well as certain highly influential legal periodicals of the time discussed Racovsky's case extensively (Revue de droit…, 662–667).

Appendices

1

Sofia, [28 April 1907]. In Romanian. Copy of a certificate issued by the town hall of the Kotel commune in Bulgaria regarding the Romanian citizenship of the Stancev (Stanchev) family.

"Copy of the Certificate of [3 March 1902] issued for Dr Racovsky by the town hall of the urban commune of Kotel (Bulgaria), No. 748.

Certificate.

The present certificate was issued by the town hall of the urban commune of Kotel to attest and confirm that the young Krăstiu Gheorghoff Stanceff from Kotel is in Romania with his entire family as well as a Romanian subject, settled here before the liberation of the Principality.

According to the intelligence gathered by the town hall, he completed his military service in Romania.

The authenticity of the above is hereby certified by the signature and seal of the town hall.

The Mayor of the urban commune of Kotel, (ss) Hr. Simeanoff.

Secretary, (ss) D. Popoff.

For conformity, the Commander of the Military Circumscription of Reg. II, Lieutenant-colonel (ss) illegible.

For the translation's conformity, Plenipotentiary Envoy, Romanian Diplomatic Agent in Bulgaria, (ss) N. Mișu.

(Seal of the Bulgarian Diplomatic Agency)."

Source: Arhiva Națională a Republicii Moldova [National Archive of the Republic of Moldova] (Chișinău), fond 691, opis 2, dosar 51, f. 37.

2

Sofia, 28 April 1907. In Romanian. Copy of a certificate issued by the town hall of the Kotel commune in Bulgaria regarding the definitive settlement of the Stancev (Stanchev) family in 1881 in Mangalia, where they had also resided earlier

"Copy of the Certificate issued to Dr Racovsky by the town hall of the urban commune Kotel (Bulgaria), under No. 1725 on 19 April 1907.

Certificate.

The town hall of the urban commune of Kotel certifies that Dr K.G. Racovsky's parents left the city of Kotel in the spring of 1881 and established their residence in Mangalia, Dobruja, Romania, where Racovsky's father had also lived before, being engaged in cattle farming and agriculture.

The present certificate is issued to the Minister of Internal Affairs ex officio, and no stamp fee is applicable.

The mayor of the urban commune Kotel, (ss) D. Spiridonoff.

L.S.

Secretary, (ss) illegible.

For the translation's conformity, see the attached original in Bulgarian.

Sofia, 28 April 1907.

Plenipotentiary Envoy, Romanian Diplomatic Agent in Bulgaria, (ss) N. Mișu.

(Seal of the Bulgarian Diplomatic Agency)".

Source: Arhiva Națională a Republicii Moldova [National Archive of the Republic of Moldova] (Chișinău), fond 691, opis 2, dosar 51, f. 38.

3

Bucharest, 2 July 1907. In Romanian. Report signed by Ion I.C. Brătianu and I. Panaitescu, addressed to the members of the Council of Ministers, regarding the approval of Christian Rakovsky's expulsion from Romania.

"Dear Ministers,

Doctor Stancioff Racovski, an anarchist revolutionary – who obtained Romanian citizenship in Dobruja by fraud and thus benefited from various public positions and functions – stirs agitations that threaten State security and public order by agitating the unionized workers and by inciting them to disorders and anarchic manifestations.

For this reason, it is my honour to ask you, Dear Ministers, based on the provisions of Art. 1 of the 1881 Law on foreigners, to approve the expulsion from the country of the abovementioned individual.

Minister of Internal Affairs, Ion I.C. Brătianu [handwritten signature].

Director, I. Panaitescu [handwritten signature].
Nr. 39487 bis, 2 July 1907."

Source: Arhiva Națională a Republicii Moldova [National Archive of the Republic of Moldova] (Chișinău), fond 691, opis 2, dosar 51, f. 81.

4

Bucharest, 2 July 1907. In Romanian. The decision of the Council of Ministers regarding Christian Rakovsky's expulsion from Romania.

"No. 920 bis.

In the session conducted today, 2 July 1907, discussing the Report under No. 39487 bis of the Minister Secretary of State at the Department of Internal Affairs concerning the expulsion from the country of the Bulgarian subject Dr Stancioff Racovski, who lives in the city of Constanța.

Considering that this individual is dangerous to the State's security and order;

Based on the provisions of Art. 1 of the 1881 Law on Foreigners;

The Council Decides:

Art. I. The above-mentioned individual, Dr Stancioff Racovski, is to be expelled from the country within 24 hours from the notification of this measure, under Art. 2 of the Law mentioned above.

Art. II. The Minister State Secretary at the Department of Internal Affairs is responsible for executing and implementing this decision.

[Handwritten signatures] D.A. Sturdza, I.I.C. Brătianu, V.G. Morţun, S. Haret, A. Averescu, E. Costinescu, T. Stelian".

Source: Arhiva Națională a Republicii Moldova [National Archive of the Republic of Moldova] (Chișinău), fond 691, opis 2, dosar 51, f. 82.

REFERENCES

Adevărul, nr. 6349, 28 aprilie 1907. (In Romanian).

Aksel´rod, P. B. 1923. Perezhitoe i peredumannoe [My Life and Thoughts], kniga pervaya. Berlin, Izdatel´stvo Z. I, Grzhebina, 444 pp. (In Russian).

Аксельрод, П. Б. 1923. Пережитое и передуманное. Книга первая. Берлин, Издательство З. И. Гржебина, 444 с.

Arhiva Națională a Republicii Moldova (Chișinău) [National Archive of the Republic of Moldova] (Chișinău) (ANRM).

Arkhiv vneshney politiki Rossiyskoy imperii (Moskva) [Archive of the Foreign Policy of the Russian Empire] (Moscow) (AVPRI) (In Russian).

Архив внешней политики Российской империи (Москва).

Armata română și răscoala din 1907. Documente. 2007 [The Romanian Army and the Uprising of 1907. Documents], ed. by Florin Șperlea, Lucian Drăghici and Manuel Stănescu. București, Editura Militară, 204 pp. (In Romanian).

Ascher, A. 1972. Pavel Axelrod and the Development of Menshevism. Harvard, Harvard University Press, 420 pp.

Avramescu, T. 1973. Constantin Mille. Tinerețea unui socialist [Constantin Mille. The Youth of a Socialist]. București, Editura politică, 1973, 111 pp. (In Romanian).

Chernyavskiy, G., Stanchev, M., Tortika (Lobanova), M. 2014. Zhiznennyy put´ Hristiana Rakovskogo, 1873–1941. Evropeizm i bol´shevizm: neokonchenaya duel´ [The Life Path of Christian Rakovsky, 1873-1941. Europeanism and Bolshevism: An Unfinished Duel]. Moskva, Tsentrpoligraf, 556 pp. (In Russian).

Чернявский, Г., Станчев, М., Тортика (Лобанова), М. 2014. Жизненный путь Христиана Раковского, 1873–1941. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль. Москва, Центрполиграф, 556 с.

Colecțiune de legiuirile României vechi și celei noi, câte s-au promulgat de la 1 ianuarie 1875 până la finele anului 1885. 1885 [Collection of Laws of Old and New Romania Enacted from January 1, 1875 to the End of 1885], ed. by Ioan M. Bujoreanu, vol. III/I. București, Tipografia Academiei Române, 318 pp. (In Romanian).

Eidelberg, Ph. G. 1974. The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907: Origins of a Modern Jacquerie, Leiden, E. J. Brill, 259 pp.

Georgescu, T., Marcu, G. 1955. Potemkiniştii în România. 50 de ani de la răscoala marinarilor de pe crucişătorul „Potemkin" 1905–1955. [The Potemkinists in Romania. Fifty Years Since the Revolt of the Sailors on the Cruiser "Potemkin", 1905-1955]. Bucureşti, Editura de Stat pentru Literatură Politică, 1955, 208 pp. (In Romanian).

Gosudarstvennyy arkhiv Rossiyskoy Federatsii (Moskva) [State Archive of the Russian Federation] (Moscow) (GARF) (In Russian).

Государственный Архив Российской Федерации (Москва).

Grosul, V. Ya. 2007. H. G. Rakovskiy i sotsial-demokraticheskoe dvizenie v Rossii (konets XIX – nachalo XX vv.). [H. G. Rakovsky and the Social Democratic Movement in Russia (Late 19th-Early 20th Centuries)]. *Svyaz´ vekov: Issledovaniya po istochnikovedeniyu istorii Rossii do 1917 goda. Pamyati professora A.A. Preobrazhenskogo: sbornik statey*. [Link Through the Centuries: Selected Studies in the Source Criticism of the History of Russia until 1917. In Memory of Professor A. A. Preobrazhensky: Collection of Articles]. Moskva, Rossiyskaya akademiya nauk, Institut rossiyskoy istorii, pp. 395–413. (In Russian).

Гросул, В. Я. 2007. Х. Г. Раковский и социал-демократическое движение в России (конец XIX – начало XX вв.) [H. G. Rakovsky and the Social Democratic Movement in Russia (Late 19th-Early 20th Centuries)]. *Связь веков: Исследования по источниковедению истории России до 1917 года. Памяти профессора А. А. Преображенского: сборник статей.* Москва, Российская академия наук, Институт российской истории, с. 395–413.

Iancu, C. 1979. Les juifs en Roumanie 1866–1919. De l'exclusion á l'émancipation. Aix-en-Provence, Ed. de l'Université de Provence, 382 pp.

Internationaler Sozialisten-Kongress, Stuttgart 1907, vom 18. bis 24. August. 1907. Berlin, Buchhandlung Vorwärts, 132 pp.

Iordachi C. 2019. Liberalism, Constitutional Nationalism, and Minorities. The Making of Romanian Citizenship, c. 1750–1918. Boston, Brill, 682 pp.

Iordachi, C. 2002. Citizenship, Nation- and State-Building: The Integration of Northern Dobrogea into Romania, 1878-1913. Pittsburg, University of Pittsburg, 86 pp.

Jurca, N. 1994. Istoria social-democraţiei din România [The History of Social Democracy in Romania]. Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 408 pp. (In Romanian).

Kardashev, Yu. P. 2008. Vostanie. Bronenosets "Potemkin" i ego komanda. [Uprising. The Battleship Potemkin and Its Crew]. Moskva, 542 pp. (In Russian).

Кардашев, Ю. П. 2008. Востание. Броненосец „Потёмкин" и его команда. Москва, 2008, 542 с.

Karl Kautsky und die Sozialdemokratie Sudosteuropas: Korrespondenz 1883–1938. 1986, ed. by Georges Haupt, János Jemnitz and Leo van Rossum. Frankfurt am Main, Campus Verlag, 649 pp.

Mora, M. 1907. Cei înscrişi în listele electorale pot fi expulzaţi? [Can Those Registered in the Electoral Rolls be Expelled?]. *Revista judiciară*, issue 4, October 3, pp. 10–17 (In Romanian).

Nenarokov, A. P. 2001. Poslednyaya emigratsiya Pavla Akselroda [The Last Emigration of Pavel Axelrod]. Moskva, AIRO-HH, 166 pp. (In Russian).

Ненароков, А. П. 2001. Последняя эмиграция Павла Аксельрода. Москва, АИРО-XX, 2001, 166 с.

Ornea, Z. 1982. Viaţa lui C. Dobrogeanu-Gherea [The Life of C. Dobrogeanu-Gherea]. Bucureşti, Cartea Românească, 1982, 511 pp. (In Romanian).

Racovski, C. 1909. Din regimul arbitrariului şi laşităţii. (Contribuţie la istoria oligarhiei române). [Excerpts from the Regime of Arbitrariness and Cowardice. (Contribution to the History of the Romanian Oligarchy)]. Bucureşti, Cercul de Editură Socialistă, 239 pp. (In Romanian).

Racovski. Dosar secret. 2008 [Rakovski. Secret Lile], ed. by Stelian Tănase. Iaşi, Polirom, 272 pp. (In Romanian).

Revue de droit international privé et de droit pénal international. Tome V, 1909, p. 662–667.

Secolul, nr. 2386, 2 august 1907. (In Romanian).

Secolul, nr. 2388, 4 august 1907. (In Romanian).

Secolul, nr. 2400, 21 august 1907. (In Romanian).

Solomon, F. 2011. Un diplomat al revoluţiei. Cristian Racovski şi social-democraţia rusă în 1917 [A Diplomat of the Revolution. Christian Rakovski and Russian Social Democracy in 1917]. *Partide politice şi minorităţi naţionale din România în secolul XX* [Political Parties and National Minorities in Romania in the 20th Century], vol. 6, ed. by Vasile Ciobanu et al., Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale; Editura Kriterion. (In Romanian).

Voinţa naţională, nr. 6649, 26 iulie 1907. (In Romanian).

Voinţa naţională, nr. 6656, 4 august 1907. (In Romanian).

Date of submission: 9 July 2023.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.13

UKRAINE AND GREAT RUSSIAN POWER: CHRISTIAN RAKOVSKY VERSUS JOSEPH STALIN, 1922-1923[1]

Roger D. Markwick

Honorary Professor of Modern European History, the University of Newcastle, Australia, e-mail: roger.markwick@newcastle.edu.au,
ORCID: 0000-0002-6086-173X

The article is devoted to Ch. Rakovsky's views on the development and construction of Ukraine in 1922-1923. In this context, after the Bolsheviks began to gain power in Ukraine in 1919, he did not rely much on national self-determination. But after the introduction of the New Economic Policy (NEP) in 1921, Rakovsky adjusted his views, supported the expansion of Ukraine's autonomy and advocated the need to give more independence to some state bodies. This led to conflicts with another famous Soviet figure, Joseph Stalin. The article reveals the main points of tension between Rakovsky and Stalin, different approaches to issues of centralization of power and "nationalization", and touches on "great-Russian chauvinism".

Keywords: Ukraine, Rakovsky, Stalin, confrontation

'Soviet Ukraine … can be rightfully called "Vladimir Lenin's Ukraine." … He was its creator and architect,' declared Russian President Vladimir Putin, three days before he launched an illegal invasion of Ukraine. In Putin's mind, Ukraine is an illegitimate state: the bastard offspring of the 1917 Bolshevik revolution.'Modern Ukraine', Putin vehemently asserted, 'was entirely created by Russia or, to be more precise, by Bolshevik, Communist Russia.' (Address by the President… 2022).

Putin is right in one respect: The formation of the Ukrainian Socialist Soviet Republic (UkSSR) on 10 March 1919 and its formal incorporation into the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) on 30 December 1922 gave Ukraine 72 years of unprecedented status as a territorially defined and internationally recognised nation state (notwithstanding the vicissitudes of the Second World War). However, the formation of the UkSSR and its incorporation into the USSR was a tortuous process, which reveals a great deal about Bolshevik thinking about nationhood in general and Ukraine in particular, a question that was to be intimately tied to the rise of Stalin and the fate of the October Revolution. A key protagonist in the debates about the status of the minority nationalities in the lead up to the formal declaration of the USSR was Christian Rakovsky (1873-1941), the Bulgarian-born Bolshevik who on 19 January 1919, at the height of the civil war, had been nominated by Lenin to be president of the Soviet Ukrainian Provisional Government (Broué 1996, 144).

Three years later, with Lenin grievously ill, Rakovsky took up the cudgels in favour of a federated USSR as opposed to Stalin's Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR) dominated model. For Rakovsky, at stake in the Union was the principle of the right of nations to self-determination, which he argued should be the founding principle of the Soviet Union. Stalin thought otherwise, surreptitiously embedding Great Russian *derzhavnost*' (super-state), that the dying Lenin had denounced, as the bulwark of a centralising, increasingly autocratic state, as Rakovsky predicted. In doing so, Stalin laid the time-bomb of national irredentism and chauvinism that would ultimately tear the USSR apart and unleash Putin's Great Russian imperial war against a 'little Russia' vassal of NATO imperialism (Markwick 2022).

[1] First published as 'Die Ukraine und die großrussische Macht – Rakowski gegen Stalin, 1922-23,' in Marxistische Blätter, 1, 2023, pp. 87-95. Translated from the English by Prof. Dr Joachim Hösler. Kindly republished in Historical Materialism, 27 January 2023, with the permission of the Marxistische Blätter editor, Lothar Geisler: https://www.historicalmaterialism.org/blog/ukraine-and-great-russian-power-christian-rakovsky-versus_joseph-stalin-1922-23.

* * *

Tsarist Russia was 'a prison house of nations' (*Tiur'ma narodov*), railed Vladimir Lenin. For Lenin, the liberation of imprisoned nations, 'The Right of Nations to Self-Determination', was intrinsic to the socialist program. He stressed in particular the 'right of Ukraine' to form an 'independent state', although whether Ukraine would actually achieve this was impossible to predict. In other words, it would depend upon specific historical circumstances (The Right of Nations…; Gerns 2023, 81–87).

Rakovsky's approach to Ukrainian nationalism and statehood certainly evolved in accordance with specific historical circumstances, or more precisely with the course of the socialist revolution, domestic and international, in the wake of the October Revolution. In the life and death context of civil war, class struggle trumped national self-determination. Indeed, as war raged in 1919, Rakovsky repudiated Ukrainian nationalism, given the 'weakness and anaemia' of the Ukrainian proletariat, as a dangerous concession to counter-revolution and Western imperialism (Rakovskii). Declaring that the ethnographic differences between Ukrainians and Russians were 'in themselves insignificant', Rakovsky rejected any 'danger of Russification under the existing Ukrainian Soviet authority' as 'entirely without foundation' (Izvestiia, 3 January 1919). For him, the best guarantee of Ukraine's future was the victory of the international socialist revolution, in the first instance in Germany. 'Ukraine is truly the *strategic nodal point* of socialism', Rakovsky declared. Accordingly, 'The Ukrainian revolution is the *decisive factor* in the world revolution.' (Izvestiia, 26 January 1919; Rakovsky 1980, 24).

For Rakovsky, the end of the Civil War and the introduction of the New Economic Policy (NEP) in 1921 facilitated Soviet Ukraine asserting its political and economic autonomy both internationally and domestically (Cherniavskii 2014, 134, 136). These circumstances opened the way for Ukrainian independence from Soviet Russian party and state institutions, which he increasingly championed in that year. Addressing the VI Congress of the Ukrainian Communist Party on 10 October 1921, he asserted 'It is necessary to grant more independence to the Ukrainian organs, especially to those that are unified (with the Russian), because the others are already independent.' (Rakovsky 1980, 28). Pivotal in this regard were independent Ukrainian foreign relations and trade. Accordingly, Rakovsky regarded the January 1922 signing of a Ukrainian-Turkish treaty as a major diplomatic accomplishment.

Enter Stalin

While Rakovsky was increasingly asserting Ukrainian independence, the fraught issue of the constitutional relations between the constituent republics of an emergent Soviet Union was brewing. 'Great Russian' *derzhavnost*' was rearing its ugly head in Moscow, driven by Commissar of Nationalities, Joseph Stalin. He elaborated his 'unitarist' approach to Soviet federalism in an unpublished note to Lenin in June 1920: 'Our Soviet form of federation suits the nations of Tsarist Russia as their road to internationalism… These nationalities either never possessed states of their own in the past or if they did, long ago lost them. That is why the Soviet (centralised) form of federation is accepted by them without any particular friction' (Lewin 2016, 19–20).

Friction, however, did soon emerge, igniting a clash between Stalin and Lenin over the status of Soviet national minorities: 'autonomisation' versus 'independence'. Stalin argued that national 'autonomy does not mean independence and does not involve separation' (Lewin 2016, 20). Lenin insisted, however, that the right of Soviet minority nations to independence and self-determination, including the right to secede from the Union, was sacrosanct. In essence, this was a clash between imperial Russian super-state *derzhavnost'* versus socialist internationalism. Rakovsky, like Lenin, took the latter stance, in defence of an independent Soviet Ukraine. And like so many of the leading Bolsheviks who confronted Stalin, he would eventually pay the ultimate price.

Soviet international relations exposed this divide between the 'centralist' Stalin and the 'federalist' Rakovsky. In January 1922 a Russian Central Committee commission, which included Stalin, Rakovsky and RSFSR Foreign Affairs Commissar Georgy Chicherin, proposed abolishing republic foreign-relations commissariats in favour of one RSFSR Commissariat of

Foreign Affairs (*Narkomindel*), which would be a prelude to the incorporation of the republics into Russia. The Ukrainian *Narkomindel* unequivocally rejected this proposal which, like the commission itself, came to nought (Cherniavskii 2014, 142–143). This of course was not end of the matter. 'Autonomy' was once more on the agenda with the appointment of Stalin as Russian Communist Party (Bolsheviks) [RKP (b)] General Secretary in April 1922.

The form that the future Soviet federation should take was the focus of a special Politburo commission established in August 1922 to scrutinise relations between the Russian Federation and the five republics of Ukraine, Belorussia, Georgia, Armenia and Azerbaijan. At the commission, Stalin argued for 'autonomisation', on which basis their key commissariats, such as defence and international relations, and their political police would be incorporated into those of the Russian Federation. De jure, these five states would have been reduced to, in Moshe Lewin's words, 'mere administrative units of a centralised Russian state.' (Lewin 2016, 20–21).

The ailing Lenin was unaware of Stalin's proposal until Rakovsky personally alerted him. Rakovsky's subsequent attempt to postpone the commission meeting until October 1922 was rejected, thwarting any direct intervention by Lenin. Instead, Stalin wrote to Lenin defending his autonomy proposal against that of the 'genuine Ukrainian' (*nefal'shivyi ukrainets*) Rakovsky, as Stalin sarcastically put it (Cherniavskii 2014, 166). Lenin, however, immediately after meeting with Stalin on September 26, rejected 'autonomisation' under the Russian Federation in favour of a 'Union of Soviet Socialist Republics of Europe and Asia': '*A new structure*, a federation of republics *possessing equal rights*' (Lewin 2016, 167). While ostensibly retreating, however, Stalin manoeuvred for the Russian commissariats to retain their prerogatives. In a note to Lev Kamenev, Stalin labelled Lenin's stance a 'deviation': 'national liberalism' (Lewin 2016, 22–23).

Rakovsky directly challenged the threatened 'liquidation of the republics.' In a memorandum dated 28 September 1922 he argued that party congresses, not the commission, should make the final decision on the structure of the Soviet Union. For Rakovsky, constitutional guarantees of republican rights were the most appropriate means to ensure an effective federal government (Lewin 2016, 24; Cherniavskii 2014, 166). The following month, he publicised his continued concerns about the de facto subordination of the republican commissariats to their Russian counterparts (Kommunist, 18 October, 1922).

'War on great-Russian chauvinism'

Rakovsky's consternation about the independence of the republics foreshadowed the clash between Stalin and Lenin on the vexed question of 'great-Russian chauvinism' that erupted in October 1922 following the so-called 'Georgian incident'. After Stalin's representative Sergo Ordzhonikidze struck one of the leaders of the Georgian Communist Party, the ailing Lenin found the strength to declare 'war on great-Russian chauvinism.' In a note to Kamenev, he insisted 'absolutely that the Union TsIK [Central Executive Committee] be chaired in turn by a Russian, Ukrainian, Georgian etc. Absolutely!' (Kommissiia 6 Oktiabria; Lewin 2016, 24).

In December, on the eve of the declaration of the USSR, Lenin dictated a programmatic statement apologising for his failure to address the 'notorious problem of autonomy' and calling for the defence of ethnic minorities from the 'Russian bully' (*russkaia derzhimorda*) and denouncing Stalin's 'fatal role' in fuelling 'great Russian imperial ideology (*velikoderzhavnichestvo*).' Stalin's bullying *velikoderzhavnichestvo* was at the heart of Lenin's call for the removal of Stalin as Party General Secretary in his political 'testament', which the dying Lenin dictated at the end of December 1922 – beginning of January 1923. Lenin's 'Letter to the Party Congress' was supposed to be discussed at the upcoming April 1923 Twelfth CPSU Congress, the focus of which was to be the national structure of the USSR (Lewin 2016, 25–31; Lenin).

While Trotsky held his fire at the Twelfth CPSU Congress, Rakovsky did not: neither on the national question nor on its ominous implications for the Soviet political system. Now, for the first time, he publicly held Stalin to account (Cherniavskii 2014, 165). Knowing of Lenin's unequivocal stance on the centrality of the national question, in November 1922 Rakovsky had advocated the establishment of a second chamber for the All-Union government representing the nationalities (Cherniavskii 2014, 169). Stalin initially opposed Rakovsky's proposal but finally

relented. The Soviet of Nationalities was established in February 1923, but the precise basis on which it would be formed was fiercely contested at the Twelfth CPSU Congress.

For Stalin, seemingly positioning himself as the champion of Marxist class politics, 'the national question' was secondary to the 'primary task' of 'strengthening the rule of the workers' (Rakovsky 1980, 34; Dvenadtsatyi s'ezd…). For Rakovsky, invoking Lenin, at this juncture in Soviet and world history the national question had surged to the fore, except at the party Congress where it had been relegated to the 'tail end', he lamented. 'On the national question we are making fatal mistakes', Rakovsky declared to the assembled Congress delegates. In fact, he feared that if the national question was not handled with 'sensitivity and understanding', it could even trigger 'Civil War', endangering 'the foundations' of both Soviet Russia and the Communist Party. 'Soviet power' itself was imperilled. Accusing the delegates of underestimating the significance of the national question, he asked rhetorically 'why' it was being raised for a 'third time?' 'Because,' he answered himself, 'the more we pose it the further we get away from a communist understanding and solution of the national question … We have a deep prejudice', he continued, 'one that is all the more dangerous because it is a communist prejudice, … because this prejudice conceals our ignorance on the nationalities question'. Dismissing the widely shared view that the national question had been resolved by the October Revolution, so that 'we all stand for internationalism', he warned that the 'union' (*smychka*) between the workers and peasants was in danger. 'National development of the separate, autonomous and independent republics and oblasts,' he argued, was pivotal for the 60 million 'non-party', 'non-Russian', 'peasant masses with their aspiration for a national life, for their own national culture, for their own national state' to find common ground with communist, working-class internationalism (Rakovsky 1980, 79–81; Stenograficheskii otchet, 649).

Accusing Stalin of seriously underestimating the gravity of the national question, Rakovsky pinpointed the growing divorce between the Party and the 'state apparatus' as the fundamental driver of national tensions within the Union. A 'narrow executive bureaucratic psychology' had begun to prevail in the 'central state organs', which following Lenin, he described as a 'melange of a tsarist and bourgeois apparatus, smeared with soviet and communist myrrh, but only on the forehead and nothing else.' In dealing with the 'central administration,' he went on to argue, the republics are 'forced to wage … a struggle for survival' as the Russian Commissariats for their own 'convenience' usurped the republics in the realms of the 'National Economy, Labour and Finance.' Indeed, Rakovsky pointed out, the Russian Central Executive Committee had assumed responsibility for 'building the Union' without any input from the other republics. Again, Stalin was in Rakovsky's sights. Specifically, Stalin's proposed version of a 'two-chamber' Union government which disproportionately represented the RSFSR, thereby institutionalising the disenfranchisement of the other republics. Rakovsky's response was greeted with 'applause': 'we must take away nine-tenths of the power of the All-Union Commissariats and hand them over to the national republics.' (Rakovsky 1980, 84; Dvenadtsatyi s'ezd…, 579–582).

Rakovsky did not object to Stalin's proposed 'two-tier' government. What he opposed was Stalin's sleight of hand whereby 'each of the 15 autonomous republics and oblasts of the RSFSR' would have the same number of votes for the All-Union Central Committee as Ukraine and Belorussia. As a result, the RSFSR would secure at least 280 Central Committee deputies out of total 360, thereby denying the 'democratic nationalism' Stalin ostensibly espoused[2] (Rakovsky 1980, 86–87; Dvenadtsatyi s'ezd…, 657–658). Rakovsky moved that no one republic, by which he meant the Russian Republic, have more than two-fifths of the delegates in the upper chamber. Rakovsky's motion was dismissed by Stalin as 'state fetishism'. It was voted down (Stalin, 659–660).

Internationalism clearly motivated Rakovsky's forthright defence of the rights of the Soviet republics against Russian Republic domination. For him, nothing less than the fate of the socialist revolution, East and West was at stake. As he put it in a motion he proposed to the Party Congress:

[2] For the basis of the policy of smytchka see **Gert Meyer**. Studien zur sozial-ökonomischen Entwicklung Sowjetrußlands. Die Beziehungen zwischen Stadt und Land zu Beginn der neuen ökonomischen Politik. Köln, Pahl-Rugenstein, 1974.

> Only the strictest agreement between our policy on the national question within the country and that policy which we propagate on the national question in our state and party line outside the borders, can give the Soviet Union and the Communist Party the moral authority and the principled sincerity which will make them, in the broadest sense, the base for the struggle of the world proletariat with imperialism (Rakovsky 1980, 85; Dvenadtsatyi s'ezd, 656–657).

Needless to say, Stalin again spoke against Rakovsky's amendment, which also was defeated (Stalin, 657).

'Dead-handed centralism'

A 'colossal break' (*kolossal'naia lomka*) was how Rakovsky condemned the establishment of the USSR in December 1922 in his speech to the national section of the Twelfth Party Congress on 25 April 1923. It was an acrimonious session, separate from the Congress plenary, punctuated by barbed exchanges between Stalin and Rakovsky. The verbatim transcript of the session, in which Rakovsky invoked Lenin's critique of 'autonomisation', remained secret until 1991 (XII S'ezd RKP (b), stenogramma…; Izvestiia TsK KPSS, 171–172). In answer to Stalin's theses on the national question, Rakovsky proposed two key amendments. First, to focus on the national question in the West, not only the East as Stalin wanted. Second, the creation of a second chamber of the USSR Central Executive Committee exclusively representing the Union republics. In doing so, Rakovsky aimed to thwart Stalin's attempt to ensure Russian dominance by giving equal weight to the autonomous nationalities that constituted the RSFSR. Stalin's manoeuvre to insinuate 'autonomisation' in another guise (Cherniavskii 2014, 176–177).

The latter amendment provoked particularly fiery debate. Stalin's claim that the February 1922 RKP (b) Central Committee Plenum had already rejected Rakovsky's proposed Soviet of Republics, was bluntly rejected by him: No specific 'two-chamber structure' had been endorsed. When debate on the question was shut down, immediately after Stalin scathingly rejected alleged constitutional 'machinations' (*makhinatsiia*), Rakovsky exclaimed: 'This is the most fundamental question!' (Cherniavskii 2014, 177–178). Although some delegates spoke in Rakovsky's support, notably Mikhail Frunze, he was a largely 'isolated' figure at the Congress. Already, it was 'dangerous' to challenge the General Secretary (Cherniavskii 2014, 178–179; Lewin 2016, 12–18).

But challenge Stalin the Ukrainian leadership did at the June 1923 RKP (b) Central Committee conference dedicated to implementing the decisions of the Twelfth Party Congress. Rakovsky, having stressed the Union should be a 'federation', took offence at Stalin giving federation a 'more centralist twist': 'I consider that we Ukrainians are no less communist than Stalin' (Chetvertenoe soveshchanie…, 270). Nevertheless, in reply, Stalin went so far as to accuse Rakovsky and his comrades, such as Mykola Skrypnyk, of effectively championing a 'confederation' (Stalin 1923).

Stalin had the final word. The resolutions adopted at the Twelfth Party Congress and the Central Committee Conference and Stalin's speeches in support of them, committed the Union to 'forms' of 'nationhood that did not conflict with a unitary central state:' 'national territories', 'languages', 'elites' and 'cultures' (Martin 2001, 73).

It has to be understood that in combatting Stalin's advocacy of what Rakovsky feared was a resurgent Great Power *derzhavnost'*, in the guise of a Russia dominated Soviet Union, he was increasingly on-guard against the emergence of a governmental bureaucracy that would stifle Soviet democracy and republican national independence. Stalin's menacing grip on party and state in the late 1920s drove Rakovsky into the Left Opposition led by Leon Trotsky (August 1927), resulting in his eventual expulsion from the CPSU (December 1927) and internal exile in Astrakhan (January 1928). From exile, Rakovsky elaborated his thinking on Stalinist bureaucratisation in his seminal statement on 'The "Professional Dangers" of Power' (6 August 1928) (The "Professional Dangers"…, 124–136).

But just before Stalin removed Rakovsky as head of the Ukrainian government in July 1923, Rakovsky foreshadowed these dangers specifically in relation to national independence in the USSR. Emphasising that 'the October revolution only *began* to resolve the national question. It did not solve it,' he reaffirmed 'the right of individual republics to secede from the Union on their

own initiative.' And he unequivocally repudiated any suggestion that the 'Soviet republics should merge into one centralised state' as having 'nothing in common with communism.' While repudiating absolute 'decentralisation', and warning against 'national and provincial separatism' as 'one of the most dangerous means employed by the counter-revolution', he categorically rejected 'dead-handed centralism' as the 'enemy' of 'Soviet power.' Anticipating his subsequent critique of emergent Stalinism, Rakovsky warned of the threat of the rise of a 'separate estate of officials who joined their fate to centralisation itself.' 'If political life becomes the privilege of a small group of people, then obviously the working masses will not be involved in controlling the country and Soviet power will always lose its most important support. Communists will always fight resolutely against such centralisation.' Against the threat 'dead-handed centralism' posed for 'multinational states' he invoked Lenin's antidote of 'democratic centralism'. From this perspective,

> State development within each Soviet republic … should take place on foundations which allow for an overall control and general plan, but which do not exclude the widest civil, administrative, economic, financial and cultural autonomy of individual republics and areas… To overstep either way could only have a crippling result (A New Era…, 103).

In essence, Rakovsky discerned the crippling, bureaucratic brutality manifest in Stalin's drive to centralise power in his own hands, in the first place by subordinating the non-Russian nationalities to the Moscow authorities. Right up until his removal as head of the Ukrainian government, Rakovsky continued his rear-guard fight against Stalin for the rights of the USSR's republics to be enshrined in its first 'Lenin constitution' (1924), not least against the Union Central Executive Committee exercising authority over the congresses of republic soviets: 'The sovereignty of the individual republics of the Unionis restricted only by the limits specified in the treaties and only within the limits of the Union's jurisdiction!', he protested unsuccessfully (Cherniavskii 2014, 189).

Rakovsky's 'New Era of Soviet Development', drawing inspiration from Karl Marx's analysis of the proletarian state in the 1871 Paris Commune, was, as Pierre Broué asserted, truly a 'veritable manifesto against the bureaucracy, and a decisive stage in the development of a Marxist theory of bureaucracy.' (Broué 1996, 213). It was a manifesto against Stalin forging a centralised, multi-national state on his road to his great-power centric 'socialism in one country', a doctrine that would drive the inveterate internationalist Rakovsky into the ranks of the anti-Stalinist Left Opposition.

Nationalizatsiia

After 1923, as Terry Martin has argued, the national structure of the USSR was no longer up for public debate, notwithstanding Rakovsky's private protestations. Henceforth, through to the very end of the Stalin period, '*nationalizatsiia*' (Stalin's preferred term, which subsequently became '*korenizatsiia*' - 'indigenization'), shaped policy towards established, large, national territories, e.g., '*Ukrainizatsiia*:' principally, the fostering of national languages and the forging of national elites. *Nationalizatsiia* adroitly cemented the national territories into a Moscow-centric Soviet state which incorporated 'national identity' into an overarching all-Union 'socialist culture' thereby surreptitiously disarming any perception of Russian great-power hegemony. Stalin deemed the newly fledged USSR a 'federation' (having falsely accused Rakovsky of proposing a 'confederation'). It was a Stalinist fiction. The territorial nationality structure hammered out in 1923, not the December 1922 constitution as such, forged a hyper-centralised, 'multiethnic', unitary state, which while it denied Russia distinct territorial status and its own communist party, de facto made the Russians 'the Soviet Union's state bearing people.' National republics such as Ukraine had no more political and economic powers than Russian regions (*oblasti*), as Rakovsky feared (Martin 2001, 73–75, 79–80).

Nevertheless, a decade later *nationalizatsiia* began to be curtailed out of concern that it was undermining the unitary Soviet state. In December 1932, Ukrainian nationalism was blamed in part for the onset of the grain procurement crisis. Thereafter, Russian language, nationality and culture were resurgent, Union-wide. By 1936 Russians were 'first among equals,' a trend that would be accelerated in the wake of victory in the Great Patriotic War (1941-1945). Neverthe-

less, in the post-Stalin period *nationalizatsiia* simultaneously proceeded apace with *russifikatsiia*, fuelling an explosive, contradictory, mix of Russian political dominance in the guise of the Soviet Union and *korenizatsiia* of *nomenklatura* elites in national territories, such as Ukraine and Belarus. With the faltering of Gorbachev's perestroika reforms in the late 1980s, the 'national communism' of the Ukrainian territorial *nomenklatura* rapidly found common purpose with anti-communist, anti-Soviet nationalism, and national independence. A prelude to the final scuttling of the USSR almost 70 years after its formation, in which ex-Ukrainian Communist Party Secretary Leonid Kravchuk played a central role (Kuzio 2000).

A century ago, Rakovsky had warned of the dangers the 'dead-hand of centralism' posed to the self-determination of the national republics and to the Soviet Union itself. And he warned of the emergence of a bureaucratic elite that had a vested, material interest in such centralisation. Given the tumultuous times in which the USSR was established, he feared that failure to address 'the national question' could tear the Union apart in the immediate future. Rakovsky underestimated the capacity of Stalin to hold the Union together by brute force and by fostering territorial state-political elites that not only had a vested interest in the Union status quo, but eventually also in national, anti-communist independence. Nevertheless, Rakovsky's guiding principle that the USSR would only survive by the internationalisation of the October Revolution or not at all was ultimately vindicated, catastrophically.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Address by the President of the Russian Federation, 21 February 2022, http://en.kremlin.ru/events/president/news/67828

A New Era of Soviet Development. Rakovsky. Selected Writings, pp. 88–105.

Broué, P. 1996. Rakovsky ou la Révolution dans tous les pays. Paris, Fayard.

Cherniavskii, G. I., Stanchev, M. G., Tortika, (Lobanova), M. V. 2014. Zhiznennyi put' Khristiana Raskogo [Life Path of Christian Rakovsky]. Moskva, Tsentropoligraf, 558 p. (in Russian).

Чернявский Г. И., Станчев М. Г., Тортика (Лобанова) М. В. 2014. Жизненный путь Христиана Раковского. Москва, Центрополиграф, 558 с.

Chetvertenoe soveshchanie TsK RKP (b) s otvetsvennymi rabotnikami natsional'nykh respublik i oblastei 12 iunia 1923 g. Stenograficheskii otchet. Moskva, 1923 [Moskva: INSAN, 1992].

Dvenadtsatyi s'ezd RKP (b), 17–25 aprelia 1923 goda. (In Russian).

Двенадцатый съезд РКП (б), 17–25 апреля 1923 года.

Gerns, D. 2023. Lenin und das Selbstbestimmungsrecht der Nationen. In Marxistische Blätter.

Izvestiia, 3 January 1919. (In Russian).

Известия, 3 января 1919.

Izvestiia, 26 January 1919. (In Russian).

Известия, 26 января 1919.

Izvestiia TsK KPSS, 1991, No. 3. (In Russian).

Известия ЦК КПСС, 1991, № 3.

Kommissiia 6 Oktiabria [Commission 6 October]. URL: https://istmat.org/node/26881#_ftn3. (In Russian).

Комиссия 6 Октября. URL: https://istmat.org/node/26881#_ftn3.

Kommunist [Communist], 18 October, 1922. (In Russian).

Коммунист, 18 октября, 1922.

Kuzio, T. 2000. Ukraine: Perestroika to Independence. 2nd edition. London, MacMillan Press, Ch. 9.

Lenin, V. I. 'Letter to the Congress'. URL: https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1922/dec/testamnt/congress.htm.

Lewin, M. 2016. The Soviet Century. Ed. by Gregory Elliot London, Verso.

Markwick, R. D. 2022. '"Orthodoxy, Autocracy, and Nationality": Putin's Remaking of Imperial Russia', *Arena Quarterly*, No. 10, June 2022. URL: https://arena.org.au/orthodoxy-autocracy-and-nationality--putins-remaking-imperial-russia/.

Martin, T. 2001. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939.

Rakovsky, Chr. 1980. Selected Writings on Opposition in the USSR 1923-30. Edited with an Introduction by Gus Fagan. London, Allison & Busby.

Rakovskii, K. 'Tezisy po ukrainskomu voprosu' [Theses on the Ukrainian Issue]. URL: https://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2897-andrij-zdorov-tezi-z_ukrajinskogo-pitannya-khristiyana-rakovskogo-1919-r-publikatsiya-dokumentu.

Раковский К. Тезисы по украинскому вопросу. URL: https://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2897-andrij-zdorov-tezi-z_ukrajinskogo-pitannya-khristiyana-rakovskogo--1919-r-publikatsiya-dokumentu.

Stalin, Dvenadtsatyi s'ezd. (In Russian).
Сталин, Двенадцатый съезд.

Stenograficheskii otchet [Verbatim Report]. Moskva, Izd. Poli. Lit., 1968. (In Russian).
Стенографический отчет. Москва, Изд. Поли. Лит., 1968.

Stalin, I. V. 'Zakliuchitel'noe slovo na IV soveshchanii TsK RKP (b) s otvetsvennymi rabotnikami natsional'nykh respublik i oblastei 12 iunia 1923 g. URL: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t5/t5_25_4.htm#p78.

Suny, R. G., Martin, T. 2001. A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin. Oxford, Oxford University Press.

XII S'ezd RKP (b), stenogramma zasedaniia sektsii s'ezda po natsional'nomu voprosu 25 aprel'ia 1923 g. (In Russian).
XII Съезд РКП (Б), стенограмма заседания секции съезда по национальному вопросу 25 апреля 1923 г.

The "Professional Dangers" of Power. Rakovsky. Selected Writings, pp. 124-136; https://www.marxists.org/archive/rakovsky/1928/08/prodanger.htm.

The Right of Nations to Self-Determination. URL: https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1914/self-det/.

Date of submission: 13 July 2023.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.14

ЯКУ ПАМ'ЯТЬ ЗАЛИШИВ ПРО СЕБЕ ХР. РАКОВСЬКИЙ У ФРАНЦІЇ? РЕФЛЕКСІЯ ПРЕСИ ТРЕТЬОЇ РЕСПУБЛІКИ (ЖОВТЕНЬ 1927 – ЧЕРВЕНЬ 1940 Р.)

Ярослав Шкабура

кандидат історичних наук, старший викладач, кафедра українознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна, e-mail: ya.shkabura@karazin.ua, ORCID: 0000-0003-1541-9317

Стаття розкриває питання, як та під впливом чого змінювалась пам'ять про Хр. Раковського у Франції після жовтня 1927 р. Ця непересічна постать з 1890-х рр. мала тісні зв'язки із Третьою Республікою, очолюючи у 1925−1927 рр. посольство СРСР в Парижі. Після «справи Раковського» радянський повпред був змушений залишити Францію. Різні французькі видання обрали свої стратегії, як «пам'ятати» Хр. Раковського та просували їх серед своїх читачів. Найпомітніші зміни були пов'язані з етапами боротьби Сталіна з лівою опозицією ВКП(б). Після другої судової справи та заслання Хр. Раковськоко в кінці 1930-х рр. найбільші французькі газети про нього вже майже не згадували.

***Ключові слова**:* Хр. Раковський, Франція, пам'ять, преса

WHAT KIND OF MEMORY DID CH. RAKOVSKY LEAVE BEHIND IN FRANCE? THE REFLECTION OF THE PRESS OF THE THIRD REPUBLIC (OCTOBER 1927 - JUNE 1940)

Yaroslav Shkabura

PhD, Senior Lecturer, Department of Ukrainian Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Square 4, 61022, Kharkiv, Ukraine, e-mail: ya.shkabura@karazin.ua, ORCID: 0000-0003-1541-9317

The article reveals the question of how and under the influence of what the memory of Ch. Rakovsky changed in France after October 1927. The Third Republic occupied a significant place in the life of Ch. Rakovsky: he lived there for many years, studied, had a large number of acquaintances, studied the French language and culture well, even considered the option of staying there, obtaining citizenship and building a political career. In 1925-1927, he was the extraordinary and plenipotentiary ambassador of the USSR in Paris. However, at the end of the summer of 1927, a scandal broke out, which became known as the "Rakovsky incident", and in October of the same year, the diplomat was forced to leave France.

However, after the indicated life path, the former ambassador was not instantly forgotten. In "Le Temps" in the first time after Ch. Rakovsky was recalled from Paris, he remained a negative person who was subjected to various criticisms. In about a year, the publication's position softened, and it was recognized that there was some effectiveness from the former ambassador – negotiations were moving on to settle the issue of the Russian royal debts, which was important to the French. The thesis that Ch. Rakovsky is the former ambassador of the USSR in Paris can generally be found in almost every article of "Le Temps" (after October 1927) where this Soviet figure was mentioned. So a basic reminder of who he is was constantly broadcast to the French readers of this newspaper. In the 1930s, in connection with the persecution of Ch. Rakovsky as a representative of the opposition of the VKPB, the content of "Le Temps" articles towards him softened, and the amount of information about his early years in the Third Republic increased. But the French did not forget the scandal of 1927.

"Le Matin" chose a slightly different strategy in relation to Ch. Rakovsky. At first, the publication tried to pay a minimum amount of attention to his person, while at the same time showing contempt for him. If such an approach were to be preserved, it would contribute to the faster forgetting of Ch. Rakovsky

by the French. But like “Le Temps”, “Le Matin” somewhat improved its attitude towards the former Soviet ambassador in Paris in connection with the persecution of him as one of the leaders and an active member of the opposition of the VKPB. When he is mentioned in the newspaper, he is returned with the address “monsieur”, as well as a reminder of his diplomatic past in France.

As for “L’Humanité”, here the change of emphasis regarding Ch. Rakovsky often coincided with the “fluctuation of the general line of the party” of the VKPB, which once again confirms the close ties between the FKP and the Kremlin with the predominant influence of Moscow. In the first weeks after the recall from Paris, the newspaper spoke positively about Ch. Rakovsky, portraying the image of a “victim of the capitalists”. In subsequent articles, with the development of the struggle against the left opposition, he appeared mainly as a Soviet politician. Criticism of him grew, and at the same time, mentions of Ch. Rakovsky’s past, in any way connected with France, were hushed up, which was obviously intended to reduce the number of points of tension between Moscow and Paris. The exception was a period not long after Ch. Rakovsky’s public “repentance” and his return from exile in the mid-1930s.

Therefore, the image offered to their readers by various publications, the memory they formed about Ch. Rakovsky – underwent changes depending on the events that took place both around the former diplomat and in the middle of France itself. The most noticeable changes in this are related to the stages of Stalin’s struggle with the left opposition of the VKPB. Ch. Rakovsky went through trials, as a result of which he was convicted twice (in 1928 and 1938). After the second court case and the exile of Ch. Rakovskyi in 1938, the largest French newspapers hardly mentioned him anymore.

***Keywords**:* Ch. Rakovsky, France, memory, press

Життя відомого болгарського соціаліста Кристю Станчева, в подальшому більше відомого як радянського політичного та дипломатичного діяча Християна Георгійовича Раковського, було тісно пов’язано із Францією. Ця тема під різними кутами знайшла своє висвітлення у ряді робіт багатьох дослідників. Варто згадати хоча б найбільші з них, як от Ф. Конта (Conte 1975), П. Бруе (Broué 1996), М. Станчева, Г. Чернявського у співавторстві з В. Головко (Golovko et al. 1994) та М. Тортікою (Лобановою) (Chernyavskiy et al. 2014), Я. Шкабури (Shkabura 2020). У них, як правило, сюжет, що поєднував Францію та Хр. Раковського, завершувався від’їздом останнього з Парижа 17 жовтня 1927 р. через так звану «справу (або – «інцидент») Раковського» – дипломатичним скандалом, спричиненим підписом радянського посла під заявою опозиції ВКП(б). У Парижі її трактували як заохочення, заклик солдатів французької армії до дезертирства. І він йшов від Хр. Раковського, який на той час обіймав посаду надзвичайного і повноважного посла СРСР. Проте аналіз преси Третьої Республіки наочно показав, що про радянського функціонера там ще довго пам’ятали. І ця пам’ять не була статичною та зазнавала певних трансформацій. У статті ми детальніше зупинемось на аналізі найбільших французьких видань, враховуючи різні напрями та інтереси (консерваторів («Le Temps», виходив до 1942 р.), крайніх правих рухів («Le Matin», виходив до 1944 р.) та комуністів («L’Humanité», виходив до 1953 р.). Такий підхід має допомогти більш повно зрозуміти, якою була пам’ять про радянського дипломата та визначити її динаміку.

Переважна більшість французьких газет в період «інциденту» активно критикували Хр. Раковського (детальніше – див. Shkabura 2020, 170−186). І його від’їзд з Парижу не призвів до миттєвої зміни ситуації. Так, у «Le Temps» можна знайти статтю, в якій закликали до перегляду дипломатичних відносин з СРСР, що мало стати логічним продовженням відкликання Хр. Раковського з посади повпреда (Le Temps 1927, 1 nov.). Вже у січні 1928 р. у зв’язку з призначенням нового радянського посла В. С. Довгальовського видання надало й коротку характеристику минулій діяльності Хр. Г. Раковського у Франції. Окрім не гідної дипломата поведінки у зв’язку із підписом під документом опозиції, висланому представнику Рад дорікали й за «інші невдачі, не менш серйозні» (Le Temps 1928, 25 jan.). Трохи згодом «інцидент Раковського» взагалі був названий однією з основних проблем, що призвела до «хворобливості» франко-радянських відносин (Le Temps 1928, 18 mars). Цікава зміна відбулася наприкінці 1928 р. У статті від 6 листопада при згадці Хр. Раковського не тільки відсутня критика в його сторону, але й визнається той факт, що після його відкликання з Парижу переговори щодо російських боргів – одного з найбільш важливих та гострих питань у франко-радянських відносинах – призупинились (Le Temps 1928, 6 nov.). Зазначена теза прозвучала на фоні безрезультатних спроб продовжити пошук шляхів для врегулювання фінансових претензій Третьої Республіки до Москви.

Не оминали французькі журналісти і теми боротьби в Радянському Союзі із опозицією та, відповідно, репресій сталінського режиму щодо неї. Варто нагадати, що Хр. Раковський після втрати своєї посади в Парижі неодноразово засуджувався в СРСР як на партійних з'їздах, так і судовою системою. В січні 1928 р. він був відправлений на заслання в Астрахань. На початку 1934 р. Хр. Раковський направив у Москву телеграму, де розкаявся в попередніх зв'язках з опозицією тощо. В цьому контексті 24 лютого на сторінках «Le Temps» з'явилась стаття, в якій про Хр. Раковського писали як про людину, що є «дуже відома у Франції, де він вивчав медицину» (Le Temps 1934, 24 fév.). Майже з нотками співчуття далі зазначалось: «в 1927 році після відомих інцидентів він був виключений з партії за троцькістські погляди і засланий спочатку в Астрахань, потім в Барнаул у Сибіру» (Le Temps 1934, 24 fév.). Попередній період характеризувався як період «тривалого опору» Хр. Раковського.

У зв'язку з черговим судовим процесом над партійною опозицією в СРСР, у 1938 р., 2 березня в «Le Temps» вийшла відповідна стаття. Там були представлені невеликі біографічні нариси М. Крестинського, С. Бухаріна, А. Рикова та інших фігурантів (Le Temps 1938, 2 mars). І, серед інших – Хр. Раковського. «Особистість Християна Раковського надто відома у Франції, щоб на ній доводилося довго зупинятись» – такими словами починалась публікація. Зазначалось, що він був дуже відомий у всіх французьких колах. Також згадувалось, що французький політичний діяч А. де Монзі навіть присвятив йому частину своєї книги «Незвичайні долі» (йдеться про написану ще у 1927 р. книгу Monzie A.). Йшлося і про навчання Хр. Раковського в Університеті Монпельє, і про плани залишитись у Франції, отримати громадянство та будувати політичну кар'єру (мається на увазі період 1890-1900-х рр.). Проте, незважаючи на здавалося б такі стримано позитивні характеристики, в статті наголошувалось, що французи не забули про скандал, з яким радянський дипломат покинув Париж у 1927 р.

Цікавою видається позиція, яку зайняла «права» преса. У «Le Matin» незадовго після того, як Хр. Раковський залишив Францію, майже з гордістю зазначалось, що кампанія Франсуа Коті, і особливо його книга «Contre le communisme» («Проти комунізму») викликала сильні емоції в громадськості й значною мірою посприяла відкликанню радянського представника з посади посла в Парижі (Le Matin 1928, 10 jan.). Якісь інші характеристики Хр. Раковського (наприклад, та ж критика, яку логічно було б очікувати від «правої» преси), його діяльності в минулому – майже відсутня. Складається враження, що було прийнято рішення в певному сенсі «знеособити» колишнього радянського повпреда та відсторонено спостерігати за його долею. Хр. Раковського згадували не один раз, але частіше за все – в контексті внутрішньополітичної боротьби в Радянському Союзі (напр., Le Matin 1927, 2 nov., Le Matin 1928, 17 jan.). Він фігурував як один з багатьох колишніх радянських функціонерів, кого тепер в СРСР розглядали як злочинця. Як правило, в статтях «Le Matin» перед згадкою Хр. Раковського підкреслено називали його «товаришем», рідко додаючи, що він був колишнім радянським повпредом у Франції (напр., Le Matin 1927, 16 nov., Le Matin 1927, 17 nov., Le Matin 1927, 24 nov.). В той же час у більшості іншої французької преси він фігурував як «мсьє» з приписко «колишній радянський посол у Парижі». Взагалі, у «Le Matin» дуже часто зустрічається написання прізвищ радянських діячів без додавання «товариш» чи «мсьє»/«мадам», хоча останні постійно використовувались під час згадок будь-кого іншого.

Пізніше, майже за два роки по тому – відношення до Хр. Раковського дещо змінилось. Так, у статтях за жовтень та листопад 1929 р. бачимо, що радянського діяча згадують як «мсьє», та що він був послом СРСР в Парижі (напр., Le Matin 1929, 20 oct., Le Matin 1929, 22 oct., Le Matin 1929, 4 nov.). Зауважу, що у статтях від 20 та 22 жовтня того року Генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін, лідер опозиції ВКП(б) Л. Троцький, нарком закордонних справ СРСР Г. Чичерін та заступник наркома закордонних справ СРСР М. Литвинов там згадуються без такого звертання. Можна зробити припущення, що образ Хр. Раковського як опозиціонера до діючої радянської партійної верхівки, який зазнав переслідувань та звинувачень, вплинув на ставлення до нього, змінюючи його на не таке негативне, як під час «інциденту». Наприклад, у статті за 22 листопада 1934 р., присвяченій можливим змінам у Наркоматі закордонних справ СРСР як можливого очільника згадують «мсьє Раковського», а трохи пізніше йдеться про «диктатуру Сталіна» (Le Matin 1934, 22 nov.).

В кінці 1930-х на сторінках «Le Matin» Хр. Раковський фігурує переважно як колишній радянський посол в Парижі (напр., Le Matin 1937, 26 jan., Le Matin 1937, 2 fév., Le Matin 1938, 6 mars, Le Matin 1938, 4 déc. тощо). У статті від 1 квітня 1940 р. можна навіть побачити певного роду співчуття: торкаючись теми особливостей радянської дипломатії, відзначається, що посада посла у Парижі «не приносить щастя тим, хто її обіймає», і, як приклад, – згадується Хр. Раковський (Le Matin 1940, 1 avril).

Переходячи до аналізу наступного видання, «L'Humanité», варто відразу зазначити, що це був офіційний друкований орган Французької комуністичної партії, а головним редактором – М. Кашен, один із лідерів ФКП. Вплив СРСР на французьких комуністів в період перебування в Парижі на дипломатичній посаді Хр. Раковського був значним, про що знала французька поліція (детальніше – див., напр., Shkabura 2020, 195). Цей факт є важливим для кращого розуміння умов, в яких з'являлись публікації рупора ФКП.

В «L'Humanité» вже з перших номерів після вислання з Парижу та повернення до Москви колишнього повпреда СРСР його згадують як одного з представників, або й лідерів опозиції ВКП(б) (напр., L'Humanité 1927, 29 oct., L'Humanité 1927, 31 oct., L'Humanité 1927, 26 nov.). Увесь скандал довкола Хр. Раковського, на думку редакції газети, був інспірований капіталістами (напр., L'Humanité 1927, 3 nov.). В цілому ж щодо діяльності самого повпреда в Парижі зазначалось, що вона була ефективною. А ось такі кампанії проти радянського представника, як під час «інциденту», викликають обурення серед пролетаріату. Проте з розвитком переслідування опозиції ВКП(б) в СРСР про Хр. Раковського писали все менше, уникаючи згадок про його зв'язок із Францією. Радянський Союз був зацікавлений підтримувати нормальні відносини із Третьою Республікою, і таке дистанціювання від скандалу з повпредом у Парижі завдяки зміні наголосів видається цілком логічним. Та й сама постать Хр. Раковського ставала все більш незручною для Кремля.

Приблизно через рік, як колишній повпред СРСР залишив Париж, після майже повної відсутності згадок щодо зв'язку цього радянського діяча із Третьою Республікою, «L'Humanité» сповістила французьким читачам, що Франція «вислала Раковського за наказом лондонського кабінету» (L'Humanité 1928, 5 sept.). 15 липня 1934 р. у зв'язку зі смертю В. Довгалевського, на той час радянського повпреда в Парижі, в газеті згадали і про Хр. Раковського, котрий «також» був послом у Франції. Така згадка про останнього яскраво передає суть образу, який пропонувала «L'Humanité» своїм читачам: нічим не примітна людина, яку не варто й згадувати окрім того, що у 1927 р. він «піддався жорсткому нападу» з боку «французьких імперіалістів», які «вимагали розриву» дипломатичних відносин з СРСР (L'Humanité 1934, 15 juillet). Але все ж у зв'язку з «розкаянням» Хр. Раковського перед керівництвом ВКП(б) на чолі зі Сталіним, яке було прийнято, і призначення головою делегації Червоного хреста в Японії, його образ на сторінках офіціозу ФКП дещо покращується. До нього починають звертатись «товариш» (L'Humanité 1934, 23 oct.) та згадувати як колишнього посла СРСР в Парижі (L'Humanité 1934, 29 oct., L'Humanité 1935, 18 fév., L'Humanité 1935, 30 mars).

Але така «відлига» тривала не довго. Після початку нового судового процесу в другій половині 1930-х рр. згадки щодо Хр. Раковського в «L'Humanité» теж змінюються. Наприклад, у номері за 6 березня 1938 р. про нього йдеться на трьох сторінках (L'Humanité 1938, 6 mars). Проте він знову постає майже виключно радянським функціонером, прибічником опозиції ВКП(б), троцькістом, подекуди – ворогом. В номері газети йдеться і про діяльність Хр. Раковського за межами СРСР. Але про зв'язки з Францією знову, як це вже було в кінці 1920-х рр., не згадується.

Отже, на основі викладеної інформації можна виокремити певну динаміку. В «Le Temps» в перший час після відкликання Хр. Раковського з Парижу він залишався негативною персоною, яка піддавалась різній критиці. Приблизно за рік позиція видання дещо пом'якшилась, і було визнано, що певна ефективність від колишнього повреда все ж була – рухались переговори щодо врегулювання важливого для французів питання російських царських боргів. Тезу про те, що Хр. Раковський є колишнім послом СРСР в Парижі взагалі можна зустріти ледь не у кожній статті «Le Temps» (після жовтня 1927 р.), де згадувався цей радянський діяч. Тож базове нагадування, хто він такий – постійно транслювалось французьким читачам видання. У 1930-х у зв'язку з переслідування Хр. Раковського як представника опозиції ВКП(б) зміст статей «Le Temps» до нього дещо пом'якшився,

зросла кількість інформації про його молоді роки в Третій Республіці. Хоча французи не забували й про скандал 1927 р.

«Le Matin» обрало дещо іншу стратегію стосовно Хр. Раковського. Спочатку видання намагалось приділяти його особі мінімальну увагу, паралельно демонструючи певну зневагу нього. Якщо б такий підхід зберігся, то він посприяв би швидшому забуттю Хр. Раковського французами. Але, як і в «Le Temps», у «Le Matin» дещо покращили ставлення до колишнього радянського повпреда в Парижі у зв'язку з переслідуванням його як одного з лідерів і активного члена опозиції ВКП(б). При згадках в газеті йому повертають звертання «мсьє», як і нагадування про дипломатичне минуле у Франції.

Щодо «L'Humanité», то тут зміна наголосів стосовно Хр. Раковського часто-густо співпадала з «коливанням генеральної лінії партії», тобто ВКП(б), що вчергове підтверджує тісні зв'язки між ФКП та Кремлем із переважаючим впливом останнього. У перші тижні після відкликання з Парижу газета позитивно відгукувалась про Хр. Раковського, змальовуючи образ «жертви капіталістів». У подальших статтях, з розвитком боротьби проти лівої опозиції, він фігурував переважно вже як радянський політик. Зростала критика на його адресу, а паралельно – замовчувались згадки про минуле Хр. Раковського, будь-яким чином пов'язане із Францією що, вочевидь, було покликано зменшити кількість точок напруги між Москвою та Парижем. Винятком став не надто довгий період після публічного «розкаяння» Хр. Раковського та повернення його із заслання у середині 1930-х рр.

Як бачимо, французька преса активно реагувала на події довкола Хр. Раковського. Образ, який пропонували своїм читачам різні видання, пам'ять, яку вони формували про колишнього повпреда СРСР, зазнавали змін. Особливо яскраво це простежується у зв'язку з політичним переслідуванням опозиції ВКП(б). Але загальна тенденція була одна: незважаючи на те, що Третя Республіка зайняла в житті Хр. Раковського важливе місце (він там прожив багато років, навчався, мав велику кількість знайомств, добре знав французьку мову та культуру, навіть розглядав варіант залишитись там, отримати громадянство і побудувати політичну кар'єру), після «інциденту» і вислання в жовтні 1927 р. він перестає бути цікавим французькому суспільству, і про нього достатньо швидко забувають. Хоча ще у вересні того ж 1927 р. кожного дня про нього писали десятки різних видань. Трохи більше ніж за 10 років, після другої судової справи та заслання Хр. Раковськокого в кінці 1930-х рр., найбільші французькі газети про нього вже майже й не згадували. А у червні 1940 р. припинила своє існування Третя Французька Республіка.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Broué, P. 1996. Rakovsky ou la Révolution dans tous les pays [Rakovsky or the Revolution in All Countries]. Fayard, 462 p. (In French).

Chernyavskiy, G. I., Stanchev, M. G., Tortika (Lobanova), M. V. 2014. Zhiznennyy put Khristiana Rakovskogo. Yevropeizm i bolshevizm: neokonchennaya duel [The Life Path of Christian Rakovsky. Europeanism and Bolshevism: Unfinished Duel]. Moscow, ZAO Izdatelstvo Tsentrpoligraf, 557 s. (In Russian).

Чернявский, Г. И., Станчев, М. Г., Тортика (Лобанова), М. В. 2014. Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль. Москва, ЗАО Издательство Центрполиграф, 557 с.

Conte, F. 1975. Christian Rakovski (1873-1941). Essai de biographie politique [Christian Rakovsky (1873-1941). Political Biography Essay]. Paris, diffusion H. Champion, 898 p. (In French)

Golovko, V. A., Stanchev, M. G., Chernyavsky, G. I. 1994. Mezhdu Moskvoy i Zapadom: Diplomaticheskaya deyatelnost Kh. G. Rakovskogo [Between Moscow and the West: the Diplomatic Activity of Ch. G. Rakovsky]. Kharkiv, Oko, 383 s. (In Russian).

Головко, В. А., Станчев, М. Г., Чернявский, Г. И. 1994. Между Москвой и Западом: Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского. Харьков, Око, 383 с.

Le Matin. 1927. 16 nov. (In French).

Le Matin. 1927. 17 nov. (In French).

Le Matin. 1927. 2 nov. (In French).

Le Matin. 1927. 24 nov. (In French).

Le Matin. 1928. 10 jan. (In French).

Le Matin. 1928. 17 jan. (In French).

Le Matin. 1929. 20 oct. (In French).
Le Matin. 1929. 22 oct. (In French).
Le Matin. 1929. 4 nov. (In French).
Le Matin. 1934. 22 nov. (In French).
Le Matin. 1937. 2 fév. (In French).
Le Matin. 1937. 26 jan. (In French).
Le Matin. 1938. 4 déc. (In French).
Le Matin. 1938. 6 mars. (In French).
Le Matin. 1940. 1 avril. (In French).
Le Temps. 1927. 1 nov. (In French).
Le Temps. 1928. 18 mars. (In French).
Le Temps. 1928. 25 jan. (In French).
Le Temps. 1928. 6 nov. (In French).
Le Temps. 1934. 24 fév. (In French).
Le Temps. 1934. 24 fév. (In French).
Le Temps. 1938. 2 mars. (In French).
L'Humanité. 1927. 26 nov. (In French).
L'Humanité. 1927. 29 oct. (In French).
L'Humanité. 1927. 3 nov. (In French).
L'Humanité. 1927. 31 oct. (In French).
L'Humanité. 1928. 5 sept. (In French).
L'Humanité. 1934. 15 juillet. (In French).
L'Humanité. 1934. 23 oct. (In French).
L'Humanité. 1934. 29 oct. (In French).
L'Humanité. 1935. 18 fév. (In French).
L'Humanité. 1935. 30 mars. (In French).
L'Humanité. 1938. 6 mars. (In French).
Monzie A. de. 1927. Destins hors série [Unusual Destinies]. Paris, 202 p. (In French)
Shkabura, Ya. I. 2020. Frantsiya v sotsial′no-politychniy ta dyplomatychniy diyal′nosti Kh. Rakovs′koho (1891−1927 rr.) [France in the Socio-political and Diplomatic Activity of H. Rakovsky (1891-1927)]: Candidate's Thesis: 07.00.02. Dnipro, 244 p. (In Ukrainian).
Шкабура Я. І. Франція в соціально-політичній та дипломатичній діяльності Х. Раковського (1891−1927 рр.) : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02. Дніпро, 2020. 244 с.

Дата подання статті у редакцію – 01.07.2023 р.

БЪЛГАРИЯ И УКРАЙНА В КУЛТУРНИ ВРЪЗКИ И МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ / БОЛГАРІЯ ТА УКРАЇНА В КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

DOI: 10.7546/DS.2023.16.15

ДО ПОХОДЖЕННЯ ФОЛЬКЛОРНОГО СЮЖЕТУ «ДІВЧИНА-ВОЇН»: ГІПОТЕЗИ, ВЕРСІЇ, ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ

Василь Балушок

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Український етнологічний центр, Інститут мистецтвознавства фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна),
e-mail: grigras@i.ua, ORCID: 0000-0003-1362-8270

Тетяна Шевчук

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, відділ української та
зарубіжної фольклористики, Інститут мистецтвознавства фольклористики та
етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна),
e-mail: shevchuk1712@ukr.net, ORCID: 0000-0003-4856-4430

Аналізуються та порівнюються культурно-історичні підстави і чинники появи у фольклорі українців та південних слов'ян фольклорного сюжету про дівчину-воїна. Теоретико-метолологічною базою дослідження є методи історико-типологічного вивчення фольклору, а також антропологічна концепція Саладена д'Англюра, що стосується так званої третьої соціальної статі. При встановленні культурно-історичної основи сюжету про дівчину-воїна в південних слов'ян визначено кілька її шарів і чинників формування. Один шар і чинник формування – інститут клятвених дів *бурнеш*/*вірджин*/*тобелій* – жінок, що шляхом ритуальної інверсії (яка включала ритуальну клятву целібату) перебирали на себе чоловічу роль очільника родини у балканських народів. Цей інститут найбільше відомий у албанців, а серед слов'ян – у Косові, Центральній Сербії, Воєводині, Чорногорії, Боснії та Герцеговині, Далмації (Хорватія), на півночі Македонії. Його спричинили архаїчні патріархальні традиції і норми звичаєвого права, пережити кланово-родового колективізму. Коли сім'я, як правило, велика (*задруга*) залишалася без чоловіка-годувальника й представника перед владою та общиною, його роль перебирала старша дочка. Ще один шар виникнення сюжету про дівчину-воїна створила боротьба з турецьким пануванням, участь жінок у якій загальновідома. Найдавніший шар основи сюжету про дівчину-воїна у південних слов'ян, можливо, слід пов'язувати зі степовим компонентом при їхньому етногенезі. Адже для номадів характерне в цілому високе становище жінки в суспільстві. До цього додамо спільність епічного фонду в балканських народів, а значить необмежені можливості запозичень.

В українців інституту клятвених дів не було, а при відсутності чоловіка жінки очолювали родину, не здійснюючи ритуальної інверсії та не приховуючи статі. Разом з тим умови Степового Кордону, який збігався з фронтиром між Заходом і Сходом, де до кінця XVIII ст. велися постійні війни, зумовили воєнізованість побуту, послаблення патріархальних порядків та періодичну потребу в додатковій військовій силі, у т. ч. за рахунок жінок. Ще один чинник існування сюжету про дівчину-воячку – спадок скіфо-сарматського субстрату при етногенезі українців і постійні вливання груп ірано- та тюркомовних номадів, у яких статус жінки був високим й існували військові загони з жінок. Поєднання цього давнього спадку з умовами воєнізованого побуту Великого Кордону та можливістю запозичення сюжету про дівчину-воїна в іммігрантів з Балкан у XVIII–XIX ст. зумовили його існування в українському фольклорі. Підставою появи в українців і південних слов'ян сюжету про дівчину-воїна також є ще один, спільний, чинник: інститут так званої третьої статі. У традиційному суспільстві, де в основу суспільного поділу праці покладений природний статевий поділ, у випадку недостачі людей (в нашому випадку чоловіків), її поповнюють особами протилежної статі (жінки).

Ключові слова: фольклор, дівчина-воїн, гайдуки, клятвена діва, третя соціальна стать

HISTORICAL ROOTS OF THE "MAIDEN-WARRIOR" FOLK PLOT (SOUTH SLAVIC-UKRAINIAN PARALLELS)

Vasyl Balushok

PhD in History, Senior Research Fellow at Ukrainian Ethnological Center, Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine), e-mail: grigras@i.ua, ORCID, 0000-0003-1362-8270

Tetiana Shevchuk

PhD in Philology, Senior Research Fellow at the Department of Ukrainian and Foreign Folklore Studies, Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine), e-mail: shevchuk1712@ukr.net, ORCID, 0000-0003-4856-4430

The cultural and historical bases and factors of the appearance in the folklore of Ukrainians and South Slavs of the "Maiden-Warrior" folk plot are analyzed and compared. The theoretical and methodological basis of the study are the methods of historical and typological study of folklore, as well as the anthropological concept of Saladin d'Anglure relating to the so-called third socialgender. Several layers and factors was identified while establishing cultural and historical basis of the "Maiden-Warrior" plot formation by South Slavs. One layer and factor of formation is the institution of sworn virgins *burneshas/virgins/tobelijas*, the women who took over the male role of head of the family in the Balkan nations through ritual inversion (which included the ritual oath of celibacy). This institution is best known among Albanians, and among Slavs – in Kosovo, Central Serbia, Vojvodina, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Dalmatia (Croatia), and northern Macedonia. It was caused by the preserved archaic patriarchal traditions and norms of customary law, survivals of clan and tribal collectivism. When a usually large family (*zadruga*) was left without a male supporter and representative in front of the authority and the community, his role was taken over by the eldest daughter. Another layer of the "Maiden-Warrior" plotformation was created by the struggle against Turkish rule, in which the participation of women is well known. The oldest layer of the plot of the "Maiden-Warrior" in the southern Slavs is associated, perhaps, with a steppe component in the ethnogenesis of these Nations. After all, nomads are characterized by a generally high position of women in society. To this, we can add the common epic fund of the Balkan peoples which means unlimited opportunities for mutual borrowings. Ukrainians had no institution of sworn virgins; in case of the absence of a man, women became the heads of the families, but they did not perform ritual inversions or hide their sex. However, the conditions of the Steppe Border, which coincided with the civilizational Border of the macro-regions of West and East, where until the end of the 18th century there were constant military actions, caused militarization of life, weakening of patriarchal order, and periodically caused the need for additional military power, by force of women as well. Another factor of the existence of the "Maiden-Warrior" plotis the legacy of the Scythian-Sarmatian substratum in the ethnogenesis of Ukrainians, as well as the constant influx of groups of Iranian- and Turkic-speaking nomads, where the status of women was high and there were known military units of women. Combining this ancient legacy with the conditions of paramilitary life on the Great Border and the possibility of borrowing the "Maiden-Warrior" plot from Balkanian immigrants in 18th-19th centuries led to its existence in Ukrainian folklore. Despite the differences between the South Slavs and Ukrainians, all these circumstances give reason to explain the appearance of the "Maiden-Warrior" plot also by the action of one common factor: within the institution of the so-called third gender. In a traditional society, where the social division of labor is based on the natural sex division, in the absence of people of a certain sex (in our case, men), it is supplemented by persons of the opposite sex (women).

Keywords: folklore, Maiden-Warrior, Haiducks, sworn virgin, third social gender

Війна завжди була справою чоловіків, а військові професії належать до споконвічних чоловічих занять. У той же час жінки теж не стояли осторонь воєнних подій, і їхня участь у війнах загальновідома. Нинішня російсько-українська війна служить цьому яскравим підтвердженням: в Україні багато жінок не лише забезпечують тил та рятують життя у шпиталях і лікарнях, а й узяли в руки зброю. І це не просто ситуація, характерна для України, дана тема знайшла вираження у фольклорі, закоріненому в глибину століть.

Літературні та фольклорні тексти, а також відповідні уявлення про войовничих жінок узагалі є важливою складовою культурного простору людства. Найвідоміші серед них амазонки, яких, до речі, фольклорно-літературна традиція ще з Античності теж пов'язує з Україною (Amazons 1911; Wilde 1999). Поміж іншого, вчених цікавлять соціально-історичні причини появи цього феномена, який випадає зі стереотипів суспільства, де здавна домінували чоловіки, особливо у військовій сфері. Такі сюжети відомі й у фольклорі різних народів Європи, включно зі слов'янськими (поляки та ін.) (Köhler 1892, 220–221; Köhler 1902, 221; Кржижановський 1963). Але особливо притаманні усній творчості слов'янських народів Балкан, відомі й в українській усній творчості, де виявляють певну схожість із південнослов'янськими. Йдеться про сюжет, відомий серед фольклористів під назвою *дівчина-воїн/воячка* (Antonovich і Dragomanov 1874; Franko 1912; Davy`dyuk 2007, 48 та ін.). Разом з тим, коли порівнювати південних слов'ян і українців, помітні як збіги, так і відмінності. Відразу впадає в око різниця в назві. У південних слов'ян це частіше *дівчина-воїн*. Вона здебільшого пов'язана з ритуальною інверсією – переодяганням на чоловіка та приховуванням справжньої статі. *Дівчина-воячка* ж, більше властива українцям, тут вона переважно залишається в жіночій іпостасі.

Одними з перших, хто ще в 1860-х рр. розпочав збирання та вивчення слов'янських фольклорних текстів, у т. ч. про дівчину-воїна, на матеріалах болгарського гайдуцького епосу були Йован Шевич і Дімітр Міладінов (Shevich 1861, 328–329). Українці Володимир Антонович і Михайло Драгоманов теж належать до перших дослідників означеного сюжету (Antonovich і Dragomanov 1874). Видаючи двотомник «Історичних пісень малоруського народу», вчені поставили завданням відновити тяглість історичної пам'яті українців від часів Київської Русі. Для цього вони задіяли ряд архаїчних за походженням сюжетів, включно з *дівчиною-воячкою*. Дещо пізніше Іван Сазонович (Росія) висловився на користь балканського походження слов'янських балад про дівчину-воїна (Sazonovich 1886, 74–92)[1]. Відтоді сюжет про дівчину-воїна у слов'ян вивчають різні дослідники (Franko 1912, 25–52; Zhirmunskiy 1958; Sheptunov 1982; Davy`dyuk 2007, 37–45; Rangochev 2008, 27–29; Koviloski 2018). Разом з тим повністю дослідженою тему вважати не можна. Глибинні культурно-історичні причини появи сюжету *дівчина-воїн/воячка* в південних слов'ян і українців до кінця не з'ясовані. Тому ми на рівні гіпотези спробуємо визначити культурно-історичну основу виникнення сюжету, не претендуючи на всю повноту вирішення проблеми.

При виявленні культурно-історичної основи означеного фольклорного сюжету ми спиралися на дослідження вчених стосовно обставин існування різних соціумів і відображення їх у фольклорі (Tolstova 1984; Fialko 2015; Rangochev 2008; Vivod; Šarčević; Koviloski 2018; Koch 2020). Окремо відзначимо студії франкоканадського антрополога Саладена д'Англюра стосовно так званої третьої соціальної статі (D'Anglure 1992). А теоретичним підґрунтям фольклористичної складової дослідження є методи історико-типологічного вивчення фольклору, зокрема положення про типологічний паралелізм та епічний підтекст (Zhirmunskiy 1958; Putilov 2006, 238).

На думку В. Жирмунського, образ дівчини-гайдука в південнослов'янському епосі відображає суспільні відносини епохи боротьби проти турецького поневолення (Zhirmunskiy 1958, 11, 55). І. Шептунов зауважує: «Народні пісні й перекази, а також свідчення сучасників, наприклад Д. Міладінова, розповідають нам про Бояну-гайдутку, про дівчат-гайдуток Драганку, Пену, Сірму-воєводу» (Sheptunov 1982, 10). К. Рангочев, окреслюючи хронологічні межі формування болгарської епічної традиції, вказує на кінець XIV–XV ст., хоч її фіксація почалася лише в другій половині XIX ст. Ще в XIX ст. ці пісні мали назву «Маркові пісні» або «чоловічий голос», адже належали до чоловічого репертуару. А записи 1990-х рр. уже засвідчують їхню належність до жіночого репертуару (Rangochev 2008, 27–28). І. Сазонович звернув увагу на болгарські народні пісні, в яких ідеться про дівчину, що виконує військову повинність, замість чоловічих членів родини. У Стояна немає синів, тому до війська йде молодша дочка Радулинка. Батько купує їй озброєння й обрізує косу. «Дев'ять років вона носить зелений прапор у війську. Одного

[1] Дякуємо Костянтинові Рахну за допомогу з пошуком літератури.

разу вона проспівала “Лазарицю”[2], цариця почула спів і сказала царю, що в його війську є дівчина» (Sazonovich 1886, 86). В іншій пісні йдеться про те, як запідозрили, що гайдутка Тодора є дівчиною. Проте вона не стала купатися з гайдуками, а пішла вперед, перепливши річку, тому її стать не викрили. Найповнішим варіантом пісні І. Сазонович вважав записаний у Софійському окрузі – «Мома Богдана войникъ отива»: батькові нікого послати до війська, однак його донька Богдана осідлала коня дванадцятьма підпругами, купила в Софії воїнський одяг і пішла на дев’ять років на царську службу. І. Сазонович гадає, що сюжет прийшов у Болгарію з Сербії і «прив’язався до побутових пісень про дівчину-гайдука» (Sazonovich 1886, 59–60).

В Україні досліджуваний сюжет втілений у різних фольклорних жанрах: календарно-обрядових текстах, баладах, казках. Спільним мотивом південнослов’янського й українського фольклору є участь дівчини у війні через відсутність у родині синів. Але якщо в південнослов’янському фольклорі, як правило, присутня ритуальна інверсія – переодягання героїні в чоловічий одяг, з метою приховування статі, то в українських текстах на цьому не акцентується. Часто про вбрання в останніх узагалі не говориться, хоча зброю та спорядження воячка використовує чоловічі. Ще жіноче начало в українських текстах проявляється в тому, що дівчину до війська відправляє мати-вдова, яка не має синів, а не батько, як у південних слов’ян. На війну погоджується йти наймолодша донька:

Була вдовойка в конець села,
Ой мала ж вона три донейки;
їдна донейка, то Ганнуся,
Друга донейка, то Маруся,
Третя донейка, то Настуся.
Ой заказали ту вдовойку,
Ой заказали на войнойку.
— Моя Ганнусю, моя донейко,
Ой поїдь, поїдь на войнойку!
— Бігме, матюнко, не поїду,
Бо я коника не всідлаю,
Бо я шабельки не впасаю.
— Моя Марусю, моя донейко,
Ой поїдь, [поїдь] на войнойку!
— Бігме, матюнко, не поїду,
Бо я коника не всідлаю,
Бо я шабельки не впасаю.
— Моя Настусю, моя донейко,
Ой поїдь, поїдь на войнойку! —
Бігме, матюнко, я поїду,
Я коничейка осідлаю,
Я і шабельку опасаю![3]
Мати Настусю випроваджала,
Мати Настусі приказувала:
— Не їдь, Настусю, поперед войська,
Не їдь, Настусю, позад войська!
Поперед войська — тебе заб’ють,
Позаду войська — в полон уведуть.
Настуся матері не слухала,
Поперед войська виїхала,
Половину войська звоювала.
Ой то виїхав цар турецький:
— Ой а що ж бо то за такое,
Що Настуся войсько звоювала?
Ой узяв коня за гривойку,
Ой а Настусю за ручейку...

(Lesya Ukrayinka 1977, 15–16).

В. Антонович і М. Драгоманов відзначають, що «дівчина йде на війну, ніби син вдови, та що вона (потрапляє в полон і) стає дружиною (татарина) в той час (чи після того, як вона перебрідає річку, при чому, слід думати) відкривається стать дівчини» (Antonovich i Dragomanov 1874, 316). Такий висновок вони роблять, залучивши для порівняння білоруський, моравський, чеський, словацький, італійський фольклорний матеріал, де присутній цей епізод. Але для українців він у цілому не характерний. Тому вважаємо, що викриття статі дівчини в текстах про дівчину-воячку для українців не було актуальним, навіть у випадку запозичення сюжету (що дуже ймовірно). Адже традиції українського народу не виключали участі жінок у бойових діях при потребі, й це не вимагало від них приховування статі, хоч одягати зручне для цього вбрання вони могли (Fialko 2015, 83).

---

[2] Пісня, пов’язана з обрядами лазарування, що виконуються дівчатами (*лазарками*) на день св. Лазаря.

[3] Ідеться про опоясання ременем, до якого кріпиться шабля. Ритуальне опоясання мечем було елементом посвячення в рицарі та княжі дружинники (Balushok 1998, 45).

Саме тому, очевидно, в більшості українських текстів не йдеться про ритуальну інверсію героїні й навмисне приховування нею статі. Але, як відомо, долання ріки (води) має символіку та семантику шлюбу. Про це говориться в українських весільних піснях. Тому В. Давидюк у текстах про дівчину-воячку бачить зв'язок з весільною обрядовістю (Davy`dyuk 2007, 37–45).

Прикметно, що пісня про дівчину-воїна характерна для білоруської купальської обрядовості, що засвідчує її давнє походження. Як купальська, а також щедрівка ця пісня зафіксована і в Україні на Волині (Lesya Ukrayinka 1977, 15; Davy`dyuk 2007, 49).

До аналізованого сюжету близькі пісні про *військо дівоцьке*, неодноразово фіксовані ще з початку XIX ст. як календарні та весільні. Записаний у Волинській обл. сюжет про це представлений найбільш повно:

Круз наше село Турецькоє
Перейшло войсько дивоцькоє.
Котора дівка корогву несла,
То тим вона велика зросла.
А котора перепилочка,
То та виросла невеличка.
А которая барабан била,
Вона виросла, як калина,
Вона виросла, як калина,
Всейке дивойке закрасила

(Deny`syuk 2008, 97).

Ведучи мову про культурно-історичну основу сюжету *дівчина-воїн/воячка*, гадаємо, в південнослов'янських текстах (переважно про дівчину-воїна), як і в українських (частіше про дівчину-воячку), ймовірно, проглядають кілька шарів, а також чинників формування аналізованого сюжету. Хоча в українському випадку ця основа дещо інша, що й природно, зважаючи на відмінності в культурно-історичному тлі їхнього виникнення.

Першим, найзагальнішим, чинником появи сюжету, безумовно, слід вважати загальноісторичну ситуацію, коли в житі соціуму з'являлася потреба у додатковій військовій силі, яку не можна було заповнити руками чоловіків. Тоді до військових формувань залучалися й жінки, у першу чергу, молоді та незаміжні: «Жінки-войовниці реально існували – причому це не вузьколокальне чи вузькохронологічне, а загальноісторичне явище. І причинами, що спонукували жінок взятися за зброю, є воєнні конфлікти, які виникали практично всюди, де проживала людина, починаючи з періоду раннього палеоліту й закінчуючи 21 століттям…» (Fialko 2015, 91). Це загальна культурно-історична причина появи сюжету про дівчину-воїна/воячку, безвідносно до того, з'явилися відповідні тексти в результаті запозичення, в т. ч. у рамках мандрівної сюжетики, чи є питомо місцевими. Та й узагалі широка розповсюдженість оповідей (міфів, легенд, іншожанрових фольклорних, а згодом і писемних текстів) про амазонок робить імовірність появи суто місцевих таких сюжетів дуже сумнівною.

Разом з тим були специфічно місцеві причини і чинники появи, зокрема в південних слов'ян, досліджуваного сюжету. До таких, незалежно від того, запозичений сюжет чи ні, доклалися існуючі в місцевому соціумі достатньо сильні патріархальні інститути, в умовах загального збереження архаїчних традицій у суспільному устрої і звичаєвому праві. Найперше, це пережитки кланово-родового колективізму. Коли сім'я в такому суспільстві – як правило, велика сімейна община (у балканських слов'ян «задруга»[4]) залишалася без чоловіка-годувальника й представника перед владою і громадою, його роль перебирала старша дочка. Такі жінки, що шляхом ритуальної інверсії переймають роль чоловіка в сім'ї, відомі й сьогодні у ряді країн: у Пакистані, Афганістані та ін., де статус жінок низький і вважається, що лише чоловік може очолювати родину та бути її представником перед органами влади і громадою. Сім'я у випадку відсутності лідера-чоловіка зазнає тут тиску громадської думки. Дівчата, що перебирають на себе роль чоловіків, у такому патріархальному соціумі сприймають зміну в цілому позитивно. Адже це дає їм доступ до освіти, властивих лише чоловікам професій, закритих для жінок установ, право вільного пересування та спілкування з протилежною статтю.

[4] Типологічно відповідає українському «дворищу» середньовічно-ранньомодерних часів.

Саме на Балканах відомі такі жінки, оскільки в ряді районів тут склалися відповідні для їхньої появи культурно-історичні умови (Kovalevskiy 1911, 6). Слід зазначити, що такі порядки зафіксовані історико-етнографічними джерелами тут не повсюдно, навіть у одного народу. Це – наслідок великої етнографічної строкатості Балканського регіону, яку спричинили особливості гірського рельєфу й історичних обставин, включно з різною субстратною і адстратною етномовною спадщиною, політичним партикуляризмом домодерного часу, османським пануванням, міграціями тощо.

Чи не найтиповішим народом на Балканах, у якого зафіксовані означені порядки, вважаються албанці – переважно мусульмани і частково православні та католики. В них жінки, про яких іде мова, звуться *бурнеші*, а останні з них, уже достатньо літнього віку, відомі в Албанії й нині. Тут, особливо на півночі країни, підставою для їхньої появи служили норми архаїчного звичаєвого права, кодифіковані під назвою «Канон» ще в XV ст. Його норми застосовувалися переважно в Албанії й Косові, причому не лише серед мусульман, але і православним та католицьким населенням. Це класичний випадок, коли жінки, маючи низький суспільний статус, проходили ритуальну інверсію, повністю «перетворюючись» на чоловіків. Оскільки таке перетворення відбувалося в молодому віці, вони отримували відповідне виховання й імена, одягали чоловічий одяг, переймали чоловічі заняття, засвоювали навички поведінки (паління тютюну, вживання алкоголю тощо), мали необхідні атрибути (зброю та ін.). Про біологічну стать жінки під загрозою смерті ніхто не смів говорити. Інверсія відбувалася в ході відповідних ритуальних дій: перед дванадцятьма старійшинами дівчина урочисту клялася прийняти довічно відповідну чоловічу роль та дотримуватися целібату (Elsie 2010, 435, 484, 493; Warner 1994, 25–45).

Відомі такі клятвені, чи обіцяні (від ‘обіцянка’) діви й у слов’ян – переважно на заході Балкан: у Косові, Центральній Сербії, Воєводині, Чорногорії, Боснії та Герцеговині, Далмації (Хорватія), на півночі Македонії. Для їхнього позначення вживаються різні терміни: *virdžina* (*virgjinéshë*) в мусульманських общинах, а назва *tobelija* – чорногорцями, сербами, валахами, циганами й турками. Побутують і інші терміни: *momak-devojka*, *muška-devojka*, *junak-žena*, *muškobana*, *ostajnica* (Vivod). У болгар та македонців побутування інституту *вірджин* нам виявити не вдалося, хоча аналізований сюжет у них теж зафіксований (Sazonovich 1886, 86). Разом з тим, зважаючи на етнографічну строкатість регіону Балкан і часті міграції, вчені відзначають, що «південні слов’яни володіють єдиним епічним сюжетним фондом», мають характерний спільний класичний епос (Putilov 2006, 263). Звідси й необов’язковість побутування тих чи інших суспільних порядків та інститутів у етнічних спільнот, в яких зафіксовані конкретні сюжети.

Слов’янські *вірджини*, як і *бурнеші*, мали чоловічі імена (версії імен), зачіску, одяг і манери, носили зброю, їм були притаманні недоступні для жінок заняття. Життєво важлива роль соціального інституту *вірджин* чи *тобелій* на Заході Балкан – забезпечення виживання клану. Такі порядки були проявом місцевих форм трайбалізму й патріархальних порядків, коли людина під тиском громадської думки заради інтересів колективу жертвувала одним набором прав та обов’язків, отримуючи інший набір. Це закріплювалося в архаїчних нормах звичаєвого права (Vivod; Šarčević).

Найвичерпнішу типологію відомих випадків посвячення на *вірджин* запропонувала Лільяна Гаврилович (Сербія), яка виділяє п’ять типів, для яких спільним є обітниця жити у безшлюбності, й це спричиняє зміну соціального і гендерного статусу (Цит. за: Koch 2020, 69–70): 1. У разі відсутності в родині дорослих чоловіків дівчина, не даючи публічно обітниці, бере статус *вірджини*, отримуючи обмежену правоздатність. Коли підростав хтось із чоловіків, він перебирав роль голови; тепер жінка могла одружитися, чого, однак, практично не траплялося. 2. Подібний випадок із тимчасовою обітницею безшлюбності в разі загрози для чоловіків сім’ї кровної помсти з боку сусідів. 3. Обітниця вірджини з перебиранням чоловічої ролі, з метою розірвати заручини. Коли ж така жінка виходила заміж, попередній наречений мав право на кровну помсту. 4. Обітниця в колі двох сімей задля розлучення. Жінка не змінює жіночої ролі, хоча підстригається та отримує деякі додаткові права (напр., спілкування з чоловіками), якщо ж вийде повторно заміж, у родини попереднього чоловіка з’являється право на кровну помсту. 5. Коли не було дітей чоловічої статі, вважалося, що це притягує до клану чи регіону нещастя, включно з хворобами, голодом, посухою. Православні християни вірили, що святий покровитель не

захищатиме сім'ю, в якій немає чоловіка, що вшановував би його на щорічному святі Слави. Тому дівчину з дитинства виховували як чоловіка, справжню стать тримали в секреті. Жінка користувалася чоловічими правами та привілеями. Це могло потягти за собою тілесні зміни чи каліцтва, наприклад, перев'язування грудей. Є записи про відсутність менструації – «жіночої квітки» (Vivod).

Пояснення існування цього звичаю вченими даються різні: від пережитків античних вірувань і ремінісценцій матріархату до запобігання розпаду існуючих соціальних та економічних відносин тощо. Проте, на нашу думку, всі численні їх варіанти мають дещо спільне. Річ у тім, що архаїчні патріархально-кланові порядки й достатньо низький статус жінки в традиційному балканському суспільстві, чи принаймні в частині місцевих соціумів, закономірно породжували *підвищену потребу в чоловіках*, яких часто в цілому виявлялося недостатньо для нормального функціонування колективу. Нагадаємо, що такі архаїчні патріархально-кланові порядки не обов'язково мали існувати повсюдно, де зафіксований фольклорний сюжет, який нас цікавить, адже спільність класичного епосу створювала сприятливі умови для його поширення у різних народів і їхніх етнографічних групах. А така ситуація (включно з інститутом *вірджин*) може бути витлумачена у рамках концепції «третьої соціальної статі», сформульованої згаданим вище С. д'Англюром. Досліджуючи ескімосів Канади, він дійшов висновку, що поряд з двома відомими біологічними статями, які служать базою для цілого ряду культурних інститутів, існує ще й суто соціальна стать. Вона не пов'язана прямо зі статтю біологічною, а також і з явищами гомосексуалізму, гермафродитизму та трансвестизму, не збігається (в усякому разі повністю) з відомим в антропології феноменом *бердачів* (Про них див.: B. C. on Gender).

Феномен *третьої соціальної статі* полягає в тому, щоб у архаїчному чи традиційному суспільстві, з його природним, статево-віковим поділом праці, у випадку нестачі людей певної статі, за допомогою ритуальної інверсії поповнити її особами, що мають протилежну стать. В ескімосів це має свої особливості, в т. ч. включення в міфологічну картину світу, а також те, що людей для ролей протилежної статі обов'язково готують з раннього дитинства, і виконують вони ці обов'язки лише до настання статевої зрілості, повертаючи потім справжню стать. Разом з тим С. д'Англюр наголошує, що у ширшому розумінні інститут третьої соціальної статі може застосовуватися для пояснення різних культурних явищ людства (D'Anglure 1992, 836–844).

У випадку з балканськими *вірджинами* ми теж стикаємося з недостачею осіб протилежної статі. Це недостача абсолютна, якщо в родині чи клані немає чоловіків, або відносна, коли додаткові виконавці чоловічих ролей не є лишніми. Випадки виховання дівчаток з раннього віку як чоловіків, а також тимчасове (навіть номінально) перебування в статусі *вірджини* фактично збігається з порядками в ескімосів. Виявляють схожість балканські народи з останніми і в тому, що в них аналізований соціальний інститут теж служить поєднанню поколінь: «По суті, *вірджини* – це мости між двома поколіннями – між померлим спадкоємцем чоловічої статі й новим спадкоємцем, який ще не народився» (Vivod). Щоправда, в ескімосів, на відміну від балканських народів, це відбувається шляхом отримання дітьми – кандидатами на роль представників «третьої статі», імен бабусь та дідусів, з їхніми особистостями. Про успадкування ж на Балканах імен предків нам наразі не відомо. Тобто в основі балканського феномену *вірджин* лежить виявлена С. д'Англюром потреба соціуму в поповненні нестачі людей певної статі особами іншої статі. Враховуючи всі, пов'язані з цим інститутом звичаї та порядки, можемо говорити про специфічно *балканський тип третьої соціальної статі*.

Хронологічно ж найпізніший, шар культурно-історичної основи виникнення сюжету про дівчину-воїна створила боротьба з турецьким пануванням, яка додала специфічно балканський міліарний аспект. Адже участь жінок у тривалій збройній боротьбі народів Балкан не можна заперечити (Shevich 1861, 328–329; Koviloski 2018, 33–41). І ці конкретні випадки, що стосуються навіть XX ст., не могли не накластися на уявлення та практику інституту *вірджин* (Šarčević). Хоча, слід зазначити, що участь жінок у визвольній боротьбі *юнаків і гайдуків*, а також *клефтів* у греків, сама по собі не передбачала перетворення їх на *вірджин*. Наприклад, відома болгарська і македонська героїня, Сірма Воєводка в епосі, або ж Сірма Крстева у житті, виконувала роль ватажка гайдуків таємно, переодягнувшись хлопцем. Коли ж її стать викрили, вона повернулася до звичного життя і вийшла заміж

(Koviloski 2018). У деяких фольклорних текстах така амазонка взагалі не переодягається в чоловіче вбрання. Йдеться тут, безумовно, не про *вірджин*.

Окрім названих шарів культурно-історичної основи, у досліджуваного сюжету про дівчину-воїна, гіпотетично, міг бути ще один, найдавніший. Його слід пов'язувати зі степовим компонентом при етногенезі балканських народів, зокрема болгар, а можливо, і сербів та хорватів чи й інших. Річ у тім, що в цілому високе становище жінки в суспільстві характерне для номадів. Особливо високий суспільний статус мали, як вважається, жінки в іраномовних народів Великого Степу. В певних історичних умовах у середовищі номадів потреба в збільшенні числа воїнів зростала, і їхні жінки залучалися до війська (Fialko 2015). Індо-іранські народи були причетні до етногенезу сербів та хорватів (Stryzhak 1991). Крім того, іранські, а потім тюркські номади мігрували степами зі сходу й осідали на Балканах та зливалися з місцевим населенням (згадаймо булгар хана Аспаруха і Перше болгарське царство). Отже, на рівні гіпотези можна припустити, що на формування фольклорного сюжету про дівчину-воїна у балканських слов'ян могли вплинути якісь глухі ремінісценції, пов'язані зі степовими амазонками.

Торкаючись питання про українські паралелі означеного сюжету, нагадаємо, що в українців переважно йдеться не про дівчину-*воїна*, а про дівчину-*воячку*. В більшості сюжет не передбачає в них і ритуальної інверсії героїні – «перетворення» на чоловіка шляхом переодягання. Адже в Україні часів Середньовіччя – раннього Модерну, таких архаїчних порядків трайбалістсько-патріархального типу, як у ряді регіонів Балкан, не фіксувалося. А статус жінки в українському суспільстві взагалі був на порядок вищим, ніж там. У цілому ж, у появі в українців сюжету про дівчину-воячку, яка йде у військо замість відсутніх братів чи (рідше) батька, справді, не обійшлося без запозичення, найімовірніше з близьких географічно Балкан, хоча проглядають тут і певні місцеві корені та реалії.

Так, ведучи мову про культурно-історичну основу сюжету про дівчину-воячку, можна припустити вищу ніж у випадку з південними слов'янами ймовірність присутності у ньому архаїчного шару, який має давнє субстратне походження. Маємо на увазі спадок, пов'язаний зі скіфо-сарматами, які, як відомо, склали етнічний субстрат при етногенезі українців (Balushok 2008, 53–55, 65–71). Адже жінки в скіфів і сарматів мали високий суспільний статус та служили у війську, складаючи особливі загони, можливо, в рамках інституту вікових класів. Пізніше народи, в етногенезі яких взяли суттєву участь степові іраномовні спільноти (каракалпаки, приаральські узбеки, осетини), характеризувалися досить високим суспільним статусом жінок, а в їхньому фольклорі зафіксовані сюжети про дівчат-войовниць (Tolstova 1984, 186–206; Fialko 2015, 60–83). Крім того, аж до кінця XVIII ст. українці постійно вбирали в себе групи степовиків – іранців і тюрків, високий статус жінки в яких, а також відповідні фольклорні тексти мали сприяти як достатньо високому становищу жінок в українському суспільстві, так і появі відповідного сюжету в фольклорі.

А наявність у предків українців в архаїчну епоху згаданого інституту вікових класів, з виділенням дівоцької верстви, простежується на етнографічному матеріалі та у фольклорних текстах (Grushevs`ky`j 1993, 252–258. Про виконання дівчатами воїнських ролей у більшості з них не йдеться, проте є й такі, де, можливо, присутній далекий відгомін таких подій. Це, зокрема тексти, в яких фігурує *військо дівоцьке*, що його, а також *дівчину-воячку*, Іван Денисюк і Ольга Мікула пов'язують (на нашу думку, все ж занадто прямолінійно) з міфічними амазонками (Deny`syuk 2008; Mikula 2011). Гадаємо, цей сюжет українського фольклору, як і *дівчина-воячка*, може мати генетичний зв'язок зі скіфо-сарматським спадком.

Система архаїчних вікових класів із виділенням у їхньому складі дівоцької верстви, можливо, проглядає й у веснянці, записаній на Поділлі в кількох варіантах: «А у Губчі серед села, / Там стояло дівок сорок…» (Chebanyuk 1987, 92). Формула «дівок сорок» знаходять паралель у степовиків-тюрків. Сорок – це взагалі визначне число в культурі тюркських народів, а «Сорок батирів» – епічний цикл дастанів (сказань) у тюрків Північнго Кавказу, Поволжя, Казахстану, Західного Сибіру (Santaş, 13–15). Каракалпацький же епос «Кирк из» (40 дівчат) розповідає про дівочу воїнську дружину з сорока амазонок (Tolstova 1984, 193–195). Але в Україні у давньоруські часи мешкали свої каракалпаки – чорні клобуки Надросся й інших місцевостей. Адже їхні назви тотожні («чорні шапки»),

а самі вони є переважно тюркизованими іранцями-массагетами з Приаралля. І частину чорних клобуків асимілювали українці, решту ж монголи після завоювання перемістили в степи, у т. ч. в район Аралу, де нині мешкають каракалпаки (Bubenok, Golovko 2021). Тому припускаємо, що зв'язок між українськими й каракалпацькими фольклорними «40 дівчатами» не є неймовірним.

Сприяли появі сюжетів про дівчину-воячку та військо дівоцьке й умови знаходження України на Великому Кордоні Європейського і Східного макрорегіонів, що характеризувалися слабкістю державно-правових інститутів і постійними війнами аж до кінця XVIII ст. (Brexunenko 2011). Це сприяло суттєвому підвищенню суспільного статусу жінок. Чоловіки, особливо воїнських станів, таких як боярство, шляхта, козаки, не лише часто відривалися від дому під час далеких походів, але й гинули в безперервних війнах. У результаті, жінки отримували фактично домінуюче становище в родині. З причини частої загибелі чоловіків, наприклад, українські шляхтянки репродуктивного віку в пізньосередньовічно-ранньомодерний час у більшості змушені були виходити заміж по кілька разів (Starchenko 2001, 27). Звідси, ймовірно, і першорядна роль матері-вдови в піснях, включно з тими, де йдеться про дівчину-воячку. Джерела пізньосередньовічно-ранньомодерного часу та археологічні дослідження засвідчують не лише достатньо високий статус жінок в українському суспільстві, але й їхню то більшу, то меншу (залежно від обставин) участь у війнах. Наприклад, під час археологічного вивчення цвинтаря козацького містечка Стайки (Київська обл.) виявлена дуже значна кількість кісткових останків з отриманими в бою травмами, включно з заживленими. Причому, це стосується й жінок, з-поміж поховань яких у 16,7% вибірки відзначені травми черепа, а пошкодження посткраніального скелета в 57,1%. Археологи констатують «агресивність популяції й участь населення у воєнних конфліктах» без великої різниці за статями (Fialko 2015, 83).

Саме означені умови, що наклалися на давній спадок субстратно-адстратного характеру, пов'язаний зі степовими іранцями й, дещо менше, тюрками, гадаємо, спільно з іншими чинниками, такими як мандрівна сюжетика (особливо з урахуванням балканських запозичень), імовірно зумовили появу досліджуваних сюжетів в українців.

До цих обставин можна додати міркування В. Давидюка щодо зв'язку цього сюжету з весільною обрядовістю. Зокрема, він вважає, що українські пісенні тексти про дівчину-воячку/воїна позначені впливом весільної обрядовості, схожої з болгарською й сербською. Адже у весільній обрядовості українців наречену, як і в баладі, беруть у полон, що означає заміжжя (Davy`dyuk 2007, 42–50).

Нарешті, гадаємо, що при визначенні культурно-історичної основи сюжетів і *дівчини-воячки*/*воїна*, і *війська дівоцького* в українців, їх теж можна інтерпретувати в рамках концепції *третьої соціальної статі*. Адже у випадках участі жінок у бойових діях – чи то в рамках системи архаїчних вікових класів, у т. ч. в скіфо-сарматських предків українців, чи то в збройних загонах періоду козацьких війн, ідеться саме про заповнення нестачі воїнів-чоловіків.

Отже, порівняльний аналіз матеріалу виявив, що у південних слов'ян та українців і в самому фольклорному сюжеті *дівчина-воїн*, і в культурно-історичній основі та чинниках його появи спостерігається багато як схожого, так і відмінного. І це закономірно, адже така важлива підстава його появи, як інститут клятвених дів та відповідні суспільні порядки, в українців, на відміну від балканських народів, були відсутні. Натомість умови Великого Кордону, з його слабкістю центральної влади, офіційного права та патріархальних інститутів, призвели в українців до достатньо високого суспільного статусу жінок. Певною мірою схожими там і там були причини воєнізованого побуту, проте відзначена різниця в суспільному статусі жінки вплинула на фольклор. Звідси – достатньо чітка ритуальна інверсія дівчини-воїна у фольклорі південних слов'ян та переважно відсутність такої в українців, як і різниця в назві (*дівчина-воїн* у перших і частіше *дівчина-воячка* в других). А до появи самого сюжету в українців могли значною мірою спричинитися запозичення від іммігрантів з Балкан.

Ще одним чинником появи означеного сюжету міг бути архаїчний субстратний спадок номадів. Проте його дія у південних слов'ян мала проявлятися набагато слабше, ніж в українців, у яких степові іранці склали головний етнічний субстрат при етногенезі, а значні групи степового населення постійно вливалися до їхнього складу (адстратний вплив).

Разом з тим була ще одна, спільна, підстава для появи сюжету про дівчину-воїна/воячку, а саме інститут так званої третьої соціальної статі. У традиційному суспільстві, де в основу суспільного поділу праці покладена природна статево-вікова градація, у випадку нестачі людей певної статі (в нашому випадку чоловіків), її в разі необхідності поповнюють особами, що мають протилежну стать (жінки). Саме це і спостерігалося в багатьох випадках у часи пізнього Середньовіччя та раннього Модерну на Балканах і в Україні, хоча причини такої нестачі чоловіків були у них переважно різними.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Amazons. 1911. *Encyclopaedia Britannica*, Vol. 1. Cambridge University Press, p. 790.

Antonovich, V. i Dragomanov, M. (eds.) 1874. Istoricheskie pesni malorusskogo naroda, t. 1 [Historical Songs of the Little Russian People, Vol. 1]. Kiev, Printing house M. P. Fritz, XXIV, 336 c. (In Russian and Ukrainian).

Антонович, В. и Драгоманов, М. (составит.) 1874. Исторические песни малорусского народа, т. 1. Киев, Типография М. П. Фрица, XXIV, 336 с.

B. C. on Gender. The Berdache Tradition. URL: http://www.bcholmes.org/tg/berdache.html (Date of the application 28.10.2021).

Balushok, V. 1998. Iniciaciyi ukrayinciv ta davnix slov'yan [Initiations of Ukrainians and Ancient Slavs]. L`viv; New York, MP Kocz`, 263 s. (In Ukrainian).

Балушок, В. 1998. Ініціації українців та давніх слов'ян. Львів; Нью-Йорк, МП Коць, 263 с.

Balushok, V. 2008. Ukrayins`ka etnichna spil`nota: etnogenez, istoriya, etnonimiya [Ukrainian Ethnic Community: Ethnogenesis, History, Ethnonymy]. Bila Cerkva, Publisher O. Pshonkivsky, 304 s. (In Ukrainian).

Балушок, В. 2008. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія. Біла Церква, Видавець О. Пшонківський, 304 с.

Brexunenko, V. 2011. Kozaky` na stepovomu kordoni Yevropy` [The Cossacs in the Europe's Steppe Frontier]. Ky`yiv, Insty`tut ukrayins`koyi arxeografiyi ta dzhereloznavstva NAN Ukrayiny`, 504 s. (In Ukrainian).

Брехуненко, В. 2011. Козаки на степовому кордоні Європи. Київ, Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 504 с.

Bubenok, O. B., Golovko, A. B. 2021. Naselenie Porosya v predmongolskiy i zolotoordynskiy periody [The Population of the Ros' River Basin during the Pre-Mongol and Golden Horde Periods]. *Zolotoordynskoe obozrenie*, t. 9, no. 3, s. 478–505. (In Russian).

Бубенок, О. Б., Головко, А. Б. 2021. Население Поросья в предмонгольский и золотоордынский периоды. *Золотоордынское обозрение,* т. 9, № 3, с. 478–505.

Chebanyuk, O. Yu. (ed.) 1987. Kaledarno-obryadovi pisni [Calendar-ritual Songs]. Ky`yiv, Dnipro, 392 s. (In Ukrainian).

Чебанюк, О. Ю. (упоряд.) 1987. Каледарно-обрядові пісні. Київ, Дніпро, 392 с.

D'Anglure, B. S. 1992. Le «troisième sexe» [The "Third Sex"]. *La Recherche*, no. 245, juillet-août, p. 836–844. (In French).

Davy`dyuk, V. F. 2007. Konceciyi i recepciyi [Conceptions and Receptions]. Lutsk, Tverdy`nya, 288 s. (In Ukrainian).

Давидюк, В. Ф. 2007. Концепції і рецепції. Луцьк, Твердиня, 288 с.

Deny`syuk, I. 2008. Materialy` do dy`skusiyi pro amazonok [Materials for the Discussion of the Amazons]. *Mifologiya i fol`klor*, no. 1, s. 96–99. (In Ukrainian).

Денисюк І. 2008. Матеріали до дискусії про амазонок. *Міфологія і фольклор*, № 1, с. 96–99.

Fialko, Ye. Ye. 2015. Amazonki vo vremeni i prostranstve [Amazons in Time and Space]. *Arxeologiya i davnya istoriya Ukrayiny`: Zbirny`k naukovy`x pracz`,* t. 4 (17). Ky`yiv, Insty`tut arxeologiyi NAN Ukrayiny` [Institute of Archeology of the NAS of Ukraine], s. 46–99. (In Russian).

Фиалко, Е. Е. 2015. Амазонки во времени и пространстве. *Археологія і давня історія України: Збірник наукових праць*, вип. 4 (17). Київ, Інститут археології НАН України, с. 46–99.

Franko, I. 1912. Studiyi nad ukrayins`ky`my` narodnimy` pisnyamy` [Studies on Ukrainian Folk Songs]. Zapy`sky` Naukovogo tovary`stva imeni T. Shevchenka, t. CXI. L`viv, s. 25–52. (In Ukrainian).

Франко, І. 1912. Студії над українськими народніми піснями. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*, t. CXI. Львів, с. 25–52.

Elsie, R. 2010. Historical Dictionary of Albania (2nd ed). Langham; Toronto; Plymouth, UK, The Scarecrow Press, Inc., 587 p.

Grushevs`ky`j, M. 1993. Istoriya ukrayins`koyi literatury`, t. 1 [History of Ukrainian Literature, Vol. 1]. Ky`yiv, Ly`bid`, 389 s. (In Ukrainian).

Грушевський, М. 1993. Історія української літератури, т. 1. Київ, Либідь, 389 с.

Koch, M. 2020, 'Zaprzysiężona dziewica' – *virdžina/virgjinéshë* – jako fenomen spoleczno-kułturowy na Bałkanach. Reprezentacja w literaturze i filmie ['The Sworn Virgin' – as a Social and Cultural Phenomenon in the Balkans. Representation in Literature and Film]. *Kultury dziewictwa* [Virginity Culture]. Pod redakcją A. Gajewskiej i M. Michalskiego. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza; Wydział Historii UAM, s. 65–85. (In Polish).

Köhler, R. 1898. Kleinere Schriften zur Märchenforschung, 1830–1892, Bd I. [Smaller Writings on Fairy Tale Research, 1830-1892, Vol. I]. Weimar, Verlag von Emil Felber, 634 s. (In German).

Köhler, R. 1902. Kleinere Schriften, Bd. III [Smaller Writings, Vol. I]. Berlin, Verlag von Emil Felber, 696 s. (In German).

Kovalevskiy, M. 1911. Rodovoy byt v nastoyashchem, nedavnem i otdalennom proshlom [Family Life in the Present, Recent and Distant Past]. Sankt-Peterburg, Brokgauz-Yefron, vyp. I, 312, VIII s. (In Russian).

Ковалевский, М. 1911. Родовой быт в настоящем, недавнем и отдаленном прошлом. Санкт-Петербург, Брокгауз-Ефрон, вып. I, 312, VIII с.

Koviloski, S. 2018. Kniževnoto i istoriskoto za Sirma vojvoda [The Literary and Historical for Sirma Vojvoda]. *Godišen zbornik*, god. 9, no. 12, filološki fakultet. Štip, Univerzitet Goce Delchev, s. 33–41. (In Macedonian).

Ковилоски, С. 2018. Книжевното и историското за Сирма војвода. *Годишен зборник*, год. 9, no. 12, филолошки факултет. Штип, Универзитет Гоце Делчев, с. 33–41.

Krzhizhanovskiy, Yu. 1963. Devushka-yunosha (k istorii motiva «peremena pola») [A Young Girl (to the Story of the "Sex Change" Motive)]. *Russkiy folklore*, vyp. 8. Leningrad, Nauka, p. 56–66. (In Russian).

Кржижановский, Ю. 1963. Девушка-юноша (к истории мотива «перемена пола»). *Русский фольклор*, вып. 8. Ленінград, Наука, с. 56–66.

Lesya Ukrayinka. 1977. Zibrannya tvoriv u 12 tomax, t. 9 [Collection of Works in 12 Volumes, Vol. 9]. Eds. O. I. Day and S. J. Hritza. Ky`yiv, Naukova dumka, 431 s. (In Ukrainian).

Леся Українка. 1977. Зібрання творів у 12 томах, т. 9. Упорядк. О. І. Дея і С. Й. Грици. Київ, Наукова думка, 431 с.

Mikula, O. 2011. Do py`tannya pro isnuvannya amazonok na tery`toriyi Ukrayiny` (na osnovi rozvidky` Oleny` Pchilky` «Ukray`nsky`e kolyadky`») [On the Question of the Existence of Amazons in Ukraine (Based on the Intelligence of Elena Pchilka "Ukrainian Carols")]. *Naukovi zapy`sky` Nacional`nogo universy`tetu Ostroz`ka akademiya*, vy`p. 7, s. 431–437. (In Ukrainian).

Мікула, О. 2011. До питання про існування амазонок на території України (на основі розвідки Олени Пчілки «Украинские колядки»). *Наукові записки Національного університету Острозька академія*, вип. 7, с. 431–437.

Putilov, B. N. 2006. Teoreticheskie problemy sovremennoy folkloristiki [Theoretical Problems of Modern Folklore]. Sankt-Peterburg, State University of Technology and Design, 315 s. (In Russian).

Путилов, Б. Н. 2006. Теоретические проблемы современной фольклористики. Санкт-Петербург, Государственный університет технологии и дизайна, 315 с.

Rangochev, K. 2008. Bolgarskiy yunatskiy epos: sovremennoe sostoyanie [Bulgarian Youth Epic: Current State]. *Zhivaya starina*, no 1, s. 27–29. (In Russian).

Рангочев, К. 2008. Болгарский юнацкий эпос: современное состояние. *Живая старина*, № 1, с. 27–29.

Santaş, S. Türk Mitolojisinde Öneomi Sayilar [Significant Numbers in Turkish Mythology], 15 s. URL: https://web.archive.org/web/20121021060857/http://www.acikders.org.tr/pluginfile.php/2501/mod_resource/content/2/14.%20HAFTA.pdf (Date of the application 28.10. 2021). (In Turkish).

Sazonovich, I. P. 1886. Pesni o devushke-voine i byliny o Stave Godinoviche [Songs about a Warrior Girl and Epics about Stavri Godinovich]. Varshava: In the Printing House of M. Zemkevich, VIII, 173 s. (In Russian).

Сазонович, И. П. 1886. Песни о девушке-воине и былины о Ставре Годиновиче. Варшава: В типографии М. Земкевича, VIII, 173 с.

Sheptunov, I. M. 1982. Khaydutskoe dvizhenie v folklore yuzhnykh slavyan i bolgarskoy literature [Hajdutsk Movement in the Folklore of the South Slavs and Bulgarian Literature]. Moskva, Nauka, 269 s. (In Russian).

Шептунов, И. М. 1982. Хайдуцкое движение в фольклоре южных славян и болгарской литературе. Москва, Наука, 269 с.

Shevich, Yo. 1861. Balgarski narodni pesni, sobrati od bratya Miladinovtsi i izdani od Konstantina [Bulgarian Folk Songs, Collected by the Miladinov Brothers and Published by Constantine]. Zagreb, In the Printing House of A. Jakich, 538 s. (In Bulgarian).

Шевић, Јован. 1861. Български народни пѣсни, собрати одъ братья Миладиновци и издани одъ Константина. Загребъ, В книгопечатницата на А. Якича, 538 с.

Starchenko, N. 2001. Shlyubna strategiya vdiv i kil`ka problem navkolo [Widows' Marriage Strategy and a Few Issues Around]. *Ky`yivs`ka starovy`na*, no 4 (340), s. 20–42.

Старченко, Н. 2001. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо. *Київська старовина*. № 4 (340). С. 20–42.

Šarčević, P. Virdžina – žena koje nema [Virginia – a Woman who Does not Exist] (Montenegrina – digitalna biblioteka crnogorske kulture i nasljedja) http://www.montenegrina.net/pages/pages1/antropologija/virdzina_zena_koje_nema_p_sarcevic.htm) (Date of the application 29.10.2021). (In Montenegrin).

Tolstova, L. S. 1984. Istoricheskie predaniya Yuzhnogo Priaralya: k istorii rannikh etnokulturnykh sviyazey narodov Aralo-Kaspiyskogo regiona [Historical Legends of the Southern Aral Sea Region: to the History of the Early Ethnocultural Ties of the Peoples of the Aral-Caspian Region]. Moskva, Nauka, 248 s. (In Russian).

Толстова, Л. С. 1984. Исторические предания Южного Приаралья: к истории ранних этнокультурных связей народов Арало-Каспийского региона. Москва, Наука, 248 с.

Vivod, M. Virdžina/Tobelija (Montenegro, Bosnia and Herzegovina, North Macedonia, Serbia, Kosovo). URL: https://www.in-formality.com/wiki/index.php?title=Vird%C5%BEina_/_Tobelija_(Montenegro,_Bosnia_and_Herzegovina,_North_Macedonia,_Serbia,_Kosovo) (Date of the application 10.05.2021).

Warner, M. Six Myths of our Time: Little Angels, Little Monsters, Beautiful Beasts, and More. New York, Vintage Books, 1994, 164 p.

Wilde, L. W. 1999. On The Trail of the Woman Warriors: The Amazonsin Myth and History. New York, Macmillan Publishers, 213 p.

Zhirmunskiy, V. M. 1958. Epicheskoe tvorchestvo slavyanskikh narodov i problemy sravnitelnogo izucheniya eposa [Epic Creativity of the Slavic Peoples and the Problems of the Comparative Study of the Epic]. Moskva, Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 149 s. (In Russian).

Жирмунский, В. М. 1958. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. Москва, Издательство АН СССР, 149 с.

Дата подання статті до редакції – 20.10.2021 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.16

МОНГОЛЬСЬКИЙ ЧИННИК У ВЗАЄМИНАХ ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗЯ ТА КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА З АПОСТОЛЬСЬКИМ ПРЕСТОЛОМ (КІНЕЦЬ 40-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 60-Х РОКІВ XIII СТ.)

Олександр Головко

доктор історичних наук, академік АН вищої школи України,
старший науковий співробітник Інституту української археографії і
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 01001,
Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.
e-mail: alexholovko@ukr.net, ORCID: 0000-0002-7548-6741

В середині XIII ст. внаслідок здійснення потужної військової кампанії, яку в історичній літературі часто називають західним походом монголо-татарських військ до Східної та Центральної Європи (1236–1242 рр.), у розвитку тодішнього Старого Світу відбулися кардинальні зміни. Одним із таких нових явищ стало встановлення взаємодії між двома надетнічними структурами Євразії. Перша з них була політична і духовно-релігійна формація, а саме римська курія або Апостольський престол, який станом на згаданий час вже не тільки контролював не одне століття духовне-релігійне життя в Західній Європі, а й прагнув поширити свій вплив на схід – на православні країни і язичницькі народи. Найважливішим проявом цього процесу став хрестоносний рух, особливо військово-політичні акції на Близькому Сході, утворення тут держав хрестоносців, а згодом поширення військово-місіонерських кампаній на землі балтійських народів.

Друге надетнічне формування – це Монгольська імперія, яка була створена у першій третині XIII ст. полководцем Чингізханом, а згодом розширена на величезні території Євразії нащадками великого володаря. Внаслідок військових, політичних, економічних, культурних і релігійних процесів регіони, на які поширювали свій вплив монголи, створили специфічне цивілізаційне середовище – Монгольський світ. Однозначно, що саме з середини XIII ст. є підстави стверджувати про існування взаємодії двох різних цивілізаційних систем, і в цьому процесі взаємодії ту чи іншу роль відігравали численні держави, країни і народи Євразійського материка.

Метою запропонованої статті є розгляд питання про участь очільника Волинського князівства князя і короля Данила Романовича у відносинах з Апостольським престолом доби великого цивілізаційного перелому в житті середньовічного людства, аналіз впливу на ці взаємини монгольського фактору, перш за все ординського новоутворення завойовників в низинах Волги і Дону.

***Ключові слова**:* монгольська держава Чингізхана і його нащадків, Волинське князівство, коронація князя Данила Романовича

THE MONGOL FACTOR IN THE RELATIONS OF THE VOLYN PRINCE AND REX DANYLO ROMANOVYCH WITH THE APOSTOLIC SEE (LATE 40S - FIRST HALF OF THE 60S OF THE 13TH CENTURY)

Oleksandr Holovko

Doctor of Sciences in History,
Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine,
Senior Researcher at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
4, Triokhsviatytelska str., Kyiv, 01001, Ukraine;
e-mail: alexholovko@ukr.net, ORCID: 0000-0002-7548-6741

In the middle of the 13th century, as a result of a powerful military campaign, often referred to in historical literature as the Western invasion of Mongol troops to Eastern and Central Europe (1236-1242), the then Old World underwent dramatic changes in development. One of these new phenomena was the establishment of interaction between the two supranational structures of Eurasia. The first of these was a political and spiritual-religious formation, namely the Roman Curia or Apostolic See, which, as of the aforementioned period, had not only controlled spiritual and religious life in Western Europe for centuries, but also sought to extend its influence eastwards to Orthodox countries and pagan nations. The most important manifestation of this process was the Crusader movement, especially military and political actions in the Middle East, the formation of crusader states there, and later the spread of military missionary campaigns to the Baltic countries.

The second supra-ethnic formation was the Mongol Empire, which was created in the first third of the 13th century by the commander Genghis Khan and later expanded to vast areas of Eurasia by the great ruler's descendants. As a result of military, political, economic, cultural and religious processes, the regions over which the Mongols extended their influence created a specific civilisational environment – the Mongol world. It is clear that since the middle of the 13th century there are grounds to assert the existence of interaction between two different civilisational systems, and numerous states, countries and peoples of the Eurasian mainland played a role in this process of interaction.

The purpose of the proposed article is to consider the participation of Prince and Rex Danylo Romanovych's Volyn Principality in relations with the Apostolic See at the time of the great civilisational turning point in the life of medieval humanity, to analyse the impact of the Mongol factor on these relations, primarily the Horde formation of the conquerors in the lower reaches of the Volga and Don.

***Keywords**:* Mongol State of Genghis Khan and his descendants, Volyn Principality, coronation of Prince Danylo Romanovych

Монгольська експансія в першій половині XIII ст. не тільки призвела до кардинальних, в цілому негативних, змін у житті численних країн та народів Азії і Європи, а й позначилася на всій системі міжнародних відносин в тодішньому світі. В історичній літературі до числа «вічних» можна віднести тему щодо ставлення римської курії до політичного життя Східної Європи, яке значно змінилося внаслідок монгольської інвазії в цей регіон наприкінці 30-х рр. XIII ст. І тут необхідно відразу зазначити, що вторгнення монгольських полчищ і створення монгольського політичного утворення в нижній течії Волги не можна розглядати лише в контексті релігійного несприйняття католицьким світом загарбників, які на початку 40-х років XIII ст. становили серйозну загрозу для багатьох країн католицької Європи.

На специфіку поведінки Апостольського престолу щодо монголів впливав той факт, що протягом усього часу взаємин ці номади не несли безпосередньої загрози для самої римської курії, але водночас вели боротьбу проти давніх ворогів католицького світу. На Близькому Сході це були мусульманські країни, які відвоювали на той час майже всі колишні володіння хрестоносців на Близькому Сході, а у Східній Європі монгольські орди воювали проти схизматиків, по відношенню до яких римська курія, починаючи з межи XII–XIII ст., сама вела широкомасштабну експансію. Рим не тільки хотів нейтралізувати, а й використати монголів у боротьбі зі своїми споконвічними суперниками – мусульманами Сходу. З останніми «латинники» до кінця XIII ст. перебували в постійному конфлікті, частиною якого були останні хрестові походи. Влітку 1244 р. хрестоносці втратили Єрусалим (Chronica de Mailros 1835, 156–162; Holovko 2021, 23). Майже двохсотлітня хрестоносна епопея завершилися в 1295 р., коли мусульмани захопили останнє володіння християн на Близькому Сході – фортецю Акра.

Відносини з монголами були однією з головних тем церковного собору, який відбувся в червні 1245 р. під патронатом папи Інокентія IV в храмі Сен-Жан або Іоанна Хрестителя у французькому місті Ліоні, де в той час знаходилася резиденція глави католицької церкви. Однозначно, що в умовах боротьби з германським імператором Фрідріхом II папство не було здатне створити якусь загальноєвропейську систему безпеки проти монголів. До цього необхідно додати, що тоді курію більше хвилювали проблеми, пов'язані з підготовкою до чергового (сьомого)хрестового походу, оскільки, крім французького короля Людовика IX, майбутнього святого (роки правління – 1226–1270), не було надто багато бажаючих брати участь у цій військовій кампанії (Uspenskii 1901, 158–163).

На соборі виступив представник православної церкви Петро Акерович, котрий розповів про ситуацію, що склалася внаслідок монгольської інвазії до Східної і Центральної

Європи в 1237–1242 рр. (Paslavskyi 2009). Після з'їзду римська курія та католицькі монархи посилають на схід своїх місіонерів. Тема навернення всіх некатоликів до латинства була постійно на першому плані в діяльності римського духівництва. Тому, дізнавшись про релігійні уявлення монголів, про їх толерантне ставлення до представників різних церков, папство почало розробляти плани навернення цих кочовиків до католицизму. Таке навернення передбачало підкорення неофітів Святому престолу, а згодом використання їх проти ворогів папства як із середовища язичників та «схизматиків» (тобто православних), так і суперників курії із числа католиків, перш за все проти германських імператорів.

В середині XIII ст., говорячи словами англійського дослідника Дж. Райта, відбулося відкриття європейцями Азії. До цього уявлення про цей величезний континент в Європі були досить туманними. На тогочасних картах в східній частині світу розміщувався рай. В XII ст. на Заході було поширено також уявлення про існування в Азії могутньої християнської монархії, очолюваної пресвітером Іоанном. Виникнення цієї легенди, вірогідно, пов'язано, з поширенням у азіатських народів кереїтів та оногутів християнства несторіанського толку. В XIII ст. папи та королі реально хотіли вступити в союз з пресвітером Іоанном, а пізніше з монголами, щоб використати тих проти мусульман, які воювали з хрестоносцями (Rait 1988, 235–245).

Папа Інокентій IV організував декілька місій, які були направлені до монголів. Найбільш відомою з них була місія францисканця Плано де Карпіні (розпочалася у квітні 1245 р.), котрий попрямував через Польщу та Русь до столиці монголів Каракоруму. Там папський легат запропонував «каану» (великому хану) Гуюку прийняти нову віру і визнати над собою владу папи. Але Гуюк не тільки відмовився підкорятися Риму, а, виходячи з тодішньої ідеології монголів, став, у свою чергу, вимагати, щоб весь західноєвропейський світ підкорився йому (Guzman 1985, 233).

Відправляючи у подорож свого посланця, папа Інокентій IV дав йому доручення вступити в контакти і з володарями Русі. Отже, в плани місії Плано де Карпіні, крім розвідки монгольських теренів, входили й переговори зі східнослов`янськими князями. Хоча тема навернення до католицизму і підкорення курії й тут була провідною, нова політична ситуація змусила папську курію більш уважно ставитися до руських володарів як потенційних союзників проти кочівників. Наприкінці 1245 р., перебуваючи у польському місті Легниця, у мазовецького князя Конрада, Плано де Карпіні зустрівся з волинським князем Васильком Романовичем. Від князя місіонер довідався про ситуацію на Русі, що склалася після монгольської навали.

На запрошення Василька францисканець відвідав Володимир. Там він прочитав папського листа із закликом до єднання з католицькою церквою перед місцевим духовенством. Посилаючись на відсутність старшого брата Данила Романовича, Василько ухилився від відповіді на заклик папи. На шляху до Монголії, десь між Дніпром і Доном, де Карпіні все ж зустрівся з самим князем Данилом, котрий повертався зі ставки Бату. Відзначимо, що всі питання, які підняв у розмовах Плано де Карпіні, не стали несподіваними для князя. Але підходи волинського володаря до вказаних тем були іншими. Тоді руський князь, повертаючись із подорожі до Орди, розробляв плани можливого створення системи колективної безпеки з потужних союзників для можливого протистояння нападам кочівників.

У відносинах з курією в другій половині 1240-х років Данило Романович сподівався використати авторитет Риму в контактах з центральноєвропейськими монархами. Знаючи непримиримість Риму в релігійному питанні, в питанні єднання церков, князь Данило не відкидав категорично можливість переговорів на релігійну тему, але умовою ставив надання реальної допомоги Заходу Русі в боротьбі з ординцями.

Натомість для Апостольського престолу у відносинах з князем однією з найважливіших була тема підтримки руським володарем католицьких місіонерів, які здійснювали інтенсивну розвідку на сході. Римська курія прагнула, скориставшись важким становищем руських земель, гальванізувати проблему єднання західного і східного християнства. І, нарешті, в умовах протистояння папства з амбіціями германських імператорів Рим дуже хотів знайти в особі Данила потенціального союзника для тих політичних сил в Центральній Європі, що орієнтувалися на Святий престол.

Визначення всіх параметрів східної політики папства дуже важливо, оскільки, як справедливо зазначав О. Назаренко, у дослідників ще немає «повної ясності з питання

про роль та реальні цілі папської політики в цій частині Європи, її взаємозв'язку з діями Риму на південному заході Русі, в Галицько-Волинській Русі» (Nazarenko 2000, 395). Вочевидь, цю політику не можна розглядати крізь призму лише місіонерської діяльності курії, її прагнення підкорити Русь в релігійному відношенні. Тут треба враховувати обставини жорстокої боротьби, яка тоді продовжувала точитися в Центральній Європі, а також те, що в середині 1240-х років багато західноєвропейців вірило у вірогідність нового вторгнення монголів до Центральної Європи, а саму їх появу пов'язували з кінцем світу (Guzman 1985, 230).

3 травня 1246 р. папа Інокентій IV відправляє сім листів різним адресатам, котрі знаходилися в Східній Європі. Вірогідно, ці дії були наслідком перемовин папи із Петром Акеровичем, згаданим вище учасником Ліонського собору. У цих листах простежується певний план папства, що стосувався як політики Святого престолу відносно православної Європи, так і монголів. Зокрема, понтифік просить у посланні до князя Данила надати допомогу низці осіб, котрим він доручав збирати інформацію про монголів. В одному з послань папа заявляє, що бере Данила Романовича і його державу під опіку святого Петра і своє особисте (Bolshakova 1975, 126). Тоді ж Інокентій IV надсилає одному з балтійських єпископів листа, в якому надає право йому призначати єпископів та священиків на Русь, тобто фактично понтифік розпочав процес навернення Русі до латинства.

Таким чином, на початок активного листування з Данилом папа Інокентій IV прагне використати сприяння руського володаря для організації розвідувальної діяльності своїх агентів щодо монголів, а також робить певні кроки для реалізації намірів підкорення руської церкви престолу св. Петра. Проте на другому напрямі діяльність курії досить швидко почала давати збої, що видно з листа, направленого Данилу 27 серпня 1247 р., де папа йде на певні поступки у відправленні церковної служби, в питаннях віри на Русі. Тоді ж понтифік заявив про заборону іншим королям, а також хрестоносцям претендувати на володіння в землях Данила та Василька (Bolshakova 1975, 125, 126). Отже, Апостольський престол взяв їх під свій захист, що Ю. Свідерський справедливо розглядає як дипломатичну перемогу руських князів (Sviderskyi 1983, 112).

Необхідно зазначити, що у другій половині 40-х років XIII ст. взаємини Русі та папської курії в Ліоні не набули якогось конкретного змісту як відносини двох політичних суб'єктів міжнародного життя. Тому невдовзі листування між римською курією та волинськими князями припиняється. М. Бендза відзначав, що в папських листах 1240-х років ніде не йдеться про допомогу Данилові проти монголів, а тому, на думку польського історика, було зірвано задум проведення унії (Bendza 2003).

На наш погляд, у другій половині 1240-х років князям Романовичам взагалі не потрібна була така допомога, оскільки вони чудово використали ситуацію перебування Волинського князівства між латинським Заходом і ординськими володіннями для вирішення власних потреб. Тому через деякий час виникла ситуація, коли Данило зрозумів, що йому не вдасться отримати якусь додаткову користь для себе від курії, а остання відчула, що волинський володар не збирається реально йти на поступки у питаннях віри. Як наслідок, активні відносини між курією та тодішньою столицею Волинського князівства Холмом припинилися. М. Стасів справедливо наголошував, що це припинення не було наслідком конфлікту між сторонами, а тому правильно говорити про виникнення застою, а не зриву у стосунках між папою і Романовичами (Stasiv 1955, 60).

Як це на перший погляд не дивно, але угорський король Бела IV у більшій мірі, ніж Данило, побоювався нової монгольської навали і дуже хотів, щоб курія щось реально зробила для створення якоїсь коаліції проти степовиків (Hrushevskyi 1905, 71). Тому 9 травня 1252 р. угорський монарх звернувся до папи з листом, який, крім іншого, сприяв відновленню відносин між курією і Романовичами (Codex 1829, 144).

Активізація центральноєвропейської політики Данила на початку 1250-х років призвела до того, що Рим знову повертається до східноєвропейської діяльсності. Звертаємо увагу, що в 1254 р. Германія вступає в смугу анархії, яка отримала назву «Велике безкоролів'я» і тривала до 1273 р. В цей час різко зростає активність папства, що втручається в справи багатьох країн. В травні 1253 р. великопольські, куявські та малопольські князі визнали зверхність папи, а перед 1257 р. – й сілезькі володарі. Для вирішення суперечок між князями у Польщі курія організовувала спеціальні синоди (Historia 1957, 400, 401).

У 1251 р. за допомогою адміністрації Лівонського ордену литовський князь Міндовг теж вступив у контакт з римською курією. Після перемовин литовського володаря з посланцем Апостольського престолу Парбусом у липні папа Інокентій IV підписав низку булл, які стосувалися Литви (Gudavichyus 2005, 24). Понтифік взяв її під опіку престолу Св. Петра, доручив кульмському єпископу здійснити коронацію Міндовга й направити єпископів до Литви, де йшов процес християнізації (Historica 1841, № 82, 84, 85, 73–76). Влітку 1253 р. (можливо, 6 липня) відбулася коронація литовського князя Міндовга (Gudavicius 1998, 211–240).

Повертаючись до теми взаємин Апостольського престолу з польською церквою, необхідно відзначити, що Інокентій IV схвально поставився до прохання єпископату Польщі провести канонізацію краківського єпископа XI ст. Станіслава. Для вирішення цього питання папа відправив до західнослов'янської країни свого місіонера францисканця Якуба з італійського містечка Веллетрі, що розташоване поблизу Риму, для вивчення на місці, тобто в самій Польщі підстав для проведення церковного дійства. В листі до зазначеного монаха римський понтифік не тільки дав йому докладні інструкції щодо фактично розвідувальної подорожі до Польщі, а і звернув увагу на необхідність вивчення питання: як канонізація єпископа Станіслава може вплинути на дії католицької церкви щодо язичників Східної Балтії та схизматиків Східної Європи (Innocentego 1979, 42–45; Stasiuk 2017, 169).

Складна ситуація на східному кордоні Волинської держави, де на початку 1250-х років починає чинити ворожі дії монгольський воєначальник (беклярбек) Куремса, змушує і князя Данила відновити взаємини з папою. Більшість дослідників вважає, що напруга між Романовичами і монгольським темником розпочалася 1252 року (Cherepnin 1977, 202; Kotliar (1) 2002, 24; пор. Voitovych 2004, 102), хоча, вірогідно, Куремса взагалі ще в 1240-х рр. зайняв ворожу позицію по відношенню до південно-західних районів Русі, а з початку 1250-х рр. почав здійснювати напади на володіння волинського князя.

Конфлікт з Куремсою не був першим протистоянням Данила Романовича з монгольськими беклярбеками (підлеглими хана Бату). Зокрема, конфлікт в 1246 р. з ординським воєначальником Могучеєм примусив волинського князя здійснити особисту подорож до хана Бату. Результати переговорів з ординським володарем в його резиденції в Сараї (нижня Волга) якісно змінили взаємини Волинського князівства з монгольською ставкою. Зважаючи на те, що тоді Бату включив Данила до кола своїх наближених («ты оуже нашь же Тотаринъ» (Ipatevskaya 1908, 808)), волинському князю слід було на початку 1250-х років звернутися до ординського володаря, проте на перепоні такій акції стала небезпека здійснення самої подорожі ворожою територією до ханської ставки. Зазначимо, що відсутність реакції Бату на війну Куремси з Данилом є свідоцтвом того, про яку татарську небезпеку писав постійно останній у листах до Апостольського престолу в першій половині 50-х років XIII ст., а саме: на небезпеку від Куремси.

М. Грушевський вважав, що відновленню відносин Холму і Апостольського престолу на початку 1250-х років сприяв угорський король Бела IV (Hrushevskyi 1905, 71). Кульмінацією цих взаємин стала коронація Данила Романовича в північноволинському місті Дорогичині. Варто звернути увагу, що західноєвропейські книжники ще задовго до зазначеної події сприймали князя Данила Романовича, володаря держави зі столицею у Холмі, як короля – суверенного володаря своєї держави. Зокрема, саме так він іменується в папських посланнях другої половини 1240-х років, але на початку 1250-х років понтифік вирішив здійснити справжню коронацію волинського князя.

Влітку 1253 р., повертаючись з походу до чеського міста Опава, князь Данило Романович зупинився у Кракові, де до нього звернулися посланці від папи з пропозицією провести коронацію. Руський князь тоді відмовив їм під приводом того, що така церемонія повинна відбуватися в його державі. «…тогда же, – пише галицький книжник, – во Краковѣ вѣша . посли папини . носѧще блг҃вние . ѿ папѣ и вѣнѣць . и санъ королевьства . хотѧще видѣти . кнаꙁа Данила . wнеⷢ реⷮ имъ . не подобаѣть ми видитисѧ с вами чюжеи zемли» (Ipatevskaya 1908, 826). Літописець у зв'язку з цим у подальшому тексті згадує і про інші попередні переговори з представниками римської курії: «…древле бо того прислалъ к немоу . пискоупа . Береньского . и Камеⷨцького . река емоу . и приими вѣнѣць королевьства . wн же в то времѧ . не приѣлъ бѣ . рѣка рать Татарьскаѣ не престаѣть . zлѣ живоуци с наⷨ . то како могоу приѣти вѣнѣць бес помощи твоеи» (Ipatevskaya 1908, 826, 827).

Зазначимо, що з легкої руки М. Чубатого дослідники часто відносять останніи епізод на 1248 р. або 1249 р. (Chubatyi 1917, 50, 51; Khoma 1955, 46; Pashuto 1950, 254; Kotliar (2) 2002, 279, 280; Gorskii 2004, 211), але скоріше за все коронаційна щодо волинського князя діяльність Інокентія IV розпочалася після смерті запеклого ворога – германського імператора Фрідріха II, що помер 13 грудня 1250 р. Сам же епізод з перемовинами князя Данила з єпископом «Береньским . и Каменцьким» слід віднести на 1252 р. (Holovko 2006, 344; Stasiuk 2017, 168). Питання про те, хто був цей єпископ (а також чи не було їх два), не є до кінця з'ясованим в літературі. Можна припустити, що скоріше за все Данило Романович тоді мав зустріч з каменським (у Помор'ї) єпископом Германом фон Гляйхеном (роки єпископату 1251–289) (Abraham 1904, 133; Brechkevich 1902, 31).

14 травня 1253 р. папа Інокентій IV підготував спеціальне послання – буллу до християн Чехії, Моравії, Сербії і Померанії, де відзначив небезпеку від монголів для християнського світу та закликав до хрестового походу проти ординців. Для реалізації цього задуму римський понтифік надав значні повноваження для організації хрестового походу «люб'язному брату абату із Мезано, людині дивовижної чесності, який ознайомлений з вказаними посланнями (йдеться, вочевидь, про отриману Інокентієм IV перед цим інформацію від угорського короля Бели IV про монгольську загрозу – *О.Г.*) і який здобув своїми чеснотами повагу нашу і братів наших» (Historica 1841, 79).

За метою і змістом папське послання від 14 травня 1253 р. було буллою типу Cum hora undecima (дослівно грамота «Одинадцятої години»). Вперше подібну буллу надав у 1235 р. папа Григорій IX домініканському монаху Гійому де Монферрату, котрий відбував з місіонерською акцією на Схід. Така грамота римської курії давала її власнику величезні права, зокрема він міг давати причастя, навертати до віри, відпускати гріхи та відлучати від церкви, і стосувалася країн «схизматиків і єретиків». У грамоті папи Інокентія IV, підготовленій на початку 1254 р. під назвою Cum hora undecima, конкретно перераховувалися народи, на які поширювалися дії таких грамот. До них, крім мусульман і язичників, відносилися греки, вірмени, грузини, копти, несторіани, мароніти та ін. (Jotischki 2004, 98).

Повертаючись до розгляду грамоти від 14 травня 1253 р., зазначимо, що сам перелік країн, до населення яких звертався Інокентій IV, свого часу ми сприйняли виявом небажання папи реально займатися організацією хрестового походу проти монголів (Holovko 2006, 344). Насправді в документі йшлося про країни, з якими в умовах тодішньої жорстокої боротьби за спадщину австрійських герцогів Бабенбергів (Włodarski 1966, 136–158; Mika 2008; Herucova 2017; Hardy 2019, 96–104) понтифік підтримував добрі стосунки і яким, що головне, реально в перспективі могла загрожувати монгольська небезпека. Крім польських князів, більшість з яких саме в травні 1253 р. визнали над собою зверхність римської курії, адресатами були чеський король Вацлав (1230–1253, вересень), моравський маркграф Пршемисл Отакар (з вересня 1253 по серпень 1278 рр. король Чехії Пршемисл Отакар II), сербський король Стефан Урош I (1242–1273, помер у травні 1277 р.), поморський князь Святополк (1220–1276, січень), тобто володарі, які перебували в таборі тодішніх союзників чи контрагентів римської курії.

На перший погляд, може викликати запитання відсутність серед адресатів короля Угорщини Бели IV, котрий не належав до супротивників римської курії. Проте, слід згадати, що ідея організації можливого хрестового походу була саме реакцією на прохання угорського монарха про допомогу проти вірогідного нападу ординців. Зазначимо, що Бела в ті роки самостійно намагався домовитись з сусідніми володарями про спільні дії в разі нападу зі сходу, але безрезультатно. У листі до папи Александра IV в листопаді 1254 р. Бела IV з розпачем писав, що не отримав від своїх респондентів ніякої підтримки, «nisi verba (лише слова)» (Vetera 1859, 231). Не було потреби у згадуванні в листі римського понтифіка керівників духовно-рицарських орденів у Східній Балтії, що знаходилися під патронатом Апостольського престолу.

Тоді ж, у травні 1253 р., фактично розпочалася подорож другого видатного місіонера,францисканця фландрського походження Вільгельма (Віллема) де Рубрука. Отримавши в Константинополі рекомендаційні листи від тодішнього латинського імператора Балдуїна II (роки правління 1228–1261), Рубрук через Чорне море спочатку відправився до Судаку, а звідси – на Волгу, до ставки хана Бату. Останній запропонував місіонеру здійснити подорож до Каракорума, в столицю великого хана (каана) Монгольської

імперії Мунке, куди той прибув 26 грудня 1253 р. Вільгельм де Рубрук залишив столицю Монгольської імперії 6 червня 1254 р., а через рік, 16 червня 1255 р., прибув до міста Фамагуста (Кіпр). По завершенню місії у серпні 1255 р. він повернувся до свого монастиря в Сирії (Karpini 1957, 86–221).

На нашу думку, серед питань, пов'язаних з коронацією волинського князя Данила Романовича, в історіографії недостатньо уваги приділяють особі легата, який передав благословення папи Інокентія IV на проведення коронації і привіз необхідні для такої урочистої церемонії королівські регалії. Часто можна зустріти твердження, що посланець римського понтифіка Оппізо був вихідцем з сицилійського міста Мессана (див., наприклад: Matuzova 2002, 364; Kotliar (2) 2002, 280; Holovko 2006, 345). Насправді ж він був абатом бенедиктинського монастиря Святого Павла (заснований в IX ст.) з містечка Мезано (провінція П'яченца), яке знаходилося поблизу Генуї. Популярною є думка про походження абата з відомого аристократичного роду Маскарано провінції П'яченца (огляд літератури див.: Goląb 1959, 113–142), хоча нещодавно з'явилася версія про його належність до аристократичного генуезького роду Фієскі, а отже він був близьким родичем папи Інокентія IV (світське ім'я понтифіка – Синібальдо Фієскі) і тривалий час номінально вважався католицьким патріархом Антіохії (1247–1292) (Calgagno 1997). Зазначимо, що в XIV ст. представники роду Фієскі побудували у Криму, в генуезькому місті Судак, вежу, яка збереглася дотепер (вежа Лучано ді Фієскі).

З самого початку понтифікату Інокентія IV Оппізо входив до кола наближених до папи осіб, виконуючи різноманітні дипломатичні та церковно-адміністративні доручення у багатьох країнах. Абат брав участь у Ліонському з'їзді, був знайомий з відомим католицьким церковним діячем Вільгельмом Моденським, котрий багато часу приділив місіонерській діяльності серед балтських народів. Оппізо мав значний досвід взаємин з польською світською та духовною верхівкою, оскільки в 1246–1247 рр. виконував у Польщі і Пруссії важливі завдання Інокентія IV, зокрема був посередником у подоланні конфлікту між поморським князем Святополком і Тевтонським орденом.

З наведених вище літописних повідомлень часто робиться висновок, що в 1253 р. абат Оппізо тричі зустрічався з волинським князем Данилом Романовичем – у Кракові, Холмі і Дорогичині, проте зміст джерела примушує звернути увагу, що книжник пише про зустріч князя з неназваними «послами папиними» в Кракові та про те, що до Холму прибули також «посли» папи (Ipatevskaya 1908, 726), без вказівки імен посланців. Про особу легата Оппізо літописець згадує тільки під час розповіді про прибуття того до Дорогичина, що сталося у першій половині зими 1253 р. (Ipatevskaya 1908, 727). Все це дає підстави думати, що з середини 1253 р. в Польщі перебувала значна група представників римської курії, а очолювала цю делегацію з надзвичайними повноваженнями дуже близька до папи Інокентія IV людина, вірогідно його близький родич абат Оппізо. Зазначимо, що В. Александрович ставить під сумнів вірогідність якихось переговорів волинського володаря з представниками папи в столиці Волинського князівства Холмі восени 1253 р. (Aleksandrovych 2020, 101).

Цікаво, що до цього часу мають відношення документи Оппізо, де він себе згадує як представника Апостольського престолу. 28 вересня 1253 р. в двох листах легат пише своє ім'я як «Fr. Opizo monasterii S. Pauli de Mezano abbas, apost. Sedislegatus (брат Оппізо, абат монастиря Св. Павла в Мезано, легат Апостольського престолу)», а 19 жовтня 1253 р. в такого ж типу листі – як «Fr. Opizo monasterii S. Pauli de Mezano Abbas, per Polonium apost. Sedislegatus (брат Оппізо, абат монастиря Св. Павла в Мезано, легат Апостольського престолу в Польщі)» (Preußisches 1882, № 276–278 207–209).

Зрештою, в 1253–1254 рр. Апостольський престол канонізував Станіслава Щепанського. Науковці відзначають, що згода курії пояснюється особливою роллю, яка відводилася Римом польській церкві в процесі здійснення католицької місії на сході (Historia 1957, 363). Першою важливою подією в тривалому підготовчому процесі навернення краківського єпископа XI ст. до сонму святих було проголошення 7 вересня 1253 р. папою Інокентієм IV в базиліці Св. Франциска в Ассізі (передмістя Риму) урочистої промови щодо визнання Станіслава Щепанського святим (Innocentego 1979, 25–31). Після цього в канцелярії римської курії підготували три булли: 1) до польських єпископів, 2) до польських князів, 3) до вселенської церкви. Ці документи не тільки вказували на важливість

навернення єпископа Станіслава до сонму святих, а ними визначалась процедура поширення культу безпосередньо в Польщі (Innocentego 1979, 32–41). Головна роль в реалізації цієї процедури належала папському легату Оппізо. 8 травня 1254 р. в Кракові відбулися загальнопольські урочистості, присвячені канонізації святого (Chronica 1970, 101). В жовтні 1254 р. Оппізо вже був на Близькому Сході, в місті Акка, де виконував нове завдання Апостольського престолу. Є припущення, що цей католицький діяч помер десь на початку 90-х років XIII ст.

Галицький книжник достатньо чітко передав умови і процедуру коронації волинського князя Данила Романовича в Дорогичині взимку 1253 р. Переговори в місті на р. Західний Буг завершили процес перетрактацій, які були проведені упродовж 1252–1253 рр. представниками папи римського з князем Данилом. Можливо, що серед цих представників був згаданий вище францисканський місіонер Якуб з Веллетрі.

Необхідно зазначити, що церемонія коронації королівськими регаліями, навіть в умовах проведення її в католицькому середовищі, є перш за все важливим релігійно-духовним актом. Після запровадження християнства серед народів Європи відбулося піднесення ролі світського володаря до статусу «Помазаника Божого (Christus Domini)». Від цього часу його постать вважалась особою недоторканою. Будь-який заколот проти нього розглядається як тяжкий злочин і святотатство. Священний характер влади носія титулу «rex (король)» визначається тепер не через походження його та його родини від богів, а формувався перш за все обрядом коронації, помазання на володарювання, після завершення якого він стає представником Христа для свого народу (Ejerfeldt 1972, 166, 167). Отже, здійснення церемонії піднесення волинського князя Данила Романовича до статусу короля, введення його до кола суверенних християнських володарів, що носили титул «rex (король)», означав здійснення певного кола дій релігійно-духовного і церковно-адміністративного характеру (Holovko 2006, 374–379).

Проте папа Інокентій IV, маючи попередній досвід, розумів складність виконання повного комплексу цих завдань. Варто нагадати про значні проблеми, перш за все релігійно-канонічного характеру, які виникли в Сербії під час коронації королем православного жупана Стефана I Неманича (Першовінчаного) в 1217 р. Невдоволення сербського населення, передусім верхівки місцевого духовенства, було подолано великими зусиллями, до чого особливої енергії доклав брат жупана лідер сербського духовенства Сава (майбутній архієпископ, а згодом святий) (Ферјанчић 1981; Hardy 2002, 89, 90). Діяльність католицьких священників на Русі в першій половині XIII ст. викликала протести православного населення (виступи проти католицьких священиків в Галичі під час угорської окупації в 1215 р., вигнання домініканців з Києва в 1238 р. тощо) (Zaprovadzhennia 1988, 166; Shchaveleva 1984).

В польській пам'ятці – Рочнику Красінських – під 1253 р. збереглося коротке, але вкрай важливе повідомлення: «В рік Божий 1253 Данило князь Русі королем коронувався» (Rocznik 1878, 132). Визнання Данила в західноєвропейському світі саме королем Русі, а не її частин – Галицької і Волинської земель, вірогідно, можна пояснити тим, що більшість давньоруських князівств (Рязанське, Владимиро-Суздальське, Муромське, Чернігівське, Київське, Переяславльське) на той час через монгольську експансію втратила свій суверенітет, а тому незалежна держава Романовичів з центром у Холмі тепер «успадкувала» традицію називатися західними авторами «королівством», яка колись поширювалася на всю Русь із столицею в Києві (Velykyi 1955, 15; Polonska-Vasylenko 1992, 201).

Коронація Данила Романовича мала велике значення для Русі, оскільки сприяла зростанню поваги до найпотужнішого східнослов'янського володаря в контактах із західними сусідами – католицькими монархами Центральної Європи. Отримання нового титулу, авторитетного в Європі, відіграло велику роль і для піднесення політичної ваги руського володаря. Невипадково, що прихильний Данилу Романовичу літопис постійно з цього часу згадує його саме як «короля» (Ipatevskaya 1908, 828–832, 834 і далі).

Упродовж 1254 р. римська курія продовжила проповідь організації хрестового походу, яка почалася в попередньому році. Важливим кроком на шляху до його підготовки і здійснення стало підписання в Буді 3 квітня 1254 р. мирної угоди між запеклими ворогами, котрі воювали за спадщину австрійських герцогів Бабенбергів – угорським королем Белою IV і чеським королем Пршемислом Отакаром II (Mika 2008, 53, 54). Надання до-

помоги у вирішенні австрійського питання папою на користь чеської корони зобов'язала Пршемисла Отакара II взяти активну участь у плануванні майбутньої військової акції хрестоносців (Włodarski 1966, 141; Bartnicki 2005, 195; Likhtei 2019). 17 травня 1254 р. Інокентій IV звернувся до прусського архієпископа Альберта, якого перед тим, у березні, призначив своїм спеціальним легатом на Русі, з наказом організувати виступ хрестоносців проти монголів (Historica 1841, 79). Через день,19 травня, римський понтифік звернувся із закликом до церковних ієрархів Лівонії, Естонії і Пруссії з вимогою активізувати підготовку до походу проти монголів (Historica 1841, 80, 81). Вірогідно саме тоді, у травні 1254 р., після проведення урочистостей з приводу канонізації Св. Станіслава в Кракові, і завершилася місія Оппізо в Польщі та в сусідніх країнах.

У грудні 1254 р. військо хрестоносців, яке очолюване очолюване чеський король Пршемисл Отакар II було дійсно зібране, проте свої зусилля воно спрямувало не проти монголів, а проти пруссів. М. Гладиш і Р. Хаутала пояснюють цю переорієнтацію тим, що тоді загроза з боку ординців не була великою (Gladysz 2012, 304, 305; Hautala 2016, 285). Здається, що рішення про використання війська хрестоносців проти балтійських племен було обумовлено загальною позицією римської курії і верхівки Тевтонського ордену щодо проведення великої військової кампанії перш за все проти пруссів. Хроніст хрестоносців, автор «Хроніки землі Прусської» Петро з Дусбурга, пише, що в Пруссію «excedebat numerum lx millium pugnatorum (вступило понад 60 тисяч воїнів)» (Petri 1861, 91). Однозначно, ця цифра виглядає великим перебільшенням, їй не можна довіряти. Водночас, на наш погляд, здається применшеною оцінка чисельності війська, яке давав А. Бахтін. Названий історик вважав, що під головуванням короля перебувало близько 200 рицарів (Bakhtin 2015).

Протягом 1254–1255 рр. військо хрестоносців, у складі якого були також рицарі з Чехії, Моравії, Австрії і Бранденбургу, провело активні бойові дії в Пруссії (Annales 1874, 293; Biskup 1986, 151–153). Внаслідок цих дій, в 1255 р., на правому березі р. Преголь великим магістром Тевтонського ордену Поппо фон Остерном і королем Пршемислом Отакаром II було засновано місто-фортецю, яке на честь чеського монарха отримало назву Кенігсберг (Королівська гора) (Kovalev 1998). Його першим комтуром став віце-магістр Тевтонського ордену Буркхард фон Хорнгаузен (Petri 1861, 92), союзник Данила Романовича і мазовецького князя Земовіта, котрий напередодні підписав з цими володарями угоду про поділ Ятвязької землі. Як відзначав Г. Лябуда, Кенігсберг і Клайпеда, заснована дещо раніше, стали головними бастіонами панування тевтонців у східній Пруссії (Biskup 1986, 153).

В історичній літературі досить часто можна зустріти закиди на адресу Апостольському престолу щодо невиконання обіцянок, які надав Інокентій IV Данилу Романовичу (Kotliar (2) 2002, 282; Holovko 2006, 346). Але маємо розуміти, що Апостольський престол у вирішенні міжнародних справ користувався не власними військовими контингентами, бо їх у нього фактично не було, а силами християнських володарів, на яких в конкретний час орієнтувався римський понтифік. Вже в 1254 р., як вище відзначалось, у перебігу боротьби за спадщину Бабенбергів відбулася певна переорієнтація папи Інокентія IV на взаємодію з суперником волинського володаря Данила Романовича чеським королем Пршемислом Отакаром II, оскільки той брав участь у війні рицарів Тевтонського ордену з пруссами в Балтії.

Науковці давно звернули увагу на те, як в середині 50-х років XIII ст. досить швидко відбулася зміна у східноєвропейській політиці курії. Початок цієї зміни І. Паславський взагалі пояснював особистими рисами поведінки і характеру нового папи Александра IV, в миру Ринальдо де Конті (роки понтифікату 1254–1261) (Paslavskyi 2009, 80–83). Дійсно, Александр IV у релігійному питанні не був таким толерантним і гнучким, як його попередник, а тому висловлював незадоволений фактичною відмовою волинського населення на чолі з королем Данилом дотримуватися обрядів католицької церкви. Але на загострення відносин Апостольського престолу з Волинською державою вплинули і фактори політичного характеру, а саме переорієнтація римської курії на інших союзників в Центрально-Східній Європі.

Папа Александр IV, крім чеського короля Пршемисла Отакара II, став підтримувати й інших суперників Данила Романовича. У березні 1255 р. він відмовився від обіцянок своїх попередників поширювати опіку «престолу Святого Петра» над руськими землями,

почав намовляти литовського володаря Міндовга напасти на володіння Данила (Historica 1841, 93–95; Chubatyi 1917, 101). Вірогідно, що це було обумовлено і погіршенням стосунків між двома східноєвропейськими королями, де сторону литовського монарха взяв римський понтифік. У польській політиці він підтримував куявського князя Казимира, тоді як суперник і брат останнього Земовіт був союзником Данила (Włodarski 1958, 48–50). Зрозуміло, що вже наступного року Данило Романович повністю припинив контакти з папською курією. Важливо відзначити, в 1256 р. на східному кордоні Волинської держави внаслідок перемог його війська над загонами Куремси настав спокій. Король Данило вже не потребував на той момент якоїсь допомоги проти ординців (Holovko 2006, 348, 349).

13 лютого 1257 р. у посланні до оломоуцького та вроцлавського єпископів папа Александр IV напряму звинуватив Данила в тому, що він, незважаючи на «духовні і довгочасні благодіяння» римської курії, відмовився служити Апостольському престолу. А наприкінці листа взагалі говорив про необхідність «використати проти цього короля (тобто Данила. – *О.Г.*) допомогу світської влади», якщо згаданим єпископам не вдасться самим його підкорити (Dokumenta 1953, 49–51). У квітні 1257 р. римська курія доручає своїм наближеним розпочати пропаганду хрестового походу проти Русі, обіцяючи його учасникам відпущення гріхів. Роком пізніше папа заборонив місіонерам вести пропаганду хрестового походу проти потенційних суперників Данила – монголів (Matuzova 2002, 369). Можливо, що в якійсь мірі на істотну корекцію східноєвропейської політики папства вплинуло і те, що саме з середини 1250-х років монголи розпочинають активний наступ проти мусульман на Близькому Сході. Зокрема, в 1258 р. їхні війська на чолі з ханом Хулагу завоювали Багдад, а через рік вийшли на східний берег Середземного моря. Хулагу в цьому наступі допомагали загони хана Берке, котрий після смерті хана Бату і його нащадків Сартака і Улагчі 1257 року став володарем ординського формування на Волзі.

Проте на межі 50−60-х років XIII ст. відбувається чергова метаморфоза в політиці курії. Папа Олександр IV 25 січня 1260 р. знову закликав рицарів Тевтонського ордену до походу проти монголів і передавав їм усі руські землі, які вони під час походу завоюють. 21 березня та 8 квітня папа повторив цей заклик в листах до магістра хрестоносців Гартмуда фон Грюнбаха (Sarnowsky 1994; Matuzova 2002, 369). У своїх попередніх працях ми писали (Holovko 2006, 350; Holovko 2008, 83, та ін.), що ця зміна ставлення папи до Орди, вірогідно, пов'язана із загальним охолодженням відносин Риму з монголами внаслідок провалу планів курії використати наступ Хулагу проти мусульман на Близькому Сході (Guzman 1985, 233, 234; Yegorov 1985, 196). Іншою, вочевидь більш значною причиною цього охолодження, стала реакція католицького світу на вдалий похід монгольського полководця Бурундая 1258 р. на Литву і 1259 р. Польщу. В останній завойовники захопили Сандомир і сплюндрували Краківську землю.

Згодом на Балтиці реально починає збиратися значне військо, а на Заході поширюється думка, котру висловив Гійом де Рубрук, після подорожі до Східної Європи, з якої він повернувся в 1255 р. Місіонер писав: «За Руссією, на північ, знаходиться Пруссія, яку нещодавно підкорили всю браття Тевтонського ордену, і, зрозуміло, вони легко підкорили б і Руссію, якби взялися за це. Отже, якби Татари б дізналися, що великий священик, тобто Папа, піднімає проти них хрестовий похід, вони всі утекли б у свої пустелі» (Karpini 1957, 108). Але ідея війни з монголами і цього разу не була реалізована, оскільки велике повстання пруссів на чолі з Геркусом Мантосом (Геркусом Монте), що розпочалося восени 1260 р. (Biskup 1988, 180–185), примусило хрестоносців спрямувати всі свої зусилля проти балтів.

Л. Войтович висловив припущення:початок повстання було інспіровано емісарами Бурундая (Voitovych 2011, 103). Інформація Великопольської хроніки і Других Познанських аналів про перебування пруссів у війську монгольського темника Бурундая під час походу до польських земель, як здається, може бути аргументом щодо можливості такого припущення (Chronica 1970, 113; Annales 1878, 882). Проте до виступу пруссів,що розпочався у вересні 1260 р., безумовно, головно спонукала велика поразка хрестоносців від литовців на озері Дурбе 13 липня 1260 р. (Petri 1861, 96, 97).

Восени 1260 р. чеський король Пршемисл Отакар II, інформуючи Александра IV про свою перемогу біля міста Крессенбрунн над угорським королем Белою IV (битва відбулася 12 липня 1260 р.), згадує, що останньому на допомогу прийшов «Данило, король

Русі» із загонами «рутенів і татар» (Parshyn 2018, 182, 183). Через чотири роки вже новий папа Урбан IV (світське ім'я – Жак Панталеон Кур-Пале, роки понтифікату – 1261–1264) просить чеського короля покорити руських «схизматиків» і литовців, котрі «разом з татарами» загрожують Польщі та Пруссії. Понтифік при цьому дозволяє Пршемислу Отакару II в разі успіху війни залишити собі завойовані у ворога землі (Preussisches 1909, № 222, 166, 167; Kovalev 1998, 105). Варто відзначити, що Жак Панталеон мав значний досвід дипломатичної діяльності на сході, оскільки в 1247 р. за наказом папи Інокентія IV здійснив місію до Польщі і Тевтонського ордену, а з 9 квітня 1255 по 29 серпня 1261 р. був титулярним патріархом в Єрусалимі (з резиденцією в Акрі).

Оцінюючи події кінця 50-х років XIII ст. в Східній Європі, В. Пашуто писав, що під час походів Бурундая на Литву і Польщу «татаро-монгольські феодали покінчили... з незалежністю Південно-Західної (Галицько-Волинської) Русі» (Pashuto 1950, 276). Аналогічно наслідки військових походів ординців 1259–1260 рр. до Східної Європи і Польщі оцінюють Е. Ледерер (Lederer 1961, 199) і В. Єгоров (Yegorov 1985, 189). Проте, на наш погляд, є більше підстав погодитися з думкою тих вчених, які заперечують факт підкорення держави Романовичів владі монголів (Hrytsak 1958, 108; Chukaeva 1998, 38, 57). Зокрема, ще С. Соловйов з цього приводу зазначав, що відносини з монголами на півдні Русі не були «такими тяжкими», оскільки «гроза Бурундаєва пройшла якось повз...» (Solovyov 1988, 183). М. Ждан наголошував, що тоді монголи не створили в Південно-Західній Русі якоїсь системи контролю над володіннями Романовичів, а Данило Романович продовжував залишатися сувереном своєї держави (Zhdan 1968, 17). А. Насонов звернув увагу, що джерела нічого не говорять про підкорення Галицько-Волинського князівства Ордів наслідок інвазії Бурундая (Nasonov 1940, 33).

Підсумовуючи, слід зазначити, що взаємини держав і народів Східної Європи з католицьким світом – це багатоплановий процес, який треба розглядати як у контексті розвитку політико-ідеологічних уявлень середньовічного суспільства, так і офіційної політики римської курії на цих теренах. Однозначно, що відносини між папством і православною державою князів Романовичів були складними і суперечливими. Більше того, після коронації королівськими регаліями князя Данила Романовича в 1253 р. вони взагалі зіпсувалися, на що, на нашу думку, вплинули не тільки чинник релігійних і церковних суперечностей, а і складність міжнародних відносин тогочасної світу, де Апостольський престол не міг підтримувати відразу всіх суб'єктів численних міждержавних конфліктів. Сам факт офіційного отримання авторитетного володарського титулу Данилом Романовичем мав величезне значення для розвитку взаємин держави Романовичів із країнами Заходу та в реалізації програми відбудови власного краю.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Abraham, W. 1904. Powstanie organizacii kościoła lacińskiego na Rusi [Establishment of the Organisation of the Latin Church in Rus']. T. 1. We Lwowie, 417 s. (In Polish).

Aleksandrovych, V. 2020. Koronatsiia ta korolivskyi tytul kniazia Danyla Romanovycha [Coronation and Royal Title of Prince Danylo Romanovych]. *Halytsko-volynska doba.* T. 1, *Studii z istorii halytsko-volynskoi derzhavy XII–XIV st.* Lviv, s. 117–192. (In Ukrainian).

Александрович, В. 2020. Коронація та королівський титул князя Данила Романовича. *Галицько-волинська доба Т. 1. Студії з історії галицько-волинської держави XII–XIV ст.* Львів, с. 117–192.

Annales Bohemiae 1198–1278. 1874. *Fontes rerum Bohemicarum. Ed. J. Emler, V. V. Tomek.* V. 2. Praha, Nákladem musea Království Českého, p. 282–303. (In Latin).

Annales Posnaniensis. II. Wyd. 1878. W. Kętrzyński. *Monumenta Poloniae Historica.* T. 5. Leopoli, p. 882–884. (In Latin).

Bakhtin, A. P. 2015. Zavoevanie Prussii Tevtonskim ordenom po ostatochnomu printsipu [Conquest of Prussia by the Teutonic Order on a Residual Basis]. *Kaliningradskie arkhivi: materiali i issledovaniya*. Vip. 10. Kaliningrad, s. 20–35. (In Russian).

Бахтин, А. П. 2015. Завоевание Пруссии Тевтонским орденом по остаточному принципу. *Калининградские архивы: материалы и исследования. Вып. 10.* Калининград, с. 20–35.

Bartnicki, M. 2005. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264 [The Foreign Policy of Prince Danylo of Halych Between 1217 and 1264]. Lublin, wyd. Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 252 s. (In Polish).

Bendza, M. 2003. Koronacja Daniela Halickiego w świętle planów unijnych Kościoła łacińskiego [Coronation of Danylo of Halych in the Light of the Latin Church's Union Plans]. *Над Бугом і Нарвою*. № 3, s. 25–29. (In Polish).

Biskup, M., Labuda, G. 1986. Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia [History of the Teutonic Order in Prussia. Economy, Society, State, Ideology]. Gdansk, wydawnictwo Morskie, 624 s. (In Polish).

Bolshakova, S. A. 1975. Papskie poslaniya galitskomu knyazyu kak istoricheskii istochnik [Papal Epistles to the Prince of Galicia as a Historical Source]. *Drevneishie gosudarstva na territorii SSSR. 1975 g.* Moskva, Nauka, s. 122–129. (In Russian).

Большакова, С. А. 1975. Папские послания галицкому князю как исторический источник. *Древнейшие государства на территории СССР. 1975 г.* Москва, Наука, с. 122–129.

Brechkevich, M. 1902. Svyatopolk, knyazpomorskii [Svyatopolk, Prince of Pomerania]. Yurev, tip. Mattisena, 1902. 34 s. (In Russian).

Бречкевич, М. 1902. Святополк, князь поморский. Юрьев, тип. Маттисена, 34 с.

Calgagno, D. 1997. Il patriarca di Antiochia Opizzo Fieschi, diplomatico di spicco per la Santa Sede fra Polonia, Oriente Latino e Italia del XIII secolo. *I Fieschi tra Papato e Impero.* Lavagna, p. 145–268. (In Italian).

Cherepnin, L. V. 1977. Mongolo-tatari na Rusi (XIII v.). Tataro-mongoli v Azii i Yevrope [Mongol-Tatars in Rus' (13th Century). Tatar-Mongols in Asia and Europe]. Izd. 2, pererab. i dop. Moskva, Nauka, s. 186–209.(In Russian).

Черепнин, Л. В. 1977. Монголо-татары на Руси (XIII в.) *Татаро-монголы в Азии и Европе. Изд. 2, перераб. и доп.* Москва, Наука, с. 186–209.

Chronica de Mailros. Ed. J. Stevenson. Edinburgi, types Societatis Edinburgenses, 1835. 229 p. + xlii p. (In Latin).

Chronica Poloniae Maiores. 1970. Rec. et ann. B. Kurbis. *Monumenta Poloniae Historica. Nova series.* T. 8. Warszawa, PWN, 284 p. (In Latin).

Chubatyi, M. 1917. Zakhidna Ukraina i Rym u XIII vitsi u svoikh zmahanniakh do tserkovnoi unii [Western Ukraine and Rome in the 13th Century in Their Struggle for Church Union]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka*. T. 123–124. Lviv, s. 1–108. (In Ukrainian).

Чубатий, М. 1917. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. *Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка.* Т. 123–124. Львів, с. 1–108.

Chukaeva, V. A. 1998. Russkie knyazhestva i Zolotaya Orda: 1243–1350 [Russian Principalities and the Golden Horde: 1243-1350]. Dnepropetrovsk, Nauka i obrazovanie, 178 s. (In Russian).

Чукаева, В. А. 1998. Русские княжества и Золотая Орда: 1243–1350. Днепропетровск, Наука и образование, 178 с.

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. 1829. Studio et opera G. Fejer. T. 4,1. Budae, 480 p. (In Latin).

Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia. 1953. Ed. F. Welikij. V. 1. Romae, 672 p. (In Latin).

Ejerfeldt, L. 1972. Myth of the State in the West European Middle Ages.*Myths of the State. Scripta Instituti Donneriani Aboensis.* Vol. 6. Stockholm, p. 160–169. (In English).

Ferjančić, B. 1981. Odbrana Nemanjinog nasleđa – Srbija postaje kraljevina [Defense of Nemanja's Inheritance – Serbia Becomes a Kingdom]. *Istorija srpskog naroda*. Prva knjiga. Ured. S. Ћirkovih. Beograd, Srpska knjizhevna zadruga, s. 297–307. (In Serbian).

Ферјанчић, Б. 1981. Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина *Историја српског народа. Прва књига. Уред. С. Ћирковић*. Белград, Српска књижевна задруга, с. 297–307.

Gladysz, M. 2012. The Forgotten Crusaders. Poland and the Crusader Movement in the Twelfth and Thirteenth Century. Leiden, Boston, Brill, XXV+433 p. (In English).

Goląb, K. 1959. Abat Obizo i jego legacje [Abat Obizo and His Legations]. *Nasza przeszłość.* T. 10, s. 113–142. (In Polish).

Gorskii, A. A. 2004. Rus. Ot slavyanskogo Rasseleniya do Moskovskogo tsarstva [Russia. From Slavic Settlement to the Moscow Kingdom]. Moskva, Yaziki slavyanskoi kulturi, 392 s. (In Russian).

Горский, А. А. 2004. Русь. От славянского Расселения до Московского царства. Москва, Языки славянской культуры, 392 с.

Gudavicius, E. 1998. Mindaugas. Vilnius, Zara, 359 p. (In Lithuanian).

Gudavichyus, E. 2005. Istoriya Litvi s drevneishikh vremen do 1569 goda [History of Lithuania from the Earliest Times to 1569]. Moskva, Fond imeni I. D. Sitina, BALTRUS, 680 s. (In Russian).

Гудавичюс, Э. 2005. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. Москва, Фонд имени И. Д. Сытина, BALTRUS, 680 с.

Guzman, G. 1985. Christian Europe and Mongol Asia: First Medieval Intercultural Contact between East and West. *Essays in Medieval Studies*. № 2, p. 226–244. (In English).

Hardy, D. 2019. Itenerarij Rostislava Mikhajlovicha [Itinerary of Rostislav Mihajlovic]. Novi Sad, 158 r. (In Serbian).
Харди, Ђ. 2019. Итинерариј Ростислава Михайловича. Нови Сад, 158 р.
Hardy, D. 2002. Naslednitsi Kijeva između kraljevske krune i tatarskog jarma. Studija o drzhavno-pravnom polozhaju Galichke i Galichko-Volinske knezhevine do 1264. Godine [Heirs of Kyiv between Royal Crown and Tatar Yoke. A Study on the State-legal Position of the Principality of Galicia and Galicia-Volhynia until 1264]. Novi Sad, Filozofski fakultet, 239 s. (In Serbian).
Харди, Ђ. 2002. Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264 године. Нови Сад, Филозофски факултет, 239 с.
Hautala, R. 2016. Ot Batu do Dzhanibeka: voennie konflikti Ulusa Dzhuchi s Polshei i Vengriei (1) [From Batu to Janibek: Military Conflicts of Ulus Juchi with Poland and Hungary (1)]. *Zolotoordinskoe obozrenie*. T. 4, vyp. 2. Kazan, s. 272–313. (In Russian).
Хаутала, Р. 2016. От Бату до Джанибека: военные конфликты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией (1). *Золотоордынское обозрение. Т. 4, вып. 2.* Казань, с. 272–313.
Herucova, A. 2017. Vojna o Babenberské dedićstvo a Štefan V [The War of the Babenberg Succession and Stephen V]. *Historický ćasopis.* N. 1, roc. 65, s. 3–24. (In Czech).
Historica Russiae Monumenta. 1841. Ed. A. Turgenev. T. 1. Petropoli, 400 p. (In Latin).
Holovko, O. 2008. Derzhava Romanovychiv u skhidnoievropeiskii polititsi rymskoi kurii 40-50-kh rokiv XIII st. [The Romanovich's State in the Eastern European Policy of the Roman Curia in the 40s and 50s of the 13th Century]. *Kniazha doba: istoriia i kultura*. T. 2. Lviv, s. 67–84. (In Ukrainian).
Головко, О. 2008. Держава Романовичів у східноєвропейській політиці римської курії 40−50-х років XIII ст. *Княжа доба: історія і культура. Т. 2*. Львів, с. 67–84.
Holovko, O. B. Korona Danyla Halytskoho. Volyn i Halychyna v derzhavno-politychnomu rozvytku Tsentralno-Skhidnoi Yevropy rannoho ta klasychnoho serednovichchia [The Crown of Danylo Halytskyi. Volhynia and Galicia in the State and Political Development of Central and Eastern Europe in the Early and Classical Middle Ages]. Kyyiv, Stylos, 2006. 575 s. (In Ukrainian).
Головко, О. Б. 2006. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, Стилос, 575 с.
Holovko, O. 2020. Polovtsi v umovakh monholskoi ekspansii pershoi polovyny XIII st. [Cumans in the Context of Mongol Expansion in the First Half of the 13th Century]. *Libra*. *Zbirka naukovykh prats Tsentru antykoznavstva ta mediievistyky*. Vyp. V. Odesa, ONU, s. 14–23.(In Ukrainian).
Головко, О. 2020. Половці в умовах монгольської експансії першої половини XIII ст. Лібра. *Збірка наукових праць Центру антикознавства та медієвістики. Вип. V.* Одеса, ОНУ, с. 14–23.
Hrushevskyi, M. S. 1905. Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus']. T. 3. U Lvovi: z drukarni Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 586 s. (In Ukrainian).
Грушевський, М. С. 1905. Історія України-Руси. Т. 3. У Львові: з друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 586 с.
Hrytsak, P. 1958. Halytsko-Volynska derzhava [Galicia-Volhynia State]. Niu-York, Nauove tovarystvo im. Shevchenka, Osnova, 176 s. (In Ukrainian).
Грицак, П. 1958. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, Наукове товариство ім. Шевченка, Основа, 176 с.
Innocentego PP. IV bulla kanonizacyjna Swietego Stanislawa oraz bulla delegacyjna dla Jakuba z Velletri. 1979. [Innocent PP. IV Bull of Canonization of St. Stanislaus and the Bull of Delegation for James of Velletri]. Wyd. R. Zawadzki. *Analecta Crocoviensia.* R. 11. T. 11. Kraków, Polskie Towarzystwo Teologiczne w Krakowie, s. 23–45. (In Latin and Polish).
Ipatevskaya letopis [Ipatiev Chronicle]. 1908. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. T. 2. Sankt-Peterburg, Tip. M. A. Aleksandrova, 638 s. (In Slavic). Ипатьевская летопись. 1908. *Полное собрание русских летописей. Т. 2.* Санкт-Петербург, Тип. М. А. Александрова, 638 с.
Jotischki, A. 2004. The Mendicants as Missionaries and Travellers in the Near East in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. *Rosamund A. Eastward Bound: Travel and Travellers, 1050-1550.* Manchester, p. 88–106. (In English).
Karpini Dzhiavanni del Plano. 1957. Istoriya mongalov [History of the Mongols]. Rubruk Gulem de. Puteshestvie v Vostochnie strani [Travelling to Eastern Countries]. Pod red. N. P. Shchastinoi. Moskva, Geografizdat, 271 s. (In Russian).
Карпини Джиаванни дель Плано. 1957. История монголов. Рубрук Гульем де. Путешествие в Восточные страны. Под ред. Н. П. Щастиной. Москва, Географиздат, 271 с.
Khoma, I. 1955. Skhidnoievropeiska polityka papy Inokentiia IV [Eastern European Policy of Pope Innocent IV]. *Korona Danyla Romanovycha. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. T. CLXIV. Rym, Paryzh, Miunkhen, s. 38–48.
Хома, І. 1955. Східноєвропейська політика папи Інокентія IV. *Корона Данила Романовича. Записки Наукового товариства ім.Шевченка. Т. CLXIV.* Рим, Париж, Мюнхен, с. 38–48.

Kotliar (1), M. F. 2002. Halytsko-Volynska Rus 2-yi polovyny XII–XIII st. [Galician-Volyn Rus' in the 2nd Half of the 12th-13th Centuries]. *Halytsko-Volynskyi litopys*. Kyiv, Naukova dumka, s. 9–28. (In Ukrainian).
Котляр (1), М. Ф. 2002. Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII–XIII ст. *Галицько-Волинський літопис.* Київ, Наукова думка, с. 9–28.
Kotliar (2), M. F. 2002. Komentar do litopysu [Commentary on the Chronicle]. *Halytsko-Volynskyi litopys*. Kyyiv, Naukova dumka, s. 157–369. (In Ukrainian).
Котляр (2), М. Ф. 2002. Коментар до літопису *Галицько-Волинський літопис.* Київ, Наукова думка, с. 157–369.
Kovalev, V. N. 1998. Baltiiskie zemli v politike korolya Chekhii Prshemisla Ottokara II (Krestovie pokhodi v Prussiyu v osveshchenii annalov i khronik XIII–XIV vv.) [Baltic Lands in the Policy of King Přemysl Ottokar II of Bohemia (Crusades to Prussia in the Coverage of Annals and Chronicles of the 13th-14th Centuries)]. *Vestnik MGU. Istoriya*. № 6, s. 97–109. ((In Russian).
Ковалев, В. Н. 1998. Балтийские земли в политике короля Чехии Пршемысла Оттокара II (Крестовые походы в Пруссию в освещении анналов и хроник XIII–XIV вв.). *Вестник МГУ. История*. № 6, с. 97–109.
Lederer, E. 1961. Vengersko-russkie otnosheniya I tataro-mongolskoe nashestvie [Hungarian-Rus' Relations and the Tatar-Mongol Invasion]. *Mezhdunarodnie otnosheniya Rossii do XVII v*. Moskva, Izd. AN SSSR, s. 181–202. (In Russian).
Ледерер, Э. 1961. Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие. *Международные отношения России до XVII в*. Москва, Изд. АН СССР, с. 181–202.
Likhtei, I. 2019. Vysunennia kandydatury cheskoho volodaria Prshemysla Otakara II na nimetskyi tron ta yoho pasyvna uchast u vyborchykh perehonakh 1256–1257 rr. [The Nomination of the Czech Ruler Přemysl Otakar II for the German Throne and His Passive Participation in the Election Campaign of 1256-1257]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy, naukovi poshuky i znakhidky*. Vyp. 28. Kyyiv, s. 174–192. (In Ukrainian).
Ліхтей, І. 2019. Висунення кандидатури чеського володаря Пршемисла Отакара II на німецький трон та його пасивна участь у виборчих перегонах 1256–1257 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 28*. Київ, с. 174–192.
Litopys Ruskyi. 1989. [The Rus's Chronicle]. Za Ipatskym spyskom pereklav Leonid Makhnovets. Kyiv, Dnipro, 591 s. (In Ukranian).
Літопис Руський. 1989. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ, Дніпро, 591 с.
Matuzova, V. I., Nazarova, Ye. L. 2002. Krestonostsi i Rus. Konets XII v. – 1270. Teksti, perevod, kommentarii [Crusaders and Rus. The End of 13th Century – 1270. Texts, Translation, Comments]. Moskva, Indrikh, 482 s. (In Russian).
Матузова, В. И., Назарова, Е. Л. 2002. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270. Тексты, перевод, комментарии. Москва, Индрик, 482 с.
Mika, N. 2008. Walka o spadek po Babenbergach. 1246–1278 [The Battle for the Babenberg Inheritance. 1246-1278]. Racibórz, 136 s. (In Polish).
Nasonov, A. N. 1940. Mongoli i Rus (istoriya tatarskoi politiki na Rusi) [Mongols and Rus' (History of Tatar Policy in Rus')]. Moskva, Leningrad, Izd. ANSSR, 136 s. (In Russian).
Насонов, А. Н. 1940. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). Москва, Ленинград, Взд. АН ССР, 136 с.
Nazarenko, A. V. 2000. Zapadnoevropeiskie istochniki [Western European Sources]. *Drevnyaya Rus v svete zarubezhnikh istochnikov*. Moskva, Logos, s. 259–407. (In Russian).
Назаренко, А. В. 2000. Западноевропейские источники. *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* Москва, Логос, с. 259–407.
Parshyn, I. 2018. Dyplomatiia Halytsko-Volynskoi derzhavy [Diplomacy of Galicia-Volhynia State]. Lviv, 349 s. (In Ukrainian).
Паршін, І. 2018. Дипломатія Галицько-Волинської держави. Львів, 349 с.
Paslavskyi, I. 2009. Ukrainskyi epizod Pershoho Lionskoho soboru (1245 r.). Doslidzhennia z istorii yevropeiskoi polityky Romanovychiv [The Ukrainian Episode of the First Council of Lyons (1245). *Studies in the History of Romanovych European Policy]*. Lviv, NVF «Ukrainski tekhnolohii», 120 s. (In Ukrainian).
Заславський, І. 2009. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). *Дослідження з історії європейської політики Романовичів*. Львів, НВФ «Українські технології», 120 с.
Pashuto, V. T. 1956. Geroicheskaya borba russkogo naroda za nezavisimost (XIII v.) [Heroic Struggle of the Russian People for Independence (13th century)]. Moskva, Politizdat, 280 s. (In Russian).
Пашуто, В. Т. 1956. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). Москва, Политиздат, 280 с.
Pashuto, V. T. 1950. Ocherki po istorii Galitsko-Volinskoi Rusi [Essays on the History of Galicia-Volhynia Rus']. Moskva, Izd. ANSSSR, 329 s. (In Russian).
Пашуто, В.Т. 1950. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, Изд. АН СССР, 329 с.

Petri de Dusburg. Chronicon Terrae Prussiae. 1861. Ed. T. Hircsh, M. Töppen, E. Strehlke. *Scriptores Rerum Prussicarum.* Bd. 1. Leipzig, p. 3–219. (In Latin).

Polonska-Vasylenko, N. 1992. Istoriia Ukrainy [History of Ukraine]. T. 1. Kyiv, Lybid, 591 s. (In Ukrainian).

Полонська-Василенко, Н. 1992. Історія України. Т.1. Київ, Либідь, 591 с.

Preußisches Urkundenbuch. Polische Abtheilung. 1882. Bd. 1, h. 1. Ed. I. Philippi, C. Woelky. Königsberg, 240 s. (In Latin).

Preussisches Urkundenbuch. Polische Abtheilung. Bd. 1, h. 2. Ed. Seraphim. Königsberg, 1909. 724 s. (In Latin).

Rait, Dzh. K. 1988. Geograficheskie predstavleniya v epokhu krestovikh pokhodov [Geographical Perceptions during the Crusader Era]. *Issledovanie srednevekovoi nauki i traditsii v Zapadnoi Yevrope*. Moskva, Nauka, 478 s. (In Russian).

Райт, Дж. К. 1988. Географические представления в эпоху крестовых походов. Исследование средневековой науки и традиции в Западной Европе. Москва, Наука, 478 с.

Rocznik Krasinskich. 1878. *Monumenta Poloniae Historica.* T. 3. Leopoli, p. 127–133. (In Latin).

Sarnowsky, J. 1994. The Teutonic Order Confronts Mongols and Turks. *The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring*. Aldershot, p. 253–262. (In English).

Shchaveleva, N. I. 1984. Kievskaya missiya polskikh dominikantsev [Kyiv Mission of Polish Dominicans]. *Drevneishie gosudarstva na territorii SSSR. 1982 g.* Moskva, Nauka, s. 139–151. (In Russian).

Щавелева, Н. И. 1984. Киевская миссия польських доминиканцев. *Древнейшие государства на территории СССР. 1982 г.* Москва, Наука, с.139–151.

Solovev, S. M. 1988. Sochineniya [Works]. Kn. 2. Istoriya Rossii s drevneishikh vremen [History of Russia from the Most Ancient Times]. T. 3–4. Moskva, Mysl, 765 s. (In Russian).

Соловьев, С. М. 1988. Сочинения. Кн. 2. История России с древнейших времен. Т. 3–4. Москва, Мысль, 765 с.

Stasiv, M. 1955. Korona Danyla i tatary [Danylo's Crown and the Tatars]. *Korona Danyla Romanovycha. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*. T. CLXIV. Rym, Paryzh, Miunkhen, s. 49–64. (In Ukrainian).

Стасів, М. 1955. Корона Данила і татари *Корона Данила Романовича. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. CLXIV.* Рим, Париж, Мюнхен, с. 49–64.

Stasiuk, A. 2017. Frantsyskantsi i koronatsiia Danyla Romanovycha 1253 roku [Franciscans and the Coronation of Danylo Romanovych in 1253]. *Danylo Romanovych i yoho chasy. Colloquia Russica*. Ser. II, vol. 3. Ivano-Frankivsk, Krakiv, s. 167–170. (In Ukrainian).

Стасюк, А. 2017. Францисканці і коронація Данила Романовича 1253 року. *Данило Романович і його часи. Colloquia Russica.* Ser. II, vol. 3. Івано-Франківськ, Краків, с. 167–170.

Sviderskyi, Yu. Yu. 1983. Borotba pivdenno-zakhidnoi Rusi proty katolytskoi ekspansii v X–XIII st. [The Struggle of Southwestern Rus' Against Catholic Expansion in the 10th-13th Centuries]. Kyyiv, Naukova dumka, 128 s. (In Ukrainian).

Свідерській, Ю. Ю. 1983. Боротьба південно-західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. Київ, Наукова думка, 128 с.

Velykyi, A. H. 1955. Problema koronatsii Danyla [The Issue of Daniel's Coronation]. *Korona Danyla Romanovycha. Zapysky naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*. T. CLXIV. Rym, Paryzh, Miunkhen, s. 7–16.(In Ukrainian).

Великий, А. Г. 1955. Проблема коронації Данила. *Корона Данила Романовича. Записки наукового Товариства ім. Шевченка. Т. CLXIV.* Рим, Париж, Мюнхен, с. 7–16.

Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrancia. 1859. Ed. A. Theiner. T. 1. Ab Honorio pp. III usque ad Clementem pp. VI. 1216–1352. Romae, 672 p. (In Latin).

Voitovych, L. V. 2004. Nashadky Chynhiz-khana: vstup do henealohii Chynhizidiv-Dzhuchydiv [Genghis Khan's Finds: an Introduction to the Genghis Juchid Genealogy]. Lviv, 249 s. (In Ukrainian).

Войтович, Л. В. 2004. Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізідів-Джучидів. Львів, 249 с.

Voitovych, L. V. 2011. Ostanni roky korolia Danyla Romanovycha [The Last Years of King Danylo Romanovych]. *Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Stepana Heleia*. Lviv, Vyd. Lvivskoi komertsiinoi akademii, s. 100–106. (In Ukrainian).

Войтович, Л. В. 2011. Останні роки короля Данила Романовича. *Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея.* Львів, Вид. Львівської комерційної академії, с. 100–106.

Włodarski, B. 1966. Polska i Ruś. 1194–1340 [Poland and Rus'. 1194-1340]. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe, 326 s. (In Polish).

Włodarski, B. 1958. Rywalizacja o ziemie Pruskie w połowie XIII wieku [Competition for Prussian Lands in the Mid-13th Century]. Toruń, Towarzystwo naukowe w Toruniu, 76 s. (In Polish).

Uspenskii, F. I. 1901. Istoriya krestovikh pokhodov [History of the Crusades]. Sankt-Peterburg, Izd. Brokgauza i Yefrona, 170 s. (In Russian).

Успенский, Ф. И. 1901. История крестовых походов. Санкт-Петербург, Изд. Брокгауза и Ефрона, 170 с.

Yegorov, V. L. 1985. Istoricheskaya geografiya Zolotoi Ordi XIII–XIV vv. [Historical Geography of the Golden Horde of the 13th-14th Centuries]. Moskva, Nauka, 362 s. (In Russian).
Егоров, В. Л. 1985. Историческая география Золотой Орды XIII–XIV вв. Москва, Наука, 362 с.
Zaprovadzhennia khrystyianstva na Rusi. 1988 [Introduction of Christianity in Rus']. Kyiv, Naukova dumka, 256 s. (In Ukrainian).
Запровадження християнства на Русі. 1988. Київ, Наукова думка, 256 с.
Zhdan, M. 1968. Do pytannia pro zalezhnist Halytsko-Volynskoi Rusi vid Zolotoi Ordy [On the Issue of Galicia-Volhynia's Dependence on the Golden Horde]. Miunkhen, Niu-York, 37 s. (In Ukrainian).
Ждан, М. 1968. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. Мюнхен, Нью-Йорк, 37 с.

Дата подання статті до редакції – 10.12.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.17

НА ЗАХИСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ: ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ Д. ЦАНКОВА ТА М. БАЛАБАНОВА У 1876–1877 РР.

Марія Крютченко

кандидат історичних наук, старший викладач,
кафедра нової та новітньої історії,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
e-mail: m.l.kriutchenko@karazin.ua, ORCID: 0000-0002-1582-3814

Стаття присвячена дослідженню питання про дипломатичну місію Драґана Цанкова та Марко Балабанова у 1876–1877 рр. Ця дипломатична місія різко відрізнялася від поодиноких випадків поїздок закордон інших болгарських представників. Перш за все тим, що це була не індивідуальна, а колективна ініціатива з метою представити болгарські інтереси перед великими державами. Дипагенти відвідали Відень, Лондон, Париж, Рим і Санкт-Петербург. Робота Д. Цанкова та М. Балабанова мала кілька позитивних для Болгарії результатів: болгарські події були відображені у світовій пресі; широка політична діяльність у столицях західноєвропейських держав і Росії увінчалася успіхом і визнанням існуючих проблем; делегати заручилися підтримкою багатьох європейських політиків, що було вкрай важливим перед проведенням міжнародної конференції у Константинополі. Незважаючи на відсутність офіційних повноважень і спроби дискредитації болгарських делегатів турецькою владою, можна з упевненістю констатувати, що подорож Цанкова й Балабанова за змістом, масштабом і наслідками була найбільшою та найважливішою дипломатичною акцією за всю історію болгарського національно-визвольного руху.

***Ключові слова**:* Болгарія, Д. Цанкова, М. Балабанов, дипломатична місія

IN DEFENSE OF THE NATIONAL INTERESTS: THE DIPLOMATIC MISSION OF D. TSANKOV AND M. BALABANOV IN 1876-1877

Mariia Kriutchenko

Ph.D. (History), Senior Lecturer, Department of Modern and Recent History,
V. N. Karazin Kharkiv National University 4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine,
e-mail: m.l.kriutchenko@karazin.ua, ORCID: 0000-0002-1582-3814

The article is devoted to the study of the issue of the diplomatic mission of Dragan Tsankov and Marko Balabanov in 1876-1877. First of all, it was not an individual but a collective initiative to represent Bulgarian interests in Western European countries. In order not to arouse suspicion among the Turkish authorities, D. Tsankov and M. Balabanov traveled separately, agreeing to meet in Vienna, where the diplomatic visits began. The diplomats visited Vienna, London, Paris and Rome, and then went to the capital of the Russian Empire. Among the European countries, the trip to England was the most successful, and after that the attention of both the European press and influential people increased to the Bulgarian representatives. But, in addition to the great powers in Europe, the diplomats also enlisted the support of St. Petersburg. The work of D. Tsankov and M. Balabanov had several positive results for Bulgaria: Bulgarian events were reflected in the world press; extensive political activity in the capitals of Western European countries and Russia was crowned with success and recognition of existing problems; the delegates enlisted the support of European politicians, which was extremely important before the conference of the great powers in Constantinople. Despite the lack of official credentials and attempts to discredit the Bulgarian delegates by

the Turkish authorities, it is safe to say that the delegation of Tsankov and Balabanov was the largest and most important diplomatic action in the history of the Bulgarian national liberation movement in terms of content, scale, and consequences.

***Keywords**:* Bulgaria, D. Tsankov, M. Balabanov, diplomatic mission

Квітневе повстання 1876 р. стало апогеєм боротьби болгар за звільнення з-під п'ятивікового османського ярма. Після жорсткого придушення повстання серед болгар визріла ідея донести до європейської спільноти нагальні проблеми свого народу. Міжнародний розголос можна було отримати лише за допомогою роботи дипломатичних агентів, якими стали Драґан Цанков та Марко Балабанов.

Не дивлячись на молодий вік, ще до звільнення Болгарії від турецького панування Драґан Цанков та Марко Балабанов були помітними особистостями у громадсько-політичному житті країни. Квітневе повстання вивело болгарське питання у порядок денний конференції послів великих держав. Але автономності у Болгарії ще не було, тому виникла ідея створення «таємної» дипломатичної місії для візитів до ключових європейських країн та Російської імперії.

Історіографія питання представлена працями болгарських дослідників П. Божинова (Bozhinov 2012), Р. Генова (Genov), М. Ковачевої (Kovacheva 1982), Д. Косева (Kosev 1948), Х. Христова (Hristov 1958) та ін., а також англійських науковців Р. Шеннона (Shannon 1963), Р. Сітон-Вотсона (Seton-Watson 1935) та ін. У дослідженні використані документи Наукового архіву Болгарської академії наук (SA-BAS), Болгарського історичного архіву Національної бібліотеки імені святих Кирила і Мефодія (ВНА), спогади М. Балабанова (Balabanov 2013), особиста кореспонденція Д. Цанкова, матеріали преси тощо.

Напередодні Квітневого повстання Д. Цанков та М. Балабанов перебували у Константинополі. Тут Д. Цанков займався видавничою справою та продовжив просвітницьку діяльність. Він опікувався підтримкою шкіл, редагував журнал «Читалище», почав друк періодичного видання «Ръководител на основното учение», де розглядав педагогічні та методичні питання освітнього процесу в болгарський школах. Займався також перекладами популярної зарубіжної літератури. М. Балабанова у 1871 р. обрали представником та секретарем скликаного болгарського Церковно-народного собору, на якому ухвалювався статут екзархату. Пізніше Балабанов був редактором газети «Век» (1874–1876 рр.).

Після жорстокого придушення Квітневого повстання авторитетні представники болгарського народу почали збиратися на таємних зустрічах для обговорення плану дій задля привернення уваги європейських країн до проблеми османського панування. До слова, Д. Цанков особисто болісно відреагував на масову загибель співвітчизників під час повстання. Свої переживання у різкій формі він висловлював перед членами Змішаного комітету екзархату, вимагаючи від Порти формування болгаро-турецької комісії для розслідування репресій з боку башибузуків. Цанков і Балабанов одними з перших опублікували свідчення про свавілля турків і загибель величезної кількості болгар під час придушення повстання.

Після декількох зустрічей за пропозицією екзарха Антима I (перший за часом затверджений Портою очільник Болгарського екзархату у 1872–1877 рр. – *М.К.*) було прийнято рішення відправити Драґана Цанкова та Марко Балабанова до Європи, де делегати мали розповісти про страждання болгарського народу під османським ярмом.

Дипломатична місія Д. Цанкова і М. Балабанова помітно відрізнялася від поодиноких випадків поїздок закордон інших болгарських представників. Перш за все тим, що це була не індивідуальна, а колективна ініціатива з метою представити болгарські інтереси у західноєвропейських державах.

В окремих ситуаціях за допомогою зарубіжної преси та інформації про історію та сучасні події у Болгарії вже говорив такий видатний болгарський діяч, як Ст. Панаретов (Bozhinov 2012, 221–223). Константинопольські болгари навіть надіслали йому листа із запрошенням приєднатися до складу місії. Однак із невідомих причин адресат отримав його тоді, коли Цанков і Балабанов вже перебували у Лондоні (Kovacheva 1982, 222).

Перевізши свою сім'ю з Константинополя у Свіштов, Драґан Цанков, натхненний важливою для Болгарії місією, готувався вирушити в Європу. Місія від Болгарського ек-

зархату розпочалася 3 серпня 1876 року. Щоб не викликати підозри турецької влади, Цанков вирішив подорожувати окремо від Балабанова, домовившись з ним зустрітися у Відні. Цанков прямував через Бухарест по Дунаю, а Балабанов – морем через м. Трієст (Bozhinov 2012, 228).

Одночасно з від'їздом дипломатичних агентів розпочалася підготовча робота на місцях. Болгарська колонія у Константинополі за підтримки діячів-екзархістів збирала рекомендаційні листи з різних регіонів країни, щоб делегація могла говорити про проблеми болгар, описаних в листах і закріплених підписами мешканців регіонів (ВНА, ор. 1, а.е. 1–3, l. 12). Листи зібрали не так швидко, як очікував Д. Цанков. Лише за місяць архімандрит Методій Кусєв передав матеріал для дипагентів, який містив загальну інформацію про болгарські регіони та рекомендаційні листи з сіл Скопського, Кюстендільського, Враненського, Малашевського, Мелешкського, Прилепського та інших округів (ВНА, ор. 1, а.е. 1–3, l. 14). У процесі підготовки матеріалів архімандрит М. Кусєв уточнив у Д. Цанкова і М. Балабанова, які території передбачається звільнити й наділити в майбутньому автономією, і чи будуть у ці території входити Південна Болгарія (Фракія) і Західна (Македонія) (SA-BAS, f. 43k, op. 1, a.e. 1, l. 6). У результаті листування і дипагенти, і архімандрит дійшли до єдиної думки: необхідно захищати цілісність нації у трьох географічних регіонах: Мезії, Фракії та Македонії.

Поки архімандрит М. Кусєв у другій половині 1876 року організовував збір інформації, Д. Цанков встановив контакти з російським посольством у Відні. Є відомості, що ще до прибуття в австрійську столицю Балабанова Цанков зустрічався з російськими дипломатами. «Коли я прибув до Відня, я представився (Євгенію) Новікову (російський посол – *М.К.*), який сказав, що від нас не було листа, й він не знає про нашу місію», – писав Д. Цанков своєму приятелеві Т. Бурмову (Sabev 1992, 445). Після приїзду Балабанова вони удвох повторно відвідали російського посла й надалі підтримували з ним зв'язок. Новіков пообіцяв, що Санкт-Петербург повідомить великі сили про болгарську дипломатичну місію (Sabev 1992, 445–446), а також нагадав про необхідність встановлення офіційних відносин з екзархом (Sabev 1992, 445).

У перший місяць перебування в австрійській столиці Цанков і Балабанов вирішили розділитися: перший залишився у Відні, а другий вирушив до Парижу, де 26 серпня 1876 р. відвідав російське посольство (Balabanov 2013, 132). Тоді як Д. Цанков став шукати впливових осіб. В Австро-Угорщині. Він підтримував відносини з відомим угорським вченим Феліксом Каніцою (Sabev 1992, 446), котрий виступив посередником у спілкуванні з австрійським урядом. Столична влада висловлювала побоювання щодо можливого утворення «південнослов'янського царства» (Sabev 1992, 446). Цанков аргументував: «Таке царство є у сербів, а болгарський народ за історичною спадщиною, за своєю чисельністю, географічним положенням і за можливостями розвиватися в землеробстві, промисловості, торгівлі та освіті, хоче бути болгарином, а не сербом» (Sabev 1992, 446). На запитання про сильний російський вплив на болгарській території, підкреслюючи прагнення свого народу до національного визволення, Цанков стверди: «Цей народ готовий впасти в обійми будь-кого іншого, крім турка» (Sabev 1992, 446). Д. Цанков домігся зустрічі і з австрійським міністром закордонних справ. Однак розмова була недовга і безрезультатна, тож вони домовилися зустрітися ще раз після того, як об'їдуть з візитами інші країни.

На спроби встановити контакти з австрійською владою реагувала місцева преса. Так, в одній з віденських газет головний редактор якої був поляк Бр. Волуовські, була надрукована стаття про російську допомогу болгарським делегатам. «Якщо Москва допомагає, значить вона заволодіє Болгарією» (Makgahan), – припускалося в періодичному виданні. Цанков спростовував інформацію про таку допомогу: «У Москви немає ніякого інтересу щодо заволодіння Болгарією... Ми, болгари, не можемо і не будемо підозрювати єдиного приятеля, котрий у горі подавав нам руку» (SA-BAS, ф. 17к, оп. 1, а.е. 358, л. 17). Однак попереджав: «Якщо Москва буде єдиною, хто буде в змозі змусити турків зробити те, чого ми хочемо (дати автономію Болгарії), тоді ми будемо солідарні з Росією» (SA-BAS, ф. 17к, оп. 1, а.е. 358, л. 17).

На всіх зустрічах і у відповідях пресі Д. Цанков наголошував на природному бажанні свого народу здобути політичну волю. Він говорив про виснаження болгар і їхнє право на

власну автономну державу. Балабанову, який перебував у Парижі, він радив підняти питання про неможливість проведення реформ над християнськими народностями, зокрема, над болгарською. Це був важливий момент у роботі Цанкова і Балабанова, адже таким чином вони привертали увагу до того, що обіцяні раніше Портою реформи так і не були проведені.

Натомість екзархат розіслав рекомендаційні листи у західноєвропейські столиці. Д. Цанков вирушив у Париж, де 9 вересня 1878 р. спільно з М. Балабановим навідався до редакцій місцевих газет, щоб домовитися розміщувати проболгарські матеріали (Sabev 1992, 446). Тут він зустрівся з уже добре знайомим йому католицьким священником Ж. Боре, який назвав справу делегатів «священної місією» (Balabanov 2013, 139).

Після Франції Цанков і Балабанов відвідали Англію. У Лондоні дуже болісно сприйняли події Квітневого повстання 1876 р., у місті були проведені мітинги проти туркофільської політики консервативного уряду (Kosev 1948, 47). Опозиційна уряду Ліберальна партія підтримала болгарську пропаганду. У вересневій та жовтневій пресі можна було побачити статті про Болгарію, одна з яких була опублікована 6 вересня 1876 р. і мала заголовок «Болгарські жахи і Східне питання» (Shannon 1876, 129). Делегати зустрічалися з редакцією головного друкованого органу лібералів і висловлювали подяку за публікацію матеріалів про болгар (Daily News, 1876). Д. Цанков і М. Балабанов вели листування та зустрічалися з лідером опозиції В. Гладстоном, автором вищезгаданої статті (Genov 2001, 235). Останній цікавився сучасними подіями в Болгарії, зокрема наявністю в країні людей, котрі могли б скласти єдине керівництво тощо (Sabev 1992, 446). Після знайомства з представниками англійської опозиції М. Балабанов поїхав у Манчестер, а Д. Цанков 17 вересня 1876 р. зустрівся з царським послом графом П. Шуваловим, що вкотре підтверджувало його надію на допомогу Росії.

Основний документ, що містив детальний опис того, що просили болгари, називався «Мемоар». Його повинні були вручити уряду кожної з відвідуваних країн. У документі стверджувалося, що Болгарія не зазіхає на європейські інтереси, а демократична громадськість визнає священне право кожного народу бути вільним і вести самостійне життя. У документі було наголошено про необхідність надання болгарському народові «повної автономії з народним урядом» (SA-BAS, op. 1, a.e. 357, l. 24). Також містилося пояснення, що болгари не будуть вдаватися до «відчайдушних вчинків», тобто революційних дій, які можуть стати заразним прикладом для західноєвропейських країн і, відповідно, – викликати небезпеку для стабільності ситуації в Європі (The Times, 1876, 10 July).

Під натиском громадської думки туркофільський уряд на чолі з Б. Дізраелі був змушений визнати болгарських делегатів (Genov 2001, 235). Після зустрічі з міністром закордонних справ лордом Дербі болгарські представники розпочали офіційні візити до урядів великих держав. Сам міністр говорив про те, що надання автономії можливе, та головне – не допустити нової війни (Seton-Watson, 309).

Англійська преса сприяла підвищенню рівня впізнаваності Цанкова і Балабанова. Одна з найпопулярніших брошур, яка вийшла великим накладом англійською і французькою мовами, називалася «Болгарія та два її делегата» (Balabanov 2013, 265) та містила коротку інформацію про дипагентів й історичний нарис про Болгарію і сучасне становище країни. У Болгарії також висвітлювали результати роботи дипломатичної місії. Про Цанкова і Балабанова писали в газетах «Български глас», «Нова България», «Стара планина». Делегатів підтримували на батьківщині та за кордоном (крім туркофілів, які мали свої інтереси, наприклад, збереження великих турецьких ринків). Однак Порта також вжила заходів, щоб запобігти болгарській пропаганді, зокрема надіслала листи консульствам Османської імперії у Лондоні, Відні, Берліні та Римі (Yastrebov et al. 1916, 185). Імперська кореспонденція всіляко дискредитувала Цанкова і Балабанова в очах європейської громадськості, називаючи їх самозванцями та зрадниками.

Після Лондона болгарські делегати повернулися в Париж. Здобувши неабияку славу в Англії, домовлятися про зустрічі з високими посадовцями стало значно легше. У французькій столиці болгарські Цанков і Балабанов вирушили з візитом до міністра закордонних справ – герцога Луї Деказа. Він висловив свою симпатію намірам болгар і заявив, що Болгарія повинна отримати автономію (Balabanov 2013, 345). Болгарських представників підтримували французькі вчені та письменники, зокрема В. Гюго, Е. Жирарден та інші.

Останній, як журналіст і редактор відомої паризької газети «La France», допоміг болгарським представникам, розмістивши у своєму періодичному виданні статтю про культурне піднесення болгарського народу у період Відродження (Yastrebov et al. 1916, 187).

16 листопада 1876 р. Д. Цанков і М. Балабанов залишили Францію та відправилися до Італії. Поїздка до Риму була не менш плідною. Італійці влаштовували мітинги та демонстрації на підтримку болгар. 22 листопада Д. Цанков і М. Балабанов зустрілися з прем'єр-міністром А. Депретісом і міністром закордонних справ Л. Мелегарі. Італійська сторона запевнила делегатів у тому, що на майбутній конференції великих сил у Константинополі підтримає болгар у їхньому прагненні отримати автономію (Balabanov 2013, 349).

На початку грудня 1876 р. делегати прибули до Німеччини, де мали аудієнцію в імперського канцлера. Отто фон Бісмарк сказав, що болгари можуть розраховувати на допомогу Росії, але виявив побоювання, що Санкт-Петербург буде намагатися встановити свою сферу впливу в регіоні. Не дивлячись на відвідування редакцій найбільш популярних газет «National Zeitung» і «Norddeutsche Algemeine Zeitung», попрацювати з місцевою пресою не вдалося.

Важливою для Д. Цанкова і М. Балабанова була поїздка до Російської імперії. Місцеві газети одні з перших почали друкувати статті про криваве Квітневе повстання. Заголовки статей рясніли темою національного визволення болгарського народу (Hristov 1958, 43). Надана Росією допомога Сербії у війні з Османською імперією обнадіювала Цанкова (Balabanov 2013, 386), тому що геополітичні інтереси Росії збігалися з прагненнями балканських народів стати незалежними. До того ж, після Кримської війни Санкт-Петербург хотів взяти реванш і був готовий діяти рішуче.

Болгарських делегатів радо прийняли у російській столиці, куди вони прибули наприкінці 1876 р. Спершу Д. Цанков і М. Балабанов зустрілися з канцлером А. Горчаковим, котрий запевнив їх у своїй підтримці. «Уся Росія за вас», – говорив канцлер (Balabanov 2013, 387–389). Також про свою підтримку заявили російський посол в Константинополі Н. Ігнатьєв, військовий міністр Д. Мілютін (Balabanov 2013, 387–389), російський громадський діяч, слов'янофіл князь В. Черкаський (Hristov 1958, 44), інші відомі державні та громадські діячі, письменники і публіцисти (Balabanov 2013, 387–389).

Прийом імператора Алєксандра II був досить теплим. М. Балабанов у своїх щоденниках вказав, що це був найбільш знаменний день за всю роботу дипломатичної місії (Balabanov 2013, 378). 11 грудня 1876 р. у Зимовому палаці Цанков і Балабанов сказали російському царю, що чекають від нього та його народу порятунку (Balabanov 2013, 387–389). Наприкінці промови делегати навіть пустили сльозу (Balabanov 2013, 378). Цар також був зворушений. Він запевнив їх у особистій підтримці болгарського народу, наголосивши на тому, що Росія зробить усе можливе, щоб болгари домоглися своїх цілей мирним шляхом. В іншому випадку «Ми будемо рухатися вперед і виконаємо свій обов'язок» (Balabanov 2013, 380), – сказав Алєксандр II на завершення аудієнції.

Пізніше Д. Цанков згадував, що російський уряд цікавився таким: у разі відступу турецьких військ, чи достатньо буде у Болгарії продовольства для російської армії і чи будуть сформовані болгарами ополчення з добровольців. «На ці питання ... я був щасливий відповісти ствердно» (Yastrebov et al. 1916, 189), – сказав Цанков.

Таким чином, після плідної поїздки до Санкт-Петербурга, сповнені натхнення та надій, наприкінці грудня 18786 р. Д. Цанков і М. Балабанов повторно вирушили з коротким візитом до Відня, щоб зустрітися з міністром закордонних справ графом Г. Андраші. Той наголосив, що Австро-Угорщина є прибічником мирного врегулювання болгарського питання і поступового полегшення долі поневолених народів на Балканському півострові. Поїздка виявилася вдалою. Тож після успішних перемовин в Англії та Франції, Австрія також підтримала болгар за умови збереження стабільності в Європі. На цьому дипломатична місія у січні 1877 р. закінчилася.

Проведена Д. Цанковим і М. Балабановим робота мала кілька позитивних для Болгарії результатів: болгарські події знайшли відображення у світовій пресі; широка політична діяльність у столицях західноєвропейських держав і Росії увінчалася успіхом і визнанням існуючих проблем; делегати заручилися підтримкою багатьох державних топ-чиновників, що було вкрай важливим перед проведенням конференції великих держав у Константинополі. Незважаючи на відсутність офіційних повноважень і спроби

дискредитації болгарських делегатів турецькою владою, можна з упевненістю констатувати, що делегація Цанкова й Балабанова за змістом, масштабом і наслідками була найбільшою та найважливішою дипломатичною акцією за всю історію болгарського національно-визвольного руху.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Daily News. 1876, 24 August.

Gladstone, W. E. 1876. Bulgarian Horrors and the Question of the East. London, J. Murray, 45 p.

Parliamentary Papers. 1878. Reprint. London, Forgotten Books, 2013, p. 553–554.

Seton-Watson, R. W. 1935. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics. USA, Macmillan and Company, 590 p.

Shannon, R. T. 1963. Gladsttone and Bulgarian Agitation 1876. London, Nelson's Studies in Modern History, 308 p.

Swinburne, A. Ch. 1893. The Ballad of Bulgarie. London, Printed for Private Circulation, 15 p.

The Times. 1876, 10 July.

The Times. 1876, 8 July.

Balabanov, M. 2013. Stranitsa ot politicheskoto ni vazrazhdane [A Page from Our Political Revival]. Sofia, Izdatelstvo „Stefan Dobrev", 500 s. (In Bulgarian).

Балабанов, М. 2013. Страница от политическото ни възраждане. София, Издателство „Стефан Добрев". 500 с.

Bozhinov, P. 2012. Tsarigradskite balgari mezhdu reformite i revolyutsiyata 1875–1877 [The Bulgarians of Constantinople between the Reforms and the Revolution 1875-1877]. Sofia, AI „Prof. Marin Drinov", 460 s. (In Bulgarian).

Божинов, П. 2012. Цариградските българи между реформите и революцията 1875–1877. София, АИ „Проф. Марин Дринов". 460 с.

Balgarski Ekzarh Yosif I: Dnevnik 1992. [Bulgarian Exarch Joseph I: Diary]. Pod red. na prof. D-r T. Sabev. Sofia, Universitetsko izd-vo „Sv. Kliment Ohridski", 918 s. (In Bulgarian).

Български Екзарх Йосиф I: Дневник. 1992. Под ред. на проф. д-р Т. Събев. София, Университетско изд-во „Св. Климент Охридски". 918 с.

BHA. Balgarski istoricheski arhiv pri Natsionalna biblioteka «Sv. Sv. Kiril i Metodiy» [Bulgarian Historical Archive at the National Library "St. St. Cyril and Methodius"], korespondentsia na Dragan Tsankov s ruski generali i diplomati, f. 11 «Dragan Tsankov», op. 1, a.e. 26, l. 1–33. (In Bulgarian).

БИА. Български исторически архив при Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий", ф. 11 „Драган Цанков", оп. 1, а.е. 26, л. 1–33.

BHA. Balgarski istoricheski arhiv pri Natsionalna biblioteka «Sv. Sv. Kiril i Metodiy» [Bulgarian Historical Archive at the National Library "St. St. Cyril and Methodius"], f. 12. "Nedyalka Tsankova-Lyudskanova", op. 1, a.e. 1–3, l. 1–88. (In Bulgarian).

БИА. Български исторически архив при Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий", ф. 12. „Недялка Цанкова-Людсканова", оп. 1, а.е. 1–3, л. 1–88.

Genov, R. V imeto na humannostta, natsionalnite interesi i imperiyata: politicheskite debati v britanskoto obshtestvo po vreme na Iztochnata kriza ot 1870-te godini [In the Name of Humanity, National Interest and Empire: Political Debates in British Society during the Eastern Crisis of the 1870s]. URL: https://ebox.nbu.bg/hist/ne3/09%20Rumen%20Genov%20+%20r.pdf (Date of the application 05.06.2023). (In Bulgarian).

Генов, Р. В името на хуманността, националните интереси и империята: политическите дебати в британското общество по време на Източната криза от 1870-те години. URL: https://ebox.nbu.bg/hist/ne3/09%20Rumen%20Genov%20+%20r.pdf.

Kamenov, P. 2002. Graf Andrashi i Balkanite, 1867–1890 [Count Andrassy and the Balkans, 1867-1890]. Sofia, Fondatsia, 255 s. (In Bulgarian).

Каменов, П. 2002. Граф Андраши и Балканите, 1867–1890. София, Фондация. 255 с.

Kovacheva, M. 1982. Dragan Tsankov. Obshtestvenik, politik, diplomat do 1878 godina [Dragan Tsankov. Public Figure, Politician, Diplomat until 1878]. Sofia, Nauka i izkustvo, 277 s. (In Bulgarian).

Ковачева, М. 1982. Драган Цанков. Общественик, политик, дипломат до 1878 година. София, Наука и изкуство. 277 с.

Kosev, D. 1948. Nachalo na antiruskata politika na balgarskata edra burzhoazia i P. R. Slaveykov [Beginning of the anti-Russian Policy of the Bulgarian Big Bourgeoisie and P. R. Slaveykov]. *Istoricheski pregled,* № 2, s. 165–185. (In Bulgarian).

Косев, Д. 1948. Начало на антируската политика на българската едра буржоазия и П. Р. Славейков. *Исторически преглед,* № 2, с. 165–185.

Makgahan, Dzh. Turskite zverstva v Bulgaria [Turkish Atrocities in Bulgaria]. Prevel S. Stambolov. (Date of the application 12.06.2023). URL: http://stefan-stambolov.blogspot.com/2015/06/1.html (In Bulgarian).
Макгахан, Дж. Турските зверства в България. Превел С. Стамболов. URL: http://stefan-stambolov.blogspot.com/2015/06/1.html.
SA-BAS. Nauchen arhiv na Balgarska akademia na naukite [The Scientific Archive of the Bulgarian Academy of Sciences], dokumenti za biografia na Dragan Tsankov (1828–1896), f. 43k «Tsankov, Dragan», op. 1, a.e. 1, l. 1–36. (In Bulgarian).
НА-БАН. Научен архив на Българска академия на науките, документи за биография на Драган Цанков (1828–1896), ф. 43к „Цанков, Драган“, оп. 1, а.е. 1, л. 1–36.
SA-BAS. Nauchen arhiv na Balgarska akademia na naukite [The Scientific Archive of the Bulgarian Academy of Sciences], dokumenti za Dragan Tsankov, f. 17k «Ivan Shishmanov», op. 1, a. e. 358, l. 1–78. (In Bulgarian).
НА-БАН. Научен архив на Българска академия на науките, документи за Драган Цанков, ф. 17к „Иван Шишманов“, оп. 1, а.е. 358, л. 1–78.
SA-BAS. Nauchen arhiv na Balgarska akademia na naukite [The Scientific Archive of the Bulgarian Academy of Sciences], Dragan Tsankov (1828–1911): statii, rakopisi i materiali, f. 17k «Ivan, Shishmanov», op. 1, a.e. 357, l. 1–47. (In Bulgarian).
НА-БАН. Научен архив на Българска академия на науките, Драган Цанков (1828–1911): статии, ръкописи и материали, ф. 17к „Иван Шишманов“, оп. 1, а.е. 357, л. 1–47.
Pantev, A. 1981. Balgarskiyat vapros vav Velikobritania [The Bulgarian Question in Great Britain]. Sofia, Otechestven front, 184 s. (In Bulgarian).
Пантев, А. 1981. Българският въпрос във Великобритания. София, Отечествен фронт, 184 с.
Sradets. 1884, July 21, numb. 37. (In Bulgarian).
Сръдец. 1884, 21 юли, бр. 37.
Hristov, H. 1958. Ruskata obshtestvenost i balgarskoto natsionalnoosvoboditelno dvizhenie v navecherieto na Rusko-turskata voyna ot 1877–1888 g. [The Russian Public and the Bulgarian National Liberation Movement on the Eve of the Russo-Turkish War of 1877-1888]. *Osvobozhdenie na Bulgaria ot tursko igo.* Sofia, s. 39–48. (In Bulgarian).
Христов, Х. 1958. Руската общественост и българското националноосвободително движение в навечерието на Руско-турската война от 1877–1888 г. *Освобождение на България от турско иго*. София, с. 39–48.
Yastrebov, N. V., Lavrov, P. A. 1916. Istoriya bolgarskogo naroda [History of the Bulgarian People]. Petrograd, I. Yudelevich, 544 s. (In Russian).
Ястребов, Н. В., Лавров, П. А. 1916. История болгарского народа. Петроград, И. Юделевич, 544 с.

Дата подання статті до редакції – 31.08.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.18

KNOWLEDGE TRANSFER ABOUT FOOTBALL INFRASTRUCTURE IN VARNA, ODESA, BURGAS, AND MYKOLAIV AT THE END OF 19th AND AT THE BEGINNING OF 20th CENTURIES

Dmytro Mykolenko

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of international relations, international information and safety, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine, e-mail: dmykolenko@karazin.ua, ORCID: 0000-0002-3953-6510

Infrastructure is one of the main parts of the football industry in contemporary time. Pitches, stadiums, sporting goods stores, museums of different teams and clubs are very important now. These facilities began to appear in Central-Eastern Europe at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The aim of this research is the comparison of knowledge transfer about football infrastructure in Odesa, Mykolaiv, Varna, and Burgas. This article shows participants and ways to disseminate knowledge about football infrastructure, location of football pitches and stadiums in four port cities. It also illustrates the importance of local educational institutions and businesses in disseminating such information. More generally, the comparison provides insight into the influence of industrialization level on the speed and the scale of the implementation of knowledge in practice. British entrepreneurs built the first pitch in Odesa. Swiss teachers demonstrated for the first time the rules for equipping grounds in Varna. In Mykolaiv and Burgas, the transfer of knowledge about the construction of football infrastructure originated from Britain and the Ottoman Empire. Societies of these cities equipped pitches thanks to the information gained from British sailors and Ottoman football fans. Educational institutions were important in the creation of the first sports facilities in all cities. However, in Varna, Mykolaiv, and Burgas their role was more prominent, than in Odesa, where entrepreneurs were the leading force. Not only maritime trade, but also the growth of industry, foreign investment, and education became important factors in the development of sports in the port cities of Ukraine and Bulgaria. Population also influenced the speed and extent of the dissemination of knowledge about football.

***Keywords**:* football, infrastructure, Odesa, Mykolaiv, Varna, Burgas, stadium, football pitch

ПЕРЕДАЧА ЗНАНЬ ПРО ФУТБОЛЬНУ ІНФРАСТРУКТУРУ У ВАРНІ, ОДЕСІ, БУРГАСІ ТА МИКОЛАЄВІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Дмитро Миколенко

доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин, міжнародної інформації та безпеки, Харківський Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна, e-mail: dmykolenko@karazin.ua, ORCID: 0000-0002-3953-6510

Інфраструктура є однією з основних складових сучасної футбольної індустрії. Поля, стадіони, спортивні магазини, музеї різних команд і клубів мають велике значення. Ці об'єкти почали з'являтися у Центрально-Східній Європі наприкінці XIX – на початку XX ст.

Метою цього дослідження є порівняння процесу трансферу знань про футбольну інфраструктуру у різні міста Причорномор'я – Одесу, Миколаїв, Варну та Бургас. Ця стаття показує учасників та шляхи поширення знань про футбольну інфраструктуру, розташування футбольних полів і стадіонів у чотирьох портових містах. Також вона ілюструє важливість місцевих навчальних закладів і промислових підприємств у поширенні такої інформації. У більш загальному плані порівняння дає уявлення про вплив рівня індустріалізації на швидкість і масштаб впровадження знань на практиці. Британські підприємці побудували перший футбольний майданчик в Одесі. Швейцарські вчителі вперше продемонстрували правила облаштування майданчиків у Варні. У Миколаєві та Бургасі

передача знань про будівництво футбольної інфраструктури забезпечувалась з Великої Британії та Османської імперії. Спортивні товариства цих міст обладнували поля завдяки інформації, отриманій від британських моряків і османських футбольних уболівальників. Важливе значення у створенні перших спортивних споруд у всіх містах мали навчальні заклади. Однак у Варні, Миколаєві та Бургасі їхня роль була більш помітною, ніж в Одесі, де підприємці були провідною силою. Важливими чинниками розвитку спорту в портових містах України та Болгарії стали не лише морська торгівля, а й зростання промисловості, іноземні інвестиції та освіта. Населення також вплинуло на швидкість і масштаби поширення знань про футбол.

***Ключові слова**:* футбол, інфраструктура, Одеса, Миколаїв, Варна, Бургас, стадіон, футбольне поле

Football is a big industry in Europe today. It consists of stadiums with a bench for spectators, pitches for trainees, sporting goods stores, museums of clubs and teams. It is very hard to imagine today that one hundred and fifty years ago football wasn't the most popular sport in Europe; stadiums and pitches began to appear; developed sport infrastructure only on the British Isles, but knowledge about this game spread to the East of the continent. Football competitions began to be regularly held on pitches and stadiums of Germany, Austria-Hungary, the Russian Empire, and the Balkan countries. Football infrastructure was the place to preserve and disseminate sport culture.

It is a very important question: how did knowledge about football spread in regions of Europe and international sea trade, quantity of population, industrialisation, administrative statutes, and educational system? This topic was discovered in research, but some aspects of it haven't been studied yet. All these issues are rather superficially studied in Ukrainian Bulgarian popular and scientific literature (Kurasa 2008; Verbytskyi, Bondarenko 2014; Ĭotov 2013; Mykolenko 2022a; Mykolenko 2022b).

The aim of this article is to compare knowledge about football infrastructure in the port cities of Central-East Europe. At the same time, it is very important to pay attention to the geography of distribution, urban conditions, and factors that influenced this process, such as the development of trade and business in general, the level of industrialization. We selected four examples for this. There are Varna, Odesa, Burgas, and Mykolaiv. The first one is the main Bulgarian port on the Black sea, the second one is the big Ukrainian city, commercial and business center in the South of the Russian empire, the third one an important trade midpoint in the Northern part of Black Sea coastal area at the end of the 19th century. We used several types of historical sources to solve tasks. They are the press (Sandomirskiy 1901), the photographs (Futbol'nyy klub "Vega" 2012; Futbol'nyy klub OKF 2012), and the memoirs (Krikunov, Gorelyuk).

Football on the Black Sea coast of Ukraine appeared in the second half of the 19th century. British sailors brought it here. Several factors contributed to the spread of this game. There was the development of the trade, communications industry in Ukraine. Foreign employees, engineers, sales representatives, and workers, who permanently or temporarily lived in Ukraine, contributed to the transfer of knowledge about the rules of the game and arrangement of corresponding infrastructure.

Odesa was the biggest Ukrainian city and port at the end of the 19 and at the beginning of the 20 century with a population 193 500 in 1873, 403 800 in 1897, 449 700 in 1907, 504 600 in 1915. Trade ships from Britain arrived regularly. Seamen's team showed the game with ball local people. They also presented football rules and requirements for pitches. Often the locals helped visitors from the British Isles to choose a suitable venue and then followed the competition. After that permanent pitches began to appear.

However, foreigners permanently residing in Odesa contributed to the spread and consolidation of knowledge about football and the infrastructure necessary for this game. "Odesa British Athletic Club" (OBAC) was the first sport club in the city, which was founded by British engineers and workers of the Indo-European telegraph, employees of commercial firm's steamship companies around 1878 (Kolomiiets 2007). There were 40 members in the association. English General Consul D. Smith was elected as the head of the club to football OBAC had tennis and cricket sections. In 1884, club built a closed football pitch in the city, the first and the only at that time. It was located opposite the current Odesa film studio on French Boulevard, Falz-Fein's dacha. This pitch a model for similar facilities in the city. However, until 1894, the club's football team consisted of Englishmen only (Odessa u istokov 2009).

Sports society of other national communities of Odessa was also established in the city. In 1892, the German sports club "Turn-Verein" ("Турн-Ферайн") with a football section was founded in Odesa.

Knowledge about the rules of the game and the arrangement of football pitches quickly spread in the city at the beginning of the 20th century. In different parts of Odesa boys played football the streets and squares of Moldavanka, Slobodka, Sakhalinchyk, Holopuzovka, and Peresypa. Most often, they used wastelands and the balls made from rags, and ran barefoot. The amateur teams had incredible names. There were "Cherny yashchik" ("Черный ящик"), "Shanghai" ("Шанхай"), "Zhestyanoy Chaynik" ("Жестяный чайник"), "Швейцарская долина" (Ovchinnikova 2018).

He favorite place of the competition in Odesa. It was place in Oleksandrivsky Park, which was also called "Black Sea". Today it's T. G. Shevchenko Park. Local authorities planned to make a pond in the shape of the Black Sea at this place. However, this project wasn't implemented due to lack of funding (Stadion nashego kluba 2007).

This field was surrounded by gentle slopes, so there was no need to run on the outgoing ball, it returned to the players on its own (Stadion nashego kluba 2007). There was a similar field of smaller sizes nearby, which was called Azov Sea experienced players played football on it. Stationary football goals half an hour before the start of the match, players installed the bars, and a thick rope over them (Istoriya 2012).

However, at the beginning of the 20th century football still was less popular than other sports. A guide to Odesa in 1901 testifies to this fact. Equestrian, sailing, cycling, and gymnastics were mentioned in this edition, was completely ignored (Sandomirskiy 1901).

Nevertheless, football infrastructure continued to develop in the city. ractice of arranging football pitches at the dachas of the founders and sponsors of the teams spread in Odesa. For example, "Odesa association of football" ("Одесский кружок футбола") that was founded by British, Germans, and locals on October 24, 1908, played their matches on land plot of general's wife Onoprienko. "Sporting Club" ("Спортинг Клуб")[1] that was organized in February 1911, trained and hosted rivals on "Dacha Gayevsky and Levinson" near French Boulevard.

Educational institutions of the city also joined the football movement. In 1908, D. Peters, the lecturer at the private Jungmeister Gymnasium, created a football team that regularly played matches with local British community. There were no shops and workshops in the city where sportsmen could buy boots and other equipment at that time. Therefore, D. Peters used to order these goods in Great Britain. These imported products were very expensive on the market of the Russian Empire. For example, British boots made of leather and rubber cost 40 rubbles (Odesskiy futbol v shlepantsakh 2008). In the same year graduates of the third gymnasium founded the "Sheremetiev Sports Association" ("Шереметьевский кружок спорта"), which played home matches on the pitch near Mykhailivska Square.

In 1911, OBAC, "Odesa association of football", "Sporting Club", and "Sheremetiev Sports Association" became founders of the Odesa Football League (Pervyy chempionat Odessy po futbolu 2019). The sports society of the Greek community of the city "Victoria" ("Виктория") also took part in the foundation of these competitions. However, it lost place due financial problems "Turn-Verein" (Kamenetskiy 2009).

That time OBAC built a new football home pitch located in the Malofontan road area, not far from the Black Sea coast. This field had a fence and allowed a paid match to be held. Therefore, the final of the Russian Empire Football Championship of 1913 was played there.

New football teams were organized after the beginning of regular competition in the city. On September 27, 1912, the Englishman John Gerd, engineer Valentin Kryzhanovsky, and Alexander Livshits founded football club "Vega" ("Вега"). Isaak Tarnopol, who provided his own dacha for arranging a pitch play football, became the chairman of the founding committee. A year later, on September 6, 1913, "Florida" ("Флорида") sports club was registered in Odesa. The Brit William Caruana, the Greek Mikhail Mangel, as well as several Odesans became its founders. The club also had its own football pitch located near the Dyukovsky garden between the Yalovikov and Brodsky factories.

[1] This team was called "Yuzhnoye sportivnoye obshchestva" ("Южное спортивное общество") and after "Stade d'Odessa" ("Одесский стандарт") for the first time of its existence.

The sale of Russian-made boots began in stores of Odesa and other cities of the Empire in 1912. It was in this year that the factory from St. Petersburg "Treugolnik" ("Треугольник") began to produce sports shoes, which were in high demand. The city's football infrastructure continued to develop (Odesskiy futbol v shlepantsakh 2008).

Thus, British business played a key role in the transfer of knowledge about football infrastructure in Odesa. It created the first football pitches, which locals used as a model for arranging their own sport fields.

Population of the city at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century increased quite quickly. There were 64 600 people in 1863, 92 012 in 1897, and already 105 000 in 1911. The city had a large Commercial Port and customs that started to function in 1862. Grain, iron ore, and coal were exported through the port. Foreign investors actively organized their firms in the city. Vessels from different European countries regularly arrived there, and teams of merchant sailors, mostly British, regularly organized football matches. Local port workers and employees of the elevator[2] were present at these competitions at the end of the 19th century.

At the beginning of the next century, street teams were formed in the city thanks to the knowledge about the rules of the game and the organization of football pitches received from British sailors. Subsequently, in 1900-1901, the football teams of the city gymnasium and real school played against each other in the area of the engineering barracks town (today it's "Savage Garden" ("Дикий сад"). "Tehnika" ("Техніка") team was created in the mechanical and technical school in 1906. Two years later, Englishman Charles Clavell Bate, an employee of a grain trading company, organized the "Zebra" football team. Initially it matches only with the teams of English sailors on Mykolaiv Admiralty Square. The team didn't have a specially pitch (Verbytskyi, Bondarenko 2014, 80).

The British, who lived temporarily or permanently in Mykolaiv, also played a key role in popularizing football in the city, brought the first balls the city, arranged public matches for local residents. The students of the gymnasium, located near Admiralty Square, followed these games. They formed two amateur teams in 1909 and regularly played football in the square.

In 1912 "Zebra" changed name to "Nikolaev Athletic Club" and officially registered with the city authorities. The British continued to play in this team. At the same time, the Mykolaiv Football League was created. "Nikolaev Athletic Club" and such local teams as "Diagor" ("Диагор"), "Gamari" ("Гамари"), "Spor" ("Спор"), "Femida" ("Фемида"), "Vesuvius" ("Везувий"), and "Nikolaev football club" ("Николаевский кружок футбола") joined there. Teams of Commercial, Technical school and Realschule, as well as Alexandrovskaya and Verevskaya gymnasiums took part in the championship of educational institutions (Kurasa 2008, 70).

In February 1913, "Athletic Club" was reorganized into "Nikolaev Sports Club". The revised statute was approved on April 30, 1913. According to the statute, the aim of the club was to spread football, tennis, croquet, hockey, cricket, fencing, skating, gymnastics in Mykolaiv. rented football pitch at the intersection of Sadova (Садова) and Prykordonna (Прикордонна) streets. Also, club had three tennis courts. In the same year, the club "Union" ("Унион") equipped its own pitch, had no seats for spectators. It continues to function today[3] pupils of the Third Sports School conduct their training here.

The next year, "Nikolaev Sports Club" built its own football pitch on Kurierskaya Street, the intersection of Makarov and Artilleristska streets now. places for spectators, benches, and even lodges. Two matches with the famous Turkish club "Fenerbahce" were played here in June of 1914. Tickets for the match were sold in advance at the St. Petersburg Confectionery. They weren't cheap he tickets price was 8 rubbles for all seats in lodge, 1 ruble 50 kopecks for seat, 75 kopecks for seat on bench, 40 kopecks for student, from 15 to 30 kopecks for standing places (Dvoynisyuk 2014).

Most foreign entrepreneurs, engineers, and workers left the city after the outbreak of the First World War. But the memory and knowledge about the rules for arranging the football infrastructure remained in the city.

[2] It was built in Mykolaiv port in 1893.

[3] This place is on modern Sodova Street.

Unlike Ukraine, Bulgaria had been a nation state since 1879. Market relations gradually developed in this country, the volume of foreign investments increased, cities grew, infrastructure was equipped. The main Black Sea ports of Bulgaria were Burgas and Varna.

The population of Varna was significantly less than in Odesa and Mykolaiv, only 16 000 people in 1852, 24 555 in 1878, 33 687 in 1896, and 41 419 in 1910. The total number of ships that arrived in Varna was 1507 in 1865. Their tonnage was 220 930. The port was reconstructed in 1906. A pier 600 meters long appeared in the city (Popova, 80). Foreigners founded their enterprises in the city. A cotton factory began operating in 1899.

Sailors of merchant ships from Great Britain played football matches with each other in the city. These competitions took place on spaces not intended for football. Local residents also had an opportunity to watch these competitions. However, all this didn't lead to creation of local clubs and sports infrastructure. More thoroughly football was introduced in Varna by a group of nine Swiss athletes and teachers which arrived in this city in 1894. Louis-Emil Eyer. Minister of Education Georgi Zhivkov invited them develop sports in Bulgaria. On May 14, 1894, Georges de Regibus, who worked as a teacher in the male gymnasium "Ferdinand I" and had the skills of boxer, wrestler, gymnast, and football player, demonstrated football on a wasteland near this educational institution. According to witnesses, Regibus prepared a ball specially brought from Switzerland, used cloth to mark football goals, and organized the first soccer match in Bulgaria among his students. The game, which was called "ritnitop", became very popular in gymnasium. The students played football more and more often, and Regibus took part as referee and player in matches (Georgiev 2022).

Thus, educational institutions and teachers, first of all, contributed to the transfer of knowledge about the arrangement of football infrastructure and their distribution in the city. In addition, football matches were organized by English sailors arriving at the port. For this he chose the place in the Sea Garden of Varna. After that, local teams began to form in the city. There was a special pitch for playing ball. Local associations also began to play at this place. For example, "Atlas" was founded by local Greek youths in autumn 1907. At the beginning of the next year this squad was registered as a football club. This society didn't accept representatives of other ethnic groups into its membership. It gained wide popularity in the city thanks to regular games with teams of British sailors (Ĭotov 2013).

Another association "Sport" ("Спорт") was organized in the spring of 1909 by representatives of the Bulgarian majority. A few months later it was renamed "Sportist" football association (Футболистично дружество "Спортист"). The creators were Vasil and Stefan Tonshev, Nikola Nitsov, Kircho Angelov, Boyan Popov, Nikola Popov, and Stefan Danchev, the playing coach of the team. was a graduate of the Constantinople Lyceum learning the rules of football and acquired the skills of the game in the capital of the Ottoman Empire. The premise of the club was located on Deremahlesi Street, "Stefan Stambolov" street now. After the "Atlas" stopped its activities in 1911, "Sportist" continued to play matches with the British sailors in the Sea Garden. In those days, there were no workshops for the manufacture of balls and other football equipment in Varna. The locals often stole leather balls from the crews of British ships (Batcharov 2019).

Pupils of First secondary school for boys created the sports association "Galata" ("Галата") in March 3, 1913 was renamed to "Raka Ticha" ("Река Тича"). Next year group of players from "Sportist" joined the team "Raka Ticha" together they formed "Cherno more" ("Черно море"). These football clubs regularly played matches with teams from foreign merchant ships. Thus, they popularized football in the city, because the local public followed these competitions.

Second Bulgarian port demonstrated another example of the spread of knowledge about the arrangement of football infrastructure. The population of this city grew rapidly in the late 19th and early 20th centuries, but it was significantly less than in Varna, 2950 in 1878, 5000 in 1892, 10 703 in 1900, 15 000 in 1906, and 21 170 in 1920.

Wool, butter, and cheese were exported through the port. British merchant ships also regularly came there at the end of the 19th century. Their sailors also arranged football matches in the local port. In 1903-1904, the French company "Batignolles" equipped the harbor and modernized the port. This contributed to the further development of the city. In the 1900s, there were permanently living foreigners in the city, eighteen companies from Western Europe, the food industry for the production of meat, butter, sugar.

In 1905, a group of Bulgarian students from the Robert College of Istanbul created a sports club in Burgas named "SC Strela" ("СК Стрела"). This association was registered officially in

May, 1912. Stefan Ilic became the first president of the club. Initially, the team played and trained on a primitively equipped football field.

In the period between 1918-1919, "SC Strela" had a of 200 members, slowly growing into an association with big importance to the city. Some changes took place on August 1, 1919, when club's name was changed to "SC Chernomorets" ("СК Черноморец") (FK Chernomorets Burgas 2015).

Thus, there were four directions of dissemination of knowledge about the arrangement of football infrastructure. The first one was from Britain to Odessa and Mykolaiv, the second one was from Switzerland to Varna, the third one was from the Ottoman Empire to Burgas. Regular arrivals of British ships in Odesa, Mykolaiv, Varna, and Burgas didn't lead to the development of football infrastructure. The first pitches were equipped by foreigners who permanently lived in Bulgarian and Ukrainian cities. At the same time, British entrepreneurs built the first pitch in Odesa. Swiss teachers demonstrated for the first time the rules for equipping grounds in Varna. In Mykolaiv and Burgas, the transfer of knowledge about the construction of football infrastructure originated from Britain and the Ottoman Empire. societies of these cities equipped pitches thanks to the information gained from British sailors and Ottoman football fans. Educational institutions were important in the creation of the first sports facilities in all cities. However, in Varna, Mykolaiv, and Burgas their role was more prominent, than in Odesa, where entrepreneurs were the leading force. Not only maritime trade, but also the growth of industry, foreign investment, and education became important factors in the development of sports in the port cities of Ukraine and Bulgaria. Population also influenced the speed and extent of the dissemination of knowledge about football.

REFERENCES

Kurasa H. 2008. Rozvytok futbolu na Mykolaivshchyni v period Rosiiskoi imperii ta na pochatku radianskykh chasiv. Fizychne vykhovannia, sport i kultura zdorovia u suchasnomu suspilstvi. Zbirnyk naukovykh prats. T. 1. C. 70. (In Ukrainian).

Кураса Г. 2008. Розвиток футболу на Миколаївщині в період Російської імперії та на початку радянських часів. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві. Збірник наукових праць*. Т. 1. С. 70.

Verbytskyi V., Bondarenko I. 2014. Istoriia fizychnoi kultury ta sportu v Ukraini. Mykolaiv, ChDU im. Petra Mohyly. S. 80. (In Ukrainian).

Вербицький В., Бондаренко І. 2014. Історія фізичної культури та спорту в Україні. Миколаїв, ЧДУ ім. Петра Могили. С. 80.

Batcharov D. 2019. Kratka istoriya na bŭlgarskiya futbol. (In Bulgarian).

Батчаров Д. 2019. Кратка история на българския футбол. URL: https://otkrovenia.com/bg/jurnalistika/kratka-istoriya-na-bylgarskiya-futbol.

Ĭotov F. 2013. Ot „ritnitop" do srebŭrnite olimpiĭski medali vŭv futbola (pŭrva chast). URL: https://bulgarianhistory.org/istoriq-na-bulgarskiqt-futbol-1/. (In Bulgarian).

Йотов Ф. 2013. От „ритнитоп" до сребърните олимпийски медали във футбола (първа част). URL: https://bulgarianhistory.org/istoriq-na-bulgarskiqt-futbol-1/.

Mykolenko D. 2022a. Transfer of Knowledge about Football Infrastructure in Kharkiv and Sofia from the End of the 19th Till the Beginning of the 20th Centuries. History. *Bulgarian Journal of Historical Education*. Vol. 30. Number 6, pp. 620-631.

Mykolenko D. 2022b. Pochatok rozbudovy futbolnoi infrastruktury u Lvovi y Kharkovi: spilne ta vidminne v transferi znan u vkazanu haluz sportu naprykintsi XIX – na pochatku XX st. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu.* Ser. «Istoriia Ukrainy, ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky». Vyp. 34, s. 45–53.

Миколенко Д. 2022b. Початок розбудови футбольної інфраструктури у Львові й Харкові: спільне та відмінне в трансфері знань у вказану галузь спорту наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету*.: Сер. «Історія України, українознавство: історичні та філософські науки». Вип. 34, с. 45–53.

Sandomirskiy YU. 1901. Putevoditel' po Odesse. God. 1. Odessa. (In Russian).

Сандомирский Ю. 1901. Путеводитель по Одессе. Год. 1. Одесса.

Futbol'nyy klub "Vega". 2012. URL: https://odessa-sport.info/futbol/futbol-novosti/14188-istorija-kakimi-byli-pervye-odesskie-futbolisty-i-bolelschiki.html. (In Russian).

Футбольный клуб "Вега". 2012. URL: https://odessa-sport.info/futbol/futbol-novosti/14188-istorija-kakimi-byli-pervye-odesskie-futbolisty-i-bolelschiki.html.

Futbol'nyy klub OKF. 2012. URL: https://odessa-sport.info/futbol/futbol-novosti/14188-istorija-kakimi-byli-pervye-odesskie-futbolisty-i-bolelschiki.html. (In Russian).
Футбольный клуб ОКФ. 2012. URL: https://odessa-sport.info/futbol/futbol-novosti/14188-istorija-kakimi-byli-pervye-odesskie-futbolisty-i-bolelschiki.html.

Krikunov A., Gorelyuk Ye. Bogemskiy, Zlochevskiy i drugiye legendarnyye odesskiye futbolisty. Materialy Borisa Galinskogo i Sergeya Razdorozhnyuka, vospominaniya Aleksandra Rugi i Anatoliya Burdeynogo. URL: https://sport.ua/news/69784-legendy-dovoennoy-odessy. (In Russian).
Крикунов А., Горелюк Е. Богемский, Злочевский и другие легендарные одесские футболисты. Материалы Бориса Галинского и Сергея Раздорожнюка, воспоминания Александра Руги и Анатолия Бурдейного. 2009. URL: https://sport.ua/news/69784-legendy-dovoennoy-odessy.

Kolomiiets A. 2007. Mif pro Odesu – batkivshchynu futbolu Ukrainy. URL: http://ffk.kiev.ua/2305-mif-pro-odesu-futbolnu-batkivshhynu-ukrayiny.html. (In Ukrainian).
Коломієць А. 2007. Міф про Одесу – батьківщину футболу України. URL: http://ffk.kiev.ua/2305-mif-pro-odesu-futbolnu-batkivshhynu-ukrayiny.html.

Odessa u istokov futbola v Rossiyskoy imperii i na Ukraine. 2009. URL: http://odesskiy.com/futbolnaya-odessa/odessa-u-istokov-futbola-v-rossijskoj-imperii-i-na-ukraine.html. (In Russian).
Одесса у истоков футбола в Российской империи и на Украине. 2009. URL: http://odesskiy.com/futbolnaya-odessa/odessa-u-istokov-futbola-v-rossijskoj-imperii-i-na-ukraine.html.

Ovchinnikova V. 2018. So schetom 4:2 pobedili… odessity, ili kak Odessa stala pervym futbol'nym gorodom strany. 2018. URL: https://napensii.ua/articles/32311-so-schetom-4-2-pobedili-odessity-ili-kak-odessa-stala-pervym-futbolnym-gorodom-s/. (In Russian).
Овчинникова В. 2018. Со счетом 4:2 победили… одесситы, или как Одесса стала первым футбольным городом страны. 2018. URL: https://napensii.ua/articles/32311-so-schetom-4-2-pobedili-odessity-i-li-kak-odessa-stala-pervym-futbolnym-gorodom-s/.

Stadion nashego kluba. 2007. URL: http://www.chernomorets.com/main/static/stadion.aspx. (In Russian).
Стадион нашего клуба. 2007. URL: http://www.chernomorets.com/main/static/stadion.aspx.

Istoriya. Kakimi byli pervyye odesskiye futbolisty i bolel'shchiki? *Odessa sport*. 2012. URL: https://odessa-sport.info/futbol/futbol-novosti/14188-istorija-kakimi-byli-pervye-odesskie-futbolisty-i-bolelschiki.html. (In Russian).
История. Какими были первые одесские футболисты и болельщики? *Одесса спорт*. 2012. URL: https://odessa-sport.info/futbol/futbol-novosti/14188-istorija-kakimi-byli-pervye-odesskie-futbolisty-i-bolelschiki.html.

Odesskiy futbol v shlepantsakh. Cegodnya. 2008. URL: https://www.segodnya.ua/regions/odessa/odecckij-futbol-v-shlepantsakh-112538.html. (In Russian).
Одесский футбол в шлепанцах. Сегодня. 2008. URL: https://www.segodnya.ua/regions/odessa/odecckij-futbol-v-shlepantsakh-112538.html.

Pervyy chempionat Odessy po futbolu. 2019. (In Russian).
Первый чемпионат Одессы по футболу. 2019. URL: https://grad.ua/ru/istoriya-odessy/80836-pervyj-chempionat-odessy.html.

Kamenetskiy F. 2009. Populyarizatsiya futbola v Odesse pered revolyutsiyey i posle. URL: http://odesskiy.com/futbolnaya-odessa/populjarizatsija-futbola-v-odesse-pered-revoljutsiej-i-posle.html. (In Russian).
Каменецкий Ф. 2009. Популяризация футбола в Одессе перед революцией и после. URL: http://odesskiy.com/futbolnaya-odessa/populjarizatsija-futbola-v-odesse-pered-revoljutsiej-i-posle.html.

Dvoynisyuk A. 2014. Pobedivshiye Fenerbakhche. URL: https://www.niknews.mk.ua/2014/06/06/pobedivshie-fenerbahche/. (In Russian).
Двойнисюк А. 2014. Победившие Фенербахче. URL: https://www.niknews.mk.ua/2014/06/06/pobedivshie-fenerbahche/.

Popova D. 2015. Korabostroeneto vŭv Varna do 1944 godina. *Izvestiya na sŭyuza na uchenite.* Varna. S. 80. (In Bulgarian).
Попова Д. 2015. Корабостроенето във Варна до 1944 година. *Известия на съюза на учените.* Варна. С. 80.

Georgiev T. 2022. Ritnitopŭ. Biĭ im shuta! URL: https://ritnitop.bg/2021/02/02/ritnitop-nachaloto-na-futbola-v-balgariya/. (In Bulgarian).
Георгиев Т. 2022. Ритнитопъ. Бий им шута! URL: https://ritnitop.bg/2021/02/02/ritnitop-nachaloto-na-futbola-v-balgariya/.

FK Chernomorets Burgas. 2015. URL: https://hmong.ru/wiki/FC_Chernomorets_Burgas. (In Russian).
ФК Черноморец Бургас. 2015. URL: https://hmong.ru/wiki/FC_Chernomorets_Burgas.

Date of submission – 15.10.2023.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.19

УКРАИНСКИЯТ ВЪПРОС НА СТРАНИЦИТЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЕСТНИЦИ В ГОДИНИТЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Инна Манасиева

доктор, главен асистент, Институт за исторически изследвания,
Българска академия на науките, ул. „Шипченски проход“, 52, бл. 17, София, България,
e-mail: innamanasieva@abv.bg, ORCID: 0000-0002-1063-6200

Даденият материал разглежда състоянието на украинския въпрос на страниците на българския периодичен печат през Първата световна война. Преди започването на Великата война националните проблеми на Руската империя са непознати за българското общество. Със стремежа на една част от украинците да се отделят украинските земи от Руската империя и да се създаде независима украинска държава българите са запознати от пристигналите в България през есента на 1914 г. представители на Съюза за освобождението на Украйна – организация, създадена в Лвов (Австро-Унгария) в началото на август 1914 г. от украинци − политически емигранти от Руската империя. След началото на войната цялата мощ на периодичния печат е насочена към агитацията „за“ или „против“ влизането и участието на съответните страни в започналия конфликт. Украинската идея се използва като един от аргументите за избора на Централните сили за естествен съюзник на България в европейския конфликт. Най-големите столични вестници − партийни органи на управляващата коалиция, „Народни права“, „Нов век“ и „Воля“, както и най-тиражираните всекидневници „Дневник“ и „Утро“, публикуват материали, посветени на украинския въпрос. В края на 1917 – началото на 1918 г. целта на българските вестници е да запознаят читателите си с новата държава – Украинската народна република. Материалите са посветени на Брест-Литовския мирен договор, на пристигането и състава на украинската дипломатическа мисия начело с О. Шулгин, на външнополитическата ориентация на украинската държава.

Ключови думи: украинският въпрос, Първата световна война, Съюз за освобождението на Украйна, българският периодичен печат, България, Украйна

THE UKRAINIAN QUESTION IN THE PAGES OF BULGARIAN NEWSPAPERS IN THE YEARS OF THE FIRST WORLD WAR

Inna Manasieva

Doctor, Assistant Professor, Institute for Historical Studies,
Bulgarian Academy of Sciences, 52 “Shipchenski Prohod” Str., bl. 17, Sofia, Bulgaria,
e-mail: innamanasieva@abv.bg, ORCID: 0000-0002-1063-6200

This article examines the state of the Ukrainian question in the pages of the Bulgarian periodical press during the First World War. Before the outbreak of the Great War, the problems of nationalities in the Russian Empire, and specifically the Ukrainian question, were unfamiliar to Bulgarian society. It was in the autumn of 1914, with the arrival of representatives of the Union for the Liberation of Ukraine, that Bulgarians were first acquainted with the striving of part of the Ukrainians to separate the Ukrainian lands from the Russian Empire and create an independent Ukrainian state. After the beginning of the war, all the power of the periodical press was directed at the agitation for or against the entry and participation of the respective countries in the ongoing conflict. The Ukrainian idea is used as one of the arguments for the choice of the Central Powers as a natural ally of Bulgaria in the European conflict.The most important mouthpieces for the ruling coalition newspapers ‘Narodni prava’, ‘Nov vek’, ‘Volya’ and the most popular dailies ‘Dnevnik’ and ‘Utro’ published materials on the Ukrainian question. At the end of 1917-beginning of

1918 the aim of the Bulgarian newspapers was to acquaint their readers with the new state - the Ukrainian People's Republic. The articles were dedicated to the Brest-Lithuania Peace Treaty, the arrival and composition of the Ukrainian diplomatic mission headed by O. Shulgin, the foreign policy orientation of the Ukrainian state.

***Keywords**:* the Ukrainian question, the First World War, the Union for the Liberation of Ukraine, the Bulgarian periodicals, Bulgaria, Ukraine

В края на XIX – началото на XX в. украинският въпрос в България като политически проблем не е познат нито на обществото, нито на управляващите. През XIX в. съществуват интензивни контакти между двата народа, но създадените връзки са в сферата на културата. Украинската идея, така както я разбира онази част на украинското национално движение, стремяща се към отделянето на украинските земи от Руската империя и създаването на независима украинска държава, е непозната за българското общество в началото на XX в. Украинският въпрос в този си аспект е поставен на дневен ред в България в началото на Първата световна война от Съюза за освобождението на Украйна – организация, създадена в Австро-Унгария от украинци – политически емигранти, напуснали Руската империя. Емисарите на организацията, разпратени в редица европейски държави с цел популяризация на украинската идея, използват всички възможности, които може да представи европейският периодичен печат, за да информират широката публика за създаването на Съюза, неговите цели и задачи и за разбирането му на украинския въпрос.

Със започването на войната украинският въпрос като политически проблем намира мястото си на страниците на българските вестници. След началото на войната цялата мощ на периодичния печат е насочена към агитацията „за“ или „против“ влизането и участието на съответните страни в започналия конфликт. В повечето случаи материалите не съдържат анализ на създалата се ситуация, а представляват елементарна пропаганда в полза на Централните сили или Антантата, в съответствие с личните виждания на отговорните редактори. Българските вестници и списания − печатни органи на партиите в страната, било то управляващи или опозиционни, излизащи в столицата или в провинцията, не са изключение. Германия и Австро-Унгария, от една страна, и Русия и Франция, от друга, не пестят средства за пропаганда в медиите на неутралните държави. България също е засегната от опитите на Великите държави да „купят“ влияние в местните медии.

Осъзнаването на факта, че общественото мнение е в състояние да повлияе върху вземането на политическите решения, предопределя стремежа на посетилите България лидери на СОУ да бъде спечелено това мнение в полза на пропагандираната от тях кауза. Съзнателно и целенасочено се цели да бъде повлиян българският читател: както този, здраво стъпил на русофобската платформа, така и колебаещия се, изпитващия благодарност към Русия, осъзнаващ заслугите ѝ във възстановяването на българската държавност. В географско отношение в началото на XX в. вестниците и списанията са ситуирани във всички региони на България. Но според напълно разбираеми причини, най-вече финансови, по-голямата им част се издава и разпространява в столицата. Затова на „ухажването“ на софийската преса представителите на СОУ отделят голямо внимание – най-вече на партийните органи на управляващата либерална коалиция, макар че правят опити да привлекат на страната на своята кауза и опозиционните издания. След започването на войната най-големите столични вестници − партийни органи на управляващата коалиция, „Народни права“, „Нов век“ и „Воля“, както и най-тиражираните всекидневници „Дневник“ и „Утро“ публикуват материали с прогерманска насоченост. Тъкмо тази група вестници отразява пристигането на делегатите на СОУ в България, а впоследствие и дейността на представителя на Съюза в София Л. Ганкевич. Материали, посветени на украинския въпрос въз основа най-вече на предоставените от СОУ сведения, се появяват в българската преса до началото на 1915 г. След като България е спечелена за каузата на Централните сили, те постепенно секват.

След началото на конфликта материали, посветени на украинския въпрос, започват да се появяват веднага след руските победи на Източния фронт и превземането на Галиция. Всички вестници, чиито редакции по една или друга причина предпочитат да отразяват гледната точка на Централните сили и съответно получават своите новини от германските

и австрийските агенции, публикуват къси съобщения, посветени на съдбата на украинците в завзетите области (Volya 1914a, Volya 1914g, Volya 1915; Kambana 1914a, Kambana 1914b). Осъждат се действията на канцеларията на граф Бобрински, военен управител на Галицкото генералгубернаторство, временно създадената административно-териториална единица на новопридобитите земи. Тези действия се окачествяват като „насилия против свободата на вярата от страна на русите в Галиция“, „политика на съсипване“ и касаят най-вече опитите на тази канцелария за решаване на религиозния въпрос, придобили репресивен характер по отношение на Украинската гръко-католическа (униатска) църква. През септември 1914 г. военните власти обвиняват митрополита на тази църква А. Шептицки в антируска пропаганда; той е арестуван и депортиран от Галиция. Българските периодични издания осведомяват читателите както за заточаването на Шептицки, така и за протести срещу това не само на галицките украинци, но и на редица европейски държави, включително и Ватикана. Публикуват се предоставените от австрийските агенции сведения за забрана на употребата на украинския език в областта, „даже и за частна кореспонденция“; коментират се мерките за отнемането от печатниците на правото да издават периодика на украински език.

Това, че новините за състоянието на украинския въпрос и положението в украинските земи постъпват от един и същи източник, проличава от еднакви съобщения по редица въпроси, публикувани в различни вестници. Така, във вестниците „Воля“ и „Дневник“ един и същи текст описва идването на Л. Цегелски и С. Баран в София и срещата на емисарите на СОУ с турския министър на външните работи Талаат бей (Volya 1914b, Volya 1914e; Dnevnik 1914a, Dnevnik 1914c). По същия идентичен начин, например, във вестниците „Заря“ и „Камбана“ се споменава за германските прокламации към украинците в Руската империя, свързани с отстъплението на руските войски от завзетите позиции през първата половина на 1915 г. и превземането на оставените територии от германските. Тези позиви призовават украинците да не напускат домовете си, а да очакват своите „избавители“: „...Германци и австро-унгарци в скоро време ще започнат настъплението си към Киев за освобождението на малорусите от московското иго, ... към първи септември Киев ще бъде превзет и тогава ще бъде провъзгласено „самостойното украинско кралство“ (Zarya 1915; Kambana 2015).

С цел запознанство на българската публика с развитието на украинската обществено-политическа мисъл и най-известните ѝ представители, с живота на украинците в Руската империя и в Австро-Унгария, на страниците на българския периодичен печат излизат статии, написани от лидерите на Съюза и преведени на български. Публикационната активност на СОУ в България за мястото и ролята на украинския въпрос в тогавашните международни отношения започва през ноември 1914 г. и е свързана с името на Л. Цегелски. Той е очевидният автор на двата уводни материала, излезли на страниците на в. „Дневник“ в края на 1914 – началото на 1915 г.: „Последиците от войната. Украинският въпрос“ и „Освободителната мисия на Русия и малките народи“ (Dnevnik 1914b; Dnevnik 1915). През същия период излизат и други материали, инициирани и написани от емисарите на СОУ, например статията „Политическите партии в руска Украйна“, написана от В. Дорошенко, „Преглед на украинската история“ от М. Грушевски и други (Volya 1914c, Volya 1914d, Volya 1914g, Volya 1914h).

В истинска трибуна на украинската идея в България се превръщат страниците на ежедневника „Камбана“. Това е единственият български вестник, който през 1915 г. и най-вече по време на съдбовното за България лято публикува собствени, непреведени материали, посветени на украинския въпрос. Редакцията на вестника се придържа към откровено антируски позиции, а украинската идея се използва като един от аргументите за избора на Централните сили за естествен съюзник на България в европейския конфликт. Чрез преведени на български език материали (предоставени от членовете на СОУ и публикувани в някой от техните печатни органи), редакцията на „Камбана“ се стреми да изпрати послание до българския читател: в Европа смятат България за най-разумната балканска държава; за страна, която не само се бори за своите национални интереси, но е и загрижена за спокойното следвоенно бъдеще на цяла Европа.

След встъпването на България във войната формирането на образа на Русия като на основния враг на българите не се нуждае вече от допълнително „подхранване“; вътреш-

нополитическите проблеми, свързани с военното положение, също са много на брой. Това става причина за постепенното изоставяне на украинската тематика от българския печат. С напредването на войната интересът към украинския въпрос в българския периодичен печат намалява, за да избухне с нова сила към края на 1917 г.

Още в средата на март 1917 г. в българския периодичен печат гръмва новината – в Русия избухва революция. Информацията за нея се появява на първите страници на всички вестници – столични и провинциални. Покрай новините за отказа на цар Николай II от престола, за манифестите на основните политически сили, подкрепящи или осъждащи превратa, за мненията на европейските държави за последиците от размириците в Русия започват да се прокрадват известия за вълнения в различни региони на империята – отначало във Финландия, после в балтийските губернии, а най-накрая и в Украйна. Позабравен за известно време, украинският въпрос отново намира място на страниците на българския периодичен печат.

Отначало, покрай новините за формирането на новите органи на властта – съветите, пресата съобщава за създаването на Украинската централна рада. През първата половина на 1917 г. сведенията са за предприетите от нея мерки по осигуряване на исканията на украинците за културна и политическа автономия. Информацията за събитията в украинските земи е много кратка, отпечатана предимно на вторите страници, предоставена не от собствени кореспонденти, а от чуждестранните бюра по печата. Към началото на юни Радата е представяна вече като представителен орган на всички украински политически сили, контролиращ ситуацията в южните губернии на размирната Русия, „управляващ страната във всяко друго отношение, освен във военно“.

По повод издаването на Първия универсал на Радата в. „Мир“ публикува на първата си страница авторски материал, озаглавен „Украинският въпрос“ (Мiг 1917). В него за първи път редакцията на вестника признава съществуването на този въпрос като политически проблем. Признава се правото на украинския народ да не се ограничава само с културно-национални искания, а да поставя и чисто политически цели. Одобрява се и законодателната инициатива на Централната рада – искане за широка национално-териториална автономия на Украйна, която да стане част на федеративната руска република с местно национално самоуправление и обезпечаване правата на националните малцинства, както и „парламентаризъм в най-широкия смисъл на думата“. Също така се изброяват не толкова фундаментални, но много важни за бъдещото функциониране на нов национален организъм, решения на Радата – Киев да стане столицата на бъдещата автономна Украйна, украинският език да е официален на цялата територия – за администрацията, обучението и богослужението.

През декември 1917 г. цялото внимание на българското общество е насочено към Ставката на Германското върховно главно командване на Източния фронт − градчето Брест-Литовск, където са започнали преговори за мир с представителите на Русия – болшевиките. Еуфорията в пресата и сред обществото е огромна – страната е на ръба на своите възможности в условията на войната. Призивът на руските революционери за незабавен мир без анексии е шансът ситуацията да се промени към по-добро. На този фон новината за появата на нова делегация на мирните преговори в Брест-Литовск, която да преговаря от името на бившата Руска империя, изненадва българската преса.

Българският читател не е запознат с новосъздаденото държавно образувание. Затова до 15 януари повечето вестници (органи на партии и ежедневници) излизат с редакционни статии, посветени на новата държава, на украинското движение за независимост, на уникалните черти на украинците на попрището на дипломацията и държавното строителство, на отличителните душевни качества на този народ, които правят невъзможно съжителството им с великорусите. На първо място журналистите се опитват да обяснят факта как така стремежите на украинците за откъсването от Русия са били извън вниманието на европейското общество като цяло и на българското в частност. Верни на съюзниците си, дописниците на вестниците тръгват да обясняват, че украинското движение не е дело на Централните сили и е подхранвано от собствени сили в течение на много години.

Успехът на украинците в техните отцепнически начинания пресата се опитва да обясни с онези природни качества, които ги различават от великоруските им събратя, а и от други славянски народи. Вестник „Мир“ им приписва гъвкавост и прозорливост −

„две качества, които съставят истинска държавническа мъдрост“. Непреклонността в това да отстояват своята независимост вестникът изтъква като една положителна характеристика на управляващите в Украйна: те остават верни на идеала си, дори и след като това тяхно качество създава у други народи мнението за тях като за чуждо оръдие, „ту на австрийците и германците, ту на френци и англичани, ту като сподвижници на най-крайните елементи в Русия“. Затова, сред цялата анархия в Русия, тъкмо те остават един стабилен остров, та „дори англичани и френци, които в печата си първоначално представяха украинските искания за австро-немска интрига, подириха в независимостта на Украйна опора за себе си“. Творческият съзидателен дух на украинците, „макар и с школническата простота и наивност“, се противопоставя на войнствените настроения на болшевиките, от които са излизали „инициативи само за разорение“; болшевиките са наричани „социалисти“ за разлика от украинците, които са „буржоа“ (Mir 1918b).

Недоволството на българите от правителството на В. Радославов както на фронта, така и в тила, подклажда надеждите на опозиционната Демократическа партия отново да поеме управлението на страната. Затова тя изглежда най-заинтересована от това да разбере какво означава за България съседството с новосъздадената държава. На страниците на партийния вестник „Пряпорец“ през януари и февруари 1918 г. се появяват две много любопитни статии, целящи да докажат легитимността на украинската държава, с която се водят преговори за мир, а впоследствие е сключен и мирен договор.

Автор на първата статия „Самоопределението на народите и създаването на нова държава“ (Pryaporets 1918a) е Стефан Баламезов – български юрист, който по онова време е доцент в Софийския университет, специалист по конституционно право. Като такъв той цели да докаже, че България води преговори с една легитимна държава, субект на международното право. Като доказателство той посочва факта, че Украйна е призната официално от държавите на Централните сили чрез допускането ѝ до участие в мирните преговори в Брест-Литовск. Фактически тя е призната и от Франция, която превръща военната си мисия, оглавявана от ген. Табуи, в дипломатическа.

Втората статия „След мира с Украйна“ (Pryaporets 1918c) е написана от Адам Нейчев – народен представител, член на Демократическата партия. На фона на общия ентусиазъм, който блика от страниците на всички български вестници в дните непосредствено след подписването на споразумението, А. Нейчев се съмнява в дълготрайността на новото държавно образувание: „Би било прибързано да се мисли, че борбата между болшевизма в Петроград и подсладения с национализма меншевизъм в Киев е завършена“. Основанията за съмненията му идват от стратегическото геополитическо положение на Украйна и извънредно големите природни богатства, от които Русия няма да се откаже без борба.

След като по-нататъшното съществуване на Украйна изглежда свършен факт, пресата си поставя задача на запознае читателя с новата държава. Информацията за страната се черпи от чуждата преса, предимно тази на Германия и Австрия. На първо място, дават се сведения за географското положение, териториалното устройство и стопанското състояние на Украинската република с акцент върху трите най-плодородни губернии на страната – Киевската, Подолската и Волинската. Изтъкват се ползите за държавите от Централните сили да се сключи отделен мир дори и само с тези провинции, където, според слуховете, са струпани огромни количества зърнени храни, неразпродадени поради липсата на транспортни средства. Украйна е наричана „една страна с естествени подземни богатства и една сравнително високо развита индустрия“, започването на отношения с която ще допринесе на изнемогващите от войната страни „едно задоволително попълване на икономическите блага“ (Pryaporets 1918b).

Още един въпрос, който присъства на страниците на столичните вестници в началото на 1918 г., е този за границите на новосъздаденото държавно образувание. Проблемът с украинските граници предизвиква интереса на пресата най-вече заради надеждите Украйна да се откаже от Бесарабия. За България това е от първостепенна важност – връщането на Добруджа би станало по-лесно, ако Румъния бъде обезщетена и получи тази провинция. Затова почти всеки материал, описващ територията на Украйна, изброява оставащите в пределите ѝ губернии и изрично споменава, че Бесарабия не е в това число и че украинските пратеници в Брест-Литовск не предявиха никакви претенции върху областта. Вестник „Утро“ публикува интервюто на дописника си Н. Христов с председателя на украинската

делегация А. Севрюк в Брест-Литовск, където на въпроса за характера на украинско-румънските отношения украинецът казва: „За дадената ни от тях помощ ние сме склонни да направим някои отстъпки по въпроса за Бесарабия“ (Utro 1918a).

Към края на февруари ентусиазмът относно подписването на договора с Украйна утихва. Пресата подхваща други важни за българина новини –Буфтейския прелиминарен договор с Румъния, Брест-Литовския мирен договор с Русия и значението им за България. През март и април новините, посветени на Украйна, касаят икономическата страна на подписания договор, а също така възможностите на Украйна да изпълни икономическите ангажименти, поети от нея през зимата.

До края на последната военна година украинската тематика продължава да се появява по страниците на българските вестници, но все по-рядко и не на първите страници. Събитието, предизвикало вниманието на пресата, е новината за преврата в Украйна. И опозиционните, и проправителствените вестници разглеждат смяната на властта в Украйна от гледна точка на ползите, които могат да бъдат извлечени от това обстоятелство за България. На преден план отново излиза въпросът за доставката на храни от Украйна за страните от Централните сили и дали новото правителство ще ускори или забави този процес, ще увеличи или намали обещаното от Централната рада. Материалите, посветени на преврата, са предоставени в повечето случаи от германските и австрийските вестници.

Основно в раздел „Хроника“ на всички периодични издания излизат бележки относно пристигането и състава на украинската мисия в Царство България, връчването на акредитивните писма от украинския пълномощник О. Шулгин на цар Фердинанд и първите стъпки на мисията в страната. В края на октомври 1918 г. сведенията относно Украйна засягат вътрешнополитическите промени, смяната на правителството и причините за това; правят се опити да се предположи как тази промяна ще повлияе на външнополитическата ориентация на украинската държава. Спорадично се публикуват различни сведения относно развитието на културата в страната. В по-голямата си част те са противоречиви − от бедственото положение на украинския учител (Utro 1918b) до бляскавия културно-просветен разцвет, когато само за една година „окованият Прометей“ Украйна успява в пъти да увеличи броя на гимназиите и висшите учебни заведения, а също така да създаде собствена Академия на науките (Pryaporets 1918d).

През цялата 1918 г. българският периодичен печат неоднозначно се отнася към украинския въпрос. Покрай възторга от започването на преговорите с Русия, даващи шанс на страната да види светлина в края на нескончаемия тунел на войната, се промъква изненадата от успеха на младата украинска дипломация да отстои исканията си и да получи признание от страна на Централните сили. След преврата в Украйна първоначалното недоумение и любопитство се превръщат в недоволство от преобразуванията в Руската империя, откъдето анархията тръгва в различни посоки. Расте недоверието към украинските национални сили в тяхната искреност, желание и способност да създадат жизнеспособен национален организъм. Към края на 1918 г. песимизмът по повод по-нататъшното съществуване на новата държава, а също така безнадеждността и унинието по повод собствената си съдба стават причина българската преса да престане да се интересува от украинския въпрос. Пълното безразличие към него обединява и русофилският, и русофобският периодичен печат.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Dnevnik. 1914a, 23 oktomvri. (In Bulgarian).
Дневник. 1914, 23 октомври.
Dnevnik. 1914b, 6 noemvri. (In Bulgarian).
Дневник. 1914, 6 ноември.
Dnevnik. 1914c, 14 noemvri. (In Bulgarian).
Дневник. 1914, 14 ноември.
Dnevnik. 1915, 4 yanuari. (In Bulgarian).
Дневник. 1915, 4 януари.
Kambana. 1914a, 10 oktomvri. (In Bulgarian).
Камбана. 1914, 10 октомври.

Kambana. 1914b, 11 oktomvri. (In Bulgarian).
Камбана. 1914, 11 октомври.
Kambana. 1915, 11 septemvri. (In Bulgarian).
Камбана. 1915, 11 септември.
Mir. 1917, 25 yuni. (In Bulgarian).
Мир. 1917, 25 юни.
Mir. 1918a, 14 yanuari. (In Bulgarian).
Мир. 1918,14 януари.
Mir. 1918b, 5 fevruari. (In Bulgarian).
Мир. 1918,5 февруари.
Mir. 1918c, 11 fevruari. (In Bulgarian).
Мир. 1918, 11 февруари.
Pryaporets. 1918a, 26 yanuari. (In Bulgarian).
Пряпорец. 1918, 10 януари.
Pryaporets. 1918b, 11 fevruari. (In Bulgarian).
Пряпорец. 1918, 11 февруари.
Pryaporets. 1918c, 12 fevruari. (InBulgarian).
Пряпорец. 1918, 12 февруари.
Pryaporets. 1918d, 20 noemvri. (In Bulgarian).
Пряпорец. 1918, 20 ноември.
Utro. 1918a, 23 fevruari. (In Bulgarian).
Утро. 1918, 23 февруари.
Utro. 1918b, 5 septemvri. (In Bulgarian).
Утро. 1918, 5 септември.
Volya. 1914a, 10 octomvri. (In Bulgarian).
Воля. 1914, 10 октомври.
Volya. 1914b, 22 oktomvri. (In Bulgarian).
Воля. 1914, 22 октомври.
Volya. 1914c, 4 novemvri. (In Bulgarian).
Воля. 1914, 4 ноември.
Volya. 1914d, 5 novemvri. (In Bulgarian).
Воля. 1914, 5 ноември.
Volya. 1914e, 13 novemvri. (In Bulgarian).
Воля. 1914, 13 ноември.
Volya. 1914f, 21 novemvri. (In Bulgarian).
Воля. 1914, 21 ноември.
Volya. 1914g, 25 novemvri. (In Bulgarian).
Воля. 1914, 25 ноември.
Volya. 1914h, 26 novemvri. (In Bulgarian).
Воля. 1914, 26 ноември.
Volya. 1915, 28 yanuari. (In Bulgarian).
Воля. 1915, 28 януари.
Zarya. 1915, 15 septemvri. (In Bulgarian).
Заря. 1915, 15 септември.

Дата на подаване на статията в редакцията – 5.07.2021 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.20

ВІД СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЕКТІВ БАЛКАНСЬКОЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ КОНФЕДЕРАЦІЙ ДО ПРАКТИКИ ЄВРЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ В УКРАЇНІ

Марія Тортіка

доктор історичних наук, професор кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства, Харківська державна академія культури, Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, 61057, Україна.
e-mail: torteka@ukr.net, ORCID: 0000-0001-9674-5629

Ця стаття пов'язана з вивченням не лише специфіки національного питання як такого, і, відповідно, з практикою його вирішення на рівні міжнародної соціал-демократії початку XX століття, а й з дослідженням його як частини більш ніж актуального на сьогодні розділу міжнародної конфліктології. Ситуація, що складається в сучасному світі, а саме постійне зростання політичної, економічної, соціальної та етнічної напруженості, веде до пошуку більш еластичної моделі внутрішньодержавного управління ресурсами та міждержавного політичного регулювання. Фіксована історичною наукою циклічність у поступовій динаміці світового розвитку свідчить, що з подібними сплесками політичної активності людська цивілізація стикається постійно. Реакцією на подібне загострення на межі XIX−XX ст. став пошук альтернативних моделей державного устрою, якими міжнародна соціал-демократія намагалася скористатися при вирішенні такого болючого питання, як національне.

Авторка піддає аналізу три моделі державного проєктування, дві з яких (балканський та радянський проєкти) відповідали критеріям міжсуб'єктного конфедеративного принципу, тоді як третій (український) проєкт швидше можна позначити як внутрішньосуб'єктний чи автономістський. Причому в такому контексті автономістський проєкт виявлявся максимально привабливим для вирішення наболілих національних проблем, подібних до македонського питання на Балканах і єврейського питання в пізній Російській імперії та ранньому СРСР. Так, у тому і в іншому випадках проблема єврейської самоідентифікації відігравала ключову роль, вказуючи на перспективність для єврейського населення Солуні македонської автономії та можливість самостійної політичної організації російського, українського та білоруського єврейства в контексті автономістської стратегії Серпневого блоку в цілому та Загального єврейського робочого союзу (Бунд), зокрема. Однак, незважаючи на загальну привабливість балканського та радянського проєктів, перспектива їхньої реалізації спочатку викликала більше запитань, ніж відповідей. Водночас сама платформа єврейської культурно-національної автономії, реалізована в умовах політичної практики УНР, на деякий період дала єврейському населенню України ілюзію політичної значущості та перспективи політичної самоорганізації. Перша світова війна, пов'язаний з нею розпад світових імперій, жорстка обмеженість національної політики більшовицької партії – все це не дозволило реалізуватися і без того досить аморфним конфедералістським формам потенційних державних утворень. Проте слід наголосити, що проєктування конфедеративної державної моделі з урахуванням автономістських завдань національних суб'єктів стало унікальним досвідом пошуку національної ідентичності в умовах сучасної державотворчої політики, інакше кажучи спробою співвіднесення національного та державного у світовій геополітиці першої чверті XX століття.

***Ключові слова**:* конфедерація, Балкани, пізня Російська імперія, СРСР, Україна, соціал-демократія, лівий центризм, автономія, єврейство

FROM SOCIAL DEMOCRATIC PROJECTS OF THE BALKAN AND SOVIET CONFEDERATIONS TO THE PRACTICE OF JEWISH CULTURAL AND NATIONAL AUTONOMY IN UKRAINE

Maria Tortika

DSc (History), Professor of the Department of History, Museology and Monument Studies, Kharkiv State Academy of Culture, Bursatsky Uzviz, 4, Kharkiv, 61057, Ukraine,
e-mail: torteka@ukr.net, ORCID: 0000-0001-9674-5629

The article examines the specifics of the national question not only within the ideas of the Socialist International movement at the beginning of the 20th century but also as a component of modern conflictology. The current complex situation necessitates the search of more flexible models of state management and political relations. The similar situation existed at the end of the 19th century when social-democratic parties and organizations sought solutions to the national question.

The author analyzes three state projects: the two of them are related to the confederal principle of state power organization, and the third, Ukrainian one, is linked to an autonomy model. The latter was considered to be the most attractive in means of potential solution to the burning national issues, such as the Macedonian question in the Balkans or the Jewish question in the late Russian Empire and early USSR. The model of Jewish self-identification played a key role in all cases, highlighting the perspective of Macedonian autonomy for the Jewish population of Thessaloniki and the possibility of an independent political organization for Russian, Ukrainian, and Belarusian Jewry within the autonomist strategy of the "August Bloc" and the General Jewish Labour Union (Bund), in particular. However, despite the general appeal of the Balkan and Soviet projects, the perspective of their implementation has raised more questions rather than answers. The platform of Jewish cultural and national autonomy, which was partly realized in the Ukrainian People's Republic, gave the Jewish population of Ukraine the illusion of political significance and the prospect of political self-organization for a short time. The First World War, with its disintegration of most of the world's empires and the Bolsheviks' restrictions on national policy, prevented these amorphous confederal projects from their realization during formation of new states. It should be emphasized, though, that the design of the confederal state model, which considered the autonomous tasks of different national groups, became a unique experience in the search of national identity within the context of modern state-building policy. In other words, it was an attempt to correlate the national and the state in world geopolitics in the first quarter of the 20th century.

***Keywords**:* confederation, Balkans, late Russian Empire, USSR, Ukraine, social democracy, left-centrism, autonomy, Jewry

Ситуація, що складається в сучасному світі, а саме – постійне зростання політичної, економічної, соціальної та етнічної напруженості – веде до пошуку більш еластичної (передусім контрольованої самим суспільством) моделі внутрішньодержавного управління ресурсами та міждержавного політичного регулювання. Фіксована історичною наукою циклічність у поступовій динаміці світового розвитку показує, що з подібними сплесками політичної активності людська цивілізація стикається постійно. Реакцією на подібне загострення на межі XIX−XX ст. став пошук альтернативних моделей державного устрою, якими міжнародна соціал-демократія намагалася скористатися під час вирішення національного питання, принципового для більшості конгресів Другого Інтернаціоналу. Безумовно, подібні концепції були використані далеко не лише соціал-демократами[1], однак саме ідеологи соціал-демократичних партій і рухів зуміли побачити в подібних моделях захист від інтеграційно-шовіністичних концепцій імперських держав, які просували пангерманізм, панславізм, пантюркізм тощо у розвиток міжнаціональних відносин. Отже, вивчення соціал-демократичних проєктів державного регулювання, спрямованих на зняття структурних криз під час переходу з однієї еволюційної фази в іншу, погляд на них як на спробу стабілізації на державному рівні економічних та політичних відносин усередині конфліктних багатонаціональних регіонів сьогодні є більш ніж актуальним[2].

Прийнята в 1899 р. Брюннська програма[3] австрійської соціал-демократії дала поштовх для розвитку державних концепцій, які, з одного боку, передбачали зростання конфедеративних тенденцій, з іншого, стабілізацію (у межах потенційних міждержавних

[1] Див., наприклад: Gyugo; Bakunin 2017; Babkina, Mikhaleva, Rodich, Shishkareva, Loisha 2017; Cameron 2004.

[2] Докладніше про це, див., наприклад: «Парадигма циклічності світової політики» (Парадигма); а також під редакцією А. В. Смоліна «Від національних держав до єдиної Європи» (Ot natsional'nykh gosudarstv … 2016), «Об'єднана Європа: від мрії до реальності» (Vidnyans'kyy, Martynov 2010, 223−229) та інш.

[3] Брюннська програма австрійської соціал-демократичної партії була націлена на вирішення (звісно, передусім у контексті соціалістичної доктрини) національного питання в багатонаціональній державі. Окрім того, вона регулювала основні напрямки реалізації територіальної автономії з уточненням принципів культурно-національної автономії. Програму було прийнято у вересні 1899 р.

угод), ролі територіальної і культурно-національної автономій. Сама історична логіка подій висунула на передній план у такому контексті питання про державне регулювання становища Македонії на Балканах та єврейської культурно-національної автономії в пізній Російській імперії (і далі, на перехідному революційно-демократичному етапі, у форматі суб'єктів майбутнього СРСР), роблячи подібні проєкти форпостом соціал-демократичного державного регулювання. Так, на межі XIX–XX ст. виникли і посіли вагоме місце в дискусіях міжнародної соціал-демократії проєкти Балканської конфедерації, Сполучених штатів Росії (проєкт, що спирався на концепцію Сполучених штатів Європи[4]) і більш локальне проєктування єврейської культурно-національної автономії. У цьому зв'язку варто особливо наголосити, що практичним відображенням державного проєктування соціалістичних партій Східної та Південно-Східної Європи виявилася саме ідея єврейської культурно-національної автономії, реалізована в Українській Народній Республіці (УНР).

Таким чином, внутрішньополітичні реалії УНР, з подальшим переформатуванням єврейських політичних інституцій у більшовицькі («червоні») єврейські культурно-просвітницькі структури, дозволили дещо пригальмувати зовнішні інтеграційні процеси, які продовжувала активно впроваджувати тепер уже радянська влада, що вимушено терпіла мало зрозумілі, а тому підозрілі єврейські культурні та освітні установи. Саме цей момент практичної реалізації концепцій державного проєктування, характерних для східноєвропейської соціал-демократії, забезпечив деяку політичну консервацію єврейського питання, а разом з тим і часткове збереження єврейської культурної спадщини в Україні. Отже, *об'єктом* цього дослідження є конфедералістські концепції: балканської («східної») конфедерації і конфедеративне проєктування в СРСР, що притаманне раннім етапам його формування. Тоді як *предметом* слід вважати проєкт єврейської культурно-національної (персональної) автономії, елементи якого різною мірою реалізовувалися на всіх етапах української національно-демократичної революції. Крім того, практичний інтерес становить діяльність Солунської єврейської групи, пізніше єврейської секції в македонській Соціалістичній робітничій федерації (більш відомої як Federacion), а саме політичні погляди та публіцистична діяльність представників цієї організації, спрямована на демократичне вирішення «македонського питання». Йдеться про вибір курсу на формування державного статусу Македонії як суб'єкта потенційної Балканської конфедерації (федерації, союзу). У цьому контексті предметом нашого дослідження можна вважати й публіцистичну спадщину Аврама Бенароя, Ангел Томова, Димитра Влахова та інших македонських і болгарських політиків єврейського походження[5].

Така постановка об'єкта і предмета зумовила мету дослідження. Вона полягає у вивченні соціал-демократичних концепцій державного будівництва на Балканах і в ранньому СРСР, що своєю чергою має дозволити визначити місце культурно-національної автономії в конфедеративному проєктуванні соціал-демократичних партій Східної та Південно-Східної Європи. На практиці – це вивчення автономістської єврейської стратегії в Україні та на Балканах.

Документальна база цього дослідження досить різноманітна: політико-публіцистична спадщина таких видатних соціал-демократичних діячів, як К. Каутський (Kautskiy 1906; 1917); теоретиків австромарксизму О. Бауера (Bauer 2004) і К. Реннера (Renner 1906); болгарських та македонських соціал-демократів – П. Делірадєва (Deliradev 1909;

---

[4] Серед ідеологів такого напряму доцільно згадати представників австрійської та німецької соціал-демократії (О. Бауер, К. Каутський), російсько-німецького соціаліста Парвуса (Гельфанда), російського соціал-демократа, засновника IV Інтернаціоналу Л. Троцького та інших (Gusev 2020, 173–188).

[5] Дональд Кватард, голландсько-американський історик, один з авторів дослідження «Jews, Turks, and Ottomans: Ashared History, Fifteenth Rough the Twentieth Century», називає Аврама Бенароя, Ангела Томова і Димитра Влахова сефардськими євреями (Jews, Tturks, and Ottomans 2002). Імовірність подібного походження зазначених болгаро-македонських політиків побічно підтверджує видання Соціалістичної робітничої федерації, з якою вони так тісно були пов'язані, та «Работнически вестник», який виходив з серпня 1909 року чотирма мовами: болгарською, грецькою, турецькою і так званим ладіно, що є застарілою назвою іспано-єврейської мови сефардів (Hristakudis 1998–1999, 241–247).

2007), К. Раковського (Rakovskiy 1911a; 1911б), Р. Аврамова (Avramov 1911), А. Бенероя (Beneroy); представників російського марксизму (зокрема, лівого центризму) Ю. Мартова (Martov 1918), Л. Троцького (Trotskiy 1918; та інш.); автономістського єврейського напряму в російському марксизмі – В. Медема (Medem 1906), М. Рафеса (Rafes 1923) та інших.

Історіографія проблеми також досить різноманітна. По-перше, це роботи болгарських дослідників, у яких розглядаються перспективи балканського державного проєктування в контексті демократичного, потенційно соціал-демократичного, розвитку регіону. Зокрема, це дослідження болгарських істориків Ж. Дамянової (Damyanova 1988, 236–270; 1989, 118–144), Й. Йотова (Yotov 1969; 1971, 5–41), М. Марінової (Marinova 1975), К. Пінкас (Pinkas 1981), Г. Пирванова (Parvanov 1993, 357–421; 1984, 444–458; 1997), Д. Коена (Koen 1969, 169–185) та інших.

Пострадянський історіографічний вектор, орієнтований на вивчення проблем державного соціал-демократичного проектування, зачіпають роботи російських авторів З. Тютюкіна (Tyutyukin 2005. 197–240; 2005, 248–255), О. Волобуєва (Volobuyev 1998, 24–43), І. Урілова (Urilov 1997), українсько-болгарського історика М. Станчева, українсько-американського дослідника Г. Чернявського (Stanchev 2004; Stanchev, Chernyavskiy 2008; Chernyavskiy 2010) та інших.

До окремого історіографічного напряму у контексті цієї теми належать праці з єврейської тематики у загальноросійському соціал-демократичному русі та безпосередньо в єврейському соціалістичному русі 1917–1922 рр. в Україні. Це класичні дослідження М. Бухбіндера (Buhbinder 1925), С. Дубнова (Dubnov 1923), роботи другої половини XX–початку XXI ст. Наприклад, дослідження Г. Абрамсона (канадсько-американського історика, книга якого була перевидана у Києві 2017 р.) (Abramson 2017), російських дослідників О. Будницького (Evrei i russkaya revolyutsiya … 1999; Mirovoy krizis … 2005), Л. Мілякової (Kniga pogromov … 2007), українських істориків В. Гусєва (Husev 1992, 24–34), А. Безарова (Bezarov 2010; Bezarov) та деяких інших фахівців[6]. Західний досвід осмислення принципів лівоцентристської зовнішньополітичної стратегії пов'язаний з роботами, принаймні частково, Джуліуса (Юліуса) Браунталя (Brauntal 1967), Жоржа Хоупта (Haupt 1986), Пола Дюмона (Istoriya na Osmanskata imperiya), Дональда Кватарда (Jews, Turks and Ottomans 2002) та інших[7].

Методологічний інструментарій статті базується на засадах неопозитивізму та соціального детермінізму, що дає змогу, досліджуючи різні аспекти проблеми, залучати порівняльний аналіз, використовувати критерії ретроспективного та хронологічно-типологічного методів.

Отже, різке загострення зовнішньополітичних відносин напередодні Першої світової війни змусило представників більшості лівих партій сходу та південного сходу Європи шукати адекватні для соціал-демократичного руху шляхи вирішення питань внутрішньопартійного та загальнодержавного будівництва. У такому контексті перед ідеологами соціалізму гостро постало питання співвідношення національного і соціального в теорії марксизму, що на прикладному рівні почало серйозно впливати на характер політичної тактики кожної конкретної партії Другого Інтернаціоналу. В ширших за соціальним складом і тому організаційно еластичніших соціалістичних партіях Західної Європи підхід до вирішення національного питання не відчувався настільки болісно і гостро, як це характерно для аналогічних партій у Східній Європі, зокрема, на Балканах. Фактично можна говорити про те, що перед представниками марксистської ідеології найбільших європейських країн постало питання про співвідношення загальносоціалістичного та етнічного, тоді як для молодших і радикальніших партій Східної Європи це питання формулювалося скоріше як співвіднесення етнічного та інтернаціонального в національній практиці марксизму. Слід зазначити, що теоретично це питання не викликало принципових розбіжностей, оскільки пріоритет класової стратегії марксизму однаково визнавався всіма соціал-демократичними партіями світу, насамперед Європи, проте на практиці справа була далеко не настільки однозначною.

---

[6] Див., наприклад: Lazorovich; Tortika 2020, 75–100.

[7] Див., наприклад: Okan 1960, 92–105.

За зовнішнім стійким запереченням класових компромісів у політичному житті низки соціалістичних партій та груп Східної Європи, Росії та Балкан (зокрема, у Болгарії, Македонії, Сербії, Румунії тощо), ховався принциповий розкол соціалістичної тактики. У балканському регіоні цей конфлікт найяскравіше заявив про себе у дискусії з приводу висунутої болгарськими лівими центристами (ліве крило Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (об'єднаної[8]) концепції Балканської (Східної чи Балкано-Турецької) конфедерації.

Ідея Балканської конфедерації, тобто політичного об'єднання балканських країн з урахуванням інтересів і прямого впливу Османської імперії, не була для болгарських політиків новиною. Зокрема, «…ідея прямої угоди з младотурками, – писав прем'єр міністр Болгарії І. Є. Гешов, – займала мене довгий час до і після того моменту, коли у березні 1911 року я став при владі» (Гешов). Однак подібного інтересу до болгарсько-турецького зближення не поділяли представники ортодоксальної соціал-демократичної партії (БРСДП (т.с.), які бачили в ньому, як писав Д. Благоєв, виключно гонитву за збереженням «міністерських крісел». У першому десятилітті ХХ ст. всередині болгарського соціал-демократичного руху склалися дуже напружені відносини, які фактично зафіксували важливий для болгарського соціалізму конфлікт. Цей конфлікт набув свого вираження в гострій ідейній розбіжності між радикалами (БРСДП (т.с.)), реформістами (БРСДП (ш.с.)) та лівим крилом майбутньої БРСДП (об'єднаної). Остання партія об'єднала в собі початково самостійний «Соціал-демократичний союз "Пролетар"» та партію «широких соціалістів» (БРСДП (ш.с.)), про що вже згадувалося раніше. Власне, представники центристської «лівиці» БРСДП (о) якраз і стали ініціаторами принципової дискусії щодо підтримки проєкту Балканської конфедерації.

Напередодні Балканських воєн і напередодні Першої світової війни більшість прихильників младотурецької революції, принаймні спочатку, виявилися схильними до пошуку ширших політичних компромісів. Ситуація ускладнювалася тим, що антикризова політика младотурків уперлася, з одного боку, в невирішене македонське питання, тоді як з іншого її дестабілізувало питання про Протоки, які мали величезне значення в системі міжнародних відносин, особливо в контексті зростаючого протистояння Великої Британії та Німеччини. В результаті все це вело до загального ослаблення і без того вкрай нестійкого становища керівництва країни. Як наслідок, офіційна Туреччина намагалася лавірувати у каламутній воді європейської політики, вважаючи її зітканою із системи противаг, блоків та тимчасових компромісів, у рамках яких могло б з'явитися місце і для турецької зовнішньої політики. Про це, зокрема, писав турецький посол у Відні А. Мавройєні-бей, котрий відзначав характерний для європейських політичних альянсів сплав із особистих амбіцій та взаємних зобов'язань, що, у разі вдалого зовнішньополітичного лавірування, могло утримати Османську імперію від сповзання в світовий конфлікт, що стрімко наближався (Aganson).

Ця завуальована схильність турецьких еліт до компромісної стратегії на теренах великої європейської політики неймовірно дратувала болгарських радикальних соціалістів, які були готові протиставити подібній тактиці жорсткий соціальний тиск балканського, а в перспективі й об'єднаного болгарсько-турецького пролетаріату. Таким чином, представники радикального спрямування болгарської соціал-демократії бачили шлях до вирішення македонського питання у створенні єдиної Балканської соціалістичної федерації. У контексті реалізації подібної стратегії вони наполягали на послідовній соціалізації регіональних бізнесових еліт, стверджуючи, що революційна ініціатива буржуазії можлива лише тоді, коли вона втратить всю свою власність (Blagoev 1960, 497). Можна тільки здогадуватися, з яким оптимізмом подібні гасла повинні були зустріти ліберально-демократичні партії Балканського півострова, так само як і політичні еліти вкрай нестабільної Османської імперії, для якої будь-яке, навіть набагато менш радикальне соціальне «потрясіння», могло закінчитися політичним колапсом і остаточним розпадом імперії.

---

[8] Болгарська робітнича соціал-демократична партія (об'єднана), скорочено БРСДП (о), виникла після приєднання Союзу «Пролетар» до партії «широких соціалістів» у 1909 р. Сама ж партія «широких соціалістів» (БРСДП (ш.с.) так само, як і партія «тісних соціалістів» (БРСДП (т.с.), виникла після розколу БРСДП у 1903 р.

Втім, подібний напрям у зовнішній політиці радикальної «тесносоціалістичної» партії не підтримували навіть самі соціалісти, зокрема її поміркованіші представники. Так, проти негнучкої, відверто непримиренної позиції БРСДП (т.с.) висловлювалися лідери правого крила БРСДП (о), які, одночасно, не виключали для себе перспективи військового, якщо не загальносвітового, то локального, балкансько-турецького конфлікту[9]. Крім того, прямо не підтримували подібні «тісняцькі» ініціативи ліві центристи, які вважали, що питання внутрішньопартійної єдності може бути вирішене у контексті регіонального загальнодемократичного зближення на Балканах (з Туреччиною чи без неї). Як наслідок, болгарський лівий центрист Роман Аврамов іронічно назвав виступи лідерів БРСДП (т.с.) «тісняцьким глибокодумством» (Avramov 1911), а ідеологи «лівиці» паралельно з концепцією Балканської федерації анонсували свій альтернативний проєкт Балканської (Балкано-Турецької) конфедерації чи Східного союзу.

Слід зазначити, що центристські погляди на перспективи Балканського союзу виявилися особливо близькими до політичної логіки соціаліста П. Делірадєва, одного з найвідоміших у Македонії лівих болгарських центристів. Зокрема, він писав, що до Східної конфедерації (розглядаючи Балканську конфедерацію саме як Східну) мають увійти такі балканські країни, як Болгарія, Сербія, Чорногорія та Румунія, а крім того, Греція, європейська та азійська Туреччина (Deliradev 1909). Таким чином, йшлося про територію з населенням приблизно у 50 млн людей. Безперечно, така глобальна державна перспектива не могла не припускати цілої низки конкретних, продиктованих природним процесом політичної модернізації, загальнодемократичних положень. Зокрема П. Делірадєв у своїй публіцистиці констатував, що монархія поступово відходить у минуле, а її інститути вже мало відповідають сучасним реаліям розвитку народів Східної Європи та Малої Азії. Перетворюючи цю думку на парадокс, автор книги «Балканська конфедерація» резюмував: «З сокирами та казармами не можна поливати дерево культури». Для цього мають бути утворені нові демократичні інститути: від шкіл та училищ до залізниць і пароплавів, «необхідним є економічний розквіт» (Deliradev 1909, 44).

Таким чином, незважаючи на притаманний соціалістам класовий пафос, у питанні про характер Східної конфедерації болгарські ліві центристи прагматично наполягали на необхідності формування перехідного типу майбутнього Союзу. Безперечно, підкреслювали вони, створення федеративної республіки на соціально-класовій основі – це стратегічна мета всіх соціалістів у балканському регіоні. Жоден соціал-демократ не виступатиме проти республіки на користь монархії, якщо є хоч якісь реальні перспективи для встановлення останньої (Rakovski 1911б). Однак, розвивав далі свою думку болгарський лівий центрист К. Раковський, сучасний стан балканської політичної системи поки що не дозволяє соціалістам говорити про реалізацію програми регіональної республіки вже сьогодні. У зв'язку з цим П. Делірадєв і К. Раковський зверталися до більш широкої перспективи можливого балкансько-турецького союзного об'єднання, і обидва приділяли особливу увагу концепції послідовної державної федералізації балкансько-турецького регіону. Власне, з погляду П. Делірадєва, саме цей проєкт мав стати точкою відліку для консолідації «країн навколо Босфору» (Deliradev 1909). Перший крок цьому шляху, на думку П. Делірадєва, було зроблено під час младотурецької революції. Після подій 1908 р. він писав, що революція в Туреччині гіпотетично може змінити навіть сам принцип зближення балканських народів. Саме на такому фундаменті може бути збудовано об'єднання Малої Азії та Балканського півострова. Основою для зазначеної політичної перспективи, – наголошував П. Делірадєв, – має стати «…об'єднання Балкан із розширенням… на Близькому Сході та в контексті принципів конфедерації та федерації…»[10] (Deliradev 1909, 11).

Цікаво, що одним із підсумків досить широкого обговорення у соціал-демократичному середовищі проекту Східної конфедерації стала активна, принаймні на рівні публіцистики, реакція на це питання багатьох зарубіжних соціал-демократів. Зокрема, особливий

---

[9] Див. про це докладніше праці болгарського соціаліста, члена БРСДП (ш.с.), з 1914 р. члена Демократичної партії Болгарії, яскравого болгарського політика та публіциста Г. Василєва (Vasilev 1991; Vasilev 1910, 547−550) тощо.

[10] Орфографія П. Делірадєва

інтерес викликала перспектива розбудови Східного союзу (конфедерації) як державного інструмента, необхідного для врегулювання міжетнічних конфліктів у Македонії. Найбільш розгорнуто та зацікавлено відгукнувся на ідею болгарської «лівиці» такий відомий російський соціал-демократ, як Л. Д. Троцький. Він був автором «Балканських есе», де багато уваги приділив становищу турків, вірмен, греків, євреїв, албанців, болгар, курдів, котрі проживали в на північному заході Османської імперії (Trotskiy. Balkanskiye pis'ma…). Пізніше значна частина його особистих нотаток і публікацій цього періоду була перероблена в єдиний том, виданий 1926 р. під назвою «Перед історичним кордоном. Балкани та Балканська війна» (Trotskiy 1926).

Активна позиція Л. Д. Троцького щодо характеру Балканської конфедерації не була випадковою. Оскільки він, з одного боку, послідовно розвивав погляди представників австрійської соціал-демократії, передусім центристів, на питання про перспективи державного будівництва багатонаціональних союзів і державних об'єднань. З іншого боку, не дивлячись на охолодження у взаємовідносинах Парвуса (Гельфанда) і Троцького, останній не міг моментально і беззастережно перекреслити подібні багаторічні контакти і заперечувати вплив Парвуса на формування власного політичного світогляду. Отже, саме Троцький довгий час залишався найпослідовнішим прихильником створення Сполучених штатів Європи, про перспективу яких він розмірковував до останнього дня і в яких бачив політичний щит для обмеження економічного та політичного впливу американського чи, точніше, американсько-англосаксонського вектору на об'єднану Європу (Trotskiy. Razoruzheniye i Soyedinennyye Shtaty Evropy…).

Слід підкреслити, що саме Л. Троцький, будучи одним із найбільш послідовних прихильників лівого центризму в Росії, намагався об'єднати у своїй концепції внутрішньопартійне будівництво та зовнішню політику РСДРП, меншовицьке та бундівське бачення перспектив національного розвитку в пізній Російській імперії. Національна програма Бунду стала одним з елементів об'єднавчої платформи Серпневого руху, який отримав схвалення німецької соціал-демократії в особі СДПН, а також представників австрійської соціал-демократії, на висновки яких спиралися лідери Бунду, розробляючи свій проєкт єврейської національно-культурної автономії. Ще 1903 р., майже одночасно з Другим з'їздом РСДРП, Л. Д. Троцький був присутній на Шостому сіоністському конгресі у Базелі, де головував Т. Герцль, ідеї якого не захопили молодого Троцького. Рішучий противник сіонізму, він бачив шлях до вирішення єврейського питання у розвитку єврейства в межах національної держави і на цьому етапі виявляв готовність співпрацювати з Бундом та сприймати його концепцію єврейської автономії як частину політичної платформи Серпневого блоку. Можна припустити, що погляди Троцького на специфіку вирішення єврейського питання в контексті політичної програми лівого російського центризму не могли не вплинути на його позитивне сприйняття концепції Балканської конфедерації. У межах подібної зовнішньої стратегії, тепер уже болгарського соціалістичного центризму, також було можливе вирішення вже не саме єврейського, а македонського питання в контексті загальної демократизації політичного простору Балкан, як пропонували ідеологи центристської «лівиці» БРСДП (о). У деяких випадках, як уже зазначалося вище, цей регіон міг бути розширений за рахунок регіональних політичних та економічних інтересів азійських вілайєтів Османської імперії.

Однак тут виникає цікавий нюанс, на який, безперечно, слід звернути увагу. Після початку младотурецької революції наприкінці літа 1908 р. в Салоніки (Солунь) з Пловдива приїжджає відомий болгарський соціаліст, один із засновників соціалістичного руху в Македонії, один із творців соціалістичної партії Греції, політик і публіцист єврейського походження А. Бенероя. Будучи членом БРСДП (ш.с.), він насправді виявляється набагато ближчим до представників соціалістичної «лівиці» БРСДП (о), ніж до реформістського крила цієї партії. На момент младотурецької революції серед колишніх «пролетарців» було можливим спостерігати досить сильні протурецькі (точніше младотурецькі) настрої. Паралельно підтримка ВМОРО[11] стає фактично політичним кредо зовнішньої платфор-

[11] ВМОРО – Внутрішня македонсько-одринська революційна організація. Позиціонувала себе як національно-визвольна організація, метою якої було досягнення автономії Македонії у складі Османської імперії.

ми болгарської соціалістичної «лівиці». Отже, А. Бенероя разом з болгарськими соціалістами[12] П. Делірадєвим, Н. Стойновим, А. Томовим, Н. Харлаковим та іншими працює в щільній співпраці з лідерами ВМОРО та представниками младотурецької влади, паралельно наголошуючи на створенні єврейської соціалістичної групи в Македонії. Згодом на базі цієї організації досить швидко було засновано «Соціалістичну робітничу федерацію» (мовою ладино – «Federacion»), яка стала фундаментом для розвитку не тільки македонської, а й, як писав депутат турецького парламенту соціаліст Д. Влахов (Влахов), всієї турецької соціал-демократії.

До початку Першої світової війни Солунь багато в чому залишався традиційним єврейським містом, за що заслужив прізвисько «балканський Єрусалем», підхоплене багатьма сучасними авторами[13]. У дуже численному єврейському середовищі цього поки що турецького міста були сильні позиції сіоністів. Досить сказати, що у Солуні деякий час жив і навчався Бен Гуріон. У той же час серед солунських євреїв послідовно зростала кількість прихильників економічної інтеграції єврейської спільноти в політичний простір Османської імперії. Перспектива руйнування мультикультурного контексту європейських провінцій Османської імперії (як в економічному, так і політичному плані)стала серйозним імпульсом для зростання подібних настроїв, що змусило багатьох македонських євреїв шукати політичну альтернативу традиційному способу їхнього життя.

Соціалістична федерація, що мала у своєму складі велику єврейську секцію, стала важливим фактором політичної активності єврейського населення Македонії. Таким чином, пов'язані з ВМОРО та младотурками представники єврейського соціалістичного руху в Македонії цілком природно обрали курс на Балканську конфедерацію (федерацію, союз), вбачаючи в ній можливість протиставлення своєї ідентичності (культурної, економічної та політичної) потенційному грецькому впливу в цьому регіоні.

Отже, Л. Д. Троцький підтримує концепцію Балканської конфедерації, висунуту «лівицею» БРСДП (о), й одночасно робить ставку на Бунд, приймаючи автономістську програму єврейського Союзу як національну платформу Серпневого блоку.

Цікаво, що під час свого перебування на Балканах (напередодні та під час Балканських воєн) він відновлює контакти з К. (Х. Г.) Раковським, про якого Дж. Браунталь писав, що той один вартий усього Балканського Інтернаціоналу. Болгарський і румунський соціал-демократ, представник Міжнародного Соціалістичного Бюро (МСБ), К. (Х. Г.) Раковський стає близьким другом Троцького, і ці дружні стосунки, зовсім не характерні для іронічного та уїдливого Троцького, зберігаються до кінця їхнього життя. К. (Х. Г.) Раковський повертається із Західної Європи на Балкани з мандатом МСБ на об'єднання болгарського соціал-демократичного руху. Проте представники «тісного соціалізму» вбачають у його місії спробу зазіхання на чистоту розвитку болгарського марксизму на класовій основі. Саме в цій ситуації для посилення позиції Раковського на Балкани приїжджає Троцький, відомий своїми «примиренськими» поглядами та сприянням об'єднавчому процесу всередині російської соціал-демократії. Отже, крім зовнішньополітичного процесу демократизації регіону, концепція Балканської конфедерації набуває внутрішнього значення об'єднавчого символу болгарського соціалістичного руху, а також і тактичної самобутності болгарської «лівиці» БРСДП (о). Неформальною платформою соціалістичного центризму в Болгарії стає видання «Напред», яке К. (Х. Г.) Раковський видає упродовж 1911 року.

В травні 1910 і в листопаді 1911 років К. (Х. Г) Раковський отримує особисте запрошення А. Бенероя та офіційне запрошення від керівництва «Federacion». Внаслідок чого К. Раковський приїздить в Солунь «…як представник МСБ». Там він, зокрема, бере участь у першотравневому мітингу (1910 р.), виступає на мітингу «Federacion» (4 листопада 1911 р.) і навіть погоджується прочитати кілька лекцій «…з проблем балканського та міжнародного соціалістичного руху» (Hristakudis 1999, 241−247, 244).

---

[12] Багатьох із них у сучасній історіографії, наприклад П. Делірадєва, через його активну політичну діяльність у Македонії, часто помилково називають македонськими соціалістами.

[13] До 1913 р. загальна кількість жителів Солуні становила приблизно 160 тис., з яких понад 61 тис. ідентифікувало себе як євреї (Kazakov 1998−1999, 103−114, 110).

Далі слід звернути увагу на той факт, що саме в цей період і А. Бенероя, і К. Раковський зустрічаються з Ізраїлем (Александром) Лазаревичем Гельфандом (Парвусом)[14], який проживав у Туреччині і з яким Троцький вже не підтримував публічних контактів, але учнем якого (як зазначалося вище) він певний час був і з фінансовою підтримкою якого окремі соціалісти пов'язували паризьке видання Троцького «Наше слово»[15].

Отже, Раковський стає послідовним прихильником концепції Балканської конфедерації, дивлячись на подібний проєкт не тільки як на спробу зовнішньополітичного врегулювання етнічних конфліктів у контексті національної політики соціалістичних партій, але і як на модель цілком реального державного будівництва. З огляду на величезну кількість причин, однією з яких, поза всяким сумнівом, стала Перша світова війна, проєкт Балканської конфедерації не отримав будь-якого логічного розвитку[16]. Однак немає нічого дивного в тому, що в умовах початкового становлення радянської України, главою уряду якої К. Раковський був призначений в 1919 р., він ще раз спробував зробити символом державного будівництва аналогічний проєкт конфедерації, проте цього разу вже радянської.

Згодом питання про конфедералізм К. (Х. Г.) Раковського стало одним із пунктів його публічного звинувачення як сепаратиста і опозиціонера союзному проєктуванню у тому вигляді, в якому його бачив і просував Сталін. У своєму виступі на «IV нараді ЦК РКП (б) з відповідальними працівниками національних республік та областей», що відбулася 12 червня 1923 р., Сталін прямо говорив, що українська делегація «нав'язує… конфедерацію» (Stalin 1947, 340−341). Критикуючи Раковського, він наголошував на прагненні останнього створити не союзну державу, а союз держав. Вказував й на те, що К. (Х. Г.) Раковський відстоює логіку союзного будівництва, в межах якого не повинно відбуватися прямого злиття республіканського Наркомату закордонних справ та Наркомату торгівлі зі своїми загальносоюзними аналогами (Stalin 1947, 340−341). «Я бачу, – публічно заявив 1923 р. Сталін, – деякі тт. з українців за період від І з'їзду Союзу Республік до XII з'їзду партії та цієї наради зазнали певної еволюції від федералізму до конфедералізму. Ну а я за федерацію, тобто проти конфедерації, тобто проти пропозицій Раковського та Скрипника» (Stalin 1947, 340−341).

Таким чином, від Балканської (Східної) конфедерації центристське крило східноєвропейського соціалізму (в особах Раковського і Троцького) пройшло шлях до проєкту радянської конфедерації[17], природно з усіма застереженнями і сумнівами в реальності перспектив подібного союзного будівництва. В межах запропонованої теми відзначимо декілька етапів формування так званної української конфедералістской опозиції: по-

---

[14] З 1910 р. А. Парвус проживає в Константинополі; він є економічним радником младотурків, активно друкується в соціалістичній пресі і контактує з К. Раковським з приводу постачання російського зерна через румунські порти. А. Парвус є послідовним прихильником концепції Сполучених Штатів Європи (Gusev 2020, 173−188).

[15] Сам Л. Д. Троцький пов'язував чутки, що поширились в соціалістичному середовищі, про взаємини К. (Х. Г.) Раковського з А. Л. Парвусом і наступні інвестиції Раковського в «Наше слово» (опосередковано з балканських «придбань» Парвуса) з інсинуаціями Г. Алексінського.

[16] У даному випадку не йдеться ні про формат існування Королівства сербів, хорватів та словенців, ні про федеративну державу СФРЮ, цілі та методи яких не співпадали з проєктом, запропонованим болгарськими соціал-демократами.

[17] У цьому випадку поняття «радянська конфедерація»а – по суті, пряме цитування визначення Сталіна, який у своїй «Відповіді на виступ на IV нараді ЦК РКП (б) з відповідальними працівниками національних республік і областей 12 червня 1923 р.» саме так позначив альтернативний проєкт (Сталін називає його «контрпроєктом українців») державної організації майбутнього СРСР (повний текст виступу Й.В. Сталіна опубліковано в «Зібранні творів Й.В. Сталіна», Т. 5). Сам Раковський якнайповніше виклав своє бачення українського проєкту в книзі «Союз Радянських Соціалістичних Республік: новий етап у союзному радянському будівництві». У сучасній українській історіографії до цього ж питання звернувся проф. В. Ф. Солдотенко який у «Bulgarian historical review» (2018, № 1−2, 92−135) опублікував статтю «Християн Раковський у революційних подіях в Україні (1918–1923 рр.): пошук сучасних наукових акцентів». Таким чином, термін «радянська конфедерація» згадується в нашій роботі як історіографічна самоназва, тематично пов'язана з конфедералістськими напрацюваннями К. Раковського на Балканах.

перше, це об'єднання невеликої групи українських «націоналів» навколо Раковського з питання про характер союзного будівництва; окремо варто нагадати про дискусію з національного питання, що розгорнулася в ході XII з'їзду РКП (б). З іншого боку, конфлікт, що спалахнув між В. І. Леніним і Й. В. Сталіним з національного питання, яке, втім, мало швидше тактичний, ніж принциповий характер. «…Краще пересолити у бік поступливості… національним меншинам, ніж недосолити…», – наголошував В. І. Ленін у своїх майже передсмертних записках від 30 і 31 грудня 1922 р. (Lenin 1970, 356−362). Відомо, що К. (Х. Г.) Раковський приїжджав до В. І. Леніна в Горки ще за пів року до XII з'їзду партії, наприкінці серпня 1922 р. Згодом, у вересні з Леніним з цього ж приводу зустрічався і Сталін. Нарешті, у квітні 1923 р. XII партійний з'їзд підтвердив наявність кількох внутрішньопартійних точок зору на національне питання. Фактично з'їзд зафіксував існування тактичних розбіжностей, тобто того, що шляхи вирішення національного питання в Україні (а також їх трактування К. (Х. Г.) Раковським особисто) дуже сильно розходилися з автономістськими уявленнями про організацію політичного простору в СРСР, викладеними в автономістському проєкті Сталіна. Таким чином, про формування конфедералістської опозиції в Україні можна говорити як про етап у формуванні всієї «лівої опозиції» всередині РКП (б).

К. (Х. Г.) Раковський у низці своїх виступів на XII з'їзді РКП (б) говорив про складність роботи в Україні, про продовження національної боротьби та небажання партійних функціонерів пристосовуватися до неоднозначних реалій Української радянської республіки (Dvenadtsatyy s"yezd RKP (b) 1968). Докладніше про своє бачення перспектив союзного будівництва в СРСР Раковський написав у книзі «Союз Радянських Соціалістичних Республік. Новий етап у союзному радянському будівництві», виданій у Харкові того ж 1923 р. (Rakovski 1923). У цій праці він звертав увагу на конкретні моменти політичної організації СРСР, наголошував на необхідності створення двопалатного парламенту з обов'язковим суб'єктним представництвом республік. Крім того, конкретизуючи своє бачення внутрішньої організації Радянського Союзу, він висловився за деяке ослаблення центру за рахунок передачі частини функцій політичного представництва республіканським органам, а також за обов'язкове розширення повноважень національного сектору в сфері освіти та культури. Саме ці погляди коштували К. (Х. Г.) Раковському публічного звинувачення в конфедералізмі, що надалі стало офіційним приводом для його переведення з посади Голови Раднаркому УСРР на дипломатичну роботу, а, по суті, виявилося початковим кроком на шляху завершення його політичної кар'єри і фізичного усунення.

У свою чергу, Л. Д. Троцький, який знав про формальну незгоду Леніна з автономістським проєктом Сталіна і про те, як він сам пізніше писав, що Ленін готував «бомбу» з національного питання, був змушений залишити країну на початку 1929 р. Тобто тоді, коли К. (Х. Г.) Раковський вже перебував у засланні, географія якого пролягла між Астраханню і Барнаулом. Завершилася історія цієї цікавої дружби, що тривала уривками навіть під час заслання та повної політичної ізоляції Раковського, сумно і трагічно. Обидва вони, К. (Х. Г.) Раковський та Л. Д. Троцький, пішли з життя насильно і страшно, майже одночасно: один у 1940-му, другій – у 1941 році.

Отже, проєкти балканської та радянської конфедерації створювались як елементи зовнішньополітичної стратегії альтернативних радикалізму центристських течій східноєвропейського марксизму. Погляд К. (Х. Г.) Раковського на проблему союзного будівництва в СРСР передбачав певну суб'єктність України у складі Радянського Союзу. В результаті виникала перспектива демократичного конфедерування політично самодостатніх суб'єктів, у яких (в умовах союзного будівництва) могла сформуватися самостійна культурна політика, складалися передумови для розвитку більш вільного економічного простору, знімалися митні обмеження, формувалася найбільш самостійна, хоча й залежна від схвалення центром, зовнішня політика; планувалася деяка децентралізація діяльності силових інститутів та структур. На Балканах реалізація подібного проєкту могла дозволити, хоча б частково, зняти напруженість македонського питання; в СРСР подібний проєкт відкривав шлях до більшої самостійності радянських республік за конституційної захищеності процесів субкультурної автономізації. Як зазначалося вище, Балканські війни та початок Першої світової війни поставили хрест на перспективах

реалізації балканської конфедерації, проте деякий час зберігалися ілюзії можливості більш вільного (принципово обмеженого рамками класової ідеології) радянського союзного будівництва. Найбільший розвиток подібне проєктування, принаймні у питанні про локальний розвиток суб'єктів національної автономії, отримало в Україні початку 1920-х років, де воно стало формальним продовженням національної політики Української Народної Республіки (УНР).

У цьому контексті слід повернутися до тези про нерозуміння національної специфіки в Україні, про що нібито ненароком говорив під час дискусії з національного питання К. (Х. Г.) Раковський. У колишньому республіканському партійному архіві, нині Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), зберігаються документи, в яких 1917 року активно порушується питання про російськомовні претензії деяких київських видань. Про це на одному із засідань Південного обласного комітету Бунду говорить М. Рафес – голова його київської організації, член Центральної Ради 1917 р., він же за сумісництвом державний контролер Генерального Секретаріату. Пізніше Л. Д. Троцький напише про М. Рафеса: «...перебував у Петлюри в «міністрах» мало не до 1920 року» (Materialy o revolyutsii…). Виникає питання, що ховається за цією відверто неприязною фразою Троцького, недостатнє політичне розуміння проблеми чи неприховуване небажання її розуміти?

Здається, що етнічному євреєю Троцькому так само підсвідомо не хотілося усвідомлювати своє генетичне єврейство та пов'язані з цим питання самовизначення, як болгарину Раковському (за сумісництвом інтернаціоналісту та балканському конфедералісту); поступово йому ставало зрозуміло, що ситуація з національним питанням в Україні вкрай непроста чи принаймні остаточно невизначена (Protokol sobraniya…). Саме тому від практично повного заперечення національної специфіки (опору цим поглядам Раковський спочатку знаходив у великих промислових центрах сходу України) він, як голова Раднаркому, поступово приходить до підтримки тези про необхідність визнання національної специфіки в багатонаціональній Україні (хоча б на рівні комітетів незаможних селян-«комнезамівців»). Таким чином, саме в національно-політичній рівновазі Раковський вбачав потенційний фундамент для подальшого соціально-політичного розвитку УСРР.

Натомість внутрішньопартійне будівництво до певної міри відображало погляди партії на характер державного будівництва в Україні. Так, в КП(б)У протягом 1919−1920 рр. в індивідуальному порядку вступали боротьбісти (ліві есери) та члени Комфарбанда (Єврейського комуністичного союзу) (Gusev 1994). Створення Єврейської секції, як національної секції КП(б)У, формувало умови для консервації автономістських тенденцій, нехай «червоного», та все ж єврейства всередині комуністичної партії. Такий процес не міг не турбувати партійних функціонерів, які несподівано угледіли в політичній освіті та перспективах політичної адаптації національною мовою загрозу централістським тенденціям у партії. Таким чином, українська радянська опозиція 1922−1923 рр., визначена Сталіним як опозиція «націоналів», корінням сягала політичної практики УНР і саме з досвіду Української Народної Республіки були привнесені в політичну практику УСРР основи територіальної єврейської автономії.

Сучасний канадсько-американський дослідник Г. Абрамсон звернув увагу на унікальну специфіку поєднання общинних завдань етнічного єврейства в Україні з пошуком вирішення національного питання у внутрішньополітичній програмі такої впливової єврейської соціал-демократичної партії, як Бунд – «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії» (Abramson 2017). Багатонаціональність і демократизм Української революції дали шанс автономістським сподіванням Бунда, які практично двадцять років генерувала, зміцнювала та розвивала соціал-демократична платформа «Серпневого блоку».

Точкою відліку для реального автономістського проектування стала праця «Соціал-демократія та національне питання» В. Медема, одного з теоретиків Бунду, в якій автор ще 1906 р. вказував на необхідність виборів до національних сеймів з їх подальшим об'єднанням у федеративний союз (Medem 1906, 53, 54). Паралельно з подібною політичною логікою, тобто з активізацією програми зі скликання національних сеймів, в Україні з 1917 р. так само почала формуватися інституційна вертикаль організаційної взаємодії

національних організацій. Цікаво, що зрештою виборча тактика в контексті діяльності конкретних єврейських громад в Україні реального політичного втілення не отримала. У той час як у рамках роботи Генерального Секретаріату, навпаки, виник самостійний Секретаріат у національних справах, до складу якого увійшли три віце-секретарства: у польських, великоросійських та єврейських справах (Protokol sobraniya…). Причому, як це було за десять років до того в Македонії, коли саме єврейська секція стала фундаментом для розвитку Соціалістичної федерації в Солуні, саме єврейське міністерство почало уособлювати собою квінтесенцію національної політики в Україні періоду УНР.

Автономістська програма Бунду передбачала таку тактику: «...вилучення з підпорядкування держави та органів місцевого та обласного самоврядування функцій, пов'язаних з питаннями культури (народна освіта та інш.) і передача їх нації в особі особливих установ, місцевих та центральних, що обираються всіма її членами на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування...» (Dubnov). Таким чином, в епоху УНР було проведено унікальний експеримент, який не мав світових аналогів й передбачав нейтралізацію внутрішніх проблем єврейської спільноти через реалізацію демократичного досвіду молодої Української республіки. Зі зрозумілих причин подібний досвід багато в чому мав декларативний характер, бо значною мірою був затьмарений погромним рухом, який здобув в Україні небачений розмах та особливе соціально-національне обґрунтування. Однак саме він став причиною гальмування нівелюючої національної політики в Радянській Україні на початковому етапі її політичного існування. Надалі, змушені виживати в умовах погромного хаосу, українські євреї, які не отримували очікуваної державної допомоги, почали масово приймати унітарну більшовицьку, а не автономістсько-центристську (конфедералістську) концепцію соціального розвитку. При цьому вони на генетичному рівні зберігали механізми історичної пам'яті та традиційної культурної ідентичності. Саме цей чинник зробив такими незручними єврейські секції для зорієнтованого на унітаризм радянського керівництва. Спочатку створені для нейтралізації етнічної самостійності єврейського населення, вони, натомість, почали продукувати принципи радянського єврейства, готового об'єднуватися за етнічною ознакою, але тепер уже на основі класового комуністичного підходу. На жаль, процес нівелювання національної компоненти відбувався настільки послідовно, що зрештою призвів до того, що вже не М. Рафес скаржився на знеособлення національного простору, а різні радянські партійні функціонери вказували на нього як на незручного куратора зайвого, на їхню думку, національного елемента (Pis'mo M. Rafesa…, list 105).

Остаточне знищення єврейських секцій і політичний контроль відповідних радянських органів, централізація радянської адміністративної системи, що все більш посилювалася, на довгі роки зробили забороненою тему культурно-національної ідентифікації українського єврейства. Проте практика єврейського автономізму, що формувалася протягом досить тривалого часу, дозволила зберегти фрагменти етнічної (єврейської) культурної спадщини, що існують сьогодні як сегмент унікальних колекцій у приватних зібраннях, державних музеях, архівах і бібліотеках України.

Отже, підбиваючи підсумок дослідженню, зазначимо: попри суттєві відмінності, проєкти балканської та радянської конфедерацій мали багато споріднених, близьких за своєю внутрішньою природою політичних рис. Обидва ці проєкти стали відображенням не лише зовнішньополітичних регіональних проблем, а й внутрішніх завдань партійного будівництва. Обидва вони вказували на процес формування внутрішньопартійної опозиції та наростання протиріч, пов'язаних з радикально-класовим і «примиренсько»-соціалістичним сприйняттям соціального розвитку на Балканах та в ранньому СРСР. Геополітично вони охоплювали величезні території та передбачали широке етнічне розмаїття, яке досягається на основі загальнодемократичної платформи. При цьому автори подібних проєктів були переконані в тому, що за демократичним етапом державного зближення не може прийти етап соціалістичного конфедерування, в основу якого має бути покладено принцип соціалістичного інтернаціоналізму.

Водночас лівоцентристські автори конфедералістських проєктів робили ставку на їхню поступальну практичну реалізацію. На Балканах, з урахуванням політичної ситуації, проєкт був розрахований на реалізацію ширшої демократичної коаліції і, відповідно, не передбачав націоналізації власності. Прикладом такої стратегії для Балкан повинна була

стати міжпарламентська демократична ліга лівих депутатів турецького меджлісу і парламентів балканських країн. У масштабах радянської конфедерації так само мислилося об'єднання соціалістичних країн-суб'єктів, внутрішній простір яких міг бути ускладненим за рахунок реалізації автономістських ініціатив (у сфері культури, можливо, частково освіти та охорони здоров'я), але при цьому їхня загальна стратегія мала співвідноситися з єдиним центром координації і політичною програмою РКП (б).

Таким чином, можливість реалізації автономістських проєктів в умовах конфедерування великих субтериторіальних утворень робила їх максимально привабливими для вирішення наболілих національних проблем, подібних до македонського питання на Балканах і єврейського питання в пізній Російській імперії та ранньому СРСР. В обох випадках проблема єврейської самоідентифікації відігравала ключову роль у розвитку конфедеративного проєктування, вказуючи на перспективність для єврейського населення Солуні македонської автономії та на можливість самостійної політичної організації російського, українського та білоруського єврейства в контексті автономістської стратегії Серпневого блоку в цілому та Загального єврейського робітничого союзу, зокрема. Проте, незважаючи на загальну привабливість балканського та радянського проєктів, перспектива їхньої реалізації спочатку викликала більше запитань, ніж відповідей. У той час, як та сама платформа єврейської культурно-національної автономії, реалізована в умовах політичної практики УНР, на деякий час дала єврейському населенню України ілюзію політичної значущості та перспективи політичної самоорганізації.

Вражаючим чином коло замкнулося. Вирішення єврейського питання, про яке стільки писали в рамках концепції австромарксизму О. Бауер та К. Реннер, розглядалося як можливе для балканських євреїв та євреїв Російської імперії лише у політичній перспективі конфедерації. Однак сама концепція конфедерації виявилася ілюзорною і на зародковому, локальному рівні змогла реалізуватися лише в умовах Української революції або на рівні більшовицької інтерпретації єврейського питання, в контексті загальної ідеології лівої опозиції та максимально кастрованих культурно-політичних національних секцій РКП (б). Таким чином, Українська революція не призвела до вирішення єврейського питання, а в деяких випадках навіть підштовхнула українське єврейство у бік політичного визнання більшовизму. У свою чергу, єврейські секції також проіснували недовго, залишившись лише сегментом історичної пам'яті в контексті класово-інтернаціоналістської ідеології СРСР.

Македонське питання так само не досягло необхідного рівня реалізації. Перша світова війна спровокувала активізацію грецького впливу в регіоні, внаслідок чого Солунь втратила статус «Балканського Єрусалима». Євреїв почали поступово виселяти з центру міста. Звичний їм уклад почав руйнуватися і потроху втрачати ту унікальну внутрішню відокремленість, яка колись була характерна для існування євреїв у величезній мультикультурній Османській імперії.

Перша світова війна та подальший розпад імперій, які здавалися непорушними, виникнення на їхніх руїнах молодих, незалежних держав, які прагнули відновлення національної ідентичності, унікальний національно-політичний досвід УНР і державоутворюючі пошуки перших років існування СРСР – все це був шлях до співвіднесення національного та державно-централістського у світовій геополітиці першої чверті XX століття. Сьогодні, коли політична та економічна криза охоплює весь світ, а інституційні державні системи не витримують перевірку часом, лівоцентристський досвід державного будівництва, у контексті розвитку багатонаціональних держав, може виявитися затребуваним. Вирішення наболілих національних питань може бути пов'язане з вивченням досвіду конфедерування та автономізації початку XX століття з урахуванням характерної для цього періоду боротьби за найдрібніші нюанси етнічних прав і свобод. Це складний шлях між Сциллою націоналістичних перекосів і Харибдою глобалізації або шовінізму. І шлях цей може бути пройдений лише за умови максимальної виваженості, толерантності та гуманізму. А якщо ні, то всі декларації принципів сучасного вільного етнокультурного розвитку можуть виявитися не більше ніж прикриттям політики обмеження національних інтересів, без обов'язкового всебічного вивчення правового статусу етнічних меншин у багатонаціональних країнах, тобто без збереження їхньої політичної, економічної та культурної самобутності.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Abramson, H. 2017. Molytva za vladu. Ukrayintsi ta yevreyi v revolyutsiynu dobu (1917−1920) [Prayer for Power. The Ukrainians and the Hebrews in the Revolutionary Era (1917-1920)]. Kyyiv, Dukh i litera, 320 s. (In Ukrainian).

Абрамсон, Г. 2017. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917−1920). Київ, Дух і літера, 320 с.

Aganson, O. I. Balkany nakanune Pervoy mirovoy voyny: naputi k novomu balansu sil [The Balkans on the Eve of the First World War: on the Way to a New Balance of Power]. URL: http://www.viaevrasia.com/documents/Aganson_novaya_i_noveishaya_istoriya%20(1).pdf (Date of the application 23.01.2023). (In Russian).

Агансон, О. И. Балканы накануне Первой мировой войны: на пути к новому балансу сил. URL: http://www.viaevrasia.com/documents/Aganson_novaya_i_noveishaya_istoriya%20(1).pdf (Дата звернення 23.01.2023).

Andreyeva, I. S., Gulyga, A. V. 2003. Traktat o Vechnom mire [Treatise on Eternal Peace]. Sankt-Peterburg, Aliteyya, 398 s. (In Russian).

Андреева, И. С., Гулыга, А. В. 2003. Трактат о Вечном мире. Санкт-Петербург, Алитейя, 398 с.

Avramov, R. 1911. Tesnite sotsialisti i balkanskata konfederatsiya [The Narrow Socialists and the Balkan Confederation]. *Napred*, 6 noemvri. (In Bulgarian).

Аврамов, Р. 1911. Тесните социалисти и балканската конфедерация. *Напред,* 6 ноември.

Babkina, E., Mikhaleva, T., Rodich, M., Shishkareva, T., Loysha, D. 2017. Evropeyskoye pravo [European Law]. Moskva, Litres, 460 s. (In Russian).

Бабкина, Е., Михалева, Т., Родич, М., Шишкарева, Т., Лойша, Д. 2017. Европейское право. Москва, Litres, 460 с.

Bakunin, M. 2017. Rechi na kongressakh Ligi Mira i Svobody [Speeches at the Congresses of the League of Peace and Freedom]. Moskva, Litres, 58 s. (In Russian).

Бакунин, М. 2017. Речи на конгрессах Лиги Мира и Свободы. Москва, Litres, 58 с.

Bauer, O. 2004. Natsional'ne pytannya [National Issue]. Kyyiv, Osnovni tsinnosti, 116 s. (In Ukrainian).

Бауер, О. 2004. Національне питання. Київ, Основні цінності, 116 с.

Bezarov, O. T. 2010. Yevreys'ke pytannya v Rosiys'kiy imperiyi u 1881−1894 rokakh: evolyutsiya derzhavnoyi polityky [The Jewish Question in the Russian Empire in 1881-1894: Evolution of State Policy]. Chernivtsi, Nashi knyhy, 319 s. (In Ukrainian).

Безаров, О. Т. 2010. Єврейське питання в Російській імперії у 1881−1894 роках: еволюція державної політики. Чернівці, Наші книги, 319 с.

Bezarov, A. T. Pobedonostsev i evreyskiy vopros [Pobedonostsev and the Jewish Question]. URL: http://sefercenter.org/upload/VariousConfProceedings%20-%202008%20Part1.pdf (Date of the application 23.01.2023). (In Russian).

Безаров, А. Т. Победоносцев и еврейский вопрос. URL: http://sefercenter.org/upload/VariousConfProceedings%20-%202008%20Part1.pdf (Дата звернення 23.01.2023).

Blagoev, D. 1960. Balkanskiyat vapros i sotsialdemokratiyata [The Balkan Question and Social Democracy]. *Sachineniya*. Sofia, Izd-vo na BKP, vol. 13, s. 494−499. (In Bulgarian).

Благоев, Д. 1960. Балканският въпрос и социалдемокрацията. *Съчинения*. София, Изд-во на БКП, т. 13, с. 494−499.

Brauntal Julius. 1967. History of the International 1864-1914. New York, Washington, Thomas Nelson and Sons, Ltd, vol. 1, 393 p.

Bukhbinder, N. A. 1925. Istoriya evreyskogo rabochego dvizheniya v Rossii: po neizdannym arkhivnym materialam [History of the Jewish Labor Movement in Russia: According to Unpublished Archive Materials]. Leningrad, Akadem. izd-vo, 387 s. (In Russian).

Бухбиндер, Н. А. 1925. История еврейского рабочего движения в России: по неизданным архивным материалам. Ленинград, Академ. изд-во, 387 с.

Cameron, F. 2004. The Future of Europe: Integration and Enlargement. London and New York, Psychology Press, 186 p.

Chernyavskiy, G. 2010. Lev Trotskiy [Leon Trotsky]. Moskva, Molodaya gvardiya, 665 s. (In Russian).

Чернявский, Г. 2010. Лев Троцкий. Москва: Молодая гвардия, 665 с.

Damyanova, Zh. 1988. Balgarskata sotsialdemokratsiya i Vtoriyat internatsional. Anotirana bibliografiya na dokumeti v chuzhdestranni arhivi i biblioteki. (1908−1912) [Bulgarian Social Democracy and the Second International. Annotated Bibliography of Documents in Foreign Archives and Libraries (1908-1912).]. *Izvestiya na Instituta po istoriya na BKP*. Sofia, vol. 59, s. 236−270. (In Bulgarian).

Дамянова, Ж. 1988. Българската социалдемокрация и Вторият интернационал. Анотирана библиография на документи в чуждестранни архиви и библиотеки (1908–1912). *Известия на Института по история на БКП*. София, т. 59, с. 236−270.

Damyanova, Zh. 1989. Krastyo Rakovski – zhivot i deynost [Krastyo Rakovski – Life and Activity]. *Izvestiya na Instituta po istoriya na BKP.* Sofia, t. 64, s. 118−144. (In Bulgarian).
Дамянова, Ж. 1989. Кръстьо Раковски – живот и дейност. *Известия на Института по история на БКП.* София, т. 64, с. 118−144.
Deliradev, P. 1909. Balkanskata konfederatsiya [The Balkan Confederation]. T. Pazardzhik, Pechat. «Targovska» na G. Barlieva, 48 s. (In Bulgarian).
Делирадев, П. 1909. Балканската конфедерация. Т. Пазарджикъ, Печат. «Търговска» на Г. Бърлиевъ. 48 с.
Deliradev, P. 2007. Osashtestvima li e avtonomnata ideya? [Is the Autonomous Idea Feasible?]. *Vatreshnata makedono-odrinska revolyutsionna organizatsiya (1893−1919). Dokumenti na tsentralnite rakovodni organi (ustavi, pravilnitsi, memoari, deklaratsii, rezolyutsii, pisma)*. Sofia, Darzhavna agentsiya «Arhivi», v. 1, ch. 2, s. 778−781. (In Bulgarian).
Делирадев, П. 2007. Осъществима ли е автономната идея? *Вътрешната македоно-одринска революционна организация (1893−1919). Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, резолюции, писма)*. София, Държавна агенция „Архиви“, т. 1, ч. 2, с. 778−781.
Dubnov, S. 1923. Evrei v Rossii i Zapadnoy Evrope v epokhu antisemitskoy reaktsii [Jews in Russia and Western Europe in the Age of Anti-Semitic Reaction]. Moskva, Petrograd, izd. L. D. Frenkel', 377 s. (In Russian).
Дубнов С. 1923. Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции. Москва, Петроград, изд. Л. Д. Френкель, 377 с.
Dubnov, S. Evrei. Noveyshaya evolyutsiya evreyskoy natsional'noy idei [Jews. The Latest Evolution of the Jewish National Idea]. URL: https://nsarchive.gwu.edu/document/26625-16-semen-dubnov-evrei-noveyshaya-evolyuciya-evreyskoy-nacio (Date of the application 23.01.2023). (In Russian).
Дубнов, С. Евреи. Новейшая эволюция еврейской национальной идеи. URL: https://nsarchive.gwu.edu/document/26625-16-semen-dubnov-evrei-noveyshaya-evolyuciya-evreyskoy-nacio (Дата звернення 23.01.2023).
Dvenadtsatyy syezd RKP (b). Stenograficheskiy otchet [Twelfth Congress of the RCP(b). Verbatim Report]. 1968. Moskva, Politizdat, 921 s. (In Russian).
Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. 1968. Москва, Политиздат, 921 с.
Evrei i russkaya revolyutsiya: materialy i issledovaniya [Jews and the Russian Revolution: Materials and Research]. 1999 / red.-sost. O. V. Budnitskiy. Moskva, IYerusalim, «Gesharim», 480 s. (In Russian).
Евреи и русская революция: материалы и исследования. 1999 / ред.-сост. О. В. Будницкий. Москва, Иерусалим, «Гешарим», 480 с.
Geshov, I. E. Balkanskiy soyuz [Balkan Union]. URL: http://militera.lib.ru/memo/other/geshov_ie/index.html (Date of the application 23.01.2023). (In Russian).
Гешов, И. Е. Балканский союз. URL: http://militera.lib.ru/memo/other/geshov_ie/index.html (Дата звернення 23.01.2023).
Gusev, V. I. 1994. Bund, Komfarband, evsektsiya KP(b)U: stranitsy politcheskoy biografii, 1917–1921 [Bund, Komfarband, Eusection of the CP(b)U: Pages of Political Biography, 1917-1921]. B. m., Obshchestvo "Evreĭskoe nasledie", 20 s. (In Russian).
Гусев, В. И. 1994. Бунд, Комфарбанд, евсекция КП(б)У: страницы политческой биографии, 1917–1921. Б. м., Obshchestvo "Evreĭskoe nasledie", 20 с.
Gusev, A.V. 2020. Lev Trotskiy – teoretik evropeyskoy integratsii. Rossiya i Evropa: dalekiye i blizkiye [Lev Trotsky is a Theoretician of European Integration]. Moskva, Kuchkovo pole, s. 173−188. (In Russian).
Гусев, А. В. 2020. Лев Троцкий – теоретик европейской интеграции. *Россия и Европа: далекие и близкие*. Москва, Кучково поле, с. 173–188.
Gyugo, V. Rech' na kongresse mira v Parizhe (1849) [Speech at the Peace Congress in Paris (1849)]. URL: http://antimilitary.narod.ru/antology/hugo/hugo_1849_kongress.htm (Date of the application 23.01.2023). (In Russian).
Гюго, В. Речь на конгрессе мира в Париже (1849). URL: http://antimilitary.narod.ru/antology/hugo/hugo_1849_kongress.htm (Дата звернення 23.01.2023).
Haupt, G. 1986. Aspects of International Socialism 1871-1914. London, New York, Cambridge University Press, 181 p.
Hristakudis, A. 1998−1999. Avram Benaroya (1887−1979) – zhivot i deynost [Avram Benaroya (1887-1979) – Life and Activity]. *Godishnik Almanah za istoriyata na evreite v Balgariya*, vol. XXX, Sofia, s. 241−247. (In Bulgarian).
Христакудис, А. 1998–1999. Аврам Бенароя (1887−1979) – живот и дейност. *Годишник Алманах за историята на евреите в България*, т. XXX. София, с. 241−247.
Husev, V. I. 1992. Tsentral'na Rada i Bund (lystopad 1917–kviten' 1918 rr.) [The Central Council and the Bund (November 1917-April 1918)]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, № 11, s. 24−34. (In Ukrainian).

Гусев, В. І. 1992. Центральна Рада і Бунд (листопад 1917–квітень 1918 рр.). *Український історичний журнал*, № 11, с. 24−34.

Husyev, V. Bund v suspil'no-politychnomu zhytti Ukrayiny (kin. XIX st. – 1921 r.). *Ukrayins'ka spilka*. URL: https://www.national.org.ua/library/bund.html (Date of the application 10.07.2019). (In Ukrainian).

Гусєв, В. Бунд в суспільно-політичному житті України (кін. XIX ст. – 1921 р.). *Українська спілка*. URL: https://www.national.org.ua/library/bund.html (Дата звернення 10.07.2019).

Istoriya na Osmanskata imperiya [History of the Ottoman Empire] (Pol Dyumon. Razdeli 12 i 14). 2014. Sofia. URL: https://electronic-library.org/books/Book_0046.html (Date of the application 23.01.2023). (In Bulgarian).

История на Османската империя (Пол Дюмон. Раздели 12 и 14). 2014. София. URL: https://electronic-library.org/books/Book_0046.html (Дата звернення 23.01.2023).

Jews, Turks and Ottomans: A Shared History, Fifteenth Through the Twentieth Century. 2002. Seracuse, New York, Seracuse university press, 428 p.

Kautskiy, K. 1906. Evreyskiye pogromy i evreyskiy vopros [Jewish Pogroms and the Jewish Question]. Sankt-Peterburg, Izdaniye E. M. Alekseyevoy, 16 s. (In Bulgarian).

Каутский, К. 1906. Еврейские погромы и еврейский вопрос. Санкт-Петербург, Издание Е. М. Алексеевой, 16 с.

Kautskiy, K. 1917. Natsional'noye gosudarstvo i soyuz gosudarstv [National State and Union of States]. Moskva, Izd-vo I. Efimov, N. Zheludkov i K, 94 s. (In Russian).

Каутский, К. 1917. Национальное государство и союз государств. Москва, Изд-во И. Ефимов, Н. Желудков и К, 94 с.

Kazakov, E. 1998-1999. Spasyavaneto na evreite v Balgariya i natsionalniyat vapros (geopoliticheska interpretatsiya) [The Rescue of the Jews in Bulgaria and the National Question (Geopolitical Interpretation).]. *Godishnik Almanah za istoriyata na evreite v Balgariya*. Sofia, Shalom, vol. 30, s. 103−114. (In Bulgarian).

Казаков, Е. 1998−1999. Спасяването на евреите в България и националният въпрос (геополитическа интерпретация). *Годишник Алманах за историята на евреите в България,* София, Шалом, т. 30, с. 103−114.

Kniga pogromov. Pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropeyskoy chasti Rossii v period Grazhdanskoy voyny. 1918−1922 gg.: Sbornik dokumentov [Book of Pogroms. Pogroms in Ukraine, Belarus and the European Part of Russia during the Civil War. 1918−1922: Collection of Documents]. 2007 / otv. red. L. B. Milyakova. Moskva, ROSSPEN, 1032 s. (In Russian).

Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918−1922 гг.: Сборник документов. 2007 / отв. ред. Л. Б. Милякова. Москва, РОССПЭН, 1032 с.

Koen, D. 1969. Balgarskite evrei po vremya na osvobozhdenieto ot turskoto vladichestvo (demografski svedeniya) [Bulgarian Jews at the Time of Liberation from Turkish Dominion (Demographic Information)]. *Godishnik na Obshtestvenata kulturno-prosvetna organizatsiya na evreite v NRB*, god. 4, Sofia, s. 169−185. (In Bulgarian).

Коен, Д. 1969. Българските евреи по време на освобождението от турското владичество (демографски сведения). *Годишник на Обществената културно-просветна организация на евреите в НРБ*, год. 4. София, с. 169−185.

Lazorovych, M.V. «Deklaratsiya prav natsiyi»: zakon pro natsional'no-personal'nuavtonomiyu v konteksti ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv ["Declaration of the Rights of the Nation": the Law on National-personal Autonomy in the Context of the Ukrainian Revolution of 1917-1921]. URL: https://www.libr.dp.ua/text/grani_2012_9_26.pdf (Date of the application 23.01.2023). (In Ukrainian).

Лазорович, М. В. «Декларація прав нації»: закон про національно-персональну автономію в контексті української революції 1917−1921 років. URL: https://www.libr.dp.ua/text/grani_2012_9_26.pdf (Дата звернення 23.01.2023).

Lenin, V. I. 1970. K voprosu o natsional'nostyakh ili ob «avtonomizatsii» [To the Question of Nationalities or "Autonomization"]. *Polnoye sobraniye sochineniy*. Moskva, Gospolitizdat, vol. 45, s. 356−562. (In Russian).

Ленин В. И. 1970. К вопросу о национальностях или об «автономизации». *Полное собрание сочинений*. Москва, Госполитиздат, т. 45, с. 356−562.

Marinova, M. 1975. Balgarskite marksisti v zashtita na natsionalnata nezavisimost (1900−1912) [Bulgarian Marxists in Defense of National Independence (1900-1912)]. Sofia, Partizdat, 146 s. (In Bulgarian).

Маринова, М. 1975. Българските марксисти в защита на националната независимост (1900−1912). София, Партиздат, 146 с.

Martov, L. 1918. Natsionalizm i sotsializm (ideologiya «samozashchity») [Nationalism and Socialism (the Ideology of "Self-Defense")]. Peterburg, Tip. «Sel'skogo Vestnika», 80 s. (In Russian).

Мартов, Л. 1918. Национализм и социализм (идеология «самозащиты»). Петербург, Тип. «Сельского Вестника», 80 с.

Martov, Yu. O. Pis'ma i dokumenty (1917−1922) [Letters and Documents (1917-1922)] / sostavitel' Yu. G. Fel'shtinskiy, vstup. stat'ya Yu. G. Fel'shtinskiy, G. I. Chernyavskiy. URL: Lib. misto. Kiev. Ua/HISTORY/FELSHTINSKY/martov.txt (Date of the application 23.01.2023). (In Russian).
Мартов, Ю. О. Письма и документы (1917-1922) / составитель Ю. Г. Фельштинский, вступ. статья Ю. Г. Фельштинский, Г. И. Чернявский. URL: Lib.misto. kiev. Ua/HISTORY/FELSHTINSKY/martov.txt (Дата звернення 23.01.2023).

Materialy o revolyutsii (sbornik) [Materials about the Revolution (Collection)]. URL: https://centrasia.org/person2.php?st=1097399064 (Date of the application 23.01.2023). (In Russian).
Материалы о революции (сборник). URL: https://centrasia.org/person2.php?st=1097399064 (Дата звернення 23.01.2023).

Medem, V. 1906. Sotsial-demokratiya i natsional'nyy vopros [Social Democracy and the National Question]. Sankt-Peterburg, Tipografiya Busselya, 64 s. (In Russian).
Медем, В. 1906. Социал-демократия и национальный вопрос. Санкт-Петербург, Типография Бусселя, 64 с.

Mirovoy krizis 1914–1920 godov i sud'ba vostochnoyevropeyskogo evreystva [The World Crisis of 1914-1920 and the Fate of Eastern European Jewry]. 2005. / Ed. O. V. Budnitskiy. Moskva, ROSSPEN, 448 s. (In Russian).
Мировой кризис 1914−1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства. 2005. / отв. ред. О. В. Будницкий. Москва, РОССПЭН, 448 с.

Okan, H. 1960. Usloviya, poyava i razvitie na rabotnicheskoto i sotsialisticheskoto dvizhenie v Turtsiya [Conditions, Emergence and Development of the Labor and Socialist Movement in Turkey]. *Istoricheski pregled*, vol. XVI, broy 4, s. 92−105. (In Bulgarian).
Окан, Х. 1960. Условия, поява и развитие на работническото и социалистическото движение в Турция. *Исторически преглед*, т. XVI, брой 4, с. 92−105.

Otkas ot knigata na Avraam Benaroya otnosno sazdavaneto na Sotsialisticheskata rabotnicheska federatsiya v Solun prez 1909 g. [Excerpt from Avraham Benaroya's Book on the Establishment of the Socialist Workers' Federation in Thessaloniki in 1909]. URL: https://www.solunbg.org/bg/razkajete/drugi/119-otkasi-kniga-avram-benaroya-sazdavane-na-rabotnicheska-federacia.html (Date of the application 23.01.2023). (In Bulgarian).
Откъс от книгата на Авраам Бенароя относно създаването на Социалистическата работническа федерация в Солун през 1909 г. URL: https://www.solunbg.org/bg/razkajete/drugi/119-otkasi-kniga-avram-benaroya-sazdavane-na-rabotnicheska-federacia.html (Дата звернення 23.01.2023).

Ot natsional'nykh gosudarstv k edinoy Evrope: problemy evropeyskoy integratsii v XIX−XXI vv. [From National States to a United Europe: Problems of European Integration in the 19th-21st Centuries.]. 2016. Moskva, RKhGA, 620 s. (Date of the application 23.01.2023).
От национальных государств к единой Европе: проблемы европейской интеграции в XIX−XXI вв. 2016. Москва, РХГА, 620 с.

Paradigma tsiklichnosti mirovoy politiki [The Paradigm of Cyclical of World Politics]. URL: https://nicbar.ru/politology/study/61-metodologicheskie-problemy-issledovaniya-sovremennykh-mezhdunarodnykh-otnoshenij/622-tema-2-paradigma-tsiklichnosti-mirovoj-politiki (Date of the application 23.01.2023). (In Russian).
Парадигма цикличности мировой политики. URL: https://nicbar.ru/politology/study/61-metodologicheskie-problemy-issledovaniya-sovremennykh-mezhdunarodnykh-otnoshenij/622-tema-2-paradigma-tsiklichnosti-mirovoj-politiki (Дата звернення 23.01.2023).

Parvanov, A. 1993. Makedonskiyat vapros ot Osvobozhdenieto 1878 g. do Balkanskata voyna 1912 [Macedonian Question from Liberationto 1878 to the Balkansk War of 1912]. *Izsledovaniya po makedonskiya vapros*. Sofia, s. 357−421. (In Bulgarian).
Първанов, А. 1993. Македонският въпрос от Освобождението 1878 г. до Балканската война 1912. *Изследвания по македонския въпрос*. София, с. 357−421.

Parvanov, G. 1997. Balgarskata sotsialdemokratsiya i makedonskiyat vapros (Ot kraya na XIX vek do 1918 godina) [Bulgarian Social Democracy and the Macedonian Question (From the End of the 19th Century to 1918).]. Sofia, Grafimaks OOD, 248 s. (In Bulgarian).
Първанов, Г. 1997. Българската социалдемокрация и македонският въпрос (От края на XIX век до 1918 година). София, „Графимакс" ООД. 248 с.

Parvanov, G., Rusanov, V. 1984. Dokument na V. Glavinov za rannoto sotsialisticheskо dvizhenie v Evropeyska Turtsiya [Document by V. Glavinov on the Early Socialist Movement in European Turkey]. *Izvestiya na Instituta po istoriya na BKP*, vol. 51, s. 444−458. (In Bulgarian).
Първанов, Г., Русанов, В. 1984. Документ на В. Главинов за ранното социалистическо движение в Европейска Турция. *Известия на Института по история на БКП*, т. 51, с. 444−458.

Pinkas, K. 1981. Reformistskata sotsialdemokratsiya v Balgariya: Ideologiya, politika, organizatsiya 1903−1917 [Reformist Social Democracy in Bulgaria: Ideology, Politics, Organization 1903-1917]. Sofia, Partizdat, 271 s. (In Bulgarian).

Пинкас, К. 1981. Реформистската социалдемокрация в България: Идеология, политика, организация 1903–1917. София, Партиздат. 271 с.

Pis'mo M. Rafesa ot 10 maya 1919 goda predsedatelyu Kiyevskogo otdela Vseukrainskoy chrezvychaynoy komissii [Letter of M. Rafes Dated May 10, 1919 to the Chairman of the Kyiv Department of the All-Ukrainian Emergency Commission]. *Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob"yednan' Ukrayiny [TsDAHO]*, f. 41, op. 1, spr. 34, ark. 1−107. (In Russian).

Письмо М. Рафеса от 10 мая 1919 года председателю Киевского отдела Всеукраинской чрезвычайной комиссии. *Центральний державний архів громадських об'єднань України [ЦДАГО],* ф. 41, оп. 1, спр. 34, арк. 1–107.

Protokol sobraniya Kiyevskoy organizatsii Bunda [Minutes of the Meeting of the Kyiv Organization of the Bund]. TsDAHO, f. 41, op. 1, spr. 7, 11 ark. (In Russian).

Протокол собрания Киевской организации Бунда. *ЦДАГО*, ф. 41, оп. 1, спр. 7, 11 арк.

Rakovski, K. 1911a. Nasheto stanovishte. Balkanskiya sayuz i chlen 17 [Our Opinion. The Balkan Union and Article 17]. *Napred*, 24 yuni. (In Bulgarian).

Раковски К. 1911а. Нашето становище. Балканския съюз и член 17. *Напред*, 24 юни.

Rakovski, K. 1911b. Makedoniyata i Turtsiya. *Napred*, 4 okomvri. (In Bulgarian).

Раковски, К. 1911б. Македонията и Турция. *Напред*, 4 окомври.

Rakovski, K. 1911v. Okolo izlozhenieto na tesnite [Around the Exhibition of the Narrows]. *Napred*, 23 oktomvri. (In Bulgarian).

Раковски, К. 1911в. Около изложението на тесните. *Напред*, 23 октомври.

Rakovskiy, Kh. G. 1923. Soyuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik: Novyy etap v soyuznom sovetskom stroitel'stve [Soyuz Soviet Socialist Republics: A New Stage in Soviet Union Construction]. Khar'kov, 37 s. (In Russian).

Раковский, Х. Г. 1923. Союз Советских Социалистических Республик. Новый этап в союзном советском строительстве. Харьков, 37 с.

Rafes, M. 1923. Ocherki po istorii Bunda [Essays on the History of the Bund]. Moskva, Moskovskiy rabochiy, 453 s. (In Russian).

Рафес, М. 1923. Очерки по истории Бунда. Москва, Московский рабочий, 453 с.

Renner, K. (Sinoptikus) 1906. Gosudarstvo i natsiya. Issledovaniye s gosudarstvenno-pravovoy tochki zreniya vozmozhnykh printsipov razresheniya natsional'nogo voprosa (K natsional'nomu voprosu v Avstrii) [State and Nation. Research from the State-Legal Point of View of Possible Principles for Resolving the National Question (On the National Question in Austria)]. Sankt-Peterburg, Iskra; Tipografiya Busselya, 62 s. (In Russian).

Реннер, К. (Синоптикус). 1906. Государство и нация. Исследование с государственно-правовой точки зрения возможных принципов разрешения национального вопроса (К национальному вопросу в Австрии). Санкт-Петербург, Искра; Типография Бусселя, 62 с.

Stalin, I.V. 1947. Otvet na vystupleniya na IV soveshchanii TsK RKP (b) s otvetvlennymi rabotnikami natsional'nykh respublik i oblastey [Response to Speeches at the IV Meeting of the Central Committee of the RCP (b) with Branch Workers of the National Republics and Regions]. *Sochineniya*, vol. 5. Moskva, OGIZ; Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury, s. 340−341. (In Russian).

Сталин, И. В. 1947. Ответ на выступления на IV совещании ЦК РКП (б) с ответвленными работниками национальных республик и областей. *Сочинения*, т. 5. Москва, ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, с. 340−341.

Stanchev, M. 2004. D-ra Krastyo Rakovski – darzhavnik, politik, diplomat [Dr. Krastyo Rakovski – Statesman, Politician, Diplomat]. Sofia, Marin Drinov, 314 s. (In Bulgarian).

Станчев, М. 2004. Д-ръ Кръстьо Раковски – държавник, политик, дипломат. София, Марин Дринов. 314 с.

Stanchev, M., Chernyavskiy, G. 2008. L. D. Trotskiy, Bolgariya i bolgary [L. D Trotsky, Bulgaria and the Bulgarians]. Sofia, Akademicheskoye izdatel'stvo im. prof. Marina Drinova, 354 s. (In Russian).

Станчев, М., Чернявский, Г. 2008. Л. Д. Троцкий, Болгария и болгары. София, Академическое издательство им. проф. Марина Дринова, 354 с.

Tortika, M. V. 2020. Razvitiye kontseptsii evreyskogo avtonomizma v usloviyakh Ukrainskoy revolyutsii i politicheskikh realiy USSR. *Skhidnyy svit*, № 2, s. 75−100. (In Russian).

Тортика, М. В. 2020. Развитие концепции еврейского автономизма в условиях Украинской революции и политических реалий УССР. *Східний світ*, № 2, с. 75−100.

Trotskiy, N. 1915. Parvus i bolgarskiye sotsialisty [Parvus and Bulgarian Socialists]. *Nashe slovo*, 14 fevralya. (In Russian).

Троцкий, Н. 1915. Парвус и болгарские социалисты. *Наше слово*, 14 февраля.

Trotskiy, L. D. 1926. Pered istoricheskim rubezhom. Balkany i Balkanskaya voyna [Before a Historical Border. The Balkans and the Balkan War]. *Sochineniya*. Moskva, Leningrad, Gosizdat, vol. 6, 503 s. (In Russian).

Троцкий, Л. Д. 1926. Перед историческим рубежом. Балканы и Балканская война. *Сочинения*. Москва, Ленинград, Госиздат, т. 6, 503 с.

Trotskiy, L. Razoruzheniye i Soyedinennyye Shtaty Evropy [Disarmament and the United States of Europe]. URL: https://www.marxists.org/russkij/trotsky/works/trotm256.html (Date of the application 23.01.2023). (In Russian).
Троцкий, Л. Разоружение и Соединенные Штаты Европы. URL: https://www.marxists.org/russkij/trotsky/works/trotm256.html (Дата звернення 23.01.2023).
Trotskiy, L. D. Balkanskiye pis'ma. Tetradi so stat'yami [Balkan Letters. Notebooks with Articles]. *Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsial'no-politicheskoy istorii*, f. 325, op. 1, ed. khr. 17. (In Russian).
Троцкий, Л. Д. Балканские письма. Тетради со статьями. *Российский государственный архив социально-политической истории*, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 17.
Tyutyukin, S. V. 2005a. Rossiya XIX – nachala XX vv. i vyzovy vremeni [Russia 19th-Early 20th Centuries]. *Desyat' let v zhurnale «Otechestvennaya istoriya»*. Moskva, Sobraniye, s. 197–240. (In Russian).
Тютюкин, С. В. 2005а. Россия XIX–начала XX вв. и вызовы времени. *Десять лет в журнале «Отечественная история»*. Москва, Собрание, с. 197–240.
Tyutyukin, S. V. 2005b. Trudnyye dorogi rossiyskoy modernizatsii [Hard Roads of Russian Modernization]. *Desyat' let v zhurnale «Otechestvennaya istoriya»*. Moskva, Sobraniye, s. 248–255. (In Russian).
Тютюкин, С. В. 2005б. Трудные дороги российской модернизации. *Десять лет в журнале «Отечественная история»*. Москва, Собрание, с. 248–255.
Urilov, I. Kh. 1997. Yu. O. Martov politik i istorik [Yu. O. Martov Politician and Historian]. Moskva, Nauka, 455 s. (In Russian).
Урилов, И. Х. 1997. Ю. О. Мартов политик и историк. Москва, Наука, 455 с.
Vasilev, G. 1991. Belezhki na denya [Notes of the Day] / Sastavitel Tsocho Bilyarski. Sofia, Universitetsko izdatelstvo «Sv. Kliment Ohridski», 201 s. (In Bulgarian).
Василев, Г. 1991. Бележки на деня / Съставител Цочо Билярски. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. 201 с.
Vasilev, G. 1910. Vpechatleniya ot Makedoniya [Impressions from Macedonia]. *Savremenna misal*, № 7, s. 547–550. (In Bulgarian).
Василев, Г. 1910. Впечатления от Македония. *Съвременна мисъл*, № 7, с. 547–550.
Vidnyans'kyy, S. V., Martynov, A. Yu. 2010. Ob'yednana Yevropa: vidmriyi do real'nosti. Istorychni narysy pro bat'kiv-zasnovnykiv Yevropeys'koho Soyuzu [United Europe: from Dreams to Reality. Historical Essays on the Founding Fathers of the European Union]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, № 1, s. 223–229. (In Ukrainian).
Віднянський, С. В., Мартинов, А. Ю. 2010. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. *Український історичний журнал*, № 1, с. 223–229.
Vlahov, D. Borbite na makedonskiya narod za osvobozhdenie [The Struggles of the Macedonian People for Liberation]. URL: http://macedonia-history.blogspot.com/2006/10/blog-post_116172688518481250.html (Date of the application 23.01.2023). (In Bulgarian).
Влахов, Д. Борбите на македонския народ за освобождение. URL: http://macedonia-history.blogspot.com/2006/10/blog-post_116172688518481250.html (Дата звернення 23.01.2023).
Volobuyev, O. V. 1998. Iyun' 1907 – iyul' 1914 g. Men'sheviki v poiskakh novoy partiynoy modeli. *Men'sheviki i men'shevizm* [June 1907 - July 1914. Mensheviks in Search of a New Party Model]. Sb. st. Moskva, s. 24–43. (In Russian).
Волобуев, О. В. 1998. Июнь 1907–июль 1914 г. Меньшевики в поисках новой партийной модели. *Меньшевики и меньшевизм. Сб. ст.* Москва, с. 24–43.
Yotov, Y. 1969. Tsentrizmat v balgarskoto sotsialistichesko dvizhenie 1905–1920 [Centrism in the Bulgarian Socialist Movement 1905-1920]. Sofia, Izd-vo na BKP, 423 s. (In Bulgarian).
Йотов, Й. 1969. Центризмът в българското социалистическо движение 1905–1920. София, Изд-во на БКП. 423 с.
Yotov, Y. 1971. Vazgledite na balgarskite marksisti za haraktera na partiyata i neynata rolya i myasto v revolyutsionniya protsess [The Views of the Bulgarian Marxists on the Character of the Party and Its Role and Place in the Revolutionary Process]. *Izvestiya na Instituta po istoriya na BKP*. Sofia, vol. 25, s. 5–41. (In Bulgarian).
Йотов, Й. 1971. Възгледите на българските марксисти за характера на партията и нейната роля и място в революционния процесс. *Известия на Института по история на БКП*. София, т. 25, с. 5–41.

Дата подання статті до редакції – 10.04.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.21

СТАЛИНСКИЯТ СЛАВЯНСКИ ПРОЕКТ (1941–1948)

Бисер Петров

доктор на историческите науки, доцент, Институт по балканистика
с Център по тракология, Българска академия на науките,
улица „Московска“ 45, 1000, София, България,
e-mail: bisser_p@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8881-6423

Статията има за цел да разкрие скритите мотиви, с които Сталин възражда славянското движение по време на Втората световна война. Новото славянофилство не е спонтанно идваща от славянските маси инициатива, а обмислен политически проект, призван да облекчи непосилните усилия на Съветския съюз в борбата му със смъртния враг. Отначало нужната за консолидация на славянските народи агитация се състои от приблизително равни части национализъм и интернационализъм. Постепенно с времето обаче, конкретно от преломната за хода на войната 1943 г. натам, балансът започва да се накланя еднозначно в полза на руския национализъм. Руският народ вече се представя като най-големия брат в славянското семейство и нещата определено придобиват оттенъците на стария, уж отречен имперски панславизъм. Идеята за славянска солидарност е нужна на Сталин не толкова като мобилизиращ фактор, колкото за легитимация на новия следвоенен ред в Европа. Той не робува на излишна сантименталност, а се ръководи в действията си единствено от прагматични мотиви, при това умело прикрити. Затова и публично изразяваните от него съображения за славянско обединение следва да се разглеждат единствено в светлината на следвоенните интереси на СССР.

***Ключови думи**:* Втора световна война, Студена война, Сталин, славянско движение

STALIN'S SLAVIC PROJECT (1941-1948)

Bisser Petrov

Doctor of Science, Associate Professor, Institute of Balkan Studies and
Centre of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences,
45 "Moskovska" St., 1000, Sofia, Bulgaria,
e-mail: bisser_p@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8881-6423

The article aims to reveal the hidden motives for Stalin's revival of the Slavic movement during World War II. The new Slavophilism was not a spontaneous initiative coming from the Slavic masses, but a deliberate political project designed to alleviate the Soviet Union's overwhelming efforts in its struggle against a mortal enemy. At first, the agitation needed to consolidate the Slavic peoples consisted of roughly equal parts nationalism and internationalism. Gradually over time, however, specifically from the turning point in the course of the war in 1943 onwards, the balance began to tip unequivocally in favour of Russian nationalism. The Russian nation was presented as the eldest brother in the Slavic family, and things definitely took on the shades of the old, supposedly disowned imperial pan-Slavism. The idea of Slavic solidarity was now needed by Stalin not so much as a mobilizing factor as for the legitimation of the new post-war order in Europe. He was not a slave to superfluous sentimentality, but guided in his actions solely by pragmatic motives, and cleverly disguised ones at that. That is why his publicly expressed reasons for Slavic unification should be seen only in the light of the post-war interests of the USSR.

***Keywords**:* Second World War, Cold War, Stalin, Slavic movement

Опитите за експлоатация на идеята за славянско единство от страна на съветското партийно и държавно ръководство започват още преди началото на Втората световна война и имат своя предистория, обусловена от променения подход на Кремъл към ролята на славянството. По-пълното разбиране на политическата употреба на тази идея изисква да

се каже, че до нея не се прибягва случайно и импровизирано, а че тя се възприема постепенно, с течение на времето, докато най-накрая се хармонизира с официалната болшевишка идеология, която не е била винаги константна в годините след 1917 г. (Dubrovskij 2002, 139–141).

В навечерието на германското нападение срещу СССР обаче оползотворяването на славянската идея като цяло, с оглед на съветско-германската дружба по това време, все още не е поставена на дневен ред и остава незадействана във външнополитически план. До този момент тя се поощрява скришом и не се извежда открито нито пропагандно, нито политически. Една от основните причини за това е, че германският съюзник вече е извършил непровокирана агресия срещу три славянски държави – Полша, Чехословакия и Югославия. Нещо повече – СССР е съучастник в агресията и последвалото разчленяване на Полша чрез присъединяване на части от източните ѝ области към съветските републики Украйна и Белорусия. Затова пълномащабното активиране и експлоатация на тази идея идва непосредствено след началото на германската агресия, когато много скоро след това тя е официално извадена от нафталина и се отпочва интензивното ѝ пропагандиране.

Сталин, в тежката атмосфера на военни поражения на Червената армия, се вижда принуден да прибегне до стимулиране на традиционния и изпитан във времето руски национализъм. Това пък от своя страна неизбежно предполага и възраждане, макар и под нова форма, на вървящото заедно с него руско славянофилство. Като цяло войната, сполетяла Съветския съюз, се представя от кремълския елит като национална, а не класова. Предвоенните прегрешения към славянския свят, извършени в угода на Хитлер, са подминати мълчешком в името на общата борба срещу него. Пропагандният апарат веднага привлича за целите си контингента от намиращи се в страната комунисти политемигранти от славянските държави. Непосредствен израз на новия славянски курс се явява свиканият през август 1941 г. в Москва Всеславянски радиомитинг. На него ораторите от съветска страна се чувстват задължени да акцентират в изказванията си върху равноправието на славянските народи и отказа от стария панславизъм.

Разглеждайки официалния списък на инициаторите за провеждането на радиомитинга, ще видим, че той, с изключение на един руснак, украинец и белорусин, е съставен изцяло от представители на политическата емиграция от славянските държави в Съветския съюз. Всички те са проверени и предани на комунистическата идея кадри. Техните заслуги, заради които са били избрани и одобрени, не са пред собствените им народи, а пред международното комунистическо движение като цяло и лично пред Сталин в частност (Moskovskih 2004, 212).

Набраната от радиомитинга инерция се материализира в учредяването в края на 1941 г. на постоянен организационен център за пропаганда сред славянските народи в рамките на Совинформбюро – Всеславянския комитет (Kikeshev 2014, 441–445). Към дейността му е привлечен апаратът на Коминтерна и лично генералният му секретар Георги Димитров. Идеята за славянско единодействие срещу окупаторите се съчетава с изпращаните от Москва инструкции до местните комунистически партии за изграждане на широки народноосвободителни фронтове, в които класовите задачи са свалени от дневния ред за сметка на освободителните и общодемократичните.

Ревитализираното от Кремъл славянофилство не е спонтанно идваща от славянските маси инициатива, а обмислен политически проект, призван да облекчи непосилните усилия на Съветския съюз в борбата му със смъртния враг. Болшевишкият режим си дава ясна сметка, че поражението във войната неизбежно ще доведе и до неговия физически край. Ярък пример за стремежа му да излезе с един по-очовечен образ вътре и вън от страната е промененото му отношение към Руската православна църква. Изобщо в тези критични моменти, когато се решава съдбата на страната, Сталин и обкръжението му са готови в името на собственото си оцеляване да прибягнат до немислими при други обстоятелства отстъпки от класовия догматизъм. Едно друго сензационно решение в същата посока е това за разтурянето през пролетта на 1943 г. на „щаба на световната революция“ – Коминтерна.

Очевидно е, че поне докато войната бушува на територията на СССР, славянската идея остава за кремълското ръководство само един вид удобно съчетание между национализъм и интернационализъм, призвано да мобилизира преди всичко руснаци, украинци и белоруси, както и да спечели симпатизанти и от други славянски народи. На този етап

всякакви великоруски идеи и амбиции за руски/съветски хегемонизъм се опровергават и се заклеймяват официално. От друга страна, все по-засилено започва да се пропагандира необходимостта от ликвидиране веднъж завинаги на опасността от германския империализъм – вековен враг на славянството. По това време Червената армия още не е пресекла съветските граници и не е започнала настъплението си на запад към владенията на Райха. Но още тогава, в преломната за хода на войната 1943 година, през плътната информационна завеса започват да се долавят някои обертонове от съвсем различно естество.

След Сталинградската победа вече се прокарва нова важна теза, че руският народ се явява отмъстител за нанесените на семейството на славянските народи оскърбления. Русия се експонира като център на обединението на славяните в отпора им срещу германските нашественици. Изтъква се, че в хода на войната, водена от съветския народ, се изживяло и старото недоверие на славянските народи към по-големия брат в тяхното семейство – руския народ. И така, от съюза на равноправните народи, провъзгласен през 1941 г., се отива към нов съюз начело с по-голям брат – с други думи, идеята за славянско обединение започва да придобива русоцентристки облик. Определянето на руския народ като големия брат с времето ще зачести и ще се превърне в обичайна практика (Dubrovskij, Prudnikova 2006, 90). Преломът във войната, според някои съвременни руски автори, дава импулс за еволюция на партийно-държавната идеология „в посока на непросветения патриотизъм, русоцентризма и великодържавието“. По този начин, твърдят те, идеята за славянско единство, започвайки още от 1943 г., се доближава до формите на руския панславизъм, характерни за втората половина на XIX и началото на XX в. (Dubrovskij, Prudnikova 2006, 91).

* * *

От друга страна, в заключителния етап на военните действия в Европа популяризирането на славянската солидарност започва да се съчетава практически с разработването на доктриналните основи на съветската външна политика и на плановете за следвоенното мирно регулиране. Постепенно изплува все още неопределеният и неформулиран замисъл за превръщането на славянските държави в ядро на бъдещ просъветски блок в Източна Европа. Очевидно подобна мисъл не е била чужда и на някои ръководители на съответните европейски комунистически партии и левеещи се общественици, политици и интелектуалци. Но в Кремъл, заради възможна негативна реакция от страна на западните съюзници, подхождат внимателно към такива евентуални обединения.

Идеята за сключване на пактове за взаимопомощ между славянските държави по време и след войната заляга за пръв път в инструкциите на Комисариата на външните работи до съветския посланик към съюзните правителства в Лондон Александър Богомолов относно предстоящ разговор с чехословашкия президент Едвард Бенеш в края на юли 1942 г. В по-подробен вид тя присъства в изготвената от Централноевропейския отдел на Комисариата обширна докладна записка „Полско-чехословашка конфедерация“ от октомври същата година, с която е запознат и Молотов. В нея се казва: „Укрепването на отношенията между славянските страни върху почвата на съвместната съпротива срещу хитлеризма в своето естествено развитие би могло да прерасне в пакт за взаимопомощ не само за периода на сегашната война против Германия, но и за продължителен следвоенен период“. Съветско-чехословашкият договор от 12 декември 1943 г. е първата крачка към реализацията на тази идея в съветската външнополитическа концепция. Договорът е длъжен да покаже на света доброто отношение на Москва към малките европейски държави като цяло, и към славянските в частност (Marina 1997, 176).

При подписването на този договор Сталин се опитва да даде обяснение за внезапно обзелото го славянофилство, заявявайки на Бенеш: „Аз не съм никакъв панславист, аз съм ленинец и такъв ще си остана. Обаче в света няма да има спокойствие, ако не бъдат проведени необходимите мерки против Германия и за сътрудничество на славянските народи; ние сме длъжни окончателно да сломим германския империализъм, а той не може да бъде сломен по друг начин, освен както това е направено в нашия договор. Ако се договорим ние и чехословаците, с нас трябва да се договорят и поляците, и всички останали славянски народи“ (Marina 2001, 20).

Колкото повече наближава краят на конфликта в Европа, толкова повече клетвите и заричанията на кремълското ръководство за равноправие между славянските народи се

превръщат в общи фрази, които постепенно се лишават от истинския си смисъл, докато най-накрая от тях остава само външната им примамлива обвивка. Военните поражения от тежката 1941 г. са само неприятен спомен, умишлено заглушаван от партийната пропаганда за сметка на триумфалните фронтови сводки на Совинформбюро. В интерес на истината би следвало да се отчете, че като оставим настрани чисто политическата и идеологическа насоченост в пропагандирането на славянската идея от съветския партиен апарат, то за засилването на патернализма на СССР спрямо другите славянски народи към края на войната са налице и някои обективни дадености. Страната на съветите вече е разкъсала предвоенната изолация и авторитетът ѝ на международната арена достига невиждани дотогава върхове. Истинският лик на режима ѝ все по-малко занимава световната общественост и интересът към него минава на заден план за сметка на този към военните ѝ успехи. Като държава, изнасяща основната тежест на войната, Съветският съюз се чувства в правото си да получи някои привилегии в следвоенния мирен процес, немислими при други обстоятелства. Имайки силата на своя страна, неговото ръководство в лицето на самодържеца Сталин трудно би изпуснало доброволно открилата се възможност да заеме водещото място в семейството на славянските народи, още повече че няма насреща си никаква съпротива. Даже напротив, създадените през изминалите военни години предпоставки работят изцяло в полза на „вожда на народите“ и той трябва само да обере плодовете на свършеното до този момент. По-малките славянски народи, по силата на стеклите се обстоятелства, не разполагат нито със средствата, нито пък с волята да се противопоставят на добре прикриваните му намерения.

На думи Сталин не се уморява постоянно да подхранва илюзиите за равенство между славяните и ревностно да се отрича от стария руски панславизъм. В края на януари 1945 г., по повод проекта за бъдеща федерация между България и Югославия, той изразява виждането си за новата роля на славянството пред гостуващите в Москва партийно-правителствени делегации на двете страни. Димитров го възпроизвежда в дневника си по следния начин: „Съюзът между България и Югославия има характер на поврат в историята на Европа, огромно историческо значение. С това се поставя началото на съюза на всички славянски народи. Тези народи са длъжни да си помагат и взаимно да се защищават. Германия ще бъде разгромена, но немците са силен народ, с много кадри, те отново ще се надигнат. Слав[янските] народи не трябва да се окажат неподготвени, когато отново ще се опитат да ги нападнат, а това в бъдеще вероятно и даже сигурно ще стане. Старото славянофилство изразяваше стремежа на царска Русия да подчини другите славянски народи. Нашето славянофилство е съвършено друго – обединение на слав[янските] народи като равни за обща защита на своето съществуване и бъдеще. Ние не искаме нищо да натрапваме на другите слав[янски] народи. Ние не се намесваме в техните вътрешни работи. Нека да правят това, което могат…“. Едновременно с това той лансира и постановката за различни форми на бъдещото следвоенно управление: „Оказа се, че съв[етската] форма **е най-добрата, но съвсем не единствена**. Може да има и други форми – демократична република и даже в известни условия – конституционна монархия“ (Dimitrov 1997, 464).

Наистина източното притворство и лицемерие на кремълския вожд не познават граници. Краткият период на сдържане устрема на местните комунисти към пълно монополизиране на властта, известен като „демократично интермецо“, му е нужен единствено за хвърляне на прах в очите на западните партньори. При това, отчитайки конкретния исторически момент, следва да се има предвид, че в началото на следващия месец на него му предстои да домакинства на срещата на „Трите големи“ в Крим, на която се предвижда да се вземат важни решения относно съдбата на следвоенна Европа и той едва ли би желал да усложнява отношенията си със САЩ и Великобритания. В дългосрочен план Сталин едва ли е имал колебания относно бъдещото на страните, в които Червената армия стъпва.

Потвърждение за публично демонстрираните от него възгледи относно славянофилството и следвоенното бъдеще на славянските държави може да се почерпи от дневника на комисаря на тежката промишленост Вячеслав Малишев, присъствал на обеда, даден от съветския вожд на отново гостуващия в Москва Бенеш, на 28 март 1945 г. Сталин, без да се смущава ни най-малко от собствения си етнически произход, не пропуска възможността да изиграе отново ролята на отявлен славянофил, но от нов болшевишки тип, зачитащ суверенитета на славянските държави.

И така, Малишев пресъздава казаното от Сталин по следния начин: „Сега много говорят за славянофилството и славянофилите. Нас често ни сравняват със старите славянофили от царските времена. Това е неправилно. Старите славянофили, например Аксаков и други, са настоявали за обединение на всички славяни под властта на руския цар. Те не са разбирали, че това е вредна идея и неизпълнима. Славянските народи имат различен обществено-битов и етнографски начин на живот, имат различно културно ниво и различно обществено-политическо устройство. Географското положение на славянските народи също така пречи на обединението. Ние, новите славянофили ленинци, славянофилите болшевики, комунисти, сме не за обединение, а за съюз на славянските народи. Ние смятаме, че независимо от разликите в политическото и социално положение, независимо от битовите и етнографските различия, всички славяни трябва да бъдат в съюз един с друг против нашия общ враг – германците. Цялата история на живота учи, че този съюз ни е необходим за защита на славянството… А вземете как сериозно пострадаха Украйна, Белорусия, Русия, Югославия, Чехословакия. Единствено България, която искаше да се измъкне и да изманеврира, и тя се хвана. Значи, повече от всички страдаха от немците славяните… Ние бием немците и работата отива към края си. Но трябва да се има предвид, че съюзниците ще се постараят да спасят немците и да се разберат с тях. Ние ще бъдем безпощадни към немците, а съюзниците ще се постараят да се отнесат с тях по-меко. Затова, ние, славяните, сме длъжни да бъдем готови за това, че немците могат да се изправят на крака и да се изправят срещу славяните. Затова ние, новите славянофили ленинци, така настойчиво призоваваме за съюз на славянските народи… Има разговори, че ние искаме да натрапим съветски строй на славянските народи. Това са празни разговори. Ние не искаме това, защото знаем, че съветският строй не се изнася по желание зад граница, за това са нужни съответните условия. Ние бихме могли в България да установим съветски строй, там това го искаха. Но ние не предприехме това. В приятелските ни страни ние искаме да имаме истински демократични правителства. Сключвайки съюз, славянските народи могат да си оказват един на друг стопанска и военна помощ. Ние можем да правим това сега успешно“ (Malyshev 1997, 128).

От приведените пасажи от изказването на Сталин, освен повтарящите декларации за отказ от стария панславизъм и уважение към националния суверенитет на славянските държави, става ясно, че той предлага бъдещ славянски съюз, осъществен на договорни начала, без натрапването на съветския строй. Самият Бенеш едва ли е разполагал с възможности да провери истинността на Сталиновите думи и на него не му остава нищо друго освен да ги приеме за чиста истина.

Важен акцент в това изказване на съветския вожд е и виждането му за отношението на западните му партньори към победена Германия. Тук, имайки предвид неговата достигаща до параноя мнителност, бихме могли с по-голяма увереност да кажем, че той е изразил истинските си фобии. В този смисъл Сталин още тогава, преди края на войната, предвижда противопоставяне по линията Великобритания, САЩ, Германия (или поне частта ѝ под западен контрол), от една страна, и СССР и останалите славянски държави, от друга. Щом западните съюзници спомагат за реваншизма на Германия – изконния враг на славянството – то, по Сталиновата логика, от само себе си се подразбира, че естественото място на всички съюзени под някаква форма славяни е да бъдат редом със СССР. Просто и ясно, по сталински. Водещата съветска роля в едно подобно обединение официално не се заявява, дори имплицитно се отхвърля (чрез отрицанието на руския панславизъм), но с оглед сериозната заявка на Кремъл за главна роля в следвоенното регулиране в Европа и в света, тя е априори предпоставена.

Две седмици по-късно в тесен партиен кръг, на вечеря с комунистите участници в югославската държавна делегация, намираща се в Москва за подписването на договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ, Сталин отново споделя мислите си за формите на преход към социализъм и ролята на славянските държави в следвоенния свят. Той повтаря, че социализмът бил възможен и при английската монархия и че революцията не е необходима навсякъде. Едновременно с това обаче той се самоопровергава, поне що се отнася до страните, в които навлиза съветската армия, с изразеното веднага след това съждение, че в тази война този, който заема територия, насажда там, където идва неговата армия, и своята социална система. От което следва, че всякакви виждания за някакви по-различни

от съветския модел форми на управление в Източна Европа са просто тактически блъф. В същия разговор Сталин, без да навлиза в подробности казва, че славяните трябва да бъдат обединени и солидарни, защото германците след 12–15 години отново щели да стъпят на крака. Ако те бъдат единни, никой нямало да ги закача (Dzhilas 1970, 108–109).

Говорейки за подобно обединение, Сталин не разкрива сроковете, в рамките на които то ще бъде осъществено, и крайната форма, която ще трябва да придобие. Той лансира тезата за необходимостта от славянска консолидация в преходния следвоенен период, защото по това време тя, бидейки пропагандирана и направлявана безалтернативно от Москва, се явява донякъде по-мек и аморфен заместител на грубата съветизация и русификация, които на този етап просто не са му нужни. Освен това тя предполага освен противопоставяне срещу бъдещ германски реваншизъм, за какъвто съветският вожд обича да предупреждава още преди окончателния разгром на Германия, но и срещу англосаксонските му покровители.

Началният етап на бъдещия държавно-политически блок, доминиран от Съветския съюз и обхващащ следвоенната му зона за сигурност, се предвижда да се гради върху система от двустранни договори. Неслучайно първите от тях се сключват до края на войната и са със славянски държави. Очевидно е, че бързането цели поставянето на съюзниците пред свършен факт. Първият от тази поредица от договори е този с Чехословакия, чийто срок на действие е 20 години. По негов модел са изработени и последващите договори с Югославия (11 април 1945 г.) и Полша (21 април 1945 г.). Заложената в последните два от тях неогласена политическа цел е съответните правителства, в които са включени комунисти, да се укрепят и да получат международно признание. Тези договори трябва да осигурят стабилна и сигурна перспектива за дълъг период от време (всичките имат двадесетгодишен срок на действие) в Източна Европа от гледна точка на интересите на СССР, който де юре и де факто е активната страна в изготвянето им (Baeva, Kalinova 2013, 146).

Подписването на двустранни дългосрочни пактове със славянските държави, както вече беше уточнено, се разработва като вариант и присъства в съветските външнополитически концепции още от 1942 г. Така че славянският фактор, на който Сталин обича да се позовава пред гостите си, не е негово откритие и импровизация, а по-стара и обмислена стратегия за вкарване на тези страни в съветската следвоенна орбита, към която той се придържа. Постоянните натяквания за бъдещ германски реваншизъм, без значение въображаем или реален, са част от същия този подход за убеждаване и прикриване на истинските намерения. Съветският вожд нито е славянин, нито страда от излишен сантименталзъм, нито робува на емоции. Съществува някаква вероятност, че бидейки недоучен семинарист и формиран изцяло в руска среда, той все пак да е хранил някакви латентни, потискани от класово-партийния му мироглед симпатии към славянската идея. Що се отнася до декларативния му отказ от стария руски панславизъм обаче, то тук нещата са пределно ясни. Вероятност това да е наистина така просто не съществува.

* * *

След края на войната в Европа, за пръв път в своята история всички славянски народи (с изключение на някои малочислени общности), благодарение силата на съветското оръжие се оказват фактически и практически обединени по своеобразен начин. Така дълго бленуваното от мнозина славянско единение най-накрая се осъществява. Отделен е въпросът как то се е случило и какво носи на народите. Във всички случаи мечтата на старите руски панслависти – да видят всички славяни, предвождани от Русия, обединени – е сбъдната. По ирония на съдбата тя става реалност благодарение на болшевика и русифицирания грузинец Сталин.

Оказва се, в този по-общ контекст, че лансираната след войната „народна демокрация“ в Централна и Източна Европа и идеята за славянско единство се съчетават и допълват по един много сполучлив начин, като две страни на една и съща монета – съветската доминация. Те вървят ръка за ръка и се явяват по-леко поносими предшественици на силовата съветизация/русификация. Евентуален славянски съюз е по-приемлив и безобиден за възприемане от западните съюзници, въпреки възраженията им срещу някои федеративни проекти, отколкото някакъв ръководен от СССР монолитен блок. Славянските народи, с изключение на българския, се представят като главни жертви на нацистка Германия, със

значителен принос за нейния разгром. По стечение на обстоятелствата неславянските народи, оказали се в сферата на съветското влияние – унгарци и румънци, са сътрудничили с германците. Прегрешенията на хървати и словаци, създали в годините на войната свои марионетни държавни образувания, се забравят бързо след влизането им във федералните държави. България, позовавайки се на участието си в заключителната фаза на войната, настоява миналото ѝ в Тристранния пакт да бъде заличено, опитвайки се да се примъкне към лагера на победителите.

Не след дълго обаче намеренията на Сталин за създаване на някакъв държавен съюз на славянска основа и сглобяването на различни по състав (кон)федерации като че ли от края на 1945 г. започват полека да напускат приоритетите му – или поне престават да се изговарят публично. Причините за това, поради потайния и подмолен негов нрав – черти, които след войната се изострят до крайност и придобиват патологичен вид, остават неясни. Възможно е той да е решил, че по-лесно би се справял поотделно с по-малки държави или пък раздразнението от амбициите на Тито на Балканите също да е оказало своето влияние (Zubok 2011, 47).

Така или иначе в този момент мислите на Сталин със сигурност са заети със започналото по-рано от очакваното противопоставяне между СССР и Запада в лицето най-вече на САЩ, които на всичкото отгоре притежават и монопола върху ядреното оръжие. За него е много по-важно да обере в кратки срокове плодовете от победата, които той смята, че му се полагат по право, и да се погрижи за сигурността на страната си такава, каквато я разбира. На него не му е до имагинерни конструкции, поставени върху хлъзгава историческа почва, ползите от които изглеждат доста неясни. Противоречията, които славянските държави носят в наследство и трябва да бъдат преодолявани, допълнително биха разфокусирали и отвлекли съветската външна политика от най-належащите ѝ задачи.

Следвоенната насоченост навън на новото славянско движение като че ли губи силата си в сравнение с другите по-преки начини за политическо въздействие, възприети от Кремъл. То престава да бъде толкова незаменим инструмент на съветската външна политика, а е оставено по-скоро с вспомагателни и пропагандни функции при упражняването на влияние. Очевидно охладнял към реализацията на междудържавни проекти, Сталин не изоставя експлоатацията на славянската идея, защото тя в никакъв случай не престава да му бъде, макар и в по-слаба степен, необходима за затвърждаване на контрола му върху съответните държави в този преломен момент, в който се гради новият световен ред. В тази обща политическа обстановка Всеславянският комитет в Москва насочва усилията си към масовизиране на славянското движение и поставянето му върху по-широка организационна основа. За целта във всички страни, в които влиза Червената армия, се учредяват еднакви по форма и съдържание славянски комитети, прокарващи на място задаваната от Москва политика. Мнозина от функционерите на Всеславянския комитет вече са се завърнали по страните си и са заели в тях ключови партийни и правителствени постове, позволяващи им да насаждат безпрепятствено съветското виждане за славянско единство.

За формулиране и поставяне на новите задачи пред славянското движение в следвоенния период от 8 до 11 декември 1946 г. в Белград се провежда Първият следвоенен славянски конгрес. Пряк резултат от работата му е учредяване, на мястото на изигралия вече ролята си московски Всеславянски комитет, на Общославянски комитет със седалище в Белград начело с югославянина Божидар Масларич. На конгреса не се изказват определени становища относно бъдещ съюз на славянските държави – нито като форма, нито като съдържание. Напротив, решително се отхвърлят всякакви спекулации около създаването на насочен срещу когото и да било славянски блок. Водещият повтарящ се мотив, разигран в сходни вариации, е борбата за мир. Като цяло тонът на събитието, въплътен в докладите и в приетите документи, не е войнствен и конфронтационен. Основното внимание, макар и с някои нови политически нюанси, не се отклонява от станалите перманентни призиви към културно, духовно и научно сближаване. Изборът на Белград за седалище на Общославянския комитет и на Масларич за негов председател не е просто признание за приноса на Югославия в антихитлеристката борба и към славянското движение, а знак за пред света, че Москва не желае да бъде сочена като ръководен и направляващ център на страните с „народна демокрация“. Много скоро обаче прикриваната истина ще излезе наяве, в резултат на което Първият следвоенен славянски конгрес ще се окаже и последен.

Новоучреденият Общославянски комитет започва работа в условията на все по-влошаващ се международен климат. Заседанията и пленумите на Президиума му очертават контурите на едно все по-централизирано и плътно синхронизирано движение. На тези събирания се формулират задачите, спускани на националните славянски комитети, които на свой ред трябва да се отчитат в Белград за изпълнението им. Тези, които не са се справили добре, се порицават и подлагат на критика, тонът на която се задава от съветските представители. Те са тези, които определят пропагандната насоченост на движението и бдят за идейната му чистота.

Макар че Всеславянският комитет в СССР престава да съществува и на негово място е учреден съветски Славянски комитет с равни на останалите национални комитети права, лостовете за въздействие и контрол остават в съветски ръце. Движението, според виждането на Москва, трябва да се отърси от старите буржоазни остатъци, да се постави върху здравите идейни основи на марксистко-ленинско-сталинското учение, за да може да влезе изцяло в руслото на съветската следвоенна пропаганда. В този политически контекст културно-историческите измерения на общото минало и връзки се пренебрегват и минават на заден план, защото имплицитно се приема, че летоброенето на движението започва от момента, в който е решил да го възроди Сталин. Функционерите от останалите страни приемат безропотно задавания от Москва курс и полагат всички възможни усилия да се придържат към него. Въпреки постепенно втвърдяващата се антизападна реторика, въпросът за строителството на социализма не влиза в дневния ред на ръководеното от Общославянския комитет движение, а само този за защитата на мира и демокрацията. Това не е и нужно, защото на този етап постановката за националните пътища към социализъм е все още жива. Нещата обаче започват да се променят бързо след окончателното разделение на Европа и света на два враждебни лагера (Petrov 2019, 241).

От 22 до 28 септември 1947 г. в полския град Шкларска Поремба се провежда информационно съвещание на девет европейски комунистически партии, за което се приема, че слага началото на края на експеримента „народна демокрация“. На него славянската проблематика е доста слабо застъпена. Оставянето ѝ на заден план си има своето логично обяснение – освен комунистическите партии на славянските държави в съвещанието участват и тези на Унгария, Румъния, Италия и Франция. В случая обаче има една по-дълбока причина – идеята за славянско единство, освен че е вече доста поизхабена, не притежава нито измеренията, нито идеологическия заряд, необходими за глобалното противопоставяне (Petrov 2019, 276–277).

Като цяло в Шкларска Поремба акцентите се изместват в посока на по-широката блокова консолидация, с която славянското движение не би могло да се мери – тенденция, която с времето ще се засилва. Повърхностно гледано, нещата изглеждат равнопоставени, движещи се успоредно в една посока – доказателство за което би могло да послужи решението седалището на новата комунистическа организация Коминформбюро да е в Белград, където е и това на Общославянския комитет. В действителност обаче отключените тектоничните процеси са толкова дълбинни, че правят неизбежно налагането на новата партийна линия върху идеята за славянска солидарност, изпадаща във все по-зависимо положение.

Разривът между Сталин и Тито в 1948 г. е непосредствената, но не основна причина за печалния край на славянското движение. Неслучайно той съвпада със залеза на „народните демокрации“. Самата концепция за „народна демокрация“ се оказва неспособна за независим и продължителен живот, просто защото реализацията ѝ е изцяло зависима от интересите на една тоталитарна държава и волята на един диктатор, които не могат да останат константни завинаги. По време на войната и непосредствено след нея Сталин е заинтересуван от поддържането на добри отношения със западните си съюзници. Когато обаче намерението му да установи пълен контрол върху смятаната от него зона за сигурност в Европа, без да се скара с тях, се проваля, славянската идея, отлично вписваща се в „народната демокрация“, се оказва безполезна. При това обхватът ѝ е доста къс – освен че извън него остават Унгария, Румъния, Източна Германия и Албания, той не покрива глобалните съветски интереси. Затова краят ѝ в голяма степен е предизвестен и не би трябвало да предизвика неприятна изненада поне у тези, които са били в плътен досег със Сталиновия режим. Закономерно в средата на 1948 г. новото славянско движение е

застигнато от бърз и неизбежен крах, а ведно с него се изпарява и химеричната идея за славянско единство. Въпреки несръчните, повечето пъти гротескни опити тя да бъде съживявана отново и отново през годините, особено след разпадането на СССР, изгледите в това отношение са повече от нищожни.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Baeva, I., Kalinova, E. 2013. Sledvoennoto desetiletie na balgarskata vunshna politika, 1944–1955 [The Post-War Decade of Bulgarian Foreign Policy, 1944-1955]. Sofia, Polis, 319 s. (In Bulgarian).

Баева, И., Калинова, Е. 2013. Следвоенното десетилетие на българската външна политика, 1944–1955. София, Полис, 319 с.

Dimitrov, G. 1997. Dnevnik (9 mart 1933–6 fevruari 1949 g.) [Diary (9 March 1933-6 February 1949)]. Sofia, "Sv. Kliment Ohridski", 794 s. (In Bulgarian).

Димитров, Г. 1997. Дневник (9 март 1933–6 февруари 1949 г.). София, „Св. Климент Охридски". 794 с.

Dubrovskij, A. M. 2002. Ideya mirovoy proletarskoj revolyucii v ideologii bolshevikov [The Idea of World Proletarian Revolution in Bolshevik's Ideology]. *Russkij sbornik*. Collection of Scientific Works Dedicated to the 25th Anniversary of the Faculty of History of Bryansk State University. Bryansk, BGU, s. 137–146. (In Russian).

Дубровский, А. М. 2002. Идея мировой пролетарской революции в идеологии большевиков. *Русский сборник.* Сборник научных трудов посвещенных 25-летию Исторического факультета Брянского государственого университета. Брянск, БГУ, с. 137–146.

Dubrovskij, A. M., Prudnikova, E. P.. 2006. Perelomnyj god [A Crucial Year]. *Russkij sbornik*, issue 2–3. Bryansk, BGU, s. 83–94. (In Russian).

Дубровский, А. М., Прудникова, Е. П. 2006. Переломный год. *Русский сборник*, вып. 2–3. Брянск, БГУ, с. 83–94.

Dzhilas, M. 1970. Razgovory so Stalinym [Conversations with Stalin]. Frankfurt/M., Possev-Verlag, 213 s. (In Russian).

Джилас, М. 1970. Разговоры со Сталиным. Frankfurt/M., Possev-Verlag, 213 с.

Kikeshev, N. I. 2014. Slavyanskaya ideologiya [Slavic Ideology]. Moskva, Institute of Russian Civilization, 697 s. (In Russian).

Кикешев, Н. И. 2014. Славянская идеология. Москва, Институт русской цивилизации, 697 с.

Malyshev, V. A. 1997. Dnevnik narkoma [Diary of the People's Comissar]. *Vestnik arhiva Prezidenta Rossijskoj Federacii*, issue 5. Moskva, 103–147. (In Russian).

Малышев, В. А. 1997. Дневник наркома. *Вестник архива Президента Российской Фдерации*, вып. 5. Москва, с. 103–147.

Marina, V. V. 1997. Slavyanskaya ideya v gody Vtoroj mirovoj vojny (K voprosu o politicheskoj funkcii) [Slavic Idea in the Years of the Second World War (On the Issue of Its Political Function)]. *Vehi istorii*. Moskva, Institute for Slavic Studies, s. 169–181. (In Russian).

Марьина, В. В. 1997. Славянская идея в годы Второй мировой войны (К вопросу о политической функции). *Вехи истории.* Москва, Институт славяноведения, с. 169–181.

Marina, V. V. 2001. Peregovory E. Benesh v Moskve (dekabr 1943 g.) [Negotiations of E. Beneš in Moscow (December 1943)]. *Voprosy istorii*, issue 3, s. 106–118. (In Russian).

Марьина, В. В. 2001. Переговоры Э. Бенеша в Москве (декабрь 1943 г.). *Вопросы истории*, вып. 3, с. 106–118.

Moskovskih, I. A. 2004. Vozniknovenie i pervye gody deyatelnosti Vseslavyanskogo komiteta v Moskve (1941–1945 gg.) [Appearance and First Years of the Activities of the All-Slavic Committee in Moscow (1941-1945)]. *Pravo i obrazovanie*, issue 6, Moskva, s. 210–226. (In Russian).

Московских, И. А. 2004. Возникновение и первые годы деятельности Всеславянского комитета в Москве (1941–1945 гг.). *Право и образование*, вып. 6. Москва, с. 210–226.

Petrov, B. 2019. Balgaria i novoto slavyansko dvizhenie (1941–948) [Bulgaria and the New Slavic Movement (1941-1948)]. Sofia, IK "Gutenberg", 315 s. (In Bulgarian).

Петров, Б. 2019. България и новото славянско движение (1941–1948). София, ИК „Гутенберг". 315 с.

Zubok, V. M. 2011. Neudavshayasya imperiya: Sovetskij Soyuz v holodnoj vojne ot Stalina do Gorbacheva [The Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev]. Moskva, ROSSPEN, 671 s. (In Russian).

Зубок, В. М. 2011. Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева. Москва, РОССПЭН, 671с.

Дата на подаване на статията в редакцията – 01.11.2022 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.22

БЪЛГАРИЯ, ЮГОСЛАВИЯ И МАКЕДОНСКИЯТ ВЪПРОС ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ (С АКЦЕНТ НА СРЕЩИТЕ ТОДОР ЖИВКОВ – ЙОСИП БРОЗ ТИТО ПРЕЗ 1963–1967 Г.)

Марияна Стамова

доктор по история, доцент, секция „Съвременни Балкани“,
Институт по балканистика с Център по тракология – БАН,
ул. „Московска“ № 45, 1000 София, България,
e-mail: marianastamova@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-3244-870X

В статията предмет на анализ е македонският въпрос, който се заражда след подписването на Берлинския договор, по силата на който „Великите сили“ си преразпределят сферите на влияние на Балканите. Този въпрос продължава да съществува като отделен аспект на общобалканските взаимоотношения и днес, когато все по-ярко се очертават тенденциите към интеграция в световен мащаб. В течение на двете балкански войни и Първата световна война този проблем все по-тясно се обвързва с политиката на трите съседни балкански държави – България, Кралството на сърби, хървати и словенци (от 1929 г. – Кралство Югославия) и Гърция. С края на Втората световна война основните дискусии около този въпрос се водят от „нова“ социалистическа България и федеративна Югославия на излезлия като победител от войната харизматичен лидер Йосип Броз Тито. В крайна сметка идеята за южнославянска федерация между двете държави, с която македонският въпрос да се „разреши“ в общата държавна формация, пропада с последвалия конфликт между Сталин и Тито от лятото на 1948 г. и с приемането на Резолюцията на Коминформбюро.

Въпреки че до смъртта на Сталин (5.03.1953 г.) българо-югославският сблъсък в политическата област е водещ, подтикван от идеологически мотиви, напрежението по македонския въпрос също така е видимо по това време. Десталинизацията и новата политика на СССР за подобряване на съветско-югославските отношения рефлектират върху развитието и на българо-югославските отношения. През 1955–1956 г. българското партийно и политическо държавно ръководство прави стъпка към самокритика на грешната позиция по отношение на македонския въпрос, възникнала на X партиен пленум на БРП (к.). Заедно с яростната атака срещу югославския ревизионизъм, след втората промяна в отношенията между Белград и Москва в края на 1957 г. българските лидери излизат с открито отношение по македонския въпрос. Кулминацията в придаването на нов смисъл на българската позиция спрямо македонския въпрос настъпва след преодоляването на кризата в съветско-югославските отношения през 1962 г. По време на „Мартенския“ пленум на Българската комунистическа партия акцентът е грешната позиция спрямо македонския въпрос и неговото преодоляване.

Ключови думи: Тодор Живков, Йосип Броз Тито, македонски въпрос, нация, малцинство

BULGARIA, YUGOSLAVIA AND THE MACEDONIAN QUESTION(WITH AN EMPHASIS ON THE MEETING TODOR ZHIVKOV–JOSIP BROZ TITO IN 1963-1967)

Maryiana Stamova

PhD, Associated of Professor, Department “Contemporary Balkans”,
Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences,
Moskovska str. 45, 1000 Sofia, Bulgaria, e-mail: marianastamova@yahoo.com,
ORCID: 0000-0003-3244-870X

The article, based on primary sources, deals with the Macedonian question, which arose after the signing of the Berlin Treaty, under which the “great powers” redistribute their spheres of influence in the Balkans. This issue continues to exist as a separate aspect of the Balkan relations even today, when the

tendencies towards integration on a global scale are becoming more and more pronounced. During the two Balkan Wars and the First World War, this problem became increasingly closely linked to the policies of the three neighboring Balkan states – Bulgaria, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (since 1929 – the Kingdom of Yugoslavia) and Greece. With the end of the Second World War, the main discussions on this issue were led by a "new" socialist Bulgaria and a federal Yugoslavia of the victorious charismatic leader Josip Broz Tito. Eventually, the idea of a South Slavic federation between the two countries to "resolve" the Macedonian question in a common state formation collapsed with the ensuing conflict between Stalin and Tito in the summer of 1948 and the adoption of the Cominform Bureau Resolution. Although to the Stalin's death (5.03.1953) the Bulgarian-Yugoslav'crash by the political area is stands in the lead from ideological motives but the sparks of Macedonian question are visible at that time. The destalinization and the new policy of USSR for improving of Soviet-Yugoslav relations reflect over the development of Bulgarian-Yugoslav relations. In 1955-1956, the Bulgarian Party and political state organization takes a step towards the self-criticism of wrong position concerning the Macedonian question, originated on the X party plenum. Side by side with the furious attack against Yugoslav revisionism, after the second change for worse of relations between Belgrade and Moscow in the end of 1957 Bulgarian leaders come out with open attitude towards Macedonian question. The culmination in the giving a new meaning to Bulgarian position towards the Macedonian question occurs after the serial overcame of Soviet-Yugoslav relation's crisis in 1962. During the Bulgarian communist party's March plenum the accent are the wrong position towards the Macedonian question and the overcome.

***Keywords**:* Todor Zhivkov, Josip Broz Tito, Macedonian question, nation, minority

Видимо подобрение в отношенията между Югославия и СССР с нейните източноевропейски сателити настъпва едва след смъртта на „бащата на народите" Йосиф Сталин в началото на март 1953 г. и с подписването на Белградската декларация през юни 1955 г. Но този обнадеждаващ процес трае само докъм края на 1957 и началото на 1958 г., когато Югославия повторно е „заклеймена" и отхвърлена от комунистическия лагер. Това от своя страна води до ново влошаване в българо-югославските отношения, а оттам и до остри нападки, идващи и от югославска, и от българска страна относно спорния македонски въпрос.

След XXII конгрес на КПСС през 1961 г. се наблюдават първите опити за промяна в дотогавашната враждебна политика на съветската партия спрямо Съюза на югославските комунисти (СЮК), както и обратният процес. Конкретни стъпки за активизиране в тази насока се осъществяват през май 1962 г., когато съветският партиен и държавен лидер Никита Сергеевич Хрушчов обявява началото на нова политика по отношение на Югославия, като реабилитира отново Тито. При посещението си в НРБ същия месец Хрушчов открито представя своите аргументи за „възстановяване" статута на Югославия като „социалистическа страна" (DAMVnR, I/100/80/1/1). Последва мълниеносен отговор от югославска страна през 1962 г., когато във ФНРЮ официално гости са Леонид Илич Брежнев и Андрей Громико. Този процес на взаимни контакти раздвижва сателитите на СССР, в това число и НРБ.

На VIII конгрес на БКП в края на 1962 г. начело на държавното и партийното ръководство застава Тодор Живков. За триумфа на Живков над българина от Егейска Македония Антон Югов, Георги Чанков и Вълко Червенков изключително много спомага посещението на Хрушчов в НРБ няколко месеца преди партийния форум (Larrabee 1972, 43; Palmer et al. 1971, 191). В този дух българският лидер безусловно започва да следва политиката на „второто побратимяване" на Хрушчов с Титова Югославия. Така от края на 1962 г. започва процес на възстановяване на контактите между ЦК на БКП и ЦК на СЮК.

Така още на 25 януари 1963 г. на връщане от VI конгрес на ГЕСП Т. Живков се отбива в Югославия, където се провежда неофициална среща между югославския лидер Тито и него. Двамата висши функционери на НРБ и СФРЮ оценяват проведените разговори като добри и в дух на взаимно разбирателство и добросъседство.

Според тях тази среща полага основите за преодоляване на идеологическите пристрастия на БКП и СЮК, които са ги разделяли години наред и върху които голяма роля изиграва съветското държавно и партийно ръководство, за начало на един бъдещ интензивен диалог във всички области на обществения живот в двете държави, както и за опити за намиране на решения по спорните въпроси. Внимание предизвиква изразената българска

позиция, че „българското правителство и партия ще развиват и по-нататък Димитровския курс по-отношение на македонския национален въпрос“ (Palmer et al. 1971, 191–192; Rabotnichesko delo 1963, 1). Съществуващите различия и объркването в редовете на БКП относно позицията по македонския въпрос като резултат от минала погрешна политика на висшето партийно ръководство го карат през март 1963 г. да свика специален пленум за оформянето на ясна позиция по така поставения проблем.

Точната формулировка на насоките за по-нататъшно развитие на македонския въпрос се прокарва от партийния ръководител Т. Живков: „Ние следва да признаем публично – аз пак повтарям, когато се договорим с югославяните, не сега – обективното съществуване на Македонската република и формирането на македонско национално съзнание, но не можем обаче да се примирим в никакъв случай това национално съзнание да се формира, да се изгражда на противобългарска, националистическа и шовинистическа основа“. Що се отнася до населението от Пиринския край, Живков е категоричен: „То е част от българската нация. Никаква македонска националност там няма и не може да има. Там не става обособяването на македонско национално съзнание, както във Вардарска Македония, въпреки че ние много съдействахме за това“. Тези последни думи на българския лидер съвсем ясно разкриват „признанието“ за допуснати в по-ранните години грешки, които намират своето отрицателно за българската страна отражение в настоящето. В тази насока Т. Живков продължава: „Следва в бъдеще да се противопоставяме на всякакви аспирации, откъдето и да идват те, и специално от страна на скопските ръководители това население да се таксува като македонска националност. Нужно е активно, непрекъснато да утвърждаваме българско национално съзнание в това население, тъй като много хора там са „отровени“ и объркани“. В крайна сметка изводът, който прави Живков, валиден и приет от цялото партийно ръководство, е следният: „Ние няма защо да упражняваме насилие. Този, който се чувства македонец, нека се пише македонец. Но македонска националност няма нито в Пиринския край, нито в Беломорска Тракия, нито в нашата емиграция в Канада или в САЩ. Само във Вардарска Македония обективно исторически се формира македонска нация“ (CDA, 286–287).

Този извод заляга в партийната политика на македонския въпрос, който в бъдещите няколко години непрекъснато ще се повтаря под една или друга марксистко-ленинска формула за развитието на националния въпрос. Тодор Живков съумява да прокара линия за борба срещу „фалшификацията на историята на нашия народ, но не по пътя на разгаряне на споровете, а чрез обективното им излагане“ (CDA, 268).

Първият сериозен разговор след „специалния мартенски пленум“ на Политбюро на ЦК на БКП между двете съседни страни се води от члена на Изпълнителното бюро и секретар на ЦК на СЮК Велко Влахович и от българския посланик в Белград Груди Атанасов. В разговора им от 23 май 1963 г. акцентите са върху два проблема, а именно китайско-югославските отношения, поради неспиращите нападки от китайска страна срещу СФРЮ и югославското ръководство. Вторият кръг проблеми засяга двустранните българо-югославски отношения. На отбелязания от българския посланик факт за продължаващи недружелюбни публикации във вестниците „Борба“ и „Нова Македония“ югославският отговор е, че това не е линията на централното югославско ръководство, а е дело на отделни лица, които се опитват да провалят отново трудно постигнатите добри взаимоотношения (CDA, 4).

В края на 1963 и през 1964 г. до провеждането на VIII конгрес на СЮК на преден план сред югославското ръководство излизат дискусиите по вътрешноидейните проблеми на партията. Процесът на нормализиране в българо-югославските отношения се потвърждава с поканата българска делегация начело със Станко Тодоров да гостува на югославски партиен конгрес (CDA, 16).

За българската страна особен интерес на този конгрес предизвиква изказването на Тито по отношение на националните малцинства извън югославските граници: „Малцинствата в съседните страни не трябва да бъдат определени като възможност да се свързват все по-свободно със своята нация, за да бъде осъществено сближението и сътрудничеството между народите и страните“. В тази насока е и резолюцията на конгреса на Съюза на комунистите на Македония, в която се казва: „Съобразно със своите принципиални становища спрямо националностите, живущи в нашата страна, СКМ ще се застъпва

последователно за демократично третиране на македонското национално малцинство в съседните страни“ (CDA, 24–26).

Своеобразна подготовка за срещата Йосип Броз Тито – Тодор Живков през есента на 1965 г. е посещението в България на държавния секретар на външните работи на СФРЮ Коча Попович през януари 1965 г. по покана на българския външен министър Иван Башев. На тази среща се констатира, че двустранните отношения вървят по пътя на всестранно подобряване. По инициатива на югославяните в разговорите се засяга и македонският въпрос. Застъпва се едно общо мнение, че този въпрос безспорно съществува, но в интерес на историческата истина не трябва да се пречи на научните и културните дейци да правят своите изследвания, без обаче публикациите по този въпрос да се насочват срещу една или друга страна и да пречат за подобряване на отношенията между двете държави (CDA, 112).

Събитието на 1965 г. в българо-югославските отношения безспорно е официалната визита в НРБ по покана на Тодор Живков на президента на СФРЮ и генерален секретар на СЮК Йосип Броз Тито от 22 до 29 септември. Основните акценти в разговорите могат да се формулират в няколко аспекта:

Първо – за успеха на икономическото сътрудничество между двете държави;
Второ – за подобряване на отношенията между балканските държави;
Трето – за подобряване на партийните контакти, и
Четвърто – за отношението на двете страни по македонския въпрос.

Йосип Броз Тито пръв засяга македонския въпрос, като споделя: „Пиринският край може да бъде връзка между България и Югославия, а не буфер за конфликт между нас. Ние имаме задължение спрямо македонците“. Отговорът на Тодор Живков в тази насока е: „Ние провеждаме марксистко-ленинска политика, т.е. който какъвто се чувства, такъв да се пише. Трябва да се държим, защото ако изпуснем положението, национализмът е опасно нещо“ (CDA, 61–63). Тито твърдо застава зад идеята, че „не трябва да се позволява разни историци и теоретици да раздухват македонския въпрос, защото национализмът на Балканите е с много здрави корени. Може за известно време да се спре и след това отново да се възроди“. От друга страна, мнението на Тодор Живков е, че „за македонския въпрос е необходимо търпение, … да не се проявява дискриминация спрямо онези, които се смятат за българи и имат българско съзнание. Формирането на македонско национално съзнание и решаването на македонския въпрос е дълъг процес“ (DAMVnR, 108–109). В края на разговорите Т. Живков смекчава напрежението, породено от дискусията, като ласкателно добавя: „Ние не страдаме от манията да бъдем ръководна сила на Балканите и да решаваме всички балкански въпроси. Съвсем не“ (CDA, 70).

На съвместно заседание на ЦК на БКП, Министерския съвет и Постоянното присъствие на БЗНС през октомври 1965 г. Живков информира за основните дискусии между българската и югославската страна при посещението на Тито в НРБ. „Що се касае до македонския въпрос, то трябва да заявя, че след като той бе повдигнат от югославяните, ние на срещата между двете делегации и на личната среща, която имах с Тито, а също и на срещата Митко Григоров – Видое Смилевски, изложихме още веднъж нашето становище, изказано още при посещението ми в Белград, като подчертахме:

Първо – че процесът на формирането на македонско национално съзнание в македонската република се извършва до голяма степен на антибългарска основа.

Второ – в Благоевградски окръг не се извършва никаква промяна на националното съзнание на населението, а заменянето на личните паспорти е един процес, който протича в цяла България, с всички граждани.

Трето – и в СР Македония би следвало да се даде свобода в това отношение, като се предостави на населението там възможността свободно да изявява своето национално съзнание в национални чувства.

Четвърто – следва да се даде възможност на учените добросъвестно върху основата на обективните исторически факти, документи и анализи да правят изводи, и

Пето – ние изцяло се съгласихме с Тито, че македонският въпрос не бива повече да се раздухва и че ние като партийно и държавно ръководство не трябва да позволяваме повече чрез него да се трови атмосферата между нашите две страни и партии“ (CDA, 39).

Така по принцип на тази среща до никакви съществени резултати и промени в политиката на двете страни по македонския въпрос не се достига.

Две особени важни събития през 1966 г. предшестват поредната среща на върха Т. Живков – Тито. Това са разговорите между Тодор Живков и Л. И. Брежнев в София, както и между Тито и Брежнев в Белград през септември 1966 г. Срещата между българския и съветския лидер, която се провежда от 19 до 22 септември, е от изключително важно значение, тъй като българската страна изказва своето мнение относно взаимоотношенията с Югославия и щекотливия македонски въпрос и разбира се, позицията на СССР.

В края на срещата Тодор Живков акцентира на следното: „В нашите отношения с Югославия съществува т.нар. македонски въпрос. Ние се стремим да действаме разумно. Той не може да бъде пречка за подобряване на нашето сътрудничество. Разбира се, ние сме съгласни с вас, че трябва да задължим Югославия … У нас няма данни, че там се възстановява капитализмът, както твърдят албанците … На тях трябва да им се говори, да им се кажат нещата. Тито пред мен лично се оплака, че вътре в страната има трудности, съпротива срещу политиката, която той провежда, натиск от страна на македонците върху ръководството. Когато разговаряхме по македонския въпрос, на него му диктуваше Кръсте Цървенковски“. Препоръката на Брежнев, отправена към българския лидер, е, че „ако се отблъсква Югославия, това би било от полза само на САЩ. От Тито разбрах, че СР Македония е най-независимата република в промишлеността и селското стопанство. Аз почувствах от беседата ми с него, че това представлява голяма грижа за него“ (CDA, 82–83).

Така в края на 1966 г. при завръщането си от конгреса на Унгарската работническа социалистическа партия (УСРП) в Будапеща Тодор Живков провежда поредната си среща с югославския лидер Тито, на която се дискутират различни въпроси с ръководството в Белград.

Самият факт, че в двустранните разговори е привлечен и „специалиста“ Кръсте Цървенковски, ясно разкрива югославските намерения като основен акцент в разискванията отново да се постави македонският въпрос. В този аспект Тито отбелязва: „Що се касае до Македония – вярно е, че това е въпрос на Македония“, но подчертава, че „това е и югославски въпрос, по който югославската страна има право да каже дали е, или не е съгласна с постановките по него“. В изказването си Цървенковски набляга на факта, че „македонската нация съществува, независимо дали някой я признава, или не. Именно в лицето на македонската държава тя намира своето потвърждение, което се признава не само политически, но и научно“. Македонският ръководител засяга въпроса и „за македонците в България, в Благоевградски окръг конкретно, като разглежда трите преброявания – през 1946, 1956 и най-учудващото през 1965 г., когато „изведнъж“ само за десет години македонците „изчезват“ от НРБ“.

По-нататък в изказването си Цървенковски потвърждава факта, че в Македония твърдо поддържат двата принципа на СЮК: първо, че малцинствата трябва да бъдат мостове за проникване на културата и за свързване на народите, а не ябълка на раздора, и, второ, че поставянето на въпроса за малцинствата не означава, че се поставя въпрос за промяна на границите.

Българският отговор в лицето на Тодор Живков се свързва с желанието този въпрос да не се разгаря изкуствено, тъй като това не било от полза и за двете страни. Живков защитава правилната линия, която възприема ЦК на БКП по македонския въпрос, утвърдена от „Мартенския пленум“ през 1963 г., потвърдена от „постигнатите исторически резултати: Първо – при последното преброяване в Благоевградски окръг в резултат на провежданата линия населението свободно изявява своята българска националност и само 0,4% са записаните като „македонци“. Второ – процесът на асимилация в македонската република, във Вардарска Македония спря“ (CDA, 74–76).

На фона на положителното развитие на българо-югославските отношения голям и оправдан интерес сред българското партийно ръководство предизвиква докладът на заместник-министъра на външните работи през 1967 г. относно основните тенденции и насоки на Запада и тяхната антибългарска пропаганда през 1966 г.

Така в западния печат се посочва, че сближаването на България с Югославия е по-хладно, отколкото на Югославия с останалите социалистически страни. При раз-

глеждане на отношенията на България с Югославия и Гърция много често се коментира македонският въпрос, като се застъпва открито становището, че „македонската нация е разделена между трите държави и че е съществувало противоречие между тези държави. Днес повече от 1 млн. македонци живеят в Югославия, 180 000 в България и 40 000 в Гърция“. А западногерманското списание „Дер Шпигел“ пише: „Желанието на разделения на три части народ за обединяване е фитилът на барутния погреб – Балканите“ (CDA, 89).

През 1967 г. три делегации от СФРЮ посещават НРБ – на Кръсте Цървенковски, на Милош Минич и на Едвард Кардел. С най-голям интерес обаче е посрещната срещата на висшето ръководство на БКП начело с Тодор Живков с председателя на СКМ Кръсте Цървенковски в София през май 1967 г. Тя задава новата насока на диспут около трънливия македонски въпрос. В началото на своето изложение Цървенковски „оправдава“ различните проблеми в СФРЮ с това, че тя е една многонационална общност, която изисква доста усилия, за да се управлява. По-нататък македонският партиен лидер оценява позитивно изявленията на ръководството на БКП, че стои на димитровски позиции и признава историческия факт на създаване на СР Македония и формиране на македонска нация. „Желанието“ на Цървенковски е за подобряване все повече на обстановката и премахване на подозренията, като за тази цел българската страна публично да направи изявление за признаване на македонската република, македонската нация и македонския език.

От своя страна Тодор Живков застава на становището, че какъвто е сега македонският въпрос, той не може да стои над общите българо-югославски интереси: „Исторически факт е, че македонската социалистическа република съществува в рамките на СФРЮ“, но българският лидер не може да се съгласи: „Ако македонското национално съзнание се развива на антибългарска основа“. От една страна, според Цървенковски двете държави не трябва да се намесват в решенията на вътрешните въпроси, а от друга, той изразява следното схващане: „Ние не можем да бъдем безразлични към македонците в Благоевградски окръг. Трудно можем да приемем факта, че в 1956 г. имаше 180 000 македонци в България, а сега ги няма“. На тази атака от югославска страна Тодор Живков уверено отговаря: „Ние сме за формирането и укрепването на македонската нация на основата на демократични начала – всеки да се пише такъв, какъвто е“.

Цялостно българското партийно становище относно македонския въпрос изразява Борис Велчев: първо – да се заяви, че съществува Република Македония; второ – да се стигне до договорка да не се фалшифицират повече историческите факти и в двете страни, и трето – в България насилствено са карани хората да се пишат македонци.

В крайна сметка според българския представител трябва да се изработи обща постановка, като първо се излезе пред обществеността в Пиринска Македония и в СР Македония населението там да се пише такова, каквото се чувства, и чак тогава да се възложи на историците да изяснят откога именно започва формирането на „македонското национално съзнание“. Препоръката на Тодор Живков е Македония от ябълка на раздора да стане звено за обединение на интересите на двете страни. И българските, и югославските представители накрая постигат съгласие да се съобщи в пресата за водените разговори, като изрично се упомене и за разискванията по македонския въпрос (CDA, 5–38; Crvenkovski 1989, 13–53).

Месец по-късно, през юни 1967 г. в Белград отново, за четвърти пореден път от 1963 г. насам, се срещат двамата партийни и държавни ръководители Йосип Броз Тито и Тодор Живков. В тези разговори основно внимание се отделя на:

Първо – влошената международна обстановка;

Второ – подобряването на икономическото сътрудничество и разширяване на търговските, както и на културните връзки между СФРЮ и НРБ. Отбелязва се, че през 1960 г. стокообменът е едва 16 млн. $, докато през 1967 г. той достига вече 60 млн. $, и

Трето – изказва се задоволство от разширяването на сътрудничеството между БКП и СЮК.

В изказването си Живков завършва със спорния македонски въпрос и за договорката, която българската страна има с югославската от водените разговори с Цървенковски в София. Разрешаването на такъв въпрос, останал като наследство, не би трябвало изкуст-

вено да се форсира. Мнението на Тито, което отново се съгласува с това на Червенковски, е той да не се поставя на преден план в двустранните отношения (CDA, 8; DAMVnR, 111).

В периода между 1963 и 1967 г. приятелските българо-югославски отношения не бяха разстроени, даже когато Т. Живков и Тито показаха неспособност да достигнат до взаимно съгласие за разрешаването на македонския въпрос. Така случайните изблици около Македония не разрешиха да се нарушат иначе добрите взаимоотношения.

В заключение може да се отбележи, че въпреки постигнатите добронамерени двустранни отношения, Македония си остана принципен дразнител в разглеждания период. Затова неслучайно думите, които отправя цар Симеон II, „македонците са по-българи от всички българи“ при посещението си сред българската емиграция в Канада през 1966 г. (CDA, 6), вече окончателно нарушават душевния мир на българското партийно ръководство относно политиката, която то водеше, води и ще води в следващите десетилетия до падането на комунистическия режим в България. Последвалият след края на 1967 г. период на приливи и отливи в двустранните отношения и лично между Тодор Живков и Йосип Броз Тито ясно разкрива сложността на проблема „Македония“ по оста София – Белград.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Crvenkovski, K. 1989. Vo odbrana na makedonskata kauza [In the defense of the Macedonian cause]. Ohrid, Nikola Kostevski I avtorite, 125 s. (In Macedonian).

Црвенковски, К. Во одбрана на македонската кауза. Охрид, Никола Костески и авторите, 1989, 125 с.

Larrabee, S. 1972. The Bulgarian Politics of Comformity. *Problems of Communism*, VII–VIII, 43 p.

Palmer, S., R. King. 1971. Yugoslav Communism and the Macedonian Question. Hamden, CT, The Shoe String Press, Inc. Archon Books, 247 p.

Rabotnichesko delo. 1963, 26 Januari. (In Bulgarian).

Работническо дело. Бр. 26, 26.01.1963, с. 1.

CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 5, a.e. 567. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1-б, оп. 5, а.е. 567.

CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 5, a.e. 568. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1-б, оп. 5, а.е. 568.

CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 51, a.e. 209. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1-б, оп. 51, а.е. 209.

CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 51, a.e. 211. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1-б, оп. 51, а.е. 211.

CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 51, a.e. 486. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1-б, оп. 51, а.е. 486.

CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 51, a. e. 85. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1-б, оп. 51, а.е. 85.

CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 34, a.e. 133. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1-б, оп. 34, а.е. 133.

CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 34, a. e. 15. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1-б, оп. 34, а.е. 15.

CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 34, a.e. 43. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1-б, оп. 34, а.е. 43.

CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 34, a. e. 49. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1-б, оп. 34, а.е. 49.

CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 34, a.e. 40. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1-б, оп. 34, а.е. 40.

CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 34, a.e. 95. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1-б, оп. 34, а.е. 95.

CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 34, a. e. 56. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1-б, оп. 34, а.е. 56.

CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 34, a.e. 58. (In Bulgarian).

ЦДА, ф. 1-б, оп. 34, а.е. 58.

DAMVnR. Diplomaticheski arhiv na Ministerstvoto na vanshnite raboti) [Diplomatic Archive of Ministry of Foreign Affairs], op. 40, a.e. 4415. (In Bulgarian). Dokumentacija, I/100/80/1/1.
ДАМВнР, Документация, I/100/80/1/1.
DAMVnR. Diplomaticheski arhiv na Ministerstvoto na vanshnite raboti) [Diplomatic Archive of Ministry of Foreign Affairs], op. 25, a.e. 2831. (In Bulgarian).
ДАМВнР, оп. 25, а.е. 2831.

Дата на подаване на статията в редакцията – 10.06.2021 г.

ЕВРОПЕИСТИКАТА КАТО КОМПЛЕКС ОТ НАУЧНИ ДИСЦИПЛИНИ / ЄВРОПЕЇСТИКА ЯК КОМПЛЕКС НАУКОВИХ ДИСЦИПЛІН

DOI: 10.7546/DS.2023.16.23

ПЪРВОТО „НЕ“ НА ЕВРОПА: РЕАКЦИЯТА НА ОБЕДИНЕНОТО КРАЛСТВО НА ПЛАНА „ШУМАН“ И НЕЙНИТЕ ПОСЛЕДИЦИ, 10 МАЙ–3 ЮНИ 1950 Г.*

Борис Стоянов

доктор по история, доцент, Катедра по нова и съвременна история,
Исторически факултет на Софийския университет
„Свети Климент Охридски“, 1504 София, бул. „Цар Освободител“ № 15,
e-mail: boris.stoyanov@uni-sofia.bg

Настоящото изследване разглежда отговора на Великобритания на Плана „Шуман“ за европейската общност за въглища и стомана. В него са анализирани три кръга проблеми: отношението към френската инициатива, развитието на диалога Лондон–Париж през май 1950 г. и геополитическите измерения на британския отказ от участие в първата наднационална общност. Акцентът е поставен върху реакцията на лейбъристкото правителство на Клемент Атли и дипломацията, ръководена от Ърнест Бевин, както и върху солидния двупартиен консенсус. Така във фокуса на вниманието попадат политическите измерения на причините и последиците от британските действия като съзнателен геополитически избор и държавнически акт. Обединеното кралство участва активно в учредяването на първите следвоенни регионални организации: ЗС, ОЕИС, СЕ, неизменно отстоявайки техния междуправителствен характер. В същото време Франция показва желание за излизане от традиционните рамки и прилагане на нов подход, който надеждно да реши проблемите на икономическата и военната ѝ сигурност спрямо Германия. В споровете около приложението на наднационалния метод се оформя пропаст, която предвид неотстъпчивостта на двете страни се оказва непреодолима. В основата на британската позиция стоят: специфичните уроци на Втората световна война, разбирането за националния суверенитет като върховна ценност, приоритизирането на връзките с Британската общност и САЩ, желанието за запазване на статута на световна сила и на водещата позиция в Европа чрез разширяване на междуправителственото сътрудничество, а не по пътя на интеграцията. В резултат Лондон пропуска историческия шанс да определя съдбата на съвременна Европа, която няма да се изгражда около историческата английско-френска Антанта, а върху съюза на доскорошните непримирими врагове Франция и Германия.

Ключови думи: Великобритания, Франция, Планът „Шуман“, европейска интеграция, геополитика

---

* В Украйна, Европа и света професор Станчев е познат като отличен специалист българист. В дългогодишното му амплоа на ръководител на Катедрата по нова и съвременна история на Харковския университет той е търсен лектор и изтъкнат изследовател на разнообразни теми от миналото на драматичния XX век. Сред тях е сложният проблем на историята на европейската интеграция. Настоящата статия е авторовото признание за труда на юбиляра на полето на европейските изследвания и за неговата авторитетна и просветителска работа в независима Украйна.

THE FIRST "NO" TO EUROPE: THE UK'S REACTION TO THE SCHUMAN PLAN AND ITS CONSEQUENCES, 10 MAY - 3 JUNE 1950

Boris Stoyanov

PhD, Associate Professor, Department of Modern and Contemporary History,
Sofia University "St. Kliment Ohridski", 1504 Sofia, 15 Tsar Osvoboditel blvd.,
e-mail: boris.stoyanov@uni-sofia.bg

The study deals with the response of the United Kingdom to the Schuman Plan for a European Coal and Steel Community. It analyzes three key issues: the British attitude towards the French initiative, the London-Paris dialogue in May 1950, and the geopolitical dimensions of the UK's decision not to participate in the first supranational community. The focus is on the reaction of Clement Attlee's Labour government and the diplomacy led by Ernest Bevin, as well as the solid bipartisan consensus on the issue of Europe. The political dimensions of the reasons and consequences of British actions as a conscious geopolitical choice and an act of self-determination come into the spotlight. After 1945 the United Kingdom was actively involved in the establishment of the first regional organizations in Western Europe: the Western Union, the Organization for European Economic Cooperation, and the Council of Europe, consistently advocating their intergovernmental character. Meanwhile, France showed a desire to depart from traditional frameworks and apply a new approach to effectively solve its economic and military security concerns against Germany. Disagreements over the application of the supranational method created an unbridgeable gap, given the intransigence of both sides. The British position was based on the lessons of the Second World War, an understanding of national sovereignty as a supreme value, prioritizing relations with the Commonwealth and the United States, the desire to maintain the status of a global power and a leading position in Europe through expanding intergovernmental cooperation rather than integration. As a result, London missed the unique opportunity to shape the fate of contemporary Europe, which would not be built around the historical Anglo-French Entente but on the union of former longtime foes, France and West Germany.

Keywords: Great Britain, France, Schuman Plan, European integration, geopolitics

Сред многото изненади, които предложението на Робер Шуман за европейска общност за въглища и стомана поднася, е липсата в него на изричното споменаване на Великобритания. Текстът на Декларацията от 9 май 1950 г. акцентира върху обединението в наднационален общ пазар на френската и германската тежка индустрия, но не казва нищо за британската. Независимо от всеобщото признание, че постигането на френско-германско помирение е задължително условие за мира и благоденствието на демократичния свят, все пак съвременниците на събитията не предполагат, че бъдещето на Западна Европа може да се гради без участието и водещата роля на Обединеното кралство. През втората половина на 40-те години на XX в. Великобритания е естествен лидер на континенталните демокрации. Тя не познава унижения на поражението и окупацията и е единствената сред тях, заслужила мястото си в клуба на Великите победителки. От нея и от историческия ѝ съюз с Франция народите в Западна Европа очакват да зададат посоката, темпа и начина на развитие на региона. Калена в две световни войни, тяхната Антанта изглежда единствената логична и възможна ос, около която да се групират европейските демокрации и която има потенциала да се превърне в ядро на близкото им и ефективно сътрудничество в мирно време. Неслучайно френско-британската инициатива и съвместни действия стоят в основата на първите международни организации, появили се след 1945 г. в свободна Европа: Западния съюз (познат и като Брюкселски пакт), Организацията за европейско икономическо сътрудничество (ОЕИС) и Съвета на Европа (СЕ). Във фасадата на доброто сътрудничество обаче се появяват пукнатини, които с времето частично я разрушават. Най-дълбоките от тях са свързани с разминаването във виждания на двете страни относно принципите, върху които да бъде изградена следвоенната регионална архитектура.

Великобритания стриктно се придържа към традиционните схващания на междуправителствения метод. Урокът, който британците извличат от най-голямата война, е, че независимото национално ръководство, превело успешно Обединеното кралство през най-страшния епизод в неговата история, е ценност, която трябва да бъде запазена и предадена на следвоенното поколение на всяка цена. Съхраненият с толкова усилия, лишения и загуби суверенитет е разглеждан като базисно условие за сигурността, просперитета и оцеляването му в новия международен ред. Ето защо лейбъристкото правителство на Клемент Атли с външен министър Ърнест Бевин, действащо в синхрон с масовите нагласи, се противопоставя на всяко предложение, съдържащо елемент на наднационалност. За тях то задължително е или може да бъде първа стъпка към появата на западноевропейска федерация. Безспорно твърде опростено виждане, което не е просто продължение на стратегията за избягване на каквото и да е тясно обвързване с европейските нации, а е оправдано от стремежа на Лондон да отстоява реномето на страната на водещ международен фактор с глобални, а не регионални, отговорности и присъствие (Stoyanov 2022, 268–269). Именно под британски натиск нито една от изброените погоре организации не се превръща в люлка на Обединена Европа, при все че всяка от тях е замисляна като такава.

В същото време и с нарастваща увереност Париж афишира готовност да излезе от рамките на познатите и невинаги надеждни междуправителствени форми, разгръщайки нов модел на тясно сътрудничество. През лятото на 1947 г. френското правителство откликва на предложението на Рим да се създаде митнически съюз и става негов основен защитник в преговорите с държавите от Бенелюкс. През зимата на 1948 г. то е съгласно да се ограничат правомощията на Изпълнителния съвет на ОЕИС за сметка на независим орган, с което контролът на националните власти да бъде отслабен и организацията да получи шанс постепенно да се превърне в наднационална институция. Няколко месеца по-късно външният министър Жорж Бидо прави още по-смела стъпка. Той поставя за първи път официално въпроса за регионалната интеграция на масата на преговорите. При обсъждането на идеята за свикване на Европейска асамблея, вземайки повод от решенията на конгреса в Хага от май 1948 г. и активността на Европейското движение, френският външен министър се застъпва пред колегите си в Брюкселския пакт за възприемане на иновативен подход и създаване на изцяло наднационален западноевропейски орган (Stoyanov 2022, 275). Осуетени от британската дипломация, тези начинания не се възприемат в Париж като поражения. Те са забелязани отвъд океана, където трескаво търсят начин за приобщаване на създадената през 1949 г. Федерална република Германия към Западния свят, и дават повод на администрацията на президента Хари Труман, която след 1947 г. открито подкрепя европейското единство, да окуражи френските власти да продължат по-уверено по пътя, който опипват (Kennan 1983, 452–456). През пролетта на 1950 г. с американската подкрепа и с усещането, че трябва по нов и недискриминативен начин да уреди отношенията си с възраждащата се от пепелищата на войната Германия, отстоявайки каузата на мира, но и защитавайки специфичните си национални интереси, Франция подготвя и предлага Плана „Шуман“. Родена е европейска интеграция – първият успешно реализиран проект за свободно и демократично обединение на континенталните демокрации. Негова „жертва“ обаче става френско-британската Антанта, трайно заменена от френско-германския съюз като платформа на европейската общност. Не друго, а отношението към наднационалния метод разделя Париж и Лондон и променя съдбата на Стария свят още в първото следвоенно десетилетие.

Настоящото изследване се фокусира върху заключителния момент в историята на френско-британските спорове за бъдещето на Западна Европа. То разглежда политическите реакции в Обединеното кралство на инициативата на Франция за създаване на европейска общност за въглища и стомана и анализира причините за отказа на правителството в Лондон да стане част от смелия проект в контекста на последователното неприемане на наднационалните принципи и форми на власт и съществуващия двупартиен консенсус по въпроса. Що се отнася до последствията от първото британско „Не“ на Европа, работата надхвърля широкоразпространеното убеждение, че настъпилият разрив е временен, и го разглежда като стратегическо решение, сложило край на всяка надежда, че един френско-британски кондоминиум ще направлява съдбините на европейците.

В Лондон научават новините от пресконференцията на Робер Шуман от 9 май 1950 г. с огромна почуда. Британските политици не са свикнали с ролята на странични наблюдатели на процесите на континента и са убедени, че нищо значимо в региона не може да се случи без тяхно знание и решаваща намеса. Те най-малко очакват от Франция, която от края на 30-те години на XX в. неизменно стои в сянката на Великобритания, да предприеме амбициозен дипломатически ход, без предварително да е спечелила тяхното одобрение. Поведението им се основава на опита от годините на Втората световна война и непосредствено след нея, когато Албионът неведнъж изтъква своята изключителност, подчертава водещата си позиция, но и показва недалновидна политическа надменност. По този начин още преди оповестяването на Плана „Шуман“ се формира особен климат на напрежение и чувство за неравнопоставеност, даващо основание на някои изследователи да видят и оценят в песимистичен план състоянието и перспективите пред развитието на френско-британските отношения в средата на XX в., независимо от официално отстояваната сърдечна политическа връзка помежду им. Така например според Едмунд Дел налице е подход, който в дългосрочна перспектива е обречен. При честата смяна на кабинетите в Париж лейбъристкото правителство свиква да получава различни френски предложения, да ги удостоява със своя отказ и да гледа как французите се оттеглят без възражения. Рядко френските призиви за реална демонстрация на приятелски връзки срещат отклик, което издава надменно и дори арогантно отношение към важен съюзник. На Острова са убедени, че французите са слаба, неспособна на бързо възстановяване и модернизиране нация, която все още се измъчва от травмите на поражението и окупацията (Dell 1995, 33). Далеч невинаги точни, подобни разбирания утвърждават образа на Франция като лишен от авторитет фактор, който не е в състояние да бъде лидер на европейските демокрации. А това обяснява защо в Лондон първоначалното учудване от самостоятелните действия на френското правителство по отношение конкретно на Западна Германия и в по-общ план към Западна Европа е съпътствано от трудно сдържано раздразнение и дори от нарастващо възмущение.

Само десет дни по-рано посланикът в Париж уверява Форин офис, че „европейска система, основана на Франция и Германия, не е приемлива за Франция“ и определя участието на Великобритания в континенталните дела като „същностната характеристика на европейската система“ (Wurm 1995, 242). Мнението на сър Оливър Харви е показателно за разбирането на Лондон за ключовата му роля в Стария свят и в същото време за пренебрежението към френската *idúe fixe*, че възстановената с външна помощ Западна Германия ще се превърне в непосредствена заплаха за сигурността и стопанския възход на Франция и оттук − на неизменната френска решимост да използва момента, за да уреди окончателно проблемите със своя съсед. В Обединеното кралство отдавна не гледат на Западна Германия като на заплаха, не споделят френските опасения от бързото ѝ възстановяване и не отчитат, че стреотипното мислене, според което традиционните врагове не могат да си сътрудничат, а съжителството им е възможно при посредничество на трета сила, е отживелица. Франция и Федералната република показват нагледно, че имат политическата воля да регулират отношенията си без медиацията на британската дипломация и са готови да го направят. Отказът на Лондон Париж да бъде третиран като равноправна сила, способна да изработи собствена и приемлива за съседите си визия за развитието на некомунистическа Европа, е сериозна политическа грешка. Лейбъристкото правителство системно отхвърля френските инициативи за икономическо сътрудничество и митнически съюз и проявява трайно негативно отношение към всяко желание за интеграция, идващо от другата страна на Ла Манша (Dell 1995, 36). Всъщност Великобритания отдавна е започнала да отблъсква Франция от себе си. През пролетта на 1950 г. този процес е само ускорен.

Първата размяна на мнения след публикуването на Декларацията от 9 май в дипломатическите среди окачествява като лошо поведението на Франция, защото тя съзнателно е избрала да държи Обединеното кралство в неведение относно подготвяния План „Шуман“, и препоръчва официалната реакция да бъде предпазлива и неангажираща. Преди изучаването на различните аспекти на инициативата: политически, икономически и дори военностратегически, да е започнало, е изразено съжаление, че Париж измества акцента от тясното сътрудничество в установяващата се атлантическа рамка за сигурност към неясния и

откровено нежелан от британците образ на европейската федерация (DBPO Ser. II, Vol. 1, 6). Съжаление, зад което се крие безпокойството, че не е по силите на континенталните демокрации в дългосрочен план да контролират възраждането и поведението на Федерална република Германия така добре, както това би могло да стане чрез приобщаването ѝ към НАТО. Отчетено е още, че за първи път са предприети конкретни стъпки за френско-германско сближаване, за което през последния четвърт век само се е говорило, че са предложени реални мерки за избягване на война между двете страни, че ФРГ и Италия не губят време и радушно приветстват инициативата като начин за бързото си приобщаване към свободния свят, но и че вратата за установяване на френско-германска доминация над западноевропейската тежка промишленост на практика е широко отворена (DBPO Ser. II, Vol. 1, 14, 15, 21). И друго притеснение владее британските политици: заплашени са систематичните им усилия развитието на процесите на регионално сближаване да не излиза от рамките на междуправителствения метод. За тях действията на Шуман поставят под въпрос запазването на установеното след 1945 г. френско-британско водачество в Западна Европа. А все по-мнителният външен министър Ърнест Бевин ги тълкува и като заговор срещу лидерските позиции на страната му на континента, поставяйки я пред свършен факт (Bullock 1983, 770).

Въпреки обидата, в Лондон признават правото на Париж на самостоятелни действия в търсене на надеждни гаранции за своята сигурност и отдават заслуженото на използвания интересен подход, който няма да отблъсне Бон, а ще бъде приемлив за мнозинството западногерманци. В първите по-задълбочени анализи на експерти и дипломати, като този на сър Къркпатрик, е одобрена възможността да се вдигнат ограниченията върху германската индустрия и да се нормализира управлението на Рурския басейн, след като договореното по-рано Международно управление на Рур така и не заработва. Също така се посочва, че идеята ФРГ да се интегрира със своите западни съседи, преди да се стигне до прекратяване на окупационния режим, е позитивна и заслужава да бъде насърчена. По този начин ще бъде избегнато повторение на прецедента от 20-те години на XX в., когато съвземащата се от поражението Ваймарска Германия заиграва със Съветска Русия срещу Запада. Препоръчва се британското правителство да отхвърли категорично средствата за постигане на тези цели, както и всяка нереалистична амбиция в духа на плановете за Европа като Трета световна сила, но без да заема публично негативна позиция (DBPO, Ser. II, Vol. 1, 32–35; Bullen 1988, 203).

В съгласие с последното на 11 май премиерът Клемент Атли прави кратко и предпазливо изявление в Парламента. От тази първа официална реакция става ясно, че като цяло Великобритания приветства френската инициатива, която тълкува като предназначена да сложи край на вековната вражда с Германия и „да донесе единство и мир на континента“. Правителството оценява високо плановете за интеграция на френската и немската черна промишленост, смятайки ги за „забележителен принос за разрешаването на един голям европейски проблем… влизането на Германия като свободен член в семейството на европейските нации“. То обаче се въздържа да коментира влиянието върху икономическите структури на участващите страни (HC Debates, 11 May 1950). Атли добре прикрива объркването на членовете на кабинета, демонстрирано по време на неговото заседание от същия 11 май. Британските министри все още гадаят дали френските им колеги предлагат иновативен стопански план или зад инициативата им всъщност се крие коварна политическа стратегия. В крайна сметка е решено да се потърси директен контакт с Жан Моне – автора на Плана „Шуман“, и той да бъде поканен да внесе яснота относно действителните френски намерения (DBPO Ser. II, Vol. 1, 27–28). Приложеният от французите елемент на изненада внася объркване в британския елит, който отговаря със сдържано недоволство. Такова ще остане неговото отношение през краткия триседмичен период на обсъждане на положителните и отрицателните страни от присъединяването към т.нар. черен пул.

Няколко дни по-късно, след изслушването на пристигналия с част от екипа си Моне и с нескрито желание да овладеят създалата се ситуация, управляващите в Лондон изразяват готовност да се включат във френско-германските преговори за учредяване на общност за въглища и стомана. Те следват препоръките на Форин офис (доразвили тезата на Къркпатрик), че само с активното си участие в процеса Великобритания ще получи на-

деждна информация за намеренията на своите партньори и ще влияе върху формирането на стратегическия пул, така че той да не засегне чувствителни национални интереси. Два от тях са най-често изтъквани: запазване на отношенията на метрополията с Британската общност и съхраняване върховенството на националния суверенитет. Дипломатите са на мнение, че „правителството не може да стигне толкова далече, колкото предлага г-н Моне“, и препоръчват да не се поемат предварителни ангажименти, а договорът да не бъде изготвен според вижданията на французите за Върховен орган, което ще позволи британското асоцииране с общността (DBPO Ser. II, Vol. 1, 68–72).

Обективно, Обединеното кралство трудно може да откаже участие в планираното мащабно начинание. Още повече, че така то ще предотврати превръщането на инициативата в изходна точка на процеса на изграждане на Обединена Европа върху близки до федеративния принципи. На Острова със задоволство констатират, че пред тях стои кратка декларация, която не е замислена като основа на конституционен проект, че на масата на преговорите ще бъде обсъждана конкретна и то твърде ограничена икономическа общност, а не въпросът за федерация, че триумфира предпочитаният от британците прагматичен и реалистичен подход, който търси устойчиви политически решения с функционални средства и без излишна помпозност и уникални за историческия опит на Европа институции. Независимо от всичко това, от самото начало Лондон възнамерява да направи от Плана „Шуман“ поредния архивен документ, заменяйки го със собствен проект. Неговата наднационална амбиция следва да бъде прекършена по начина, по който в предходните години идеите за наднационален облик на ОЕИС и особено на СЕ, към които Франция е била повече или по-малко съпричастна, приключват безславно. Очевидно е, че въпреки настъпилите сериозни геополитически изменения в средата на миналото столетие не се забелязва промяна в традиционното британско усещане за мястото на Великобритания в света. Не се наблюдава и разколебаване на единодушието в отношението към европейския проект в ръководствата на двете основни партии – Лейбъристката и Консервативната.

Често се забравя, че Декларацията от 9 май идва в момент, когато управляващите лейбъристи окончателно формулират своето отношение към бъдещето на Съвета на Европа. През октомври 1949 г. изпълнителният орган на партията одобрява основните положения, които до края на май 1950 г. са финализирани в кратък документ. Той изтъква успехите на тяхното управление в социалната сфера и националното планиране, с каквито според авторите му другите западноевропейски правителства не могат да се похвалят, и отхвърля всяка идея за ограничаване на националния суверенитет. Наречен саркастично „Европейско единство“, по страниците му се чете, че „Лейбъристката партия не разглежда обединението на Европа като своя приоритетна задача“, защото:

> „Във всяко отношение, с изключение на разстоянията, ние във Великобритания сме по-близки с нашите родственици от Австралия и Нова Зеландия, разположени на другия край на света, отколкото с Европа. По-близки сме по отношение на език, произход, социални навици и институции, политическа система и икономически интереси. Стопанствата на страните от Общността са допълващи се с това на Великобритания несравнимо повече, отколкото западноевропейските“ (Labour Party 1950, 4).

И защото запазването на „специалните отношения“ със Съединените щати е по-важно от обвързването със слабите европейски демокрации. В документа е посочена и чисто икономическа причина за второстепенната значимост на европейския проект. При огромното значение на отношенията с доминионите и колониите е недопустимо страната да бъде поставена в ситуация, в която западноевропейците да диктуват стопанските ѝ планове и търговската ѝ политика. В него се казва още, че в Западна Европа (тук се изключват скандинавските страни, в повечето от които управляват социалдемократи) отсъстват граждански и административни традиции, характерни за демократичния социализъм (Labour Party 1950, 5, 7). Изводът е, че Великобритания няма много общо с непрогресивните западноевропейски държави, чиито правителства са доминирани от християндемократически партии. Затова тя ще се възпротиви на всяко желание за разширяване на правомощията на Парламентарната асамблея на Съвета – орган, който очевидно дълго време ще бъде подвластен на несоциалистическо мнозинство.

„Европейско единство“ е не само автентичен партиен източник, но и безпогрешен индикатор за действителната политика на правителството. Неговото съдържание е препотвърдено първо от постоянния подсекретар на външното министерство, заявил че „водещата теза е в съответствие с официалната британска политика“ (Young 1984, 160). А след това и на годишната конференция на лейбъристите, по време на която наложената от лидерите евроскептична линия е умело преплетена с опасенията на повечето делегати от загуба на суверенитет и вредоносно отслабване на националната държава.

Разбира се, възприетият курс има и своите критици. Макар малцинство, последните се оказват шумни и красноречиви в проявите си. Те идват от средите на обособеното през втората половина на 40-те години проевропейско крило в партията около Р. (Ким) Макей – главния идеолог на интегрирането със Западна Европа. Под негово ръководство е изработен и разпространен обширен отговор, в който се разкриват и разобличават противоречията в официалната позиция. Сред тях са прокламираното отдалечаване от европейските капиталисти, което обаче не пречи на реалното сближаване с американските монополисти, както и приоритизирането на по-близките отношения с Общността, която дори вече не може да се нарече британска, отколкото с най-близките съседи, които са много по-добре организирани и развити, а в този смисъл са от реална полза за просперитета на Обединеното кралство. Според Макей и привържениците му успехите на следвоенното възстановяване не се коренят в приложението на социалистическите принципи и идеи, което правителството широко изтъква като основен идеологически разделител между Великобритания и другите европейски демокрации, а в добрата работа на американските предприемачи и възможността на британците да харчат изкараните от тях долари. В условията на започналата Студена война политиката на Лондон е определена като недалновидна, защото допълнително отслабва и разпокъсва свободна Европа, правейки я много по-незащитена срещу подривните действия на комунистите. Други видни лейбъристи, сред които Харолд Никълсън, също подлагат на критика отношението на лейбъристкото правителство и ръководство към европейския проект (Douglas 2004, 249–251). Възгледите им не срещат подкрепа дори от средите на парламентарната опозиция.

Консерваторите, сред които на практика липсват вътрешни разногласия и дебати по въпроса, също не смятат, че трябва да се бърза с постигането на европейското обединение. В своята реч в Единбург от 19 май техният лидер Уинстън Чърчил настоява за повече информация и за по-детайлно проучване на последиците, с което призовава към запазване на предпазливия и внимателен подход. Думите му отразяват не само недоверието към припряното изготвяне на планове за наднационални органи на власт в консервативните редици, но и едва прикриват тяхното категорично отхвърляне от евентуално британско участие (James 1974, 8005–8006; Parker 1986, 457). Така очертаният двупартиен консенсус обрича на провал всеки опит за въвличане на Обединеното кралство в наднационални обединения.

Във Франция си дават сметка за това, както и ясно съзнават опасността от подчиняване на френско-германските отношения на императивите на британската политика. Ето защо още в подготовката на Плана екипът на Моне не предвижда за Великобритания роля на водещ фактор и не съгласува идеите си с британската дипломация. Демонстрираното след това отношение на френския външен министър Шуман към страната е като към всяка друга от европейските демокрации. Така, когато в средата и втората половина на май 1950 г. френското правителство се ангажира в двустранни разговори, то влиза в тях с намерение да осуети кроежите на Лондон да промени същността на инициативата. Водени от Моне, неговите представители не разясняват в детайли параметрите и икономическата целесъобразност на инициираната общност, както това очакват домакините, а се концентрират върху политическите ѝ същност и цели. Но най-важното, те поставят приемането на предложения с Декларацията от 9 май върховен орган, който единствен ще има правомощията да управлява бъдещия общ пазар, като *condition sine qua non* за участието на Великобритания.

В тази връзка френската делегация дава някои по-общи разяснения какво ще представлява наднационалното управление. Чутото не удовлетворява представителите на лейбъристкия кабинет, които открито изразяват недоволството си от поднесената оскъдна информация и липсата на конкретни отговори на зададените конкретни въпроси. Меко

казано, британците не са очаровани от виждането на французите за нов тип институция, съставена от влиятелни и независими от правителствата личности, чиито решения държавите членки ще са задължени да изпълняват (Stirk 1996, 123–124). С намерението да направи контрапредложение, което да се хареса на германския кабинет и да го отклони от инициативата на Шуман, те настояват за провеждане на тристранни британско-френско-германски преговори. Наясно със скрития замисъл, Париж категорично се противопоставя на свикването на предварителен форум и съхранява контрола върху развитието на инициативата (Lynch 1988, 123).

Силно впечатление прави ниското равнище на представителство на британската делегация на разговорите с французите, водена от Плауден, и последвалите редки, предимно в писмена форма и като телефонни разговори, контакти на високо политическо равнище. Болестта на Бевин, както и тази на министъра на финансите Стафорд Крипс, е важна причина за липсата на двустранна среща с Шуман, посветена изцяло на френското предложение. Отсъствието на двете ключови личности от процеса на взимане на решенията в толкова важен момент парализира останалата част от администрацията в Лондон, която очевидно не бърза да организира среща на първите дипломати или премиерите, нито поема инициативата в предлагането на по-гъвкав подход. Под нейно влияние правителството не желае да придава твърде официален характер на случващото се, докато не е установило контрол върху него и е наясно, че веднъж включило се в разговорите, веднага ще направи неуспеха им видим за всички заинтересовани. А конфликтът между британската решимост да запази заявените антиинтеграционни позиции и не по-малко категоричната воля на Париж да не допусне промяна в наднационалния замисъл вещае неминуем провал. Настъпването му е въпрос на време.

Колкото и да се уверяват в искреното си желание заедно да допринесат за създаване на бъдещата общност, двете страни не стигат до обща позиция. Франция не отстъпва от идеята за наднационално управление, а Великобритания отказва да приеме ограничаването на неотменими и неделими суверенни права под каквато и да е форма. Упорството на лейбъристите в полза на свикването на френско-германско-британска среща без поемане на предварителни ангажименти също не дава резултат (DBPO Ser. II, Vol. 1, 337). Намирането на изход става дори по-трудно, след като на 25 май 1950 г. френското правителство изпраща официални покани до избраните от него държави за включване в преговорите по Плана „Шуман“. В тях се съдържа текст на съвместно комюнике, според който страните, откликнали на поканата, без възражения приемат създаването на наднационална институция в Западна Европа.

За разлика от ФРГ, Италия, Белгия, Люксембург и отчасти Нидерландия, Великобритания продължава да отхвърля френското условие за предварително заявено съгласие обединението за производството на въглища и стомана да се ръководи от суверенен върховен орган, чиито решения да бъдат обвързващи за всички страни членки (DBPO Ser. II, Vol. 1, 91, 99). Последвалата размяна на ноти и усилията на френския посланик в Лондон Рене Масили да тушира недоразуменията също не изглаждат различията (Young 1984, 165). В тези последни майски дни на 1950 г. британската дипломация опитва да внесе частични промени във въпросното комюнике, като направи текста му по-малко категоричен по отношение на очертаната в Декларацията на Шуман схема. Те са отхвърлени от Париж първоначално с обяснението за разминаване в употребата и значението на думите „ангажимент“ и „обвързване“ в двата езика, а впоследствие като неразбирателство по същество и нежелание Великобритания да се ползва с различен от останалите статут. Последният опит на британците е и най-прецизиран. Те предлагат да заменят категоричното „правителствата решиха да създадат обединение на тежките индустрии и да учредят Върховен орган“ с уверението, че „те незабавно ще се заемат с тази задача“ (DBPO Ser. II, Vol. 1, 125, 129). На пръв поглед несъществено, уточнението крие известен риск, който френското правителство не иска да поеме, а и вече не смята за целесъобразно включването на Великобритания в преговорите, с чиято подготовка на практика се е заело.

Неотстъпчивостта и на двете страни прави невъзможно постигането на консенсусна формулировка. При това положение краят на кратката сага настъпва бързо. Начинът, по който става, не е сред най-очакваните. В първите дни на месец юни в отношения-

та между доскорошните сърдечни съюзници се появява думата ултиматум. На 2 юни Франция определя на британския кабинет срок от 24 часа за окончателното му решение, на което той отговаря, че няма да вземе участие в преговорите по плана на Шуман. Сред посочените причини за отказа, поне на този етап, се открояват две: недопустимото изискване за ограничаване на суверенни национални права и „невъзможността да се оценят последствията върху нашите ключови индустрии, нашата външна търговия и равнището на заетостта“. Сред останалите са: неприемливите средствата за натиск, с които французите си служат, липсата на яснота по детайлите и нежеланието на обществото за тясно обвързване със западноевропейските страни (Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 2 June 1950).

На 3 юни 1950 г. с две отделни заявления Париж и Лондон обявяват своите версии за провала на преговорите и изразяват протоколно дипломатическо съжаление, че не е постигнато разбирателство относно принципите, върху които да бъде построена системата на тясно взаимодействие между континенталните демокрации (British communique on the Schuman Plan, 3 June 1950). В онзи момент малцина приемат нещата с драматизъм, страхувайки се, че в политически план Островът започва опасно да се отдалечава от континента и най-вече от водещата си роля в определянето на неговите съдбини. В британските официални кръгове господства схващането, че настъпилото разделение е временно. Премиерът Клемент Атли не крие от посланика Рене Масили убедеността си, че „на по-късен етап ще можем да участваме по-пълноценно“ (Lord 1998, 26). „По-късен етап“ за него означава времето след провала на предложения интеграционен подход. За да бъде подготвено за този момент, правителството в Лондон взема решение за създаване на работна група, която да изготви алтернативна схема (Bullen 1988, 207; Milward 1984, 405). Нея то смята да представи на преговарящите страни след краха на французите, преследвайки очевидната цел – да възстанови лидерските си позиции и да отдалечи *sine die* перспективата за учредяване на европейска федерация, в каквато крайна цел Париж е подозиран.

Изразеното съжаление за неучастието в Плана „Шуман“ е по-скоро елемент от дипломатическата стилистика на тактична любезност, а не осъзнато чувство за загуба на партньор или пропусната историческа възможност. Британците продължават да вярват, че предложената общност за въглища и стомана не е от онова съществено значение за тяхната сигурност, каквито са НАТО и американските долари. Финансовият министър Крипс и висшето военно командване постоянно напомнят, че Великобритания не трябва да се отдалечава от атлантическата система (Stirk 1996, 123). Също така те не възприемат интегрирането в тежката промишленост като жизненоважно за икономиката на страната. Макар да е обезпокоено от бързите темпове на германското възстановяване, към 1949 г. Обединеното кралство все още може да се похвали с най-големия добив на въглища в Западна Европа, а със своите 15,6 млн. т (при планирано увеличение до 17,2 млн. т през 1953 г.) произведена стомана остава много пред ФРГ и Франция (Background Note № 132, 20 May 1950). Според водещи английски историци изолирането от опитите за интеграция в очите на кабинета, производителите и синдикатите е гаранция, че суверенитетът и специфичните стопански интереси на страната ще бъдат запазени. Контролът над национализираната през 1946 г. въгледобивна индустрия няма да бъде иззет, нито търговията със стомана, в която износът за континенталните съседи е символичен, няма да бъде подчинена на външна регулация. Достиженията на дългата борба за социални трансформации и успешното приложение на кейнсианските методи на макроикономически мениджмънт при осигуряване на пълна заетост и дефицитно финансиране също няма да бъдат поставени под въпрос. В този смисъл присъединяването към френско-германския експеримент не се вписва в логиката на следвоенното развитие на Острова (Morgan 1984; Lord 1996). А там и без това не се чувстват географски обвързани с региона на р. Рейн, около който Париж иска да изгради общността за въглища и стомана.

Що се отнася до французите, те приемат с облекчение британския отказ. Натрупали опит и увереност в отношенията с британците, те не желаят да поверят съдбата на своя стратегически план в ръцете им. Близкото минало е изпълнено с разочарования от неосъществени съвместни проекти и невинаги разбиране и дружелюбно отношение от страна на Лондон. Последният пример е от 1949 и началото на 1950 г., когато Париж получава

отказ за създаване на двустранно стопанско обединение, около което да гравитират останалите европейски демокрации, съпроводено с нежеланието на Обединеното кралство да участва в планирания митнически съюз между Франция, Италия и Бенелюкс. Особено болезнена се оказва изненадващата девалвация на паунда. След като не е информирано предварително за едностранния акт на Лондон, френското правителство не успява да елиминира негативните му последици върху френската търговия. На този фон Франция няма никакво намерение да поема излишен риск и да обрече доброволно Плана „Шуман“ на провал, настоявайки за британско участие в предстоящите междуправителствени преговори на всяка цена.

Не отнема много време на французите да избистрят формулата за включването на Великобритания. Тя е изразена най-напред през втората половина на май и е повторена през юли: страната „да се присъедини към общността просто чрез договорна връзка и без институционално подчинение“ (Shuman 2001, 126– 127). По такъв начин и при запазване на някаква активна форма на сътрудничество ще бъдат отстранени опасенията, че Лондон ще отнеме от авторитета им, а с възгледите си против върховния орган ще изкуши страните от Бенелюкс да отхвърлят основополагащия принцип на Декларацията от 9 май. Това би ги принудило да се откажат от единственото позитивно средство за ефективен контрол над рурската индустрия и цялостното възстановяване на Западна Германия. За Франция е много по-важно да постигне стратегическо разбирателство с ФРГ, отколкото с Великобритания. Всъщност от самото начало френският кабинет демонстрира решимост да постави на нова плоскост отношенията с вечния враг със или без съдействието на Лондон. Той се възползва от проведените двустранни разговори и най-вече от техния провал, за да даде недвусмислен знак на останалите партньори, че не планира създаването на поредната система на междуправителствено сътрудничество, а цели дългосрочно обединяване на национални суверенитети и установяването на нов тип икономически отношения. Стратегическата цел на Париж е окончателно формулирана – въпросните права и отношения ще бъдат обвързани в наднационална квазидържавноправна организация, защитена от частните интереси на отделни правителства, предприемачески лобита, търговски асоциации или синдикални организации (Küsters 1988, 78). В нея трудно се откриват допирни точки с британската визия за регионалното сътрудничество в Западна Европа.

С френско-британските разговори на практика започва процесът на договаряне на първата наднационална общност в Европа. Началото му е лишено от драматизъм и интрига. Великобритания остава вярна на избора си, който отстоява през цялата втора половина на 40-те години на миналия век, да не участва под никаква форма в наднационална общност на Стария континент. Въпреки това той има своето огромно геополитическо значение: определена е принципната посока, която създаването на Обединена Европа ще следва през следващите десетилетия. В пряк сблъсък са поставени двете основни концепции за същността на бъдещата общност за въглища и стомана. От едната страна е британската, предлагаща разрешаването на националните и международни проблеми, свързани с целия комплекс на производство, доставка, разпределение и потребление на суровини, да става на междуправителствено равнище. От другата е френската, чиято същност се съдържа в ултимативното изискване положението в тази изключително важна сфера да се уреди чрез независим наднационален орган на власт възможно най-демократично и справедливо. Надмощието на последната е подсигурено от отказа на Лондон да бъде част от начинанието. Триумфът ѝ обаче настъпва в резултат от безрезервната подкрепа на ФРГ, на която французите разчитат от самото начало.

Затворени в традиционните рамки на мислене, британците се лишават от трезва оценка на потенциала, който едно лидерство от нов тип крие. Политическо късогледство, което французите навреме забелязват и престават да упорстват за формиране на Обединена Европа около съюза на Лондон и Париж. Затова и Декларацията от 9 май 1950 г. поставя акцента изцяло върху френско-германското помирение. Отказът на Обединеното кралство от участие в наднационалната общност за въглища и стомана пропилява и последния му шанс да остане център на следвоенна Европа. С това то не само слага край на водачеството си, но и изменя хода на съвременната история на Европа. Още преди интеграцията да е направила първите си крачки, новата геополитика

на Обединена Европа вече е формирала ново ядро. Краткият период на френско-британски кондоминиум в Западна Европа завършва безславно. Френско-британската Антанта от първата половина на XX век е заменена успешно и трайно през втората половина на столетието от френско-германската ос.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bullen, R. 1988. The British Government and the Schuman Plan, May 1950-March 1951. − In: Schwabe, Klaus (Hrsg). *Die Anfönge des Schuman – Plans, 1950-1951. The Beginnings of the Schuman Plan*. Baden-Baden, NOMOS, pp. 199–210.

Bullock, A. 1983. Ernest Bevin: Foreign Secretary, 1945-1951. London, William Heinemann Ltd, 896 pp.

Dell, Ed. 1995. The Schuman Plan and the British Abdication of Leadership in Europe. New York & Oxford University Press, 336 pp.

Douglas, R. M. 2004. The Labour Party, Nationalism, and Internationalism, 1939-1951. London, Routledge, 320 pp.

Kennan, G. F. 1983. Memoirs, 1925-1950. Washington, Pantheon Publ., 596 pp.

Küsters, H. J. 1988. Die Verhandlungen über das institutionelle System zur Gründung der Europäische Gemeinschaft für Kohle und Stahl. − In: Schwabe, Klaus (Hrsg). *Die Anfänge des Schuman – Plans, 1950-1951. The Beginnings of the Schuman Plan*. Baden-Baden, NOMOS, pp. 73–102.

Lord, Chr. 1996. Absent at the Creation: Britain and the Formation of the European Community, 1950-1952. Dartmouth, 175 pp.

Lord, Chr. 1998. 'With but not of Europe': Britain and the Schuman Plan. *Journal of European Integration History*. Vol. IV, issue 2, pp. 23–46.

Lynch, F. 1988. The Role of Jean Monnet in Setting up the European Coal and Steel Community. − In: Schwabe, Klaus (Hrsg). *Die Anfänge des Schuman – Plans, 1950-1951. The Beginnings of the Schuman Plan*. Baden-Baden, NOMOS, pp. 117–130.

Milward, Al. S. 1984. The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951. London, Methuen, 527 pp.

Morgan, K. O. 1984. Labour in Power, 1945-1951. Oxford, Oxford University Press, 564 pp.

Parker, R. A. 1986. British Perceptions of Power. Europe between the Superpowers. − In: Becker, Josef and Franz Knipping (eds). *Power in Europe? Great Britain, France, Italy, and West Germany in a Postwar World, 1945-1950*. Berlin, Walter de Gruyter, pp. 447–460.

Shuman, R. 2001. Za Evropa [Pour Europe]. Sofia, Paper Tiger Publ., 152 s. (In Bulgarian).
Шуман, Робер. 2001. За Европа. София, Изд. „Книжен тигър". 152 с.

Stirk, P. M. 1996. A History of European Integration Since 1914. New York, Pinter, 308 p.

Stoyanov, B. 2022. Evropa predi Evropa. Proektite za Treta sila, Evropejska federatsia i Saedineni evropejski shtati, 1945–1949 [Europe Before Europe: The Projects for the Third Power, the European Federation and the United States of Europe, 1945-1949]. Sofia, Sofia University Press, 326 s. (In Bulgarian).
Стоянов, Б. 2022. Европа преди Европа: Проектите за Трета сила, Европейска федерация и Съединени европейски щати и тяхната съдба, 1945–1949 г. София, УИ „Св. Климент Охридски". 326 с.

Wurm, Cl. 1999. The Making of the European Community. Britain, Western Europe and European Integration, 1945-1957: The View from the Continent. *European Review of History / Revue européenne d'histoire.* Vol. VI, issue 2, pp. 235–249.

Young, J. 1984. Britain, France, and the Unity of Europe, 1945-1951. London, Salem House Publ., 228 pp.

DBPO. Documents on British Policy Overseas. 1986. Series II. Volume I: The Schuman Plan, the Council of Europe and Western European Integration, May 1950-December 1952. Ed. by Bullen, Roger and Pelly, M. E. London, Her Majesty's Stationery Office.

Labour Party. 1950. European Union. Brousher. London.

James, R. R. 1974. Winston S. Churchill, His Complete Speeches: 1897-1963. Volume VIII: 1950-1963. London and New York, Chelsea House Publishers and R. R. Bowker Company.

Hansard House of Commons Debates, 11 May 1950, Vol. 475, p. 587; https://hansard.parliament.uk/Commons/1950-05-11/debates/67f015bb-a27e-4f68-935d-1dd917a9640a/CoalAndSteelProduction(IntegrationProposals)?highlight=schuman#contribution-75cbbc8f-68d7-4447-bb9e-dfa792094ac9 (Date of application 23.09.2023).

Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 2 June 1950, https://www.cvce.eu/en/obj/conclusions_of_a_meeting_of_the_cabinet_on_the_refusal_to_participate_in_the_negotiations_on_the_schuman_plan_london_2_june_1950-en-8737a230-6924-4905-8004-dee4385ad38e.html (Date of application 23.09.2023).

British communique on the Schuman Plan (3 June 1950), https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/41502a9f-fd21-4e0e-b2ee-3ba63a2353d5/Resources#edf2e199-794a-4ea5-b8ad-9d0fd6576ad1_en&overlay (Date of application 25.09.2023).

Background Note No 132. Britain and the Franco German Steel and Coal Pool (The Hague, 20 May 1950), https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/41502a9f-fd21-4e0e-b2ee-3ba63a2353d5/Resources#53bc62f2-8b3c-4e9a-a4bd-48f52fc79124_en&overlay (Date of application 28.09.2023).

Дата на предаване на материала в редакцията – 15.12.2023 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.24

СБЛЪСЪКЪТ НА ХЪРВАТСКИЯ И СРЪБСКИЯ НАЦИОНАЛИЗЪМ: ВОЙНИТЕ ОТ 90-ТЕ ГОДИНИ НА XX В.

Ирина Огнянова-Кривошиева

Доц., д-р, секция „Съвременни Балкани“, Институт за балканистика с Център по тракология при БАН, ул. „Московска“ 45, София 1000, България, e-mail: ognyanova@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-0779-7169

Наднационалната идеология на югославизма не успява да измести нито хърватския, нито сръбския национализъм след 1945 г. и сблъсъкът между тях допринася за колапса на комунистическа Югославия в началото на 90-те години на XX в.

Словения първа и безпроблемно напуска федерацията, но с Хърватия въпросът е по-сложен, тъй като тя има голямо сръбско малцинство. Хърватската демократична общност на Туджман, която идва на власт след първите свободни избори през 1990 г., е представител на крайния национализъм – тя вече иска не просто независимост, а новата хърватска държава да обхваща всички хърватски етнически територии, включително и части от Босна и Херцеговина. Пропагандираният от нея национализъм е етнически, при който местните сърби се изключват от хърватската политическа нация и са подложени на дискриминация. В отговор на отцепването на сръбските територии в Хърватия и създаването на *Република Крайна*, на 25 юни 1991 г. Хърватия обявява своята независимост. С навлизането на сръбски доброволци от Сърбия и с намесата на Югославската армия, гражданската война се разгаря на междудържавно ниво между Сърбия и Хърватия. Сърбите завземат една трета от територията на хърватската държава. С военните операции „Светкавица“ (в Западна Славония) и „Буря“ (в Крайна) през лятото на 1995 г. хърватската армия възстановява контрола си върху окупираните земи.

Хърватската и сръбската национална програма се сблъскват и на територията на Босна и Херцеговина. Там се разгаря продължителен и кръвопролитен военен конфликт (1992−1995 г.). И сърбите, и хърватите създават свои квазидържави, които търсят присъединяване към държавата майка. Краят на войната официално се слага с Дейтънския договор през есента на 1995 г.

Ключови думи: хърватски и сръбски национализъм, разпадане на Югославия, Милошевич, Туджман

THE CLASH OF SERBIAN AND CROATIAN NATIONALISM: THE WARS OF THE 1990S

Irina Ognyanova-Krivoshieva

PhD, Associate Professor, Contemporary Balkans Department, Institute for Balkan Studies and Centre of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, 45 Moskovska St., 1000 Sofia, Bulgaria, e-mail: ognyanova@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-0779-7169

The supranational ideology of Yugoslavism failed to displace either Croatian or Serbian nationalism after 1945, and the clash between them contributed to the collapse of communist Yugoslavia at the beginning of 1990s.

Slovenia was the first to leave the federation without any problems, but with Croatia the issue was more complicated, as it had a huge Serb minority. Tudjman's Croatian Democratic Union, which came to power after the first free elections in 1990, was a representative of the extreme nationalism - it claimed not just independence, but wanted the new Croatian state to incorporate all Croatian ethnic territories, including parts of Bosnia and Herzegovina. Its' nationalism was ethnic, according to which the local Serbs were excluded from the Croatian political nation and subjected to discrimination. In response to their secession and

the creation of the *Republika Srpska*, Croatia declared its independence on June 25, 1991. With the influx of Serbian volunteers from Serbia and the intervention of the Yugoslav army, the civil war broke out at the interstate level between Serbia and Croatia. The Serbs occupied one third of the territory of the Republic of Croatia. With the military operations "Lightning" (in Western Slavonia) and "Storm" (in Krajina) in the summer of 1995, the Croatian army regained its control of the occupied territories.

Croatian and Serbian national programs also clashed on the territory of Bosnia and Herzegovina, and a protracted and bloody military conflict erupted there (1992-1995). Both Serbs and Croats created their own quasi-states, which immediately sought to join the mother-country. The war officially ended with the Dayton Peace Treaty in the fall of 1995.

Keywords: Croatian and Serbian nationalism, disintegration of Yugoslavia, Miloshevic, Tudjman

В междувоенна Югославия (1918−1941) съществува тежък национален проблем. По време на Втората световна война националните страсти се разгарят до крайност. Затова след 1945 г., когато властта се поема от Югославската комунистическа партия (ЮКП), се залага на федеративното решение на новата държава, което да съответства на нейния мултинационален характер. Комунизмът с неговия интернационализъм е отрицание на национализма от междувоенния и военния период (Ramet 1989, 221).

Комунизмът и югославизмът са неразделно свързани, но точно това заплашва целостта на федерацията, тъй като означава, че ако ЮКП се разпадне, което и се случва в началото на 1990 г., местният национализъм отново ще избуи. Комунистическата власт се опитва не да реши, а да потисне националните проблеми в страната, особено тези между хървати и сърби. Двата народа имат различна история, култура, религия и свои добре развити национални идеологии. Югославизмът никога не пуска дълбоки корени сред тях. Опитите да се вдъхне живот на Югославия чрез различни политически структури, като унитарната централизирана държава в междувоенния период или комунистическата федерация след 1945 г., не се оказват успешни. Сблъсъкът на национализмите е истинско предизвикателство пред съществуването на общата югославска държава от 1918 до 1991 г. (Cohen et al. 1983, 22−23).

Едни от най-силните национализми във федерацията са хърватският и сръбският. Двете национални групи – сърби и хървати, са сред най-многобройните и най-непримиримите както в първата, така и във втората югославска държава. Доколкото властта и в двата случая е преимуществено в сръбски ръце и ситуирана в Белград, това накърнява националните чувства на хърватите и всеки натиск върху тях предизвиква бурната им контрареакция (Rusinow 1981, 5).

Комунистическият режим се опитва да излекува военновременните травми, като не допуска каквато и да е изява на местен национализъм. Хърватската национална идеология, която в целия период от 50-те до 80-те години на XX в. има предимно антикомунистически характер, е жестоко преследвана като „усташка". Всеки израз на хърватски национални чувства се квалифицира като „сепаратизъм" и заплаха за „братството и единството" във федерацията (Djilas 1995, 120; Irvine 1997, 171).

И въпреки че на теория комунизмът е отрицание на национализма, някои аспекти на вътрешната, икономическата и културната политика на режима всъщност окуражават етническия национализъм. Самият факт, че Югославия е национално базирана федерация, води до засилване на идентификацията на националните групи с техните републики. Югославските идеи се оказват интелектуална фикция, която не намира привърженици сред обикновените граждани. Постепеннно се създават национални политически елити, които повече са свързани със своите републики, отколкото с Югославия като цяло. Точно те са инструментът за разпадането на федерацията през 90-те години на XX в. (Seroka, 1992, 577−578). Опитът на Югославия да въведе децентрализация в икономиката след 1948 г. и либерализация в политиката през 60-те и 70-те години, при които се постига почти конфедерално устройство, а Войводина и Косово получават републикански статут, води до засилване на отделните републики и техните партийни елити. Между тях на практика се води икономическо състезание, затова и местните партийни лидери поемат ролята на защитници на републиканските икономически интереси, т.е. на местните национални интереси (Ognyanova 2004, 13).

Децентрализацията и либерализацията в Югославия всъщност подхранват национализма, водейки до все по-голяма автономност на републиките. Президентът на федерацията Йосип Броз Тито дори умишлено насърчава местния национализъм, страхувайки се от една обща опозиция в страната. Той предпочита да подхранва конфликтите между отделните национални елити, прилагайки принципа „разделяй и владей“. Това обаче накрая му изиграва лоша шега. Така, колкото и Тито да се опитва да стабилизира и да засили федерацията, толкова политиката му реално води до нейната дезинтеграция (Dyker et al. 1997, 119).

Тъй като сърбите са най-многобройни във федеративната държава – както в комунистическата партия, така и в държавния апарат, полицията, службите за сигурност и т.н., и Белград е отново центърът на властта в Югославия, страхът от нов великосърбизъм е реален в цялата страна. Както и преди 1941 г., така и след 1945 г. хърватите са най-чувствителни към всяка форма на сръбски хегемонизъм. В отговор хърватският национализъм се засилва, разпалван от местното партийно ръководство. Така се ражда един нов партиен национализъм, който е умерен по характер и намира най-вече икономически, културен и спортен израз, а не толкова политически (Rusinow 1981, 7−8). Той не е особено силен или опасен поради това, че антикомунистическата опозиция е разбита още в края на 40-те години, следва стабилен икономически растеж (особено през 70-те и 80-те години), а общият югославски пазар носи ползи на всички републики. Освен това страхът от попадането под съветска доминация след 1948 г. създава чувство за общност между отделните народи в Югославия. Тито е сериозен унифициращ фактор в страната, а и Западът на този етап няма интерес от разпадането ѝ (Denitch 1993, 30; Basom 1995, 515).

Децентрализацията във федерацията създава състезаващи се комунистически олигархични кръгове в шестте републики, които се надяват, че разпалването на местния национализъм ще им донесе политически дивиденти. През 60-те години в Хърватия набира сили национално движение, което през 1967 г. намира изява в „Езиковата декларация“, а през 1971 г. стига своя апогей в „хърватската пролет“. Стремежът към мирно реформиране на социалистическата система обаче не означава желание за отцепване, а само за по-голяма автономия и децентрализация на държавата (Bilić 1990, 43). Това, което възпира хърватите да стигнат по-далеч в исканията си, е наличието на сериозно сръбско малцинство в Хърватия и разположението на поделения на югославската армия (ИНА) на нейна територия. За хърватите национализмът означава икономически – пазарна икономика и търговия със Запада, и политически – автономия от центъра и плурализъм (демокрация) (Cuvalo 1990, 75, 194).

Тито отговаря със сурови репресии – чистки в партията, съдебни процеси, затвор и т.н. Това показва, че на местния национализъм се позволява да съществува само в определени граници и под контрола на ЮКП. Със смазването на либералното движение в Хърватия политическата система се лишава от шанс за реформиране. Резултатът е все понарастващо недоверие между сърби и несърби във федерацията (Burg 1982, 115).

Разбира се, ударът върху хърватския национализъм води и до съответна контрареакция. Католицизмът отново се засилва, разширява се и нелегалната форма на съпротива, създават се паравоенни групи и сецонистки организации както вътре в страната (включително в Босна и Херцеговина), така и в емиграция (Ramet 1984, 114).

В началото на 80-те години обаче всички фактори, крепящи общата държава, изчезват. Тито умира през 1980 г., а девет години по-късно рухва социалистическата система в Източна и Централна Европа. Ако по време на Студената война Югославия е буфер между двата противостоящи си лагера, сега тя вече губи тази си роля. Страната е ударена и от сериозна икономическа криза − пада стандартът на живот, расте безработицата и инфлацията. ЮКП, която крепи федерацията цяла близо половин век, се разпада на своя XIV конгрес през 1990 г. (Djilas 1995, 122).

Страната се нуждае от бързи мерки за справяне с всички видове кризи, които се наслагват една върху друга, но конфликтните интереси между отделните републики, региони и партийни ръководства ги правят невъзможни. В началото на 80-те години във всички републики процъфтява национализмът. Конфликтът между по-либералните, пропазарни и западно ориентирани Хърватия и Словения и по-авторитарната, антипазарна и антизападна Сърбия става видим и предопределя бъдещето на Югославия. При това всички републики

в общата федерация, с изключение на Сърбия и Словения, са мултинационални държави. Навсякъде има смесено население, но най-опасните точки на напражение са Хърватия (с 12% сръбско малцинство), Босна и Херцеговина (40% бошняци, 37% сърби и 20% хървати), Косово (10% сърби) и албанските анклави в Македония и Черна гора (Rusinow 1981, 10−11). Национализмът става водеща идеология след колапса на комунизма в Югославия. Той се разпалва от местните политически елити и се ползва като силна антикомунистическа карта. Разбира се, външните фактори, като САЩ и Европейската общност, също влияят при разпадането на общата федерация, но главната роля се изпълнява от местните елити.

Етническото напрежение в Косово през 80-те и 90-те години, което вече се състои от 90% албанско население, води до верижна реакция след себе си. Сърбите в региона, принуждавани с течение на времето да го напуснат, са крайно разочаровани и чакат своя спасител. Такъв се оказва Слободан Милошевич, който оглавява Сръбската комунистическа партия (СКП) през 1986 г. и сръбската държава през 1989 г. Той идва на власт с лозунга за защита на сръбските национални интереси в Косово. Като първа стъпка е ликвидирана автономията на Косово и Войводина през 1990 г. Така Милошевич се превръща в сръбски национален герой, който се придържа към максимата, че ако режимът е в опасност, национализмът може да го спаси. Чувствайки, че губи контрол върху цяла Югославия, сръбският лидер заплашва, че при евентуалния ѝ разпад той ще инкорпорира всички сърби в общата сръбска държава. За тази цел Милошевич възражда сръбския национализъм навсякъде в Югославия, където живеят сръбски малцинства. Такива има в Косово, Хърватия и Босна и Херцеговина, а това са над 2 млн. сърби, или 30% от цялото сръбско население във федерацията. Сръбският краен национализъм вече заплашва държавата с гражданска война и цели да създаде „Велика“ Сърбия, като включи сръбските анклави в Хърватия и Босна и Херцеговина и абсорбира напълно Косово и Войводина (Rusinow 1991, 148−149; Djilas 1993, 85−86).

Опитът за налагане на сръбския унитаризъм е неприемлив за останалите републики. Между Словения, Хърватия, Македония и Черна гора се оформя неформална антисръбска коалиция и това проличава на XIV конгрес на ЮКП през 1990 г. Словенците повдигат въпроса за конфедеративно преустройство на Югославия и напускат конгреса, с което той приключва работата си. Те, заедно с хърватите, се оттеглят и от общата ЮКП, с което и тя престава да съществува. На повърхността излиза сблъсъкът между сръбския национализъм и всички останали във федерацията, но всъщност истинският конфликт е между авторитарния подход на СКП и стремежа към плурализъм, демокрация и пазарна икономика в Хърватия и Словения (Basom 1995, 523; Ramet 1991, 94).

Въвеждането на партийния плурализъм във всички републики води до появата на различни националистически партии и движения. До края на 90-те години в шестте републики се провеждат свободни избори, които се печелят от комунистите само в Сърбия и Черна гора, докато в останалите четири на власт идват опозиционни движения, които обаче са националистически по характер. Така се оказва, че национализмът събаря монопола на комунистическата партия, но това в перспектива води до въоръжени конфликти и разпадане на общата федерация (Seroka 1992, 579).

Сърбите нямат териториални претенции към Словения. Затова войната там е твърде кратка – води се през лятото на 1991 г. и завършва с отцепването на страната като самостоятелна и независима република.

Не така обаче стои въпросът с хърватите. За тях най-важен е националният въпрос и борбата за държавност. Сръбско-хърватската конфронтация всъщност е най-важната за дезинтеграцията на Югославия. Това не е просто етнически и религиозен конфликт, но и идеологически, и политически сблъсък. За хърватите борбата за независимост върви ръка за ръка с антикомунистическата съпротива.

На преден план в отношенията между Хърватия и Сърбия обаче излиза етническото противопоставяне. Наличието на огромно сръбско малцинство в хърватските земи усложнява ситуацията. Заради масовото им участие в партизанската борба по време на Втората световна война сърбите в Хърватия са силно представени и толерирани в местния партиен апарат, държавната администрация, полицията, армията, съдебната система и медиите. Политиката „разделяй и владей“ води до създаване на сериозно напрежение в страната и гарантира властта на комунистическата партия близо половин век (Bideleux et al. 2007, 197−198).

С отварянето на Хърватия към демокрацията и с поставянето на комунистическия режим под заплаха, хърватските сърби (наричани още „пречански“ или „краински“) виждат опасност от загуба на влияние, статус, работа и т.н. Точно тези страхове, разпалвани от партията на Милошевич отвън, ще павират пътя към войната. Налице е опасност от отцепване на цели територии от Хърватия. За всички е ясно, че пречанските сърби няма да приемат за своя друга държава, освен Югославия или Сърбия. Затова и възраждането на национализма по време на първите многопартийни избори в Хърватия през май 1990 г. е предсказуемо. Още през 1989 г. в страната се появяват няколко националистически партии и движения, най-важната и популярната от които е Хърватската демократична общност (ХДО) с лидер Франьо Туджман − бивш комунист и генерал от армията на Тито, но впоследствие известен хърватски дисидент и националист (Goldstein, 2010, 62; Durašković 2016, 65−66). Тя се превръща в най-голямата и влиятелна дясна политическа партия в страната, която печели първите демократични избори в следвоенната хърватска история и остава на власт цели 10 години – от 1990 до 2000 г. Нейният национализъм може да се счита за основната струя на хърватския национализъм през последните 30 години, а Туджман става първият демократично избран президент на страната (Rusinow 1991, 154).

В страната се установява първия некомунистически режим след края на Втората световна война. Програмата му е изцяло национална – базирана на идеята за нацията и държавата. Целта е да се промотира идентичност, която е максимално различна от югославската, особено сръбската. Още през декември 1990 г. в Хърватия се приема нова конституция – страната става полупрезидентска република, което съсредоточава голяма власт в ръцете на Туджман. Така се поставя началото на едно цяло десетилетие на управление на ХДО, т.нар. „ера Туджман“, която дава своето отражение върху политическия живот на Хърватия и до днес (Vidović, Davorka, et al. 2011, 93).

Разбира се, нито авторитаризмът на Туджман, нито разпаленият национализъм в страната през 90-те години на XX в. са случайни. Те са ответна реакция на отказа на Сърбия да разхлаби „железната“ хватка на централизма и да приеме хърватско-словенското предложение за конфедерация − проява на стремежа на хърватите да имат своя независима и самостоятелна държава и отговор на настъплението на югоармията на хърватска територия.

За съжаление, национализмът на ХДО през 90-те години е не по-малко краен от този на СКП на Милошевич. Пропагандира се възстановяване на хърватската държава в нейните етнически граници, т.е обединението на всички хървати в рамките на една национална държава – включително и на голяма част от Босна и Херцеговина, тъй като много от босненските мюсюлмани (бошняци) са считани за етнически хървати. Всъщност така Туджман апелира за създаването на „Велика Хърватия“ (точно както Милошевич има великосръбски хегемонистични аспирации), а реториката му бързо придобива антисръбски характер (Bilandžić 1991, 38).

Въпреки всичко това хърватският президент не бърза да обяви независимост от Югославия и първоначално се стреми към постигане на конфедеративно решение на кризата. На този етап и САЩ, и Европейската общност не подкрепят разпадането на общата държава, а и Хърватия не разполага със самостоятелна военна сила, а е повече от ясно, че ескалирането на напрежението с местните сърби ще доведе до военен сблъсък със Сърбия (Glenny 1992, 178“179, 183).

Причината за всичко, което се случва на територията на Хърватия през 90-те години, е мултиетническото и мултирелигиозното ѝ разнообразие. В страната живее голямо сръбско малцинство, което е православно по вероизповедание (според преброяването през 1991 г. сърбите официално са 12,2%, но според някои статистики − дори 14%, тъй като има мнозина, които се изявяват като „югославяни“, но една част от тях са етнически сърби). Тези сърби са „вътрешни“, хърватски сърби – те нямат друга родина освен Хърватия (Cigar 1999, 99; Bideleux et al. 2007, 196). При това те са силно концентрирани − представляват до 80−90% от населението на Крайна (бившата хабсбургска *Военна граница*) и голям процент (до 40−50%) в Западна Славония и Северна Далмация. Логично е да се очаква, че те няма безучастно да наблюдават възраждането на хърватския национализъм, особено в крайните му форми (Denitch 1993, 30).

Когато Туджман разпалва хърватския национализъм, който традиционно има антисръбски характер, това неминуемо вещае война. Вместо да наложи един нов и модерен

граждански национализъм, хърватската пропаганда залага на старата етническа карта и се опитва да „разграничи“ хърватите от сърбите, да наблегне на езиковите, културните, религиозните и всякакви други разлики между тях. Новата конституция от 1990 г. определя страната като еднонационална. Целта е ексклузивно да се защитят интересите на хърватската етническа общност, т.е. колективните, а не индивидуалните граждански или малцинствени права (Ognyanova 2005, 8; Bideleux et al. 2007, 5“6). Започва чистка в администрацията и полицията. Въвежда се латиницата като официална азбука, хърватският език става официален, появяват се хърватски етнически символи (някои от времето на Втората световна война) върху знамето, герба и т.н. Всичко това се тълкува като крайно враждебно от сърбите, по-старата генерация от които помнят времето на усташкото управление през 1941−1945 г. (Ramet 1991, 99).

Хърватите защитават своето право на самоопределение, но отричат същото на сърбите, живеещи в Хърватия. И двете общности искат да създадат свои етнически държави, което няма как да се случи при етнически смесения характер на голяма част от територията на страната. Туджман налага хърватския диктат, без да преговаря с малцинственото население в страната. Това е другата страна на същата монета, на която залага СКП, а именно – да наложи насилствено мнението на сръбското мнозинство там, където то живее във федерацията (Irvine 1997, 202). Всичко това изисква обединение срещу „вътрешния враг“ (пречанските сърби) и конфронтация с външния (Сърбия). Сърбите са обвинени в „заплашване интегритета на държавата“. ХДО се трансформира в национално движение и националистическата реторика става ежедневие и официална пропаганда (The Washington Post, 11.12.1999; Lagerspetz 1999, 377−390).

Това дава шанс на Сл. Милошевич да се обяви за „защитник“ на сръбското малцинство в Хърватия. Целенасочено се възкресяват спомените от Втората световна война. За хърватите се говори като за „усташи“, които се подготвят за нов сръбски геноцид. Имайки подкрепата на Сърбия, пречанските сърби вече изповядват сепаратизъм и настояват за отцепване и суверенитет, т.е за създаване на „държава в държавата“. Така националистическата пропаганда и на Милошевич, и на Туджман подготвят моралната атмосфера, която прави възможен сръбско-хърватския военен конфликт, а след това и този в Босна и Херцеговина (Denitch 1993, 31; Zatezalo 2007, 24).

Сръбско-хърватската конфронтация на държавно ниво е отражение на вътрешноетническото напрежение в страната. И наистина при разпада на Югославия местните сърби действат като „пета колона“ в Хърватия. Те създават своя Сръбска демократична партия през 1990 г., подкрепяна от режима на Милошевич, и започват сепаратистка борба от лятото на същата година. Пречанските сърби въстават, решени да не живеят повече под хърватска власт. Така войната започва вътре в Хърватия като гражданска война между хървати и местни сърби. Последните създават свои въоръжени групи, снабдявани с оръжие от Сърбия, и откъсват цели региони от Хърватия, защитавани от югославската армия. ИНА е напълно контролирана от сърбите и се държи като сръбска армия. Така хърватското правителство е изправено не само срещу въстаналите местни сърби, но и срещу агресията на Сърбия, която се опитва да промени републиканските граници. Това провокира началото на хърватската война за независимост от 1991−1995 г., наричана от хърватите „отечествена“ (Ramet 1996, 124).

Доброволческите четнически отряди и ИНА превземат голяма част от територията на Хърватия (регионите, в които преимуществено са концентрирани местните сърби – Крайна, Източна Славония и части от Далмация), обявявайки през есента на 1990 г. „*автономен регион Крайна*“. На следващата година е обявена и независима сръбска държава под името *Република Сръбска Крайна* със столица Книн, която през април 1991 г. взема решение за откъсване от Хърватия и присъединяване към Сърбия. В отговор на всичко това на 25 юни 1991 г. хърватският парламент (Сабор) гласува обявяването на хърватската независимост, с което Хърватия е прокламирана за суверенна държава (Goldstein 2003, 243; Jović 2006, 88).

Като цяло войната се води на хърватска територия, като сръбските доброволчески части и ИНА се ръководят директно от Милошевич. На бойното поле се срещат крайният хърватски и сръбски национализъм, които претендират за едни и същи етнически смесени територии. Но ако хърватският национализъм все пак първоначално е позитивна сила за постигане на пълна национална независимост извън Югославия, т.е. за създаване на своя

собствена държава, то сръбският има за цел разширяване на вече съществуващата сръбска държава. След началото на войната в Босна и Херцеговина хърватският национализъм преживява същата деформация (Djilas 1999, 56).

За хърватите войната започва катастрофално – от юли до декември 1991 г. сърбите завладяват близо една трета от хърватската държавна територия. През декември 1991 г., след разрушителните сръбски бомбандировки над Вуковар, Госпич и голяма част от крайбрежието (Задар, Дубровник и т.н.), Туджман се съгласява на примирие. Около 200 000 хървати, особено от Крайна и Славония, са прокудени от домовете си и са със статут на „бежанци“. В този момент решаващо се оказва решението на международната общност да подкрепи хърватите. Дотогава западните държави са за запазването на Югославия като гарант за стабилността на региона, но вече започват да гледат на Хърватия като на една появяваща се нова държава, която трябва да бъде защитена срещу агресията на комунистическа Сърбия (Cohen et al. 1983, 86). Германия признава хърватската независимост в началото на 1992 г., последвана от Европейския съюз (ЕС) на 15 януари с.г., а до април това вече се прави от цялата международна общност. Така Хърватия се превръща в напълно независима и суверенна държава и се поставя официалният край на войната в хърватските земи, като там се разполагат „сини каски“ на ООН. Разбира се, военните сблъсъци не се прекратяват. Въпреки присъствието на международни наблюдатели, сръбските военизирани отряди не спират набезите си и етническото прочистване в огромна част от хърватските територии продължава (Goldstein 2003, 268−269; Bideleux et al. 2007, 198).

Позитивният имидж, който новата хърватска държава има в Европа през 1991 г. като жертва на сръбската агресия, обаче бързо се променя, след като тя се намесва във войната в Босна и Херцеговина през 1992–1995 г. Несъмненно войните, които се водят на територията на Хърватия (от 1991 г.) и на Босна и Херцеговина (от 1992 г.), са причинени от властническите амбиции на Милошевич и Туджман. И двамата националистически лидери се опитват да създадат своя „велика“ национална държава, позовавайки се на „историческото“ и „етническото“ право. Босна и Херцеговина е истинска етническа мозайка. В исторически аспект това е ябълката на раздора между хървати и сърби, които оправдават териториалните си претенции към тези земи с „етническо превъзходство“, обявявайки мюсюлманите (бошняците) за ислямизирани сърби или хървати (Hadžijahić 1974, 38).

Туджман не остава неутрален по отношение на войната в Босна и Херцеговина, мотивирайки се с необходимостта да защити хърватското население в смесената в етническо отношение област. Целта му е да присъедини целия регион или поне част от него към суверенната хърватска държава. Още през 1989 г. ХДО създава свои местни организации в Босна и Херцеговина и в изборната си кампания през 1990 г. Ф. Туджман вече открито говори за хърватското „историческо и етническо право“ върху региона. Тъй като местните хървати са едва 17,3% от населението (или 758 000 души − на фона на 1,6 милиона бошняци и 1,3 милиона сърби) (Rusinow 1991, 145), то те се нуждаят от помощта както на Хърватия, така и на бошняците. Затова и хърватската национална пропаганда обявява последните за хървати от ислямската вяра по същия начин, по който усташите го правят преди половин век, предявявайки по този начин претенции към части от Босна и Херцеговина като хърватска национална територия (Ramet 1996, 124; Dyker et al. 1997, 120).

През 1992 г. сърбите създават *Република Сръбска* в Босна и Херцеговина, която впоследствие обявява присъединяване към Сърбия. В отговор, имайки подкрепата на Туджман, през м. юни с.г. местните хърватски националисти прокламират *Хърватска република Херцег-Босна* в Западна Херцеговина. Правителството в Загреб започва тайни преговори с Милошевич за подялбата на Босна и Херцеговина. Примирията на терен са само временни, поради нарушаванията им от всички участващи във войната сили. Местните отряди са подпомагани отвън и водят политика на етническо прочистване. Мълчанието на Европа насърчава триумфа на великосръбските и великохърватските идеи, които водят до разбиването на общата държава Босна и Херцеговина на отделни етнически общности (Banac 1990, 147; Denitch 1993, 31).

Както във Вашингтон, така и в останалите западни столици на Туджман се гледа като на контрапункт на Милошевич и на сръбската агресия. Администрацията на Клинтън помага да се въоръжи и подготви младата и неопитна хърватска армия за заключителната си офанзива през пролетта и лятото на 1995 г. Това са военните операции „Светкавица“

(в Западна Славония през април–юни 1995 г.) и „Буря“ (в Крайна през август 1995 г.), по време на които хърватите си връщат контрола върху своите територииии (The Washington Post, 11.12.1999; Bideleux et al 2007, 204, 206, 208). Пред настъпващите хърватски военни части и подлъгани от обещанията на Милошевич, между 200 000 и 300 000 пречански сърби напускат родните си места, изтегляйки се към Босна и Сърбия. Това, за съжаление, е съпроводено от случаи на насилие. Именно събитията от лятото на 1995 г. по-късно стават причина за множество съдебни процеси пред Международния трибунал в Хага.

Под натиска на международната общност на военния конфликт в Босна и Херцеговина също се слага край през есента на 1995 г., когато след преговорите в Дейтън (Охайо), се създава конфедерация на две общности – *Република Сръбска* (49%) и *Босненско-хърватска федерация* (51%). През 1997–1998 г. Туджман си връща с дипломатически средства и Източна Славония, Бараня, Западен Срем (близо до границата със Сърбия) и Превлака (на хърватската граница с Черна гора), които са последните хърватски анклави, контролирани от сърбите (Jović 2006, 85).

Войната от 1991–1995 г. има сериозни последици за Хърватия в човешки и материални загуби: загиналите, бегълците и прокудените са стотици хиляди, разрушени са селища и комуникации. Броят на сръбското население в Хърватия е редуциран от 12% на 4,5% и така страната достига до рядко за региона ниво на „национална чистота“ (сравнимо само с това в съседна Словения). Туджман искрено вярва, че националната хомогенност, т.е. държава без малцинства, е единственият шанс за стабилен мир в региона (Bideleux et al. 2007, 183, 203).

Войната забавя и демократичните промени в бившите югославски републики. Военните режими остават още известно време на власт, но ако Милошевич го постига с военната агресия в Косово, то Туджман се оповава на силния антисръбски национализъм – докато той е на власт, местните сърби не получават равни права с хърватите. Национализмът и демокрацията не вървят ръка за ръка. По време на окупация, две войни (на своя територия и в съседна Босна и Херцеговина), бежанска вълна, бунт на сърбите и отцепване на огромни територии от държавата демократичните методи на управление не могат да се прилагат. Хърватите се нуждаят от концентрация на властта за борба срещу сръбската агресия и от „силна ръка“ при създадената военна обстановка. Въвеждането на военни декрети дава извънредни пълномощия на режима. Това води до сериозна цензура в медиите и нарушаване на свободата на словото. Телевизията, радиото и новинарските агенции се контролират от управляващата партия и са ангажирани в националистическата реторика и пропаганда (Bideleux et al. 2007, 210).

Докато сърбите окупират хърватски територии, ХДО монополизира цялата политическа власт, представяйки себе си за единственствения защитник на хърватските национални и държавни интереси. Войната за хърватския суверитет, въстанието на местните сърби и трудният държавностроителен процес принуждават опозицията да подкрепи новото хърватско правителство. Това обаче създава условия за корупционни практики сред политическия и административния елит на ХДО и оправдание за преследване на опозицията. От втората половина на 90-те години вече е очевидно, че Туджман налага авторитарен стил на управление. Въпреки това първият демократично избран президент на Хърватия през 1990 г., е преизбран през 1992 г. (с 56,7% от гласовете) и отново през 1997 г. (с 61,4%), което придава легитимност на властта му. Всичко това му дава възможност да наложи еднолично управление – своеобразно продължение на традицията от времето на Тито, базирано на хърватския национализъм (MacDonald 2009, 584; Vidović et al. 2011, 94).

Туджман умира през 1999 г., но оставя съществена диря в хърватската история. Колкото и противоречиви исторически оценки да му се дават, със силната си ръка той успява във военновременни условия да обедини в мощен национален поток хърватите вътре и извън страната и да доведе националните им усилия до победен край – до създаване на самостоятелна и независима хърватска държава (за първи път след края на Втората световна война). Същевременно обаче, възползвайки се от военновременната ситуация, Туджман укрепва личния си режим, създава истински култ към личността си като „спасител“ на нацията и „баща на модерна Хърватия“ (MacDonald 2009, 584; Ognyanova 2018, 622).

Хърватите, обладани от национална еуфория през 90-те години, се борят да постигнат две неща: Хърватия да бъде призната за суверенна независима държава и да се „завър-

не“ на мястото, което ѝ е отредено в Европа, след като е била насилствено откъсната оттам и включена в югославската федерация. В първоначалната фаза на търсене на признание за независимата хърватска държава (1991–1992 г.) официалната пропаганда се придържа към тезата, че Хърватия е европейска държава, която търси еманципация от „балканското си минало“, и като такава трябва да бъде част от големия европейски проект. Туджман налага широко подкрепяната от хърватите и до днес теза, че с геополитическото си положение, с многовековната си история, цивилизация и култура Хърватия принадлежи на Централна Европа и Средиземноморието (Bakic-Hayden et al. 1992, 5−9). Според тази идеология хърватите имат „дълбоко съзнание за принадлежността си към Западната цивилизация“, за разлика от Сърбия. Те винаги се представят за „по-прогресивни“, „по-развити“, „просперииращи“, „толерантни“ и „демократични“, с една дума „европейци“, за разлика от балканските си съседи на юг и изток, които са „изоставащи“, „примитивни“, „мързеливи“, „нетолерантни“ и „авторитарни“ (Vjesnik, 12.06.1995; Razsa et al. 2004, 8; Zatezalo 2007, 2−3, 18−19, 29−30).

На Хърватия винаги се гледа в тандем със Словения, но ако последната бързо успява да „напусне Балканите” и да се присъедини с групата на страните от Централна Европа към ЕС, то Хърватия изостава драматично през 90-те години, като по пътя ѝ към обединена Европа я изпреварват дори България и Румъния. Причината е в национализма, доминиращ на хърватската политическа сцена през 90-те години на XX в., който е враждебен на самата идея за обединена Европа. За разлика от Словения, която бързо възприема един по-отворен либерален европеизъм, Хърватия е „обладана“ през цялото десетилетие от подозрение към всички меганационални организации и проекти (Ognyanova 2020, 749−750).

Отношението на международната общност към Хърватия, на която първоначално се възлагат големи надежди като противовес на „мракобесния Милошевич“, рязко охладнява след операция „Буря“ от лятото на 1995 г., когато пред настъпващата хърватска армия хиляди сърби напуснат родните си места. Изгарянето и разграбването на сръбската собственост от хърватските въоръжени части провокира първия американски посланник в страната Питър Гълбрайт (1993–1998 г.) да се присъедини към изтеглящите се краински сърби в символичен жест на солидарност. Жегнат от американската критика, Туджман обвинява чуждите сили в „опит да наложат тяхната воля“ върху хърватите и да превърнат страната му в „колония“ (The Washington Post, 11.12.1999; Ognyanova 2018, 629).

Репутацията на Хърватия от обещаваща нова демокрация, която европейските и американските лидери подкрепят и защитават в началото на 90-те години, се променя до неузнаваемост през втората половина на десетилетието – за тях тя вече е маргинална и авторитарна държава, в която се нарушават човешки права и която има далечна перспектива за присъединяване към ЕС и НАТО. Много западни лидери започват да гледат на хърватския режим като на автократичен балкански режим, подобен на този на Милошевич. И макар че Туджман подписва мирния договор в Дейтън, европейските политици не поканват Хърватия да започне преговори за присъединяване към ЕС през 1997 г. (Razsa, Razsa et al. 2004, 7; Jović 2006, 93).

Хърватският президент се представя като „спасителя“ на хърватите не само от сръбската заплаха, но и от „Великите сили“, които „застрашават“ националните интереси на страната. Чувствайки се победител от юговойните, той отхвърля със завидно самочувствие онова, което смята за несправедливи изисквания на ЕС. Инициативата на ЕС и САЩ за сътрудничество в Югоизточна Европа и възстановяване на региона среща съпротива в страната през 1997 г., където това се тълкува като опит на Запада да възстанови Югославия и да върне Хърватия „обратно на Балканите“. Хърватите не искат Западните Балкани да се разглеждат като един цялостен регион, т.е те да бъдат третирани наравно със сърбите. Самата концепция за „Западните Балкани“ е неприемлива в Загреб, тъй като тя свързва страната с бившите югославски републики и Албания, а не с централните европейски държави, които вече започват преговори за присъединяване към ЕС (Razsa, Razsa et al. 2004, 2; Ognyanova 2020, 750).

Надеждата на Туджман да „скъса“ хърватската връзка със Сърбия е попарена именно от западните държави. Резултатът от ширещия се национализъм в Хърватия е международната изолация на страната както от Европа, така и от Америка. Едва през 1996 г. тя става член на Съвета на Европа, а Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа

остро я критикува за лошото третиране на сръбското малцинство. През 2000 г. ЕС подготвя „Споразумение за стабилизация и асоциация“ за Западните Балкани, но за да го подпише, пред Хърватия се поставят няколко условия: завръщане на бежанците по домовете им, пълно сътрудничество с трибунала в Хага, участие в регионалното сътрудничество и т.н. (Jović 2006, 93).

Проблемите на прехода от социализъм към демокрация и пазарна икономика в Хърватия се утежняват от военните и следвоенните последици − страната преживява по-бавно промените от някои други посткомунистически страни. И до днес тя по-трудно решава редица от вътрешните си проблеми, като корупцията и сращването на политиката с организираната престъпност.

На практика „военното десетилетие“ на Туджман забавя демократизацията и икономическата либерализация и изхвърля страната на опашката за интеграцията ѝ в евроатлантическите структури. „Пътуването“ ѝ към Европа започва едва след 2000 г., след смяната на политическата власт в Загреб. След Туджман Хърватия продължава да е държава с големи икономически проблеми, с лоша репутация за спазване на правата на малцинствата, с неразвити демократични политически институции и корупция. Това е едно тежко наследство за страната, която се присъединява към ЕС едва на 1 юли 2013 г. в последното засега разширение на съюза (Zatezalo 2007, 10−11).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bakic-Hayden, M., Hayden, R. 1992, Orientalist Variations on the Theme ‘Balkans’: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics. *Slavic Review*, vol. 51, pp. 1-15.

Banac, I. 1990. Political Change and National Diversity. *Daedalus*, vol. 119, No.1, pp. 141-159.

Basom, K. 1995. Prospects for Democracy in Serbia and Croatia. *East European Quarterly*, vol. 19, win. issue 4, pp. 509-524.

Bideleux, R., Jeffries, I. 2007. The Balkans: A Post-Communist History. London and New York, Routledge,

Bilandžić, D. 1991. Croatia between War and Independence. Zagreb.

Bilić, J. 1990. ‘71 Koja e to godina [71 Which Year is This]. Zagreb. (In Croatian).

Burg, S. Coming to Grips with the “Croatian Crisis”: Some Clues to the “Rules of the Game” in Yugoslavia. *East European Quarterly*, vol. 16, issue 1, pp. 105-122.

Cigar, N. 1982. Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini: 1991-1995 [War in Croatia and Bosnia and Herzegovina]. Zagreb, 1999. (In Croatian).

Cohen, L, Warwick, P. 1983. Political Cohesion in a Fragile Mosaic. The Yugoslav Experience. Boulder, Cuvalo, A. The Croatian National Movement 1966−1972. Columbia University Press, 1990.

Dekanić, I. 2004. Demokratizacija Hrvatske. Uspjesi i kompleksi suvremene hrvatske politike [Democratization of Croatia. Successes and Complexes of Contemporary Croatian Politics]. Zagreb. (In Croatian).

Denitch, B. 1993. Tragedy in Former Yugoslavia. *Dissent*, vol. 31, win. pp. 26-34.

Djilas, A. 1993. A Profile of Slobodan Milošević. *Foreign Affairs*, vol. 72, sum. pp. 81-96.

Djilas, A. 1995. Tito’s Last Secret. How Did He Keep the Yugoslavs Together? *Foreign Affairs*, vol. 74, issue 4, pp. 116-122.

Djilas, A. 1999. Yugoslavia. Dictatorship and Disintegration, 1980-1996, London, 1999.

Djilas, A., Rusinow, D. 2002. Yugoslavia: Dictatorship and Disintegration, 1980-1996. London, Hurst & Co.

Durašković, S. 2016. The Politics of History in Croatia and Slovakia in the 1990s. Zagreb.

Dyker, D., Vejvoda, I. 1997. Yugoslavia and After. A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth. Longman.

Glenny, M. 1992. The Fall of Yugoslavia. The Third Balkan War. London, New York.

Goldshtain, I. 2003. Istoria na Harvatia. [History of Croatia]. Sofia, Pigmalion. (In Bulgarian).
Голдщайн, И. 2003. История на Хърватия. София, Пигмалион,

Goldstein, I. 2010. Dvadeset godina samostalne Hrvatske [Twenty Years Independent Croatia]. Zagreb, Novi Liber. (In Croatian).

Hadžijahić, M. 1974. Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana [From Tradition to Identity: The Genesis of the Bosnian Muslim National Question]. Sarajevo. (In Croatian).

Irvine, J. 1997. State Society Relations in Yugoslavia: 1945-1992. London, Palgrave Macmillan.

Jović, D. 2006. Croatia and the European Union: a Long Delayed Journey. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Vol. 8, No.1, pp. 85-103.

Lagerspetz, M. 1999. Postsocialism as a Return: Notes on a Discursive Strategy. *East European Politics and Societies*, vol. 15, pp. 377-390.

MacDonald, D. 2009. Croatia. Since Independence: War, Politics, Society, Foreign Relations. *Canadian Slavonic Papers*, No. 4.

Ognyanova, I. 2004. Croatian Nationalism in Communist Yugoslavia. *Etudes Balkaniques*, 4, pp. 3-18.

Ognyanova, I. 2005. Croatian Nationalism and the Breakup of Yugoslavia. *Etudes Balkaniques*, No. 1, pp. 3-24.

Ognyanova, I. 2018. Tudjman and Croatia's Distancing from Europe. *Etudes Balkaniques*, No. 4, pp. 621-639.

Ognyanova, I. 2020. Croatia's „Long Journey" to the EU. *Etudes Balkaniques*, No. 4, pp. 747-763.

Ramet, P. 1984. Yugoslavia and the Threat of International and External Discontents. *Orbis*, vol. 28, No. 1, pp. 112-121.

Ramet, P. 1989. Religion and Nationalism in Yugoslavia. *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*. Durham and London, Duke University Press.

Ramet, S. 1991. The Breakup of Yugoslavia. *Global Affairs*, No. 6, pp. 93-110.

Ramet, S. 1996. Balkan Babel. Politics, Culture, and Religion in Yugoslavia. Boulder, Westview Press.

Razsa, M., Lindstrom, 2004. Balkan is Beautiful: Balkanism in the Political Discourse of Tudman's Croatia. *East European Politics and Societies*, Vol. 18, No. 2, pp. 628-650.

Rusinow, D. 1981. Unfinished Business: The Yugoslav "National Question", American Universities.

Rusinow, D. 1991. Yugoslavia: Balkan Breakup? *Foreign Policy*, sum., No. 83, pp. 143-159.

Seroka, J. 1992. Nationalism and the New Political Compact in Yugoslavia. *History of European Ideas* (England), vol. 15, No. 4-6, pp. 577-581.

Vidović, D., Pauković, D. 2011. Welfare State in Transition: Political Transformations. The Case of Croatia. Stambolieva, M, S. Dehnert (ed.). *Welfare States in Transition. 20 Years after the Yugoslav Welfare Model*. Sofia, pp. 92-114.

Yugoslavia. The Former and Future. Reflections by Scholars from the Region. Washington-Geneva, 1995.

Zatezalo, J. 2007. Croatia's Difficult Political Trajectory after the Disintegration of Yugoslavia. M.A. thesis, University of North Carolina, Chapel Hill.

Дата на подаване на статията в редакцията – 29.12.2020 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.25

АДАПТАЦІЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ БОЛГАРІЇ ДО ВИМОГ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (1990–2006): УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Марія Георгієва

кандидат історичних наук, доцент,
історик секції "Історія Болгарії після Другої світової війни",
Інститут історичних досліджень Болгарської академії наук,
бул. "Шипченскі проход" 52, 1113, м. Софія, Болгарія,
georgievamasha@ukr.net, ORCID: 0000–0002–0567–1589

У зв'язку з обранням Україною курсу на євроінтеграцію вивчення болгарського досвіду в процесах економічного співробітництва з країнами ЄС набуває особливої актуальності для національного економічного розвитку. У статті проаналізовано основні результати економічної інтеграції Болгарії до європейського простору в рамках дії Спільної аграрної політики (САП) за напрямами: фінансова і матеріально-технічна підтримка, торгівля та інвестиції в розвиток сільських територій. Незважаючи на низку переваг і недоліків, процес реалізації САП загалом призвів до подальшого розширення економічних відносин між Болгарією та ЄС, а державну аграрну політику було адаптовано до європейського аграрного законодавства, що допомагало прискорити стабілізаційні процеси в галузі. Розкрито особливості переходу болгарської економіки від командно-адміністративних до ринкових умов функціонування. Саме вивчення та використання болгарського досвіду має допомогти пом'якшенню цього процесу у вітчизняних умовах. З'ясовано, що головною передумовою реформування сільськогосподарського виробництва було визначення перспективних напрямів вдосконалення стратегії економічного розвитку з урахуванням інтеграційних прагнень Болгарії.

За результатами дослідження зроблено висновок про те, що відносини в економічній та, зокрема, аграрній сфері розвивалися за ринковими принципами з моменту обрання країною нового політичного курсу, спрямованого на двостороннє співробітництво, покращення матеріально-технічної бази виробництва та виходу болгарської продукції на європейський ринок. Водночас зазначено, що у процесі зближення Болгарії з Європейським економічним простором відстежується також дія факторів, які у коротко-, а інколи у середньотерміновій перспективі негативно впливали на стан національного сільського господарства. До них можемо віднести: впровадження системи квот і стандартів якості, котрих не могли дотримуватися дрібні та середні фермерські господарства; зростання конкуренції з боку європейських виробників тощо. Узагальнено концептуальне бачення інтеграційної парадигми в болгарській аграрній галузі, що сформувало реалізацію заходів державної політики, спрямованих на покращення розвитку села. Висновки, наведені в дослідженні, можуть бути використані в процесі реформування вітчизняного аграрного сектору.

***Ключові слова**:* аграрний сектор, Болгарія, Європейський Союз, Спільна аграрна політика, інтеграція, виробництво

ADAPTATION OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF BULGARIA TO THE REQUIREMENTS OF THE EUROPEAN UNION (1990-2006): LESSONS FOR UKRAINE

Mariia Georgieva

Ph.D. (History), Associate Professor, Section
"History of Bulgaria after the Second World War",
Institute of Historical Studies of the Bulgarian Academy of Sciences,
bul. Shipchensky Prokhod 52, 1113, Sofia, Bulgaria,
georgiemasha@ukr.net, ORCID: 0000–0002–0567–1589

In connection with Ukraine's choice of a course for European integration, the study of the Bulgarian experience in the processes of economic cooperation with EU countries acquires special relevance for national economic development. The article analyzes the main results of Bulgaria's economic integration into the European space within the framework of the Common Agricultural Policy (CAP) in the following directions: financial and logistical support, trade and investments in the development of rural areas. Despite a number of advantages and disadvantages, the process of implementation of CAP generally led to the further expansion of economic relations between Bulgaria and the EU, and the state agricultural policy was adapted to European agricultural legislation, which helped to accelerate stabilization processes in the industry. The peculiarities of the transition of the Bulgarian economy from command-administrative to market conditions of functioning are revealed. It is the study and use of the Bulgarian experience that should help soften this process in domestic conditions. It was determined that the main prerequisite for reforming agricultural production was the determination of promising directions for improving the strategy of economic development, taking into account the integration aspirations of Bulgaria.

According to the results of the study, it was concluded that relations in the economic and, in particular, agricultural spheres developed according to market principles since the country chose a new political course aimed at bilateral cooperation, improvement of the material and technical base of production and the entry of Bulgarian products into the European market. At the same time, it is noted that in the process of Bulgaria's rapprochement with the European Economic Area, the effect of factors that negatively affected the state of national agriculture in the short- and sometimes medium-term perspective is also being monitored. These include: the introduction of a system of quotas and quality standards that small and medium-sized farms could not comply with; increasing competition from European manufacturers, etc. The conceptual vision of the integration paradigm in the Bulgarian agricultural industry, which formed the implementation of state policy measures aimed at improving rural development, is summarized. The conclusions presented in the study can be used in the process of reforming the domestic agricultural sector.

***Keywords**:* agricultural sector, Bulgaria, European Union, Common agricultural policy, integration, production

При дослідженні євроінтеграційного курсу України важливого значення набуває вивчення асоціаційного процесу в країнах Центрально- та Південно-Східної Європи (ЦПСЄ). Зважаючи на питому вагу сільського господарства в українському ВВП, що значною мірою визначає конкурентні позиції країни в системі міжнародних економічних відносин, особливо актуальним є досвід адаптації аграрного сектору Болгарії до Європейського економічного простору. Його осмислення може стати певним орієнтиром для Києва у здійсненні низки соціально-економічних перетворень з метою пристосування цієї галузі до вимог Європейського Союзу.

Процес інтеграції України в річище загальноєвропейського розвитку з метою досягнення відповідних економічних, соціальних і політичних стандартів життя громадян об'єктивно зумовлює необхідність освоєння сучасних форм організації виробничо-комерційної діяльності суб'єктів аграрного виробництва та відповідних державних механізмів регулювання. Тому і для українських суб'єктів господарювання, і для держави як верховного інституційного суб'єкта серед першочергових постала проблема гармонізації та адаптації до умов Common Agricultural Policy (CAP) – Спільної аграрної політики Європейського Союзу (САП ЄС) (Blazheva 2014, 20). Ця проблема в контексті реалізації європейського інтеграційного курсу була болісною для всіх постсоціалістичних країн. Порівняльний аналіз їхнього соціально-економічного розвитку показує: історичний досвід Болгарії у вирішенні зазначеної проблеми найбільш схожий до українських умов адаптації аграрного сектору до вимог ЄС. Його всебічний аналіз, узагальнення та використання закладають надійні основи підвищення соціально-економічного ефекту євроінтеграційного курсу нашої держави.

Низка аспектів освоєння Болгарією сучасної загальноєвропейської агропродовольчої політики отримала досить повне висвітлення в економічній науці (Bashev 2009; Mishev, Ivanova 2004; Bencheva 2005). Разом з тим додаткового поглибленого розгляду вимагають питання інституційного та організаційно-економічного забезпечення освоєння САП ЄС болгарськими фермерами. Крім цього, виникає необхідність визначення перспектив взаємодії, координації та спільної виробничої діяльності товаровиробників Болгарії та України на світових і європейських ринках. Мета статті полягає у розкритті особливостей

переходу болгарської аграрної галузі на ринкові рейки відповідно до умов САП ЄС та використання власного історичного досвіду реформування сільського господарства, що може стати при нагоді українським реформаторам.

Відправною точкою в євроінтеграційному процесі Болгарії можемо вважати 10 листопада 1989 року, коли відбулося усунення від влади очільника БКП Т. Живкова та перехід від командно-адміністративної до ринкової моделі управління сільським господарством. Такі перетворення призвели до виходу болгарської економіки з-під впливу СРСР, зокрема до розпуску 1991 р. Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), та подальшого інтегрування до Європейського Союзу, що постав упродовж 1992–1993 рр.

У кінці 1980-х – на початку 1990-х років в Болгарії назріла потреба впровадження реформ, а також розробки та прийняття послідовної концепції розвитку сільського господарства. В процесі її вироблення конкурували два підходи – соціалістичний та ринковий. Обрана модель реформування аграрної галузі мала стати консолідуючою і, водночас, компромісною, та була спрямована на досягнення двох основних цілей: захисту болгарського фермера та адаптування сільськогосподарського виробництво до вимог і стандартів ЄС (Bencheva 2005, 474).

У Болгарії еволюція розвитку державної політики в аграрній сфері призвела до становлення наднаціональних форм її обґрунтування та реалізації. Найбільшої досконалості подібні форми набули в Європі. Відповідно до ст. 39 Римського договору (1957), що заклав основи Європейського Економічного Співтовариства як прообразу сучасної об'єднаної Європи, з ініціативи Єврокомісії з сільського господарства 1960 року було прийнято рішення про проведення єдиної для всіх країн-членів політики у цій сфері (Varshavs′ka 2016, 216). Виходячи з трактування поняття "сільського господарства" як визначального елемента, що забезпечував вихідною сировиною агробізнес, вона отримала офіційну назву Common Agricultural Policy (CAP) – Спільна аграрна політика ЄС (Slavova, Atanasova 2008, 9). Головними цілями САП ЄЕС для всіх країн-членів співтовариства були визначено такі: вирішення продовольчої проблеми як у масштабах "спільного ринку", так і в кожній із країн-учасників; стабілізація європейських агропродовольчих ринків; забезпечення соціальних стандартів життєдіяльності виробників.

Сама САП європейської спільноти у процесі свого еволюційного розвитку пройшла такі етапи. Перший – план Мансхолта (1960–1992 рр.). Головні риси цього етапу – впровадження системи дотацій та субсидій до ціноутворення аграрних виробників, стимулюючи збільшення розмірів господарств і фінансування покращення соціальних умов у агропродовольчій сфері. Разом з тим досить важливим кроком в рамках першого етапу був довгостроковий план, що стосувався реформи сільського господарства в Європейській спільноті, відомий як "Доповідь групи Гайшеля" (1968 р.), що започаткувала період певних "відкатних" проявів у 1970-ті роки та широке поширення суспільно-політичного обурення з приводу недостатньої ефективності реалізації регуляторної політики в останні два-три роки функціонування плану Мансхолта.

Другий етап – реформа Р. Макшеррі (1992–1999 рр.) – названа за іменем тодішнього єврокомісара із сільського господарства. Для цього етапу найбільш характерним було зменшення дотацій і субсидій фермерам з причин надвиробництва продовольчої продукції, формування вільного ринку в цій сфері та в рамках кожної окремо взятої країни й на рівні Євроспільноти в цілому.

Третій етап – "Програма 2000". Дуже часто його поділяють на період з 2000-го по 2003 рік, коли реалізовувалася ініціатива бельгійського економіста А. Сапіра щодо зменшення витрат в рамках САП ЄС, та період 2003–2015 років (Varshavs′ka 2016, 217, 219).

У Болгарії реалізація механізмів САП ЄС, яка передбачала системну трансформацію сільського господарства, розпочалась після 2007 року. Проте, механізми вищезазначеного проекту "Програма 2000" були спрямовані на підготовку аграрного сектору Болгарії до САП. На головну проблему перетворилась зміна форм власності. У сільському господарстві розв'язувалися три головні цілі адаптації та гармонізації виробництва: впровадження ринкового економічного механізму і системи регулювання; здійснення модернізації і реструктуризації сільськогосподарського виробництва; його включення у європейську економічну систему, в результаті чого напрацьовувалась законодавча основа, що мала регулювати сільськогосподарське виробництво.

Принципові відмінності третього етапу полягали у "прив'язці" субсидій кожної товарної позиції до одиниці сільськогосподарських угідь та/або тварин, а також значне посилення природоохоронних заходів ("озеленення" САП ЄС) і додатковій відповідності субсидій до стану охорони довкілля.

Вагомими були обсяги бюджету САП ЄС та його питома вага у бюджеті Європейського Союзу. Загалом, упродовж усієї багаторічної історії на реалізацію САП Євросоюз витрачав близько 44–46% свого сукупного річного бюджету. Хоча, у 2003 та 2007 роках висувалися окремі пропозиції щодо зменшення питомої ваги бюджету САП ЄС до 32%. Вже на самітах 2008 та 2009 рр., внаслідок загострення глобальної продовольчої кризи (незважаючи на тодішні великі фінансові потрясіння для всієї Європи) було вирішено зберегти частку САП у бюджеті ЄС (Slavova, Atanasova 2009, 10). Що свідчило про розуміння країнами-членами місця та ролі аграрної сфери в економічному та суспільно-політичному житті Європейського Союзу.

Як нам уявляється, досвід Болгарії щодо ринкового реформування галузі та доведення її стандартів до рівня вимог країн Європи є найбільш придатним для України. Хоча за економічними показниками реформування інших постсоціалістичних країн (Угорщини, Чехії, частково Словаччини) проходило ефективніше, саме Україна та Болгарія, крім соціально-економічної та технологічної подібності їх продовольчих комплексів, були найближчими за історичними, соціокультурними та ментальними умовами господарювання. Та й функціонально-галузеві, матеріально-речові та соціально-економічні структури продовольчих комплексів двох країн напередодні їхнього переходу на ринкові рейки виявились схожими.

На користь необхідності здійснення аналізу досвіду Болгарії в реформуванні аграрної сфери свідчить і той факт, що головна складова конкурентних переваг болгарського аграрного сектору полягала саме у розвитку продовольчого комплексу, а саме: ефективного сільського господарства та високотехнологічної переробної галузі, що забезпечували виробництво якісних харчових продуктів шляхом залучення енергоефективних та екологічних методів господарювання. Основу ж інноваційної політики становило реформування організаційно-економічної структури галузі. Безпосередньо на структурні перетворення цього сектору економіки була спрямована ініціатива колишнього міністра сільського господарства С. Дімітрова зі списання боргів із радгоспів та підприємств харчової промисловості (1992 р.) з їхньою подальшою приватизацією (Bencheva 2005, 473).

Структурне реформування аграрного сектору постсоціалістичних країн здійснювалось у контексті реалізації системних інституційних перетворень в руслі САП ЄС. Відповідно до цього були розроблені спеціальні програми: PHARE (дуже показовою є її назва "Poland–Hungary: Assistance for the Reconstruction of the Economy"; в першому варіанті вона була розроблена виключно для Польщі, трохи пізніше впроваджена в Угорщині і лише потім дію програми поширили на інші держави-кандидати на вступ до ЄС, зокрема і на Болгарію) та ISPA ("Instrument for Structural Policies for Pre-Accession") (Slavova, Atanasova 2009, 11). Особливість цих програм полягала у тому, що вони охоплювали всі сфери соціально-економічного життя держав-кандидатів (пізніше з'явилися програми, орієнтовані на конкретні сектори господарства кожної окремої країни). Щодо Болгарії, термін реалізації дії зазначених програм та обсяги визначались таким чином: PHARE упродовж 1990−2007 рр. − 3,9 млрд. євро; ISPA протягом 2000−2007 рр. − 3,9 млрд. євро.

У Болгарії головними інститутами реалізації структурних реформ агропродовольчого споживчого ринку та проведення євроінтеграційного курсу стали Міністерство землеробства, зокрема дирекції "Розвиток сільських територій", "Земельна власність та комасація" і "Сільське господарство та регіональна політика". Спочатку діяльність кожної з них була орієнтована переважно на співпрацю з тим чи іншим інститутом Структурного фонду Європейського Союзу (Varshavs′ka 2016, 220). Так, дирекція "Розвиток сільських територій" більшою мірою координувала свою діяльність із Європейським фондом управління та забезпечення в сільському господарстві; дирекція "Сільське господарство та регіональна політика" – із Європейським фондом розвитку регіонів. На виробничо-комерційну діяльність аграрних підприємств регулюючий вплив прямо чи опосередковано здійснювали всі зазначені дирекції, проте найбільш вагоме для регулювання здійснювалося дирекцією "Розвиток сільських територій".

Всі три дирекції при Міністерстві сільського господарства, як і в інших „нових“ країн ЄС (Румунії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Чехії, Естонії, Латвії та Литви), отримали акредитацію при Єврокомісії. Проте діяли такі структури лише у рамках САП і відповідно до законодавства та соціально-економічних завдань своїх країн. Саме завдяки формуванню у продовольчій сфері колишніх членів РЕВ ринкового інституційного середовища через створення зазначених дирекцій між “новими країнами” та ЄС (з кожною окремо) були підписані протоколи щодо їх майбутнього вступу до Євросоюзу.

Дирекція „Розвиток сільських територій“ з моменту її заснування у 1998 р. була покликана здійснювати інтервенційну політику держави, метою якої була стабілізація продовольчих ринків та забезпечення доходів виробників галузі. Загалом, САП ЄС містила чітко визначені механізми, що включали різного роду дотації, інтервенційні закупівлі, продажі, квотування та експортні постачання окремих товарних ринків і навіть контроль над ними. Саме усвідомлення місця та ролі САП ЄС щодо формування цивілізованих норм виробничо-комерційної діяльності та ринкової спрямованості агровиробничих комплексів Болгарії зумовило першочергове створення профільних дирекцій.

Одна з них, “Земельна власність та комасація”, утворилась на базі існуючої при Міністерстві сільського господарства до 1998 року дирекції земельної власності. Головними завданнями її діяльності визначалися адаптація Болгарії до Спільної аграрної політики ЄС та формування цивілізованого ринку землі. Відповідно до загальнодержавного курсу на приватизацію було розроблено чіткі механізми купівлі-продажу земельних угідь. Маючи широкі повноваження (наприклад, право викупу земель у разі виявлення спекулятивних операцій), профільна дирекція проводила постійний моніторинг ринку землі, що дозволило практично зупинити її спекулятивний обіг.

Важлива роль у процесі забезпечення структурних реформ безпосередньо в аграрній сфері належала дирекції “Сільське господарство та регіональна політика”. Головними функціями її стала реєстрація фермерських господарств, моніторинг їхньої діяльності та надання субсидій із підрозділів Структурного фонду. Визначальними механізмами впливу на функціонування суб’єктів господарювання був контроль отримання субсидій на сільськогосподарські угіддя, структурних пенсій (вони виплачувалися при досягненні фермером 55 років) та субсидій низькопродуктивним господарствам.

З усіх постсоціалістичних країн за показником організаційних структур, які забезпечували впровадження ринкової економіки в агропродовольчій сфері, Болгарія суттєво відрізнялася. Відмінність полягала в наявності дорадчого органу – Моніторингового комітету з виконання програм САП ЄС – інституції, якої не було в жодній з інших колишніх країн-членів РЕВ. Наявність державної форми земельної власності, а також відносно сильний тиск комуністичної ідеології об’єктивно зумовили необхідність формування такого органу, що був створений (багато в чому на зразок дорадчих служб країн ЄС) і досить успішно функціонував ще за часів адміністративно-командної системи господарювання.

Безумовно, перехід до ринкових відносин кардинально змінив функції та механізми діяльності консультування в аграрній сфері. Це теж постало як прояв реструктуризації не тільки напрямів забезпечення виробничо-комерційної діяльності аграрних виробників, а й безпосередньо їх господарського функціонування. У межах бюджетного періоду 2000−2007 рр. Європейським Союзом було впроваджено Спільну аграрну політику: усі субсидії та доплати конкретним підприємствам у рамках Cross-compliance[1] пов’язувалися зі ступенем дотримання стандартів охорони навколишнього середовища та впровадження екологічного менеджменту (Varshavs′ka 2016, 219).

Основу структуро-перетворюючих процесів безпосередньо в агропродовольчих комплексах “нових країн” становила реалізація Програми Єврокомісії (ЄК) щодо доведення агропродовольчої сфери держав-кандидатів до стандартів ЄС – SAPARD (Special Accession Program for Agriculture and Rural – Спеціальна підготовча програма для сільського господарства та розвитку села перед приєднанням до САП ЄС). Вона була розрахована

[1] На наш погляд, трактування “взаємне дотримання зобов'язань” найбільш точно відображає зміст терміну. Це підхід, розроблений “в пакеті” САП ЄС, метою якого було формування сталої та збалансованої системи аграрного виробництва в межах європейського економічного простору.

на 2000–2006 роки (основний обсяг фінансування за цією Програмою у всіх кандидатів з постсоціалістичних країн припадав на 2002−2004 рр., тобто був прив'язаний до дати їхнього вступу до Євросоюзу) й мала на меті структурні перетворення в аграрному секторі країн-кандидатів. Головне завдання SAPARD – допомога фермерам і підприємствам харчової галузі у розвитку виробництва та маркетингу.

Початковий бюджет SAPARD для Болгарії як країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу (з 1998 р.) складав 944 млн. євро, з яких 708,2 млн. – внески ЄС, а 235,8 млн. євро – внески з бюджету країни; за згодою Європейської Комісії болгарському уряду вдалося збільшити бюджет програми до 1084 млн. євро. Загалом у ЄС наголошувалося, що Болгарія досить цілеспрямовано проводила переговорний процес щодо здійснення своїх реформ, особливо в агропродовольчому комплексі. Наявні темпи зростання продуктивності галузі підтверджували обґрунтованість та доцільність такої зовнішньополітичної (і зовнішньоекономічної) стратегії країни (Blazheva 2014, 29).

Системо-формуючим фактором ринкового середовища в державах колишнього соціалістичного табору стало запровадження інструментарію регулювання господарської діяльності суб'єктів ринку. У країнах з перехідною економікою механізми САП ЄС впроваджувалися поступово, з урахуванням їхньої конкретного соціально-економічного становища та еволюції самої програми.

Наприклад, у Польщі, Угорщині та Чехії на системній основі такі механізми стали застосовуватися з 1996 р., у Словаччині та державах Балтії – з 1999 р. В межах програмного періоду 2000−2007 років, пропонувалося враховувати більш широкі можливості розвитку аграрного сектору в умовах САП: збільшення стійкості сільського господарства Болгарії; мінімізація залежності від синтетичних добрив, врахування енергетичної ефективності у виробництві. На загал вони включали: інтервенційні закупівлі й продажу сільськогосподарської сировини та харчових продуктів; адміністративне квотування виробництва окремих видів продукції; адміністративне регулювання зовнішньої торгівлі, зокрема дотації до експортної ціни визначених товарів; доплати виробникам за зберігання продовольства, вже придбаного та сплаченого інститутами Структурного фонду; первинну переробку сільськогосподарської сировини та виробництво кінцевих продуктів харчування. Саме інтервенційні закупівлі та продажі були базовим структуро-формуючим елементом ринкового середовища агропродовольчої сфери, причому не лише нових членів ЄС, а й усієї Спільноти.

Глобальна фінансово-економічна криза 2008−2009 рр. знову актуалізувала значення продовольчих аспектів й об'єктивно обумовила необхідність модифікації цього механізму, що і було зроблено ЄС в тодішніх умовах. Механізмами САП ЄС встановлювалися також терміни, у яких могли бути здійснені інтервенційні закупівлі сільськогосподарської сировини. Подібне регулювання перетворилося на досить дієвий механізм, впливаючи на циклічність виробничо-комерційного процесу переробної галузі, функціонування харчової промисловості країн всього співтовариства та цінову політику (як мінімум, у рамках єдиного продовольчого ринку ЄС). Проте експортні можливості сільського господарства Болгарії реалізовувалися не повністю, а приєднання до САП ЄС не призвело до підвищення рівня конкурентної та експортної спроможності болгарського села.

Таким чином, попри певні проблеми, функціонування ланцюжка "сільське господарство – переробка сировини – харчова промисловість" забезпечувало стабільність, прогнозованість і керованість агропродовольчого комплексу кожної окремо взятої держави ЄС та європейської спільноти загалом.

Крім вищезгаданих механізмів САП ЄС, інструментарій регулювання господарської діяльності країн ЦПСЄ включало такі складові: структурну, кредитну та податкову політику; впровадження єдиних для співтовариства технологічних параметрів виробничої діяльності та стандартів якості харчових продуктів (у 2000−2007 рр. – з новими структурними перетвореннями у країнах Європейського Союзу взагалі визначалися як з одним із головних факторів формування САП ЄС). Цей підхід цілком виправдав себе під час розробки та впровадження в економіках "старих" членів спільноти, тому й був застосований в постсоціалістичних країнах.

Так, відповідно до Програми SAPARD фінансувалися заходи щодо скорочення виробництва продовольчих продуктів. Проілюструємо цей аспект САП ЄС на прикладі одно-

го з найпроблемніших для сучасної Європи продовольчих ринків – ринку цукру. Цукрові заводи в Болгарії[2] отримували за 1 тонну невиробленого цукру[3] 730 євро на кампанію 2005−2006 рр. і 730 євро на 2006−2007 рр. (Koteva, Bashev, Risina, Mladenova 2009, 20). Слід особливо наголосити на передбачуваності цінової політики Європейського Союзу. У тій же цукровій галузі, наприклад, визначалася п'ятирічна перспективна базова ціна за тонну буряків, компенсаційні виплати за скорочення їх виробництва (у Болгарії вони здійснювалися до весни 2010 р.) та механізм доплат за підвищення цукристості буряків на кожну десяту відсотка. Усі ці параметри доводились Європейським Союзом до кожної країни, а через інститути Структурного фонду та профільні дирекції – до кожної адміністративно-територіальної одиниці країни, до кожного виробника аграрної сфери та харчової промисловості.

Як уже зазначалось, історично так склалося, що Україна та Болгарія мають схожий шлях розширення меж сільськогосподарського ринку та участі в інтеграційних процесах, тож отримання Україною 2023 р. статусу кандидата на вступ до ЄС та поступова інтеграція її аграрного сектору до європейського економічного простору викликає необхідність уважного ставлення до болгарського досвіду, що дозволить виявити нові можливості та врахувати труднощі.

За нашими спостереженнями, основними проблемами в процесі аграрних перетворень в Болгарії були розбіжності у визначенні експортного потенціалу національного сільського господарства та потреб європейського ринку. Цю обставину було враховано на ранній стадії українського варіанту адаптації до вимог Європейського Союзу: Угодою про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС, ратифікованою Європарламентом 30 листопада 1995 року, було закладено принцип гармонійної взаємодії в питанні торгівлі та інвестицій в аграрній галузі (Varshavs′ka 2016, 222). Але, як показала нещодавня криза із транспортуванням та збутом українського зерна, ця угода потребує суттєвого доопрацювання з урахуванням інтересів зацікавлених сторін.

Як показав досвід реформування аграрного сектору Болгарії, він мав серйозні проблеми, пов'язані з наслідками існування командно-адміністративної моделі управління та перехідного періоду. Але вже з 2000 року спостерігалася тенденція до покращення стану аграрної сфери та її інтеграційного курсу. Подібні тенденції спостерігаються і в Україні. На початковому етапі реформування вітчизняної аграрної галузі (з середини 1990-х років) визначилася ситуація на селі, що значно контрастувала з набутим досвідом, оскільки обсяги сільськогосподарського виробництва постійно знижувалися. Так, у 1999 р. збір зерна в Болгарії складав 3574 тис. т, в Україні – 26 млн. т, картоплі – 6,03 тис. т і 15,8 млн. т відповідно. В досліджуваний період, як в Болгарії, так і в Україні обсяги виробленої продукції значно скоротилися: зернових – на 20,1% та 46,5%, цукрових буряків – на 52% та 63,8%, соняшнику – на 29,8% та 9% (Varshavs′ka 2016, 221). Але у подальшому спостерігалося зростання урожайності, чому в болгарському варіанті сприяв процес євроінтеграції. Хоча САП ЄС є досить складною програмою, що вимагала жорстких заходів адміністративного управління, однак цей механізм надавав великі переваги, оскільки створив спільний ринок збуту сільськогосподарської продукції.

Отже, аналіз підготовки Болгарії до САП ЄС дає змогу зрозуміти, що одними з пріоритетних завдань у цьому процесі постає адаптація та гармонізація аграрного виробництва до європейських норм і вимог, розвиток сільських територій та підтримка товаровиробника, що призвело до гальмування процесу обезлюднення болгарського села; а найважливішим наслідком стало включення аграрної галузі Болгарії в Європейський економічний простір. При цьому, державне регулювання, зорієнтоване на основні стандарти САП ЄС, позбулося негативних наслідків зміни системи управління галуззю. Однак болгарська

[2] Саме їм, а не безпосередньо фермерам видавалися квоти на обсяги обробки цукрових буряків, що було переконливим доказом того, що в Європейському Союзі регулювання структури агропродовольчих комплексів здійснювалося через харчову та переробну промисловість.

[3] У цьому випадку ЄС ефективно використав практику США щодо реалізації політики "Зелений банк Америки", яка була спрямована на фінансове стимулювання зменшення виробничо-ресурсного потенціалу галузі.

модель функціонування сільськогосподарського виробництва станом на 1990–2006 роки виявилась неспроможною зробити вагомий крок у своєму розвитку, забезпечивши вирішення нагальних соціально-економічних проблем села й реалізувати повною мірою той потужний природно-ресурсний потенціал, яким володіла галузь. Цьому заважала низка системних перешкод, які не вдалося подолати протягом тривалого періоду реформування АПК, а саме: нерівномірне фінансування різних галузей сільського господарства, введення системи квот на аграрну продукцію тощо. До певної міри подолати їх вдалося вже після вступу Болгарії до ЄС, що відбулося 1 січня 2007 року.

Україні, інтегруючись в європейський ринковий простір, слід також запозичити позитивні «уроки» впровадження в Болгарії САП ЄС, адже це дасть змогу мінімізувати вплив негативних чинників на вітчизняний аграрний сектор економіки. Ставлячи за мету приєднання до успішних держав Європейського Союзу, нашій країні потрібно пройти непростий шлях адаптації аграрної політики до європейських стандартів. На це будуть впливати не лише внутрішні процеси у ЄС, а й вимоги зовнішнього середовища: зростання конкуренції, підвищена увага до захисту довкілля, якість харчових продуктів, продовольча безпека.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Bashev, Kh. 2009. Otsenka na vŭzdeĭstvieto na OSP na ES vŭrkhu ustoĭchivostta na zhivotnovŭdnite stopanstva [Assessing the Impact of the EU CAP on Livestock Sustainability]. *Ikonomika i upravlenie na selskoto stopanstvo*. Sofia. No. 1, s. 8–18. (In Bulgarian).

Башев, Х. 2009. Оценка на въздействието на ОСП на ЕС върху устойчивостта на животновъдните стопанства. *Икономика и управление на селското стопанство*. София, № 1, с. 8–18.

Bencheva, N. 2005. Transition of Bulgarian Agriculture: Present Situation, Problems and Perspectives for Development. *Journal of Central European Agriculture*. Sofia, Volume 6, № 4, pp. 473–480.

Blazheva, V. 2014. Bŭlgarskiyat agraren sektorv konteksta na «obnovenata» Obshta selskostopanska politika na Evropeĭskiya Sŭyuz [The Bulgarian Agricultural Sector in the Context of the Common Agricultural Policy of the EU]. *Narodnostopanski arkhiv*. Svishtov, No. 1, s. 20–33. (In Bulgarian).

Блажева, В. 2014. Българският аграрен сектор в контекста на „обновената“ Обща селскостопанска политика на Европейския Съюз. *Народностопански архив*. Свищов, № 1, с. 20–33.

Kabakchieva, Ts. Rolya i vŭzdeĭstvie na Obshtata selskostopanska politika na Evropeĭskiya sŭyuz vŭrkhu zemedelskite stopanstva. [Role and Impact of the Common Agricultural Policy of the European Union on Agricultural Holdings]. URL: https://ejournal.vfu.bg/en/pdfs/25-01-18.pdf (Date of the application 07.06.2023). (In Bulgarian).

Кабакчиева, Ц. Роля и въздействие на Общата селскостопанска политика на Европейския съюз върху земеделските стопанства. URL: https://ejournal.vfu.bg/en/pdfs/25-01-18.pdf (Дата на прилагане 07.06.2023).

Koteva, N., Bashev, KH., Risina, M., Mladenova, M. 2009. Otsenka na vŭzdeĭstvieto na OSP na ES vŭrkhu zemedelskite stopanstva [Assessing the Impact of the EU CAP on Agricultural Holdings]. *Ikonomika i upravlenie na selskoto stopanstvo*. Sofia, No. 3, s. 16–25. (In Bulgarian).

Котева, Н., Башев, Х., Рисина, М., Младенова, М. 2009. Оценка на въздействието на ОСП на ЕС върху земеделските стопанства. *Икономика и управление на селското стопанство.* София, № 3, с. 16–25.

Mishev, Pl., Ivanova, N. 2004. Vliyanieto na Obshtata selskostopanska politika vŭrkhu proizvodstvoto na zemedelski produkti v Bŭlgariya sled prisŭedinyavaneto kŭm ES [The Impact of the Common Agricultural Policy on the Production of Agricultural Products in Bulgaria after the Accession to the EU]. URL: https://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2004_No6_P%20Mishev,%20N%20Ivanova.pdf (Date of the application 01.06.2023). (In Bulgarian).

Мишев, Пл., Иванова, Н. 2004. Влиянието на Общата селскостопанска политика върху производството на земеделски продукти в България след присъединяването към ЕС. URL: https://www.unwe.bg/uploads/Yearbook/Yearbook_2004_No6_P%20Mishev,%20N%20Ivanova.pdf (Дата на прилагане 01.06.2023).

Mladenova, M., Bashev, Kh., Kŭneva, K., Koteva, N., Khadzhieva, B., Risina, M., Anastasova, M., Mitova, D. 2007. Sŭstoyanie i perspektivi za razvitie na zemedelskite stopanstva pri OSP na ES v Bŭlgariya [Status and Prospects for the Development of Agricultural Holdings under the EU CAP in Bulgaria]. *Ikonomika i upravlenie na selskoto stopanstvo*. Sofia, No. 3, s. 18–30. (In Bulgarian).

Младенова, М., Башев, Х., Кънева, К., Котева, Н., Хаджиева, В., Рисина, М., Анастасова, М., Митова, Д. 2007. Състояние и перспективи за развитие на земеделските стопанства при ОСП на ЕС в България. *Икономика и управление на селското стопанство.* София, № 3, с. 18–30.

Slavova, Y., Atanasova, M. 2008. Bulgarian Agriculture Challenges, Problems and Tendencies of Development in the Condition of CAP. *Agricultural Economics and Management.* Sofia, No. 3, pp. 9−16.

Slavova, Y., Atanasova, M. 2009. The Bulgarian Agriculture in the Conditions of the World Economic Crisis – Problems and Perspectives. *Agricultural Economics and Management,* Sofia, No. 3, pp. 8−15.

USDA. 2001. Food and Agricultural Policy. Taking Stock for the New Century. URL: http://www.usda. gov/news/pubs/farmpolicy (Date of the application 01.06.2023).

Varshavs′ka, N. 2016. Spil′na ahrarna polityka YES: henezys, osnovni tsil′ovi oriyentyry dlya Ukrayiny [Common Agricultural Policy of the EU: Genesis, Main Target Orientations for Ukraine]. URL: https://jeou.donnu.edu.ua/article/view/4813/4844 (Date of the application 18.07.2023). (In Ukrainian).

Варшавська, Н. 2016. Спільна аграрна політика ЄС: генезис, основні цільові орієнтири для України. URL: https://jeou.donnu.edu.ua/article/view/4813/4844 (Дата звернення 18.07.2023).

Дата подання статті до редакції – 28.09.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.26

ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬСЬКО-СЛОВАЦЬКОГО ЄВРОРЕГІОНУ «ТАТРИ» В 1994–2004 РР.)

Тетяна Коваленко

кандидатка історичних наук, доцентка, кафедра нової та новітньої історії,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна, e-mail: teti.kovalenko@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-8309-8071

У статті розглядаються основні принципи транскордонного співробітництва на прикладі польсько-словацького єврорегіону «Татри» у 1994–2004 рр. Зазначається, що головними цілями таких транскордонних міжнародних об'єднань є зменшення впливу національних кордонів на користь рівномірного і всебічного розвитку пограниччя. Згуртованість представників територіальних громад, котрі разом працюють над реалізацією соціально важливих проєктів, дозволяє їм краще зрозуміти один одного, позбутися взаємних упереджень і стереотипного сприйняття сусідньої нації.

Єврорегіон «Татри» існує з 1994 р. та здійснює свою діяльність відповідно до принципів партнерства, взаємоповаги, рівності, добросусідських відносин між мешканцями, узгодженості процесів прийняття рішень. До вступу Республіки Польща і Словацької Республіки до Європейського Союзу діяльність єврорегіону «Татри» мала обмежене фінансування, що дозволяло реалізовувати здебільшого малі проєкти у сфері розвитку інфраструктури, підприємництва, торгівлі, культури, освіти, спорту тощо. Вступ держав до Європейського Союзу 2004 р. надав єврорегіону доступ до нових джерел фінансування та дозволив збільшити масштаби діяльності й розпочати реалізацію амбітніших проєктів.

Польсько-словацьке транскордонне співробітництво прискорило розвиток євроінтеграційних механізмів в обох країнах та стало одним із важливих чинників майбутньої активної участі Польщі та Словаччини в ініціативах Європейського Союзу. Цей позитивний досвід є значущим для України та має використовуватися шляхом розвитку існуючого транскордонного співробітництва з сусідніми країнами-членами ЄС та Молдовою.

***Ключові слова**:* єврорегіон, Татри, транскордонне співробітництво, пограниччя, інтеграція, Європейський Союз

CROSS-BORDER COOPERATION IN CENTRAL EUROPE (ON THE EXAMPLE OF THE POLISH-SLOVAK EUROREGION "TATRY" IN 1994-2004)

Tetiana Kovalenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Modern and Contemporary History, V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine,
e-mail: teti.kovalenko@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8309-8071

The article examines the basic principles of cross-border cooperation on the example of the Polish-Slovak Euroregion "Tatry" in 1994-2004. It is noted that the main goals of such cross-border international associations are to reduce the influence of national borders in favour of uniform and comprehensive development of the borderland. The cohesion of representatives of territorial communities working together to implement socially important projects allows them to understand each other better, get rid of mutual prejudice and stereotypical perceptions of the neighbouring nation.

The Euroregion "Tatry" has existed since 1994 and operates in accordance with the principles of partnership, mutual respect, equality, good neighbourly relations between residents, and coherence in de-

cision-making processes. Before the accession of the Republic of Poland and the Slovak Republic to the European Union in 2004, the activities of the Euroregion "Tatry" had limited funding, which allowed for the implementation of mostly small projects in the areas of infrastructure development, business, trade, culture, education, sports, etc. The accession of the countries to the European Union provided the Euroregion with access to new sources of funding and allowed them to increase the scale of their activities and launch more ambitious projects.

Polish-Slovak cross-border cooperation has accelerated the development of European integration mechanisms in both countries and has become one of the important factors in the future active participation of Poland and Slovakia in the European Union initiatives. This positive experience is significant for Ukraine and should be used to develop existing cross-border cooperation with neighbouring the EU member states and Moldova.

***Keywords**:* Euroregion, Tatry, cross-border cooperation, frontier, integration, the European Union

Ідея створення єврорегіонів народилася у Західній Європі у середині 50х рр. XX ст. (майже одночасно з формуванням Європейської економічної спільноти). З їхнім виникненням пов'язували надії на покращення добросусідських відносин. З іншого боку, на єврорегіони покладали інше важливе завдання – прискорення розвитку периферійних районів західноєвропейських держав, котрі відставали від центру. Першим прикладом такого транскордонного співробітництва стало німецько-нідерландське пограниччя, де 1958 р. було утворено єврорегіон «Гронау».

Вивчення й втілення існуючого досвіду та практик транскордонного співробітництва (особливо сусідніх і близьких за менталітетом держав, котрі поділяють демократичні цінності) набуває все більшої актуальності у зв'язку з євроатлантичними прагненнями України та в контексті отримання нашою державою статусу кандидата на членство в Європейському Союзі 2022 р. Водночас в умовах гібридної російсько-української війни, котра розпочалася 2014 р. з агресії сусідньої країни в Криму і на Донбасі, та повномасштабного вторгнення Російської Федерації від 24 лютого 2022 р. із використанням для неспровокованого нападу на Україну території Білорусі, можемо говорити про можливість такої співпраці лише для західних і південно-західних теренів нашої країни. Адже українська частина єврорегіонів «Донбас», «Слобожанщина», «Ярославна» та «Дніпро» перетворилися на поле бою з сусідньою державою, котра, як зайвий раз стало зрозуміло, цивілізаційно не належить до Європи. Тож перспективною є лише участь Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Одеської областей в єврорегіонах «Буг», «Карпати», «Верхній Прут» і «Нижній Дунай», створених спільно з країнами ЄС (Республіка Польща, Словацька Республіка, Угорщина, Румунія), а Вінниччини в транскордонному співробітництві з сусідніми районами Республіки Молдова в рамках єврорегіону «Дністер» (Pro zatverdzhennya Derzhavnoyi programy` rozvy`tku). Отже, накопичений досвід прикордонного співробітництва в Центральній Європі, де подібні процеси були запущені раніше, представляє для України не лише науковий інтерес.

Хронологічні межі статті визначені 1994 р. – роком створення єврорегіону «Татри» та 2004 р. – роком вступу Республіки Польща та Словацької Республіки до Європейського Союзу, що, насамперед, змінило порядок фінансування (дофінансування) польсько-словацької співпраці на пограниччі.

Вітчизняних авторів, котрі вивчали транскордонне співробітництво, цікавили різні аспекти цієї проблематики. Деякі з них приділили увагу дослідженню єврорегіонів з української перспективи, тобто розглядалося функціонування тих із них, в роботі яких беруть участь українські територіальні громади та місцеві органи влади (Bostan 2011; Humeniuk et al. 2021; Kruglashov 2013; Zaharova 2022). Інші українські дослідники зосередили увагу на вивченні єврорегіонів у ширшому контексті – з точки зору їхньої ролі у зовнішній або внутрішній політиці країн Європейського Союзу (Mikula 2003; Buglaj 2017). В західній історіографії можна виділити два основних напрями: дослідження загальнотеоретичних і практичних питань, пов'язаних з розвитком транскордонного співробітництва (Gasparini 2014; Greta 2013; Lundén 2018), та аналіз такої діяльності на прикладі конкретних єврорегіонів, у тому числі й на польсько-словацькому пограниччі (Lewkowicz 2010; Radek 2011). Однак, на нашу думку, питання заслуговує на ґрунтовніше осмислення з огляду на євроінтеграційні перспективи України.

Що ж таке єврорегіон? За одним із багатьох визначень – це форма транскордонного співробітництва між територіальними громадами або органами місцевої влади прикордонних регіонів двох або більше держав, котрі мають спільний кордон. Таке співробітництво спрямоване на координацію зусиль, а також реалізацію узгоджених дій у різних сферах життя відповідно до національного законодавства та норм міжнародного права для вирішення спільних проблем з урахуванням прав людей, які проживають на цій території по різні боки кордону (Otočan 2010, 4). Принципи створення та функціонування єврорегіонів найбільш повно визначає «Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями». Документ, ухвалений 1980 р. у Мадриді, 1993 р. був ратифікований в Україні (Yevropejs`ka ramkova konvenciya).

Єврорегіони мають спільні інституційні керівні та координуючі органи з представництвом усіх сторін-учасниць. Однією з найважливіших цілей транскордонного співробітництва є об'єднання людей, щоб, працюючи разом задля успіху регіону, вони почали краще розуміти один одного і позбулися глибоко вкоріненого, стереотипного сприйняття сусідньої нації (The Role 2006, 68). Окрім впровадження політики добросусідства з метою нівелювання різниці в економічному розвитку між центром і периферією та по різні боку кордону завданнями транскордонного співробітництва є реалізація спільних інфраструктурних проєктів, підприємницьких ініціатив, технологічне вдосконалення, а також підтримка культурного, наукового, освітнього співробітництва, розвиток системи охорони здоров'я, туризму, сприяння політиці білінгвізму тощо (Cross-border 2012, 17–18). За висловом італійського соціолога Альберто Ґаспаріні, єврорегіон є адміністрацією, що сприяє формуванню та поширенню нових цілей, нової культури, нових професіоналів, нової еліти та соціальних класів, нових мікро- та макроорганізацій, нових структур, нових завдань та нових функцій (Gasparini 2014, 263). Існують різні типи єврорегіонів, пристосовані до широкого спектру завдань, котрі вони покликані виконати (див. Gasparini 2014, 264–267).

Переходячи до аналізу функціонування єврорегіону «Татри», зазначимо, що ідея його створення виникла на конференції польських і словацьких органів місцевої влади, котра проходила у м. Закопане (Польща) 21–24 листопада 1991 р. Угоду про створення регіонального об'єднання «Єврорегіон Татри» було підписано між органами місцевого самоврядування Республіки Польща та Словацької Республіки на установчій конференції у м. Новий Тарг (Польща) 26 серпня 1994 р. Транскордонна спілка охопила територію площею 11 400 км². При цьому правові норми Словацької Республіки на той час не дозволяли муніципальним органам укладати угоди про транскордонне співробітництво, а також створювати об'єднання, котрі би вступали у міжнародні відносини. Згідно зі словацькими законами реєстрація регіонального об'єднання «Єврорегіон Татри» відбулася лише 1996 р. після оформлення витягів рішень кожного органу місцевого самоврядування про затвердження його членства в асоціації. Слід додати, що якщо Польща приєдналася до «Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями» 1993 р., то Словаччина зробила це лише 1998 р. (The Role 2006, 30–31, 70–71). Описаний вище приклад промовисто свідчить про важливість адаптації національного законодавства до правових норм Європейського Союзу для держав, котрі стали на шлях євроінтеграції.

Польська частина єврорегіону лежить у південно-західній частині Малопольського воєводства, словацька – у північній частині країни (Кошицький, Жилінський і Пряшівський краї). Словацьке представництво єврорегіону «Татри» знаходиться у м. Кежмарок, польське – у м. Новий Тарг. Організаційна структура єврорегіону включає конгрес (35 депутатів від кожної із сторін) та раду (7 представників від кожної із сторін), ревізійну комісію, два секретаріати (з польської та словацької сторін), а також робочі комісії з питань економіки, охорони навколишнього середовища, культури, комунікацій, туризму та молоді й спорту (The Euroregion Tatry. Organisation).

Основною метою єврорегіону «Татри» (як і єврорегіонів загалом) є його збалансований та сталий розвиток, а також зближення людей по обидва боки кордону. Досягається це шляхом економічного співробітництва, розбудови інфраструктури, обміну інформацією, розвитку туризму; розширення співпраці у сфері культури, освіти та спорту; захисту навколишнього середовища; розвитку транскордонного співробітництва у сфері торгівлі, малої промисловості, покращення умов для прикордонного руху. Єврорегіон виконує ці

завдання, ініціюючи, координуючи та беручи участь у різноманітних транскордонних проєктах, які розвивають та поглиблюють контакти між територіальними громадами польсько-словацького пограниччя.

У 1995 р. у польських містах Новий Тарг, Закопане і Рабка (суч. Рабка-Здруй) були проведені Дні словацької культури. Наступного року Дні польської культури пройшли у словацьких містах Кежмарок, Наместово, Дольний Кубін, Ліптовський Мікулаш, Стара Любовня, Списька Стара Весі Списька Нова Вес. Програма заходів включала виступи танцювальних ансамблів, музичні концерти, виставки картин тощо. 1996 р. з ініціативи Посольства Республіки Польщі в Польському інституті у Братиславі було організовано виставку, присвячену 650-річчю міста Новий Тарг та популяризації всього єврорегіону «Татри». Під час заходу були представлені роботи місцевих художників, а відкриття виставки вшанували своєю присутністю міністри закордонних справ Польщі Діаріуш Росаті та Словаччини Павел Гамжік (Lewkowicz 2010, 218).

У період 1997–2004 рр. наймасовішим заходом транскордонної спілки «Татри» був гірський фестиваль «Єврорегіон без кордонів», який проводився на території різних прикордонних переходів польсько-словацького пограниччя (подекуди відновлених в межах діяльності єврорегіону). Виступи музичних і танцювальних колективів, ярмарки народних ремесл тощо мали на меті культурний обмін, об'єднання людей і місцевих органів влади, а також налагодження соціальних контактів, обмін досвідом (зокрема, шляхом залучення до організації події), збільшення туристичного потоку. Перший фестиваль «Єврорегіон без кордонів» був проведений 1997 р. (Euroregion bez granic).

З 1999 р. за ініціативи єврорегіону «Татри» проводяться щорічні польсько-словацькі економічні форуми. Вони є майданчиками для зустрічі підприємців, представників торгово-промислових кіл, туристичної індустрії, а також політиків і дипломатів з обох країн. На цих зустрічах розглядаються особливості ведення бізнесу, проблеми транспортної інфраструктури та інші актуальні питання (Lewkowicz 2010, 219).

Від початку існування єврорегіону «Татри» було визначено, що його проєкти фінансуватимуться за рахунок вступних та членських внесків, добровільних внесків муніципалітетів, а також з інших допоміжних фондів, спонсорських коштів та дарунків (The Role 2006, 85). У 1999 р. спілка отримала грант у розмірі 120 000 євро за програмою ФАРЕ (PHARE) для реалізації малих проєктів транскордонного співробітництва. Ця фінансова допомога була спрямована на 26 проєктів різної направленості. Одним із них стала публікація під назвою «Нас об'єднують Татри», котра інформувала про виконання заявлених ініціатив (Mikula 2003, 114). Загалом, якщо сьогодні одним з головних джерел інформації про діяльність тієї чи структури є її офіційний вебсайт, то у період, що досліджується в статті, широкою популярністю користувалися саме друковані видання, котрі іноді мали цифрову версію. Наприклад, 2003 р. вийшов перший номер щорічника під назвою «Польсько-словацьке прикордоння».

У 1999–2005 рр. загальна сума співфінансування від ФАРЕ становила вже 574 607,54 євро (йдеться про 60–75-відсоткове до фінансування проєктної діяльності єврорегіону). Протягом цього часу було реалізовано 80 малих проєктів у межах польсько-словацького транскордонного співробітництва у сфері містобудування, культури, освіти, спорту, туризму, охорони навколишнього середовища, розвитку місцевої демократії. Тисячі мешканців прикордонних територій та туристів взяли в них участь. Відбулися десятки зустрічей, концертів, виставок, семінарів і конференцій, видано багато публікацій, карт і буклетів. Прокладено пішохідні та велосипедні маршрути, організовано спортивні змагання. На новий рівень вийшла співпраця між школами, органами місцевого самоврядування та культурними установами на території єврорегіону «Татри» (Programme PHARE).

Польські дослідники відзначають, що часто саме через кооперацію в межах єврорегіонів місцеві територіальні громади вперше знайомилися з принципами та цілями інтеграційних процесів. Водночас, після вступу Республіки Польща до ЄС 2004 р., відбулося поступове зміщення акцентів у бік первісної ролі єврорегіонів як інструментів транскордонного співробітництва. З'являються такі його елементи як активізація місцевих громад, економічна та політична згуртованість прикордонних територій, розвиток комунікацій, малого та середнього підприємництва, пожвавлення транскордонного руху (наприклад, через розвиток туризму), зникнення взаємних упереджень між сусідами та подолання

основних проблем, пов'язаних з периферійним розташуванням територій (Radek 2011, 339–340).

Вступ Республіки Польща та Словацької Республіки до Європейського Союзу 2004 р. надав цим державам можливість користатися з раніше недоступних джерел фінансування для розвитку транскордонного співробітництва. Відповідно до фінансової політики Євросоюзу єврорегіони можуть отримати кошти в рамках регіональної (Європейський соціальний фонд, Європейський фонд регіонального розвитку, Фонд згуртування) або секторальної (Європейський сільськогосподарський фонд розвитку сільської місцевості, Європейський фонд мореплавства, рибальства та аквакультури) політики Євросоюзу, а також спеціальних ініціатив ЄС, котрі можуть надавати єврорегіонам пріоритетне значення у досягненні важливих інтеграційних цілей (наприклад, програма Interreg Europe). Європейський інвестиційний банк сприяє співфінансуванню інвестиційних програм, пов'язаних з регіональною політикою Європейського Союзу. Окрім цього єврорегіони можуть отримувати фінансування ззовні, зокрема через Фонд грантів Європейського економічного простору, Норвезький фінансовий механізм (відомий як Норвезькі гранти) та Швейцарський фінансовий механізм (Greta 2013, 89–90). Збільшене фінансування дозволило реалізовувати більш масштабні інфраструктурні проєкти та загалом вивести польсько-словацьке транскордонне співробітництво на новий рівень і зробити його більш різнобічним та ефективнішим. Наприклад, дофінансування з Європейського фонду регіонального розвитку проєкту «Історико-культурна та природна стежка навколо Татр» у розмірі 4 194 888,13 євро (85% від загальної вартість проєкту в 4 935 162,52 євро) дозволило почати будівництво маршруту довжиною понад 250 км навколо Татр із велосипедними, лижними, біговими та освітніми маршрутами (Historyczno-kulturowo-przyrodniczy szlakwokół Tatr).

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що аналіз функціонування єврорегіону «Татри» дозволив розглянути різні рівні польсько-словацького транскордонного співробітництва. Така кооперація дозволяє реагувати на проблеми місцевих територіальних громад і вирішувати їх через активну участь самих мешканців. Для цього можуть бути використані різноманітні фінансові інструменти. Поряд з ініціативою локальних інституцій та громадян вагому роль в масштабах реалізації проєктів відіграє фінансовий фактор. Саме вступ Республіки Польща та Словацької Республіки до Європейського Союзу 2004 р., а отже, доступ до нових джерел фінансування дозволив більш результативно вирішувати проблеми соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку пограниччя; надав можливість поступово усунути транскордонні диспропорції та налагодити добре скоординовану співпрацю. Єврорегіони на практиці готують суспільства до викликів європейської інтеграції, що має бути використано Україною шляхом розвитку існуючого транскордонного співробітництва з сусідніми країнами, котрі вже є членами Європейського Союзу, та Молдовою.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES:

Bostan, S. I. 2011. Osobly`vosti transkordonnogo spivrobitny`cztva Ukrayiny` ta Rumuniyi [Features of Cross-border Cooperation between Ukraine and Romania]. *Naukovi praci: naukovo-metody`chny` zhurnal*, issue 143, vol. 155, s. 4–8. (In Ukrainian).

Бостан, С. І. 2011. Особливості транскордонного співробітництва України та Румунії. *Наукові праці: науково-методичний журнал*, вип. 143, т. 155, с. 4–8.

Buglaj, N. 2017. Yevroregiony` u zovnishnij polity`ci Pol`shhi (1995–2005 rr.) [Euroregions in the Foreign Policy of Poland (1995-2005)]. *Naukovy` jvisny`k MNU imeni V. O. Suxomly`ns`kogo. Istory`chninauky`*, № 1 (43), s. 75–80. (In Ukrainian).

Буглай, Н. 2017. Єврорегіони у зовнішній політиці Польщі (1995–2005 рр.). *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*, № 1 (43), с. 75–80.

Cross-border co-operation toolkit. 2012. Strasburg, Council of Europe, 134 p. URL: https://rm.coe.int/cbc-cross-border-co-operation/1680747160. (Date of the application 01.08.2023).

Euroregion bez granic [Euroregion without Borders]. URL: http://www.euroregion-tatry.pl/old.php?id=przedsiewziecia_euroregion_bez_granic. (Date of the application 10.08.2023).

Gasparini, A. 2014. The Euroregion as an Institutional Technology for Planning and Managing the Cross-border Cooperation. *Teorija in praksa*, issue 51 (Special issue), pp. 262–284.

Greta, M. 2013. Euroregiony polskie w procesie integracji europejskiej oraz w przezwyciężaniu peryferyjności i dysproporcji regionalnych [Polish Euroregions in the Process of European Integration and in Overcoming Peripherality and Regional Disproportions]. Lodz, Publishing House of the University of Lodz, 287 s. (In Polish).

Historyczno-kulturowo-przyrodniczy szlak wokół Tatr – etap I. [Historical-Cultural-Natural Trail around the Tatra Mountains – Phase I]. URL: https://www.euwt-tatry.eu/pl/historyczno-kulturowo-przyrodii.html (Date of the application 10.08.2023).

Humeniuk, V., Kaziuka, N. And Sheketa, Y. 2021. Socio-Demographic Factors Influencing the Sustainable Development of Carpathian Euroregion: Case of Tourism Development. *Grassroots Journal of Natural Resources*, issue 4(1), pp. 106–122.

Kruglashov, A. 2013.Euroregion Upper Prut: Studies and Activities. *Eurolimes*, Issue 16, pp. 27–39.

Lewkowicz, Ł. 2010. Euroregion Tatry – nowa jakość współpracy polsko-słowackiej [Euroregion Tatry – New Quality of Polish-Slovak Cooperation]. *Sprawy Narodowościowe. Seria nowa*, No. 36, s. 213–225. (In Polish).

Lundén, T. 2018. Border Regions and Cross-Border Cooperation in Europe. A Theoretical and Historical Approach. *European Territorial Cooperation: Theoretical and Empirical Approaches to the Process and Impacts of Cross-Border and Transnational Cooperation in Europe*. Berlin, Springer, p. 97–113.

Mikula, N. 2003. Yevroregiony`: dosvid ta perspekty`vy` [Euroregions: Experience and Prospects]. Lviv, Institute for Regional Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 222 s. (In Ukrainian).

Мікула, Н. 2003. Єврорегіони: досвід та перспективи. Львів, ІРД НАН України, 222 с.

Otočan, O. 2010. Euroregion as a Mechanism for Strengthening Transfrontier and Interregional Co-operation: Opportunities and Challenges. Report by the Head of the Department of International Cooperation and EU Integration, Region of Istria, Croatia. Strasburg, Council of Europe, 9 p. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-UDT(2010)008-e (Date of the application 01.08.2023).

Pro zatverdzhennya Derzhavnoyi programy` rozvy`tku transkordonnogo spivrobitny`cztva na 2021–2027 roky`. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny` vid 14 kvitnya 2021 r., № 408. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408-2021-%D0%BF#Text [On Approval of the State Programme for the Development of Cross-Border Cooperation for 2021-2027. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 14 April 2021, No. 408]. (Date of the application 05.08.2023). (In Ukrainian).

Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2021–2027 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р., № 408. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408-2021-%D0%BF#Text (Дата доступу 05.08.2023).

Programme PHARE the Small Projects Fund of the Phare Polish-Slovakia Cross-border Cooperation Programme. URL: https://www.euroregion-tatry.eu/microprojects-pl-sk/programme-phare (Date of the application 10.08.2023).

Radek, R. 2011. Wpływ euroregionalnej współpracy Polski z sąsiadami na początku XXI wieku na rozwój obszarów transgranicznych [Impact of Poland's Euroregional Cooperation with its Neighbours at the Beginning of the 21st Century on the Development of Cross-border Areas]. *Stosunki Polski z sąsiadami w pierwszej dekadzie XXI wieku* [Relations of Poland with its Neighbours in the First Decade of the 21st Century]. Katowice, University of Silesia Publishing House, s. 329–343. (In Polish).

The Euroregion Tatry. Organisation (Official Website). URL: https://www.euroregion-tatry.eu/about-euroregion/organisation. (Date of the application 10.08.2023).

The Role of Euroregions in Transfrontier Co-operation (2006). Three Case Studies: Slovakia, Lithuania, South Eastern Europe. Strasburg, Council of Europe, 350 p. URL: https://rm.coe.int/090000168074800f. (Date of the application 01.08.2023).

Yevropejs`ka ramkova konvenciya pro transkordonne spivrobitny`cztvo mizh tery`torial`ny`my` obshhy`namy` abo vlastyamy`. Madry`d, 21 travnya 1980 r. [European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities. Madrid, 21 May, 1980]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_106#Text (Date of the application 05.08.2023). (In Ukrainian).

Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями. Мадрид, 21 травня 1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_106#Text (Дата доступу 05.08.2023).

Zaharova, O. V. 2022. Uchast` Ukrayiny` v funkcionuvanni yevroregioniv [The Participation of Ukraine in the Functioning of Euroregions]. *Zbirny`k naukovy`x pracz` Cherkas`kogo derzhavnogo texnologichnogo universy`tetu. Seriya: Ekonomichni nauky`*, № 64, s. 62–75 (In Ukrainian).

Захарова, О. В. 2022. Участь України в функціонуванні єврорегіонів. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*, № 64, с. 62–75.

Дата подання статті до редакції – 15.08.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.27

РЕАКЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ УГОРЩИНИ ЗА УРЯДУВАННЯ ВІКТОРА ОРБАНА

Дмитро Ченчик

Кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи, 4., 61022, Харків, Україна, e-mail: d.v.chenchyk@karazin.ua, ORCID: 0000-0003-3001-1387

В статті розглядаються ключові елементи демократичного відступу Угорщини за часів урядування Віктора Орбана після його повернення до влади в 2010 році та досліджується реакція інституційної системи ЄС на ці процеси. Поступова трансформація політичного режиму країни, посилення урядового контролю в економічній сфері, періодичні розбіжності з іншими державами ЄС щодо питань безпеки та зовнішньої політики поставили під питання завершеність процесу посткомуністичної демократизації та європеїзації Угорщини. Інститути ЄС, як з'ясувалось, мали обмежений вплив для запобігання антидемократичним практикам угорського уряду. Існуючі захисні механізми, такі як процедура статті 7 Договору про Європейський Союз, виявились не надто дієвими, адже їх було важко застосувати на практиці. Після розгляду реакції та окремих дій різних європейських інституцій щодо відходу Угорщини від засадничих принципів ЄС можна констатувати, що Європейська комісія з багатьох системних причин часто-густо надавала перевагу політичному діалогу з Будапештом, уникаючи більш жорсткої інституційної відповіді. Європейський парламент, попри принциповіше ставлення до угорського прем'єра та ФІДЕС серед інших органів ЄС, так само довгий час не виходив за межі критичних зауважень, оскільки партія Орбана до 2018 року входила до фракції Європейської народної партії Європарламенту і допомагала останній зберігати провідні позиції в інституційній системі ЄС. Рада Європейського Союзу взагалі самоусунулась від обговорення проблеми, а Суд правосуддя мав занадто обмежену компетенцію. Тому процедуру позбавлення права голосу за порушення ст. 2 щодо цінностей ЄС активували проти Угорщини відбулась лише в 2018 році, а її ефективність надалі залишилась незначною. Водночас виникла потреба в розробці нових механізмів, таких як щорічний огляд з дотримання верховенства права, запроваджений у 2020 році. Завдяки йому було порушено питання обмеження фінансування Угорщини з бюджету ЄС до поліпшення ситуації в багатьох сферах, але знову результат виявився далеким від сподівань. І хоча Євросоюз застосовував різні стратегії впливу на поведінку Угорщини, зокрема вербальний тиск, політичний діалог, інституційну відповідь та їх комбінації, цього виявилось недостатньо для запобігання антидемократичним змінам в країні. Тому перед ЄС досі стоїть завдання оновлення власної інституційної спроможності для виправлення ситуації в Угорщині та запобігання подібних прецедентів в майбутньому.

***Ключові слова**:* Європейський Союз, демократичний відступ, Віктор Орбан, Угорщина

VIKTOR ORBÁN'S HUNGARY DEMOCRATIC BACKSLIDING AND EU REACTION

Dmytro Chenchyk

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Department of Modern and Contemporary History, 4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine, e-mail: d.v.chenchyk@karazin.ua, ORCID: 0000-0003-3001-1387

The article analyses the main features of Hungarian democratic backsliding since 2010 when Viktor Orbán's rule was started ruling the country again and examines the reaction of the EU institutional system.

The completeness of Europeanization and the post-communist democratic development was questioned due to the gradual autocratic transformation of the political regime, the strengthening of autho-

rity's control and the permanent disputes with other EU countries regarding security and foreign affairs. The EU's institutions have mostly had limited opportunities to prevent anti-democratic actions by the Hungarian government since the existing judicial procedures, such as Article 7 of the Treaty on European Union, have not been effective. Considering the reactions of numerous European authorities to Hungarian democratic backsliding, it is possible to assume that the European Commission, due to various systemic reasons, has preferred a strategy of political dialogue with Budapest, avoiding stronger institutional responses such as sanctions. Despite being the most critical EU body of power toward the Hungarian premier and his political party since 2010, the European Parliament also restrained its reaction for a long time. The key reason for that behaviour was that FIDESZ helped to build the government coalition as a part of the European People's Party from 2010 to 2020, allowing it to hold leading positions in the EU institutional system. The European Council stepped away from the problem because other countries favoured not to criticize the Hungarian government and were reluctant to give the European Commission additional power in the dispute between EU authorities and the national government. At the time, the Court of Justice of the European Union had limited competence in those areas. And, as a result, the mechanism of Article 7 of the TEU was activated against Hungary only in 2018 and wasn't finished properly. Another EU instrument, such as the financial conditionality of EU funds, was adopted in 2020. However, its final result also hasn't been successful, and despite financial restrictions from the EU budget on Hungary, it has not stopped Viktor Orbán.

So, the EU has used numerous strategies, such as rhetorical tension, political dialogue with Budapest, institutional responses, and their combinations, but the last ones have not prevented Hungary's democratic backsliding. Now, the EU should update its institutional efficiency to correct the situation in Hungary and to lead to an end similar situation in the future.

***Keywords**:* European Union, Democratic backsliding, Viktor Orban, Hungary

У 2020-х рр. Європейський Союз стикнувся з низкою проблем, таких як необхідність подолання наслідків економічної рецесії 2008−2009 рр., анексією Криму Російською Федерацією й утворення Москвою маріонеткових ДНР/ЛНР на сході України та початком російсько-української війни в 2014 році, борговою кризою в Греції, припливом мігрантів і загостренням ситуації на кордонах ЄС з 2015 року, Брекситом і пандемією COVID-19. Сподівання на те, що кожна з них допоможе ЄС оновитись і стати потужнішим поступово випаровувалися, виявившись неабияким викликом для інституційної системи. Але саме в цей час формувалася інша потенційна загроза – демократичний регрес серед країн-учасниць. Поступова відмова деяких держав Центрально-Східної Європи від демократичних стандартів, посилення контролю з боку влади над економікою та трансформація політичної системи в зворотньому від ліберальної демократії напряму стали символами краху сподівань другої половини 1990-х − початку 2000-х років, коли вступ посткомуністичних країн до ЄС розглядався як запобіжник проти авторитаризму в регіоні, а процеси європеїзації (розповсюдження норм європейського права, інституціональних практик та цінностей з наднаціонального на національний рівень) мали забезпечити сталий демократичний розвиток. Типовим прикладом таких «відступників» стала Угорщина за часів урядування Віктора Орбана після перемоги його партії Угорський громадянський союз (далі – ФІДЕС) на парламентських виборах 2010 року. Тому дослідження моделей впливу та засобів переконання країни-порушника інституційною системою ЄС є актуальною науковою проблемою, що може вплинути на передвступний процес України до ЄС.

Вчені, особливо з другої половини 2010-х років, почали приділяти все більше уваги проблемі демократичного відступу серед країн ЄС: такі автори, як А. Бозока, А. Антал, Б. Мадяр та інші висвітлювали різні аспекти політичної та економічної трансформації Угорщини, оцінюючи їх достатньо критично. А. Вахудова, дослідниця великого розширення ЄС 2004 року, ще тоді бачила можливості для втрати важелів впливу з боку інститутів Євросоюзу на держави Центрально-Східної Європи після їхнього приєднання до ЄС (Вахудова 2009). Деякі автори, прослідкувавши реакцію інституційної системи ЄС, поставили питання про адекватність існуючої моделі протидії подібним загрозам. Статті Р. Кеменен, К. Клоза, М. Браубергера, У. Седельмаера та багатьох інших звертали увагу на інституційну неспроможність органів ЄС і надавали власні рекомендації. Поширення угорського досвіду на Польщу та окремі тенденції в Румунії, Болгарії і Словаччині викликали все більше занепокоєння серед академічної спільноти. Науковці констатували, що тепер стоїть проблема не «внутрішнього дефіциту демократії» серед інститутів Європейського Союзу,

а швидше брак демократичних практик серед країн-членів ЄС, тому дослідження цієї проблематики залишається актуальним.

Фінансова криза 2008–2009 років призвела не тільки до економічних негараздів, а й мала наслідком трансформацію політичного ландшафту в окремих державах на початку 2010-х рр. Не стала винятком і Угорщина. На тлі невдоволення населення, в 2010 р. повертається до влади Віктор Орбан, що вже очолював уряд у 1998–2002 рр. Його партія змогла отримати конституційну більшість у парламенті й потім ще тричі переконливо вигравала виборчі перегони – у 2014, 2018 та 2022 роках. Такий результат був пов'язаний не лише із виборчим законодавством, перерозподілом територіальних виборчих округів на власну користь, що дозволяло ФІДЕС набирати 2/3 місць в парламенті, отримуючи лише від 45% до 49% голосів (The Economist 2022, 2 April), а й з трансформацією всієї політичної та соціально-економічної моделі. Тому електоральні здобутки Орбана не можна вважати лише помилкою угорських виборців, адже вони стали сигналом про можливий відступ від демократії в державах-членах ЄС.

Формування «Орбаноміки»

З 2010 по 2024 рік керівництво Угорщини значно посилило власний контроль над економікою. Намагаючись подолати наслідки деіндустріалізації в країні, високого боргового навантаження та рівня безробіття, уряд зробив ставку на посилення елементів державного (а інколи й ручного) керування, посилення її залежності від політичних кіл через поділ економічної ренти з державного бюджету серед угорських підприємців, наближених до Орбана та ФІДЕС (прикладом може бути близький до прем'єр-міністра олігарх Лоренц Мейсайрош та зять Орбана Іштван Тіборц).

Під гаслами економічного патріотизму, апелюючи до досвіду США після останньої фінансової кризи, Орбан сприяв встановленню контролю над банківською системою. До кінця 2017 року частка іноземної власності в банківському секторі скоротилася з 80% до трохи нижче 50%, причому дві третини внутрішньої частки належало державі. Уряд Орбана націоналізував також деякі сервісні компанії, зокрема транспортну «Pecsi Kozlekedesi Zrt» і телекомунікаційну «Antenna Hungaria». Крім того, були взяті під контроль невеликі підприємства м'ясної промисловості, «Hungarian Aluminium», «Dunakeszi Vehicle Repair» та автомобільна компанія «Raba Works» (Toplisek 2019, 7). Окремим здобутком стала сфера медіаринку. Через низку операцій наближених олігархів до 2019 року держава поставила під свій контроль близько 80,2% угорської друкованої преси, 86,8% радіомовлення, 52,8% телебачення та 49,2% онлайн ринку масмедіа. Типовим прикладом таких дій є поглинання опозиційних газет *Népszabadság* і *Magyar Nemzet*, які припинили своє існування після купівлі наближеними до ФІДЕС бізнесменами. Це принесло не тільки економічні дивіденди уряду, а й додаткові можливості в інформаційному просторі.

Пам'ятаючи про пастку трудомісткого виробництва з низькою доданою вартістю та про необхідність переходу до інноваційного розвитку, уряд Орбана ініціював також стимулювання науково-дослідницької діяльності та залучення прямих іноземних інвестицій зі Сходу, а саме з Китаю та Росії. Це видавалося за диверсифікацію угорського експорту, але насправді стало важливим елементом угорської стратегії «Східного відкриття» як спроби зменшити економічну залежність від західноєвропейських інвесторів та інституцій (так, в 2023 році найбільше прямих іноземних інвестицій надійшло з Китаю). Деякі автори оцінюють таку політику як «контр-неолібералізацію» (Toplisek 2019, 12).

Значна частина угорських бізнес-середовища охоче взяла участь в будівництві автократичного режиму. Статки наближених до виконавчої влади компаній зараз значною мірою залежать від державних закупівель і політичних зв'язків, а велика група підприємців мовчки погоджується на співіснування з ФІДЕС через високу ціну незгоди та відсутність альтернативи. Таким чином, як вітчизняні, так й іноземні суб'єкти бізнесу виявились міцно вбудованими в нову економічну модель. Саме тому Б. Мадяр у своєму дослідженні та інтерв'ю визначав ключові риси Угорщини як автократичної мафіозної держави, де ключову роль в економічних процесах відіграє рівень наближеності до уряду та його очільника (Magyar 2016, 70–88).

Менше з тим, така консолідація влади в економіці під гаслом повернення національного суверенітету себе не виправдала, якщо порівняти рівень економічного зростання з сусідніми країнами. Угорський ВВП на душу населення збільшився з 65% у 2010 році до 76% у 2023 р. від середнього по ЄС, але за той же період Румунія обігнала Угорщину за цим показником і змогла вийти на рівень 78% в 2023 р., маючи значно нижчі показники на початку 2010-х рр. (55%). Така ж ситуація спостерігається і в багатьох інших країнах ЦСЄ – Чехії з її 91%, Польщі (80%) та Литві (87%). Таким чином, багато країн за той самий час мали або швидші темпи, як Болгарія, котра зменшила відставання на 20% з 2010 по 2023 рік, або змогли перевищити угорські показники зростання економіки (Eurostat 2023a, GDP per capita in PPS).

Серед інших вад є те, що Угорщина зберігає високу залежність від російських енергоносіїв, чи не найвищі в ЄС темпи інфляції (17% за 2023 рік) (Eurostat 2023b, consumer prices), великий рівень корупції тощо. Отже, сучасні економічні проблеми країни мають головно інституційний вимір, але Будапешт традиційно перекладає відповідальність за економічні провали на Брюссель, будь-які успіхи приписуючи власним зусиллям. Виходить така собі стратегія «націоналізації здобутків та європеїзації збитків», що дозволяє В. Орбану та ФІДЕС продовжувати маніпулювати економічними показниками навіть у випадку кризових явищ.

Політична трансформація

Але найбільше нарікань з боку керівництва Європейського Союзу стосуються політичної площини. За останнє десятиліття В. Орбан та його політичні соратники з ФІДЕС своїми ініціативами неодноразово викликали роздратування не лише в інститутах ЄС в Брюсселі, а й серед політичних лідерів інших країн-членів Європейської унії. Такими подразниками після 2010 р стали встановлення опосередкованого або прямого контролю над ЗМІ та запровадження значних фінансових штрафів для них за буцімто порушення збалансованості новин, образу людської гідності, прав меншин і репутації церкви. Іншим елементом демократичного відходу стала втрата незалежності Центрального банку та судової системи, передусім Конституційного суду. Окремо стояли зміни до Конституції країни 2011 року, значна частина яких викликала багато заперечень з боку ЄС та Ради Європи. Так, в новій редакції Основного закону країни не було прописано чіткої заборони смертної кари; визнавався шлюб лише між чоловіком і жінкою, що унеможливило зрівняння у правах представників ЛГБТ; визнавалося право на життя з моменту зачаття, що ускладнило шанси на процедуру аборту; декларувалась відповідальність уряду за угорців за кордоном, що створювало потенціал для втручання у внутрішні справи сусідніх країн. В середині 2010-х років посилився податковий тиск на незалежні ЗМІ; були й спроби прийняти аналогічне рішення для регулювання мережі Інтернет.

Угорська модель управління тепер складається з таких основних компонентів: захоплення чи закриття урядом колись незалежних ЗМІ; маніпулювання медіаринком через державні інформаційні ресурси та регуляторну владу; делегітимізація та недопущення діяльності незалежних журналістів і ЗМІ; збереження ілюзії свободи медіа (через деякі критичні онлайн-портали, які читають переважно в столиці) (Éltető, Szemlér 2023, 280). Перелік таких проблем був значно ширшим і демонстрував бажання поставити під контроль ФІДЕС ключові елементи політичної системи країни. Основним трендом стала також централізація державного управління, персоніфікація та патронізація політичних відносин всередині Угорського громадянського союзу, коли лояльність до керівництва партії ставала вищою за ідейні принципи.

Періодично у своїх промовах, статтях та інтерв'ю В. Орбан критикував та фактично відступав від демократичних цінностей ЄС. Зокрема, в 2014 році він проголосив необхідність розбудови в Угорщині моделі нелібералної демократії, посилаючись на приклад таких державах, як Сінгапур, Китай, Індія, Туреччина та Росія (The Budapest Beacon 2014, 29 July). Критикуючи механізми розбудови ліберальної демократії в країні та її неспроможність захистити національні інтереси, голова ФІДЕС підкреслював, що суспільства, засновані на принципах ліберального способу організації держави, не зможуть підтриму-

вати світову конкурентоспроможність у наступні роки і, швидше за все, зазнають невдачі. Тому пропонувалось відмовитися від ліберальних методів і принципів, як і від ліберального погляду на світ. В квітні 2015 р. його суперечлива заява про необхідність суспільного обговорення можливості повернення смертної кари в Угорщині викликала бурхливу реакцію серед громадянського суспільства та окремих інституцій ЄС, оскільки вона підважувала однин із засадничих принципів Європейської унії про забезпечення прав людини (Euronews. Hungary wants to bring back the death penalty, 2015). Вже через три тижні, під час дебатів в Європарламенті, В. Орбан знову наголосив на необхідності обговорення можливості повернення смертної кари, але обмовився, що в Угорщині відповідні правила можуть бути змінені лише з внесенням змін до правил ЄС (Prime Minister Viktor Orbán's Speech in the European Parliament, 2015).

Така боротьба проти цінностей та окремих напрямів політики ЄС посилилась під час міграційної кризи 2015 року. Угорські протести проти системи розподілення біженців, будівництво стіни на кордоні з Сербією та Хорватією, введення кримінальної статті за перетин кордону та відмова забезпечувати людські умови в таборах для біженців – ось неповний перелік дій уряду В. Орбана, котрий фактично організовував фронду всередині ЄС, переконуючи, що його антимігрантська політика «цілком узгоджується з основними цінностями Європи та намірами засновників Європейського Союзу». Під час тієї кризи він жорстко протистояв ініціативам Єврокомісії щодо справедливого розподілу мігрантів, наголошуючи, що це, мовляв, німецька, а не європейська проблема (Gotev 2015); підкреслював загрози ісламізації; виступав проти посилення Європейського агентства з охорони зовнішніх кордонів. Така непоступливість Будапешта стала прикладом для наслідування в протистоянні щодо міграційного питання як всередині ЄС, так і за його межами.

Водночас розпочалась інформаційна кампанія проти Джорджа Сороса із зображенням його як однієї з ключових загроз для національних інтересів Угорщини. У наративі правлячої партії цей мільярдер-філантроп угорсько-єврейського походження був представлений одним із лідерів глобальної еліти, яка прагне підірвати національні держави, в той час як Орбан виступає її захисником (Boros 2018a). Дж. Сорос, на думку лідера ФІДЕС, втілював все, проти чого боролись праві популісти: виступав за відкрите та мультинаціональне суспільство, вірив у систему міжнародних інституцій і підтримував різні меншини. Відсутність офіційного статусу робило його зручною мішенню. Одним з практичних результатів цієї кампанії стало ухвалення у 2017 р. спірного закону про освіту, згідно з яким обмежувалась діяльність Центрально-Європейського університету в Будапешті та низки недержавних організацій, що отримували фінансову допомогу з-за кордону. Після такого тиску університет був змушений переїхати до Відня.

Демонізація Дж. Сороса продовжилась і в 2018 році під час передвиборчої боротьби через розповсюдження неіснуючого «плану Сороса» та прийняття пакету законів «Стоп-Сорос», що створювали значні перешкоди для організацій, які працювали з біженцями, та запроваджували майже повну державну монополію на надання гуманітарної допомоги (Boros 2018b, 2). Такі маніпуляції міграційною проблемою, антиелітарними настроями та теоріями змови допомогли ФІДЕС отримати 49% голосів на парламентських виборах 2018 року. В. Орбан навіть пішов на організаційну допомогу та надання політичного притулку екс-прем'єр-міністру Північної Македонії Ніколі Груєвському, котрий першим ініціював антисоросівську кампанію в своїй країні (Politico 2018, 23 November). У 2019 р. в публічній кампанії проти Сороса очільник ФІДЕС використав навіть голову Комісії ЄС Ж. Юнкера.

Окремо в в Брюсселі та Страсбурзі критикували надання надзвичайних повноважень уряду В. Орбана 30 березня 2020 р. без визначення строку дії під час пандемії COVID-19, але їх достроково припинили 16 червня того ж року.

Слід згадати й періодичне використання моделі «troll-diplomacy» і «trash-talking» у публічному спілкуванні В. Орбана та його оточення із представниками інститутів ЄС та політиків інших країн. Так, у 2015 р. Орбан звинувачував А. Меркель в моральному імперіалізмі щодо біженців (Deutsche Welle 2015, 23 September). Пізніше, в 2017 р., закликав націоналістів Європи до повстання проти «нечестивого альянсу брюссельських чиновників, ліберальних світових ЗМІ і міжнародних ненаситних капіталістів», наполягаючи на тому, що саме столиці країн Західної Європи є розсадниками антисе-

мітизму, що Брюсселем керують ті, хто хоче побудувати європейську імперію замість союзу вільних держав (Reuters 2017, 15 March). Своїх критиків у Європейській народної партії В. Орбан 2019 р. назвав «корисними ідіотами», які служать інтересам лівих сил (Welt 2019, 2 March). Такі непоодинокі випадки демонстрували новий конфронтаційний стиль спілкування угорської влади.

Такий же самий стиль притаманний і топ-чиновникам із партії «ФІДЕС». Міністр закордонних справ Петер Сіярто в 2017 р. обізвав віце-президента Єврокомісії Ф. Тіммерманса боягузом, а голову МЗС Люксембургу Жана Ассельборна, давнього опонента Орбана, – представником екстремістських лібералів та ідіотом, що ненавидить Угорщину й діє спільно із Соросом (Szijjártó 2018.). У 2019 р. Швецію обурила заява віце-прем'єра Угорщини Жолта Шем'єна, котрий в ефірі одного з телеканалів під час дискусії про сімейну політику Будапешта назвав міністерку соціальних справ Швеції А. Страндхол «бідною хворою істотою» (Yevropejs`ka Pravda 2019). Подібні демонстративні риторичні випади стали постійними інвективами угорського політикуму проти сусідніх країн, котрі звинувачували офіційний Будапешт в демократичному ревізіонізмі. І така практика була не випадкова, демонструючи системний перехід до конфліктної моделі взаємовідносин із ліберальним табором всередині ЄС.

Таким чином, спостерігалося посилення авторитарних тенденцій в політичній системі Угорщини, що з 2019 року підтверджувалось Freedom House показниками її рейтингу як частково вільної країни. За цей час Угорщина втратила 10 пунктів: з 75 в 2017 році до 65 в 2023 році (Freedom House 2023). Окремим цікавим компонентом боротьби з інакомисленням стало використання свободи пересування всередині ЄС. Виштовхуючи опозицію, представників громадянського суспільства та критично налаштованих громадян в еміграцію, угорська влада отримувала додаткові можливості для зменшення напруги та посилення контролю над політичною ситуацією. Оскільки часто еміграцію за межі Угорщини обирали молоді люди, що були добре освіченими, це зменшувало кількість потенційних опонентів всередині країни, допомагаючи ФІДЕС позбутися критично налаштованого прошарку населення і формувати автократичну модель.

Після внесення змін у виборче законодавство уряд отримав ще й електоральні переваги, ускладнивши можливість голосування для емігрантів у країнах Західної Європи (тільки особисто в дні виборів у посольствах), тоді як етнічні угорці в сусідніх країнах могли голосувати поштою протягом двох тижнів. Зрозуміло, що серед перших переважала опозиційно налаштована молодь, а серед других – виборці ФІДЕС, яких постійно підживлювали соціальними проєктами (Kelemen 2020, 6–7). Систематичне зачищення від противників В. Орбана середньої освіти та втрата автономії в академічній сфері ще більше спонукало молодь до еміграції (Éltető, Szemlér 2023, 289).

Ймовірні опоненти ФІДЕС не тільки залишали країну, але й надсилали додому значні грошові перекази: відколи Орбан вступив на посаду, обсяг їх до Угорщини зріс більш ніж удвічі – до 4,6 мільярдів доларів. А такі грошові перекази давало підстави одержувачам (тобто родичам, які залишилися в Угорщині) покращити свої оцінки ефективності діючого режиму, тим самим забезпечуючи йому ще одну непряму вигоду від заохочення незадоволених молодих людей до еміграції (Kelemen 2020, 7).

Таким чином, поєднання популізму з консервативними ідеями визначали політичні зміни в країні, котрі колись була взірцем демократичних перетворень після «оксамитових» революцій 1989–1990 рр. Загальну політичну ситуацію можна охарактеризувати як відсутність внутрішніх стимулів до змін всередині провідної партії на чолі з В. Орбаном, слабкість політичної альтернативи у вигляді опозиції та поступове ускладнення відносин з іншими країнами-членами та інститутами ЄС.

Варто також зауважити, що режим Орбана відрізнявся від класичних авторитарних систем XX століття, маючи радше гібридну природу. Вчені по різному дають визначення таким моделям, називаючи їх «автократіями», «демократичним відступом», «неліберальними демократіями», «спін-диктатурою», «конкурентним авторитаризмом» або «виборчим авторитаризмом», бо їхні лідери вдавались до гнучкіших та досконаліших практик обмеження демократії, ніж їхні попередники, без значного залучення репресивного апарату та обмеження прав і свобод громадян. А. Вахудова пропонує визначення політичного режиму в Угорщині як етнопопулістської автократії (Vachudova 2020, 2–3).

Його особливістю є конструювання образу зовнішніх ворогів – в Європі (головним чином мусульманських біженців та іммігрантів), ЄС та різних міжнародних організаціях, які, на думку таких лідерів як В. Орбан, загрожують національній безпеці, економіці та виживанню національної культури. Етнопопулісти стверджують, що зовнішні вороги змовляються з внутрішніми, котрі є корумпованими та корисливими, і цими внутрішніми ворогами виявляються всі ті, хто захищає ліберальну демократію, як-от опозиційні партії, ЗМІ та представники громадськості. Вони використовують встановлення державного контролю (прямого чи опосередкованого) над засобами масової інформації, університети, академічні та культурні центри для поширення неліберальних наративів у суспільстві. Політики, які використовують етнопопулістські стратегії, часто грають поза межами ліберально-демократичного дискурсу; їхня онлайн-дезінформація є настільки агресивною, а демонізація внутрішніх опонентів настільки екстремальною, що поміркованим і центристським партіям часто важко щось цьому адекватно протиставити. Це призводить до зростаючої поляризації суспільства і часто є свідомою стратегією урядових кіл для захисту власної політичної влади.

Зміна угорської моделі зовнішньої політики

Угорщина не обмежилась лише внутрішньою деєвропеїзацією. Такого самого впливу зазнала і зовнішня політика країни, часто руйнуючи спільну позицію ЄС в міжнародній та безпековій сферах. Після повернення до влади колишній євроатлантист В. Орбан почав швидкий дрейф у протилежний бік. Він заходився працювати над формуванням іміджу незалежного від Брюсселю керівника країни, спроможного очолити правий розворот в зовнішній політиці ЄС, й позиціонував себе як «антисистемний» лідер, що спроможний протистояти тиску інститутів Європейської унії. Підґрунтя для такого розвороту забезпечили правопопулістичні інтелектуальні мережі, що займались критикою лібералізму і виступали проти послаблення національних держав через загрозу втрати суверенітету та наголошували на здатності правлячої партії самостійно визначати державні інтереси. Це відображалось в гаслах посилення боротьби із незаконною міграцією, мультикультуралізмом, фемінізмом, гомосексуалізмом (Varga, Buzogány 2020, 9). Тому В. Орбан часто не звертав уваги на нормативну силу цінностей ЄС, навколо яких формувалась Спільна зовнішня політика та політика безпеки Євросоюзу, практично не згадуючи у власних промовах необхідність захисту на міжнародній арені верховенства права, прав людини, людської гідності тощо (Hettyey 2020, 7). Він періодично наголошував на специфічній регіональній ідентичності Угорщини, яка належала до Центральної Європи і тому мала власні завдання на противагу країнам Західної Європи (Orbán 2018). Наявність владних прихильників цих ідей ще й в Польщі та Словаччині за прем'єрства Р. Фіцо підживлювали зовнішньополітичну обструкцію Угорщини всередині ЄС.

Одним з перших прикладів стала політика «Східного відкриття» після 2010 р., що мала посилити присутність Будапешту на Сході і розбудувати більш практичні відносини з КНР та Російською Федерацією (далі – РФ). Міністерство закордонних справ оголосило про необхідність залучення із цих країн інвестицій, зробивши зовнішню торгівлю одним з головних пріоритетів угорської дипломатії, хоча практичні результати виявились посередніми (Obserwator Finansowy 2020, 9 September). Створення департаменту окремого у справах Китаю та Росії ознаменувало значну реструктуризацію міністерства, коли його змушена була покинути значна група євроатланстистів (Varga, Buzogány 2020, 13).

Політизація та посилення персонального контролю над діяльністю МЗС відображала загальну стратегію В. Орбана щодо встановлення контролю і над на зовнішньою політикою. Після призначення нового міністром закордонних справ П. Сійярто в 2014 році в штаті міністерства з'явилось близько 200 нових співробітників (із 600 наявних); 34 посла було звільнено, і це змінило інституційний баланс на користь правих популістів. На думку очільника ФІДЕС угорським дипломатам краще не бути технократами або «громадянами світу», а дивитися на світ крізь призму угорських пріоритетів, інакше вони не зможуть представляти національні інтереси країни. Тому в своїх промовах він закликав їх до більш

жорсткої моделі поведінки. Прем'єр-міністр зневажливо ставився до «певної культури в угорській дипломатії», яка раніше намагалась уникати міждержавних непорозумінь, проголошуючи, що Угорщина твердо відстоює свої національні інтереси, і це часто приводить до конфліктів (Visnovitz, Jenne 2021, 691−694). Критики ж мавпувались як представники «брюссельської еліти», котрих слід викорінити із сфери захисту інтересів країни.

Типовим прикладом нової зовнішньої політики стала домовленість про добудову атомній електростанції «Пакш II» за рахунок російського кредиту в майже 10 млрд євро. Йшлося про будівництво двох енергоблоків на АЕС, яку Єврокомісія підозрювала в невідповідності правилам державних закупівель ЄС та непрозорості процедур (European Commission 2015, 19 November) .

Іншим прикладом нової ролі Угорщини на міжнародній арені є те, як вона намагалась уникнути посилення антиросійських санкцій, що накладались на РФ після анексії Криму з 2014 року, а особливо після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Хоча країна все ж ~~таки~~ підтримала всі пакети санкцій, одноголосна процедура прийняття рішень сприяла періодичному шантажу та постійним торгам з боку Орбана під час їх обговорення. Тому він часто домагався або значних послаблень та винятків для Угорщини, або поєднував їх з можливістю отримати необхідні рішення в інших сферах, наприклад щодо доступу до фінансування із структурних фондів ЄС. До того ж публічно угорські урядовці наголошували, що зовнішня політика Росії не становить загрози для Угорщини і, відповідно, Москва є партнером Будапешта, а не ворогом, що загрожує країні (Hettyey 2020, 7).

Згадаймо і постійний тиск на українські уряди щодо питання захисту угорської меншини після прийняття законів про освіту 2017 р. і блокування з цією метою окремих елементів співробітництва в межах Україна-НАТО. При тому це також була скоріше стратегія зовнішньополітичних торгів. Після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну Угорщина так і не припинила, як інші країни ЄС, практику двосторонніх зустрічей з РФ, дозволивши Кремлю уникнути зовнішньополітичної ізоляції в Європі, Довгий час блокувала вона й розширення НАТО, особливо вступ Швеції до Північноатлантичного альянсу. Такі зовнішньополітичні дії в черговий раз підкреслили реноме В. Орбана з його ФІДЕС як «троянського коня» автократій всередині ЄС (Euractriv 2023, 18 December).

Окремим випадком є механізм «національних консультацій», під час яких В. Орбан начебто запитував громадську думку щодо різних зовнішньополітичних питань. Уникаючи дотримання реальних демократичних процедур при їх проведенні, він перетворив цей елемент прямої демократії на зручний інструмент легітимізації власної позиції на міжнародній арені. Перша з таких «консультацій» була проведена в 2015 році і стосувалась питань міграції; потім були організовані подібні кампанії щодо Сороса, пандемії коронавірусу та російсько-української війни.

Отже, можна підсумувати, що інституційна трансформація угорської дипломатії після 2010 року значно вийшла за межі популістичної риторики і стала прикладом системних змін, а постійні маніпулювання зовнішньополітичними справами та безпековими питаннями загострили проблему взаємовідносин між Будапештом та Брюсселем, підкресливши глибину демократичного відступу в Угорщині та відсутність реальних ефективних можливостей ЄС протистояти цьому процесу. Угорський уряд не лише змінив інституційну систему: вільна неформальна співпраця з азіатськими автократичними державами для нього стала більш привабливішою, ніж дотримання правил ЄС. А як підкреслюють А. Елтето та Т. Жемлер, співпраця між країнами із схожими політичними системами більш імовірна, ніж співпраця між країнами із різними системами, тому що демократія та автократія, швидше за все, будуть менше співпрацювати (Éltető, Szemlér 2023, 274). Тому в майбутньому угорський виклик Спільній зовнішній політиці та політиці безпеки ЄС може лише посилюватись.

Така поведінка забезпечила кращий баланс для Будапешту у взаємовідносинах з Брюсселем, збільшуючи його можливості під час протистояння з інститутами ЄС. В. Орбан та ФІДЕС також отримали додаткові важелі впливу, відмовившись від культури компромісу та солідарності всередині ЄС на користь моделі «конфліктної дипломатії», не рахуючись з традиційною моделлю довготривалого узгодження зовнішньополітичних позицій ЄС на міжнародній арені.

Угорська стратегія у відносинах з інститутами ЄС

Конфронтація урядів Орбана з союзниками Угорщини була обмежена тією обставиною, що це все ж таки середня європейська країна без виходу до моря та без реальної економічної чи військової потуги. Крім того, країна є як отримувачем фінансової допомоги з фондів розвитку ЄС, так і «споживачем» безпеки, що пропонує НАТО, тому за вихід із будь-якої з цих організацій В. Орбану мусив би заплатити значну ціну. Тому його конфліктну поведінку багато дослідників розглядають як намагання розширювати власний простір для політичного маневру. В цьому Орбан значною мірою покладався на політичні та юридичні можливості своєї стратегії «*танцю павича*» у відносинах всередині ЄС, яку він окреслив в 2012 році. Її ключовими елементами були затягування під час обговорення угорського питання, агресивна антидемократична риторика, косметичні дії для заспокоєння критиків країни всередині ЄС та продовження структурної трансформації неліберального типу. Прем'єр-міністр і його уряд діяли відповідно, робивши два кроки вперед і один крок назад в останню хвилину, висловлюючи різку антибрюссельську критику, при тому мовчки співпрацюючи в технічних питаннях. В. Орбан та його соратники систематично створювали імідж зловмисного Європейського Союзу та постійно посилались на «Брюссель» як на різновид зовнішньої сили, а не на клуб, членом якого є Угорщина (Éltető, Szemlér 2023, 278). Між 2010 і 2013 роками парламентська більшість ФІДЕС в Угорщині прийняла понад 400 законів, багато з яких приймались із жорсткішими формулюваннями спеціально для того, щоб їх можна було пом'якшити для компромісів з інституціями ЄС, але, як правило, ключові елементи посилення політичного контролю залишались в дії (Emmons, Pavone 2021, 11).

Йому допомагало й те, що організаційні структури НАТО та ЄС надавали своїм державам-членам асиметричні інструменти для конфронтації завдяки наявності права вето при прийнятті рішень в більшості випадків, які інакше були просто недоступні середнім або малим державам на міжнародній арені. Тому Орбан міг легко дошкуляти іншим провідним країнам, таким як Німеччина, США, Франція або інститутам ЄС.

Окремим випадком є фінансова модель взаємовідносин між Угорщиною та Європейським Союзом. Країна із часу вступу в ЄС 2004 р. завжди отримувала з бюджету більше ніж вносила до нього. Всього з 2010 по 2022 рік включно Угорщина отримала фінансування орієнтовно на 71 493 млрд. євро, в той час як сплатила до бюджету 17 702,3 млрд. євро (EU spending and revenue 2014−2020; EU spending and revenue 2021−2027). У 2014−2020 рр. в межах європейських структурних та інвестиційних фондів в Угорщину зайшло 26,83 млрд. євро інвестицій з бюджету ЄС. Загальна ж сума інвестицій склала близько 3,67% ВВП Угорщини за 2014−2020 рр. та становила 49,30% державних інвестицій (European commission, 2022a. SWD/2022/614).

Можливість на угорському рівні впливати на розподіл європейської фінансової допомоги створила парадоксальну для ЄС ситуацію. За рахунок такої допомоги Орбан отримав чудову можливість підтримувати свої клієнтські мережі всередині країни, забезпечуючи лояльних бізнесменів замовленнями за рахунок коштів ЄС і збільшуючи соціальні програми. Таким чином, Євросоюз ставав одним із головних спонсорів демократичного відступу в Угорщині. Крім того, завдяки членству в ЄС Угорщина отримала можливість залучати більше прямих іноземних інвестицій, до яких вона в протилежному випадку не мала б доступу через вищі політичні ризики інвестування в авторитарний режим (Kelemen 2020).

Ще одним компонентом складної стратегії Угорщини у взаємовідносинах з інститутами ЄС стала можливість залучати союзників на власну підтримку. Адам Холеш та Анна Кіріазі переконливо доводять, що саме неформальна коаліція з Польщею допомагала як на початковому етапі трансформації, коли Д. Туск декілька разів виступив на захист Будапешту від зайвого втручання Брюсселю. А після приходу до влади в Польщі 2015 року партії «Право та справедливість» співпраця її з ФІДЕС лише посилилась і поглибилась. Такий неформальний альянс забезпечував взаємний захист у багаторівневій системі управління ЄС; також відбувався взаємний обмін відступними практиками та легітимізація власних дій за рахунок схвалення партнером. Це дозволило країнам довгий час успішно уникати ізоляції всередині ЄС і блокувати спрямовані проти них ініціативи (Holesch, Kyriazi 2022, 8−12).

Т. Вінзен додатково вказує на вибірковість маніпуляцій «урядів-відступників», таких як Угорщина і Польща, завдяки консенсусній моделі голосування в багатьох сферах у Раді ЄС. По-перше, вони часто-густо заперечуючи саме проти найзагрозливіших для себе рішень, водночас без особливих проблем погоджуючись на всі інші, намагаючись зберігати імідж конструктивних політичних гравців. По-друге, Будапешт і Варшава вправно використовували на власну користь неформальні правила та процедурні аспекти роботи багатосторонньої моделі розробки, прийняття та впровадження рішень ЄС (Winzen 2023, 24). Інколи, навіть не маючи реальної можливості заблокувати загрозливе для себе рішення, завдяки політичним торгам і використанню образа євроскептика, який «захищає» державу з боку диктату Брюсселю, часто Орбану вдавалось досягнути необхідних для себе відтермінувань, винятків або послаблень. Додатково угорський лідер докладав чимало зусиль, щоб позиціонувати себе проєвропейським та слухняним державним діячем з правого табору, котрий апелював до того, що саме його погляди ближче до ідей батьків-засновників й використовуючи неоднозначність трактувань щодо цінностей ЄС.

Дослідники політичних режимів, такі як К. Джервасоні і Д. Келемен, підкреслюють, що демократичні країни по всьому світу мають нерівномірність територіального розподілу практик та інститутів демократії в національній державі (Gervasoni 2010, 302−303). «М'які» версії автократії можуть зберігатися роками всередині держав, які є демократичними на федеральному рівні, а тим паче квазіфедерального типу, як ЄС. Такі локальні авторитарні субсистеми можуть існувати достатньо довго завдяки тому, що вони є складовою правлячої коаліції на національному або наднаціональному рівні, як у випадку відносин Угорщини з ЄС (Kelemen 2017, 216−217). Але, тим не менш, традиційно центральний уряд має можливість впливати на ситуацію і ефективно зупиняти недемократичні регіональні практики. Та, на противагу іншим країнам, можливості зворотнього впливу інституцій ЄС є обмеженими з причини іншого інституційного балансу, що грає на руку місцевим автократам.

Так чи інакше за Угорщиною закріпилося реноме країни, яка розмивала існуючий консенсус всередині ЄС щодо ліберальної демократії, ринкової економіки та євроатлантичної інтеграції. А завдяки системній та різноманітній угорській стратегії *«танку павича»* інститути ЄС виявились перед складною дилемою: як реагувати на подібні дії угорського керівництва та як запобігти подальшій ерозії єдності Євроунії, котра у поєднанні з іншими кризами переживала не найкращі часи. Кількість проблем зростала, а сподівання на те, що із кожної з них ЄС може вийти оновленим та ефективнішим підважувалась реальними результатами.

Реакція ЄС на демократичний відступ Угорщини

Протистояння демократичному відступу Угорщини виявилось проблемним для ЄС. Як зазначалось вище, у порівнянні з іншими політичними системами в національних державах, насамперед федеративного типу, де авторитарні практики можуть припинятись завдяки впливу з боку центральної влади, Євросоюз перебував у гірших умовах, тому що такі механізми зворотнього тиску на відступників виявились або слабкими, або складними до практичного застосування. До того ж ЄС мав враховувати загрозу «згуртування навколо національного прапора», коли дії Брюсселю могли спровокувати протилежну реакцію всередині Угорщини, як це було свого часу у випадку з Австрією.

Загальна абстрактність формулювань цінностей ЄС в ст. 2 Договору про Європейський Союз періодично провокувала суперечки щодо їх трактування, необхідності уточнення сфер застосування і це створило простір для різних інтерпретацій. Це дозволило В. Орбану витончено маніпулювати ними, який часто виставляв себе як «справжнього захисника», а не порушника цінностей ЄС, відводячи таку роль саме Брюсселю. Він неодноразово використовував двозначність фундаментальних цінностей на власну користь: коли його називали автократом, він посилався на свій досвід виграшу виборів і використання механізмів національних консультацій; коли його звинувачували у порушенні прав ЛГБТ, він зазначав, що Союз зобов'язаний поважати права Угорщини на конституційну ідентичність; на звинувачення щодо підриву верховенства права відповідав нагадуван-

ням про принцип субсидіарності. Під час міграційної кризи середини 2010-х рр. прем'єр-міністр наголошував, що обмежувальна політика його країни є актом солідарності з іншими державами-членами, наводячи як аргумент слова одного з батьків-засновників Європи Р. Шумана про те, що «Європа або буде християнською, або її не буде». Орбан постійно підкреслював фундаментальність європейських цінностей, але часто перекручував їхній зміст. Через їх «пластичність» він позиціонував себе проєвропейським державним діячем, готовим керувати процесом поверненням ЄС до своїх моральних витоків (Mos 2020, 13−14). Така інтерпретаційна політика виявилася потужним методом відвернення критики щодо автократичної трансформації Угорщини.

Відсутність у правовому доробку Євроунії окремих актів про фундаментальні цінності підважувала можливості Комісії та Суду ЄС, оскільки їм легше було спиратись на вторинне законодавство Євросоюзу, а не на абстрактні принципи. Єврокомісія могла діяти, вказуючи на порушені норми регламентів та директив ЄС. А Суд міг втрутитись лише в тому випадку, якщо країна, до якої висували зауваження, не прислухалась до Комісії. Тому після перших випадків, пов'язаних із змінами в угорській Конституції та посиленням урядового контролю над судовою системою, Комісія М. Баррозу спочатку обрала тактику використання положень вторинного законодавства ЄС, наприклад Директиву про рівність в сфері зайнятості (Directive 2000/78/EC). Завдяки їй були ініційовані перші справи проти Угорщини після того, як уряд В. Орбана знизив обов'язковий вік виходу на пенсію суддів, прокурорів та нотаріусів. Спираючись на норми Директиви Комісія оскаржила це як тиск на судову систему (Mos 2020, 6).

Всього у 2012 році Комісія розпочала три успішні процедури проти Угорщини. Суд правосуддя ЄС підтримав позицію Комісії щодо незалежності органу захисту даних, Центрального банку, а також зміни віку обов'язкового виходу на пенсію для суддів. У кількох інших випадках Комісія дійшла лише до стадії офіційного листа до угорського уряду (Closa 2019, 3). Так само Комісія продовжила робити й пізніше, але довга та складна процедура розгляду порушень дозволяла Угорщини тривалий час уникати найбільш загрозливих форм покарання, приймаючи косметичні зміни у внутрішнє законодавство і розпочинаючи черговий раунд обговорення з інституціями ЄС. Тому така активність не привела до необхідного результату.

На початку 2010-х рр. в розпорядженні інститутів ЄС був єдиний потужний інституційний інструмент, спеціально закладений розробниками для забезпечення дотримання фундаментальних цінностей, а саме: процедура статті 7 Договору про Європейський Союз, яку доповнювала процедура статей 258−259 Договору про функціонування Європейського Союзу. Так, в разі встановлення постійного та істотного порушення однією з держав-членів фундаментальних цінностей ЄС, зазначених у ст. 2, після спеціальної процедури могли бути призупинити певні права відповідної держави-члена, включаючи право голосу в Раді ЄС. Стаття 7 містила дві різні процедури, котрі науковці визначали як «запобіжну» та «коригуючою». Превентивний етап мав стосуватися «очевидного ризику серйозного порушення», а ініціація розгляду цього питання мусила б мати стримуючий характер для порушника. Коригувальний етап був пов'язаний з фактичним (тобто серйозним та постійним) порушенням цінностей ЄС. Але, як швидко зауважили політичні оглядачі та вчені, хоча такий механізм мав за мету запобігати потенційним порушенням і вважався «ядерним варіантом», на практиці його виявилось важко застосувати.

По-перше, самі умови процедури були складними. Згідно п. 1 статті 7, «за обґрунтованою пропозицією однієї третини держав-членів Європейського Парламенту або Європейської Комісії Рада, діючи більшістю у чотири п'ятих її членів, після отримання згоди Європейського Парламенту може встановити, що існує явний ризик тяжкого порушення державою-членом цінностей, зазначених у статті 2». Такі високі параметри превентивного етапу ускладнювали реальну ініціацію. Під час другого етапу «Європейська Рада, діючи одностайно на пропозицію однієї третини держав-членів або Комісії та після отримання згоди Європейського Парламенту може встановити існування постійного та істотного порушення», що також не додавало шансів для швидкого застосування (Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу, 19). Все це робило процедуру громіздкою і з малими реальними перспективами. Тому, інститути ЄС довго воліли використовувати саме *погрозу* застосування механізму

для посилення власних позицій в переговорному процесі. Частково це було обумовлено бажанням отримати спочатку підтримку інших держав ЄС, бо інакше такий тиск не мав би особливого сенсу. Механізми запобіжного і коригуючого етапів трохи відрізнялись, але відвертим було бажання європейських інституцій не переходити від одного до другого.

Тому механізм статті 7 де-факто перетворився на «паперового тигра», демонструючи розрив між теоретичним забезпеченням нормативної сили Євросоюзу та фактичною нездатністю його швидко реагувати та запобігати порушенню цінностей ЄС через інституційну відповідь. Це надало В. Орбану та іншим порушникам час і можливості для пристосування та розширення сфер демократичного відступу (Blauberger, Hüllen 2021, 3). Згідно з дослідженнями М. Блаубергера та Р. Келемена (Blauberger, Kelemen 2017), юридичні процедури були менш схильні до упередженості у порівнянні з політичними щодо інтерпретації статті 7. Тому Суд ЄС мав потенціал забезпечувати деполітизацію конфлікту щодо фундаментальних цінностей Євроунії, але на практиці одних судових інструментів виявилось недостатньо. Затримки в часі при розгляді питань, динамічні зміни часто зменшували можливості корекції курсу країн-відступників за рахунок судових справ.

Довго в Європейському Союзі надавали перевагу риторичному тиску. До нього слід віднести постійні зауваження, дипломатичні демарші від представників інститутів ЄС та окремих європейських політиків, які або у двосторонньому спілкуванні, або під час публічного обговорення постійно звертали увагу на порушення угорським керівництвом своїх обов'язків члена ЄС. До таких слід зарахувати голову МЗС Люксембургу Жана Ассельбанда, депутата Європарламенту та колишнього прем'єр-міністр Бельгії Гі Верхофстадта, голову Європейської комісії Жана Клода Юнкера та віце-президента Франца Тіммерманса, деяких французьких політиків на чолі з президентом Франції Є. Макроном, представників скандинавських країн, перш за все Швеції, та Нідерландів. Саме їх зусиллями були ініційовані процедури розгляду питання про обмеження повноважень Угорщини в інститутах ЄС та доступу до фінансових ресурсів; часто-густо саме вони намагались відповідати на «troll-diplomacy» угорців.

Окрім риторичних зусиль окремих політиків, зупинити демократичний відступ Угорщини намагались і в Європейському парламенті, який періодично обговорював угорське питання. Було прийнято декілька резолюцій, спрямованих на звернення уваги щодо ситуації в Угорщині і присвячених різним порушенням з її боку. В першій з них, від 10 березня 2011 р., європарламентарі звертали увагу на невідповідність угорського закону про медіа європейським нормам про свободу вираження поглядів та інформації (European Parliament resolution of 10 March 2011). У резолюціях від 5 липня 2011 р. та 16 лютого 2012 р. ставилось питання про дотримання верховенства права в оновленій угорській конституції, особливо щодо незалежності судової системи та Центрального банку (European Parliament resolution of 16 February 2012). В резолюції від 3 липня 2013 р. йшлося про ситуацію з фундаментальними європейськими свободами та цінностями в Угорщині після критичного звіту Тавареса (European Parliament resolution of 3 July 2013). Але при тому навряд чи можна говорити про існування стійкого консенсусу щодо угорського питання всередині Європарламенту. В інтересах збереження власної більшості багато представників Європейської народної партії дали зрозуміти, що готові терпіти порушення Орбаном демократичних цінностей. Провідні діячі ЄНП неодноразово захищали режим Орбана в ім'я партійних інтересів, і це значно підривало зусилля інших інституцій ЄС. Так, Манфред Вебер, який у 2013 році обіймав посаду віце-президента ЄНП, засудив «атаку проти Угорщини з боку лівих партій» під час обговорення низки порушень. ЄНП також поставила політиків ФІДЕС після виборів 2014 р. на деякі ключові керівні посади в Європарламенті, де вони могли запобігати зайвій критиці режиму Орбана (Kelemen 2017, 225−226).

Угорська ситуація викликала все більше занепокоєння всередині Єврокомісії та її очільника М. Баррозу. В березні 2014 року був представлений новий механізм, який мав протистояти систематичним загрозам ліберальній демократії в державах-членах (European Commission 2014). Він запроваджував процедуру «Рамки з верховенства права», що передбачала три етапи двостороннього політичного діалогу між Комісією та країною для виправлення ситуації. Спочатку Комісія могла оцінювати, чи існує «системна загроза» для верховенства права; якщо так, то вона мала конкретизувати свої зауваження у висновку про верховенство права, на який держава-член мусила відповісти. Другий етап складався

з «рекомендацій щодо верховенства права». В них Комісія могла запропонувати конкретні заходи для вирішення проблем і вказати на крайні терміни виправлення ситуації. А на третьому етапі Комісія мала спостерігати за виконанням своїх рекомендацій і у випадку їх незадовільного результату − запропонувати використання механізму статті 7 Договору про Європейський Союз.

Незалежно від «Рамки з верховенства права», Комісія також розробила інструмент для моніторингу ефективності національних систем правосуддя. Ним стала «Таблиця показників правосуддя ЄС», що публікується щорічно з березня 2013 року. Вона надає відомості про ефективність національних судів відповідно до конкретних індикаторів (Sedelmeier 2016, 10−12). На додаток до цього в грудні 2014 року Рада ЄС погодилася започаткувати щорічний «діалог ... для сприяння та захисту верховенства права» між державами-членами в рамках Ради із загальних справ (Council 2014).

Але такі новації мали обмежений потенціал. В момент посилення тенденції до автократії всередині ЄС «Рамка з верховенства права» Комісії просто додала ще декілька обов'язкових кроків перед активацією статті 7. Хоча це й дозволяло Комісії накопичувати докази та допомагало уникнути зайвої політизації, за якої уряд-порушник не отримав би розширення власної підтримки серед інших країн ЄС до вступу в дію процедури статті 7, менше з тим, вона дозволяла урядам-відступникам діяти, не звертаючи увагу на інституції ЄС, поки ті вагалися, що їм далі робити (Pech, Scheppele 2017, 5). До того ж, як вказують П. Олівер та Дж. Стефанеллі, юридична служба Ради ЄС розкритикувала новації від Комісії, звинувативши її у перевищені власних повноважень (Oliver, Stefanelli 2016, 1077−1078).

У 2015 році Європарламент приймає ще дві резолюції: від 10 червня щодо смертної кари (European Parliament resolution of 10 June 2015) та від 16 грудня 2015 року щодо міграційної проблеми і угорської позиції. В них вперше розлого згадувалось, що угорська трансформація призвела до серйозного системного погіршення ситуації відносно верховенства права та основних прав, серед іншого – свободи вираження поглядів, включаючи академічну свободу, прав людини, мігрантів, шукачів притулку та біженців, свободи зборів та асоціацій, обмеження та перешкоджання діяльності громадських організацій, права на рівність лікування, прав меншин, включаючи ромів, євреїв і ЛГБТІ, функціонування конституційної системи, незалежності судової влади та інших інституцій й багатьох тривожних звинувачень в корупції та конфлікті інтересів (European Parliament resolution of 16 December 2015).

Але це жодним чином не впливало на політику угорського уряду. Аналіз науковців (Kelemen 2017, Sedelmeier 2016) свідчить, що належність ФІДЕС до Європейської народної партії допомагала В. Орбану й після 2014 року уникати жорстких формулювань щодо себе, оскільки внутрішньополітична боротьба та необхідність мати під рукою голоси від ФІДЕС значно пом'якшували позицію провідної політичної сили в Європарламенті. ЄНП критичніше ставилась до Польщі, яка розпочала демократичний відступ пізніше за Угорщину, але польські депутати в більшості своїй належали до інших політичних груп в Європарламенті, тому порушили процедуру ст. 7 проти Варшави раніше за Будапешт.

У 2017 році Комісія відкрила дві додаткові процедури проти Угорщини за прийняття «анти-ЦЄУ» законодавства та іноземного фінансування неурядових організацій. Комісія також попередила, що вона, як і раніше, налаштована використовувати всі наявні інструменти, водночас закликаючи до ширшого політичного діалогу за участю угорської влади. Але ключовим в 2016−2017 рр. було постійне зволікання Комісії із активацією процедури статті 7 проти Угорщини. Комісія постійно наголошувала на необхідності політичного діалогу, адже була змушена враховувати реальний ризик того, що Рада міністрів і Європейська рада можуть не проголосувати за пропозицію Комісії. Тому вона скоріше намагалась уникати прийняття необхідних рішень, не маючи чіткого розуміння, що її позиція знайде підтримку серед інших інститутів ЄС. Також Комісія мала враховувати ефект «згуртування навколо прапору», коли запуск процедури міг ще більше відштовхнути уряд і населення цієї держави-члена від Європейського Союзу та його інституцій.

Науковці підкреслюють, що Комісія майже завжди намагалась вирішувати проблеми через структурований діалог з державою-членом і дуже обережно використовувала механізми примусу, яких у ЄС і так замало у порівнянні з політичними системами окремих держав (Batory 2016, 688). У. Седельмаєр наголошує, що досвід взаємодії інституції ЄС з

неліберальними лідерами, такими як хорватський президент Ф. Туджман та словацький прем'єр В. Мечіяр, доводять, що матеріальні стимули та потенційні фінансові санкції з боку ЄС не є достатніми, а їх вплив на політику урядів досить обмежений (Sedelmeier 2016, 6). Такий підхід ґрунтувався на побоюваннях Комісії завдати шкоди власному авторитету, якщо держава-член кине виклик Комісії або ігноруватиме рішення Суду ЄС. Це підважило б позиції Комісії і спровокувало б інституційну кризу. В результаті чиновники Комісії, усвідомлюючи крихкість системи, традиційно намагаються комунікувати з державами-членами та шукати рішень, а не конфронтації, не маючи можливості до того ж якось впливати на внутрішньополітичну ситуацію. (Closa 2019, 9−10).

Модель поведінки Єврокомісії була пов'язана із особливостями ставлення до держав-порушників з боку інших країн в Раді ЄС, оскільки вимоги щодо правил голосування в Раді моделювали поведінку цього органу. В ній представники країн частіше за все намагались уникати розгляду питань щодо порушення цінностей та активації статті 7, не бажаючи брати на себе відповідальність за запровадження санкцій проти конкретних країн. Деякі з них, до прикладу Велика Британія або Болгарія, розглядали такі процедури як загрозливе розширення повноважень європейських інституцій. Та й політичні симпатії і неформальні коаліції, що постійно функціонують всередині Ради при розгляді питань, теж спонукали віддавати перевагу політичному діалогу. Тому такі вчені, як Л. Печ і К. Шеппеле, звертають увагу на фактичну бездіяльність Ради, котра не вжила жодних заходів щодо порушень Угорщини (так само як і у випадку з Польщею) (Pech, Scheppele 2017, 27).

Прикладом бездіяльності Ради став розроблений в 2014 році урядовий механізм щорічних звітів щодо верховенства права, які готували самі уряди без незалежного внутрішнього або зовнішнього оцінювання, тому його реальний вплив був мінімальним. Іншим є спроба обговорення угорського питання у 2015 році, коли голова Європейського парламенту Мартін Шульц запросив виступити Латвію від імені Ради ЄС. Головуючі представники-Латвії спочатку відмовились, посилаючись на те, що Рада не обговорювала ситуацію з правами людини в Угорщині і, отже, не мала власної позиції з цього питання, але після наполягань М. Шульца таки взяли участь, але лише для підтвердження того, що Рада немає окремих думок з цього питання (Oliver, Stefanelli 2016, 1080).

Ще більш мовчазну позицію посідала Європейська Рада, яка практично уникала розгляду цих питань, намагаючись знаходити певні рішення за зачиненими дверима під час самітів. Таким чином, європейські інституції займали або вичікувальну позицію, перекладаючи відповідальність на інші інституції, як це робила Рада міністрів ЄС та Європейська Рада, або діяли занадто обережно, як Комісія, віддаючи перевагу політичному діалогу.

Поступово резолюції Європарламенту другої половини 2010-х ставали все більш критичними до Угорщини; відбувалася поступова консолідація щодо можливості ініціації процедури ст. 7 і проти неї серед партійних груп. Прийнята 17 травня 2017 резолюція про ситуацію в Угорщині критикувала міграційну політику країни й підкреслювала, що зміст і мова, які використовувались під час національних консультацій «Зупиніть Брюссель» з питань імміграції та тероризму і супутніх рекламних кампаній уряду, вводили пересічних людей в оману та були упередженими (European Parliament resolution of 17 May 2017).

Нарешті, 12 вересня 2018 року, після підготовчої роботи Комісії та критичного звіту депутатки з Нідерландів, яка перелічила всі наявні порушення, було запропоновано ініціювати припинення повноважень Угорщини згідно статті 7 ДЄС. Звіт Джудіт Сарджентіні наголошував, що існує ризик серйозного та систематичного порушення європейських цінностей і прийшов час зробити вибір: або дозволити одному з урядів порушувати загальні правила без наслідків або ж дати зрозуміти, що ці правила – більше, ніж просто написаний на папері текст (European Parliament. Report A8-0250/2018). Зрештою, майже через рік після подібного рішення щодо Польщі Європарламент та інші інституції ЄС зайняли жорсткішу позицію й щодо Угорщини. Але ефективність цього кроку, як і передбачали науковці, виявилась заслабкою: далі окремих обговорень в Раді справа не пішла.

Наступні резолюції Європарламенту фіксували стагнацію цієї процедури. Так, в 2020 році черговий документ констатував нездатність Ради ефективно використовувати статтю 7 та запобігати загальному погіршенню ситуації (European Parliament resolution of 16 January 2020). Декілька етапів консультацій з угорським урядом демонстрували швидше небажання інших країн та їх урядів, які головували в Раді міністрів, займатись цією

справою. Наступні резолюції 2021 року лише підкреслювали цю тенденцію та призводили до висловлювання чергового "занепокоєння" європарламентаріїв.

Одним з практичних кроків у 2020 році стала призупинка членства ФІДЕС в лавах Європейської народної партії, а потім і вихід його з лав цієї міжпартійної групи, яке відбулось після бурних дебатів під керівництвом лідера ЄНП Манфреда Вебера (Deutsche Welle 2019, 3 June). Та цей крок запізнився. Як вказує Д. Келемен, проблемою ЄС було те, що інші політичні партії на рівні ЄС, котрі відверто з самого початку не підтримували Орбана, мали у своєму розпорядженні замало можливостей для підтримки слабкої та фрагментованої опозиції в Угорщині. Ситуація, коли Європейська народна партія довгий час уникала обговорення угорського питання, а інші партії не мали можливості посилити вплив на угорському рівні через підтримку політичної альтернативи ФІДЕС (бо будь-які форми такої допомоги сприймались як незаконне втручання у внутрішні справи), дозволяла В. Орбану та ФІДЕС лише посилювати власні антидемократичні практики (Kelemen 2017, 16). Проте навіть виключення не заважало депутатам від Угорщини, як правило, синхронно голосувати з ЄНП з багатьох питань. Тому така мовчазна неформальна коаліція всередині Європарламенту все одно зберігала обмежені можливості для Угорщини й надалі.

Але в 2020 році на завершальний етап вийшло обговорення нової пропозиції Єврокомісії. Ще в травні 2018 р. вона запропонувала розглянути проєкт регламенту «відносно захисту бюджету Союзу на випадок загальних недоліків щодо верховенства права в державах-членах». Він містив нові пропозиції стосовно захисту цінностей ЄС і верховенства права, зокрема введення фінансових санкцій (European Commission 2018). Правовою основою проекту регламенту була стаття 322(1)(a) Договору про функціонування Європейського Союзу, згідно з якою правила фінансового управління могли ухвалюватись за звичайною законодавчою процедурою та не потребували одностайності. Після попереднього обговорення Комісія поглибила власну пропозицію, запропонувавши в 2019 р. створення щорічного «Звіту щодо верховенства права» в усіх державах-членах (European Commission 2019). Як вказували М. Блаубергер і В. Хюллен, такий механізм був набагато зручнішим, бо традиційно санкції використовувались проти інших країн на міжнародній арені, а цей механізм мав на меті інше − захист фундаментальних цінностей серед держав-членів. Такий санкційний режим проти країн, які були глибоко інтегровані в економічні та політичні процеси, міг створити значні складнощі для країни-порушника й був більш потужним у порівнянні із механізмом статті 7 завдяки більшій визначеності формулювань, посилюючи можливості інституцій ЄС для політичного та нормативно тиску на порушників (Blauberger, Hullen 2021, 13−14). Ключовою відмінністю цієї пропозиції від існуючого механізму Рамки щодо верховенства права було те, що такий огляд мав охоплювати тепер вже всі держави-члени, а не окрему країну.

Перемовини з цього питання прискорились під час підготовки нового семирічного бюджету та обговорення фонду для відновлення економіки ЄС після пандемії. У вересні 2020 р. Комісія встигла прийняти доповідь з дотримання верховенства права серед країн членів ЄС, у якій вказала на існуючі проблеми в Угорщині, зокрема з «незалежністю судової системи, корупцією серед високопоставлених чиновників, непрямим політичним впливом на ЗМІ» (European Commission 2020a, 10, 16, 18). 30 жовтня 2020 року Комісія відкрила п'яту процедуру проти Угорщини, пов'язану з наданням притулку з 2015 р., адже під виглядом надзвичайних заходів щодо COVID-19 Угорщина запровадила нові правила, які ще більше ускладнили розгляд заяв від біженців, чим де-факто порушила власні зобов'язання з надання притулку (European Commission 2020b).

16 грудня 2020 року ЄС ухвалив регламент 2020/2092 про загальний режим обумовленості для захисту бюджету Євросоюзу (Regulation (EU, Euratom) 2020/2092). Він дозволив ЄС призупиняти кваліфікованою більшістю виплати з бюджету країнам-членам, які порушують верховенство права. Уряди Угорщини та Польщі категорично виступили проти прийняття такого регламенту, але не змогли його заблокувати. Однак їм вдалося послабити цю інституційну новацію та наполягти на деяких виключеннях, таких як відтермінування його дії до розгляду позову проти нього в Суді правосуддя. Це стало можливим, оскільки одночасно тривали переговори про новий семирічний бюджет та Фонд відновлення, тому В. Орбан і польське керівництво отримали можливість суттєво послабити норми регламенту, не маючи змоги його заблокувати.

Взагалі новий бюджетний механізм грунтувався на двох запобіжних засадах: просуванні культури верховенства права та запобіганні виникненню або поглибленню проблем з верховенством права. Передбачалось, що він працюватиме передовсім превентивний інструмент. До того ж в регламенті зазначалось, що згідно ст. 4 «відповідні заходи вживаються, якщо встановлено, що порушення принципів верховенства права в державі-члені впливають або серйозно ризикують вплинути на надійне фінансове управління бюджету ЄС чи захист фінансових інтересів» (Regulation (EU, Euratom) 2020/2092, 7). Таке формулювання перетворило початковий задум щодо механізму захисту верховенства права в механізм захисту бюджету ЄС, який не міг бути активований в разі загальних порушень верховенства права, а лише у випадку, якщо такі порушення мали б пряме відношення до виконання бюджету або витрачання коштів ЄС. Це також послабило в черговий раз інституційні спроможності механізму «Оглядів з верховенства права» (Priebus 2022, 1692). Де факто новий механізм більше підходив для попередження порушень в майбутньому і значно менше був зорієнтований на виправлення існуючої ситуації. До того ж фінансові санкції могли бути компенсовані урядами-порушниками завдяки іншим джерелам надходження поза межами ЄС. Тому марно було сподіватись, що лише впливу фінансових санкцій буде достатньо навіть за умови їх застосування.

До того ж Єврокомісія вирішила не запускати механізм до завершення угорських парламентських виборів у квітні 2022 р., побоюючись, що такий крок просто підживить передвиборну риторику Орбана «ми проти них». Тому його ініціацію вали через певний час після перемоги ФІДЕС, котра, за його глузливими словам «є достатньо великою, щоб її можна було побачити з Місяця − і, звичайно, з Брюсселя» (Speech by Prime Minister Viktor Orbán 2022).

27 квітня 2022 року Комісія надіслала Угорщині письмове повідомлення зі звинуваченнями щодо недоліків системи контролю за використанням коштів ЄС, недотриманні принципів прозорості, а також порушень в процедурах державних закупівель. Крім того, Комісія критикувала поширену корупцію та відсутність незалежності судової системи (Wahl 2022). Після низки листів, де підтверджувалась готовність обмежити рівень фінансування для Угорщини з бюджету ЄС, угорський уряд запропонував 17 коригувальних заходів, серед яких – створення органу доброчесності, посилення співпраці з Управлінням з питань запобігання зловживанням та шахрайству (OLAF), підвищення ефективності та прозорості державних закупівель, посилення механізмів контролю та аудиту за використанням грошей ЄС і посилення антикорупційних органів (European Commission 2022b, COM (2022) 485 final 2022/0295 SWD/2022/614, 22). Багато хто зауважував, що такі пропозиції мали косметичний характер й не вносили змін до ключових антидемократичних практик уряду. Згодом, в вересні 2022 р., ЄК вирішила призупинила 65% фінансових зобов'язань Євросоюзу перед Угорщиною за трьома операційними програмами в межах політики згуртування, що становило близько 7,5 млрд. євро. Крім того, Комісія хоча й затвердила план угорського Фонду відновлення та стійкості, прив'язала виплати по ньому до виконання угорських 17 корегувальних заходів з 27 індикаторами їх виконання. Це означало, що жодні виплати в рамках плану відновлення були неможливі, доки Угорщина повністю та прозоро не зробить 27 «надважливих кроків» (European Commission 2022c, Press release 30 November).

15 грудня 2022 року Рада затвердила ці рішення 2022/2506, призупинивши близько 6,3 млрд. євро фінансування для Угорщини, зменшивши таким чином обмеження до 55%, оскільки Будапешт в черговий раз відповів погрозами заблокувати затвердження плану фінансової допомоги Україні на 18 млрд. євро та обговоренням всередині ЄС проєкту щодо податку на глобальні корпорації. Всього на травень 2023 р. Брюссель заблокував близько 28,8 млрд. євро для Угорщини: 6,3 млрд. за «Планом відновлення та стійкості», 22,6 млрд. – за фондами згуртування та 223,1 млн. – з фондів внутрішніх справ (Baccini 2023). Під тиском Брюсселю уряд В. Орбана поступово впроваджував деякі обмежені реформи, але наприкінці 2023 р. знову звернувся до погроз заблокувати відкриття процедури переговорів про вступ України до Європейського Союзу та необхідністю затвердити план фінансової допомоги Києву в розмірі 50 млрд. євро. Тому напередодні саміту в грудні 2023 р. Комісія розблокувала 10,2 млрд. євро виплат для Угорщини (European Commission 2023). Така поступка в черговий раз викликала невдоволення Європейського парламенту,

який дорікав іншим інституціям ЄС за їхню пасивність та небажання застосовувати інституційну відповідь згідно ст. 7, щодо Угорщини та нівелювання можливостей механізму бюджетних обмежень.

Підсумовуючи, зазначимо: інституційна система ЄС стикнулася після 2010 року з однією з найбільших екзистенційних загроз для свого існування всередині спільноти – демократичним відступом серед країн-членів. Угорський уряд під керівництвом В. Орбана модифікував існуючу угорську модель в багатьох сферах, застосовуючи різноманітні стратегії для посилення власного контролю, що призвело до згортання демократичних процедур в Угорщині. Європейський Союз виявився не готовим до таких ревізіоністських дій. Інституції ЄС не змогли превентивно запобігти діям угорського керівництва, а коли факти порушень ставали все більш кричущими, повернути Угорщину на демократичні рейки так і не вдалося. Можна вказувати на різні причини, зокрема існуючий брак реальних повноважень європейських інституцій, складний управлінський баланс всередині Євросоюзу, відсутність політичної волі до більш жорстких заходів, реактивність у підходах до вирішенням проблеми демократичного відступу, складність існуючих процедур. Інститути ЄС з 2010 року перепробували різні підходи, використовували риторичний тиск, підтримували політичний діалог та готували інституційну відповідь, але загальний результат виявився однаково невтішним. Без легітимної зміни уряду в Угорщині навряд чи можна очікувати її відмови від ключових елементів своєї політики. Інститутам ЄС дорікали за те, що вони часто недооцінювали угорський виклик, вважаючи його радше окремим випадком, а не ознакою системних змін всередині Європейської унії.

Пасивність органів ЄС була також пов'язана з розумінням обмежених власних можливостей впливати на ситуацію всередині Угорщини і бажанням окремих політиків просто дочекатись переходу ФІДЕС в опозицію внаслідок виборів, перекладаючи політичну відповідальність на розпорошену угорську опозицію. Ціною цього стало розмивання солідарності всередині ЄС, що потенційно делегітимізує цінності Союзу та необхідність їх дотримуватись, а також вплив на ситуацію всередині ЄС, коли політичні еліти інших країн можуть безкарно наслідувати угорський досвід. Це також послаблює зовнішньополітичні позиції Євросоюзу на світовій арені, фіксуючи неспроможність Брюсселю адекватно реагувати на сучасні загрози. Тому необхідність подальшого інституційного оновлення механізмів захисту демократичного врядування всередині інституційної системи ЄС залишається актуальною проблемою.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Baccini, F. 2023. EU Commission unfreezes nearly a third of funds blocked to Hungary. URL: https://www.eunews.it/en/2023/12/13/eu-commission-unfreezes-nearly-a-third-of-funds-blocked-to-hungary/ (Date of access: 18.12.2023).

Batory, A. 2016. Defying the Commission: Creative Compliance and Respect for the Rule of Law in the EU. *Public Administration*. Vol. 94, No. 3, pp. 685–699; https://doi.org/10.1111/padm.12254.

Blauberger, M., Kelemen, R. D. 2017. Can Courts Rescue National Democracy? Judicial Safeguards Against Democratic Backsliding in the EU. *Journal of European Public Policy*, 24(3), pp. 321–336. doi: 10.1080/13501763.2016.1229357.

Blauberger, M. and van Hüllen, V. 2021. Conditionality of EU Funds: an Instrument to Enforce EU Fundamental Values? *Journal of European Integration*. 43(1), pp. 1–16. Doi: 10.1080/07036337.2019.1708337.

Boros T. G. 2018 a. Soros and V. Orbán: The Battle between Progressivism and Populism. *Foundation for European Progressive Studies*. URL: https://feps-europe.eu/george-soros-and-viktor-orban-the-battle-between-progressivism-and-populism/ (Date of access: 18.12.2023).

Boros T. G. 2018 b. The Hungarian "STOP Soros" Act. Why Does the Government Fight Human Rights Organisations? URL: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14205.pdf (Date of access: 18.12.2023).

Closa, C. 2019. The Politics of Quarding the Treaties: Commission Scrutiny of Rule of Law Compliance. *Journal of European Public Policy*, Vol. 26(5). DOI: 10.1080/13501763.2018.1477822.

Closa, C. 2021. Institutional Logics and the EU's Limited Sanctioning Capacity under Article 7 TEU. *International Political Science Review*, Vol. 42, No. 4, pp. 501−515. https://doi.org/10.1177/0192512120908323.

Council 2014. Press Release of the 3362nd Council Meeting, General Affairs, 16936/14, 16 December. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/24763/146348.pdf (Date of access: 18.12.2023).

Deutsche Welle 2015. 23 September. URL: https://www.dw.com/en/hungarys-orban-criticizes-merkels-moral-imperialism/a-18736240 (Date of access: 18.12.2023).

Deutsche Welle 2019, 3 June. URL: https://www.dw.com/en/eu-conservative-bloc-lays-out-ultimatum-for-hungarys-viktor-orban/a-47787048 (Date of access: 18.12.2023).

Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 Establishing a General Framework for Equal Treatment in Employment and Occupation. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32000L0078 (Date of access: 18.12.2023).

Emmons, C., Pavone, T. 2021. The Rhetoric of Inaction: Failing to Fail Forward in the EU's Rule of Law Crisis. *Journal of European Public Policy*, 28(10), pp. 1611–1629. Doi: 10.1080/13501763.2021.1954065.

Éltető, A., Szemlér, T. 2023. Hungary in the European Union – Cooperation, Peacock Dance and Autocracy. *Comparative Southeast European Studies*, Vol. 71, №No. 3, pp. 272−299; https://doi.org/10.1515/soeu-2022-0051.

Euractriv 2023, 18 December. Orbán is 'Trojan horse' for Russian interests, says Czech minister. URL: https://www.euractiv.com/section/politics/news/orban-is-trojan-horse-for-russian-interests-says-czech-minister/ (Date of access: 18.12.2023).

Euronews. Hungary wants to bring back the death penalty, 2015. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=KStjTt-xeZI (Date of access: 18.12.2023).

European Commission. 2014. 11 March. A new EU Framework to strengthen the Rule of Law, COM(2014)158 final, URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A52014DC0158 (Date of access: 18.12.2023).

European Commission. 2015. 19 November. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_15_6006 (Date of access: 18.12.2023).

European Commission. 2018. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the Protection of the Union's Budget in case of Generalised Deficiencies as Regards the Rule of Law in the Member States. COM(2018) 324 Final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-ontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018PC0324&from=PL (Date of access: 18.12.2023).

European Commission. 2019. Strengthening the Rule of Law within the Union. A Blueprint for Action, Brussels: European Commission, July, 17. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM%3A2019%3A343%3AFIN (Date of access: 18.12.2023).

European Commission 2020a. Rule of Law Report. The rule of law situation in the European Union. SWD (2020). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0580 (Date of access: 18.12.2023).

European Commission 2020b. October infringements package: key decisions. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/inf_20_1687 (Date of access: 18.12.2023).

European Commission, 2022a. Country Report – Hungary. SWD/2022/614. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2022-05/2022-european-semester-country-report-hungary_en_0.pdf (Date of access: 18.12.2023).

European Commission 2022 b, Proposal for a COUNCIL IMPLEMENTING DECISION on measures for the protection of the Union budget against breaches of the principles of the rule of law in Hungary. COM(2022) 485 final 2022/0295 (NLE). Brussels, 18.9.2022; https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:9473778e-372b-11ed-9c68-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_1&format=PDF (Date of access: 18.12.2023).

European Commission 2022c, Press Release 30 November. Commission finds that Hungary has not progressed enough in its reforms and must meet essential milestones for its Recovery and Resilience funds. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_7273 (Date of access: 18.12.2023).

European Commission 2023, Press Release 13 December. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_6465 (Date of access: 18.12.2023).

European Parliament resolution of 10 March 2011 on media law in Hungary. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2011-0094_EN.html (Date of access: 18.12.2023).

European Parliament resolution of 16 February 2012 on the recent political developments in Hungary (2012/2511(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2012-0053_EN.html (Date of access: 18.12.2023).

European Parliament resolution of 3 July 2013 on the situation of fundamental rights: standards and practices in Hungary (pursuant to the European Parliament resolution of 16 February 2012). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2013-0315_EN.html (Date of access: 18.12.2023).

European Parliament resolution of 10 June 2015 on the situation in Hungary (2015/2700(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0227_EN.html (Date of access: 18.12.2023).

European Parliament resolution of 16 December 2015 on the situation in Hungary (2015/2935(RSP)). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015IP0461 (Date of access: 18.12.2023).

European Parliament resolution of 17 May 2017 on the situation in Hungary. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0216_EN.html (Date of access: 18.12.2023).

European Parliament. REPORT on a proposal calling on the Council to determine, pursuant to Article 7(1) of the Treaty on European Union, the existence of a clear risk of a serious breach by Hungary of the values on which the Union is founded. A8-0250/2018. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2018-0250_EN.pdf (Date of access: 18.12.2023).

European Parliament resolution of 16 January 2020 on ongoing hearings under Article 7(1) of the TEU regarding Poland and Hungary (2020/2513(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0014_EN.html (Date of access: 18.12.2023).

Eurostat 2023a, GDP per capita in PPS. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00114/default/table?lang=en (Date of access: 18.12.2023).

Eurostat 2023b, Consumer prices – inflation. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Consumer_prices_-_inflation&oldid=629754 (Date of access: 18.12.2023).

Freedom House 2023. URL: https://freedomhouse.org/country/hungary (Date of access: 18.12.2023).

Hettyey, A., 2020. The Europeanization of Hungarian Foreign Policy and the Hungarization of European Foreign Policy, 2010-1018. *Journal of Contemporary European Studies*, 29(1), pp. 125–138. DOI: 10.1080/14782804.2020.1824895.

Holesch, A., Kyriazi, A. 2022. Democratic Backsliding in the European Union: the Role of the Hungarian-Polish Coalition. *East European Politics*, 38(1), pp. 1−20. DOI: 10.1080/21599165.2020.1865319.

Gervasoni, C. 2010. A Rentier Theory of Subnational Regimes: Fiscal Federalism, Democracy, and Authoritarianism in the Argentine Provinces. *World Politics*, 62(2), pp. 302–340. Doi:10.1017/S0043887110000067.

Gotev G. Orbán says migrant crisis is 'Germany's problem'. URL: https://www.euractiv.com/section/justice-home-affairs/news/orban-says-migrant-crisis-is-germany-s-problem/ (Date of access: 18.12.2023).

Kelemen, R. D. 2017. Europe's Other Democratic Deficit: National Authoritarianism in Europe's Democratic Union. *Government and Opposition* Vol. 52(2), pp. 211–238. Doi: 10.1017/gov.2016.41.

Kelemen, R. D. 2020. The European Union's Authoritarian Equilibrium. *Journal of European Public Policy*, 27(3), pp. 481–499; https://doi.org/10.1080/13501763.2020.1712455.

Magyar, B. 2016. Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary. Central European University Press. 337 p.

Maurits, M., Harmen van der, V. 2018. Responses to 'Democratic Backsliding' in Hungary and Poland: An Analysis of Agenda-Setting and Voting Behaviour. *Journal of Common Market Studies*, pp. 1-33. URL: https://ssrn.com/abstract=3255466 (Date of access: 18.12.2023).

Mos, M. 2020. Ambiguity and Interpretive Politics in the Crisis of European Values: Evidence from Hungary. *East European Politics. East European Politics*, Vol. 36(2), pp. 267–287. DOI: 10.1080/21599165.2020.1724965.

Obserwator Finansowy 2020, 9 September. Economic traits of the Hungarian eastern opening policy. URL: https://www.obserwatorfinansowy.pl/in-english/macroeconomics/economic-traits-of-the-hungarian-eastern-opening-policy-2 (Date of access: 18.12.2023).

Oliver, P., Stefanelli, J. 2016. Strengthening the Rule of Law in the EU: The Council's Inaction. *Journal of Common Market Studies*. Vol. 54(5), pp. 1075−1084; https://doi.org/10.1111/jcms.12402.

Viktor Orbán's "State of the Nation" Address. Government, February 19, 2018. URL: https://2015-2019.kormany.hu/en/the-prime-minister/the-prime-minister-s-speeches/viktor-orban-s-state-of-the-nation-address (Date of access: 18.12.2023).

Pech, L., Scheppele, K. 2017. Illiberalism Within: Rule of Law Backsliding in the EU. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, 19, pp. 3–47. Doi:10.1017/cel.2017.9.

Politico 2018, 23 November. URL: https://www.politico.eu/article/viktor-orban-defends-granting-asylum-to-ex-macedonia-pm-nikola-gruevski/ (Date of access: 18.12.2023).

Priebus, S. 2022. The Commission's Approach to Rule of Law Backsliding: Managing Instead of Enforcing Democratic Values? *Journal of Common Market Studies*, Vol. 60(6), pp. 1684-1700. DOI: 10.1111/jcms.13341.

Prime Minister Viktor Orbán's Speech in the European Parliament, 2015. URL: https://2015-2019.kormany.hu/en/the-prime-minister/the-prime-minister-s-speeches/prime-minister-viktor-orban-s-speech-in-the-european-parliament (Date of access: 18.12.2023).

Regulation (EU, Euratom) 2020/2092 Of The European Parliament and of the Council of 16 December 2020 on a general regime of conditionality for the protection of the Union budget. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32020R2092 (Date of access: 18.12.2023).

Reuters, 15 March 2017. URL: https://www.reuters.com/article/us-hungary-orban-idUSKBN-16M1T4/ ?il=0 (Date of access: 18.12.2023).

Toplisek, A. 2019. The Political Economy of Populist Rule in Post-Crisis Europe: Hungary and Poland. *New Political Economy*, 25(3), pp. 388–403. DOI: 10.1080/13563467.2019.1598960.

The Budapest Beacon 2014, 29 July. URL: https://budapestbeacon.com/full-text-of-viktor-orbans-speech-at-baile-tusnad-tusnadfurdo-of-26-july-2014/ (Date of access: 18.12.2023).

The Economist, 2022, 2 April. URL: https://www.economist.com/graphic-detail/2022/04/02/a-wild-gerrymander-makes-hungarys-fidesz-party-hard-to-dislodge (Date of access: 18.12.2023).

Sedelmeier, U. 2016. Political Safeguards against Democratic Backsliding in the EU: the Limits of Material Sanctions and the Scope of Social Pressure. *Journal of European Public Policy*. DOI: 10.1080/13501763.2016.1229358 URL: https://eprints.lse.ac.uk/68112/1/Sedelmeier_Political%20safeguards_2016.pdf (Date of access: 18.12.2023).

Speech by Prime Minister Viktor Orbán, following the election victory of Fidesz-KDNP, 2022, 3 April. URL: https://2015-2022.miniszterelnok.hu/speech-by-prime-minister-viktor-orban-following-the-election-victory-of-fidesz-kdnp/ (Date of access: 18.12.2023).

Spending and revenue 2014−2020. European Commission. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/long-term-eu-budget/2014-2020/spending-and-revenue_en (Date of access: 18.12.2023).

Spending and revenue 2021−2027. European Commission. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/long-term-eu-budget/2021-2027/spending-and-revenue_en (Date of access: 18.12.2023).

Szijjártó P. 2018. Luxembourg's Foreign Minister hates Hungary. Government. URL: https://2015-2019.kormany.hu/en/ministry-of-foreign-affairs-and-trade/news/luxembourg-s-foreign-minister-hates-hungary (Date of access: 18.12.2023).

Vachudova, A. M. 2020. Ethnopopulism and Democratic Backsliding in Central Europe. *East European Politics*, 36(3), pp. 318–340. Doi: 10.1080/21599165.2020.1787163.

Varga, M., Buzogány A., 2021. The Foreign Policy of Populists in Power: Contesting Liberalism in Poland and Hungary. *Geopolitics*. DOI: 10.1080/14650045.2020.1734564.

Visnovitz, P., Jenne, 2021. Populist Argumentation in Foreign Policy: the Case of Hungary under Viktor Orbán, 2010–2020. *Comparative European Politics*. Vol. 19, pp. 683–702; https://doi.org/10.1057/s41295-021-00256-3.

Wahl, Th. 2022. Conditionality Mechanism: MEPs Dissatisfied – Commission Takes Action against Hungary. URL: https://eucrim.eu/news/conditionality-mechanism-meps-dissatisfied-commission-takes-action-against-hungary/ (Date of access: 18.12.2023).

Welt 2019, 2 March. URL: https://www.welt.de/politik/ausland/article189686639/Ungarns-Ministerpraesident-Orban-bezeichnet-EVP-Kritiker-als-nuetzliche-Idioten-der-Linken.html (Date of access: 18.12.2023).

Winzen, T. 2023. How Backsliding Governments Keep the European Union Hospitable for Autocracy: Evidence from Intergovernmental Negotiations. *The Review of International Organizations*. Doi. org/10.1007/s11558-023-09518-z.

Vakhudova , A. 2009. Nerozdilena Yevropa: demokratiya, vazheli vplyvu ta intehratsiya pislya komunizmu. Kyyiv. (In Ukranian).

Вахудова, А. 2009. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму. Київ.

Yevropejs`ka pravda. 2019. MZS Shveciyi vy`kly`kalo posla Ugorshhy`ny` cherez rizki zayavy` Budapeshta. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/02/20/7093064/ (Date of access: 18.12.2023). (In Ukranian).

Європейська правда 2019. МЗС Швеції викликало посла Угорщини через різкі заяви Будапешта. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/02/20/7093064/ (Date of access: 18.12.2023).

Konsolidovani versiyi Dogovoru pro Yevropejs`ky`j Soyuz ta Dogovoru pro funkcionuvannya Yevropejs`kogo Soyuzu. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (Date of access: 18.12.2023). (In Ukranian).

Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/C 83/01) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.

Дата подання статті до редакції – 15.12.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.28

РОЛЬ ІНСТИТУТІВ ЄС У ПОДОЛАННІ НАСЛІДКІВ ПАНДЕМІЇ COVID-19 У БОЛГАРІЇ

Юрій Білоусов

аспірант, кафедра нової та новітньої історії, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна,
e-mail: yuriibelousov92@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-7086-0071

У статті йдеться про заходи, розроблені інститутами Європейського Союзу з метою протидії поширенню COVID-19 в Болгарії. В умовах розгортання пандемії керівництвом Єврокомісії була створена Група з питань боротьби із коронавірусом, завдання якої – допомога громадянам країн-членів Євросоюзу адаптуватися до умов запроваджених карантинних обмежень. З бюджету ЄС було виділено додаткові кошти як на соціально-економічні потреби громадян країн ЄС, так і на наукові дослідження вірусу COVID-19. У перші місяці карантину відбулося унормування діяльності інститутів ЄС стосовно боротьби із пандемією та допомоги населенню. Для своєчасного інформування населення з питань епідеміологічної ситуації, а також протидії розповсюдженню панічних настроїв та фейків, були створенні відповідні інформаційні онлайн-портали як на наднаціональному рівні, так і на рівні урядів окремих країн. З урахуванням нових реалій, за сприянням Єврокомісії, оновився проєкт бюджету Європейського Союзу на 2021−2027 рр. Пріоритетними напрямами нового бюджету мало стати відновлення економіки країн ЄС після пандемії COVID-19 та інтенсифікація процесів діджиталізації суспільства. Що стосується Болгарії, то, паралельно із європейськими партнерами, урядом країни були ухвалені постанови, спрямовані на обмеження соціальних контактів та створення умов для дистанційної роботи та навчання. До Болгарії було заборонено в'їзд громадян країн, де фіксувалися високі темпи розповсюдження коронавірусу. З метою підтримки громадян, які не могли працювати в умовах карантину, надавались додаткові кошти по лініям структурних інвестиційних фондів ЄС, а також створена система безвідсоткових кредитів. В Інтернеті, в контексті Єдиного інформаційного порталу, було створено інформаційну базу для населення про особливості та засоби протидії пандемії. Як і в інших країнах ЄС, в Болгарії були сертифіковані вакцини європейських та американських виробників.

***Ключові слова**:* коронавірус, карантин, заходи, Європейський Союз, Болгарія

THE ROLE OF EU INSTITUTIONS IN OVERCOMING THE CONSEQUENCES OF THE COVID-19 PANDEMIC IN BULGARIA

Yurii Bilousov

Post-graduate student, Department of Department of Modern and Contemporary History, 4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine,
e-mail: yuriibelousov92@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7086-0071

The article deals with the measures developed by the institutions of the European Union to counter the spread of COVID-19 in Bulgaria. In the context of the pandemic, the leadership of the European Commission set up a Group to combat coronavirus, whose task was to help citizens of EU member states to adapt to the conditions of the newly introduced quarantine restrictions. Additional funds were allocated from the EU budget both for the socio-economic needs of EU citizens and for research into the COVID-19 virus. In the first months of quarantine, the activities of EU institutions related to the fight against the epidemic and assistance to the population were standardized. To inform the citizens about the epidemiological situation in a timely manner, as well as to counteract the spread of panic and false news, appropriate online information portals have been created both at the supranational level and at the level of national governments. Taking into account the new realities, with the assistance of the European Commission, the draft budget of the

European Union for 2021-2027 was updated. In the case of Bulgaria, in parallel with the European partners, the government has introduced regulations aimed at limiting social contacts and creating conditions for distance work and study. Citizens of countries where high rates of coronavirus spread have been banned from entering Bulgaria. In order to support citizens who could not work in quarantine, additional funds were provided through the EU structural investment funds, as well as a system of interest-free loans. On the Internet, in the context of the Unified Information Portal, an information base for the population about the pandemic has been created. As in other EU countries, vaccines from European and American manufacturers have been certified in Bulgaria.

***Keywords**:* coronavirus, quarantine, measures, European Union, Bulgaria

Актуальність дослідження полягає у тому, що пандемія COVID-19 стала безпрецедентним для XXI століття явищем, і її вплив на світову економіку, освітню та соціальні сфери призвів до значних структурних змін у різноманітних сферах людської життєдіяльності. Тому є вкрай важливим вивчення досвіду подолання наслідків пандемії коронавірусу. Мета дослідження полягає у розгляді та систематизації заходів, розроблених інститутами Євросоюзу та болгарськими урядовими структурами задля подолання наслідків пандемії коронавірусу в Болгарії.

Перший випадок захворювання на COVID-19 у межах ЄС було зареєстровано у Франції 24 січня 2020 р., а вже 28 січня, у відповідь на звернення французького уряду до керівництва ЄС з приводу допомоги у поверненні власних громадян з КНР, було оголошено про активацію т. з. «Механізму цивільного захисту». В межах цієї ініціативи було мобілізовано 2 літаки з метою повернення на батьківщину всіх громадян ЄС, які перебували на території Китаю та прагнули залишити його. Першим рейсом вивезели 250 французьких громадян, а другим – близько 100 інших громадян країн Євросоюзу [Coronavirus: EU civil protection activated for the repatriation of EU citizens].

У відповідь на заклик Всесвітньої організації охорони здоров'я до мобілізації сил міжнародної спільноти задля протидії коронавірусу [Statement on the second meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the ounbreak of novel coronavirus], Єврокомісія на період 31 січня – 12 лютого оголосила тендер на проєкти, присвячені вивченню COVID-19. Робота над цими проектами мала здійснюватися у контексті науково-дослідницької програми ЄС «Горизонт-2020» [Coronavirus: EU mobilises €10 milliom for research].

На початку березня 2020 р. голова Єврокомісії У. фон дер Ляєн оголосила про створення т. зв. групи з питань боротьби з коронавірусом. Сфери компетенції групи умовно об'єднувалися у межах трьох напрямів. Перший напрям передбачав профілактичні заходи та державні закупівлі медичного обладнання. Другий напрям стосувався питань мобільності та транспорту, а третій охоплював загальні макроекономічні питання та зміни, які відбувалися в умовах пандемії. До складу групи увійшли: Я. Ленарчич (комісар з питань гуманітарної допомоги та управління кризовими ситуаціями), С. Кірікіадес (комісар з питань охорони здоров'я), І. Йохансен (комісар внутрішніх справ), А. Валін (комісар з питань транспорту) та П. Джентілоні (комісар з питань економіки і фінансів) [Remarks by President von der Leyen at the joint press conference with Comossioners Lenarcic, Kyriakides, Johansson, Valean and Gentiloni at the ERCC ECHO on the EU`s response to COVID-19].

13 березня 2020 р. Європейська Комісія (ЄК) представила План координаційних заходів у відповідь на пандемію COVID-19. Пріоритетними напрямами роботи в умовах карантину визначалися: збереження цілісності спільного ринку, забезпечення постачань матеріалів та обладнання для систем охорони здоров'я, соціальна підтримка людей в умовах обмежень, перехід на систему дистанційної роботи та навчання. Зазначалося, що національні уряди країн ЄС у разі потреби могли також приймати власні заходи для допомоги населенню у сферах кредитно-грошової та фіскальної політики. У контексті політики консолідації передбачалося виділення додаткових 37 млрд. євро для країн-реципієнтів структурних фондів. Крім того, кошти фондів, які не були освоєні, країни-реципієнти могли залишити у власних бюджетах для нагальних потреб [Comission sets out European coordinated response to counter the economic impact of the Coronavirus].

Для допомоги системам охорони здоров'я країн Євросоюзу та Європейської економічної зони створювався перший у своєму роді резервний фонд медичного обладнання. У фонді мали зберігатися медичне обладнання, засоби індивідуального захисту, вакцина та терапевтичні препарати. Уряд будь-якої держави ЄС у разі необхідності придбання та розміщення у себе матеріалів з цього фонду міг подати заявку на ґрант Єврокомісії, який компенсував 90% витрат на закупівлю; решту мала доплатити сама держава [European Comission creates first ever rescEU stockpile of medical equipment].

Впродовж березня-квітня 2020 р. інститутами ЄС була прийнята низка постанов, які унормовували заходи, спрямовані проти поширення COVID-19, такі як «Пропозиція до Європарламенту і Ради ЄС щодо надання фінансової допомоги державам-членам та державам, що ведуть переговори щодо вступу до ЄС, які серйозно постраждали від надзвичайної ситуації в галузі охорони здоров'я» [Regulation of the European Parliament and of the Council amending Council Regulation № 2012/2002], «Повідомлення Комісії до Європарламенту, Ради ЄС, Європейської ради, Європейського центрального банку, Європейського інвестиційного банку та Єврогрупи відносно координації дій проти COVID-19» [Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council of European Union, the European Central Bank, the European Investment Bank and the Eurogroup], «Пропозиція Комісії щодо негайних заходів відносно контролю міграційних потоків, загроз безпеки та посилення Прокуратури Європейського союзу» [Decision of the European Parliament and of the Council amending Decision (EU) 2020/256], «Пропозиція Комісії стосовно надання виключної мобільності у роботі структурних та інвестиційних фондів» [Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council amending Regulation (EU) № 1303/2013 and Regulation (EU) No 1301/2013].

Окрім соціально-економічних заходів, значна увага приділялася також боротьбі із дезінформацією стосовно коронавірусу. Голова ЄК звернулася до громадян із закликом уникати чисельних «фейків», що розповсюджувалися інформаційними порталами. Для цього громадянам країн Євросоюзу рекомендувалося слідкувати за інформацією, яку надавали органи охорони здоров'я та відповідні європейські та міжнародні організації. На сайті Європейського центру профілактики та контролю захворювань кожного дня оновлювалася статистика кількості недужих на коронавірус та летальних випадків як у країнах ЄС та Європейської економічної зони, так і у масштабах світу [European Centre for Disease Prevention and Control].

27 травня 2020 р. на виступі в Європарламенті у Брюселі У. фон дер Ляєн оголосила про створення плану відновлення економіки країн ЄС після пандемії, який дістав назву «ЄС нового покоління» і мав набути чинності після затвердження бюджету ЄС на 2021−2027 рр. Сутність плану полягала у відновленні економік країн ЄС після пандемії та забезпечення подальшого розвитку і зміцненню перед глобальними викликами майбутнього.

Фінанси, згідно цьому плану, мали бути спрямовані у трьох напрямах:

1. Пряма допомога економіці через інвестиції, а також інструменти підтримки фінансової стабільності. Для цього планувалося створити окремий Фонд відновлення та стійкості. Паралельно із ним Європейський фонд регіонального розвитку (ERDF), Європейський соціальний фонд (ESF) та Фонд європейської допомоги найбільш нужденним (FEAD) мали консолідуватися у межах ініціативи «Ініціативи допомоги у відновленні для згуртованості та територій Європи» (REACT-EU).

2. Розвиток відсталих регіонів і сільської місцевості, забезпечення «кліматичної нейтральності» (незмінності кліматичних умов). Цей напрям мав бути сферою роботи Європейського ссільськогосподарський фонд з розвитку сільських районів (EAFRD).

3. Наукові дослідження з метою запобігання в майбутньому кризових ситуацій, подібних до пандемії коронавірусу. Це мало відбуватися у компетенції науково-дослідницької рамочної програми «Горизонт».

Загальна сума бюджетів усіх фондів складала 750 мільярдів євро, 500 мільярдів з яких планувалося надавати у вигляді ґрантів, а 250 млрд. – як кредити. Гроші для фондів Єврокомісія збиралася запозичити на фінансових ринках [Recovery plan for Europe].

Бюджет на 2021−2027 рр. також планувалося переглянути, зробивши пріоритетними напрямами систему охорони здоров'я та подальшу діджиталізацію суспільства [The EU

budget powering the recovery plan for Europe]. План «ЄС нового покоління» був остаточно затверджений 16 грудня 2020 р. після голосування за проєкт бюджету Європарламентом та набув чинності з 1 січня 2021 р. [Parliament approves seven-year EU budget 2021−2027].

Що стосується Болгарії, то ще до офіційної реєстрації перших випадків захворювань у країні рішенням Ради Міністрів від 26 лютого 2020 р. було створено Національний антикризовий штаб, який очолив директор софійської Військово-медичної академії, генерал військово-медичної служби В. Мутафчийський [Заповед за създаване на Националния оперативен щаб].

Перші випадки захворювання на COVID-19 у Республіці Болгарії (РБ) зафіксували 8 березня 2020 р. у містах Плевен та Габрово. У той же день Рада Міністрів ухвалила постанову щодо заборони прийому пацієнтів до лікарень, де до цього були зафіксовані випадки захворювання на коронавірус. Був прийнятий проєкт договору із турецькою державною фірмою USHAŞ International Health Services Inc стосовно постачання медичного обладнання до Болгарії. Договір мав бути підписаний болгарським послом у Турецькій Республіці від імені Міністерства охорони здоров'я Болгарії [Решение № 159 от 2020 г.].

13 березня депутати Народних зборів Болгарії одностайно проголосували за прийняття закону про введення режиму надзвичайного стану, згідно з яким передбачався комплекс обмежень у роботі промислових, освітніх та культурних установ, а також поїздок громадян за кордон [Закон за мерките и действията по време на извънредното положение, обявено с решение на Народното събрание от 13 март 2020 г.].

Протягом березня урядовими структурами був більш детально визначений перелік обмежень в умовах загрози COVID-19. Так, наказом Міністерства охорони здоров'я призупинялися усі масові заходи спортивного, культурного, розважального та науково-дослідницького характеру. Заборонялася робота кінотеатрів, театрів, концертних залів, музеїв, конференц-залів, спортивних і SPA-центрів, спортзалів та ін. Заклади громадського харчування могли працювати лише за умови доставки їжі за адресою.

В галузі освіти призупинялися заняття та всі позакласні заходи (навчальні зали, секції, екскурсії тощо) у школах, коледжах, університетах і навчальних центрах. За можливості мав відбутися перехід до дистанційної форми навчання. Заборонялася робота закладів дошкільної освіти, як і проведення іспитів, у тому числі іспиту на знання болгарської мови з метою отримання болгарського громадянства [Заповед РД09-657 от 20.03.2020 г.]. Винятки зробили лише для навчальних закладів та центрів, де відбувалася підготовка водіїв автотранспорту, моряків і працівників сфери цивільної авіації та залізничного транспорту. Керівництво організацій мало забезпечити дотримання соціальної дистанції (2,5 метри) та всіх протиепідемічних заходів (у тому числі носіння захисних масок для обличчя, дезінфекцію використаних транспортних засобів та іншого обладнання) [Заповед № РД-01-124/13.03.2020 г.].

Також тимчасово обмежувався в'їзд до Болгарії громадянам 16 країн, де були зафіксовані високі темпи розповсюдження коронавірусу. У цей перелік потрапили Китай, Індія, Бангладеш, Іран, Непал, Південна та Північна Корея, Шрі-Ланка, Іспанія, Італія, Франція, Німеччина, Нідерланди, Швейцарія. Болгарські громадяни, які повертались на батьківщину з цих країн, мали 14 діб перебувати у карантині [Заповед № РД-01-127/16.03.2020 г.]. Фактично наступного дня Міністерство туризму постановило призупинити роботу туристичного сектору Болгарії (як зовнішнього, так і внутрішнього) [Заповед № Т-РД-16-76]. Зокрема, найпопулярніший болгарський гірськолижний курорт, розташований у м. Банско, було зачинено на в'їзд та виїзд; заборона стосувалася навіть мешканців міста [Министерство на здравеопазването. Със заповед на здравния министър на територията на гр. Банско се въвеждат противоепидемични мерки].

Що стосувалося пільг для громадян, котрі зазнавали матеріальних втрат у зв'язку із карантинними обмеженнями, то згідно з постановою Ради Міністрів від 30 березня 2020 р., у період карантину (протягом 3-х місяців) роботодавцям, що зазнали втрати через карантин, мала бути виплачена грошова компенсація. Але право на компенсацію могли отримати лише ті роботодавці, які змушені були припинити роботу частково чи повністю у зв'язку із обмеженнями (не раніше, ніж 13 березня 2020 р.), працювали на легальній основі, не мали боргів перед податковою службою та не були реципієнтами структурних фондів ЄС. Також на компенсацію не могли претендувати ті, хто припинив виробничу

діяльність з інших обставин, не пов'язаних безпосередньо із карантином. Сума виплат складала до 60% від суми середнього страхового доходу станом на січень 2020 р. на кожну фізичну особу (службовця) [Постановление № 55 на Министерския съвет от 2020 г.]. Ця сума на той період складала 1037,56 лв. [Национален осигурителен институт].

Для людей, які були позбавлені можливості працювати через пандемію, була прийнята спеціальна програма безвідсоткових кредитів. За реалізацією цієї ініціативи мав слідкувати Болгарський банк розвитку – один із провідних комерційних банків країни [Решение № 257 от 2020 г.].

В нових умовах відбувся перерозподіл коштів зі структурних фондів ЄС. Так, додаткове фінансування отримали оперативні програми «Розвиток людських ресурсів» та «Іновації та конкурентоспроможність» [Решение № 256 от 2020 г.]. Для підтримки фермерів та аграріїв, які мали кредитні зобов'язання, у межах державного фонду «Землеробство» виділялися додаткові кошти у розмірі 56 млн. 580 тис. лв. [Постановление № 248 на Министерския съвет от 2020 г.].

Незважаючи на застосовані карантинні обмеження, показники захворюваності на COVID-19 у Болгарії були серед найвищих у Європі. Так, за офіційною статистикою, лише 31 березня 2020 р. кількість хворих на коронавірус становила 395 осіб щоденно, а через місяць, на кінець квітня, цей показник сягнув відмітки 1107 [Минфин. Коронавирус в Болгарии]. Влітку темпи зростання випадків захворювання сягнули піку у 6589 у липні. У серпні-вересні цей показник пішов на тимчасовий спад, а з жовтня знову почав стрімко зростати, досягнувши 201 220 осіб на 31 грудня 2020 р.

Національний план щодо вакцинації від COVID-19 в Республіці Болгарії було оприлюднено у грудні 2020 р. [Национален план за ваксиниране срещу COVID-19 в Република България]. Всього у РБ (як і загалом в ЄС) на 2021 р. було сертифіковано 4 вакцини: BionTech/Pfizer, Oxford/AstraZeneca, Moderna та Janssen Pharmaceutica [Въпроси и отговори относно ваксинацията срещу COVID-19 в ЕС]. Проте за кількістю двічі вакцинованих (2 073 773 особи, або 34% населення) Болгарія посіла останнє місце в ЄС, а бустерну третю дозу отримали 925 961 людина (Why Coronavirus). Загалом на 15 листопада 2022 р. офіційна статистика зареєструвала 1 284 051 підтверджених випадків коронавірусу в усіх 28 областях країни; 1 238 299 людей видужали, а 37 965 померли (Краят на COVID-19 в България). За кількістю смертей від COVID-19 на 1 млн. жителів (понад 5000) Болгарія виявилась на другому місці у світі (після Перу) й на 87-му серед заражених (Worldometer…).

Як висновок зазначимо: політика ЄС відносно протидії COVID-19 була своєчасною й достатньо ефективною, хоча показники Болгарії у подоланні пандемії виявилися не найкращими. Поточна ситуація упродовж 2021 р. залишалася невизначеною, але деякі проблеми, з якими економіки країн ЄС, в тому числі Болгарії, стикнулися під час виходу з пандемії навесні 2022 р., вже мали плани подолання. Для подальшого відновлення економіки країн об'єднаної Європи потрібна скоординована і послідовна політика, яка включає в себе як комплекс соціальних гарантій для населення, спрямованих на запобігання безробіттю, так і санітарно-епідеміологічни заходи для протидії поширенню COVID-19 та його мутацій. Ситуацію ускладнює війна, що розпочалася 24 лютого 2022 р. агресією Російської Федерації проти України, котра дещо відволікла увагу від небезпеки повторення пандемії в глобальному масштабі.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

European Comission. Coronavirus: EU civil protection activated for the repatriation of EU citizens. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_142 (Date of application 19.03.2021).

Statement on the second meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the ounbreak of novel coronavirus. URL: https://www.who.int/news/item/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-(2005)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-(2019-ncov) (Date of applicaton 20.03. 2021).

European Comission. Coronavirus: EU mobilises €10 milliom for research. URL: https://ec.europa.eu/info/news/coronavirus-eu-mobilises-eur10-million-for-research-2020-jan-31_en (Date of application 19.03.2021).

European Comission. Remarks by President von der Leyen at the joint press conference with Comossioners Lenarcic, Kyriakides, Johansson, Valean and Gentiloni at the ERCC ECHO on the EU`s response to COVID-19. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/statement_20_368 (Date of application 20.03.2021).

European Comission. COVID-19: Comission sets out European coordinated response to counter the economic impact of the Coronavirus. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_459 (Date of application 19.03.2021).

European Comission creates first ever rescEU stockpile of medical equipment. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_476 (Date of application 22.03.2021).

European Comission. Regulation of the European Parliament and of the Council amending Council Regulation № 2012/2002 in order to provide financial assistance to Member States and countries negotiating their accession to the Union seriously affected by a major public health emergency. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0114 (Date of application 21.03.2021).

European Comission. Comminication from the Comission to the European Parliament, the European Council, the Council of European Union, the European Central Bank, the European Investment Bank and the Eurogroup. Coordinated Economic Response to the COVID-19 Outbreak. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0112 (Date of application 21.03.2021).

European Comission. Decision of the European Parliament and of the Council amending Decision (EU) 2020/256 as regards adjustment to the amounts mobilized from the Flexibility Instrument for 2020 to be used for migration, refugee inflows and security threats, for immediate measures in the framework of the COVID-19 oubreak and the reinforcement of the European Public Prosecutor`s Office. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0171 (Date of application 22.03.2021).

European Economic and Social Committee. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council amending Regulation (EU) № 1303/2013 and Regulation (EU) No 1301/2013 as regards specific measures to provide exceptional flexibility for the use of the European Structural and Investment Funds in response to the COVID-19 outbreak. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0138 (Date of application 22.03.2021).

European Centre for Disease Prevention and Control. URL: https://www.ecdc.europa.eu/en/covid-19 (Date of application 21.03.2021).

European Comission. Recovery plan for Europe. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/recovery-plan-europe_en (Date of application 22.03.2021].

Communication fromt the Comission to the European Parliament, the European Council, The Council of European Union, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions. The EU budget powering the recovery plan for Europe. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:4524c01c-a0e6-11ea-9d2d-01aa75ed71a1.0003.02/DOC_1&format=PDF (Date of application 22.03.2021).

European Parliament. Parliament approves seven-year EU budget 2021-2027. URL: https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20201211IPR93621/parliament-approves-seven-year-eu-budget-2021-2027 (Date of application 24.03.2021).

Statement on the second meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the ounbreak of novel coronavirus. URL: https://www.who.int/news/item/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-(2005)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-(2019-ncov) (Date of applicaton 20.03.2021).

Who Coronavirus disease (COVID-19) Dashboand with Vactination (Date of application 21.12.2022).

Worldometer, Koronavirus, statistika v realno vreme, 8 yuni 2022.

Worldometer, Коронавирус, статистика в реално време, 8 юни 2022.

Edinen informatsionen portal. Zapoved za sazdavane na Natsionalnia operativen shtab URL: https://coronavirus.bg/bg/231 (Date of application 22.03.2021). (In Bulgarian).

Единен информационен портал. Заповед за създаване на Националния оперативен щаб. URL: https://coronavirus.bg/bg/231 (Дата на прилагане 22.03.2021).

Edinen informatsionen portal. Reshenie № 159 ot 2020 g. za predpriemane na merki vav vrazka sas zabolyavaneto COVID-19. URL: https://coronavirus.bg/bg/266 (Date of application 22.03.2021). (In Bulgarian).

Единен информационен портал. Решение № 159 от 2020 г. за предприемане на мерки във връзка със заболяването COVID-19. URL: https://coronavirus.bg/bg/266 (Дата на прилагане 22.03.2021).

Edinen informatsionen portal. Zakon za merkite i deystviyata po vreme na izvanrednoto polozhenie, obyaveno s reshenie na Narodnoto sabranie ot 13 mart 2020 g. i za preodolyavane na posleditsite. URL: https://coronavirus.bg/bg/148 (Date of application 22.03.2021). (In Bulgarian).

Единен информационен портал. Закон за мерките и действията по време на извънредното положение, обявено с решение на Народното събрание от 13 март 2020 г. и за преодоляване на последиците. URL: https://coronavirus.bg/bg/148 (Дата на прилагане 22.03.2021).

Edinen informatsionen portal. Zapoved RD09-657 ot 20.03.2020. – Preustanovyavane na izpiti za vladeene na balgarski ezik za pridobivane na balgarsko grazhdanstvo. URL: https://coronavirus.bg/bg/193 (Date of application 23.03.2021). (In Bulgarian).

Единен информационен портал. Заповед РД09-657 от 20.03.2020. – Преустановяване на изпити за владеене на български език за придобиване на българско гражданство. URL: https://coronavirus.bg/bg/193 (Дата на прилагане 23.03.2021).

Karta po COVID-19 v Balgaria (Date of application 21.12.2022).

Карта на COVID-19 в България (Дата на прилагане 21.12.2022).

Republika Bulgaria. Ministerstvo za zdraveopazvaneto. Zapoved № RD-01-124/13.03.2020 g. za vavezhdane na protivoepidemichni merki v stranata. URL: https://coronavirus.bg/bg/175 (Date of application 21.03.2021). (In Bulgarian).

Република България. Министерство за здравеопазването. Заповед № РД-01-124/13.03.2020 г. за въвеждане на противоепидемични мерки в страната. URL: https://coronavirus.bg/bg/175 (Дата на прилагане 21.03.2021).

Republika Bulgaria. Ministerstvo na zdraveopazvaneto. Zapoved № RD-01-127/16.03.2020 g. URL: https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2020/03/17/rd-01-127-aktualizirana.pdf (Date of application 20.03.2021). (In Bulgarian).

Република България. Министерство на здравеопазването. Заповед № РД-01-127/16.03.2020 г. URL: https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2020/03/17/rd-01-127-aktualizirana.pdf (Дата на прилагане 20.03.2021).

Edinen informatsionen portal. Zapoved № T-RD-16-76 za preustanovyavane na organiziranite turisticheski patuvania. URL: https://coronavirus.bg/bg/215 (Data of application 22.03.2021). (In Bulgarian).

Единен информационен портал. Заповед № Т-РД-16-76 за преустановяване на организираните туристически пътувания. URL: https://coronavirus.bg/bg/215 (Дата на прилагане 22.03.2021).

Ministerstvo na zdraveopazvaneto. Sas zapoved na zdravnia ministar na teritoriyata na gr. Bansko se vavezhdat protivoepidemichni merki. URL: https://www.mh.government.bg/bg/novini/aktualno/ss-zapoved-na-zdravniya-ministr-na-teritoriyata-na/ (Date of application 23.03.2021). (In Bulgarian).

Министерство на здравеопазването. Със заповед на здравния министър на територията на гр. Банско се въвеждат противоепидемични мерки. URL: https://www.mh.government.bg/bg/novini/aktualno/ss-zapoved-na-zdravniya-ministr-na-teritoriyata-na/ (Дата на прилагане 23.03.2021).

Edinen informatsionen portal. Postanovlenie № 55 na Ministerskia savet ot 2020 g. za opredelyane na usloviyata i reda za izplashtane na rabotodateli s tsel zapazvane na zaetostta na rabotnitsite i sluzhitelite. URL: https://coronavirus.bg/bg/212 (Date of application 22.03.2021).

Единен информационен портал. Постановление № 55 на Министерския съвет от 2020 г. за определяне на условията и реда за изплащане на работодатели с цел запазване на заетостта на работниците и служителите. URL: https://coronavirus.bg/bg/212 (Дата на прилагане 22.03.2021).

Natsionalen osiguritelen institut. URL: https://www.noi.bg/newsbg/5872-dohodjanuary2020 (Date of application 24.03.2021). (In Bulgarian).

Национален осигурителен институт. URL: https://www.noi.bg/newsbg/5872-dohodjanuary2020 (Дата на прилагане 24.03.2021).

Edinen informatsionen portal. Reshenie № 257 ot 2020 g. za odobryavane na Programa za garantirane na bezlihveni krediti v zashtita na hora, lisheni ot vazmozhnostta da polagat trud poradi pandemiyata ot COVID-19 i za vazlagane izpalnenieto i na «Balgarska banka za razvitie» AD. URL: https://coronavirus.bg/bg/265 (Date of application 24.03.2021). (In Bulgarian).

Единен информационен портал. Решение № 257 от 2020 г. за одобряване на Програма за гарантиране на безлихвени кредити в защита на хора, лишени от възможността да полагат труд поради пандемията от COVID-19 и за възлагане изпълнението и на „Българска банка за развитие“ АД. URL: https://coronavirus.bg/bg/265 (Дата на прилагане 24.03.2021).

Edinen informatsionen portal. Reshenie № 256 ot 2020 g. za davane na saglasie za prerazpredelenie na prinosa ot Evropeyskite investitsionni fondove chrez prehvarlyane na sredstva mezhdu operativnite programi 2014−2020 g. URL: https://coronavirus.bg/bg/489 (Date of application 25.03.2021). (In Bulgarian).

Единен информационен портал. Решение № 256 от 2020 г. за даване на съгласие за преразпределение на приноса от Европейските инвестиционни фондове чрез прехвърляне на средства между оперативните програми 2014−2020 г. URL: https://coronavirus.bg/bg/489 (Дата на прилагане 25.03.2021).

Edinen informatsionen portal. Postanovlenie № 248 na Ministerskia savet ot 2020 g. za predostavyane na finansov resurs za podobryavane na likvidnostta na zemedelski stopani – zhivotnovadi i kartofoproizvoditeli, otsrochili kreditite si. URL: https://coronavirus.bg/bg/534 (Date of application 24.03.2021). (In Bulgarian).

Единен информационен портал. Постановление № 248 на Министерския съвет от 2020 г. за предоставяне на финансов ресурс за подобряване на ликвидността на земеделски стопани – животновъди и картофопроизводители, отсрочили кредитите си. URL: https://coronavirus.bg/bg/534 (Дата на прилагане 24.03.2021).

Minfin. Koronavirus v Bolgarii. URL: https://index.minfin.com.ua/reference/coronavirus/geography/bulgaria/2020-04/ (Date of application 21.06.2021). (In Russian).
Минфин. Коронавирус в Болгарии. URL: https://index.minfin.com.ua/reference/coronavirus/geography/bulgaria/2020-04/ (Дата обращения 21.06.2021).
Natsionalen plan za vaksinirane sreshtu COVID-19 v Republika Bulgaria. URL: https://www.infoz.bg/doc/natsionalen-plan-vaksinirane-covid-19-bulgaria.pdf (Date of application 22.06.2021). (In Bulgarian).
Национален план за ваксиниране срещу COVID-19 в Република България. URL: https://www.infoz.bg/doc/natsionalen-plan-vaksinirane-covid-19-bulgaria.pdf (Дата на прилагане 22.06.2021).
Vaprosi i otgovori otnosno vaksinatsiyata sreshtu COVID-19 v ES. URL: https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/safe-covid-19-vaccines-europeans/questions-and-answers-covid-19-vaccination-eu_bg (Date of application 22.06.2021). (In Bulgarian)
Въпроси и отговори относно ваксинацията срещу COVID-19 в ЕС. URL: https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/coronavirus-response/safe-covid-19-vaccines-europeans/questions-and-answers-covid-19-vaccination-eu_bg (Дата на прилагане 22.06.2021).

Дата поддання статті до редакції – 30.06.2021 р.

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИЗВОРОЗНАНИЕ / ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI: 10.7546/DS.2023.16.29

ПРО ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ВПЛИВ НА РУСЬ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ У ТВОРЧОСТІ В. С. ІКОННІКОВА (1841–1923)

Сергій Лиман

доктор історичних наук, професор, кафедра туристичного бізнесу та країнознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, пл. Свободы, 6, 61022, м. Харьков, Украина,
e-mail: s.lyman@karazin.ua, ORCID: 0000-0002-4965-0288

Однією з центральних фігур у візантиністиці Київського університету Св. Володимира другої половини XIX століття був професор кафедри російської історії В. С. Іконніков. Його основна наукова праця – докторська дисертація «Досвід дослідження про культурне значення Візантії в російській історії» (1869). Ця робота і сьогодні становить великий інтерес для дослідників, оскільки вона охоплювала досить великий комплекс проблем. Серед них – виникнення єресей та еволюція системи освіти у Візантії, різні аспекти історії візантійського і руського чернецтва, вплив візантійської освіти, Церкви, права на культуру Русі тощо. В полеміці з візантійськими єретиками особливу активність В. С. Іконников слушно відводив чернецтву. Він відзначав, що рух релігійних сект у самій Візантії мав істотне позитивне значення. На його думку, в боротьбі з єретиками східна Церква виробила міцну догматичну систему, яка у майбутньому дозволяла відстояти її самостійність навіть тоді, коли імператори через політичні вигоди готові були пожертвувати релігійними інтересами. Цей концептуальний висновок набув поширення й у сучасній візантиністиці. В. С. Іконников підкреслював, що вплив Візантії на Русь у політиці, Церкві, культурі, освіті виявлявся по-різному. Київський професор повністю визнавав вплив Візантії в релігійному встановленні моральних засад в руському суспільстві та в політичній системі, в якій також переважала релігійна основа, але вплив Візантії в науковому відношенні вважав не настільки значним. Таким чином, одними з головних напрямів впливу Візантії на Русь В. С. Іконников слушно вважав релігійний і політичний чинники.

Ключові слова: Візантія, Русь, історія, В. С. Іконников, Київський університет Св. Володимира

ON THE BYZANTINE INFLUENCE ON RUS AND ITS REFLECTION IN THE WORKS OF V. S. IKONNIKOV (1841-1923)

Serhii Lyman

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Tourism Business and Regional Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University
Svobody sq., 6, 61022, Kharkiv, Ukraine
e-mail: s.lyman@karazin.ua, ORCID: 0000-0002-4965-0288

One of the central figures in the Byzantine studies of St. Vladimir Kiev University of the second half of the nineteenth century was V.S. Ikonnikov, Professor of the Department of Russian History. His main scientific work is a doctoral thesis “The experience of research on the cultural importance of Byzantium in Russian history” (1869). Even nowadays this work is still of great interest to researchers because it covered quite a wide range of issues.Among them are the following: emergence of heresies and evolution of the education system in Byzantium, various aspects of the history of Byzantine and Russian monasticism,

the influence of the Byzantine education, Church, law on the culture of Rus, etc. In the dispute with the Byzantine heretics, V. S. Ikonnikov deservedly assigned a particular active role to monasticism. V. S. Ikonnikov noted that the movement of religious sects in Byzantium itself had a significant positive meaning. In his opinion, in the fight against heretics, the Eastern Church developed a solid dogmatic system that in the future allowed to defend its independence even when the emperors were ready to sacrifice religious interests for political benefits. This conceptual conclusion was also spread in modern Byzantine studies. V. S. Ikonnikov emphasized that the influence of Byzantium on Russia in politics, the Church, culture, and education manifested itself in different ways. He fully recognized the influence of Byzantium in the religious establishment of moral principles in Russian society and in the political system, in which the religious basis also prevailed, but he did not consider the influence of Byzantium in scientific terms to be very significant. Thus, V. S. Ikonnikov rightly considered religious and political factors as one of the main directions of Byzantine influence on Russia.

***Keywords**:* Byzantium, Rus, history, V. S. Ikonnikov, Kiev University of St. Vladimir

Візантійський вплив на Русь – тема, що хвилює істориків, письменників, публіцистів вже не одне століття. Багряна порфіра і дорогоцінна корона імператорів Візантії, блиск церковних куполів і окладів православних ікон запалювали їх інтерес у зв'язку з тим багатогранним, багатовекторним впливом Другого Риму на майбутній «Третій Рим», який сприйняв з Константинополя різноманітні форми політичної та духовної культури.

У вітчизняній візантиністиці тема культурного, конфесійного, політичного впливу Візантії на Русь стала предметом різнопланових вивчень вже у XIX ст. При цьому одним із визнаних центрів византинознавчих досліджень був університет Святого Володимира в Києві, а однією з центральних фігур у візантиністиці цього університету у другій половині XIX століття був професор кафедри російської історії Володимир Степанович Іконников (1841–1923).

Його біографія і внесок у вивчення вітчизняної історії отримали досить повне висвітлення в історіографії, як в монографіях І. Н. Войцехівської (Voitsekhivska 1998; Voitsekhivska 1999), так і в енциклопедичній літературі, наприклад, у статті Т. Щербань (Shcherban 2011, 103), чого не можна сказати про те місце, яке посідав учений у розвитку візантиністики. Головна наукова праця В. С. Іконникова – докторська дисертація «Досвід дослідження про культурне значення Візантії в російській історії» (1869). Ця дисертація стала єдиним науковим внеском вченого у візантиністику. Контекстно вона розглядалася в деяких працях, зокрема С. І. Лимана (Lyman 2009, 500–504, 564), в співавторських публікаціях С. І. Лимана і С. Б. Сорочана (Lyman, Sorochan 2004, 494–496; Lyman, Sorochan 2007, 26–30). Проте спеціальне дослідження, присвячене вивченню В. С. Іконниковим проблеми візантійського впливу на Русь, робиться вперше. Показово, що у статті С. В. Леонова помилково стверджується, що в Російській імперії школа візантиністики склалася наприкінці XIX ст. (Leonov 2012, 68), при цьому прізвище В. С. Іконникова в його публікації навіть не згадується. Насправді без творчості В. С. Іконникова важко скласти об'єктивне і повне уявлення про розвиток вітчизняної візантиністики.

Володимир Степанович Іконников народився в 1841 р. в Києві у дворянській родині. Син офіцера, він спочатку пішов по стопах батька і закінчив Володимирський Київський кадетський корпус (1861). Надалі його навчання проходило на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира (1861–1865) (DAK 1884, 41–44).

Уже на студентській лаві виявилися неабиякі дослідницькі здібності майбутнього вченого. У 1864 році він отримав золоту медаль за студентський твір «Максим Грек». Ця тема буде в подальшому продовжена ним – вже 1867 р. В. С. Іконников захистив дисертацію «Максим Грек. Історико-літературне дослідження», за яку отримав ступінь магістра російської історії (Biograficheskiy slovar 1884, 227).

Для підготовки магістерської дисертації, згідно з правилами того часу, здобувач повинен був пройти дворічну підготовку «стипендіатом для приготування до професорського звання». Для В. С. Іконникова не робили винятків: після закінчення навчання він став стипендіатом для приготування до професорського звання по кафедрі російської історії університету Св. Володимира (1865–1866). Одночасно В. С. Іконніков викладав історію всесвітньої літератури в Київському інституті шляхетних дівчат й історію в Київській військовій гімназії (Lyman 2009, 564; Shcherban 2001, 103).

З Києвом була пов'язана майже вся подальша науково-педагогічна діяльність В. С. Іконникова. Лише нетривалий час він перебував у статусі приват-доцента Харківського університету по кафедрі російської історії (1866−1867), вчителя географії у 2-й Одеській гімназії (1867−1868), після чого з 1868 р. продовжив службу в університеті Св. Володимира. У 1868 р. він – доцент, потім екстраординарний (1870), ординарний (1871), заслужений (1892) професор кафедри російської історії.

Протягом багатьох років В. С. Іконников обіймав відповідні посади на факультеті та в університеті: секретар історико-філологічного факультету (1875−1877), декан (1877−1883), головний редактор наукового журналу «Университетские известия» (1873−1913) (Biograficheskiy slovar 1884, 227−228, 231). Саме під час тривалого 40-річного керівництва редакцією «Университетских известий» цей журнал став одним з відомих наукових друкованих органів в Російській імперії.

В архівних документах збереглося листування В. С. Іконникова, яке свідчить про прагнення вченого поліпшити систему освіти, про розробку ним нового «Проекту правок випробування в комісіях історико-філологічного факультету (IRTsNBNANU 1884, 1). В. С. Іконников разом з колегою по факультету медієвістом Ф. Я. Фортинським активно домагався більш справедливого по відношенню до викладачів рішення про зарахування років їхньої університетської служби, зокрема терміну, коли вони перебували стипендіатами для приготування до професорського звання. У 1884 р. це питання було порушено ними в Раді університету Св. Володимира і вирішене на їхню користь (Protokolyi 1884, 80−81, 83).

Як відомого вченого В. С. Іконникова запрошували на авторитетні наукові форуми, хоча і не завжди для цих цілей університетське керівництво знаходило кошти. Наприклад, питання про його відрядження на II Археологічний з'їзд в Петербурзі в грудні 1871 р. було вирішене в серпневому засіданні Ради із застереженням: «... клопотання це може бути піддано рішенням тільки в кінці поточного року, коли з точністю будуть визначені залишки сум, з яких могли б бути видані вказані кошти...» (Protokolyi 1871a, 24−25). Лише в жовтні 1871 р. питання про видачу В. С. Іконникову 150 рублів сріблом «як допомогу для згаданого відрядження» було поставлено на голосування в Раді (Protokolyi 1871b, 25).

В. С. Іконников всіляко сприяв популяризації історичних знань в Києві. Він брав активну участь у створенні 1873 р. Історичного товариства Нестора Літописця (ІТНЛ) і став другим за часом головою цього товариства (1874−1877; 1893−1895). Хоча в ІТНЛ, згідно зі Статутом, основна увага приділялася «розвитку російської історичної науки ...», у тому ж Статуті стверджувалося: «До кола занять товариства входить також розробка історії та літератури загальної, наскільки це перебуває у зв'язку з розумовим життям російського народу» (Istoriko-statisticheskie zapiski 1884, 14). Одним із напрямів вивчення загальної історії в ІТНЛ стала візантиністика.

У 1872−1873 рр. В. С. Іконников перебував у закордонному відрядженні, під час якого проходив наукове стажування у вищих навчальних закладах Німеччини, Франції, Швейцарії та Італії (Biograficheskiy slovar 1884, 228).

Послідовний прихильник вищої жіночої освіти, В. С. Іконников був членом комітету з організації Київських вищих жіночих курсів (1876), а після їх відкриття декілька років очолював КВЖК (1881−1889) (Biograficheskiy slovar 1884, 231).

Відомий учений, активний дослідник, талановитий педагог В. С. Іконников у 1914 р. був обраний академіком Петербурзької Академії Наук, а у 1921 р. – академіком Української Академії Наук (Lyman 2009, 564).

Як вже відзначалось, головною науковою працею І. С. Іконникова стала його докторська дисертація «Досвід дослідження про культурне значення Візантії в російській історії» (1869). До В. С. Іконникова вітчизняні вчені неодноразово писали про вирішальний і різноманітний вплив Візантії на історичну долю Русі. Так, ще автор магістерської дисертації «Про відношення константинопольського патріарха до руської ієрархії» (1846) петербурзький (згодом харківський) історик О. П. Зернін дуже високо оцінював факт прийняття Руссю християнства від процвітаючої, культурної Візантії, а поширення нової релігії автор називав «другим заснуванням держави» (Zernin 1846, 3).

Інтерес до теми русько-візантійських відносин проявляли і дослідники українських земель Російської імперії. Прикладом подібного інтересу є магістерська дисерта-

ція М. О. Лавровського «Про візантійський елемент в мові договорів руських з греками» (1853), монографія А. К. Завадського-Краснопольського «Вплив греко-візантійської культури на розвиток цивілізації в Європі» (1866), пробна лекція «Про договори руських з греками» (1870), прочитана в університеті Св. Володимира магістрантом юридичного факультету В. В. Сокольським.

Дисертація харківського ученого М. О. Лавровського мала важливе значення для вивчення, головним чином, культурних відносин Візантії з Руссю. Дослідник прагнув довести візантійське походження договорів, їх безперечну приналежність «до числа перекладних пам'яток» (Lavrovskiy 1853, 4). На підставі наведених ним прикладів зі збірки грамот візантійських імператорів, уривків з хроніки Іоанна Малали, творів Феофілакта Сімокатти, Георгія Кедріна М. О. Лавровський переконливо довів незаперечний нині факт, що «... зовнішня форма, яку придавали греки різним актам, що мали офіційне значення, подібна до форми договорів» (Lavrovskiy 1853, 12). При цьому вчений відзначив, що візантійський вплив на текст договорів «найбільшою мірою відбився в їх вступах і висновках і найменшою – в самих статтях» (Lavrovskiy 1853, 155). Таку думку поділяли й візантіністи кінця XX – XXI ст., що заглиблювалися в препарування філології джерел (Malingoudi 1994).

Внесок М. О. Лавровського у порівняння текстів договорів русів з грецькими текстами, що не збереглися, а також в їхню реконструкцію отримав високу оцінку сучасників. Багато в чому вченому вдалося створити підґрунтя для подальших наукових досліджень з цієї теми у вітчизняній науці. Проблема договорів руських князів з візантійськими імператорами стане популярною і серед тем медальних студентських творів (Temyi dlya semestralnyih sochineniy 1861, 13).

Монографія іншого сучасника І. С. Іконникова – випускника університету Св. Володимира А. К. Завадського-Краснопольського «Вплив греко-візантійської культури на розвиток цивілізації в Європі» (1866) містила ключову думку про те, що «постійний і тісний зв'язок руської церкви з грецькою підтримував релігійну освіту в Росії» (Zavadskiy-Krasnopolskiy 1866, 79). Проте твердження автора про те, що Русь в домонгольський період «ніби становила одну з провінцій Візантії, звідки приходило до нас все необхідне» (Zavadskiy-Krasnopolskiy 1866, 82) для державного устрою, є відверто ненауковим.

Прикладом інтересу до теми впливу Візантії на Русь стала і пробна лекція «Про договори руських з греками» (1870), прочитана в університеті Св. Володимира магістрантом юридичного факультету В. В. Сокольським. У тематичному плані вона нагадувала дослідження М. О. Лавровського, яке київський вчений назвав «найчудовішим» з творів філологічного характеру» (Sokolskiy 1870, 1−2). Відзначимо, що юрист В. В. Сокальський розумів значення цих договорів значно ширше, ніж вимагали особливості його спеціальності: «З договорами ... з'являється у нас дія грецької цивілізації і всіх тих начал, які згасаюча імперія східних римських цезарів заповіла імперії нових цезарів сходу, що зароджувалася» (Sokolskiy 1870, 29). Таким чином, тематично В. В. Сокальський частково торкнувся тієї глобальної цивілізаційної проблеми, яку вже більш активно досліджував його колега по університету Св. Володимира В. С. Іконников.

Докторська дисертація В. С. Іконникова «Досвід дослідження про культурне значення Візантії в російській історії» охоплювала досить великий комплекс проблем. Серед них – виникнення єресей та еволюція системи освіти у Візантії, різні аспекти історії візантійського і руського чернецтва, вплив візантійської освіти, Церкви, права на культуру Русі тощо.

Перш ніж оцінити ступінь і форми культурного впливу Візантії на Русь, В. С. Іконников зробив спочатку нарис історії освіти в ранній Візантії. Певною мірою надалі йому буде вторити відомий нарис В. Преображенського, що залишався багато в чому унікальним для російської візантиністки (Preobrazhenskiy 1881). Таку першість важливо засвідчити, оскільки вже Карл Крумбахер у 1897 р. відзначав мізерність свідчень подібного роду у візантійській літературі, що робить проблему вивчення освіти в імперії однією з найскладніших (Krumbacher 1897, 591; порівн.: Preobrazhenskiy 1881; Samodurova 1989).

Серед факторів, що безпосередньо впливали на ромейську освіту, В. С. Іконников слушно виділяв докладно відображений в джерелах єретичний рух (Iz deyaniy ikonoborcheskogo sobora 754 goda 1951, 112; Anna Komnina, 1996, 419). Цей єретичний рух «протягом кількох століть ... становив переважаюче явище в розумовому житті Сходу

і Візантійської імперії» (Ikonnikov 1869, 22). У полеміці з єретиками особливу активність, на думку автора, виявило чернецтво, політична вага якого у Візантії неухильно зростала.

При цьому В. С. Іконников відзначав, що рух релігійних сект мав істотне позитивне значення: «... в боротьбі з єретиками східна церква виробила ту міцну догматичну систему, яка потім завжди в змозі була відстояти її самостійність навіть в той час, коли імператори через політичні вигоди готові були пожертвувати релігійними інтересами» (Ikonnikov 1869, 52). Це важливе спостереження перегукується з поглядами деяких наступних дослідників найвищого рівня, що підкреслює прозорливість наукових поглядів київського вченого (див. наприкл.: Lemerle 1971).

Одним з напрямків культурного впливу Візантії на Русь В. С. Іконников природно вважав релігійний фактор. Але хоча греки й обіймали тривалий час найвищі посади в руській церковній ієрархії, вчений не був схильний надмірно перебільшувати вплив Візантії на руське суспільство в сфері освіти.

Через незначне поширення на Русі давніх мов першорядне значення в освіті, на його думку, набувала перекладна література (твори отців Церкви, твори релігійно-морального характеру тощо). Ці роботи, як вказував автор, «... надали руському життю виключно релігійне спрямування, що зберігалося весь час давнього періоду під переважним впливом візантійської літератури» (Ikonnikov 1869, 61).

Слід зазначити, що авторитетний візантініст Г. Г. Літаврін також визнавав подібний факт, хоча й уточнював, що на Русь проникали, як правило, праці класиків релігійної ортодоксії ранньохристиянської епохи, в той час як праці теологів-сучасників, які жили в IX–XII ст., «залишалися на Русі невідомими» (Litavrin 2000).

Той факт, що на Русі «... напрямок розумового і морального життя йщов від духовенства і переважно з монастирів», які розвивалися під безпосереднім впливом Візантії, робив закономірним концептуальну заяву В. С. Іконнікова про своєрідний «монастирський характер» візантійської освіти на Русі. «У той час, – доводив учений, – коли Русь підкорилася впливу Візантії, панування релігійних ідей досягло там… апогею і монастирі давали напрямок суспільству» (Ikonnikov 1869, 225). Серед подібних запозичень В. С. Іконников називав, наприклад, основні положення домашньої педагогіки з «негативним поглядом на жінку».

Крім вищевказаних, дослідник розглядав ще один важливий аспект впливу Візантії на Русь – політичний. «Протягом тривалого періоду безпосередній залежності Росії (так в тексті – *С.Л.*) від Візантії (998–1448) в церковному відношенні візантійський уряд постійно прагнув затвердити за собою політичний вплив на Росію», – вважав автор (Ikonnikov 1869, 296).

Проте тезі В. С. Іконникова про це «*постійне»* прагнення суперечить думка Г. Г. Літавріна, який стверджував, що з XII ст. політика Візантії щодо Русі набула «маневрений і вибірковий характер» і стала «різною щодо різних князівств» (Litavrin 1999, 498). Відомий український візантініст С. Б. Сорочан вважає, що «з прийняттям Хрещення Русь не втратила своєї самостійності. Вона залишалася стратегічно рівним партнером Ромейського царства, будучи його «духовною дочкою», але не політичним сателітом» (Sorochan, 2018, 454).

Показово, що імперія ніколи не загрожувала русам експансією; хрещена Русь, одна з небагатьох сусідів Візантії, вже не думала про захоплення Константинополя, а її незалежні князі мали найбільш міцні зв'язки з василевсами та ніколи не зазіхали на їх авторитет в християнському світі (Chrysos, 1992, 233–245; Obolensky 1971, 201–286).

У той же час висловлювання Г. Г. Літавріна про перенесення з Візантії на Русь східнохристиянської концепції верховної державної влади (Litavrin 1999, 477) не суперечили одному з основних висновків В. С. Іконникова про те, що на Русь нові поняття про верховну влади принесло візантійське духовенство, а «теорія світської влади утвердилася в суспільстві на візантійських переказах, духовному авторитеті та джерелах візантійської писемності» (Ikonnikov 1869, 369).

Загальні висновки В. С. Іконникова щодо різних аспектів візантійського впливу на Русь містили в собі диференційований підхід автора. Він повністю визнавав вплив Візантії в «релігійному встановленні моральних засад в руському суспільстві та у політичній системі, в якій також переважала релігійна основа», але водночас уважав, що «не мож-

на сказати в такому великому сенсі про освітній вплив Візантії в науковому відношенні» (Ikonnikov 1869, 509).

Серед причин подібного явища вчений на перше місце поставив такий фактор: «У той час, коли Русь підпорядковувалася впливу Візантії, освіченість останньої перебувала вже в занепаді» (Ikonnikov 1869, 561). Про цей занепад історик склав уявлення вже за повідомленнями візантійських авторів XII ст. (Анни Комніни, Євстафія Солунського тощо), плутаючи його з кризою імперської системи влади. Проте, відомий фахівець візантійської культури О. П. Каждан відзначав, що «XI і XII ст. були ... часом істотних культурних зрушень..., підйому освіченості та зростання наукових знань» (Kazhdan 1997, 237). Саме на цей час припав апогей інтересу до античного знання, гуманізація історичної думки, в мистецтві затверджувся світський напрям, свого піку досяг розвиток естетичної думки, що зробила істотний вплив на художню практику тієї ж Русі.

На суперечливість певних висновків В. С. Іконникова вказували вже його опоненти-сучасники. При цьому, в деяких випадках критика мала невиправдано агресивний характер і не змогла неупереджено оцінити всієї наукової грандіозності спроби, розпочатої київським вченим. Зокрема, автором найбільш гострої критичної статті під ініціалами «В. К.» виявився, за деякими даними, відомий історик В. О. Ключевський. Щоправда він оцінював роботу В. С. Іконникова головним чином як дослідження руських монастирів, чому повністю присвячені два з десяти розділів дисертації.

Критична стаття «В. К.» стала початком запеклих суперечок в Раді університету Св. Володимира і причиною досить гострої журнальної полеміки. Відверто непримиренну позицію по відношенню до праці В. С. Іконникова зайняв професор кафедри загальної історії медієвіст В. О. Більбасов. Він неодноразово заявляв, що вважає передчасним обрання свого колеги на посаду екстраординарного професора (Osobyie mneniya 1869, 54). В. О. Більбасов вказував при цьому не тільки на негативний відгук «В. К.». У власному критичному розборі він виділив як помилкові й ненаукові висновки В. С. Іконникова про те, що вплив візантійської освіченості на Русь поширився з візантійських монастирів і тому ця освіченість може називатися монастирською (Osobyie mneniya 1869, 56).

Об'єктами критики В. О. Більбасова були: відбір автором джерел, способи роботи з ними, суперечливості висновків про ступінь впливу Візантії на руську культуру тощо. «Такі вчені прийоми п. Іконникова, – категорично висловлювався В. О. Бильбасов, – мали привести і дійсно привели його до висновків, що аж ніяк не відповідають сучасному рівню історичної науки взагалі й науки російської історії особливо» (Osobyie mneniya 1869, 66).

Проте більша частина університетської Ради вважала ці зауваження упередженими. В. С. Іконников надрукував у пресі свої заперечення та роз'яснення на рецензію «В. К.» і на відгук В. О. Більбасова (Ikonnikov 1870). Незважаючи на емоційний тон, дисертанту вдалося довести, що праця його не є спеціальним дослідженням з історії руських монастирів, як вирішив «В. К.», а оскільки негативна думка В. О. Більбасова склалася, в першу чергу, під впливом цієї рецензії, В. С. Іконникову неважко було повторити подібні контраргументи також своєму колезі по факультету.

Факультет незабаром залишився без В. О. Більбасова. Він залишив Київ та його університет. В. С. Іконников же зберіг і зміцнив свої позиції. Однак навіть його впливу не вистачило на те, щоб у схожій ситуації відстояти свого колегу, відомого київського візантиніста П. О. Терновського, який присвятив свої роботи проблемі культурної взаємодії Русі та Візантії (Ternovskiy 1875). За твір «Грекосхідна церква в період вселенських соборів» (1883) П. О. Терновський піддався опалі, був звинувачений в пропагуванні доктрин протестантських авторів і звільнений з Київської духовної академії та університету Св. Володимира. Лише в 1916 р. В. С. Іконников зумів розкрити в пресі (Ikonnikov 1916, 3, 6) всі таємниці того, кого не без підстав слід вважати не тільки його колегою, але й послідовником.

Таким чином, професор кафедри російської історії В. С. Іконников (1841–1923) був однією з центральних фігур у візантиністиці Київського університету Св. Володимира другої половини XIX століття. Його основна наукова праця – докторська дисертація «Досвід дослідження про культурне значення Візантії в російській історії» (1869). Ця робота й сьогодні становить великий інтерес для дослідників, оскільки вона охоплювала досить великий комплекс проблем. Серед них – виникнення єресей та еволюція системи освіти у Візантії, різні аспекти історії візантійського і руського чернецтва, вплив візантійської освіти, Церкви, права

на культуру Русі тощо. В полеміці з візантійськими єретиками особливу роль В. С. Іконников заслужено відводив чернецтву, а одними з головних напрямів впливу Візантії на Русь він слушно вважав релігійний та політичний чинники. Византинознавчі традиції В. С. Іконникова в університеті Св. Володимира були продовжені в творчості його сучасників – П. О. Терновського та Ю. А. Кулаковського.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Anna Komnina, 1996. Aleksiada [Alexiad]. Sankt-Peterburg, Aleteyya, 704 s. (In Russian).

Анна Комнина, 1996. Алексиада. Санкт-Петербург, Алетейя, 704 с.

Biograficheskiy slovar professorov i prepodavateley Imperatorskogo universiteta Svyatogo Vladimira (1834−1884). 1884 [Biographical Dictionary of Professors and Teachers of the Imperial University of St. Vladimir (1834-1884)]. Sost. pod red.: V. S. Ikonnikova. Kiev, Tipografiya universiteta, 860 s. (In Russian).

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Святого Владимира (1834−1884). 1884. Сост. под ред.: В. С. Иконникова. Киев, Типография университета, 860 с.

Chrysos, Ev. 1992. "Wos Old Russia a Vassal State of Byzantium?". *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow*. Thessaloniki, pp. 233–245.

DAK. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [State Archive of the City of Kyiv], f. 16. op. 465, spr. 4754. Formulyarnyiy spisok professora V. S. Ikonnikova (1872), ark. 41−44. (In Russian).

Державний архів міста Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 4754. Формулярный список профессора В. С. Иконникова (1872), арк. 41−44.

Ikonnikov, V. 1869. Opyit issledovaniya o kulturnom znachenii Vizantii v russkoy istorii [Research Experience on the Cultural Significance of Byzantium in Russian History]. Kiev, Tipografiya universiteta, 562 s. (In Russian).

Иконников, В. 1869. Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории. Киев, Типография университета, 562 с.

Ikonnikov V. S. 1870. Vozrazheniya na retsenziyu g. Bilbasova o sochinenii «Opyit issledovaniya o kulturnom znachenii Vizantii v russkoy istorii» [Objections to the Review of Mr. Bilbasov on the Essay "The Experience of Research on the Cultural Significance of Byzantium in Russian History"]. *Universitetskie izvestiya*, No. 5, s. 1−56. (In Russian).

Иконников В. С. 1870. Возражения на рецензию господина Бильбасова о сочинении «Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории». *Университетские известия*, № 5, с. 1−56.

Ikonnikov, V. 1916. K biografii professora F. A. Ternovskogo (epizod iz istorii russkoy tsenzuryi) [To the Biography of Professor F. A. Ternovsky (an Episode from the History of Russian Censorship)]. Kiev, 9 s. (In Russian).

Иконников, В. 1916. К биографии профессора Ф. А. Терновского (эпизод из истории русской цензуры). Киев, 9 с.

IRTsNBNANU. Instytut rukopysiv Tsentralnoi naukovoi biblioteky NAN Ukrainy [Institute of Manuscripts of the Central Scientific Library of the National Academy of Sciences of Ukraine], f. 65. spr. 230. Ikonnikov V. [Dashkevichu] Nikolayu Pavlovichu. Pismo konfidentsialnoe. (1884), ark. 1. (In Russian).

Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України, ф. 65, спр. 230. Иконников В. [Дашкевичу] Николаю Павловичу. Письмо конфиденциальное. (1884), арк. 1.

Istoriko-statisticheskie zapiski ob uchYonyih i uchebno-vspomogatelnyih uchrezhdeniyah universiteta Sv. Vladimira (1834–1884). 1884 [Historical and Statistical Notes on Scientists and Educational and Auxiliary Institutions of the University of St. Vladimir (1834-1884)]. Pod redatsiey V. S. Ikonnikova. Kiev, Tipografiya universiteta, 416 s. (In Russian).

Историко-статистические записки об учёных и учебно-вспомогательных учреждениях университета св. Владимира (1834–1884). 1884. Под редацией В. С. Иконникова. Киев, Типография университета, 416 с.

Iz deyaniy ikonoborcheskogo sobora 754 goda [From Deeds Iconoclast Council of 754]. *Sbornik dokumentov po sotsialno-ekonomicheskoy istorii Vizantii*. 1951. Moskva, s. 112. (In Russian).

Из деяний иконоборческого собора 754 года. *Сборник документов по социально-экономической истории Византии*. Москва 1951, с. 112.

Kazhdan, A. P. 1997. Vizantiyskaya kultura (X−XI vv.) [Byzantine Culture (10-11 Centuries)]. Sankt-Peterburg, Aleteyya, 280 s. (In Russian).

Каждан, А. П. 1997. Византийская культура (X−XI вв.). Санкт-Петербург, Алетейя, 280 с.

Krumbacher K. 1897. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453). München, Beck, XX, 1193 S.

Lavrovskiy, N. A. 1853. O vizantiyskom elemente v yazyike dogovorov russkih s grekami [On the Byzantine Element in the Language of Russian Treaties with the Greeks]. Sankt-Peterburg, Tipografiya imperatorskoy Akademii Nauk, 163 s. (In Russian).

Лавровский, Н. А. 1853. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. Санкт-Петербург, Типография императорской Академии наук, 163 с.

Lemerle P. 1971. Le premier humanisme byzantin. Paris: Presses Universitaires France, 326 p.

Leonov, S. V. 2012. K voprosu o vliyanii Vizantii na russkuyu istoriyu [On the Question of the Influence of Byzantium on Russian History]. *Istoricheskiy zhurnal: nauchnyie issledovaniya*. No. 6 (12), s. 67−76. (In Russian).

Леонов, С. В. 2012. К вопросу о влиянии Византии на русскую историю. *Исторический журнал: научные исследования*. № 6 (12), с. 67−76.

Litavrin, G. G. 1999. Vizantiya i slavyane [Byzantium and Slavs]. Sankt-Peterburg, Aleteyya, 608 s. (In Russian).

Литаврин, Г. Г. 1999. Византия и славяне. Санкт-Петербург, Алетейя, 608 с.;

Litavrin, G. G. 2000. Vizantiya, Bolgariya i Drevnyaya Rus (IX – nachalo XII vv.) [Byzantium, Bulgaria and Ancient Rus' (9th-Beginning of 12th centuries)]. Sankt-Peterburg, Aleteyya, 416 s. (In Russian).

Литаврин, Г. Г. 2000. Византия, Болгария и Древняя Русь (IX–начало XII вв.). Санкт-Петербург, Алетейя, 416 с.

Lyman, S. I., Sorochan, S. B. 2003−2004. Vizantiya v trudah istorikov ukrainskih zemel Rossiyskoy imperii v 1804−1874 gg. [Byzantium in the Works of Historians of the Ukrainian Lands of the Russian Empire in 1804-1874]. *Stratum-plus*. Sankt-Peterburg, Kishenyov, Buharest, Odessa, vyipusk 5, s. 485−508. (In Russian).

Лиман, С. И., Сорочан, С. Б. 2003−2004. Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1804−1874 гг. Stratum-plus. Санкт-Петербург, Кишенёв, Бухарест, Одесса, выпуск 5, с. 485-508;

Lyman, S. I., Sorochan, S. B. 2007. Istoriya izucheniya Vizantii v yuzhnyih guberniyah Rossiyskoy imperii (1804−1874 gg.) [The History of the Study of Byzantium in the Southern Provinces of the Russian Empire (1804-1874)]. *Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo Gumanitarnogo Universiteta*. Moskva, seriya II: istoriya, istoriya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi, issue 4 (21), s. 7−52. (In Russian).

Лиман, С. И., Сорочан, С. Б. 2007. История изучения Византии в южных губерниях Российской империи (1804−1874 гг.) *Вестник Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета*. Москва, серия II: история, история Русской Православной Церкви, выпуск 4 (21), с. 7−52;

Lyman, S. I. 2009. Idei v latah: Zapad ili Vostok? Srednevekove v ocenkah medievistov Ukrainy (1804–pervaya polovina 1880-h gg.) [Ideas in armor: West or East? Middle Ages in the Assessments of Ukrainian Medievalists (1804-the First Half of the 1880s)]. Harkov, Harkovskaya gosdarstvennaya akademiya kultury. 688 s. (In Russian).

Лиман, С. И. 2009. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804–первая половина 1880-х гг.). Харьков, ХГАК, 688 с.

Malingoudi I. 1994. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jh. aus diplomatischer Sicht. Thessaloniki, Vanias, 118 s.

Mihail Psell. 1978. Hronografiya [Chronography]. Moskva. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Mihail_Psell/hronografija/ (In Russian).

Михаил Пселл. 1978. Хронография. Москва, 1978. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Mihail_Psell/hronografija/

Obolensky D. 1971. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453. London, Weidenfeld & Nicolson, 445 p.

Osobyie mneniya professorov Selina, Bilbasova i Tsehanovskogo. V prilozhenie k protokolu 19 dekabrya 1869 g. v zasedanii Soveta universiteta Svyatogo Vladimira. 1870 [Dissenting Opinions of Professors Selin, Bilbasov and Tsekhanovsky. In the Annex to the Protocol on December 19, 1869 at a Meeting of the Council of the University of St. Vladimir]. *Universitetskie izvestiya*. No. 3, s. 41−70. (In Russian).

Особые мнения профессоров Селина, Бильбасова и Цехановского. В приложение к протоколу 19 декабря 1869 г. в заседании Совета университета Св. Владимира. 1870. *Университетские известия*, № 3, с. 41−70.

Preobrazhenskiy, V. 1881. Vostochnyie i zapadnyie shkolyi vo vremena Karla Velikogo [Eastern and Western Schools in the Time of Charlemagne]. Sankt-Peterburg, Tipografiya F. G. Eleonskogo, 468 s. (In Russian).

Преображенский, В. 1881. Восточные и западные школы во времена Карла Великого. Санкт-Петербург, Типография Ф. Г. Елеонского, 468 с.

Protokolyi zasedaniy Soveta imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira 7 maya 1871 goda. 1871a [Minutes of the Meetings of the Council of the Imperial University of St. Vladimir on May 7, 1871]. *Universitetskie izvestiya*, No. 8, s. 1−33. (In Russian).
Протоколы заседаний Совета императорского Университета Св. Владимира 7 мая 1871 года. 1871a. *Университетские известия*, № 8, с. 1−33.
Protokolyi zasedaniy Soveta imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira 2 oktyabrya 1871 goda. 1871b [Minutes of the Meetings of the Council of the Imperial University of St. Vladimir on October 2, 1871]. *Universitetskie izvestiya*, No. 12, s. 1−27. (In Russian).
Протоколы заседаний Совета императорского Университета Св. Владимира 2 октября 1871 года. 1871b. *Университетские известия*, № 12, с. 1−27.
Protokolyi zasedaniy Soveta imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira 21 oktyabrya 1883 goda. 1884 [Minutes of the Meetings of the Council of the Imperial University of St. Vladimir on October 21, 1883]. *Universitetskie izvestiya*, No. 3, s. 79−122. (In Russian).
Протоколы заседаний Совета императорского Университета Св. Владимира 21 октября 1883 года. 1884. *Университетские известия*, № 3, с. 79−122.
Samodurova, Z. G. 1989. Shkolyi i obrazovanie [Schools and Education]. *Kultura Vizantii. Vtoraya polovina VII−XII v.* Moskva, s. 366−400. (In Russian).
Самодурова, З. Г. 1989. Школы и образование. *Культура Византии. Вторая половина VII−XII в*. Москва, с. 366−400.
Shcherban, T. 2011. Ikonnykov Volodymyr Stepanovych [Ikonnikov Volodymyr Stepanovich]. *Skhodoznavstvo i vizantolohiia v Ukraini v imenakh: biobibliohrafichnyi slovnyk*. Kyiv, s. 103. (In Ukrainian).
Щербань, Т. 2011. Іконников Володимир Степанович. *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліографічний словник*. Київ, с. 103.
Sokolskiy, V. V. 1870. O dogovorah russkih s grekami [On the Treaties between the Russians and the Greeks]. *Universitetskie izvestiya*, No. 4, s. 1−29. (In Russian).
Сокольский, В. В. 1870. О договорах русских с греками. Университетские известия, № 4, с. 1−29.
Sorochan, S. B. 2018. Romeyskoe tsarstvo. Kniga dlya chteniya po istorii Vizantii [Roman Kingdom. A Book to Read on the History of Byzantium]. Harkov, Maydan, part 1. 720 s.
Сорочан С. Б. 2018. Ромейское царство. Книга для чтения по истории Византии. Харьков, Майдан. Часть 1. 720 с.
Temyi dlya semestralnyih sochineniy. 1861. [Topics for Semester Essays]. *Universitetskie izvestiya,* No. 2, s. 10−13. (In Russian).
Темы для семестральных сочинений. 1861. *Университетские известия*, № 2, с. 10−13.
Ternovskiy, F. 1875. Izuchenie vizantiyskoy istorii i ego tendentsioznoe prilozhenie v Drevney Rusi [The Study of Byzantine History and Its Tendentious Application in Ancient Rus']. Kiev, Tipografiya universiteta, vipusk 1, 301 s. (In Russian).
Терновский, Ф. 1875. Изучение византийской истории и её тенденциозное приложение в Древней Руси. Киев, Типография университета, випуск 1, 301 с.
Voitsekhivska, I. N. 1998. Akademyk Volodymyr Ikonnykov: zhyttiepys ta bibliohrafiia [Academician Volodymyr Ikonnikov: Biography and Bibliography]. Kyev, 132 s. (In Ukrainian).
Войцехівська, І. Н. 1998. Академик Володимир Іконников: життєпис та бібліографія. Киев, 132 с.
Voitsekhivska, I. N. 1999. Volodymyr Ikonnikov: dzhereloznavchi studii [Volodymyr Ikonnikov: Source Studies]. Kyev, Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva, 358 s. (In Ukrainian).
Войцехівська, І. Н. 1999. Володимир Іконніков: джерелознавчі студії. Киев, Інститут української археографії та джерелознавства, 358 с.
Zavadskiy-Krasnopolskiy A. 1866. Vliyanie greko-vizantiyskoy kulturyi na razvitie tsivilizatsii v Evrope [Influence of Greco-Byzantine Culture on the Development of Civilization in Europe]. Kiev, Tipografiya universiteta, 127 s. (In Russian).
Завадский-Краснопольский А. 1866. Влияние греко-византийской культуры на развитие цивилизации в Европе. Киев, Типография университета, 127 с.
Zernin, A. P. 1846. Ob otnoshenii Konstantinopolskogo patriarha k russkoy ierarhii [On the Attitude of the Patriarch of Constantinople Towards the Russian Hierarchy]. Sankt-Peterburg, Tipografiya voenno-uchebnyih zavedeniy, 63 s. (In Russian).
Зернин, А. П. 1846. Об отношении Константинопольского патриарха к русской иерархии. Санкт-Петербург, Типография военно-учебных заведений, 63 с.

Дата подання статті до редакції – 19.08.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.30

ХРИСТО БОТЕВ В ОДЕСА И БЕСАРАБИЯ В ТРУДОВЕТЕ НА БЪЛГАРИСТА КОНСТАНТИН ПОГЛУБКО

Николай Червенков

Проф., доктор на историческите науки,
почетен председател на Научното дружество на българистите
на Република Молдова,
e-mail: Chervencov@mail.ru

В материала се разкрива приносът на молдовския българист Константин Поглубко (1936–1983) в изследването на престоя на българския патриот и поет Христо Ботев в Одеса и Бесарабия. На тази тема ученият посвещава както научни, така и многобройни научнопопулярни трудове, в които подробно се спира на периода на обучението му в Одеса, участието му в педагогическа дейност в село Задунаевка и Измаил, престоя му в Кишинев. Изследването на тези аспекти до голяма степен се основава на нови документални материали.

***Ключеви думи**:* българистът Константин Поглубко, Христо Ботев в Одесса, Кишинев, Бссарабия, в историографията

HRISTO BOTEV IN ODESSA, BESSARABIA IN THE WRITINGS OF THE BULGARIAN SCHOLAR KONSTANTIN POGLUBKO

Nikolay Chervenkov

Prof. Doctor of Historical Science,
honorary Chairman of the Scientific Society of Bulgarians of
Republic of Moldova,
e-mail: Chervencov@mail.ru

The work reveals the contribution of the Moldavian Bulgarianist Konstantin Poglubko (1936-1983) in the study of Bulgarian patriot and poet Hristo Botev's stay in Odessa and Bessarabia. The scientist dedicated both scientific and non-fiction works about it, which in details describe his study in Odessa, participation in pedagogical activities in Zadunaevka village and Izmail and his stay in Chisinau. The study of these aspects mostly based on new documentary materials.

***Keywords**:* Bulgarianist Konstantin Poglubko, Hristo Botev's stay in Odessa, Кишиве and Bessarabia, in historiography

Пребиваването на гениалния български поет и революционер Христо Ботев в Одеса и Бесарабия е важен момент от живота и дейността му. Изследователи и публицисти както в България, така и в Молдова и Украйна неведнъж са се обръщали към този период от живота на българския патриот. Сред тях е известният кишиневски историк българист Константин Александрович Поглубко (1936–1983) (Chervenkov 1996, 9–35), който създава значими научни и публицистични трудове. Той е възпитаник на Одеския държавен университет „И. И. Мечников".

Константин Поглубко проявява интерес към българските национални герои още в началото на своята професионална дейност, след завършване на висшето си образование като учител в средното училище в с. Чийший (дн. Городне, Болградски район, Одеска област). Тук той пръв запознава жителите на това българско село с името на Христо Ботев,

като разказва за него в ученическия исторически кръжок, организирайки вечери, посветени на живота и дейността му. Виждайки този интерес на младия учител, селският художник Александър Шапошников му подарява пирографиран на дърво портрет на Христо Ботев, който до края на живота му виси над бюрото на учения.

Именно тогава е началото на интереса му към село Задунаевка, в което Ботев учителства през 1866 г. Успоредно с това той установява тесен контакт с краеведа на селото Георги Апостолов, който дълги години е изучавал дейността на Ботев, събирал е материали за неговото пребиваване в селото, подредил е кът на Ботев в създадения от него краеведски музей. По-късно Г. Апостолов и К. Поглубко публикуват няколко съвместни материала за Хр. Ботев.

Когато през 1963 г. К. Поглубко започва да се занимава с научна дейност в Института по история към Молдовската академия на науките, една след друга публикува статии, разкриващи различни аспекти от пребиваването на Ботев в Одеса и Бесарабия. Най-ранната от тях е „Архивите разказват“. Следва „Христо Ботев в Южна Бесарабия“. Символичен е фактът, че тези материали излизат във вестник „Дружба“, издаван в признания за център на българите в Бесарабия Болград. Поглубко публикува научните статии „Някои нови материали за връзките на руските революционери с Христо Ботев в началото на 70-те години на XIX век“, „Христо Ботев в Измаил“ и др. По въпроси, свързани с Христо Ботев, Поглубко печата статии в молдовски, украински и български периодични издания: „Съветска Молдавия“, „Кодру“ (Кишинев), „Ленинска искра“ (Арциз), „Дружба“ (Болград), „Септември“, „Антени“, „Читалище“ (София) и др. (Bibliografia... 1996, 83–89). Доста място сюжетът за Ботев заема в редица трудовете, посветени на бесарабските българи с България, връзките и сътрудничеството на българите с руската, молдавската и украинската общественост. Сред тях особено място заема монографията му „Очерци върху историята на българо-руските революционни връзки (60–70-те години на XIX век“ (Poglubko 1972a). Специален труд на Константин Поглубко за поета революционер е книгата „Христо Ботев и Русия“ (Poglubko 1976в), в която авторът включва всички свои открития относно връзките и пребиваването му в Одеса и Бесарабия. Затова по-нататък, разкривайки приноса на този историк в изучаването на Христо Ботев, ще се опирам в основни линии на този труд. Известният български изследовател Иван Унджиев в една от своите рецензии за тази книга отбелязва: „...Написан живо и увлекателно, трудът се явява ценен принос в ботевознанието“ (Katyushina 1996, 80). Материали от тази книга след това са включени в редица обобщаващи творби на автора, особено в такива, издадени на български език. Това е предприето с цел да се запознаят по-отблизо българските специалисти и читатели с творбите на Поглубко, посветени на Ботев.

Трудовете на К. Поглубко предизвикат интерес както от страна на изследователите, така и от обществеността. Преди всичко това е отразено в множество рецензии и историографски прегледи. Специално бих искал да отбележа статията на българския учен Веселин Трайков „Историографското наследство на К. А. Поглубко“ (Traykov 1996, 36–49). И тук бих искал исками да обърна специално внимание на приноса на българиста в изучаването на поставената в заглавието тема, като се има предвид факта, че неговите трудове са етап от развитието на ботевознанието: дълго време преди тях и след тях не се появяват изследвания, базирани на нови източници, преди всичко архивни.

Веднага трябва да отбележим, че практически всички етапи от живота и дейността на Христо Ботев, свързани с Одеса и Бесарабия, намират място в трудовете на изследователя. Започва се от престоя му в Одеса, конкретно с обучението му във Втора мъжка гимназия. При това Поглубко внася съществени допълнения към онова, което е било вече известно от З. Стругацки за гимназията, в която е учил Ботев (Strugatsskiy 1949, 41–43). Но молдовският българист „не може да се съгласи с утвърдилото се в литературата мнение за ниското качество на обучението и слабите знания на жъзпитаниците на учебното заведение“ (Poglubko 1976, 101). Ученият проучва обстойно преподавателите и качеството на обучението, като обстойно ги характеризира на база нови архивни и литературни извори. Поглубко по-пълно представя учителския състав на учебното заведение. Например преподавателят по история М. Одискевич, според мнението на един от учениците, „се ползвал с особена любов и популярност сред учащата се младеж в Одеса…“. От архивните материали става известно, че той е подозиран във връзки с Харковско-Ки-

евската революционна организация, поради което е поставен под тайно наблюдение. За преподавателя по латински език Г. И. Нейкрих Поглубко подчертава, че още като студент в Киевския университет преподава в едно от неделните училища, открити с усилията на киевската прогресивна общественост. Неговият подпис стои върху писмото, изпратено до Т. Г. Шевченко с благодарност за изпратените им материали „в полза на неделните училища“. Представен е и учителят по математика, полякът М. Чепински, който от училищен настоятелт е охарактеризиран като „компрометиран във въстанието от 1863 г.“. След това е обвинен „в разпространение на либерални и антирелигиозна идеи между учениците“ (Poglubko 1979, 2–105).

К. Поглубко прави извода, че гимназията е била „обикновено за Русия по това време учебно заведение с нелошо състояние на учебния процес“, с добри преподаватели и условия за обучение. По негово мнение властите я смятали като най-удобна за обучение на българи. На това основание изследователят отхвърля твърдението, че Ботев напуснал гимназията заради „тъпите и консервативни порядки“ в нея. Ученият счита, че за това има доста различни причини и обстоятелства: като конфликта с Одеското българско настоятелство, което осигурявало стипендии; Ботев не успява да изпита истински върху себе си гимназиалния режим, тъй като е слушател и не е задължен да посещава редовно всички занятия. Изследователят подчертава, че като поетична, впечатлителна и свободолюбива натура, Ботев го потискат онези дори дребни задължения, които го отвличат от любимото му занимание − четенето на книги, погълнало цялото му свободно време. За времето на престоя си в Одеса Ботев изчита много и различна литература, както и периодични издания.

К. Поглубко показва, че прибиваването на младия българин в този известен политически, икономически и културен център от ноември 1863 до 1866 г. е имало голямо значение за формирането на неговия патриотичен мироглед. Специална роля за това имат и поляците, с които Ботев поддържал тесни връзки. Поглубко подчертава, че в гимназията учат повече от двадесет ученици от полски произход. Било известно, че повечето от тях се обръщат с молба да им се разреши „през свободните от общи занимания часове“ да изучават родния език. Ученият е наясно, че за Ботев, който никога не забравя поробената си родина, са близки и разбираеми революционните настроения на поляците и самоотвержената им борба срещу руския царизъм. Въз основа на анализа на спомени, се убеждава, че българският младеж се отнася с подозрение към официална Русия.

Много добре са представени известни личности, с които е имал кантакти младият Ботев. Интересно и по нов начин е разкрито сътрудничеството му с известния учен славист Виктор Григорович, оказало „определено влияние за формирането на литературните и обществени интереси на младия българин, ... върху неговото духовно развитие“ изобщо. Изследователят допуска, че Григоровия е възлагал известни надежди на талантливия юноша и затова в продължение на няколко години не го изпуска от погледа си (Poglubko 1979, 108). Според К. Поглубко в литературата недостатъчно е подчертано значението на общуването на Хр. Ботев с професор Григоровия. И затова представя специален сюжет за него. Подчертава, че при посещението си в Калофер той се запознава с бащата на бъдещия одески ученик. Поглубко съобщава, че В. Григорович обикновенно общува с представителите на различните народности на родните им езици, често говори за необходимостта от развитие на националното самосъзнание у славянските народи, следи внимателно развитието на събитията в Югоизточна Европа и подкрепя борбата на българската общественост против гръцкото фанариотско духовенство. Григорович се стреми да влияе върху представителите на южнославянската младеж, които учат в университета, и главно върху българите и сърбите, за да събужда у тях интерес към научните „идеи“.

Връзките на Хр. Ботев с одеския учен според Поглубко позволяват да намерят обяснение открити от румънския историк Николае Чакир в архивите на Румъния сведения, че Ботев през 1865–1866 г. е бил студент в Историко-философския факултет на Новорусийския университет в Одеса (Chekir 1971, 18–29). К. Поглубко с участието на автора на настоящото изложение проведоха щателно проучване на университетските материали в Одеския държавен архив. Проучването не даде никакви преки доказателства, че Ботев официално е бил студент в това висше учебно заведение. Обаче К. Поглубко в своята книга за Ботев изказва мнение, че българският младеж все пак би могъл да се сдобие с

университетска диплома. Не е изключено, смята Поглубко, че Григорович, бидейки декан на факултета, да е зачислил Ботев в редиците на студентите, тъй като той е бил напълно подготвен за това (Poglubko 1976в, 127).

Константин Поглубко допринася немалко за разкриването на подробности относно пребиваването на Ботев в Бесарабия. Преди всичко важно е описанието на атмосферата в град Кишинев, на българската колония в него, където поетът попада за пръв път през 1865 г., при пътуването си от Одеса към българския колонистки център в Комрат за назначаването му като учител. Изследователят характеризира българската община и доказва, че Ботев се установява не в хотел „Виктория“, както погрешно е посочено върху паметната плоча на мястото, където се е намирал хотелът, а при свои роднини – вуйчовци, които са живели и са се занимавали със стопанска дейност към българската църква „Св. Георги“ в града. Авторът твърди, че Ботев именно тогава посещава и Киприяновския манастир (Poglubko 1979, 49).

Хр. Ботев скоро напуска Кишинев и пристига в Комрат − центъра на отвъддунавските преселници в руската част на Бесарабия. Заедно с други българи от българските земи, Ботев получава назначение като учител в бесарабското българско село Задунаевка (сега Болградски район, Одеска област). Голям е приносът на Константин Поглубко за изучаването на историята на това село. До този момент в литературата информацията е оскъдна. Констатира се, че селото е основано през 1827 г. от български преселници в Кишинев, които пристигнали тук по-рано от българските земи. Едва през 60-те години излиза очерк за селото, в който се дават само общи сведения за него. Поглубко си поставя за цел документално да потвърди или отхвърли мемоарните сведения за пребиваването на поета в това село, да покаже какво е представлявало то по времето, когато Ботев е бил учител в него. В много статии, в това число и в съавторство с Г. Апостолов, и особено в книгата „Христо Ботев и Россия“ (Poglubko 1976в, 58–65) този аспект е пространно и аргументирано анализиран.

От трудовете на Поглубко може да се получи пълна картина на селото, включително за неговото създаване, стопанска дейност и обществен живот, за развитието на училищното дело. „Ние подробно излагаме всички известни за Задунаевка сведения, отбелязва К. Поглубко, за да се изясни по-добре обстановката, в която попада Христо Ботев, и въз основа на това да се отделят реалните факти от измислените твърдения, съдържащи се в мемоарните източници“.

През октомври или началото на ноември 1866 г. Хр. Ботев встъпва в длъжност като учител. Поглубко съобщава, че през 1860–1861 г. в центъра на селото е построена нова училищна сграда за 50 ученици. Първите учители са местни духовници. Преподаването се извършва на руски език. Но дотук стигали български издания, сред които български буквари, „Евангелие“ на български език, списанията „Българска пчела“ и „Съветник“, издавани от българската емиграция. Ученият съжалява, че не се запазени документални материали от Задунайското училище през периода, когато там е учителствал Хр. Ботев.

К. Поглубко обобщава документални материали, както и спомени на съселяни за пребиваването на Ботев в Задунаевка, които свидетелстват, че отношенията му с местните хора излизат извън рамките на неговите чисто учителски задължения. Учителят създава близки дружески отношения с много задунаевци. Спомените говорят за антиправителствени изказвания на Ботев. Но проучените полицейски архиви и фондът на Попечителския комитет на чуждестранните заселници не съдържат никакви сведения, че Ботев открито се е изказвал против правителството, религията или че е създал кръжок с участието на задунайските преселници, след което уж била издадена заповед за неговия арест, а селяните го прикривали, за да не попадне в ръцете на властта, че учителят тайно напуснал Задунаевка. Едва ли е имало разпореждане за арест, още повече на чужд поданик, смята К. Поглубко (Poglubko 1976в, 67).

Съвременниците на Ботев твърдят, че той се сближил с офицери от казашкия отряд, разквартируван в Задунаевка. Въз основа на архивни материали изследователят установява названието на тази войнска част – 3-ти ескадрон на Донското казачество, 29 полк, състоящ се от 50 казаци, както и названията на много офицерски чинове. Относно бившия офицер Иванович съвременниците съобщават, че той е украинец, който се крие от властите и на никого освен на Ботев не е говорил за своето минало. Историкът смята, че

това може да е бил пощальонът („почтарь-ямщик“) от задунайската станция Иван Павлов, казак от станица Акмангит, Акерманский уезд (Poglubko 1979, 116).

През първите месеци на 1867 г. Хр. Ботев напуска Задунаевка и се връща в България, в своя роден Калофер. Но скоро е принуден да напусне родните места. Минава през Букурещ, Браила, Александрия, след което през 1869 г. пак отива в Бесарабия – в гр. Измаил. К. Поглубко е предоставил малко информация за града. Съобщава, че през 1819 г. в него са живели 404 български семейства. След Парижкия мирен договор от 1856 г. градът попада в Княжество Молдова. В две основни училища обучението започва да се води на румънски език. В началото на 1869 г. местни българи се обръщат към Министерството на просветата с молба да се въведе преподаване на български език. Петицията е подписана от 150 души. Властите разрешават децата да се обучават на български, но в извънкласни часове. На тази учителска длъжност е назначен Христо Ботев. Престоят му в този град К. Поглубко характеризира като важен период от живота на поета, защото тогава връзките му с руските революционери се заздравяват и той започва да им сътрудничи в нелегалната работа (Poglubko 1979, 118).

Българският историк проф. Николай Трайков доста подробно описва периода на пребиваването на Ботев в този южен бесарабски град (Traykov 1949, 84–95). К. Поглубко обаче хвърля светлина върху много факти и от този период и привежда като доказателства много архивни материали, предимно от донвсенията на руския дипломатически агент в Измаил Пьотр Романенко. Известно е, че мнозина изследователи свързват отпътуването на Ботев от града с присвоената от него някаква сума пари, събрани от българската община в града във връзка с празнуването на Деня на светите братя Кирил и Методий. По този повод изследователят цитира заключението на агента: „Аз също успях да разпитам българския студент Николай Езерски…, но се оказа, че този студент, като събрал с подписка около 50 рубли за празнуване миналата година на Деня на светите братя Кирил и Методий, изчезнал с парите от Измаил“. От този факт Поглубко прави извода, че Ботев, както може и да се очаква, не е имал нищо общо с изчезналите обществени пари (Poglubko 1972в, 240–242).

Биографите на българския поет, описвайки измаилските му години, а и следващите, посочват само връзките му с руския революционер Сергей Нечаев. Поглубко доказва, че всъщност не всичко е точно така. Ботев е общувал с голяма група революционери, от които не всички и не в еднаква степен били „съпричастни на нечаевската революционна организация“. В трудовете на ботевоведа се привеждат архивни данни, че „българинът Петков“, т.е. Ботев, е споделял „крайни републикански идеи“. В Измаил започват контактите на българския поет с руския революционер Николай Меледин, който се установява в града в началото на 1870-те години и е бил частен учител. Н. Трайков предполага, че при арестуването му през април 1871 г. в Галац вероятно от него са иззети документи, доказващи връзките на Ботев с руските революционери. Много от тях са попаднали в споменатия руски консул в Галац и са изпратени в Петербург. Сред тях К. Поглубко открива писма, които хвърлят светлина върху политическите връзки на Ботев. Особено важни са писмата на София Рубенщейн от Одеса от 13 януари 1872 г., адресирани до Ботев, телеграма на самия Н. Меледин, изпратена до одеския студент българин Александър Михайлов. Тези материали позволяват на изследователя да стигне до важния извод, че Христо Ботев е имал връзки с членовете на одеските неделни кръжоци. Важно е също и това, че К. Поглубко разкрива връзките на Ботев с молдовския емигрант Н. П. Зубку-Кодряну (Поглубко 1988, 130).

К. Поглубко описва дейността на много българи, които се споменават в материалите на Н. Меледин и са били свързани с Ботев. Интересна е съдбата на Иван Панов, който живял в собствен дом на железопътната гара Вигода, Одески уезд. Неговият баща е активен участник във въстанието в Северозападна България от 1850 г. От детските си години Иван е бил в течение на проблемите, вълнуващи тогава българските патриоти. Получил образование в Кишиневската гимназия, той често посещавал Одеса, където имал приятели. Има сведения, че и Ботев е посещавал Вигод. Изследователят открива доказателства, че И. Панов е участвал в Руско-турската война от 1877–1878 г. Оказвал е и материална помощ на образователната дейност в България.

В литературата много място е отделено на описанието на различни видове „експроприации“, уж извършени от Меледин заедно с Ботев и други българи. Обаче, както устано-

вява Поглубко, на руския консул, който се е стремил да узнае всички страни на дейността на Миледин, нищо не му е било известно за каквито и да е „ексах“. Ученият твърди, че нищо не са знаели за това и румънските власти, обвиняващи Меледин „само в придобиване на фалшив паспорт“.

К. Поглубко се спира и на пътуванията на Христо Ботев в Бесарабия, Одеса и Николаев в навечерието на Априлското въстание в България през 1876 г. Констатацията е направена въз основа на две негови писма и сведение от тефтерчето му. И тук ученият представя интересни факти, разкриващи връзките на Ботев с местните българи, тяхното отношение към освободителните борби на народа. Като цяло се разширяват фактите за участие на бесарабските българи в подготовката на Ботевата чета. При разговорите ставало дума за събиране на парични средства, за поканване на военни специалисти за ръководители на четата. В отговор на призива на Ботев да стане военен ръководител на четата, се съгласява офицерът П. Войновски, намиращ се на военна служба в Русия. Поглубко изяснява и паричната помощ от Кишинев. Ботев получава от кишиневските българи до 5000 хиляда франка, предадени на поета от Павел Каляндж − секретаря на Българското общество в Кишинев. По мнение на Поглубко тази сума представлява най-голямата вноска, похарчена за екипировката на Ботевката чета. В публикациите си К. Поглубко подчертава, че сред тези, които изпращат четата, е и споменатият Зубку-Кодряну. Също така изследователят отбелязва, че в нея се сражавал М. Каназирски, родом от Болград, който следвал в Болградската гимназия. Друг възпитаник на това учебно заведение – Вербан Господинов, преминал с ботевския отряд Дунав и загинал пръв в схватка с враговете (Poglubko 1988, 146).

Важно е също така да се отбележи, че в трудовете на Поглубко е събран материал, който показва, че в Молдова и Украйна са се отнасяли с голям интерес към съдбата, творчеството и дейността на Христо Ботев. Именно той обръща внимание, че много пище за действията на четата излизащият в Болград вестник „Български глас“. Местните дълго не могат да повярват, че Ботев е загинал. Но скоро новината се потвърждава. „Една новина тъжна, много печална, съобщава Н. П. Зубку-Кодряну, Ботев е убит в България. Това е истина“. Веднага след Ботевата гибел през 1876 г. един от първите, който започва да пише биографията му, е молдованинът Арбори-Рали, който събрал много „възторжени разкази“. Той споменава, че Ботев го е заинтригувал „с мощността на природата си, с проявените сили и голяма воля, с мъжеството си, а също с революционната праволинейност на убежденията си“ (Poglubko 1988, 128).

В същата година в Болград е издаден „Календар 1877“ с портрета на Ботев във военодска униформа от неизвестния художник график. Това според К. Поглубко е първият отпечатан портрет на поета революционер. В средата на 1870-те години селяните от българското село Чийший (Городне) в Бесарабия пеят Ботевото „На прощаване“ като народна песен. Ботеви стихове са поместени и в сборника с български песни, отпечатан през 1910 г. в град Измаил.

К. Поглубко има голям принос за отбелязването на 100-годишния юбилей от героичния подвиг на Ботев през 1976 г. Към тази дата той обнародва и много статии в периодичния печат. В рамките на тази дейност се ангажира да разказва за дейността на Ботев в Бесарабия. Например дава квалифицирана консултация на екипа на списание „Отечество“ начело с журналиста Кирил Янев и скулптура Георги Недялков − бъдещия автор на паметника на Христо Ботев в Задунаевка. С негова помощ много други български журналисти обиколиха Ботевите места в Бесарабия. Една от тях, Калина Канева, пише: „Константин Поглубко с най-големи подробности …, описа местата, свързани с Христо Ботев, които следваше да посетя в Одеса, с. Задунаевка, гр. Измаил. Посочи ми хората, които трябваше да потърся. Безкрайно му бях благодарна – това неимоверно облекчи задачата ми“ (Kaneva 1996, 75). К. Поглубко има принос и за откриването на паметника на Хр. Ботев в столицата на Молдова, като представя мотивация за неговото поставяне.

К. Поглубко имаше сериозни намерения да продължи в пределите на бивша Бесарабия да запознава своите сънародници с делото и живота на българския патриот и поет. Не задълго преди да си отиде от този свят, той сподели с журналистка: „Много ми са иска да напиша за нашия читател нещо от биографията на Христо Ботев“ (Katyushina 1996, 82). Свидетел съм, че той беше започнал да работи над подобенму труд. Обаче ранната смърт прекъсна това негово желание. Предстоеше да се осветлят още редица аспекти, свързани

с разгледаната тематика. Сред тях Христо Ботев и Киприяновският манастир, учебната и творческата му дейност в Измаил, идейният му сблъсък с дейците на Одеското българско настоятелство. За съжаление, тези въпроси все още не са привлекли специалното внимание на изследователите.

Оценявайки от висотата на днешния ден наследството на К. Поглубко, не можем да не констатираме, че то отговаря на задачите на тогавашната историография да приближи Христо Ботев до комунистическия идеал, да обясни много от неговите позиции като свързани с руските революционери. Обаче това по никакъв начин не намалява ценността на създаденото в областта на ботевознанието от този изследовател. На приноса му в тази област обръщат внимание видните български учени Иван Унджиев, Крумка Шарова, Николай Жечев и др., които са рецензирали трудовете му, цитирали са материалите и изводите му в своите изследвания. До голяма степен това се отнася и за основната биография на Ботев, написана от Иван и Цвета Унджиеви. В тази монография трудовете на К. Поглубко, свързани с живота и дейността на българския патриот и поет, се цитират повече от 40 пъти (Undzhiev, Undzhieva 1975).

Научното наследство на талантливия ботевовед Константин Поглубко все още не е достатъчно оценено, не е известно на широк кръг читатели. Недостатъчно се опират на неговите авторски трудове за Христо Ботев, особено с научнопопулярен характер. Отчасти това се дължи на факта, че много от изданията на К. Поглубко отдавна станаха библиографска рядкост. Затова е дошло време да се събере най-ценното от текстовете, засягащи живота и дейността на Ботев, и да се издаде в отделен сборник. Към това трябва да проявят интерес почитателите на българския поет и революционер както в България, така и в Молдова и Украйна.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bibliografia... 1996. Bibliografia na statiite, monografiite i knigite na K. A. Poglubko. *Bulgaria v sartseto mi. Sbornik, posveten na 60-godishnina ot rozhdenieto na Konstantin Poglubko.* Sofia, s. 83–92. (In Bulgarian).

Библиография…, 1996. Библиография на статиите, монографиите и книгите на К. А. Поглубко. *България в сърцето ми. Сборник, посветен на 60-годишнина от рождението на Константин Поглубко.* София, с. 83–92.

Chekir, N. 1971. Novi talkuvania za zhivota i deynostta na Hristo Botev. *Istoricheski pregled*, № 1, s. 18–34. (In Bulgarian).

Чекир, Н. 1971. Нови тълкувания за живота и дейността на Христо Ботев. *Исторически преглед*, № 1, с. 18–29.

Chervenkov, N. 1996. Konstantin Poglubko – chovekat i ucheniyat. *Bulgaria v sartseto mi…,* s. 9–35. (In Bulgarian).

Червенков, Н. 1996. Константин Поглубко – човекът и ученият. *България в сърцето ми…,* с. 9–35.

Kaneva, K. 1996. Balgarski po duh i krav istorik. *Bulgaria v sartseto mi...,* s. 72–70. (In Bulgarian).

Канева К., 1996. Български по дух и кръв историк. *България в сърцето ми…,* с. 72–70.

Katyushina, N., 1996. Po goreshtite sledi na … minaloto. *Bulgaria v sartseto mi...,* s. 77–82. (In Bulgarian).

Катюшина, Н., 1996. По горещите следи на … миналото. *България в сърцето ми...,* с. 77–82.

Poglubko, K. 1966a. Hristo Botev v Yuzhnoy Bessarabii. *Druzhba*, Bolgrad, № 21, 4 yanvarya. (In Russian).

Поглубко, К. 1966а. Христо Ботев в Южной Бессарабии. *Дружба,* Болград, № 21, 4 января.

Poglubko, K. 1972a. Ocherk o istorii bolgaro-rossiyskih revolyutsionnyh svyazey (60–70-e gody XIX veka). Kishinev, Shtiintsa, 312 s. (In Russian).

Поглубко, К. А. 1972а. Очерки истории болгаро-российских революционых связей (60–70-е годы XIX века). Кишинев, Штиинца, 312 с.

Poglubko, K. 1972v. Hristo Botev v Izmail. *Septemvri,* № 10, s. 240–242. (In Bulgarian).

Поглубко, К. 1972в. Христо Ботев в Измаил. *Септември,* № 10, с. 240–242.

Poglubko, K. 1976v. Hristo Botev i Rossia. Kishinev. (In Russian).

Поглубко К. 1976в. Христо Ботев и Россия. Кишинев.

Poglubko, K. 1978. Vesna osvobozhdenia. 1878–1978. Kishinev, Kartya Moldovenyaske. (In Russian).

Поглубко, К. 1978. Весна освобождения. 1878–1978. Кишинев, Картя Молдовеняскэ.

Poglubko, K. 1979. Prez ravninite kam Balkana. Sofia. (In Bulgarian).
Поглубко К. 1979. През равнините към Балкана. София.
Strugatsskiy, I. Z. 1949. Vtora mazhka gimnazia v Odesa. Hristo Botev. *Sbornik po sluchay sto godini ot rozhdenieto mu. Pod redaktsiata na M. Dimitrov i P. Dinekov.* Sofia, Izdatelstvo BAN, s. 41–73. (In Bulgarian).
Стругацский, И. З. 1949. Втора мъжка гимназия в Одеса. Христо Ботев. *Сборник по случай сто години от рождението му. Под редакцията на М. Димитров и П. Динеков.* София, Издателство на БАН, с. 41–73.
Traykov, V. 1996. Istoriografskoto nasledstvo na K. A. Poglubko. *Bulgaria v sartseto mi…,* s. 36–49. (In Bulgarian).
Трайков, В. 1996. Историографското наследство на К. А. Поглубко. *България в сърцето ми*…, с. 36–49.
Traykov, N. 1949. Botev v Aleksandria i Izmail. *Hristo Botev. Sbornik*…, s. 84–95. (In Bulgarian).
Трайков, Н. 1949. Ботев в Александрия и Измаил. *Христо Ботев. Сборник…,* с. 84–95.
Undzhiev, I., Undzhieva, Tsv. 1975. Hristo Botev – zhivot i delo. Sofia, Nauka i izkustvo, 824 s. (In Bulgarian).
Унджиев, И., Унджиева, Цв. 1975. Христо Ботев – живот и дело. София, Наука и изкуство. 824 с.

Дата на подаване на статията в редакцията – 30.09.2023 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.31

BULGARIAN FOREIGN INTELLIGENCE FILES ON INTERNATIONAL TERRORISM

Jordan Baev

PhD of History, Professor in Military History at *Rakovski* National Defense College and Visiting Professor in Intelligence History at Sofia University, Sofia 1618, 31-A Buxton Blvd., e-mail: Jordan.Baev@gmail.com
Web of Science ID E-5707-2012

The article is based on two new archival sources – the official and operational records of Bulgarian Foreign Intelligence services and the State Security Counterintelligence records. It comprises of three paragraphs, first of which reveals the normative and organizational base of State Security intelligence and counterintelligence activity. The second paragraph discusses the Warsaw Pact intelligence information exchange on international terrorist groups, while the last paragraph summarizes the information of the Bulgarian intelligence files on international terrorism. The comprehensive and critical comparative approach and a careful re-writing of those sensitive document collections throw new light on several disputable questions with adding authentic arguments to some previous views and hypotheses, while denouncing a few others. The Bulgarian Intelligence and Security services were assigned with principal tasks for operations in the "close neighborhood" – the Balkans, Eastern Mediterranean, and the Middle East. Most probably, the collected databases on *International Terrorism* continued to be in use for operational purposes in the next two decades of the transition era.

Keywords: Bulgaria, International Terrorism, KGB, State Security, Intelligence, Counterintelligence

Among the relatively less developed *International Terrorism* studies are the issues of the "terrorist phenomenon" roots, evolution and "sponsorship" in the Cold War years. Logically, the research of these problems was focused on the antiterrorist counterintelligence operations, while the Foreign Intelligence information received relatively less attention. Bearing in mind that the most valuable knowledge about the international terrorist and extremist groups came in Sofia through foreign channels, it becomes quite necessary the specific role of the Bulgarian Intelligence services to be outlined by browsing the available authentic evidences. The proposed article is based on two new archival sources in a process of declassification – the official and operational records of Bulgarian Foreign Intelligence services and the State Security Counterintelligence files on line "Terror". Our research on revealing those archival collections resulted in publishing of a documentary volume *International Terrorism in the Bulgarian State Security* Files with 533 documents included. The results of that research were announced partly in some author's publications (Baev 2011; Baev 2018).

The summarized review of the Soviet Bloc Intelligence information exchange could add also some new insights on the issue. The international terrorists' presence on East European territory provoked the establishment of new „security dilemma", never existed in the previous years. The declassified Bulgarian State Security files from the Cold War era discovered many still unknown evidences for increasing concerns and delayed efforts in the Eastern part of Europe to maintain coordination against the "terrorist threat" outside the bi-polar confrontation model. Thus, another specific issue, which will be revealed here, aims to reconstruct the history of the East European secret services cooperation as a specific example of respective security measures in "centralized police states", never announced publicly. Not surprisingly, the newly available documentation proves that the interaction and collaboration between the Warsaw Pact Intelligence services had parallel manifestations of rivalry and distrust among the „brotherly" partners.

State Security Normative and Organizational Base

The normative base on the organization of Bulgarian secret services' attitudes toward the "terrorist phenomenon" has changed during the last three Cold War decades. In the 1960s, the State Security officials used and understood the term "terrorism" as clandestine violent actions and "diversions" against the regime, the political and state leaders, Bulgarian official representations abroad and against the "state socialist property". The State Security officials usually considered as "terrorists" in those years some active functionaries of the "enemy political emigration" (COMDOS, "M", Fond VI-L, A.E. 860, Vol. 1, p. 2–15; A.E. 1037, Vol. I, p. 5–7). This attitude was a reflection of the ideological dogmatic propaganda from the Stalinist era. At the same time, the flare up of the political terrorism in Western Europe and the ethnic and religious terrorism in the Middle East were determined as typical characteristic of the "capitalist society", which did not represent immediate threat for the socialist countries. The earliest documents of Bulgarian secret services related to issues of international terrorism date back to the beginning of the rapid expansion of the international terrorism phenomenon in the Middle East (1968) and Western Europe (1969).

The first ever instructive document on the international terrorism was a Secret Circular Memoranda Nr. I-2616, sent on 11 November 1970 from Bulgarian Ministry of the Interior to the regional State Security departments in regard to the visible increase of aircraft hijackings in Europe (COMDOS, "M", Fond VI-L, A.E. 508, Vol. I, Part 4, p. 1–2). However, this was not an independent initiative of the Bulgarian authorities since it just followed a multilateral discussion on the issue of September 1970 in Warsaw, carried out by a KGB initiative. The East European security services agreed in Warsaw that each one national agency "have to plan concrete measures for the safety of the flights of the socialist airlines' aircrafts" and to undertake joint measures for prevention of civil aircraft hijacking (COMDOS, "M", Fond VI-L, A.E. 1381, Dossier "Pegasus", Vol. I, p. 13–16).

At the end of the 1970s the Warsaw Pact security services for the first time registered alarming cases of terrorist actions on their territory (the bomb attacks by Armenian nationalists inside the underground station and other objects in Moscow in 1977, intentional burns of hotels in Budapest in 1979). In the beginning of January 1980 Bulgarian Interior Minister, Dimitar Stoyanov signed Order Nr. I-2 for "uncover, prevention, and neutralization of the terrorist activity" on the national territory (COMDOS, "M", Fond 1, Opis 11, A.E. 329, p. 1–21). For the first time a conclusion was made that the international terrorism "assumed alarming proportions" in Western Europe and could be a real menace for transfer of the "terrorist wave" on Bulgarian territory. The Ministerial Order I-2 decreed establishment of special units in the central and regional State Security departments for combating terrorism.

A more serious discussion on the "international terrorist phenomenon" was carried out in May 1983. The chief of Bulgarian Counterintelligence service (VGU-DS) Gen. Georgi Anachkov made a detailed overview about the "colorful multitude of terrorist groups and organizations of different ideology". In Western Europe he listed the *Red Brigades* (BR), *Red Army Faction* (RAF), *ETA-Militer, First Line* (PL), *IRA-Provisional, Grey Wolves*, and *17th November* as the most active. In the Middle East groups were pointed out like *The Hand of the Black September, Arab Avant-garde, Muslims Brotherhood* and the Lebanon Muslim organization *Amal*. (COMDOS, "M", Fond 2, Opis 4, A.E. 95, p. 21–22).

Three were the principal reasons and motives for the State Security concerns in that direction. In the first place, the opportunity for terrorist acts on Bulgarian territory, such as the murder of a diplomatic official from the Turkish

consulate in Burgas by functionaries of an Armenian terrorist organization. On the second place, the claims in 1982–1985 for "Bulgarian connection" with international terrorist organizations. Last but not least, it was the increased "sensibility" of the Bulgarian authorities due to the realization of several bomb attacks inside the country by pro-Turkish nationalists in the period 1983-1985.

With a Ministerial Order Nr. I-80 of 8 June 1983 several structural and personal changes were approved on "Line Terror" (COMDOS, "M", Fond 1, Opis 11, A.E. 341, p. 182–209). They related both to the Intelligence and Counterintelligence departments. A special unit for comba-

ting terrorism was created inside the Fourth Department of Bulgarian Foreign Intelligence service (PGU-DS). A new 17th department for combating terrorism was created within the structures of the Counterintelligence service (VGU-DS). In addition, another unit "on domestic terrorism" was created inside the 7th department of the Sixth State Security directorate (COMDOS, "M", Fond 1, Opis 12, A.E. 469, p. 16).

The structure of the new antiterrorist unit within the Foreign Intelligence Service consisted of six officers with following directions: 1. Reconnaissance for terrorist groups in France and INTERPOL antiterrorist activity; 2. Reconnaissance on the territory of the Iberian Peninsula, especially for Italian terrorist groups; 3. Reconnaissance in the Middle East region with two main goals: A. On the activity of *Muslim Brotherhood* and other Islamic organizations; B. Obtaining new operational information via the Arab secret services; 4. Reconnaissance in Turkey on Turkish and Armenian terrorist groups, in particular, *Grey Wolves* activity in Western Europe; 5. Reconnaissance in Western Germany with two main targets: A. West German terrorist groups; B. Bulgarian political emigration in Western Europe, suspected for organization of terrorist acts against official Bulgarian missions abroad (COMDOS, "R", Fond "Operational Dossiers". A.E. 9974, Dossier "Terrorists", Vol. VI, p. 144–145).

It could be assumed that with this new Ministerial Order of June 1983 the "International Terrorist threat" became one of the priorities of the Bulgarian secret services. In September – October 1983 the foreign intelligence representations (*Rezidenturas*) abroad were instructed to undertake purposeful actions for acquiring more information about the "terrorist organizations" in the countries under surveillance as well as about the coordination and joint counterterrorist actions of the Western secret services.

Next normative documents were Ministerial Orders Nr. I-6 of 5 January 1984, and Nr. I-164 of 21 June 1985 for increasing of the informative activity on "Line Terror" and undertaken of new border control measures. Meanwhile, in November 1984 and October 1985 the leadership of the Ministry of the Interior convoked two expert conferences on "combating terrorism". At the second discussion on 30 October 1985, the deputy chief of Bulgarian Foreign Intelligence Service, Gen. Vladimir Todorov informed about the "new trends in the development of International Terrorism activity". For the first time ever, he indicated as a positive and instructive example the efforts of the US secret services for "coordination of the antiterrorist actions" with their partners in Western Europe (COMDOS, "M", Fond 1, Opis 12, A.E. 639, p. 126–131).

In April 1986 a new MoI special Order on "The organization and conduct of the struggle of the security services for disclosure, prevention, and interception of the terrorist-diversion activity of the enemy" was prepared. After a broader discussion at the MoI Collegiums (COMDOS, "M", Fond 1, Opis 12, A.E. 722, p. 2–97), finally it was approved on 5 June 1986. In accordance with this Ministerial Order Nr. I-90, the State Security Sixth Directorate realized an important structural change – its 7th Department was separated in an autonomous Task Force "T" for combating domestic terrorism. The Task Force "T" was something between a department and a directorate in the State Security hierarchy. It had its own fighting unit – a special battalion of 200 "Red Berets" troopers, specially trained for combating terrorist acts against the civilian targets.

Three months after the political changes in Bulgaria on 10 November 1989 with overthrowing of the Communist ruler Todor Zhivkov a radical reorganization of the security system started. Bulgarian Foreign Intelligence (PGU-DS) was renamed to National Intelligence Service (NRS) subordinated to the President; Bulgarian Counterintelligence Service (VGU-DS) renamed initially to "National service for protection of the Constitution", received its new title "National Security Service" (NSS) in 1991; while with a State Decree of 5 January 1990 the Political Police (State Security Sixth Directorate) was entirely disbanded. Within the structure of the Counterintelligence service new Eight and Tenth departments were charged with the tasks for combating terrorism (COMDOS, "M", Fond VI-L, A.E. 271, Vol. IV, p. 181–184). In April 1991 a new Central Service for Combating the Organized Crime was established with a priority task to organize operations against "threats of terrorist actions by international terrorist groups on Bulgarian territory". Those government acts determined the initial stage of the Bulgarian Intelligence and Security system transformation, which continued in the next 25 years (Baev 2016).

Warsaw Pact Intelligence Exchange on International Terrorism

The revealed Bulgarian Intelligence and Security files indicate that in the initial period (1968-1980) the most important data about international terrorist organizations came from the bilateral information exchange with the Soviet KGB. The first KGB information about the activity of some leftist and rightist terrorist groups in Italy were received in Sofia in 1969-1970 (COMDOS, "M", Fond 1, Opis 10, A.E. 544, 545. 727). Though the 1970s was a decade of intensive terrorist actions in Western Europe, there were relatively rare authentic references about the West European terrorist groups within the Bulgarian Intelligence files. The research inside the Bulgarian security archives did not display and direct contacts or support for representatives of the notorious anarchist terrorist organizations like Italian *Brigate Rosse* or West German *Rote Armee Fraktion* (RAF). The first more or less detailed information about the roots, structure, behavior and trends of the "Red Brigades" organization was received in Sofia from Moscow in 1980; however, it contained just a basic data without specific details "from inside" (COMDOS, "R", Fond "Operational Dossiers". A.E. 16168, Operational Dossier "Terrorism in Italy, Spain, and Portugal", Vol. II, p. 71–80).

In the beginning of the 1970s the increase of intelligence exchange on Arab terrorist activity could be seen as well. For instance, in 1972-1974 several KGB dispatches informed about *Muslim Brotherhood* radical Islamic network or Palestinian so called *Black September* terrorist group probable actions against the socialist countries (COMDOS, "M", Fond 1, Opis 10, A.E. 1069, 1071, 1816, 2080, 2081; Baev 2021, 218–220). According to a PGU-DS report from 7 May 1973, similar signals about possible *Black September* actions against East European aircrafts were received also from Czechoslovak and East German intelligence services (COMDOS, "M", Fond VI-L, A.E. 1303, Operational Dossier "Palestinian terrorist organizations", Vol. I, p. 20–21). The increased presence of international terrorists on East European territory provoked a broader bilateral and multilateral cooperation between the Warsaw Pact secret services at the end of the 1970s. In 1978-1979 Bulgarian secret services received new operational information from Budapest, Prague, and East Berlin about the activity and location of some representatives of the terrorist groups of *Carlos* (Ilich Ramirez Sanchez), *Abu Nidal* (Sabri Khalil al-Banna) and *Abu Ayad* (Salah Mesbah Khalaf).

On initiative of the Czechoslovak secret services, a special multilateral meeting of Soviet Bloc Intelligence and Counterintelligence agencies on *International Terrorism* was carried out in April 1979 in Prague. According to East German STASI reports, among the discussed issues was the question for information exchange and coordination toward *Carlos* and *Abu Nidal* groups presence in Eastern Europe. The representative of 22nd STASI Main Department mentioned in brief the role and activity of several "extremist leftist" groups in Western Germany - *RAF*, *Bewegung 2 Juni, Revolutionaren Zellen* (BStU, MfS-HA XXII, Nr. 5567/1, S. 49–51, 101–104, 131–171); however, no any information was shared with the "brotherly" partners about STASI secret contacts with functionaries of those terrorist organizations. The earliest secret contacts of STASI officers with *RAF* terrorists began in 1978. A few years later, Till Meyer and some other *B2J* members became recruited as STASI informers and were given a "safe place" in East Germany (Gieseke, 2005; Schmeidel, 2008). In January 1988 Col. Horst and Col. Voigth from 22nd Main Department adduced an "argument" in favor of infiltration within the terrorist groups or recruiting their functionaries - the control "from inside" was the only mean to prevent appropriately every attempt to use the terrorist organizations for organization of acts against the socialist countries (COMDOS, "M", Fond 1, Opis 11-A, A.E. 604, p. 172–173).

Initiated by Bulgaria, on 18–20 November 1987 another special multilateral counterterrorist meeting was organized in Varna. In his basic report at the meeting (COMDOS, "M", Fond 1, Opis 11a, A.E. 342), Gen. Grigor Shopov, First Deputy Minister of the Interior, responsible for State Security activity, underlined:

> *During the last decade, escalation of terrorism went beyond state borders and it is difficult now to distinguish between international and internal terrorism. Contemporary circumstances give a real opportunity for terrorist activity to be born at one place, to continue at another, and to end at a third place… Struggle against terrorism is one of the most up-to-date political problems today. There are persistent attempts to re-direct terrorism*

against real socialism… For the first time of many years we encountered diversion acts, fires, destruction or damage of socialist property. There were also anonymous threats of terror and blowing up of trains, airplanes, airports, railway and bus stations, ports, etc.

A new form of multilateral discussion and information exchange was proposed at the Warsaw Pact Foreign Ministers Committee meeting in Bucharest in October 1986, where an expert group for antiterrorist cooperation was established. First meeting of the expert group was held in Moscow in January 1987. In the next three years the Group met two times yearly, the last meeting was in October 1989 in East Berlin (BStU, MfS-HA XXII, Nr. 57/1, 77/8, 6109/3, 18540/1; Abt. X, Nr. 1306; Sekr. Neiber, Nr. 946, 950, 954, 958, 1018). When in December 1988 the Czechoslovak representatives voiced against the discussion on International Terrorism to be held within the Warsaw Pact Foreign Ministers Committee framework, the Bulgarians categorically insisted for continuing the established multilateral cooperation for "prevention and fight against terrorist acts" (COMDOS, "M", Fond VI-L, A.E. 1118, Operational Dossier "Meteor", Vol. I, p. 110).

Foreign Intelligence Files on International Terrorism

The operational files of Bulgarian Intelligence services have registered systematic data and estimates on various terrorist organizations – from the notorious West European leftist and anarchist groups in Germany, Italy, France, Belgium, Spain to a large variety of ultra-left, right and nationalist groups in the neighboring NATO countries Turkey and Greece (*Grey Wolves, Dev Sol, EO 17, ELA*, etc.). Of special significance were the „Dossiers" on ethnic and religious terrorist organizations in the Middle East (*Muslim Brotherhood, Hezbollah, Abu Nidal group, PFLP*, etc.), Armenian and Kurdish terrorism (*ASALA*, *JCAG*, *PKK*), and, of course, the notorious *World Revolution* organization (*Carlos* group), which members several times crossed the Bulgarian border in the period 1979-1985.

The Bulgarian national and regional Counterintelligence services had created until 1990 altogether 153 operational files labeled "Terror". When in 2009 we requested the access to the Counterintelligence operational dossiers from the Cold War era on "Line Terror", in the next two years 71 files with 111 volumes in total were received from the archival records of the National Security State Agency (DANS). The first file on "Terror" (Record VI-L, A.E. 508) was started in 1967, five other – in the 1970s, while all the rest were completed with documents for the period January 1980 – October 1990.

The systematic acquiring and selection of special operational dossiers on *International Terrorism started* in the beginning of the 1980s in pursuance of the Ministerial orders Nr. I-2 of 3 January 1980 and I-80 of 8 June 1983. Some thematic files had been created by 17th antiterrorist VGU-DS department soon after its establishment in July 1983. For instance, on 7 October 1983 were opened several VI-L Operational Dossiers: A.E. 1067 (International Terrorism links with drugs and weaponry dealers), A.E. 1084 (*Zetor* – West European terrorist organizations), A.E. 1126 (*Anatolia* – Turkish leftist and rightist terrorist groups), A.E. 1207 (Protection of diplomatic representations and most important state buildings in Sofia), A.E. 1229 (*Renegades* – Arab terrorist groups), A.E. 1301 (*Ararat* – Armenian terrorist organizations), A.E. 1303 (*Homeless* – Palestinian terrorist groups), A.E. 1381 (*Pegasus* – Hijacking of aircrafts by international terrorists). The respective Intelligence and Counterintelligence departments were instructed by their leaderships to acquire reliable data about the structure and goals of those organizations, to control their eventual penetration and to eliminate any terrorist activity on Bulgarian territory (COMDOS, "M", Fond VI-L, A.E. 1084, Executive Dossier "ZETOR", p. 2). In the next few months some new thematic dossiers, like A.E. 1085 (*Omega* – Greek terrorist organizations), were started too.

A specific case represented the Counterintelligence collection about the notorious "World Revolution" group of Ilich Ramirez Sanchez. On 6 October 1983 an operational dossier *Carlos* was created by 17th VGU-DS department; however, on 27 March 1984 a new Dossier with a code name *Lynxes* on "Carlos" group was created by the same antiterrorist department. Though the file was created in March 1984, the first report in it was from September 1979, when for the first

time *Carlos* and several members of his terrorist group had been detected in Sofia. The reason for opening of the new operational dossier was the information about four visits of *Carlos* to Sofia with a Yemeni diplomatic passport in December 1983 and March 1984 on his way from/to Damascus, Tripoli, Budapest, and Aden. The last reported visit of *Carlos* to Bulgaria "as a guest of the Iraqi embassy in Sofia" was reported in November 1985. In 1986 following instructions from Sofia Bulgarian embassy in Damascus rejected issuing a new visa to *Carlos* for entering in Bulgaria. The operational dossier "Lynxes" was closed on 12 April 1989 due to "lack of new operational information". The summarized data about Carlos and other members of his group were stored as well as *Reference Questionnaires* within the security information databases ISKRA, VEGA, SKRETCH, SOUD (COMDOS, "M", Fond SOUD, A.E. 9213 (*Carlos the Jackal*)).

More summarized information about the *International Terrorism* and the presence of international terrorists on Bulgarian territory could be found within other Counterintelligence files, stored at VGU-DS official records. They contain top secret references and reports for Ministry of the Interior leadership or even for the Bulgarian political and state leadership (COMDOS, "M", Fond 2, Opis 4, A.E. 94, 95, 118, 122, 124).

The operational files showed as well the existence of regular information exchange between the Intelligence and Counterintelligence departments. For instance, on 29 December 1983 the chief of VGU-DS Gen. Anachkov addressed a request to Gen. Kotsev, chief of PGU-DS for delivering to VGU 17th counterterrorist department of all actual information about the international terrorist groups, which was received in Sofia by the Intelligence networks abroad. On 10 October 1984 Gen. Anachkov sent another letter to Gen. Kotsev with nine lists of the names and eventual false names of specified international terrorists. The request was for identification if any one of those terrorists have been applied for a Bulgarian visa at any of the Bulgarian diplomatic missions abroad in order to detect and control their eventual stay on Bulgarian territory (COMDOS, "R", Fond *Operational Cases*, A.E. 9974, vol. VII).

Sometimes, Counterintelligence operational files started as a result of new sensible Intelligence information. For instance, in June 1984 Bulgarian Intelligence station in Damascus acquired important secret instruction of Syrian Intelligence service from 1 February 1983 about organization and training of paramilitary cells aimed to be infiltrated inside the unnoted Syrian embassies in Europe with the goal to undertake covert operations against "enemies of the Assad' regime". The received information provoked VGU-DS to open in 1985 new Operational Dossier *Scorpions* for surveillance of the representative of Syrian secret services inside the embassy in Sofia (with a code name "Owl"). When the Syrian Intelligence officer was moved in 1986 to the embassy in Athens, the surveillance continued toward his successor in Sofia with a code name "Vampire" (COMDOS, "M", Fond III-An, A.E. 2972, Operational Dossier *Scorpions*).

Responding to our request, in January 2010 the Director of Bulgarian Intelligence Service (NRS) delivered another 25 intelligence operational dossiers (67 volumes in total), which were preserved at the Bulgarian Foreign Intelligence records. Those files contain many analytical memoranda, reports and cables from the Intelligence stations (*Rezidenturas*) abroad. The newly created operational files usually were created and coordinated by officers from special antiterrorist unit within PGU 4th Department; however, a part of the selected documentation came also from other departments or from the information exchange with the KGB and other East European secret services. The archival sources discovered the practice of specific regular directives and instructions from the „Center" to the „residents" abroad to obtain actual information especially on *International Terrorism* activity.

The first thematic Foreign Intelligence file on *International Terrorism* was created in September 1982, provoked by the assassination of the administrative attaché at the Turkish consular office in Burgas Bora Suelkan on 9 September same year. The file contains urgent cables from PGU officers under cover in Ankara and Istanbul about the reaction and comments in Turkey, an estimate of the Turkish Intelligence and Security service MIT on the issue, and several reports from Bulgarian Counterintelligence service about the investigation of that terrorist act. According to the investigation, the assassination was organized by the Armenian extremist group "Justice Commandos of the Armenian Genocide" (JCAG), which was discovered as a part of so called *Armenian Revolutionary Army*. One of the summarized references in the file announced that in the period 1975-1982 about twenty terrorist attacks of Armenian extremists were

organized against senior Turkish diplomats in Vienna, Paris, Bern, Copenhagen, Rome, Lisbon, Los Angeles, Sydney, Ottava and other cities (COMDOS, "R", Fond *Operational* Cases, A.E. 15048, Operational Dossier "Terrorists-I", Vol. I).

Almost all of the Foreign Intelligence files on *International Terrorism* had been created in September – October 1984. There were clear reasons for the creation of the special dossier *Terrorists II* (A.E. 16138) – to discover eventual international links toward the organizers of two terrorist blows in Plovdiv and Varna on 30 August 1984, which caused civilian victims. The PGU-DS leadership sent immediately after the terrorist acts urgent cables to their representatives in Europe with a request to find out any presumable signs or connections with terrorist groups or radical political emigration organizations in Western Europe and the Middle East. Discussing different potential hypotheses, the Foreign Intelligence officers did not discover reliable evidences for "foreign connections" in that direction. Finally, in August 1987 Bulgarian Counterintelligence services (Task Force "T") arrested three pro-Turkish nationalists and some of their supporters, who were responsible for several terrorist acts inside the country in 1983-1987 (Operational Case *Villains*).

Usually, the creation of the operational dossiers was by initiative of the antiterrorist unit inside 4th PGU-DS department; their opening was approved further by the chief of the 4th Department and Deputy Chief of Foreign Intelligence Service, Col. Rumen Toshkov (code name *Sokolov* in the secret correspondence) and by the Chief of the Foreign Intelligence, Lt.-Gen. Vasil Kotsev (code name *Kondov* in the secret correspondence). Some of the cables and reports, preserved in the files, were received also through other linear Foreign Intelligence departments (1st Department – Turkey, 2nd Department – Greece and Cyprus, 3rd Department – Western countries and NATO, 9th Department – Arab countries, 11th Department – recruitment of foreign citizens in Bulgaria, 17th Department/ Line "A" – China, Albania, Romania and Yugoslavia). Some basic instructive documents and summarized information, prepared from/to Foreign Intelligence leadership, could be found as well at PGU official records (COMDOS, "R", Fond 9, Opis 4, A.E. 275, 276).

Basic Foreign Intelligence Operational Files on International Terrorism

A.E.	Title	Volumes	Pages
16116	Terrorism in Asia	1	218
16117	Armenian terrorism	3	537
16138	Terrorists - II	1	214
16141	Terrorism in England and Northern Ireland	1	247
16142	Terrorism in the USA and Canada	2	661
16143	Terrorism in Latin America	1	105
16160	Arab, African, and Israeli terrorist groups	7	1589
16167	International extremist and terrorist organizations	2	153
16168	Terrorist groups in Italy, Spain, and Portugal	5	917
16169	Terrorist groups in the FRG	5	1035
16173	Terrorist groups in Scandinavia, Benelux, and Switzerland	4	1105
16231	Terrorism in Austria	2	377
16320-A	*Grey Wolves* Turkish terrorist group (Dossier "KURT")	1	174
16421	*Muslim Brotherhood* (Dossier "Tramps")	2	474
16434	Terrorism in France	8	1661
16455	Terrorism in Cyprus	1	48

Soon after the establishment of the basic thematic files on *International Terrorism*, on 22 November 1984 the 4th Foreign Intelligence Department issued summarized reference reports about *RAF*/*B2J*, *BR*, *IRA-Provisional*, *ETA-Militer*, *Grey Wolves*, *ASALA*, *Muslim Brotherhood*,

and *Japanese Red Army*. On the next day another summarized analysis "New trends in the International Terrorism" had been prepared too (COMDOS, "R", Fond *Operational Cases*, A.E. 16167, Vol. I, p. 1–66). Copies of those documents were distributed to 17th VGU Department, 7th Sixth Directorate Department, Military Counterintelligence service (Third Directorate), National Protection service (Fifth Directorate), Information-Analytical service (Seventh Directorate), and the regional State Security departments.

Foreign Intelligence operational file "TRAMPS" about *Muslim Brotherhood* networks in various Islamic countries (Egypt, Syria, Jordan, Iraq, Lebanon, Sudan, Algeria, Tunisia, Libya, Yemen, Morocco, Kuwait, Saudi Arabia, Nigeria, Pakistan, Iran, Mauritania, Mali, Indonesia) and their legal representations in Western Europe was created with some delay on 5 April 1985. However, the Counterintelligence services created their own operational files on *Muslim Brotherhood* in 1981-1982 (COMDOS, "M", Fond 22, Opis 1, A.E. 65; Fond VI-L, A.E. 1258, Operational Dossier *Muslim Brotherhood*, Vol. I-II). In those files older references and reports from the 1970s can be found too. The specific case of "TRAMPS" Dossier was that its creation was proposed by Col. Ilia Gaidarov, Deputy Chief of Foreign Intelligence, who headed and coordinated a special group of intelligence officers from several PGU-DS departments (1st, 3rd, 4th, 8th, 9th and 11th departments). On 30 April 1984 the chief of Foreign Intelligence, Gen. Kotsev approved "Orientation – Tasks" and "Operational Plan" for intelligence work on "TRAMPS". The main tasks were concentrated in the 9th (Arab countries) Department. On 11 May the two instructive operational documents were sent with ciphered cables by "KONDOV" (Gen. Kotsev) to the intelligence residents in Ankara and Istanbul (1st Department), Athens, Nicosia and Thessaloniki (2nd Department), Bonn, Paris, Rome, Vienna, Geneva, Stockholm, Oslo, Madrid, London, Brussels, The Hague, and Luxembourg (3rd Department), Damascus, Amman, Beirut, Tripoli, Algeria, Tunisia, Rabat, Tehran, Bagdad and Cairo (9th Department), New York and Washington (10th Department), Belgrade, Bucharest and Tokyo (17th Department). On 29 May 1985 a special discussion on *Muslim Brotherhood* with reports from PGU, VGU, and Sixth Directorate chiefs was convoked by Dimitar Stoyanov, Minister of the Interior and CC BCP Politburo member. The immediate reason for such alarming activity of the Bulgarian secret services was the received confidential information about eventual intentions for terrorist acts by *Muslim Brotherhood* adherents. Several Counterintelligence agents ("Ahmed", "Omar", "Harry") informed about the existence and clandestine meetings of *Muslim Brotherhood* members among the Syrian, Sudanese and Palestinian students in Varna and Pleven; such followers were uncovered even among the Yemeni cadets, who received their military training and education at the Military School "Vasil Levski" in Veliko Tarnovo. According to further information from Sixth State Security Directorate, 68 members or followers of *Muslim Brotherhood* groups within the foreign students in Bulgaria were disclosed only in 1985 (COMDOS, "M", Fond VI-L, A.E. 1258, Vol. I, p. 82–88; Record Group "R", Fond *Operational Cases*, A.E. 16421, Vol. I, p. 87–94).

The instructions to the Intelligence residents subordinated to 9th Department contained request for acquiring urgent information in five main directions: a) *Muslim Brotherhood* leaders and functionaries, locality, structures, goals, bases, channels of arms delivery; b) activity in Bulgaria and against Bulgaria; c) opportunities for Foreign Intelligence to recruit agents inside circles close to some *Muslim Brotherhood* groups; d) specifying hidden members within state administration, Armed Forces and Secret services of some Arab countries; e) possible contacts of *Muslim Brotherhood* members with US and NATO secret services. On 25 July 1985 Col. Gaidarov (code name *Hrelkov* in the secret correspondence) addressed a critical message to the other Intelligence departments claiming that some of their officers in Western Europe underestimated the implementation of the assigned urgent tasks on Operational Case *TRAMPS* (COMDOS, "R", Fond *Operational Cases*, A.E. 16421, Vol. I, p. 171–172). From 1986 the Operational Case *TRAMPS* besides *Muslim Brotherhood* included also Intelligence information and reports about another Islamic extremist group *Hezbollah*, located in Lebanon. In a report on 20 April 1987 from the head of 9th Department about the results of the reconnaissance on *TRAMPS* it was announced that in the period 1985-1987 496 terrorists from *Muslim Brotherhood* and *Hezbollah* have been disclosed and placed inside the security databases. According to the report, Bulgarian Foreign Intelligence used for the purposes of that task several Arab agents and informers: in Syria - "Hatib" (from *Al Fatah*), "Tarik" (from Ba'ath party ruling circles), "Said" (of Kurdish origin); in Lebanon – "Kadumi" (from *Hezbollah*) and "Zoran"; in Libya – "Djuma" and

"Oran"; in Algeria – "Sidon", in Egypt – nine informers, the most important of them "Aladdin"; in Tunisia – "Ali". In general, 9th Department had 22 agents and informers on Operational Case *TRAMPS*, while 3rd Department (Western Europe) used seven of its informers in that direction (COMDOS, "R", Fond *Operational Cases*, A.E. 16421, Vol. I, p. 171–172).

The analysis of the Bulgarian Foreign Intelligence and Counterintelligence reports and references about international terrorist organizations (where more than one hundred groups had been mentioned in total within the operational files) leads to at least two substantial conclusions. It was obvious that some of those materials were created as working drafts immediately after important terrorist acts or other linked events. Sometimes, the Intelligence information contained visible lapses or factual inaccuracies, and even wrong temporary hypotheses which did not correspond with the realities. For that reason, each use and quotation of those sources requires additional comparative analysis and critical overview.

The second basic conclusion relates to a disputable question about the quality and reliability of the intelligence sources of information and the eventual immediate operational contacts with representatives of the surveilled terrorist groups. The issue became more complex when, due to geopolitical and ideological considerations, the definitions of "terrorists" and "freedom fighters" became quite different and opposing in the East and the West. Exactly that was the situation about the contacts with Middle East and African groups, qualified in Eastern Europe as "national liberation antiimperialist organizations", but included in the US State Department terrorist lists. Until the Six Day War in June 1967 Bulgaria did not maintained direct contacts with radical Palestinian organizations. Up to 1971 the *PLO* of Yasser Arafat also was considered as an extremist group due to its officially declared goal of liquidation of the State of Israel. However, after the visit of Arafat to Moscow in 1970, the contacts and confidential collaboration of Sofia with various Palestinian armed groups were established and quickly intensified in the second half of the 1970s. By one of its secret agents in Cairo (aka "Aladdin") and a few other informers in Beirut and Damascus Bulgarian Foreign Intelligence service tried to acquire reliable operational data about the different trends and goals of various Palestinian radical leaders, in particular on the "Maoist" influence in the region.

From the mid-1970s until mid-1980s the Bulgarian political leadership and its secret services delivered significant financial and military aid to such kind of radical Palestinian groups, including medical care for their wounded fighters and political and military training in Bulgaria. Secret visits to Sofia paid some of the leaders and functionaries of radical groups, announced in the West as terrorists, like Nayef Hawatmech (DFLP), George Habash (PFLP), Wadie Haddad (PFLP – Foreign operations), Ahmed Jibril (PFLP-General Command), Halil al-Wazir or *Abu Jihad* (Al Fatah), Muhammad Zaidan Abbas or *Abu Abbas* (FLP). Some of them had confidential talks with representatives of the Communist leadership in Sofia, while others were contacted by State Security officials. Such kind of visits caused unofficial negative reaction from Washington. On 28 January 1987 US Ambassador in Sofia Melvyn Levitsky delivered a *Non-Paper* to Bulgarian Foreign Ministry, indicating that the cited Palestinian organizations have been declared as terrorist groups by the State Department. The issue was discussed further during the confidential talks on 4 February 1987 in Sofia between Bulgarian Foreign Minister, Petar Mladenov and US Deputy Secretary of State, John Whitehead. The Bulgarian Foreign Minister stated that his country was ready for cooperation on combating terrorism, but "would prefer the confidential treatment of the matter". John Whitehead especially underlined the USA will "maintain regular contacts on International Terrorism without disclosing their own sources". During the next visit of US Deputy Secretary of State to Sofia in October 1988, he was accompanied by Alvin Adams, deputy-coordinator on International Terrorism at the US State Department (COMDOS, "R", Fond *Operational Cases*, A.E. 16142, Vol. V, p. 67–89; "M", Fond VI-L, A.E. 1067, Vol. I, p. 38).

The perspective to establish operational contacts with representatives of some terrorist groups was discussed by the leaders of Bulgarian Foreign Intelligence service several times during the last Cold War decade (1979-1989). For instance, in a Ministry of the Interior discussion about *International Terrorism* on 9 May 1983 the chief of PGU-DS, Lt.-Gen. Vasil Kotsev informed that a few foreign partners to Bulgarian foreign trade companies have maintained – according to operational sources – regular contacts with terrorist groups. The question which appeared to the intelligence officers, who worked undercover inside those foreign trade companies, was does it reasonable to establish personal contacts with the terrorists. After consultations with

KGB, the received advice from Moscow was: "The Soviet comrades consider that it was not a good idea for us to set a task for infiltration our agents within the terrorist organizations. It is better to gain stronger positions from which to observe their activity." (COMDOS, "R", Fond *Operational Cases*, A.E. 9974, Vol. VI, p. 108–109). Three years later, in another discussion on 22 April 1986 of MoI senior officials about the *International Terrorism* Gen. Kotsev raised the issue again, claiming that "without infiltration into terrorist organizations we can't lead a successful antiterrorist fight" (COMDOS, "M", Fond 1, Opis 12, A.E. 722, p. 74–75).

A typical example for establishment of operational contacts with international terrorists was the secret meeting in Sofia of a Bulgarian Foreign Intelligence officer with leading representatives of *Abu Nidal* terrorist group in June 1985, aiming to receive actual reliable information about the activities and intentions of *Muslim Brotherhood*, *Grey Wolves, AMAL* and *Hezbollah*. According to the report of the results of the talks, the *Abu Nidal* representatives "firmly promised that will not carry out terrorist activity on Bulgarian territory" and "will inform about all accessible data about the activity of the *Muslim Brotherhood* and *Grey Wolves*" (COMDOS, "R", Fond *Operational Cases*, A.E. 16421, Vol. I, p. 152). In November 1986 a Bulgarian secret services confidential informer reported about his personal talks with the *Hezbollah* leader Sheik Mohammad Hussein Fadlallah in Beirut. According to the report, Sheik Fadlallah declared that his organization was not involved in the kidnaping of four Soviet diplomats in Beirut and would not organize any hostile actions against the USSR and the socialist countries (COMDOS, "R", Fond *Operational Cases*, A.E. 16421, Vol. II, p. 46–47). However, in March 1988 a Foreign Intelligence source in Beirut (aka "Walid") informed about preparation of a *Hezbollah* action against Soviet diplomats (COMDOS, "R", Fond *Operational Cases*, A.E. 16160, Vol. V, p. 143).

A similar story was the established contacts with several Arab Intelligence services in order to acquire new information about the activity of international terrorist groups, based in the Middle East area. In June 1984, for instance, the chief of Yemeni Intelligence Service, Gen. Fakhir informed Bulgarian Intelligence representative in Aden about a planned terrorist act by the leader of FLP Abu Abbas against the leader of FNLP-General Command Ahmed Jibril during his scheduled visit to Bulgaria (COMDOS, "R", Fond *Operational Cases*, A.E. 9974, Vol. VII, p. 60). In December 1984 the chief of Bulgarian Foreign Intelligence Lt.-Gen. Vasil Kotsev met in Damascus with the heads of Syrian Intelligence Services Gen. Fuad Absi and Gen. Hamadi in order to reach agreement about information exchange on Arab and Islamic terrorist activity. The chiefs of Syrian secret services agreed as well to "advice" those extremist groups under their influence to avoid any terrorist activity on Bulgarian territory (COMDOS, "R", Fond *Operational Cases*, A.E. 16160, Vol. I, p. 83).

The range of the operational and analytical information work of Bulgarian secret services on *International Terrorism* could be viewed in general by the available Intelligence databases. For instance, when in 1984 the 22nd STASI Department sent a list to Sofia with 340 suspects for *Grey Wolves* membership, the immediate check in the Bulgarian border control information system VEGA showed that 73 of them were identified as transit travelers through Bulgarian territory (COMDOS, "M", Fond 1, Opis. 11-A, A.E. 120, p. 78–85). In 1986 inside another electronic information system SKRECH a new operational card volume "T" with names and acquired data of international terrorists was created, which was divided in 24 thematic/geographic categories. In April 1987 the amount of the card volume "T" was of 3274 persons, while in 1988 it was reduced to 2830 persons from 36 countries. It was confirmed as well that 179 terrorists (129 of them *Grey Wolves* members) had crossed the Bulgarian border, mostly on their way from Turkey and Middle East to Western Europe (COMDOS, "M", Fond 2, Opis 4, A.E. 118, p. 2–3; A.E. 122, p. 28–32).

International Terrorists, enlisted in SKRECH security information systems

Dossiers	International terrorist organizations	1987	1988
ARARAT	Armenian terrorist organizations (*ASALA*, *JCAG*, *NRA*)	47	37
ADIDAS	French extremist leftist group *Action Directe*	14	
ANATOLIA	Turkish extremist leftist groups (*Dev Genc*, *Dev Sol*)	27	31

HOMELESS	Palestinian terrorist groups (*Abu Nadal*, *PFLP-GC*, *Black September*)	107	135
BASQUES	Recognized members of *ETA*	8	8
BOYKO	Belgian extremist leftist group *CCC*	4	
WOLVES	Nationalist extremist rightist group *Grey Wolves*	541	400
DUSHMANS	Afghan anti-Soviet islamic groups in Europe	64	63
JEDDAH	Recognized Saudi Arabian Intelligence agents in Europe	25	25
EXTREMISTS	Terrorist groups in the wider Middle East (Iran, Iraq)	349	75
FROGGY	Italian terrorist organizations (*Brigate Rosse*, *etc*.)	111	28
INTER	Terrorists, investigated by INTERPOL	145	135
CONDOR	Traficants of drugs and weaponry with proved linkage to terrorist groups	73	67
NEONS	Neofaschist organizations in Western Europe	440	414
WASPS	French extremist rightist organization for annextion of Algeria	37	37
PRIMA	Italian extremist leftist group *Prima Linea*	64	63
RENEGADES	Arab terrorist groups	452	244
RAFAEL	Recognized members of West German terrorist group *RAF*	453	387
ROBERT	Recognized members of Italian terrorist group *Brigate Rosse*	140	140
KNIGHT	West German extremist leftist organization *Revolutionaren Zellen*	6	6
LINXS	*World Revolution* terrorist organization (*Carlos* group)	126	94
SAMURAIS	Terrorist organization Japanese *Red Army*	–	297
TYRANT	Irish nationalist terrorist organization *IRA-Provisional*	12	11
HAWKS	Terrorist organizations in the USA, Canada, and Puerto Rico	29	28

In May 1991, when Soviet Bloc security information system SOUD (established in 1978) was suspended, about 17 000 "extremely dangerous" suspects for "terrorist activity" continued to exist inside the information system and files of Bulgarian security services. The proposal of the leadership of the newly transformed National Security Service was to preserve and use that database in its "parameters of terrorism, organized crime, drugs traffic and smuggling" (COMDOS, "M", Fond 8 (SOUD), Opis 13-A, A.E. 50, p. 82–85).

Conclusion

The Bulgarian Foreign Intelligence operational and instructive files about *International Terrorism* in the last two Cold War decades, when that "new social phenomenon" became an immediate threat challenging the everyday life in Europe, contributed in some way for presenting a more versatile story on that issue. The comprehensive and critical comparative approach and a careful re-writing of those sensitive document collections "between the lines" would throw new light on several disputable questions with adding authentic arguments to some previous views and hypotheses, while denouncing a few others.

Browsing for the first time as researchers through more than 30 000 pages of newly declassified archival documents, we carefully revealed the specific forms, trends and attitudes of Bulgarian secret services toward the variety of international terrorist groups. Among the issues that require a thorough and critical analysis is the reliability of the acquired Intelligence and Security information. It concerns not only the importance of the sources, the applied analytical methodology or the evaluation of the received confidential data, but also the state of top level thinking and

decision making inside the Soviet bloc, especially when the dogmatic ideological imaginations of the Communist leaders wrongly presumed the opportunity of use the *International Terrorism* „phenomenon" as a tool for "demoralization and disintegration" of the Western capitalist system. Obviously, the practice of the Warsaw Pact security coordination proved the thesis of "distribution of roles" between the national secret services; however, there were also reliable evidences for some kind of rivalry and distrust among those "partner" organizations.

The Bulgarian Intelligence and Security services were assigned with principal tasks for operations in the "close neighborhood" – the Balkans, Eastern Mediterranean, and the Middle East. It was not accidental, therefore, that the most important Intelligence data, acquired by Bulgarian Intelligence officers and their informers abroad, came from Greece, Turkey, and several Arab countries. The intelligence information, obtained from the West, was based usually on open sources or rarely by acquiring official antiterrorist documents. The immediate "encounter" with international terrorists came in 1978-1979, when the initial presence of *Abu Nidal*, *Abu Ayad*, and *Carlos* groups was detected on Bulgarian territory. That was one of the main reasons for establishing in 1980-1983 special antiterrorist units inside PGU-DS (Foreign Intelligence), VGU-DS (Counterintelligence), and Sixth State Security Directorate (Political Police). In the mid-1980s the *International Terrorism* Foreign Intelligence reconnaissance and Counterintelligence surveillance became one of the priority tasks of the Bulgarian secret services.

It is impossible to evaluate so far the existence of any interruption or sequence within the antiterrorist activity in the transition years after the change of the political system in Bulgaria and the end of the Cold War era in Europe, since the archival security documentation is currently available up only to July 1991. Most probably, the collected databases on *International Terrorism* continued to be in use for operational purposes in the next two decades. However, it was clear that many of the Intelligence sources were lost or abandoned in those years, while the participation in new peace support operations within the wider Middle East area (Afghanistan, Iraq, Libya) and the new unprecedented Islamic terrorist wave required the imperative aim to obtain new security sources.

REFERENCES

Baev, J. 2011. "Infiltration of Non-European Terrorist Groups in Europe and Antiterrorist Responses in Western and Eastern Europe 1969–1991". – In: *Counter Terrorism in Diverse Communitities*, ed. by Siddik Ekici. Amsterdam: IOS Press, The NATO Science for Peace and Security Program, 58–74.

Baev, J. 2016. Bulgaria: A Centenary Unknown History. *Handbook of European Intelligence Cultures* ed. by Bob de Graaf and James Nyce. New York, Rowman & Littlefield, 53–67.

Baev, J. 2018. Bulgarian State Security and International Terrorism. *Terrorism in the Cold War. State Support in Eastern Europe and the Soviet Sphere of Influence*, Vol. 1, ed. by Adrian Hanni, Thomas Riegler and Przemislaw Gasztold. London: J. B. Tauris, 143–166.

Baev, J. 2021. KGB v Bulgaria. Satrudnichestvoto mezhdu Savetskite I Balgarskite tajni sluzhbi, 1944–1991 [KGB in Bulgaria]. Sofia, IK "Balgarska istoria."

BStU. Bundesarchiv, Berlin, STASI Unterlagen Archiv, MfS-HA XXII.

COMDOS. Centralized Archive of the Bulgarian Commission for State Security and Military Intelligence Dossiers.

Gieseke, J. 2005. The GDR State Security. Shield and Sword of the Party. Berlin, BStU.

International Terrorism, 2011. *International Terrorism in the Bulgarian State Security Files*. Documents, ed. by Tatiana Kiryakova, Jordan Baev, and Kostadin Grozev. Sofia, COMDOS.

Record Group "M", Fond 1 (Ministry of the Interior General Records); Fond 2 (VGU-DS Official Records); Fond 8 (SOUD records); Fond 22 (DS Sixth Directorate records); Fond VI-L (VGU-DS „Operational Dossiers").

Record Group "R", Fond 9 (PGU-DS, Official Records); Fond "Operational Dossiers".

Schmeidel, J. 2008. STASI: Shield and Sword of the Party. London, Routledge.

Date of submission – 20.10.2022.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.32

УКРАЙНА В МОЯ ЖИТЕЙСКИ И НАУЧЕН ПЪТ

Ячко Иванов

доктор на техническите науки, професор, инженер, член на БАН,
Инженерната академия на Сърбия, Европейската академия на науката и изкуствата,
Института по механика на БАН, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 4,
1113 София, България, e-mail: yadir_1@abv.bg

UKRAINE IN MY LIFE AND SCIENTIFIC PATH

Yatchko Ivanov

Doktor of technical sciences, Professor, Engineer, Member of BAS,
Engineering academy of Serbia, European academy of sciences and arts,
Institute of mechanics – BAS, bl. 4, Acad. G. Bonchev Str., 1113, Sofia, Bulgaria,
e-mail: yadir_1@abv.bg

Днес, правейки равносметка на моя дълъг живот и път в науката, с вълнение си спомням дните и годините, които имах щастието да прекарам в Украйна, да общувам и работя с много колеги.

В далечната 1952 г. заедно с мои състуденти – първокурсници от тогавашната Държавна политехника в София, бях изпратен да продължа образованието си в бившия Съветски съюз. С голяма група рабфаковци (над 150 души – работници, започнали да следват след работа в предприятия и едногодишни обучителни курсове), няколко отличници от Политехниката и ученици, завършили средно образование с отличие, на моя рожден ден (14.09.1932 г.) се отзовах в Москва. Там, в присъствието на посланика на Народна република България Стела Благоева комисия на Министерството на висшето образование на СССР ни разпределяше в кой вуз да продължим образованието си. На събитието, очевидно поради сравнително добрия ми руски език, със Стела Благоева бе проведен и кратък разговор на френски и ми бе предложено да следвам МГИМО за дипломат – разбира се, отказах. След тридневно явяване в Комисията се уточнихме, че ще продължа да уча хидроинженерство. Мотивите ми бяха, че се подготвям за разгърналото се в България строителство на язовири. Комисията получи от мен и втори отказ – да уча в Московския инженерно-строителен институт (МИСИ), в Ленинград, Саратов, Свердловск и други руски градове. Желанието ми бе да бъда близо до първия изграден в СССР хидровъзел „Днепрогес“, за строителството на който бях чел романа на В. Катаев и бях впечатлен, че уплътнението на бетонната смес е извършвано чрес тъпчене с ботуши от работниците. След двудневно проучване бях разпределен в Инженерно-строителния институт в Днепропетровск.

С мен тръгнаха четирима души (колежката Мария Минчева, рабфаковците – Илчо Илчев и Емануил Манолов, и едно младо момче – отличник от Бургаски окръг). Ние бяхме първите чужденци в Института и ни приеха много радушно. По препоръка на Стела Благоева започнахме отново от първи курс – за да се считаме 100% съветски възпитаници – хидроинженери. В Днепропетровск учих една година. Оттам имам много хубави спомени, установено хубаво приятелство с колеги украинци, посещения на Днепродзерджинск, Запорожие и, разбира се, интересни екскурзии и плувания в красивия Днепър. Тук преживях и две разочарования. Първото бе заради отказа ми да живея с колегите българи, защото пожелах да живея в общежитието с колеги украинци, за да науча добре официалния тогава руски език. Второто бе в резултат на мое пътуване до Москва, с което съм нарушил правилата за пребиваване в Днепропетровск на студенти от чужбина. Поводът за това пътуване бе да участвам в манифестацията на 7 ноември, за да видя Сталин, за когото бях слушал

много пъти от баща ми и от негови приятели по времето на Втората световна война. С моя руски език си купих билет на гарата и с влак се отзовах в Москва. Преспах в студентски общежития и на 7 ноември бях на манифестацията, в колона със студенти в ред, много близо до Мавзолея на Ленин – видях Сталин и останалите членове на Политбюро на ЦК на ВКП (б). На излизане от Червения площад двама, очевидно служители на МВР, ме изведоха от колоната и след разговор и взимане на багажа от общежитието ме качиха във влака на Киевската гара. Върнах се в Днепропетровск.

Последва събрание на Българското студентско землячество с разглеждане на моето нарушение и гласуване за връщането ми в България. Гласуването не даде резултат – получи се 50% на 50% за връщане и отрицателно такова! Насрочено бе второ събрание след две седмици. То не се състоя! Мой съквартирант в общежитието бе третокурсникът Володя Шкварко – секретар на Комсомолския комитет в Института. Оказа се, че той заедно с ректора са разгледали моя случай с първия секретар на Обкома на партията. Един ден ме извикаха от лекция и с колата на ректора отидох при този секретар и обясних защо съм отишъл в Москва и че не съм знаел за установените правила. Резултат от тази среща бе моето оставане в Днепропетровск. Благодарен съм на Володя Шкварко, на ректора на Института и на секретаря на партията защото евентуалното мое връщане в България убиваше моето бъдеще на хидроинженер. По-късно (1962 г.) съдбата отново ме срещна с моя украински приятел В. Шкварко. Той бе служител в Министерството на външните работи на СССР и ми оказа съдействие за удължаване на престоя ми в Москва, за да завърша експериментите си като специализант в световноизвестния Институт по бетон и желязобетон. С негово съдействие съпругата ми дойде в Москва и посетихме Ленинград. Още веднъж през 1972 г. се видяхме с него в Москва, по време на участието ми в Световния конгрес по механика. Това бе последната ни среща, защото той след това е заминал на дипломатическа работа в чужбина. Прекрасен приятел, ерудиран и човек с голямо Ч!

Втората учебна година (1952/1953) с моите четирима колеги бяхме студенти в Одеския хидротехнически институт (ОХТИ). Това преместване осъществих, защото се оказа, че Институтът в Днепропетровск е създаден две години преди нападението на хитлеристка Германия и след войната едва е започнал да се развива. Със съдействието на Стела Благоева и нейния сътрудник Иван Зурлов се преместих в ОХТИ, за който бях проучил, че има преподаватели със значителен опит и носители на Ленинска и Сталинска награда, специализирали 1935−1936 г. в САЩ и Великобритания. В Одеса отново не живеех в една стая с българи, но отношенията с колегите рабфаковци вече бяха добри и приятелски. Такива продължиха и в България. Аз отново имах щастието да живея с много добри украински приятели (Володя Кононенко и Сергей Мусин). Първият бе по-възрастен от нас – в Отечествената (Втората световна) война една година е воювал, а след това 7 години е служил в подводница във водите край Албания. По време на следването в ОХТИ имах интересни преживявания.

Най-напред ще спомена практиката си по хидрология с измервания на скоростта и наносите в река Южен Буг. Тук бяхме в компания с колеги украинци, чехи, поляци и унгарци. Разболях се от скарлатина и постъпих в Детското отделение на болницата в близкото градче. Благодарен съм на колегите, защото идваха до болницата и се интересуваха как върви оздравяването ми, а асистентката инж. Тарасенко почти всеки ден посещаваше болницата заради мен. И днес си спомням интереса на дечицата към мен, грижите на персонала, чистотата в болницата и тържественото ми изпращане при изписването.

През 1954 г. Одеса и Варна сключиха договор за побратимяване. Тогава бях включен в Организационния комитет на Одеса за посрещане на ръководители и граждани от Варна на 1 май. Това бе една изключителна по своя характер и празничност среща! С годините побратимяването имаше още много срещи и сключени смесени бракове. За съжаление, въпреки официалната покана, следващата година не можах да участвам в срещата във Варна в дните около 1 май 1955 г.

Втората ми среща през 1954 г. бе с украинци – строители на хидровъзел „Каховка“, където през лятото бях на стаж и работих почти пет месеца като пом.-технически ръководител на кофражните работи. С отлични майстори кофражисти се запознах и научих много практически неща от тях. Там разбрах, че инженерът ръководител трябва да бъде взискателен, но и приятел с работниците.

Особено бях горд, че в ОХТИ имах възможност да участвам в кръжоци, ръководени от авторитетни преподаватели. Най-напред бях в кръжока по строителни материали. С доклад от работата в кръжока участвах в Републиканския студентски семинар в Киев. Там се запознах с известния академик Пьотър А. Ребиндер от Института по физикохимия (Москва) на Съветската академия на науките. От разговорите с него узнах, че има много интересна област на науката – реология, а така също и дефинирана от него нова област − „физикохимична механика“. Участието ми в семинара и акад. П. Ребиндер, който ми даде литература, фактически определиха насоките на моята бъдеща изследователска дейност.

Като кръжочник участвах и в работата по укрепване на сградата на Операта, чрез инжектиране на циментов разтвор за изграждане на плоча под фундамента на този шедьовър на архитектурното творчество.

След четвърти курс, заедно с моите български, чешки и полски колеги отидохме на преддипломен стаж на строителството на хидровъзел „Атарбекян“ – петата електроцентрала на Севано-Разданската каскада в Армения. Там работих почти година като пом.-сменен технически ръководител на тунелите и подземната електроцентрала и се запознах със студенти от Политехниката в Рига (Латвия), с арменски инженери и работници. Работата ми там за мен бе подготовка за участието ми в строителството на Баташката водносилова каскада. Поради нейното завършване през 1957 г., не можах даработя там, но натрупаният опит ми помогна при разработката на дипломната ми работа и след това в работата ми на строителството на язовир „Тополница“ (1957−1960).

Минаха доста години и през 1984 г. отново ми се усмихна щастието да посетя обичаната от мен Украйна – като научен секретар на БАН водех делегация от научни секретари и специалисти от администрацията, която посети Академията на науките на Украйна (АН на УССР). Посещението бе за запознаване с нейния опита за планиране и отчитане на дейността на Академията, в т.ч. с дейността и връзките на Института с директор председателя на АН на УССР акад. Б. Е. Патон и други институти с практиката. Впечатлени бяхме от работата на Украинската академия на науките и на Института, ръководен от акад. Б. Е. Патон, в областта на заваряването на металите и на жива материя (човешка тъкан вместо шевове). Оттогава датират и моите връзки с колегите от Института по физико-химия и химия н водата на АН на УССР (акад. П. Овчаренко, проф. Т. З. Улберг – директор на Института, проф. И. Перцов и др.).

През същата година на Международния конгрес по химия на цимента, провеждан от РИЛЕМ в Москва, се срещнах с проф. В. А. Вознесенски, възпитаник на МИСИ, който покъсно бе избран за зав.-катедра в ОИСИ (днес Одеска държавна академия по архитектура и строителство − ОДААС). С проф. В. Вознесенски и неговата съпруга проф. Т. Ляшенко имаме дългосрочно сътрудничество и над 20 научни публикации в известни специализирани международни списания и 12 доклада на международни научни форуми по проблемите на математическата теория на планирания експеримент. Нашата монография „ЕВМ и оптимизация композитных материалов“ с автори проф. В. Вознесенски, проф. Т. Ляшенко, чл.-кор. Я. Иванов и проф. Ив. Николов (Изд-во „Будівельник“, Киев, 1989) през 1990 г. спечели второ място във Всесъюзния конкурс на съветското МВО на СССР. Със средствата от наградата през 1991 г. с проф. В. Вознесенски организирахме в Одеса Международен семинар по планиран експеримент. Това бе и моето първо посещение в ОИСИ и любимата Одеса след завършване на висшето ми образование.

С проф. В. Вознесенски и проф. Т. Ляшенко внедрихме проектирания по създадения математически модел „състав–състав–свойства“ полимербетонни плочи, произведени и използвани при облицоването на напоителни канали в Казахстан. Икономическият ефект от това внедряване бе над 400 хил. рубли. Заедно с посочените по-горе автори на монографията, разработихме и издадохме в издателство „Будівельник“ (Киев) практическо ръководство за проектиране на композитни материали с използване на модела „състав–състав–свойства“ и ръководство за упражнения по строителни материали, което се ползваше от ОИСИ и ВИСИ (София).

Благодарен съм на съдбата, защото след 2005 г. имах щастието да изградя много близки контакти и приятелства с други украински колеги. Това бе времето, когато като директор на АИ „Проф. М. Дринов“ на БАН (2005−2011 г.) започнах печатането на „Дриновски сборник“ на Харковския национален университет (ХНУ) „В. Н. Караин“. Оттогава датират

и моите връзки с проф. М. Станчев, който през 2013 г. бе избран за чуждестранен член на БАН. От тогава до май 2022 г. проф. М. Станчев бе член на редколегията на „Списание на БАН“. Като такъв той има изключителна заслуга за отпечатването в списанието на статии на българисти от Украйна, Русия и ОНД. По време на моето директорство проф. М. Станчев в съавторство с проф. Г. И. Чернявски (САЩ) публикува монография за Георги Бакалов, а през 2009 г. – първи том на тритомника „Българите в Руската империя, СССР и ОНД“.

Бях щастлив през 2010 г. да открием пред Издателството на БАН паметник на известния професор в ХНУ „В. Каразин“ М. Дринов (фиг. 1).

Фиг. 1. *До паметника на Марин Дринов пред Издателството на БАН*

Идеята ми за изграждането на паметника възникна през 2009 г. при честването на 150-годишнината на БАН. Паметникът бе построен с дарения от учени, институти на БАН, община Панагюрище – родното място на проф. М. Дринов, както и от ХНУ „В. Н. Каразин“, и от Харковското градско дружество за българска култура „М. Дринов“. На откриването на паметника от Харков присъстваха: проф. В. Бакиров – ректор на ХНУ „В. Н. Каразин“; В. Ю. Саленков – председател на Харковското градско дружество за българска култура „М. Дринов“, министъра на образованието и науката на Република България проф. С. Игнатов, кметът на гр. София г-жа Й. Фандъкова, председателят на БАН акад. Ив. Юхновски и др.

Три пъти бях на посещение в Харков в състава на различни делегации от Управителния съвет на БАН. За пръв път през май 2005 г., когато заедно със заместник-председателя на БАН академик Константин Косев връчихме на колектива на ХНУ „В. Н. Каразин“ висшето отличие на БАН – Почетния плакет „М. Дринов“, за поддържането на традицията на историческата българистика. Имах възможност през 2008 г. заедно с председателя на БАН акад. Ив. Юхновски да посетя Харков и да участвам в поредните Дриновски четения, които редовно се провеждат от Дриновския център в ХНУ „В. Н. Каразин“. Оттогава датира и моето приятелство и сътрудничество с доц. д-р Сергий Страшнюк, директор на този Център. През януари 2020 г. по покана на ръководството на ХНУ „В. Н. Каразин“, заедно със зам.-председателя на БАН чл.-кор. Константин Ганев, отново посетих Харков и участвах в честването на 215-годишния юбилей на Университета (фиг. 2).

Фиг. 2. *Заедно с доц. С. Страшнюк и заместник-председателя на БАН чл.-кор. К. Ганев по време на празнуването на 215-ата годишнина на Каразинския университет в аудитория „Марин Дринов“ в Историческия факултет (януари 2020 г.)*

Това бяха пътувания и запомнящи се посещения на един от най-интересните украински градове, научен и образователен център на Украйна, дал на света трима Нобелови лауреати.

Тук ще спомена установеното добро приятелство и сътрудничество с колеги от Националния авиационен институт – Киев (Мария Григорак, Вадим Войцеховски, Сергей Литвиненко, Татяна Габриелова, Димитро Бугадко). С тях се запознах по време на посещението ми в Централния и Източен международен научен и технологичен трансферен център за научни постижения на Технологичния университет в гр. Нингбо (Китай). Там участвах в организирана от Центъра голяма международна конференция. С украинските колеги в следващите години публикувахме серия от статии в „Compte Rendus del'Academy Bulgaredes Sciences“, „Engineering Sciences“ и „Economic Studies“ в областта на моделирането и управлението на мрежи за самолетни превози на стоки. В Нингбо се запознах с акад. М. Т. Картел (академик-секретар на Химическото отделение на НАН на Украйна) и воденатa от него група учени от НАН на Украйна. С тях имах много интересни и полезни разговори, получих и информация за работата на НАН на Украйна и нейните учени в началото на новото столетие.

С топлина споменавам и посещението на делегацията на ХНУ „В. Н. Каразин“ начело с ректора − академик Вил Бакиров, по случай празнуването на 150-годишния юбилей на Българската академия на науките през есента на 2019 г., когато получих високото отличие на ХНУ – медал „За служіння Каразінському університету“ (фиг. 3). Сигурно по такъв начин ръководството на Каразинския университет оцени моите дългогодишни усилия за събиране на научна литература за Центъра по българистика и балкански изследвания „М. Дринов“ и за редовното представяне на харковските историци българисти на страниците на „Списание на БАН“.

Преди да завърша настоящия ръкопис, който възбуди у мен много вълнуващи спомени, ще отбележа, че разказаните по-горе спомени и случки са важна част от моя живот, а следването в Украйна, връзките и сътрудничеството с украинските колеги и приятели имат съществена роля в моя път в науката и в израстването ми като учен.

Фиг. 3. *Медалът „За служіння Каразінському університету“*

Тук ще отбележа, че в изминалите години имах и много приятни и запомнящи се срещи с българи, учили в Харков, Одеса и Киев. Сред тях ще спомена отишлите си от нас одески колеги М. Минчева, Ив. Василев, Е. Манолов, И. Илчев, Г. Господинова, Р. Петрова; харковските колеги строителни инженери П. Курдаланов, И. Сачков, киевският докторант доц. д-р инж. П. Благоев, днепропетровските: транспортникът инж. Г. Грозев; минните инженери; проф. С. Стоев, П. Петрова, доц. Г. Генов. И днес мои добри приятели и колеги са възпитаниците на Каразинския университет, математиците проф. Й. Иванова от Института по механика и акад. С. Троянски от Института по математика и информатика на БАН.

Днес аз съпреживявам с моите украински приятели и колеги трудното време на войната на двата в миналото братски народа. Съпреживявам тревогите на гражданите на Киев, Запорожие, Днипро, обичаните Одеса и Харков, които живеят в условията на жестоки бомбардировки. Изпитвам и болка от разрушаването на стената на язовир „Каховка“, в изграждането на която имам, макар и малък, принос.

Искрено се надявам, че няма да е далеч денят, когато обичаната от мен Украйна, която възприемам като втора родина, ще заживее в мир и ще излекува раните от войната.

Накрая ще си позволя да повторя пожеланието към проф. Михаил Станчев, главния редактор на „Дриновски сборник“, което му отправих в моята статия по случай неговия 70-годишен юбилей в кн. 2/223 на „Списание на БАН“: „...да е жив и здрав, да съхрани своята бодрост на духа, творческата и интелектуалната си свобода и работоспособност, за да изпълнява своите многобройни творчески планове“.

Дата на подаване на статията в редакцията – 16.08.2023 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.33

СЛОВО ПРО ДРУГА, ВЧЕНОГО, ПЕДАГОГА

Георгій Чернявський

доктор історичних наук, професор (м. Балтімор, Меріленд, США)

SOME WORDS ABOUT A FRIEND, A SCIENTIST, A TEACHER

Georgiy Chernyavsky

Doctot of Historical Science, Professor (Baltimore, Maryland, USA)

У наукових колах, та й не тільки у них, увійшло в практику відзначати ювілеї великих учених розповіддю їхніх учнів (та й тих, хто намагається зобразити себе учнями) про надану ним увагу, про роль керівництва цієї людини у становленні особистості послідовника, про їх усілякі контакти. Але у моїй практиці при більш ніж значному життєвому досвіді не доводилося зустрічати спогади людини попереднього покоління в узагальненні, спільної роботи, взаємного творчого впливу, просто про дружбу з представником покоління, що йде слідом. Мені уявляється, що таким чином я відкриваю нову сторінку у джерелознавстві, зокрема у тому його розділі, який присвячений мемуарам, щоденникам та іншим джерелам особистого походження. Що ж, спробую хоч би не ганьбитися на старості років у цьому починанні, тим паче, що йдеться про людину далеко не ординарну, не просто видатого ученого, талановитого педагога, а до того ж громадського діяча і чудового організатора, добру людину, що вважає своїм обов'язком надати посильну допомогу колегам та іншим людям, що опинилися у нелегкому становищі. Той факт, що ці рядки публікуються у томі «Дриновського збірника», присвяченого ювілею академіка Михайла Георгійовича Станчева, одразу ж розкриває джерельну «таємницю» – саме про неї говоритиметься нижче.

Я не маю наміру аналізувати творчість М. Г. Станчева, та й як можна холоднокровно оцінювати переваги і недоліки наукових праць ювіляра, тим більше, що частина з них написана разом з автором цих рядків. У тих випадках, коли я згадуватиму ті чи інші праці, це слугуватиме лише характеристикою його особистості, як вона мною сприймалася у перебігу безпосереднього спілкування, що триває вже не просто роки, а десятиліття. Почавши згадувати, коли ми зустрілися з Михайлом Георгійовичем, я був просто приголомшений власним «відкриттям» – виявилося, що це сталося понад сорок років тому, а творча наша співпраця та тепла особиста дружба тривають три чверті цього періоду. Саме тому я говоритиму далі і про академіка М. Г. Станчева, й водночас про Мішу – людину, яка стала для мене близькою та рідною, до якої ставлюся, як до власного сина (благо вікова різниця між нами становить 22 роки). До того ж він всього на один рік старший за мого справжнього сина, та ще й з різницею лише в один день.

Мені не довелося знати Михайла як студента – я викладав на історичному факультеті Харківського університету лише курси для тих із них, які спеціалізувалися з нової та новітньої історії. Михайло ж із перших студентських років працював під керівництвом професора Георгія Миколайовича Попова, який викладав на кафедрі історії КПРС.

Можна справедливо обзивати непристойними словами цю «спеціальність», оскільки вона обслуговувала ідеологічними засобами антинародну тоталітарну систему, що існувала в СРСР. Але в той же час не можна заплющувати очі на те, що на відповідних вузівських кафедрах, поряд з пронирами, пристосуванцями та неучами (на жаль, їх була абсолютна більшість) працювали чесні та здібні історики, які прагнули вийти за межі історико-партійної тематики, а в ній самій спробувати відокремити зерна від полови та об'єктивно дослідити складні та суперечливі явища. Про те, що це так, свідчить величезна цінна та

об'єктивна історіографія проблем, пов'язаних з історією цієї партії після того, як тоталітарну систему було повалено, а сам СРСР спочив під тягарем своєї нежиттєздатності. Свідченням цього є й те, що саме співробітники цих кафедр, головним чином молоді, стали ініціаторами фактичного розриву з тоталітарною системою, почавши у другій половині 1980-х років створювати організації «Демократичної платформи» у КПРС, які фактично стали зачатками нових політичних партій різноманітного спектру. Зрозуміло, що Михайло став у Харкові одним із активістів «Демократичної платформи», а пізніше активно включився у будівництво нової, незалежної України.

Хоча я не був знайомий зі Станчевим у пору його студентських років, одного разу почув про нього, причому в розповіді з цікавим сюжетом і дуже сприятливою оцінкою. Якось мій учитель і старший товариш, завідувач кафедри нової та новітньої історії та декан історичного факультету Степан Іванович Сідельников, великий фахівець з болгарської історії, сказав мені, що у нього була зустріч із людиною похилого віку з болгарського села Кортен, що знаходиться в Молдові. Син цієї людини, яка чимало пережила, як говорив Сидельников явно зі слів відвідувача, навчається на істфаку; він прекрасний студент, займається науковою роботою, причому присвячена вона країні його предків, що цей юнак на ім'я Михайло Станчев має дуже сприятливі перспективи розвитку після закінчення університету.

Весело сміючись, Степан Іванович додав, що з відвідуванням батька Михайла стався невеликий курйоз. Природно, поцікавившись, як навчається його син і отримавши позитивний відгук про нього, Георгій Станчев, помітивши у кутку кабінета палицю, якою користувався Сідельников, інвалід Другої світової війни, суворо сказав: «Якщо він чимось завинить, поб'єте його цією палицею». Декан відповів, що неодмінно так і вчинить, але він не думає, що в цьому виникне потреба.

Через роки, коли ми зблизилися з М. Станчевим, я запитав його, чи правда, що його батько був у Сідельникова і що між ними відбулася зазначена розмова. Михайло підтвердив, що все було саме так. Додавши, що Сідельников розпитував його батька про рідне село, про покоління болгар-іммігрантів, які жили там з 30-х років XIX століття, про те, як родину Станчевих виселили з рідних місць під час сталінського «великого терору», як мама Михайла померла від фізичних та моральних страждань, а його дідусь Ніколай Станчев у 1942 році загинув у Івдельлазі – похмурому сталінському концентраційному таборі Свердловській області, фактично таборі смерті. Цілком зрозуміло, що Михайло Станчев не мав підстав співчутливо ставитися до радянської тоталітарної системи, до її носіїв і у верхніх, і у нижніх шарах, до кар'єристів і вискочок, котрі існували, хоча, маю сказати, не переважали на істфаку Харківського університету.

Хоча я пишу про мого друга Мішу Станчева, просто не можу не сказати про гнилісне відновлення тоталітаризму в нинішній путінській Росії, причому системі, схожій переважно з нацистською Німеччиною (правим варіантом тоталітаризму), ніж з більшовицьким СРСР (його лівим варіантом). Думаю, що не дуже далеко пішов від своєї розповіді про Мішу, оскільки останніми роками він (разом з американським істориком Юрієм Фельштинським) приділив чимало уваги тверезому аналізу і водночас пристрасному викриттю бандитської антиукраїнської політики та агресії Росії проти України. Присвятивши цій тематиці, що кровоточить, книги, які вийшли різними мовами у багатьох країнах, Михайло Станчев робить свій чималий внесок у роз'яснення того, на що перетворилася сучасна Росія, якій, на превеликий жаль, вкрай важко буде повернути собі нормальний історичний вигляд і розпад якої в тій чи іншій формі зовсім на виключений. Про згадану роботу я ще скажу нижче.

Я познайомився з Михайлом десь у другій половині 70-х років минулого століття, коли він був уже аспірантом Г. М. Попова та став брати участь у наукових конференціях істориків. На мене справили враження не лише цікаві творчі спостереження молодого вченого, які явно виходили за рамки «партійних» штампів, а й його вільна, хоч і статечна поведінка, його широка бадьора посмішка.

Минуло ще кілька років. У загниваючому Радянському Союзі розпочинався поворот спочатку до «гласності», а потім й до глибокої «перестройки». Тим часом Михайло, успішно захистивши кандидатську дисертацію і визначаючи шляхи подальшої своєї роботи, вирішив зайнятися вивченням радянської історіографії новітньої болгарської історії.

З власного наукового досвіду я знав, наскільки важка і водночас благодатна ця майже не розроблена тематика.

Намагаючись розібратися у сучасній харківській болгаристиці, Михайло вирішив скористатися нетривіальним комплексом джерел – усними спогадами харків'ян, які займаються болгарською історією. Так одного чудового дня у моєму кабінеті в Харківському інституті культури (нині Українська академія культури) з'явився молодий історик, котрий побажав взяти в мене одне чи кілька інтерв'ю (дивлячись, як піде справа). Коли ми зустрілися і почали розмову, у мене майже відразу виник особливий інтерес до задуму Станчева. Пов'язаний він був із тим, що майбутня історіографічна праця була задумана далеко не так, як зазвичай писалися (і пишуться нині) історіографічні роботи. Ці роботи виконуються зазвичай неначе відсторонено від особистостей істориків, про доробок яких йдеться. На відміну від них Станчев задумав «персоніфікувати» історіографію. Він вирішив супроводжувати аналіз розповіддю про самих істориків, оскільки, як усім зрозуміло, наукову працю пише жива людина, а не ходяча схема.

Наскільки я зрозумів з нашої розмови, Міша збирався рівною мірою охарактеризувати істориків як особистості з їхніми науковими уподобаннями, загальною та спеціальною підготовленістю, умінням пов'язувати проблематику, що вивчається, з суспільним життям країни, в якій йде дослідження. Намічалося й вивчення інших питань, висвітлення яких в історіографічних працях, зазвичай, відсутнє.

Звичайно, Михайло прийшов до мене як до автора робіт певної болгарської проблематики, опублікованих як у СРСР, так і в Болгарії. Мене здивувало, що він з'явився «добре озброєним» – знав мої роботи, зібрав певні відомості про мене як історика. Численні питання, які потім ставилися і на які я прагнув дати більш-менш докладні й обґрунтовані відповіді, зміцнили мене в думці, що молодий історик «стоїть на вірному шляху», що він вестиме серйозну дослідницьку роботу.

Подальший перебіг подій був такий, що розробка болгаристичних історіографічних проблем Михайлом Станчевим не вилилася у велику і єдину дослідницьку працю. Спочатку його захопила громадська та державна діяльність. Він став одним із керівників Харківської міської адміністрації, очоливши її відділ міжнародних зв'язків; пізніше перейшов на роботу до Міністерства закордонних справ України, обійнявши через деякий час посаду першого секретаря міністерства. Але головне – виникли нові стійкі наукові інтереси, тією чи іншою мірою пов'язані з болгарською історією, але зазвичай ті, що виходили за її межі.

Водночас Михайло Станчев зберіг увагу до історіографічної тематики, зокрема персональної історіографії. У цьому переконався, коли через роки харківське видавництво «Око», у якому готувалася до друку моя книга «Тінь крила Люцифера», присвячена порівняльному аналізу радянської та німецької тоталітарних систем, звернулося до М. Г. Станчева із проханням написати передмову до цієї роботи. Як я пізніше з подивом і вдячністю дізнався, Михайло широко використовував у цій передмові матеріали тієї бесіди, яку ми вели ще за радянської влади у моєму кабінеті в Інституті культури.

Тим часом ще на межі 1980-х і 1990-х років у Михайла Станчева виникла ідея наукової розробки біографії Х. Г. Раковського – болгарського, румунського, радянського та міжнародного політичного діяча, борця проти сталінщини, який став жертвою великого терору в СРСР наприкінці 1930-х років. Він був розстріляний в Орлівській в'язниці восени 1941 року. Щоправда, Раковського тоді ще не було реабілітовано, і не було відомо, в який бік повернеться рух радянського державного скрипучого та застарілого воза.

Михайло вирішив порадитися зі мною: чи має сенс в умовах, коли ще немає певної надії на публікацію робіт про Раковського в СРСР, включитися у серйозну справу з вивчення біографії цієї непересічної особистості. Я повністю погодився з тим, що треба йти у відкритий бій, що історикам необхідно брати участь у боротьбі проти спроб повернути країну в минуле не лише своєю громадською діяльністю, а й науковою творчістю. Ми обидва, а між нами на той час відносини стали дружніми, абсолютно відвертими та безпосередніми, рішуче погодилися з тим, що за наукову біографію Раковського необхідно братися, що не можна очікувати на державну реабілітацію, що реабілітувати Раковського має насамперед історична наука.

У цьому питанні ми виявилися однодумцями, але коли Михайло запропонував мені спільну роботу з вивчення життєвого та політичного шляху Раковського, я спочатку відпо-

вів відмовою. Мої міркування полягали в тому, що скільки-небудь серйозно я не знайомий з жодною із сфер, у межах яких діяв Раковський, що, не будучи фахівцем з історії КПРС, я навряд чи порівняно швидко зможу розібратися в тій внутрішньопартійній боротьбі, у тих колотнечах більшовиків-опозиціонерів, які виступали проти курсу правлячої групи – то йшли на примирення з нею, то створювали підпільні антисталінські організації, то зрікалися своїх поглядів, у яких Раковський грав таку значну роль. Маючи на увазі, що Раковський у 1920-ті роки перебував за кордоном у ранзі радянського посла (ми знали про це, щоправда, лише у найзагальнішій формі), я висловлював Михайлові своє песимістичне припущення, що ми навряд чи отримаємо для дослідження відповідні архівні матеріали. До того ж, продовжував я наполягати, історія дипломатії – це самостійна складна наукова галузь, у якій ми обоє орієнтуємось досить слабко.

Михайло Станчев наполягав, щоб ми разом спробували зайнятися діяльністю Раковського. Зрештою він переміг, умовивши мене насамперед спробувати розробити найпекучіший і найважливіший фрагмент різноманітної діяльності Раковського – участь у боротьбі проти сталінщини як у складі опозиційних груп та течій, так і з особистої ініціативи.

Я глибоко вдячний Михайлові за те, що він зміг подолати мою затятість, бо спільна робота над біографією Х. Г. Раковського розкрила перед нами нові дослідницькі, пошукові і навіть громадські та особисті горизонти, про які ми тоді, коли сперечалися, братися чи не братися за цю роботу, аж ніяк не могли підозрювати.

Ми розподілили між собою ділянки пошукової роботи, вважаючи за необхідне звертати увагу не тільки безпосередньо на питання, які стояли у центрі уваги, а й на все те, що прямо чи опосередковано було пов'язане з Раковським, незалежно від часу виникнення джерел та їх тематики. Інакше кажучи, ми прагнули поступово накопичувати основу джерел відтворення біографії Х. Г. Раковського у всій її повноті.

Це був тяжкий час – початок 1990-х років. Руйнувався Радянський Союз, на його фундаменті виникали нові держави зі своїми особливостями та інтересами, що суперечили як інтересам «старшого російського брата», так і іншим новим незалежними державними формуваннями. Народ біднів, накопичення (якщо вони й були) перетворювалися на пил. Формувався новий заможний клас, що значною мірою складався з колишніх і тих, хто такими й лишився, бандитів. Вечорами було небезпечно виходити на вулиці міст: можна було стати випадковою жертвою розборок нових фінансових баронів. Загалом риси початкового капіталістичного накопичення були очевидні.

Проте звичайне людське життя тривало. Продовжувалась і наукова діяльність. Втім, і в ній ми часто-густо виявляли стару бюрократичну гниль, що окопалась, зокрема, у керівництві архівів, які все ще діяли за принципом «затягувати час і не пускати». Незважаючи на всі труднощі, об'єктивні та суб'єктивні перешкоди, наша спільна робота просувалася вперед. Я переконаний, що чималу роль у тому, що нам часто вдавалося потрапляти до архівів (або фондів архівів), доступ до яких був вкрай утруднений, зіграли наполегливість та чарівність Михайла, його привітна посмішка.

Ми самі не очікували, що вже 1993 року зможемо випустити у редакційно-видавничому відділі Інституту культури монографію «У боротьбі проти самовладдя: Х. Г. Раковський у 1927−1941 роках». Працюючи над цією книгою, ми набули абсолютно несподіваного досвіду співпраці, взаємодії з різними людьми, які чи то з особистих мотивів, чи то з інтересу до тематики, чи то просто з бажання допомогти людям, до яких у них виникла довіра, активно сприяли реалізації наших планів.

Саме тоді ми познайомилися з внучатим племінником Х. Г. Раковського Християном Валер'яновичем Раковським, про якого раніше взагалі не знали. Онук його сестри Анни полковник Раковський працював (чи, точніше, служив) у Харківській артилерійській радіо-технічній академії, де готував докторську дисертацію у галузі технічних наук і водночас цікавився долею свого двоюрідного діда (протягом кількох років він безуспішно домагався його реабілітації). Християн Валер'янович (в основному на прохання Михайла) надав нам значну допомогу у використанні технічних засобів, що полегшують наукову роботу.

Ще до розпаду СРСР ми за деякими непрямими свідченнями (якими саме, зараз не пам'ятаю) дізналися, що у США, в Архіві Гарвардського університету під Бостоном є ве-

ликий архівний фонд Л. Д. Троцького. Можливо, у цьому фонді є «хоча б якісь» документи, котрі висвітлюють участь Раковського в об'єднаній опозиції в більшовицькій партії у 1920-ті роки? Ми вирішили звернутися з листом до цього університету, запитуючи, чи є такі матеріали і, якщо вони є, чи можемо ми отримати їхні копії, маючи на увазі, що ніякої зарубіжної валюти у нас не було (ми взагалі ніколи не бачили «живі» долари).

Інакше кажучи, ми просили про благодійність, по суті справи зовсім не знаючи, які саме потрібні нам матеріали можуть опинитися у фонді Троцького і в які суми може обійтися ця авантюра (якщо з неї щось вийде). Маю зізнатися, що я був значно скептичніший, ніж Михайло. Він здавався мені тоді невиправним оптимістом. Так чи інакше, лист відправився за океан.

Нас дуже вразило, що незабаром прибула відповідь. Керівництво Архіва Гарвардського університету повідомляло, що у фонді Троцького справді є його велике листування з Раковським (додався перелік листів), що архів може виготовити та надіслати нам їх електронні копії. Наприкінці листа, як би між іншим, повідомлялося, що ми маємо переказати певну суму в доларах (приблизно 150 доларів, тобто, за уявленнями громадян західного світу, зовсім небагато за цю роботу, додавши якусь незначну суму на поштові витрати). Здавалося, що весь наш задум не справдився – адже в той час, як уже зазначалося, ні Михайло, ні я просто не бачили ще «живі» долари, не те щоб мати якісь їхні суми.

І тут на допомогу знову прийшла винахідливість мого друга. Це був час за пів року до розпаду СРСР. Незадовго перед цим відбувся з'їзд народних депутатів СРСР, на який від Харкова тріумфально, з величезним відривом було обрано письменників Є. О. Євтушенко та В. А. Коротича, визнаних «виконробів перестройки». Одним із довірених осіб Євтушенка був внучатий племінник нашого героя Х. В. Раковський. В один із приїздів Євгена Олександровича до Харкова на зустріч із виборцями ми змогли з ним побачитися та познайомити його із суттю справи. Чекали ми лише поради, але Євтушенко сказав: «Завтра я зателефоную моєму американському банкірові, й він заплатить». Ми були вражені і дуже вдячні поетові.

За кілька тижнів прибув пакет із документами Раковського і Троцького, переважно листами із заслання на заслання – з Астрахані, де перебував Раковський, до Алма-Ати, де перебував Троцький, і у звортоному напрямку. Ці документи стали важливим підґрунтям нашої книги про боротьбу Раковського проти сталінщини. Додам, що цей епізод виявився початком встановлення дружніх відносин з Є. О. Євтушенком, що тривали до його смерті.

Як зрозуміло читачеві, отримання документів з Гарвардського університету відбулося ще до розпаду СРСР. Після цієї історичної події дослідникам з України стали створювати у Москві всілякі перешкоди. Україна ще не стала ворожою державою, військовим супротивником, проти якого імперська Росія розв'язала брудну війну з метою відторгнення її законних територій та перетворення всієї країни на кремлівського васала, але на громадян України багато московських чиновників-великодержавників дивилися зверху вниз, у кращому випадку як на «молодших братів».

Це стало додатковою перешкодою для допуску нас до Архіву Федеральної служби безпеки Російської Федерації. Ми кілька разів заходили до приймальної ФСБ у Москві на Кузнецькому Мосту з питаннями про шляхи отримання дозволу на користування документами цього архіву, в якому, як ми були переконані, зберігалися найцінніші для нас з Михайлом документи. Нас ввічливо попросили піти геть, чи то заявляючи, що документів про Раковського у них немає, чи посилаючись на те, що між Росією та Україною відсутня угода щодо архівної співпраці.

В одній з наших розмов виникла думка порадититься з Миколою Миколаївичем Мурзіним. Мурзін був відповідальним співробітником Харківського управління Служби безпеки України. Він відносився до тих небагатьох (вкрай небагатьох) працівників цієї сфери, які стояли на справді демократичних позиціях (мабуть, такі працівники існували, але нам не траплялося жодного, крім Мурзіна). До того ж нам було відомо, що він готує до друку роботу про розправу у Харкові над польськими військовими та цивільними діячами у 1940 році (що відбувалася водночас із розстрілом поляків у Катинському лісі під Смоленськом). Сказано – зроблено. Коли ми в невимушеній обстановці зустрілися з Мурзіним, він скептично похитав головою і сказав, що на Москву у нього управи немає, але все-таки через якихось людей спробує щось зробити.

Пройшов деякий час, Мурзін зателефонував мені і поставив дуже очікуване запитання: «Чи не збираєтеся ви до Москви?». Я відповів, що у разі потреби можу вирушити хоч завтра. «Завтра не треба, – відповів він. – А ось наступного тижня непогано б». Потім він назвав якийсь номер московського телефону (імені абонента не назвав) й сказав, щоб я подзвонив прямо з Курського вокзалу, коли приїду, і представився. Зрозуміло, що йшлося про користування Архівом ФСБ.

Коли я, приїхавши до Москви, зателефонував і назвав себе, мені було сказано, щоб я залишався на тому самому місці, де перебуваю (це було на площі Курського вокзалу) і за 15−20 хвилин за мною приїдуть. Справді, незабаром підкотила біла «Волга» і представницький чоловік запросив мене до кабіни. Машина від'їхала. Я, звичайно, запитав, куди ми їдемо. «Побачите», – відповів він. Я наважився вимовити: «Добре ще, що я сиджу поруч з вами, а не в оточенні двох осіб на задньому сидінні». Той, зрозуміло, посміхнувся.

Під'їхали ми до готелю «Пекін», де, як виявилося, для мене був заброньований номер у боковому крилі, яке слугувало відомчим готелем ФСБ. Чоловік, який супроводжував мене, сказав, щоб через дві години я приїхав туди, де знаходиться читальна зала архіву. Виявилося, що це там же, на Кузнецькому мості, де ми вже безрезультатно бували.

Так само зовні привітний прийом відбувся і в архіві. Щоправда, співробітник читального залу (молодий хлопець, який незадовго перед цим закінчив Московський історико-архівний інститут) заявив, що архів має у своєму розпорядженні лише матеріали про Раковського, пов'язані з судовим процесом у березні 1938 року, на якому він був засуджений до 20 років ув'язнення (Раковський був розстріляний без суду у вересні 1941 року). Досить сумніваючись у сказаному, я назвав численну документацію, яка, як я припускав, повинна була зберігатися в цьому архіві. «Куди вона поділася?» Відповідь була показовою: «Знищена, як така, що втратила слідчу необхідність». Виявилося, що таким чином варвари з радянських каральних органів знищували не лише людей, а й їхні документи.

Втім, матеріали, які були в архіві, виявились надзвичайно цінними. У проміжку між арештом на початку 1937 року та процесом Раковський писав «свідчення», які фактично були спогадами про його діяльність. Вони були використані в нашій з Михайлом роботі.

У читача може виникнути питання, чому щойно представлений сюжет увійшов до спогадів – адже я там працював один. Все так, але цей задум, як і решта, пов'язані з роботою над біографією Раковського, був загальним, спільними були пошуки шляхів отримання матеріалів, спільною була реалізація – аналіз отриманого матеріалу, його зіставлення з іншими джерелами, втілення у тексті роботи.

Нас із Михайлом з'їдала цікавість – за кого видав нас М. М. Мурзін, що мене прийняли в Архіві ФСБ, та ще з такою шаною. Ми питали Миколу Миколайовича, але він лише загадково посміхався.

А ось ще одне цікаве джерело – цього разу жива людина зі своїм минулим, своїми особливостями і поглядами – постала в нашій роботі виключно завдяки ініціативі Михайла. Справа в тому, що під час заслання в Астрахані наприкінці 1920-х років Раковський писав спогади (їхня доля невідома, мабуть, вони були знищені в КДБ разом з іншими документами Раковського). Про роботу над мемуарами він повідомляв Троцького в Алма-Ати. Текст спогадів набирала на друкарській машинці молода особа на ім'я Юлія Щеглова, з якою у Раковського виник недовгий любовний зв'язок. Юлія завагітніла і народила сина. З цього приводу в Астрахані виникли чутки, але жодних достовірних свідчень про те, наскільки ці чутки відповідають дійсності і, якщо вони достовірні, якою є доля сина, котрий мав тепер бути літнім чоловіком за 60 років, у нашому розпорядженні не було.

Та якимось чином М. Г. Станчеву вдалося намацати тонку ниточку, яка могла будь-якої миті обірватися. Хтось із мешканців Астрахані згадав, що сина Юлії звали Аскольдом, що він став лікарем і працює у медичному інституті одного з міст «десь неподалік Москви». Не довго думаючи, Михайло озброївся довідником для вступників до вузів, виписав із них адреси всіх медичних інститутів підмосковного регіону і відправив туди листи такого змісту: нібито йому відомо, що саме в цьому інституті працює Аскольд Щеглов, й просив передати йому листа (але звідки було відомо, що Аскольд зберіг материнське прізвище?). Загалом, від усієї цієї історії віддавало авантюрою. Але ж і авантюри іноді реалізуються, чи не так?

Ми вже почали забувати про цю історію, робота над біографією тривала, кожен із нас займався своїми службовими справами. У мене настав час вирушати на стажування до Московського університету, яке я проходив кожні чотири роки перед черговими конкурсними виборами у моєму інституті. Під час стажування я жив у гуртожитку МДУ, що розташовувався у досить відомій висотній будівлі. Одного дня мене покликали до телефону, розташованого у фойє поверху. Я почув голос Михайла. «Ти сидиш або стоїш», – сказав він. – «Якщо стоїш, краще сядь, щоб не впасти». І додав: «Я телефоную з Твері, з квартири Аскольда Юлійовича». Чесно кажучи, я не був переконаний, що Михайло телефонував саме з Твері, а не з Калініна, як називалося місто в радянський час. Але перевіривши, переконався, що вже йшлося про Твер – влітку 1990 року місту повернули історичну назву. А розмова наша відбулася восени 1990 року.

Наступного ранку я електричкою поїхав до Твері. Михайло зустрів мене на вокзалі, і ми разом вирушили до віднайденого ним сина Раковського. Протягом усього дня ми розпитували Аскольда Юлійовича (мама дала йому своє по-батькові, щоб спробувати захистити від можливої сталінської розправи) про все, що могло зберегтися у його пам'яті. Дізналися, зокрема, що Раковський не відмовився від свого сина, що він тепло приймав його у короткий період перебування на волі в середині 1930-х років. Для характеристики нашого персонажа з'явилися нові, цього разу особистісні риси. Розповіді Аскольда Юлійовича дозволили розширити уявлення і про членів родини Раковського – його дружину Александрину та її дочку. Так завдяки енергії та наполегливості М. Г. Станчева у нашому розпорядженні з'явилося принципово нове, живе, джерело інформації, що «говорить».

Іншим учасником роботи над біографією Раковського – таким, хто не лише «говорив», а й «писав» – став Валерій Олександрович Головко, у минулі роки товариш по навчанню Михайла Станчева з істфаку Харківського університету. Це було вже після розпаду СРСР.

Свого часу Головко працював викладачем на рідному факультеті, але змушений був емігрувати внаслідок серйозних політичних прикрощів, які у нього виникли. Я досить докладно писав про нього у спеціально присвяченій йому статті (Превратности судьбы, или как советские спецслужбы невольно помогли одной карьере // Дриновський збірник/Дриновский сборник. Том IV. Харків-Софія, 2011. С. 564−571). Опинившись у Сполучених Штатах і пройшовши блискучу кар'єрну дорогу, Головко 1992 року, приїхавши до Харкова, зустрівся з нами. Виявилося, що він займається історією зовнішньої політики Великої Британії у 1920-ті роки. Ми ж з Михайлом якраз у цей час вирішили на основі матеріалів, які зібрали, підготувати книгу про Х. Г. Раковського як дипломата. Це було наукове поле, що частково перетиналося, адже Раковський уже у перші роки більшовицької влади виконував важливі дипломатичні завдання – від її імені вів переговори з Румунією та незалежною Україною, а пізніше, коли став главою уряду радянської України, одночасно обійняв посаду наркома закордонних справ і брав участь у найважливіших міжнародних конференціях. Після зняття з посади очільника уряду він кілька років був повноважним представником СРСР у Великій Британії, а потім у Франції.

Отож саме британський період зацікавив Валерія Головка, і ми домовилися працювати над темою «Раковський як дипломат» утрьох. Результатом стала книга «Між Москвою та Заходом», що вийшла у харківському видавництві «Око» 1994 року. Так товариськість Михайла Станчева, його зв'язки з колегами, та й досвід практичної міждержавної діяльності, що розширювався, виявилися важливими у роботі над певною ділянкою діяльності Раковського.

Не можу не відзначити, що у російському МЗС засіли старі чиновники. Їх, напевне, намагався розігнати А. В. Козирєв, котрий за Єльцина нетривалий час був міністром закордонних справ Росії, але так і не зумів здійснити свій задум. За цим реформатором прийшов консерватор О. М. Примаков, а ще через кілька років – путінський поплічник, демагог і брехун С. В. Лавров на прізвисько «говорящая лошадь». Саме ці старі чиновники стережуть архівне багатство МЗС, прагнучи не пускати туди «сторонніх» (тим більше іноземців з України). Нас «допустили» до архіву, але видали лише жменьку другорядних документів, які не мали суттєвої цінності.

Тоді ми вирішили перевірити, чи немає документів Раковського у Державному архіві економіки, що підпорядковувався не галузевому відомству, а Архівному управлінню. Було

відомо, що у цьому архіві зберігається документація зовнішньоторговельних організацій. Й сталося буквально диво. Познайомившись із путівником та описами, ми побачили, що у цьому архіві міститься великий масив документів Раковського під час його роботи повпредом у Великій Британії та Франції, причому не тільки безпосередньо пов'язаних з його дипломатичною роботою, а й з громадською діяльністю. Всі ці матеріали нам були надані безперешкодно. Щоправда, перешкоди з'явилися, коли ми роботу завершили, і треба було забирати зошити з витягами. Перелякані архівісти вирішили, що ми можемо забрати з собою якусь велику таємницю і заявили, що зошити ми отримаємо в міністерстві зовнішньої торгівлі, де їх «переглянуть».

Почалася навіть не бюрократична, а якась незрозуміла тяганина. Ми приїжджали до міністерства, заходили до так званої приймальні – напівтемної кімнати, де не можна було навіть сісти, і дзвонили внутрішнім телефоном, але на дзвінок зазвичай ніхто не відповідав. Іноді, щоправда, слухавку брали і якийсь жіночий голос після певної паузи повідомляв, що зошити ще не переглянуто. На питання, коли ж вони будуть переглянуті, лунала відповідь: «Через деякий час». Ледве стримувався, щоб не влаштувати скандал. Зрештою, він був влаштований, й майже відразу спрацював. Зошити було винесено без жодної позначки – було зрозуміло, що ніхто їх не відкривав.

Так ось на власному досвіді ми з Михайлом все глибше пізнавали риси не тільки чинного тоталітаризму, а й його безпосередніх наслідків. Але здебільшого перемога залишалась за нами. Над книгою ми втрьох – Михайло, Валерій Головко і я – працювали швидко; вона була оприлюднена 1994 року і отримала гарні відгуки. Як з'ясувалося, і в цьому випадку корисними були знайомства Михайла у дипломатичних колах – мій друг і співавтор знову був на висоті. Достатньо було, ймовірно, одного чи кількох телефонних дзвінків, щоб чергова придумана «проблема» вирішувалась на нашу користь.

Ось так в московському архіві економічних організацій було виявлено, а потім залучено до наукового обігу великий комплекс дипломатичних документів Раковського, основна частина яких до економіки взагалі жодного відношення не мала. І знову значною мірою ми були зобов'язані цим результатом винахідливості, енергії, пробивній силі М. Г. Станчева.

Так поступово складався комплексний біографічний твір про справді видатного політичного діяча XX століття. У 2014 році спільна праця за участю М. В. Лобанової (Тортики), нині доктора історичних наук, вийшла в Москві у видавництві «Центрполіграф». Треба сказати, що ми (Михайло насамперед) чимало натерпілись з виданням цієї книги. Михайло представляв наш авторський колектив, їздив у видавництво, вів переговори з його співробітниками. Видавничому редактору не подобалося то одне, то інше, то третє. Доводилося йти на компроміси, зрозуміло, такі, що ніяк не змінювали суті викладу. Зараз книга про Раковського готується з низкою доповнень до видання англійською мовою в авторитетному міжнародному видавництві «Брілл», штаб-квартира якого знаходиться в голландському місті Лейден.

Разом із академіком Станчевим ми працювали й над іншими проєктами. У кількох томах вийшла документація «Архіва Троцького», що зберігається у Гарвардському університеті. Дві наші книги оприлюднило в Софії видавництво Болгарської академії наук. Одна з них розповідає про зв'язки Л. Д. Троцького з болгарським революційним рухом та окремими діячами Болгарії. Інша робота – про просвітника та лівого політика Георгія Бакалова.

Проте це далеко не все, що входить до вагомого наукового доробку мого друга. Він плідно попрацював над вивченням життєвого шляху засновника Харківського університету Василя Каразіна. І вже воістину гігантською довідковою працею є двотомник, присвячений болгарам в Російській імперії, СРСР і країнах, що утворилися після його розпаду. Вміщуючи грандіозну статистичну інформацію (у першому томі) та біографічні нариси (у другому), це видання є зразком науково вивіреного, достовірного довідника, яким, як я сподіваюся, Михайло пишається.

Не поставився я з особливим схваленням, коли Михайло Георгійович разом із американським істориком і політологом Ю. Г. Фельштинським (котрого вже згадував) взявся за розробку проблеми конфлікту між Росією та Україною, який вибухнув минулого десятиліття. Однак коли їхня книга з'явилася і я познайомився з нею, то переконався: проведе-

ний авторами аналіз дає всі підстави для їхнього головного висновку, що сформульований уже в заголовку роботи: «Третя світова. Битва за Україну». Назва і весь зміст книги особливо рельєфно і обґрунтовано звучить у наш час, коли російські володарі, явні вишкребки Гітлера та його кліки, перейшли від війни «гібридної» до агресії широкомасштабної, намагаючись поневолити Україну і забезпечити плацдарм для подальшого перекроювання Європи. Не випадково, ця книга вийшла кількома мовами у європейських країнах і США. Публікація роботи виявилося вагомим внеском авторів до об'єктивного розслідування агресії путінського режиму.

Нічого не було мною сказано про сім'ю мого друга – його дружину, дочку та сина, чудових онука та онучки. Не можу обійти хоча б кількома словами й ще про одну сім'ю, яка постійно користується його увагою. Маю на увазі згадану вище Марію Валеріївну Лобанову. Михайло був хрещеним батьком доньки Маші та її чоловіка Олександра Олександровича Тортіки. Сімочка душі не чула в ньому і в перші роки свого життя, і після того, як у родині сталася трагедія: раптово помер у розквіті років батько дитини, Машин чоловік. З того часу Михайло Георгійович постійно дбає про сім'ю, про виховання Сіми, яка стала вже підлітком і, як і раніше, вважає «дядька Мішу» найдовіренішою людиною – услід за мамою.

Моєму дорогому другові, співавтору, прекрасній людині виповнилося 70 років. Нині для людей діяльних та активних це не вік підбиття життєвих підсумків та спогадів про минуле. Це стартовий майданчик для нових праць і перемог, для нових радощів творчості. Я хотів би побажати академіку Михайлу Георгійовичу Станчеву, моєму дорогому Міші, найяскравіших звершень на цьому шляху.

Дата подання статті до редакції – 16.08.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.34

ДИПЛОМАТ І ЛЮДИНА

Генадій Гімюш

дипломат, перший секретар Посольства України в Болгарії у 1997−2000 рр.
e-mail: genvas07@yandex.ru

A DIPLOMAT AND A MAN

Genadiy Vasylyovych Gimyush

diplomat, first secretary of the Embassy of Ukraine in Bulgaria (1997-2000)
e-mail: genvas07@yandex.ru

З Михайлом Станчевим до середини 90-х минулого століття ми були знайомі однобічно. Тобто я про нього, як одного із засновників болгарських громад України, знав, він про мене – ні. Познайомилися особисто вже 1997 року, коли я від'їжджав у довгострокове відрядження до Софії, а Михайло змінив мене в Міністерстві закордонних справ (МЗС) у відділі Східної Європи. Тоді проходила ротація у Посольстві України в Болгарії: на зміну першовідкривачам, серед яких були унікальні особи, зокрема Віталій Москаленко, донедавна Надзвичайний та Повноважний Посол України у Болгарії, приходили нові люди. Згодом і М. Станчева призначили Тимчасовим повіреним і політичним радником Посольства.

На той час перед оновленим складом Посольства ставилися нові, складніші завдання, потрібно було урізноманітнити методику їх розв'язання. І, треба віддати належне, Михайло став справжнім лідером у колективі не лише за посадою, а й за особистими якостями, авторитетом, ставленням до роботи та колег. Він має рідкісне поєднання таких рис характеру, як надзвичайна обов'язковість, організованість, дисципліна і демократичність, творчий підхід, дружелюбність. З його приходом життя колективу Посольства пожвавішало. Цьому сприяли і досвід адміністративної роботи М. Станчева у Харківській міській адміністрації; і наукової роботи у вишах Харкова, і досконале знання болгарської мови.

Крім того, будучи гарним і досвіченим волейболістом, він сформував посольську команду. Ми постійно тренувалися і брали участь у різних спортивних змаганнях, навіть посіли почесне третє місце у чемпіонаті дипкорпусу в РБ з міні футболу. Виїжджали також на гірськолижні траси до Алеко, Боровця, Пампорово. Навіть здійснили сходження на Сім Рильських озер із досвідченими альпіністами Оленою та Георгієм Коцевими.

Звичайно, в обов'язки дипломата входить вивчення історії, культури, традицій, особливостей країни, в якій він працює. Це сприяє як розширенню кругозору, так і творчому підходу до роботи. І тут Михайло був не лише зразком, а й ініціатором та організатором багатьох заходів, зустрічей, переговорів, концертів, виставок.

За всієї різноманітності життя Посольства, на першому місці, звичайно, залишалась робота. Крім постійної рутини у березні 1998 року було забезпечено дипломатичнй супровід державного візиту Президента України Л. Д. Кучми до Болгарії, під час якого відбулося підписання низки важливих документів. 1998 року урочисто відкрито пам'ятник відомому українському скульптору Михайлу Паращуку в Софії, знято фільм про нього, що стало продовженням діяльності, розпочатої ще Віталієм Москаленком у період першого його відрядження до Болгарії.

Згадується один із епізодів спільної роботи. 1998 року Україна мала можливість обратися до складу Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй як одна з десяти непостійних членів. Конкуренція була серйозною. МЗС зобов'язало кожне посольство активно сприяти роботі з просування саме нашої кандидатури до РБ ООН. Для чого в Києві підго-

тували змістовні рекламні матеріали про Україну. Незважаючи на думку деяких колег про те, що вказану роботу мають вести українські дипломати в Нью-Йорку, ми з Михайлом активно включилися в процес. Протягом майже двох місяців, заздалегідь домовляючись з керівниками диппредставництв, завантажившись друкованими і не тільки сувенірами, ми об'їжджали посольства в болгарській столиці й кожному послу вручали ноту з проханням підтримати Україну під час голосування в ООН. У багатьох випадках доводилося роз'яснювати дипломатам, що Україна – не СРСР і не Росія. Не обмежуючись розмовами, ми просили дати письмову відповідь на нашу ноту про рішення Міністерства закордонних справ чи уряду країни щодо голосування. Дехто відмовлявся надавати такі запевнення, посилаючись на зобов'язання перед іншими кандидатами. Проте ми отримали понад 30 нот із обіцянкою, що та чи інша держава проголосує в ООН на підтримку України.

Пригадую й такий цікавий випадок: у пресі для дипломатичного корпусу з'явилося повідомлення про відкриття Посольства Уругваю в Болгарії та призначення послом Ольги Барбарової з коротким викладом її біографії. Виявилося, що батько латиноамериканської дипломатки за походженням був болгарином із бессарабського села Кортен. Ми з Михайлом відразу задалися питанням: чи не може вона бути родичкою Георгію Барбарову, односельцю Михайла та моєму товаришу по роботі в студентських будівельних загонах? Щоб отримати відповідь, познайомили Георгія з Послом Уругваю. З'ясувалося, що батько Ольги та дід Георгія були рідними братами. А пані Посол через деякий час вручила нам письмове запевнення уряду Уругваю про підтримку України як непостійного члена РБ ООН. І, як невдовзі з'ясувалося, наші зусилля (у поєднанні із зусиллями багатьох українських дипломатів в інших державах) не були даремними – Україну обрали до складу Ради Безпеки ООН як непостійний член. Цей маленький приклад свідчить про винахідливість, нестандартність мислення та цілеспрямованість Михайла Георгійовича в досягненні позитивного результату для своєї країни, нехай навіть заради отримання одного голосу в ООН.

Мені навряд чи вдасться намалювати портрет М. Г. Станчева у повний зріст, як то кажуть, та й мети такої перед собою не ставив. Повинна ж зберігатися якась інтрига! Насамкінець лише кілька додаткових штрихів. Крім того, що Михайло учений, професор, ерудит з унікальним почуттям гумору, він справжній друг, який дбайливо, відповідально, безкорисливо ставиться до близьких йому людей. Він може бути твердим, принциповим й одночасно чутливим і сентиментальним, що властиво високо інтелектуальним особистостям. Він справжній патріот України. Для нього немає чужого горя, він усе пропускає через серце. Дякую, Михайле, за підтримку та допомогу в скрутну хвилину!

А побажати хочеться невичерпної енергії, творчості, удачі та успіху. Щастя, миру та добра!

Дата подання статті у редакцію – 16.10.2023 р.

РЕЦЕНЗИИ / РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.7546/DS.2023.16.35

В ЛАБИРИНТИТЕ НА РАЗУЗНАВАНЕТО ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА И СРЕДНОВЕКОВИЕТО. ОТЗИВ ЗА: ЛИЛЯНА СИМЕОНОВА. В ПОЛУСЕНКИТЕ НА ИСТОРИЯТА. КОМУНИКАЦИИ, ШПИОНАЖ И ОТРОВИТЕЛСТВО ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ. СОФИЯ: ИК „ИЗТОК-ЗАПАД“ И ИБЦТ – БАН, 2022, 415 С.

ISBN 978-619-7179-24-8; 978-619-01-0961-7

Елена Делвинска

Докторант в Института за балканистика с Център по тракология (БАН),
София, България, e-mail: eldelvinska@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-6414-1695

IN THE LABYRINTHS OF INTELLIGENCE IN ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES. REVIEW: LILIANA SIMEONOVA, IN THE HALF-SHADOWS OF HISTORY. COMMUNICATIONS, ESPIONAGE AND POISONINGS THROUGHOUT THE AGES. SOFIA: IB&CT-BAS, IZTOK-ZAPAD PUBLISHING HOUSE, 2022, 415 P.

ISBN 978-619-7179-24-8; 978-619-01-0961-7

Elena Delvinska

Ph.D. candidate in the Institute of Balkan Studies & Center of Thracology
(Bulgarian Academy of Sciences), Sofia, Bulgaria,
e-mail: eldelvinska@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6414-1695

Това е първото монографично изследване, посветено на връзката между развитието на комуникациите и средствата за комуникация, от една страна, и разузнаването, от друга. То се базира на огромен и разнороден изворов материал – писмени сведения на латински, гръцки, славянски и източни езици и обхваща много голям период – от времето на гръко-персийските войни (V в. пр.н.е.), през Древния Рим и Средновековието (Франкските държави в Западна и Централна Европа, Византия, България, Абасидския и Фатимидския халифат, Иконийския султанат) до първите десетилетия на XIII в.

Проф. Лиляна Симеонова е международно утвърден учен, специалист по византийска и средновековна обща история, с много широк диапазон на научни интереси и дългогодишна преподавателска дейност у нас и в чужбина, член е на редица престижни научни асоциации. Немалко от нейните изследвания (две монографии[*] и множество студии и статии) са посветени на темата за взаимовръзката между развитието на комуникациите, транспорта и търговията на дълги разстояния, както и на свързаното с тях възраждане на градския живот през средните векове. Резултат от тези нейни научни дирения е и най-новата ѝ монография, която е посветена на взаимовръзката между комуникациите и шпионажа

[*] **Симеонова Л**. *Скандинавската експанзия и Западът (краят на VIII–60-те години на XI в.). Пиратство, търговия, градски живот, литературни стереотипи*. София, Парадигма, 2008. 306 с.+11 ил.

и в която основни действащи лица са не само военни и дипломати, но и всички други пътуващи хора – търговци, монаси, поклонници и пътешественици, чиято по-голяма свобода на придвижване им позволява да събират и предават информация от всякакъв характер.

„В полусенките на историята“ е том 3 от поредицата „Facta“ на Издателска къща „Изток-Запад“. Монографията с обем от 415 страници включва предговор, четири раздела (всеки с по няколко глави) и заключителна глава. В предговора авторката дефинира целите на изследването си и се обосновава защо за негова горна хронологическа граница е избрала XIII век. Тогава, както посочва Симеонова, нещата в света започват осезаемо да се променят: наред с държавната поща, която е служила само за предаване на важна информация между центъра на политическата власт и провинциите и между войсковите части по границата, сега се появява и т.нар. обществена поща, която всъщност е частна, но от чиито услуги могат да се възползват всякакви хора, вкл. дипломати, търговци и шпиони; наред с „държавното разузнаване“ се появяват и частните разузнавания на големи фирми и банки, както и на някои монашески ордени, а и на Западната църква като цяло. Това обаче е друга, много голяма тема, която авторката е решила да не засяга в настоящия си труд.

Разделите в монографията са посветени на четири основни теми: взаимовръзката между развитието на комуникациите и разузнаването (вътрешно и външно); разнообразните средства за предаване на закодирани сведения; различните форми на заблуда, използвани по време на война и мир с цел придобиването на преимущество пред противника или съперника; отровителството през вековете като средство за отстраняване на неудобни лица от политическата сцена. Принос на монографичния труд е, че се изследват теми като шпионаж, дезинформация и предаване на секретни сведения, всевъзможни начини на заблуда, военни хитрости преди и по време на битки, саботаж в тила на врага, смърт на известни политически фигури при неизяснени обстоятелства, за които летописците са писали по-рядко.

Разделът „Система на комуникациите и уредба на разузнаването“ (с. 15–168) се състои от четири обширни глави, в които темата за взаимовръзката между комуникациите (съобщенията) и разузнаването е изследвана в рамките на огромен времеви и географски диапазон – в Древния Рим, Византия, България, Франкските държави, Абасидския и Фатимидския халифат, Иконийския султанат. Комуникацията и разузнаването са представени като фактори, от правилното функциониране на които зависи съществуването на самата държава, тъй като както начините на събирането на сведения с разузнавателен характер, така и предаването им до центъра на политическата власт и обратната връзка с провинциите са особено важни за вътрешната и външната сигурност на дадена страна.

Симеонова се спира и на възникването на държавната поща в Персия, възприемането и усъвършенстването ѝ в Древния Рим, функционирането ѝ във Византия, а също и във Франкските държави и при арабите. Специално внимание е отделено на рестриктивния режим на използване на държавната пътна мрежа и прилежащата ѝ инфраструктура, тъй като те са могли да бъдат ползвани само за служебни пътувания на военни, куриери, емисари със специални поръчения и висши държавни чиновници. Разузнавателната информация, събирана и предавана по тази мрежа от комуникации, била използвана при вземането на управленски решения в областта на дипломацията, войната и търговията. Представено е и основаването и функционирането на специализирани административни отдели, които на централно ниво се занимавали с обработката на разузнавателната информация, получавана по официални и неофициални канали от най-различни източници. Или, както пише авторката, историята на разузнаването, дипломацията и войната не би могла да се разглежда извън контекста на развитието на комуникациите.

Разделът „Начини и средства за предаване на тайни съобщения“ (с. 169–196) е посветен на предаването на тайни съобщения и криптирани сведения както между провинциите или фронта и центъра на властта, така и между отделните бойни формирования на фронта. Специално място е отделено на стеганографията и криптографията и на тяхното развитие през вековете, както и на използваните от тях средства – симпатични мастила, шифри, звукови, светлинни и димни сигнали, военни гълъби. Представена е и инфраструктурата за предаване на закодирана информация на дълги разстояния по въздушен път – изградените системи за бързо предаване на кратки, но важни сведения чрез използването на кодове при светлинни, пушечни и звукови сигнали.

Заблудата като елемент на бойната тактика, дегизирането и фалшивата самоличност, тайните мисии и залавянето на шпиони и ренегати са темите, разгледани в раздела „Изкуството на измамата през средните векове“ (с. 197–280). Представени са различни военни хитрости (неизменна част от теорията и практиката на военното дело през всички епохи), прийомите, използвани в шпионажа (събиране на информация, убийства на значими личности, отвличания, диверсии и саботаж), различните категории хора, които били вербувани за разузнавателни мисии и тайни мисии. Заблудата е изследвана като инструмент не само на войната, но и на дипломацията и политиката. Всеки от многобройните случаи на визуална измама, заблуждаващи звукови сигнали или изпращане на послания с фалшива информация добавя щрихи към разказа за една или друга случка в античните и средновековните текстове.

В последния раздел, „‘Чашата на смъртта’: отровителството през вековете“ (с. 281–402), като въведение в отровителските практики на Античността и Средновековието е включена глава за развитието на познанията по фармакология през вековете, в т.ч. и за отровите и техните антидоти. Отровителството е разгледано в различните си аспекти – от средство за премахване на неудобни личности и начин за екзекуция до използването му за евтаназия или геронтоцид. Авторката се спира и върху шпиономанията и масовата параноя на тема отровителство, които се ширели както сред простолюдието, така и сред хората от елита.

В заключението на монографията Симеонова отново – и този път по-подробно – излага своите солидни аргументи за избора на хронологична рамка в изследването си. През XIII век, успоредно с бурното развитие на търговията, банковото дело, дипломацията и разузнаването, се появява и т.нар. обществена поща, с което се слага край на ограничителния режим на използването на наличната пътна мрежа. Така започва и преходът към Новото време. Друга причина, изтъкната от авторката, е, че по отношение на представените в монографията теми, засягащи периода след XIII век, вече са написани сериозни научни трудове. Затова монографията се фокусира върху определени процеси и явления от по-ранните исторически епохи, тъй като те са сравнително по-слабо изследвани в съвременната наука.

Трудът на Симеонова е базиран изцяло на извори. Чрез използването на голям брой писмени извори авторката се стреми да хвърли светлина върху части от миналото, които все още не са достатъчно изучени. Симеонова се справя блестящо с нелеката задача не само да анализира критично и да преведе свидетелствата от миналото, но и да обърне внимание дори на дребните детайли в тях, като в големия обем информация успява да открие сведения и за по-малко известни в историята събития. Трудът е плод на дългогодишна работа с огромен брой различни по характер и произход текстове, излезли изпод перото на антични и средновековни автори – езичници, християни, мюсюлмани. Докато всеки от авторите предава своята субективна гледна точка към дадено събитие, Симеонова, като високо ерудиран историк, е успяла да съпостави различните версии и да ги подложи на сравнителен анализ. Един от приносите на изследването е, че в него са включени откъси от изворите в превод на авторката, което помага на читателя да вникне в духа на епохата и да усети автентичното звучене на текстовете. Засегнатите теми, разгледани в съответния исторически контекст, дават на читателите допълнителна информация за живота през Античността и Средновековието. Авторката се въздържа от хипотези, които не намират потвърждение в изворите.

Липсата на бележки под линия в монографията е авторово решение, с което трудът става по-достъпен и за обикновения читател, независимо от академичния характер на изследването, базиращо се изцяло на извори. Информацията, която би влязла в бележките под линия, е включена в основния текст, като са дадени обширни обяснения и позовавания на автори и издания.

Не на последно място, монографията на Симеонова ни представя една широка палитра от личности с различни професии и роли в социума на разглежданите държави. От тази гледна точка трудът ѝ представлява интерес и за учените, занимаващи се с менталната и културната история, социологията и философията на обществата, които са обект на изследване в „Полусенките на историята“.

Дата на подаване на статията в редакцията – 23.08.2023 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.36

НОВА МОНОГРАФИЯ ЗА ХАБСБУРГСКО-ОСМАНСКИТЕ ВОЙНИ. РЕЦЕНЗИЯ ЗА КНИГАТА: СТОЯНОВ, А. ОСМАНО-ХАБСБУРГСКИТЕ ВОЙНИ (1500–1792 Г.). СОФИЯ, СИЕЛА, 2022. 512 с.

Манчо Веков

Доктор на историческите науки, професор, ръководител на секция ПИНИ,
Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките,
София, бул. „Шипченски проход“, 57, бл. 17, e-mail: mvekov@abv.bg,
ORCID: 0000-0001-6024-1728

NEW MONOGRAPH ON THE HABSBURG-OTTOMAN WARS. REVIEW OF THE BOOK: STOYANOV, A. OTTOMAN-HABSBURG WARS (1500-1792). SOFIA, "CIELA", 2022. 512 P.

Mancho Vekov

Doctor of Historical Sciences, Professor, head of Department Auxiliary Sciences
of History, Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences,
Sofia, Bul. Shipchenski prohod 57, bl. 17, e-mail: mvekov@abv.bg,
ORCID: 0000-0001-6024-1728

През 2023 г. се навършват 100 години от окончателното рухване на Османската империя. Тази годишнина дава повод за преосмисляне на редица процеси, които обвързват историята на България, османците и Европа. Родена сред кървавите сражения на средновековните Балкани и Близък изток, Османската империя угасва така, както идва на бял свят – в разгара на война. Първата световна война (1914–1918 г.) слага точка на нейното съществуване, но Голямата война може да се счита за епитафия и на още една регионална сила, родена в бурните средни векове – империята на Хабсбургите. Парадоксално, тези две династии, които отразяват противоположностите на вековния сблъсък между християнство и ислям, се зараждат и изчезват по едно и също време от голямата политическа сцена.

Историческото наследство, завещано ни от Хабсбурги и османлии, и до днес служи за основа на социалните, икономическите и политическите модели, които обуславят развитието на Югоизточна Европа. Поредицата конфликти и кризи в края на XX и началото на XXI век доказаха, че сблъсъкът на цивилизациите, за който говори Самюъл Хънгтингтън, все още не е завършил на Балканския полуостров. Регионът и до днес си остава зона, в която ориенталските нрави и европейското културно влияние си дават среща, която понякога носи характера на романтична вечеря, а в други случаи – на тежка семейна кавга.

Крахът на двете империи – Хабсбургска и Османска, е предмет на множество изследвания както в западната, така и в балканската историография. Рухването на династиите ражда републиките и в това рождение много държави откриват наченките на своето модерно политическо развитие. Дълго време по-встрани от светлината на историческите прожектори остава въпросът за конфликтите, които Хабсбурги и османци водят и как тези конфликти се отразяват на развитието на Югоизточна Европа. През последните три десетилетия световната историография обърна сериозно внимание на тази тема. Бяха засегнати както чисто военните аспекти на противопоставянето, така и въпроси, свързани с административните трудности, пред които са изправени Виена и Истанбул, темите за ико-

номическия обмен, културната еманципация и дори влиянието на войната върху климата и релефа да Дунавския басейн.

Същевременно въпросът за войните между Хабсбургската империя и османците остава относително слабо изследван в рамките на българската историография. Основополагащите трудове, посветени на военната история през османския период, остават книгите на Цветана Георгиева (Georgieva 1988), Христо Матанов и Румяна Михнева (Matanov et al. 1988). Към тях трябва да се добави и англоезичното издание на Иван Първев, посветено на войните между Хабсбурги и османци в края на XVII и началото на XVIII в. (Parvev 1995). Струва си да се спомене и скорошното изследване на дипломатическите връзки между двете империи на Мария Баръмова (Baramova 2021). То от своя страна надгражда нейното по-ранно изследване, посветено на историята на Дунавския басейн в края на средните векове (Baramova 2014).

На фона на тези проучвания, през последните седем години в българската историография започнаха да се появяват нови изследвания, свързани с развитието на военното дело в Османската империя и със сблъсъка между Хабсбурги и османлии като фактор за развитието на Балканите. Принос в тази насока има д-р Александър Стоянов от секция „Помощни исторически науки и информатика“ към Института за исторически изследвания на БАН. През 2016 г. той публикува изследването „Османската експанзия 1453−1683 г.“ (Stoyanov 2016). Този труд има за задача да опише и популяризира основните военни кампании на Османската империя в периода на нейното постоянно разширение. Като отправна точка на изследването е поставена паметната обсада на Константинопол от 1453 г., с която завършва процесът по политическото изграждане на Османската държава и отбелязва своего рода *translatio imperii* от държавата на василевсите към държавата на султаните. В рамките на изданието са разгледани както множеството кампании на османските армии в Европа, така и значително по-слабо познатите у нас войни на Полумесеца с Персия и сблъсъците с Португалия за контрол над корабоплаването в Червено море и Персийския залив. За крайна точка на изследването служи втората обсада на Виена от 1683 г. – събитие, което от мнозина историци се разглежда като начало на залеза на османската военна мощ.

За да надгради въпроса за значението на османските войни за развитието на Европа, през 2018 г. се появи следващото важно изследване на А. Стоянов – „Руско-турските войни 1569−1878 г.“ (Stoyanov 2018). Освен че засяга връзката между вековната борба на двете империи и мястото на българите в нея, тази монография се явява и първото изследване въобще, събрало в себе си всички конфликти, водени между османци и руснаци във вековната история на тяхното противопоставяне. Започвайки с кампанията на Високата порта срещу град Астрахан през 1569 г., изследването разглежда общо единадесет конфликта, които променят завинаги облика не само на Балканите, но също така и на Украйна и Кавказкия регион.

През 2021 г. Стоянов обърна поглед и към една слабо засягана в световната историография тема, а именно въпроса за генералната стратегия на Османската империя (Stoyanov 2021, 45−58). Тази концепция, която сама по себе си не е новост в развитието на историята и геополитиката, досега беше прилагана основно върху историята на големите западни държави. Малцина съвременни изследователи обърнаха внимание на възможността от османската история да се извлекат поредица от тенденции и практики, които да демонстрират, че Високата порта не реагира стихийно на стратегическите предизвикателства. Поколение след поколение владетели, политици и военни генерират натрупания опит и изграждат една последователна система от способи за справяне с външни заплахи по разнородните граници на империята. Що се отнася до българската историография, изследването на Стоянов поставя основите на един бъдещ дебат, който тепърва ще получава внимание от историците у нас.

Като логично продължение на тези изследвания в края на миналата 2022 г. на книжния пазар се появи най-новият труд на А. Стоянов – „Османо-хабсбургските войни 1500−1792 г.“ (Stoyanov 2022). Книгата има за задача да изучи и опише една от най-мащабните конфронтации в историята на Европа – борбата между двете династични империи – Османската и Хабсбургската. Този сблъсък де факто оформя политическата, културна и религиозна същност на Балканите. Европа, каквато я познаваме днес, е в значителна степен продукт на Османо-хабсбургските войни и свързаните с тях кризи. Противопоста-

вянето на двете империи не е просто военен конфликт, то е сблъсък на ценностни системи. Хабсбургите са защитници на европейските културни традиции и на християнството. Тяхната борба не е само за територия, а за налагане на един цивилизационен модел, който се изгражда в Европа в продължение на цяло хилядолетие. От своя страна Османската империя е еманация на ислямското развитие. Тя управлява огромни територии върху три континента и единствена в цялата история на исляма контролира всички ключови градове, към които се стреми Полумесецът – Константинопол, Йерусалим, Мека и Медина. За османлиите борбата с неверниците е религиозен и цивилизационен дълг – ислямът повелява, че *дар ал ислам* („домът на вярващите“) трябва да обхване целия свят.

Противоборството на двете империи засяга не само Европа. Османски и хабсбургски войски воюват в Северна Африка, в района на Червено море, по морските пътища към Индия и дори в далечна Индонезия. Посланиците на Виена посещават Персия и други далечни царства в тила на османците, за да търсят съюзници в борбата със своя вековен враг. Обратно, Портата се стреми да привлече всички онези етнически и религиозни малцинства, които се чувстват заплашени от хабсбургския универсализъм. Войните между двата владетелски дома преплитат в себе си династични политики, религиозни приоритети, военни съображения и дипломатически машинации. Всяка следваща война въвлича във водовъртежа си все повече външни сили – Франция, Прусия, Полша, Венеция, Русия, Папството, Швеция. Конфликтите между Виена и Истанбул няма да бъдат просто войни между две държави, а общоевропейски сблъсъци, простиращи се на фронтове с дължина хиляди километри. „Османо-хабсбургските войни 1500−1792 г.“ е първи подобен опит за обобщаване на всички османо-хабсбургски конфликти в едно издание. Неговата цел е да покаже връзката и приемствеността между отделните войни, проточили се близо 300 години. Освен като академичен труд, изданието има за задача да даде на по-широк кръг от читатели една ясна и задълбочена идея за приемствеността в противопоставянето на двете империи и как резултатите от отделните войни оформят цялостното развитие на Източна и Централна Европа.

Книгата е разделена на осем големи глави. Първата се занимава с произхода на военната и политическата мощ на двете имперски фамилии и с военно-политическите системи, които те изграждат, за да реализират своите офанзивни, външнополитически проекти. Разгледани са успоредно темите за възникване на двете династии, техния военен и политически възход, както и основните трудности, с които се сблъскват. Главата прави опит да посочи множеството прилики и конкретните разлики в политическото развитие на двете държави.

Втората глава прави кратък обзор на основните военни и политически процеси в Европа през XV и XVI век и дава социално-икономическия контекст, на фона на който се развиват конфликтите между двете империи. Правилно е обърнато внимание, че сблъсъкът на османци и Хабсбурги няма как да бъде оценен и възприет в неговата пълнота, без да се познават ключови политически процеси като издигането на Франция при династията Валоа и Италианските войни (1494−1559 г.), както и културни, и икономически процеси като Великите географски открития и Реформацията.

Третата глава на книгата е посветена на описването и представянето на войските на двете династии. Военният инструментариум на Виена и Истанбул е ключов фактор в развитието на техните взаимоотношения. Същевременно в рамките на Ренесанса империите предлагат интересен контраст в методите за мобилизация и концентрация на своя военен потенциал. Докато османците разчитат на централизирана система, подчинена на строг, бюрократичен апарат, Хабсбургите, поради естеството на своята държава, са принудени да заложат на децентрализацията и изцяло на наемнически войски.

Четвъртата част разглежда ранния етап на османо-хабсбургската конфронтация. Тук фокусът пада върху противопоставянето на универсалната католическа империя в лицето на Карл V и неговия син Фелипе II, от една страна, и османския владетел Сюлейман Великолепни, от друга. Проследени са военните действия както в Средиземно море, така и битките в Унгария и на Балканите. В контекста на този конфликт са разгледани и начините, по които сблъсъкът на империите оказва влияние върху глобалната политика на Католическата монархия и сложната връзка, която може да бъде проследена от завоюването на Новия свят до борбата за контрол над Средиземноморието.

Петата глава от книгата е посветена на т.нар. Дълга война (1593–1606 г.), смятана за един от повратните моменти в историята на Югоизточна Европа. В нея за първи път Хабсбургите постигат така нужното им равновесие на силите спрямо Полумесеца. Това е и войната, след която се променя логиката, по която се извършват преговорите между двете династии. Конфликтът е от изключително значение за културната и демографска история на балканските народи и преди всичко на сърби и хървати. Същевременно войната става част от националната митология на Унгария и играе важна роля в изграждането на унгарската идентичност и до днес.

Шестата глава се занимава с трансформацията на Европа във военно и политическо отношение през XVII век. Проследени са основните социални, икономически и военно-технически нововъведения, които се развиват в Стария свят. Седемнадесетото столетие в Европа е свидетел на множество „революции“ – военни, политически и научни. В тази епоха на крайности религиозните войни променят начина, по който си взаимодействат вяра и политика в европейското мислене. Това е ключов ходеж и за икономическото и социално развитие на Стария свят, белязано от епохата на Просвещението и раждането на идеите за обществения договор.

Седмата глава е посветена на т.нар. Велика турска война (1683–1699 г.), която пренаписва историята на Европейския югоизток и де факто поставя началото на политическия ред в Източна Европа, запазил се повече или по-малко непроменен до края на Първата световна война. Конфликтът е разгледан в рамките на различните театри на бойните действия, на които се води – долината на р. Дунав, Молдова и Северното Черноморие, както и Пелопонес и Егейско море. Важна роля в описанието на военните действия играят и личните спомени на част от главните действащи лица – Ойген Савойски, Карл Лотарингски, Ян Собиески.

В последната част на книгата са засегнати конфликтите между османлиите и Хабсбургите, разиграли се през XVIII век. В този сегмент се обръща внимание на променения баланс на силите в Източна Европа и на постепенното маргинализиране на Османската империя спрямо останалите Велики сили. В главата се разглежда и все по-сериозната роля, която Русия играе за развитието на османо-хабсбургските отношения. Тук Стоянов прави и връзка със своето предишно изследване, което доизгражда континуитета на неговите исторически дирения.

Изследването е базирано върху богата библиографска основа от над 200 извора и академични трудове, написани на четиринадесет различни езика. Използвани са водещите първични източници за всяка една от войните, съчетани с най-знаковите и значими исторически изследвания, свързани със съответните периоди. Многообразието от текстове цели да създаде една обективна и безпристрастна картина на историческите процеси. Изследването не се стреми да дава оценки за „добрите“ и „лошите“ в историята, а да демонстрира кои са реалните причини и поводи за вековната борба между двете най-прочути династии в Европа през Новото време.

От гледна точка на приносите, изследването на Стоянов обръща внимание на въпроса за числеността на османските и хабсбургските армии. Тази тема е важна с оглед на понякога безкритичното използване на завишените цифри, достъпни в първичните източници. Стоянов обръща внимание на няколко важни момента, от които си струва тук да споменем два. На първо място, интерес буди заключението, че под стените на Виена през 1683 г. османските войски всъщност са по-малочислени, отколкото тези на християнската лига. На второ място идва изводът по повод на битката при Лепанто (1571 г.), че християнският коалиционен флот има смазващо качествено предимство пред своите османски противници, а що се отнася до основните бойни кораби – галерите, предимството е и количествено. В този контекст двете битки, често митологизирани като чутовен подвиг на Кръста срещу Полумесеца, всъщност се оказват съвсем логични и закономерни победи на количеството и качеството.

Друг цялостен принос на изследването е обобщаването и систематизирането на тривековния конфликт в рамките на ясен и последователен наратив. Книгата очертава ясно приемствеността и трансформациите в политическите и военните процеси, които съпътстват османо-хабсбургските взаимоотношения. Любопитен щрих е проследяването на гене-

алогичната приемственост между поколенията командири, сражаващи се от двете страни. Често генералите в една война са внуци или синове на хора, заставали едни срещу други в предишен конфликт. Това подсказва, че в сблъсъка на империите има много повече дълбочина и социален контекст, отколкото чистата статистика на тонове изразходван барут или брой убити могат да покажат.

Към тези предимства на изследването следва да се отнесе и сполучливото въвеждане на интердисциплинарния подход в проучването на конфликтите. Стоянов се стреми да подчертае значението на фактори като климат и стопанско развитие за успеваемостта както на отделните кампании, така и на войните като цяло. Ролята на демографията, религията и културните особености на местното население също има своето специфично място. Отделно от това е обърнато внимание на основните икономически процеси и начина, по който те влияят на развитието на империите.

Към изследването могат да бъдат отправени и няколко бележки. На първо място, обемът на текста – 523 страници, изпълнени с имена, местности и градове, можеше да се допълни с един добре подбран азбучен показалец. Подобен справочен апарат е ценен за изследвания от такъв мащаб, особено когато книгата търси достъп до по-широка аудитория. Българският читател несъмнено ще потърси и по-широко отразяване на мястото на българите в османо-хабсбургските войни. Стоянов се опитва да погледне на конфликта от една по-широка перспектива, която да не се фокусира твърде много върху отделните народи, а по-скоро върху имперските системи. Въпреки това, един по-подробен поглед върху ролята на вековното противопоставяне върху развитието на българския народ би бил от полза за изследването. От визуална гледна точка книгата е снабдена с известен брой карти и схеми. Въпреки това, изданието би могло да се разшири с допълнителен визуален материал, особено що се отнася до схеми на обсади и даването на по-широк контекст за политическата география на Югоизточна Европа през XV–XVIII в.

Въпреки тези възможни допълнения, „Османо-хабсбургските войни 1500–1792 г.“ остава един значителен принос за българската историография както по отношение на военната история, така и в контекста на изучаването на регионалното развитие на Югоизточна Европа и Средиземноморието. Достъпният език и ясната последователност на разглежданите теми правят книгата подходяща както за академичните среди, така и за по-широк спектър от читатели, създавайки по този начин мост между научната сфера и обществения интерес.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Baramova, M. 2021. Translatsiya na mogushtestvoto: Dogovaryaneto na mira mezhdu Habsburgi i Visokata porta, 1547–1747 g. [Translation of Power: Negotiating the Peace between the Habsburgs and the Sublime Porte, 1547-1747]. Sofia, St. Kliment Ohridski University Press, 232 p. (In Bulgarian).

Баръмова, М. 2021. Транслация на могъществото: Договарянето на мира между Хабсбурги и Високата порта, 1547–1747 г. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. 232 с.

Baramova, M. 2014. Evropa, Dunav i osmantsite 1396–1541 g. [Europe, Danube and the Ottomans (1396-1541)]. Sofia, St. Kliment Ohridski University Press, 298 p. (In Bulgarian).

Баръмова, М. 2014. Европа, Дунав и османците 1396–1541 г. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. 298 с.

Georgieva, Ts. 1988. Enicharite po bulgarskite zemi [The Janissaries in the Bulgarian Lands]. Sofia, Nauka i izkustvo, 238 p. (In Bulgarian).

Георгиева, Ц. Еничарите по българските земи. София, Наука и изкуство. 238 с.

Matanov et al. 1988. Ot Galipoli do Lepanto: Balkanite, Evropa i osmanskoto nashestvie, 1354–1571g. [From Gallipoli to Lepanto: The Balkans, Europe and the Ottoman Conquest, 1354-1571]. Sofia, Nauka i izkustvo, 357 p. (In Bulgarian).

Матанов и др. 1988. От Галиполи до Лепанто: Балканите, Европа и османското нашествие, 1354–1571 г. София, Наука и изкуство. 357 с.

Parvev, I. 1995. Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683-1739). East European Monographs, 345 p. (In English).

Stoyanov, A. 2016. Osmanskata ekspanziya 1453–1683 g. [The Ottoman Expansion 1453-1683]. Sofia, Ciela, 284 p. (In Bulgarian).

Стоянов, А. 2016. Османската експанзия 1453–1683 г. София, Сиела. 284 с.

Stoyanov, A. 2018. Rusko-turskite voini 1569−1878 g. [The Russo-Turkish Wars 1569-1878]. Sofia, Ciela, 2022, 504 p. (In Bulgarian).
Стоянов, А. 2018. Руско-турските войни 1569−1878 г. София, Сиела. 504 с.
Stoyanov, A. 2021. Generalnata strategiya na osmanskata imperiya XV−XVI v. [The general Strategy of the Ottoman Empire 15th-16th C.]. *Vremena*, XXI, p. 45−58. (In Bulgarian).
Стоянов, А. 2021. Генералната стратегия на османската империя XV−XVI в. *Времена*, XXI, с. 45−58.
Stoyanov, A. 2022. Osmano-habsburgskite voini (1500−1792 g.) [Ottoman-Habsburg Wars (1500-1792)]. Sofia, Ciela, 2022, 512 p. (In Bulgarian).
Стоянов, А. 2022. Османо-хабсбургските войни 1500−1792 г. София, Сиела. 512 с.

Дата на подаване на материала в редакцията – 5.03.2023 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.37

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГАТА НА ДРАГОМИР ЙОРДАНОВ „ВАСИЛ Д. СТОЯНОВ КАТО КАРТОГРАФ, ДЕМОГРАФ И ПОЛИТИК“. В. ТЪРНОВО, ИТИ, 2022. 179 С.

Десислава Костадинова

Доктор по история, Секция „Помощни исторически науки и информатика, Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките, бул. „Шипченски проход“, № 52, бл. 17, София 1113, България, e-mail: denis99@abv.bg

REVIEW OF THE DRAGOMIR YORDANOV'S BOOK "VASIL D. STOYANOV AS CARTOGRAPHER, DEMOGRAPHER AND POLITICIAN". V. TARNOVO, ITI, 2022, 179 P.

Desislava Kostadinova

Doctor, Department Auxiliary Sciences of History, Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, 52 Shipchenski Prohod Blvd., Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria, e-mail: denis99@abv.bg

През есента на 2022 г. излезе от печат новата книга на историка д-р Драгомир Йорданов (работещ в Института за исторически изследвания при Българската академия на науките) „Васил Д. Стоянов като картограф, демограф и политик“. От години той твори главно в областта на историческата география и картография (занимава се основно с политическите и етническите граници на българите в Ново време) и тази негова книга сякаш изглежда отклонение от обичайните му теми, но това е само на пръв поглед. В действителност тя също до известна степен има историко-географски характер, което проличава от разгледаната в нея проблематика.

Книгата е издание на великотърновското издателство „ИТИ“. Тя е с формат А4 и съдържа общо 180 страници. В структурно отношение включва 6 глави, групирани в 2 части, както и едно приложение с допълнителни материали. Написана е въз основа на обширна литература – сборници с документи, изследвания (книги и статии) и (предвид темата) стари карти и атласи. В нея има значителен илюстративен материал – карти и снимки, които са главно черно-бели. По-голямата част от картите (общо 5) са съставени и изработени лично от Йорданов, а две са стари карти на Стоянов. Картите са вмъкнати, за да илюстрират съдържанието на отделните глави. Снимките (едно полезно допълнение) са главно на Стоянов и отразяват различни етапи от живота му. Две от картите са отпечатани цветни отделно и са вмъкнати сгънати в самата книга.

Научен редактор на книгата е проф. д-р Пламен Митев от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (той е автор и на нейния предговор), а рецензенти са проф. д-р Петко Ст. Петков от Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ и доц. д-р Светла Атанасова от Регионален исторически музей-Велико Търново – авторитетни историци, специалисти по периода на Българското възраждане.

Книгата е посветена на видния български книжовен деец от Възраждането и Новото време Васил Димитров Стоянов (1839−1910), който е един от основателите на Българското

книжовно дружество в Браила през 1869 г. (прераснало през 1911 г. в Българска академия на науките). През периода 1858−1868 г. той пребивава и учи в Чехия (тогава в границите на Австрийската империя), където се занимава и с публицистична дейност – пише статии главно за България и българите, за да запознае чехите със своите сънародници и да популяризира тяхната национална кауза – борбата за освобождение от османско владичество. В книгата е разгледан главно периодът от живота на В. Стоянов до 1878 г. (тоест дейността му през Възраждането), с акцент върху неговото пребиваване в Чехия.

Както и самият автор коректно посочва в своите уводни думи, досега за Стоянов има редица публикации, но в книгата е акцентирано върху някои по-специфични и по-непознати страни от неговата дейност, като например заниманията му с картография и демография, които го представят в една по-различна светлина и допринасят за разширяване на представата за него и за неговите способности. Разгледани са и усилията на Стоянов да подпомогне доколкото може освобождението на България.

Първата част на книгата е посветена на дейността на Стоянов като картограф и демограф.

В първа глава „Географската карта на Васил Д. Стоянов на Европейска Турция от 1863 г.“ (която е и най-обширната в книгата) Йорданов прави подробен анализ на въпросната карта, която е една от най-ранните български карти от периода на Възраждането. В първата половина на главата той проследява (на базата на запазени документи) историята на картата (включително и досегашните ѝ публикации и коментари за нея от други автори), а във втората извършва подробен анализ на нейното съдържание, като посочва както нейните положителни качества, така и нейните недостатъци.

Във втората част Йорданов разглежда поотделно различните елемент на картата – мащаб, използвани цветове, ареали, граници (държавни и административни), транспортна мрежа, планини, селища, названия (на държави, историко-географски области и различни географски обекти), легенда, използвана картна основа и др. Той посочва, че в частта от картата, изобразяваща българските земи, Стоянов неслучайно акцентира върху онези географски названия, използвани от българите (по-голямата част от които са славянски по своя характер) – целта му е да запознае чехите с тях, на които част от названията ще се сторят близки.

Важна особеност на картата е наличието на таблица с названията на някои географски обекти на турски, гръцки и български език. Изхождайки от нея, Йорданов е съставил и приложил в главата собствена таблица, в която е изброил и превел на български език турските и гръцките названия, което е особено полезно за читателя.

Авторът на книгата посочва, че предназначението на картата е да запознае чехите с българските земи и да създаде у тях симпатия към братския славянски български народ, борещ се за своето освобождение от османско владичество. В главата са поместени черновата на картата от 1861 г., както и самата карта, разделена на фрагменти (изобразяващи по-конкретно българските земи).

Интересен факт е, че при изработването на черновата на картата В. Стоянов се консултира с известния български революционен водач Георги Стоянов Раковски, с когото установява кореспонденция още през 1859 г.

Йорданов посочва, че онова, което придава уникалност на картата, е диагоналният надпис *Bulharsko* (т.е. „Българско“, „България“ в етнически смисъл), разпростиращ се от Югозападна Македония до Северна Добруджа, илюстриращ териториалния обхват на българското етническо землище по онова време (подобно положение не е налице в никоя друга българска карта от Възраждането). Чрез надписа българският деец нагледно запознава чехите с обхвата на българските земи на Балканите.

В края на главата е поместена преведена за пръв път положителна чешка рецензия за картата от 1863 г., излязла във в. „Народни листи“.

Във втора глава „Етнографската карта на Васил Д. Стоянов от 60-те години на XIX век“ Йорданов разглежда една друга важна карта на В. Стоянов (по вид етнографска), за която, за съжаление, са запазени твърде малко сведения. Вероятно това е първата българска етнографска карта. На базата на някои налични източници Йорданов се опитва да проследи историята на картата, както и да изясни какво представлява тя, като предположенията му изглеждат обосновани и логични.

Към главата е приложен един преведен за пръв път от немски език документ, посветен на доклад, който Стоянов изнася пред Кралското бохемско (чешко) общество в Прага през 1867 г., по време на който картата е използвана като онагледяващ материал. Проявявайки смелост, Йорданов прави цветна възстановка на тази засега с неизвестна съдба карта, която е приложена в книгата в сгънат вид. Той подчертава, че би било от голяма полза, ако един ден български историци открият в Чехия въпросната стара карта на Стоянов.

Трета глава „Статистиката на Васил Д. Стоянов за етническия и конфесионалния състав на населението на Европейска Турция от 1867 г.“ е посветена на една важна статистика, публикувана през 1867 г. в чешкия вестник „Свобода“. Според Йорданов тя е най-подробната българска статистика от периода на Възраждането. Но той посочва (чрез сравнение с някои други стари статистически източници) и някои нейни недостатъци, като например завишаването на числеността на българите. В края на главата авторът е приложил не само самата статистика, но и 15 допълнително изработени от него статистически таблици, систематизиращи данните от нея, което е едно улеснение за читателя. От тях, разбира се, за нас най-важни са тези, посветени на българите.

Втората част на книгата е посветена на дейността на В. Стоянов като политик.

В четвърта глава „Проектът на Васил Д. Стоянов за нови политически граници на Балканите от 1863 г.“ Йорданов прави подробен анализ на един слабо познат у нас проект на В. Стоянов за установяване на нови граници на Балканите, публикуван навремето в чешкия в. „Народни листи“. Според автора това е най-ранният български проект, в който са описани и предложени граници на бъдеща свободна България. Но проектът стига и по-далеч, като в него са очертани нови граници и в целия Балкански полуостров, което му придава мащабност. Според документа османското владичество на полуострова трябва да бъде напълно ликвидирано, а владенията на султана да бъдат разделени между балканските държави. Стоянов планира създаването на обширна свободна българска национална държава с площ около 234 хил. кв. км, обхващаща не само всички изконно български земи (областите България, Тракия и Македония), но дори и Централна Албания. Тя ще има излаз на 4 морета – Черно, Мраморно, Егейско и Адриатическо, и ще бъде водещата сила на Балканите. Сърбия и Гърция ще получат сериозно териториално разширение, Черна гора ще бъде погълната от сръбската държава, а на югоизток ще бъде създаден Свободен град Цариград.

Понеже проектът е подписан във вестника само с инициала „В“, Йорданов доказва, че именно Стоянов е неговият автор. Посочени са мотивите на българския деец да изработи проекта, особено в контекста на някои важни политически събития, разиграли се по онова време в Европа и на Балканите. Разгледан е и отзвукът от проекта в Австрийската империя и в Сърбия.

В главата Йорданов подробно разглежда всички описани в проекта нови граници, като логично акцентира върху тези на България. Опитва се да предположи какво би станало при неговата евентуална реализация. Авторът посочва и недостатъците на проекта, като например този, че той не предвижда създаването на самостоятелна албанска държава, а албанските земи са разделени между България, Сърбия и Гърция.

Както Йорданов подчертава, проектът е смел, мащабен и амбициозен, но, за съжаление, неосъществим в тогавашните сложни геополитически условия, той е изпреварил времето си. За да го онагледи, авторът е съставил и изработил две исторически карти (на Балканите и отделно на България) и две статистически таблици, които са една сполучливо допълнение. Като приложение в главата е добавен и пълният текст на проекта, препечатан от един сборник на БАН.

Пета глава „Адресът на Васил Д. Стоянов до френския принц Наполеон от 1868 г.“ е посветена на един документ, съставен от Стоянов по молба на букурещките българи, групирани около т.нар. Добродетелна дружина. Той е предназначен за френския принц Наполеон (племенник на тогавашния френски император Наполеон III), който през 1868 г. посещава Румъния. Целта на адреса е да привлече вниманието на французите върху тежкото положение на поробения български народ. Йорданов коректно посочва, че понеже през 1868 г. на принца са подадени няколко различни български адреса, не е съвсем сигурно дали този на Стоянов изобщо е бил подаден. В края на главата за по-голяма пълнота са публикувани 3 адреса – този на Стоянов и други два, които са отпечатани в тогавашната българска преса.

В швста глава „Възгледите на Васил Д. Стоянов за историко-географската област Македония и за град Солун“ Йорданов разглежда на първо място специалното отношение, което Стоянов има към областта Македония (която след 1878 г. остава под османско владичество) и към населяващите я македонски българи. Българският деец желае тя да бъде присъединена към свободна България и така да бъде реализирано националното обединение на българския народ. Той проследява културното и национално възраждане на македонските българи и посочва важни местни просветни дейци като Райко Жинзифов (с когото лично се познава), братя Миладинови и др.

Стоянов издига още и идеята гр. Солун да стане столица на българската държава, лансирана още през 1864 г. от немския пътешественик Хайнрих Барт. Според него въпросният град има важно икономическо и стратегическо значение, което го прави особено подходящ да изпълнява столични функции. Той е един от първите български дейци от Възраждането, повдигнали по онова време въпроса за столицата на бъдещата българска държава. По него Стоянов спори със своя приятел и съмишленик Марин Дринов (бъдещия професор), понеже последният настоява столицата да бъде в гр. София. От текста на главата става ясно, че българският деец твърдо отстоява своя възглед дори и след 1878 г. Йорданов оценява неговия възглед за града като нереалистичен, но все пак интересен и заслужаващ внимание.

В главата авторът е вмъкнал таблица, съдържаща сведения за етническия състав на населението на гр. Солун според различни автори от края на XIX и началото на XX в. От друга страна, Стоянов сериозно се опасява от бъдещо завладяване на Македония от Австро-Унгария или от малките балкански държави Сърбия и Гърция, като отделя специално внимание на сръбската експанзия в западните български земи. Българският деец искрено желае сърбите да се откажат от тази своя политика, за да се стигне до подобряване на българо-сръбските отношения, сериозно влошени след Сръбско-българската война от 1885 г.

Частта от книгата „Допълнителни приложения“ съдържа редица материали, които са от полза за читателите, специално интересуващи се от дейността на Стоянов. Приложенията са общо 5: „Димитър Василев Стоянов – първият биограф на Васил Д. Стоянов“, „Подбрана библиография за живота и дейността на Васил Д. Стоянов“, „Хронология на живота и дейността на Васил Д. Стоянов“, „Карта на живота и дейността на Васил Д. Стоянов“ и „Личности, споменати в книгата“, като техните заглавия говорят сами за себе си. Приложенията доказват, че Йорданов е запознат в детайли с живота и дейността на В. Стоянов. Сред тях бих откроила приложението за един от синовете на Стоянов – Димитър Василев Стоянов, който, подобно на баща си, става публицист и заслужва да му бъде посветена отделна публикация.

Посочените от Йорданов в неговите уводни думи приноси на книгата са обективни. Стилът на изложението е ясен и разбираем, текстът е логичен и подреден, структурата на книгата е удачна. Редица материали в книгата (стари документи и карти) са публикувани за пръв път, което е един сериозен принос, а други за пръв път са по-подробно анализирани. Принос представляват и съставените и изработени от автора исторически карти и таблици, които са от голяма полза за читателите. Снимките също са добро допълнение. Целенасоченото вмъкване на повече илюстративни материали (карти, снимки и таблици) значително спомага за по-лесното и по-трайно възприемане на съдържанието на книгата от читателите. Друго нейно достойнство е фактът, че Йорданов винаги се стреми да бъде обективен и се отнася критично към Стоянов, като винаги посочва забелязани недостатъци във възгледите, произведенията или действията му. В книгата си авторът посочва и някои казуси (неизяснени въпроси) около творенията на Стоянов, чието отстраняване е въпрос на бъдещето, тоест набелязва какво е добре да бъде свършено от българските историци занапред.

Към книгата могат да бъдат отправени и някои забележки, които обаче имат по-скоро технически характер. Качеството на част от приложените снимки не е много високо, затова при евентуално второ издание би било полезно да се намерят техни по-добри изображения. Приложените към книгата две цветни карти е трябвало да бъдат поставени в специален джоб, залепен към вътрешната страна на задната корица на книгата, а не да бъдат пъхнати вътре, защото могат да изпаднат и да се изгубят. Според мен приложените

към трета глава таблици са твърде многобройни и може би е по-удачно да останат само таблиците, касаещи българите.

Разбира се, направените забележки не накърняват качествата на книгата, която горещо препоръчвам на всеки български читател, интересуващ се от периода на Българското възраждане и особено от живота и дейността на Васил Д. Стоянов.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Yordanov, D. 2022. Geografskata karta na Vasil D. Stoyanov na Evropeiska Turtsiya ot 1863 g. [Vasil D. Stoyanov's Map of European Turkey from 1863]. *Dni na naukata 2021.* Velikoturnovski klon na Suyuza na uchenite v Bulgaria *(Godishnik s dokladi ot nauchna konferentsia, provedena prez 2021 g.)*. Veliko Turnovo, Faber, s. 104−117. (In Bulgarian).

Йорданов, Д. 2022. Географската карта на Васил Д. Стоянов на Европейска Турция от 1863 г. *Дни на науката 2021*. Великотърновски клон на Съюза на учените в България *(Годишник с доклади от научна конференция, проведена през 2021 г.)*. Велико Търново, Фабер, с. 104−117.

Yordanov, D. 2021. Vuzgledite na Vasil D. Stoyanov za istoriko-geografskata oblast Makedoniya i za grad Solun [Vasil D. Stoyanov's Views on the Historical-Geographic Region of Macedonia and for City Thessaloniki]. *Makedonski pregled*, issue XLIV, kn. 4, Sofia, Izdanie na Makedonskiya nauchen institute, s. 153−171. (In Bulgarian).

Йорданов, Д. Възгледите на Васил Д. Стоянов за историко-географската област Македония и за град Солун. *Македонски преглед/Macedonian Rewiew*. Година XLIV, кн. 4. София, Издание на Македонския научен институт, с. 153−171.

Yordanov, D. 2021. Etnografskata karta na Vasil D. Stoyanov ot 60-te godini na XIX v. [The Ethnographic Map of Vasil D. Stoyanov from the 1960s.]. *Dni na naukata 2020.* Veliko Turnovo, Velikoturnovski klon na Suyuza na uchenite v Bulgaria s. 127−138. (In Bulgarian).

Йорданов, Д. Етнографската карта на Васил Д. Стоянов от 60-те години на XIX в. *Дни на науката 2020*. Велико Търново, Великотърновски клон на Съюза на учените в България, с. 127−138.

Yordanov, D. 2020. Proektut na Vasil D. Stoyanov za novi granitsi na Balkanite ot 1863 g. [Vasil D. Stoyanov's Project for New Borders in the Balkans from 1863]. *Godishnik na Istoricheskia fakultet na Velikoturnovskia universitet „Sv. Sv. Kiril i Metodii"*, issue IV (XXXVI). *Izsledvaniya v pamet na profesor doktor po istoricheskite nauki Ivan Stoyanov".* Veliko Turnovo, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodii", s. 201−227. (In Bulgarian).

Йорданов, Д. 2020. Проектът на Васил Д. Стоянов за нови граници на Балканите от 1863 г. *Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий"*, г. IV (XXXVI). *Изследвания в памет на професор доктор на историческите науки Иван Стоянов*. Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий", с. 201−227.

Дата на подаване на материала в редакцията – 05.03.2023 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.38

РЕЦЕНЗИЯ НА СБОРНИКА „НА ПОЛЗА РОДУ – СБОРНИК В ЧЕСТ НА ДОЦ. Д-Р А. ЗАПРЯНОВА“. ПОД РЕДАКЦИЯТА НА ПРОФ. Д.И.Н. М. ВЕКОВ И ПРОФ. Д-Р Й. ГЕШЕВА. СОФИЯ, РЕКЛАМНО-ИЗДАТЕЛСКА КЪЩА „ДИО МИРА“, 2022. 328 С.

Александър Стоянов

Ас. д-р, секция „Помощни исторически науки и информатика“,
Институт за исторически изследвания на Българската академия на науките,
София, България, e-mail: aleksandarstoyanov@abv.bg,
ORCID: 0000-0002-3834-0700

REVIEW OF “FOR THE BENEFIT OF THE FAMILY – A COMPEDIUM IN HONOR OF ASSISTANT PROFESSOR ANTOANETA ZAPRYANOVA”. EDITED BY PROF. D.SC. M. VEKOV, PROF. D-R Y. GESHEVA. SOFIA, REKLAMNO-IZDATELSKA KUSHTA “DIO MIRA”, 2022. 328 P.

Aleksandar Stoyanov

PhD, assistant, Section “Auxiliary Science of History”, Institute for Historical Studies,
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria,
e-mail: aleksandarstoyanov@abv.bg, ORCID: 0000-0002-3834-0700

През изминалия половин век историческата наука в България изминава дълъг и трънлив път. Той е свързан с делото на едно поколение историци, които в хода на своята кариера са принудени да преминат през множеството социални и политически промени, съпътстващи трансформацията на България в периода 1970−2020 г. Кариерата на тези учени започва в тоталитарна държава със стриктна цензура върху науката, преминава през хаотичните години на посттоталитарната действителност, за да се стигне накрая до включването на страната в Европейския съюз с неговите либерални ценности и норми. В тази сложна социо-политическа конюнктура именно на историците се пада тежката задача да преведат обществото през множеството капани и препятствия, съпътстващи модернизацията и либерализацията. Този своеобразен идеен и обществен преход може да бъде сравнен само с периода на трансформация на българското общество в периода 1856−1885 г., когато поколение на интелектуалци и будители има нелеката задача да измъкне българите от една закостеняла и морално изостанала система и да въздигне народа за новите възможности, които идват с Освобождението.

Именно на делото на един от тези учени е посветен сборникът, който ми бе оказана високата чест да рецензирам. Доц. д-р Антоанета Запрянова е един от онези учени, които в продължение на своята дълга и плодотворна кариера се борят не само да съхранят и предадат знанията, натрупани от предходните поколения, но и да развият историческата наука и да оставят своята ясно видима и трайна диря в аналите на българската историография. Нещо повече, доц. д-р Запрянова се нагърбва с нелеката задача да се бори на историческото поприще не по добре утъпкания път на някое от комерсиалните направления в историческата наука, а напротив – да се опита да проправи пътека сред трънливото поле на генеалогията, особено във време, в което думи като „род“, „родова памет“ и „родина“ са обект на ожесточен обществен и политически дебат.

Постиженията и приносът на доц. д-р Запрянова несъмнено задължават историческата колегия да окаже висока чест на нейното дело, чест, добре заслужена с труд, упорство и всеотдайност. Именно тази цел лежи и в основата на сборника „На полза роду“, в който са включени научните разработки на голям брой утвърдени историци и млади изследователи. Основна задача на изданието е да събере различни по характер материали от учени, родоизследователи, краеведи и от редовни членове на генеалогичните клубове в страната (с. 16). Сред бележитите имена, представители на Българската академия на науките, трябва да се посочат проф. д.ист.н. Валери Стоянов, проф. д.ист.н. Манчо Веков, проф. д-р Йорданка Гешева, проф. д.ф.н. Албена Георгиева и доц. д-р Благовест Нягулов. Редом до тях своя научен принос дават гл. ас. д-р Чавдар Ветов, гл. ас. д-р Милена Любенова, д-р Драгомир Йорданов, както и младите изследователи Борис Станимиров и Анелия Кесарева (с. 17).

От гледна точка на своята структура, сборникът е разделен на пет големи раздела. В първия от тях – „Научноприложни изследвания“, акцентът е поставен върху широк спектър от теми, свързани с развитието на родовата памет и изследването ѝ от страна на българската историография. Вторият раздел – „Проучвания за род и роден край“, разкрива любопитни и малко известни страници от житието на ключови исторически фигури, дали своя важен принос за развитието и просветата на българския народ през Възраждането и в рамките на следосвобожденска България. В частта, озаглавена „В творческата лаборатория на изследователя“, проф. д.ист.н. Манчо Веков публикува свое интервю с доц. д-р Запрянова, посветен она редица въпроси, свързани с нейната работа като историк и с разнообразните ѝ научни интереси. Следващият основен сегмент от изданието – „Събрано от генеалогичните клубове в страната“, дава възможност на краеведи от цялата страна да разкрият на читателите детайли от живота на отделни личности или на цели фамилии, оставили следа в българската историческа памет. Накрая, но не и по значение, идва разделът, посветен на рецензии на ключови трудове от сферата на генеалогията и краеведството.

Разделът „Научноприложни изследвания“ започва със статия на проф. д.ист.н. Манчо Веков, озаглавена „На полза роду – за живота и дейността на доц. д-р Антоанета Запрянова“. Основната задача на текста е да представи житейския път на доц. Запрянова. Веков успешно поставя жизнения път на Антоанета Запрянова в контекста на историческите процеси и развитието на българската историография през втората половина на XX век. Обърнато е специално внимание на научните публикации, с които Запрянова защитава различните научни степени в своята кариера. Веков прави преглед и дава адекватна оценка на научния принос на Запрянова за развитието на историческата наука у нас и на генеалогията в частност (с. 28). Не са подминати и перипетиите, с които учените у нас се сблъскват както в рамките на тоталитарния режим, така и по време на т.нар. Преход (с. 25–27). По достойнство е оценена ролята на Антоанета Запрянова за оформянето и развитието на секцията „Помощни исторически науки и информатика“ и обособяването ѝ като дейно звено от общата научна и приложна дейност на Института за исторически изследвания (с. 32–33). По своята същност статията се явява удачен и добре изпълнен обзор на една наистина забележителна със своята продължителност и принос научна кариера.

След биографичното изложение на проф. М. Веков сборникът остава в сферата на научния обзор със статията „Когато Урания прегърне Клио. Лежерно за историята или *Eine Einfühlung in Die Streichholzforschung*“ на проф. д.ист.н. Валери Стоянов. От тематична гледна точка статията на Стоянов представлява многокомпонентно изложение, в което авторът засяга редица преливащи се една в друга теми, посветени на развитието и същността на историческата наука. Първата част на статията е обвързана с мястото на историята в контекста на елинската митология. Същността на историческата наука е разгледана през призмата на мита за музите от планината Хеликон. Стоянов стига до заключението, че истинската история в смисъл на познание се оформя в пресечната точка на влиянието на двете музи (с. 40). Клио действа като класическо отражение на историческото познание, а Урания е представена в смисъла на небесно вдъхновение и път към една възвишена истина (с. 37–39). Този сегмент утвърждава мястото на истината като пътеводна звезда в научните дирения на историка, като същевременно затвърждава и ролята на Клио като пазител не само на миналото и паметта за него, но и на дълга, който тази памет изисква от нейните пазители и познавачи – историците. Текстът прави преход към появата на

помощните исторически дисциплини в лицето на дипломатиката през XVII век (с. 42–43), последвана от палеография, сфрагистика, генеалогия и хералдика. Стоянов прави ясен контраст между високото ниво на развитие на историческата наука през Просвещението и твърде скромните исторически изследвания, с които боравят балканските народи и в частност българите по същото време (с. 43). Преминавайки по-забързано през деветнадесетото столетие, Стоянов обръща внимание на развитието на помощните дисциплини в България след 1945 г. и на ролята, която Людмила Живкова изиграва за реабилитирането на част от по-старото поколение учени като Ив. Дуйчев и В. Бешевлиев (с. 46–47). Логичен преход води към появата на секцията „Помощни исторически науки и информатика“ и ролята на Антоанета Запрянова като един от съоснователите на звеното (с. 55–56). В заключение, Стоянов обобщава ролята на дигиталните технологии за бъдещото развитие на помощните исторически дисциплини, слагайки точка на една информативна и богата на различни теми публикация.

Теоретико-описателният труд на професор Стоянов е последван от етнокултурната тема за „Класификацията на разказите от неприказната фолклорна проза“ на проф. д.ф.н. Албена Георгиева, която повежда читателя по пътеката, зададена от разказа за музите от предходната публикация. Статията на проф. Георгиева е насочена към ясното дефиниране и диференциране на легендарния наратив в рамките на етнокултурната изследователска работа. Георгиева започва с ясно тематично разграничаване между приказката като основно интересуваща се от съдбата на отделния индивид (с. 62), докато под неприказни повествования следва да се разбират онези, които се намират извън човека. Те представляват разкази за света, който заобикаля хората, с онова, което те трябва да усвоят като опит и знание и с което да съобразяват поведението си (с. 63). След като дава ясна теоретична обосновка на широката тематика на статията, Георгиева преминава към поетапна класификация на отделните типове неприказни наративи, от които изследователят следва да черпи познание и информация. На първо място идват легендите, обяснени като философско и идеологическо тълкуване на явленията (с. 65). На база на няколко ключови примера от митовете на различни балкански народи, Георгиева поставя в основата на всяка легенда геометричната взаимовръзка на време, пространство и герои. Използването на три опорни точки кореспондира с изначалната идея на геометрията за стабилност и сигурност на конструкцията. Чрез ловка употреба на фолклорни мотиви Георгиева съвсем естествено насочва вниманието към следващия елемент от изложената от нея типология – преданието. Дефинирано най-общо като фолклорна история, преданието има за цел да опази родовата и селищната памет (с. 69). Изложението на неприказните разкази завършва с обособяването на още два типа, които могат да се разглеждат като производни на легендата и преданието – легендарното предание и устният разказ. Първия тип развива наратив, разиграващ се на границата между митологичното и историческото време, обвързвайки конкретната селищна или родова памет с по-широкия контекст на съответния народен легендариум (с. 71–72). Устният разказ от своя страна представлява предание, засягащо познатото време, често свързано с лични преживявания на героя или на негови познати и роднини, отстоящи едно, максимум две поколения назад в родовата памет (с. 73). В заключение, Георгиева отбелязва, че най-сериозният проблем пред всеки изследовател на терен е необходимостта от адекватно разпознаване на конкретния тип история, с което човек се сблъсква при събирането на легенди, предания и разкази.

От темата за митичното наративът на сборника се прехвърля към един по-институционален аспект на родовата памет – „Законово-нормативната регламентация на именната система в България (1880–1999). Генеалогични аспекти“ на д-р Борис Станимиров. В тази любопитна статия Станимиров проследява ролята на нормативните актове и закони за оформяне на начина, по който се образуват и помнят имената на българите през XIX и XX век. Още в началото на своето изследване авторът уточнява и основната причина, поради която генеалогията трябва да взема под внимание подобни нормативни теми, а именно – многообразието от начини за изписване на едно и също има (с. 77). Станимиров правилно посочва, че особено що се касае за XIX и началото на XX век, съществува многообразие от начини за представяне на личните, бащините и фамилните имена. Изследователят проследява тази тенденция до наследството на Османската империя с нейната пъстра палитра от документи и начина на водене на регистрите дори и след частичните

реформи, въведени в епохата на Танзимата (с. 79–80). Обръщайки се към темата за законодателството на именуването през Третото българско царство, Станимиров методично, сбито и ясно предава основните характеристики на набора от закони, приети между 1880 и 1944 г. Авторът умело успява да оцени и историческия контекст на тяхното въвеждане, както и ролята, която законите изиграват в контекста на конкретния момент на своето приемане (с. 82–83). Тази негова идея се разгръща още по-ясно при описанието на нормативните документи, обвързани с дейността на тоталитарния режим в България, наложен след 1944 г. (с. 84–85). Логичният завършек идва с приемането на действащото и в момента законодателство от края на XX век, поставяйки логичен завършек на своето хронологично изложение. Кратката по обем статия поставя основа, надявам се, на едно по-задълбочено изследване на тази нишка от закони и нейната връзка с развитието на българското общество през XX век.

Въпросът за имената и тяхната роля в изследването на българските родове е продължена по особено интересен начин в статията на доц. д-р Благовест Нягулов „България–Бесарабия–Бразилия: За фамилните истории и паметта на бесарабските българи и гагаузи в „страната на бъдещето“. Основна цел на доц. Нягулов е да очертае пътя на миграция на бесарабските българи и гагаузи към Бразилия и да обясни начина, по който те се борят да опазят и поддържат спомена за България, макар и отдалечени на хиляди километри от родината. Авторът дава оценка на ролята на социалните и политически процеси в Европа като стимул за миграцията на българи към Южна Америка. Отделено е и място на ролята на комунистическия режим за развитието на българската бесарабска общност в Бразилия. Нягулов ясно подчертава, че историческите връзки на бесарабските българи с територии-те, владени от СССР през Студената война, предопределя и политиката на бразилските власти към консолидиращата се българска общност (с. 93). Нягулов обръща внимание на филантропската и родолюбива дейност на бразилеца с български корени Жорже Косиков, който изиграва ключова роля за изграждането, поддържането и развитието на българската бесарабска и гагаузка общност в Бразилия след 1990 г. (с. 93–96). Статията завършва с оценка за плодотворната роля, която съживените връзки между Бразилия и Бесарабия след 1991 г. изиграват за опазването на българската общност в държавата, която през 1941 г. Стефан Цвайг нарича „страна на бъдещето“.

Статията на гл. ас. д-р Чавдар Ветов „Изображения на цар Борси III, публикувани в списание „Илюстрована Светлина“, връщат общия наратив обратно в пределите на България. Използвайки поредица от знакови фотографии на царя, Ветов прави един общ прочит на живота на Борис III, пречупен през обектива на тогавашната журналистика. Авторът сполучливо добавя обществения контекст, в който се появяват отделните фотографии и конкретните броеве на „Илюстрована Светлина“. Изследователят правилно открива как списанието целенасочено гради имиджа на царя, проследявайки неговото поведение и заслуги в ключови моменти от развитието на България както преди, така и след Голямата война (с. 108–113). Ветов обръща внимание на внимателната връзка монарх–народ, която Борис III съзнателно търси и развива след възкачването си на престола (с. 114–117). Идеята за „народния цар“ и излагането на показ на ключови детайли от живота на монарха са средство, използвано от Борис III за цементиране на образа на спасител и обединител на нацията през тежките и кризисни времена, през които България преминава между 1919 и 1939 г.

Следвайки логично тематиката, зададена от статията на д-р Ветов, публикацията на гл. ас. д-р Милена Любенова „Нематериалното културно наследство – съхраняване и дигитализация“, отправя предизвикателство към историческата каста за нуждата от запазване на миналото чрез прилагане на съвременните технологии и достижения. Както посочва Любенова, в ерата на дигиталните технологии архивното управление се превръща в един от начините на използване и оползотворяване на информационните ресурси на нематериалното културно наследство (с. 119). Опирайки се на съществуващата нормативна база, авторката проследява развитието на архива като средство за осъществяване на националната политика към културното наследство, особено на базата на различни фондове и международни програми. Любенова подчертава ключовата роля на Българската академия на науките за развитието на дигитализацията на архивите, действайки съвместно с други водещи научни институции (с. 122). В хода на статията са очертани основни типове ресурси от веществен и дигитален характер, както и конкретните стъпки, необходими за изграж-

дането на модерен дигитален архив към БАН (с. 123). Статията завършва с очертаване на бъдещите нужди и цели пред дигитализирането на историческата памет в България. Със статията на д-р Любенова завършва и първият раздел на сборника – „Научноприложни изследвания“.

Следващото звено на книгата – „Проучвания за род и роден край“, се открива от изследването на родоизследователят от София Светлана Дяконова-Арсен, озаглавено „Бестселърът“ на Висарион от Разлога: хаджии, пътешественици, пътеписи“. Текстът е посветен на един по-малко известен герой от българската възрожденска история – хаджи Висарион от Разлог, и на неговото пътешествие до Светите земи. Интересът на изследователя е пробуден от факта, че пътеписът, оставен от Висарион, се превръща в своего рода „бестселър“ в Сърбия, Гърция и Русия през XVIII и XIX век, но с тази особеност, че името на автора задълго остава анонимно, за разлика от основния текст, който е многократно публикуван (с. 133). В рамките на едно задълбочено и почиващо на множество извори изследване, Дяконова-Арсен прави задълбочен преглед на развитието на хаджийската традиция сред заможните родове на Банско-Разложкото поле, както и на склонността на мнозина от тези пътешественици да оставят къде по-кратки, къде по-дълги писмени сведения за своите странствания. Авторката успешно поставя българските пътеписи в общия исторически контекст на балканската книжнина, сравнявайки българските постижения с трудовете на сръбски и гръцки пътешественици (с. 140−147). Статията изгражда една богата и живописна картина на социокултурните взаимодействия в рамките на Османската империя и на важната роля, която българите играят в развитието на жанра на религиозните пътеписи в контекста на балканската православна култура.

Темата за следата в историята на бележити български родове е продължена от статията на преподавателката Даниела Цонева – „Цанко Дюстабанов, Никола Войновски и Георги Бочаров: представители на три габровски рода и една кауза за освобождението на България“. Статията има за цел да покаже каква е ролята на големите възрожденски родове за постигане на така мечтаната от българите свобода в рамките на XIX век. Цонева избира смесен подход в представянето на своя наратив. От една страна, тя преплита съдбата на три от прочутите габровски възрожденски фамилии, като по този начин, посредством сравнение и отлики, демонстрира общата характеристика на тяхното възрожденско развитие. От друга страна, индивидуалната съдба на тримата герои на изследването представлява своего рода успореден животопис. От това следва да се извлече, отново чрез метода на сравнението, но на по-персонално ниво, един събирателен образ на българските борци за свобода, като успоредно с това не се губи индивидуалността на възрожденските фигури. Цонева отделя специално внимание на ролята на образованието за развитието на тримата възрожденци и оформянето на техния мироглед и ценности (с. 151−156). По този начин статията показва тясната връзка между националноосвободителното движение и просветната борба, които днес делим като отделни процеси, но които са се схващали като един цялостен стремеж към еманципация на българския народ. Същевременно авторката обръща внимание и на ролята на самото Габрово като възрожденски център за оформяне на културната идентичност и ценностната система на Дюстабанов, Бочаров и Войновски (с. 160). Общото заключение на изследователя е, че действията на тримата възрожденци съответстват на нравите и идеалите на времето, в което живеят, и това ги прави равни на ярките фигури с достойно място в българската история (с. 151).

Темата за видните габровски родове е продължена в статията на докторант Анелия Кесарева, озаглавена „Генеалогично проучване на габровския род Бурмови“. Целта на изследването е да се направи родоописание на габровския род Бурмови на база на издирените от авторката извори, които тя е проучила и анализирала, както и на редица архивни документи. За основа е използвана схема на рода, изготвена от изследователя Илия Габровски около 1965 г.; хронологическите граници на проучването обхващат периода от началото на XIX в. до наши дни. Методологията, приложена в труда, се изразява в последователно използване и съчетаване на няколко подхода: сравнителен, проблемно-хронологичен и логически. Към тях се добавя анализ, употреба на статистическа методика и обобщение на изводи (с. 179). Кесарева представя накратко множеството разклонения на Бурмови, давайки кратки, но изчерпателни биографични бележки за по-бележитите представители на големия габровски род.

Следващата публикация в сборника ни прехвърля в Казанлък, където протича животът на бележития предприемач, човек на изкуството и учен Генчо Стайнов. Неговото житие е обект на статията „Щрихи от живота и обществено-стопанската дейност на Генчо Стоянов Стайнов (1884−1866)“ с автор д-р Иво Косев, главен уредник на Дом „Петко Стайнов“ към Исторически музей „Искра“ – Казанлък. Статията е обособена в няколко тематични кръга, които разкриват различни части от живота на Стайнов. Косев избира да съчетае тематичния и хронологичния подход, за да представи в успоредно развитие многопластовата дейност на своя герой. Започвайки с детството на Стайнов, авторът изгражда постепенно образа на космополитната личност на база на неговото детство, образование и военна кариера по време на Първата световна война. Впоследствие Косев разделя жизнения път на Стайнов на няколко направления, които разглежда поетапно – неговата стопанска дейност (с. 209−210), научната му кариера (с. 211−212), творчеството му като художник и фотограф (с. 214, 216) и, не на последно място, приносът на Стайнов към развитието на туристическото движение (с. 215). Статията е подплатена и с богат снимков материал от архивите (с. 218−224), който допълнително илюстрира многообразието от дейности на знаменития казанлъчанин.

Изследването на д-р Драгомир Йорданов от Института за исторически изследвания към БАН запазва фокуса върху ролята на личността в паметта както на обществото, така и в наследството на научните институции. За обект на изследването си д-р Йорданов избира прочутия историк и специалист по историческа география проф. д.и.н. Петър Коледаров. Статията, озаглавена „Историк с особено призвание – професор Петър Ст. Коледаров“, представлява кратък животопис за творческия и научен път на най-известния специалист по историческа география в българската историография. Авторът проследява детството и етапите в образованието на Коледаров (с. 228−230), след което се впуска по-подробно да разгледа научната му кариера. Тя е проследена през различните си етапи – работата в „Исторически преглед“, участието му в проектите за различни исторически атласи, за да се стигне до фундаменталния му труд – „Политическа география на средновековната българска държава“ в два тома (с. 238−240). Статията завършва с ценен справочен апарат, в който са изброени основните книги и статии, на които Коледаров е автор и съавтор (с. 247−248), както и различните тематични сфери, в които се вписват занимаванията на прочутия историк (с. 243−246).

Сборникът продължава с интервюто, което проф. д.ист. Н. М. Веков е взел от доц. д-р А. Запрянова по повод творческата годишнина, на която е посветен сборникът. На база на разнообразни въпроси, Запрянова разкрива различни аспекти от своята дейност като историк, както и своята перспектива за това как трябва да се върши научноизследователската работа. Интервюто, обособено като самостоятелна секция под името „В творческата лаборатория на изследователя“, служи като своеобразен антракт преди разгръщането на последната секция от сборника – „Събрано от генеалогичните клубове в страната“.

В тази последна секция на сборника в чест на доц. д-р Запрянова поредица от автори дават своя принос в развитието на генеалогията и краеведството. Първата статия от раздела е озаглавена „Храмовете на село Люлин, Пернишко“ с автор краеведа Нонка Кръстева от Перник. В своето проучване Кръстева се спира на любопитната съдба на редица храмове, разположени в околността на пернишкото село Люлин. Авторката е избрала тематичен подход, разделяйки изложението на сегменти, всеки от които е посветен на някой храм – вече несъществуващия „Св. Архангел Михаил“ (с. 255−257), „Св. Теодор Стратилат“ (с. 257−258), манастира „Св. Николай Мирликийски“ (с. 258−260), както и най-новия храм на селото – „Св. Архангел Михаил“ (с. 260−262), който се разглежда като приемник на разрушената по-стара църква. В изследването е направена справка с голям брой архивни материали и документи на Българската православна църква. Богатата информация хвърля светлина върху историята на едни важни, но по-слабо познати църкви, които заемат своето важно място в културния и обреден ареал, оформен в пространството между София и Перник.

Дейността на краеведите от Перник е представена и в следващата публикация – „Родът Гьоревци: Как станаха „Казаците“ и как се сродиха с Кюлаците“ на Гергана Николова-Арабаджиева. Текстът започва с историята на рода и сдобиването с прозвището „казаците“ (с. 265). Авторката избира един по-разказвателен подход в представянето на родословното дърво на рода Гьоревци, което представлява интересна алтернатива на по-методологичния

подход, използван от Анелия Кесарева в нейното проучване, за което вече стана дума. Използвани са данни от фоновете на РИМ-Перник, както и сегменти от народни песни и предания. За по-близките като време събития авторката си служи с документи от семейния архив. Личната връзка на изследователката с описваните личности спомага за по-цветното им представяне в хода на изложението.

Проучването на родовата памет продължава със статията на Елена Ценова (Магерска) от Своге „Родът на Александър Вутимски“. Авторката базира своето изследване на книгата „Родът Вражелете от Лакатник“ на Емил Пешев (с. 274) и допълва изследването му на база своите собствени спомени и устните предания (вж. статията на проф. Георгиева). Това предполага отсъствието на архивни документи за сметка на предадената устна родова традиция, допълнена с материалните артефакти, притежавани от семейството. Общото оформление на статията е дело на Виолета Дичева.

Литераторът от София Виолета Дичева е и автор на следващата публикация в сборника, отново посветена на А. Вутимски – „Александър Вутимски – поет на града“. Авторката описва детството на поета (с. 281–282) и очертава ключовата роля, която тежките ранни години на Вутимски изиграват за бъдещото му творчество. Кратки откъси от творчеството му са подложени на сбит, но ясен литературен анализ. Статията прави кратък преглед на издадените посмъртно стихосбирки на поета. Отбелязана е и литературната награда, учредена в негова памет от община Своге.

Следващата публикация в раздела е с автор родоизследователя от Габрово Ангелов. Той обръща поглед към живота и делото на д-р Теофил Груев. Статията е озаглавена „Д-р Теофил Груев, радетел за откриване на Медицинския университет в Пловдив“. Кратката биографична публикация прави обзорен преглед на главните моменти от жизнения път на д-р Груев. Авторът прилага визуален материал, за да илюстрира своята публикация – поместени са снимка на родната къща на Груев, негов портрет, както и кадър на възпоменателна плоча в негова памет в Пловдив.

От биографията на д-р Груев сборникът преминава към жизнеописанието на един спортист – Михаил Лозанов. В своята статия „111 години от рождението на футболиста Михаил Лозанов-Танка“ родоизследователката от Перник Нонка Кръстева отдава почит към един от пионерите на българския футбол – легенда на „Кракра“ (Перник) и „Левски“ (София), който през 1938 г. става капитан на мюнхенския „Байерн“ (с. 289). Кратката биографична справка е последвана от изброяване на наследниците на Лозанов, обособено под формата на родословна последователност (с. 291). Направен е по-подробен преглед на спортната му кариера (с. 290–294), придружена със снимков материал, осигурен от семейството на Лозанов.

Последната статия в сборника е кратката биографична справка „Живовският поп Димитър бил ненадминат в пеенето“ с автор родоизследователя Димитър Церовски от Монтана. Кратката биографична справка е допълнена от устно предание, събрано от автора от наследниците на поп Димитър.

Финалният раздел на сборника е посветен на рецензии и отзиви за книги. Първата рецензия с автор проф. д-р Й. Гешева е посветена на книгата на Асен Кожухаров „Личните академични документи на българската морска образователна система (1892–1946 г.)“. Книгата на Румен Караганев „Богдан Морфов (1870–1948) – личността с многото призвания“ е рецензирана от проф. д.ист.н. М. Веков. Книгата на Даниела и Момчил Цоневи „Кварталите на Габрово. Част 1“ е представена чрез рецензия от Борис Станимиров. Книгата „Преплетени съдби: Фамилията на Иван Х. Тодоров от Елена“ на Росица Стоянова и Веска Николова е рецензирана от проф. д-р Й. Гешева. Последната рецензия, дело на гл. ас. д-р Ч. Ветов, е посветена на книгата на Васил Момов „Родовата памет на Момови от Велики Преслав (XVII–XX век)“.

Със своето многообразие от теми и методологически подходи към отделните изследвания сборникът „На полза роду“ представлява един удачен начин за почитане дейността и приноса на доц. д-р Антоанета Запрянова. Изданието поставя основа на нова поредица от сборници, които следва да продължат работата по развитие и популяризиране на родовата памет у нас на дружеството „Родознание“.

Дата на подаване на статията в редакцията – 21.07.2023 г.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.39

ГІДНА ТА КОРИСНА ПРАЦЯ. РЕЦЕНЗІЯ НА ВИДАННЯ: ХАРКОВСКАТА ШКОЛА ПО ИСТОРИЧЕСКА БЪЛГАРИСТИКА (КЪМ 175-ГОДИШНИНАТА НА ЕДНА НАУЧНА ТРАДИЦИЯ). БИБЛИОГРАФСКИ УКАЗАТЕЛ / СЪСТ. О. ЖУРАВЛЬОВА, Н. КАЗАНСКИ, С. НАЙДЕНОВА, М. СТАНЧЕВ, С. СТРАШНЮК. СОФИЯ–ХАРКОВ, ИЗД. НА БАН „ПРОФ. МАРИН ДРИНОВ“, 2023. 195 с.

Сергій Потрашков

Доктор історичних наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, Харків, Україна, 61022, e-mail: s.v.potrashkov@karazin. ua, ORCID: 0000-0001-5573-0121

DECENT AND USEFUL WORK. REVIEW OF THE PUBLICATION: KHARKOVSKA SHKOLA PO ISTORICHESKA BULGARISTIKA (КЪМ 175-ГОДИШНИНАТА НА ЕДНА НАУЧНАЯ ТРАДИЦИЯ). BIBLIOGRAPHIC INDEX / СЪСТ. O. ZHURAVLEVA, N. KAZANSKY, S. NAYDENOVA, M. STANCHEV, „S. STRASHNYUK. SOFIA-KHARKOV, IZD. NA BAN “PROF. MARIN DRINOV”, 2023. 195 P.

Sergiy Potrashkov

Doctor of Historical Sciences, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022, e-mail: s.v.potrashkov@karazin.ua, ORCID: 0000-0001-5573-0121

Харківський університет по праву вважається одним із визнаних центрів наукової славістики. Вивчення та викладання славістичних дисциплін триває тут майже 200 років. Саме на історико-філологічному факультеті університету було започатковано традицію вивчення історії та культури болгарського народу, пов’язану з ім’ям видатного вченого-славіста Ізмаїла Івановича Срезневського (1812–1880). А традиція, як відомо, є важливою передумовою формування наукової школи. Видання, що рецензується, якраз є наочною ілюстрацією історії формування та розвитку харківської школи історичної болгаристики, починаючи з 1846 року до сьогодення. Бібліографічний покажчик став результатом співпраці Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Центральної бібліотеки Болгарської академії наук. Побудований за хронологічним принципом, він складається з трьох частин, які відповідають певним етапам історії Харківського університету та діяльності у його стінах багатьох науковців, котрі присвятили своє життя вивченню історії, культури та мови болгарського народу.

Перша частина висвітлює початок та подальший розвиток болгаристичних досліджень в Харківському імператорському університеті (1846–1917). Друга – втрати та досягнення болгаристики радянської доби (1917–1991). Третя – репрезентує розвиток історичної болгаристики у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна в контексті славістичних та балканістичних досліджень за часів незалежної України

(1991–2021). Кожен із зазначених періодів пов'язаний з творчістю видатних особистостей професорів І. І. Срезневського, М. С. Дринова, С. М. Кульбакіна – у дореволюційні часи; професорів С. І. Сидельникова, Г. М. Попова, Г. Й. Чернявського – у радянські. Сьогодні їхні традиції продовжують професор М. Г. Станчев, доценти С. Ю. Страшнюк, Д. В. Миколенко та інші болгаристи – вихованці кафедри нової та новітньої історії історичного факультету. Чимало з них працює в навчальних і наукових закладах за межами не лише університету, а й Харкова.

Важливою подією, що стимулювала болгаристичні дослідження, стало створення в Каразінському університеті 2005 року Центру болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова. Дриновський центр організує і проводить всеукраїнські та міжнародні наукові конференції та симпозіуми, готує до друку «Дриновський збірник», тісно співпрацює зі структурами Болгарської академії наук і університетів-партнерів – Софійського імені Святого Климента Охридського та Великотирновського імені Святих Кирила та Мефодія. За роки існування він перетворився на справжній центр тяжіння для болгаристів України та закордонних дослідників історії Болгарії. Наявність наукової традиції, яка нараховує вже понад 175 років, сучасний стан болгаристичних досліджень в Харківському університеті, де плідно співпрацюють його вихованці різних поколінь, дозволяє зробити висновок про формування протягом останніх 30 років харківської наукової школи історичної болгаристики. Підтвердженням цієї тези, власне, є бібліографічний покажчик, що рецензується, виданий у видавництві БАН «Проф. Марин Дринов» за рекомендацією Вченої ради Каразинського університету та Вченої ради Інституту історичних досліджень БАН.

Його укладачі виявили 1354 найменування монографій, статей, археографічних публікацій, тез доповідей, рецензій харківських болгаристів за період з 1846 по 2021 роки. Матеріал розміщено в хронологічному порядку, в межах окремих років – за абеткою. Видання також має іменний та предметний покажчики. Вступна стаття належить доценту, кандидату історичних наук, директорові Центру болгаристики и балканських досліджень ім. М. Дринова ХНУ імені В. Н. Каразіна С. Ю. Страшнюку.

Покажчик дозволяє простежити динаміку публікацій з болгарської проблематики протягом тривалого періоду, з'ясувати коли зростав інтерес до неї, а коли знижувався, які проблеми та теми перебували в різні часи в центрі уваги дослідників. Можна також простежити наукову активність окремих авторів, що працювали або працюють в цій царині гуманітарного знання. Аналіз змісту покажчика свідчить, що у дореволюційний період кількість публікацій складала в середньому 3–4 на рік і ніколи не перевищувала восьми. З 1917 по 1945 рік у харківській болгаристиці настала тривала пауза, викликана зміною політичного режиму в країні та еміграцією за кордон провідних учених-славістів. Розвиток історичної болгаристики в Харкові відновився з появою у місті вихованця Ленінградського університету С. І. Сідельникова й захисту ним 1946 р. кандидатської дисертації «Воз'єднання Князівства Болгарії та Східної Румелії (1878–1886 рр.)».

З кінця 1940-х рр. у тематиці досліджень харківських болгаристів переважали проблеми, пов'язані з національно-визвольною та класовою боротьбою болгарського народу, що перебували у центрі уваги професорів С. І. Сідельникова, Г. Й. Чернявського та їх аспірантів. Згодом провідне місце посіли питання діяльності болгарських комуністів у сфері культури і радянсько-болгарського співробітництва, які розробляв професор Г. М. Попов та його учні. До кінця 1980-х рр. тематика радянсько-болгарських відносин у різних сферах домінує у дослідженнях болгаристів Харкова. Кількість публікацій помітно зростає, перевищуючи 20–30 на рік, посилюється співпраця з болгарськими колегами.

У роки незалежності України проблематика досліджень стає більш різноманітною. До лав болгаристів доєднуються фахівці, що вивчають соціально-економічні відносини в римських провінціях Нижня Мізія та Фракія та їхні зв'язки із Північним Причорномор'ям у перших століттях нашої ери (проф. В. І. Кадєєв, доц. О. П. Мартем'янов), археологічні пам'ятки та історію протоболгарського населення на сході й півдні України доби раннього Средньовіччя (проф. В. К. Міхеєв, проф. О. О. Тортіка), візантійсько-болгарські відносини (проф. С. Б. Сорочан, доц. А. М. Домановський). Проте в центрі уваги харківських болгаристів перебувала нова та новітня історія Болгарії (М. Г. Станчев, С. В. Потрашков, М. В. Лобанова-Тортіка, Д. В. Миколенко, М. Л. Крютченко та інші). Якщо виходити з

кількісних показників, найбільш плідними для них видались 2007−2008 рр., коли щороку виходило по 43 нових праць.

Отже, рецензований покажчик гідно репрезентує харківську наукову школу історичної болгаристики. Він може бути корисним для дослідників, викладачів, студентів, фахівців з історії науки, для всіх, хто цікавиться історією та сьогоденням цього напряму славістичних і балканістичних студій. Вважаємо, що праця харківських та софійських бібліографів й учених обов'язково знайде гідне місце на полицях провідних бібліотек не лише в Україні та Болгарії, а й за їх межами.

Дата подання статті у редакцію – 20.08.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.40

ВЕРЕСНЕВІ СЛАВІСТИЧНІ КОНФЕРЕНЦІЇ У БЕЛГРАДІ

Оксана Микитенко

Доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, вул. Грушевського 4, 01001, Київ, Україна,
e-mail: oksana_mykytenko@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7613-8557

SEPTEMBER CONFERENCES IN SLAVISTICS IN BELGRADE

Oksana Mykytenko

Doctor of Philological Sciences, Leading Worker,
M. Ryl'syi Institute for Art Studies, Folklore and Ethnology,
National Academy of Sciences of Ukraine,
4. Hrushewsky Str., 01001 Kiev, Ukraine,
e-mail: oksana_mykytenko@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7613-8557

Вересень у Сербії традиційно багатий на наукові славістичні конференції. Так, 13−20 вересня 2021 р. у Белграді відбулася 51-а Міжнародна наукова зустріч славістів «у дні Вука», яку щороку проводить Міжнародний славістичний центр Белградського університету. На обговорення було винесено три основні проблеми, пов'язані з перспективним розвитком сербської мови та літератури: «Сербська лінгвістика – перспективи діахронного та синхронного вивчення», «Перспективи сербського літературознавства», а також «Сербістика в іноземних університетах та стан сербської мови сьогодні». На відміну від попереднього року, коли конференція відбувалася онлайн, на цьогорічну зібралося чимало учасників, зокрема і з-за кордону, при цьому засідання проходили також у гібридному форматі.

Після урочистого відкриття конференції, на якому виступили декан філологічного факультету проф. д-р Іва Драшкич-Вичанович і керівник Міжнародного славістичного центру проф. д-р Драгана Мршич-Радович, відбулося Пленарне засідання. На ньому заслухали три доповіді: Роберта Ходела (Гамбург, Німеччина) «Модерністична чуттєва проза Б. Станковича»; Людмили Попович (Белград, Сербія) «Дослідження синтаксичних фразеологізмів як напрям вивчення сербської мови»; Йована Делича (Белград, Сербія) «Есе Й. Дучича». Друге пленарне засідання (виїздне) відбулося наступного дня на філологічному факультеті Університету у Новому Саді.

Українські учасники, які представляли ІМФЕ ім. М. Т. Рильського (О. О. Микитенко), Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні (В. І. Ярмак), Київський національний університет імені Тараса Шевченка (О. І. Дзюба, О. М. Стеблина, Н. Л. Білик) та Львівський державний університет імені Івана Франка (А. Л. Татаренко), виступали на секціях з компаративістики, літературознавства, мовознавства, а також методики викладання сербської мови. Зокрема, у межах секції з порівняльного літературознавства було розглянуто широкий обшир питань, пов'язаних як із загальними перспективами методологічного розширення дослідного поля, коли у пост- і мульти-перспективах вирізняються різні за ідейно-художніми та жанрово-стильовими ознаками явища пост-фольклору, пост-колоніалізму, соціалізму, структуралізму, модернізму тощо, мультидисциплінарність досліджень стає

конче важливою, зумовлюючи комплексність аналізу конкретного художньо-стильового напряму.

Враховуючи, що у 2021 р. виповнюється сто років, відколи у журналі «Альбатрос», який редагували визначні представники сербського авангарду Станіслав Вінавер і Тодор Манойлович, було надруковано перші романи Мілоша Црнянського «Щоденник про Чарноєвича» та Растка Петровича «Бурлеска пана Перуна – бога грому», а також програмний маніфест експресіонізму Станіслава Вінавера «Громовідвід всесвіту», основна увага приділялась напряму сербського літературного авангарду та його слов'янським зв'язкам.

Доповідь Оксани Микитенко (Київ, Україна) «Винавер у колі слов'янських тем Міодрага Сибіновича», представлена на секції з компаративістики, було присвячено пам'яті визначного сербського літературознавця, славіста та компаративіста М. Сибіновича (1937–2021), котрий багато зробив й для розгортання українознавчих досліджень у Сербії. Деян Айдачич (Гданськ, Польща) виклав основні результати і зазначив перспективи, пов'язані із дослідженням та рецепцією у Сербії слов'янської фантастики. Про актуальну рецепцію сербської літератури у мемуарній прозі, а також у романах німецькомовного середовища Німеччини та Австрії розповіла Весна Циділко (Берлін, Німеччина). У доповіді Ліляни Банянин (Турін, Італія) йшлося про сербський літературний авангард в італійських антологіях. Поезію відомого представника сербського модерну Момчила Настасієвича проаналізував Бранко Вранеш (Белград, Сербія). Наталія Білик (Київ, Україна) присвятила свою доповідь перспективному напряму імагологічного аналізу, наголосивши на присутності «образу українця» у сербському романі середини XX – початку XXI ст. (Іво Андрич, Милорад Павич, Мілета Прданович). З позицій компаративної перспективи розглянула у своїй доповіді тему «авангардні письменники і війна» Олена Дзюба (Київ, Україна), не оминувши російську агресію проти України, що розпочалася в лютому 2014 р.

Творчість видатних сербських письменників – І. Андрича, М. Црнянського, Р. Петровича, С. Вінавера, М. Дедінца, М. Павича, Др. Михиіловича та ін. – стала предметом розгляду у доповідях як сербських, так і зарубіжних учасників. Велику увагу привернуло також засідання з питань викладання сербської мови в університетах України, Польщі, Італії, Німеччини, Румунії, США, Франції тощо.

До початку роботи Міжнародного славістичного зібрання учасникам було роздано збірники тез; тексти доповідей буде надруковано у збірнику матеріалів.

* * *

У 2021 році виповнилося 60 років від тієї значної дати, коли Іво Андричу було присуджено Нобелівську премію в галузі літератури. Цієї відзнакою високо оцінено, як зазначалося у дипломі Шведської академії, «епічну силу», що її втілив письменник у своїй творчості, яка постійно привертає увагу читачів та перекладачів. Твори Андрича перекладено багатьма мовами світу, продовжують перекладати його і сьогодні. Відтак цілком природно, що на відзначення 60-ї річниці присудження Андричу Нобелівської премії Інститут Андрича у його рідному місті Вишеграді 24–26 вересня 2021 р. ініціював міжнародну міждисциплінарну онлайн конференцію, обравши темою «Андрич у перекладі».

Конференція відкрилася презентацією монографії Мілоша Окуки (Німеччина) «Від магії до подвигу: Іво Андрич німецькою мовою», в якій автор представив рецепцію творчості визначного сербського письменника у німецькомовному середовищі. Цю тему продовжив, виступаючи на пленарному засіданні, Роберт Ходел (Гамбург, Німеччина) у доповіді «Мовно-національні відмінності у перекладах Андрича». Доповідач зупинився на аналізі перекладу німецькою мовою етно-релігійних ознак Андричевого тексту, зазначивши дистанціювання та відчутну авторизацію перекладача в сучасних німецькомовних перекладах задля «політичної коректності» (заміна етнонімів «цигани», «волохи» на «роми», «румуни», «фрау» замість «жінка» тощо), що веде до втрати оригінальної та епічно забарвленої письменницької нарації.

На першій секції було виголошено чотири літературознавчі доповіді. Із доповіддю «Зустріч оригіналу та перекладу: оповідання Андрича у німецькій культурі» виступила Мілена Владич-Йованов (Белград, Сербія), зупинившись як на перекладах художніх тво-

рів письменника, так і на його власних поглядах на перекладацьку діяльність, представлених у збірці есе «Художник і його твір».

У доповіді Персиди Лазаревич Ді Джакомо (Пескара, Італія) «Перекласти Андричевий «третій світ» італійською» було розглянуто роль дескриптивного контексту та діалогів персонажів як медіаторів тексту у двох різночасових перекладах італійською мовою (1961-го та 2001 рр.) роману І. Андрича «Травницька хроніка».

«Іво Андрич і Україна – діалог культур» – тема доповіді Оксани Микитенко (Київ, Україна), де йшлося про рецепцію творчості письменника в Україні, починаючи від перших перекладів 1956 р. Зупинившись на мовних особливостях українського перекладу історичного роману «Міст на Дрині», доповідачка зазначила концептуальну відповідність фольклорної стихії, зокрема епічної нарації сербської мови, українській літературній традиції.

Доповідь Анджелки Пейович (Белград, Сербія) «Антропоніми і топоніми в іспанських перекладах роману Іво Андрича «Міст на Дрині» мала контрактивний та дескриптивний характер і була присвячена співставному текстологічному аналізу двох різночасових перекладів, зроблених різними перекладачами у різних видавництвах. Аналіз дозволив зробити висновок про відчутне втручання перекладача у текст оригіналу (напр., «Львів» перекладено як «Лемберг»).

Засідання другої – мовознавчої – секції відбулися наступного дня, також у пленарному режимі. Було заслухано три доповіді. Драгана Керкез (Белград, Сербія) зупинилася на розгляді фразеологізмів із компонентом «пам'ять» у російськомовних перекладах Андрича. Про характерні особливості передачі часу дієслів у перекладах творів письменника французькою мовою (на матеріалі оповідань Андрича «Єлена, жінка, якої немає», «Оповідання про візирового слона» та «Розмова з Гойом») йшлося у виступі Тетяни Самарджиї (Белград, Сербія). Тамара Йованович-Стратієв (Гамбург, Німеччина) звернулася до порівняльного аналізу просторових визначень оригіналу та німецькомовного перекладу в романах-хроніках І. Андрича «Міст на Дрині» та «Травницька хроніка», зауваживши значення адекватного перекладу тюркізмів задля збереження семантичної та стилістичної еквівалентності твору.

Підсумовуючи цікаву і змістовну розмову фахівців різних спеціальностей, котрих об'єднало Слово письменника, організаторка і головуюча на засіданнях, керівник Інституту проф. д-р Александра Вранеш (Белград, Сербія) підкреслила важливість як теоретичного, так і практичного міжнародного наукового досвіду, зазначивши перспективу перекладів творів Андрича також мовою есперанто. Виголошені доповіді будуть представлені на сайті Інституту Андрича та опубліковані у збірнику матеріалів конференції.

Дата подання статті у редакцію – 20.08.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.41m

XIV КОНФЕРЕНЦІЯ SIEF У РИЗІ

Оксана Микитенко

пр. н. с., д-р філол. Наук, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, вул. Грушевського 4, Київ, Україна, 01001, e-mail: oksana_mykytenko@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7613-8557

XIV SIEF CONFERENCE IN RIGA

Oksana Mykytenko

Lead. Res., Dr. f. Sc. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology, 4. Hrushevsky Str., Kyiv, Ukraine. 01001
e-mail: oksana_mykytenko@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7613-8557

На початку червня минулого року я мала нагоду перебувати у Ризі на запрошення Інституту літератури, фольклору та мистецтва Латвійського університету, на базі якого, за підтримки столичного державного культурного фонду та міністерства з науки та освіти Республіки Латвія, 1−4 червня 2022 р. відбулася 14-та міжнародна конференція Робочої групи з календарного фольклору при SIEF (*International Society for Ethnology and Folklore*). Організатором міжнародної наукової зустрічі виступив також Архів латвійського фольклору, що знаходиться у стінах Національної бібліотеки Латвії – величної сучасної будівлі на березі Даугави, де проходили засідання. У конференції, темою якої було обрано «Бізнес і традиції» (*Commerce and Traditions*), взяли участь (як персонально, так і онлайн) понад 40 учасників – істориків, етнологів, фольклористів, соціологів, мистецтвознавців, культурологів із багатьох країн Європи та Азії, зокрема, Болгарії, Великої Британії, Греції, Естонії, Італії, Латвії, Литви, Німеччини, Росії (онлайн), Румунії, Словенії, України, Франції, Індії та Філіпін, а також США, що засвідчило важливість та актуальність обраної проблематики.

Метою конференції було дослідження сучасних форм традиційного обрядового фольклору – календарного та родинного циклу, який сьогодні все більше залучається до соціально-економічних та культурних процесів, що у вимірі глобалізації набирає значення поєднання синергії традиційної культури із сучасними трендами суспільства споживання. Також конференція була покликана привернути увагу до всебічного обговорення і узагальнення міжнародного наукового досвіду щодо оцінок – як позитивних, так і негативних впливу маркетингових практик на сучасний стан нематеріальної духовної спадщини, розробити план заходів та рекомендацій стосовно її збереження та захисту. Це підкреслили, відкриваючи конференцію, організатори та члени організаційного комітету А. Лієлбардіс (Інститут літератури, фольклору та мистецтва Латвійського університету), Е. Еглая-Крістсоне (директор Інституту літератури, фольклору та мистецтва Латвійського університету), Р. Грінвальде (завідувачка Архіву латвійського фольклору), І. Седакова (голова Робочої групи з календарного фольклору при SIEF) (онлайн).

Робота конференції проходила як у звичайному персональному, так і в онлайн режимах у двох секціях. Було заслухано 38 доповідей (кожна супроводжувалася презентацією матеріалу). Робочою мовою виступів та обговорень була англійська, що є практикою конференцій SIEF. Зважаючи, що для кожної доповіді було відведено по 30 хвилин, а до початку конференції було видано збірник розширених тез, учасники мали змогу не лише докладно представити свій матеріал, але й активно долучалися до обговорення, дискусій.

Основними темами доповідей можна визнати проблеми, пов'язані із сучасними моделями традиційної обрядовості (календарного та родинного циклів) у вимірі національної ідентичності та історико-культурної пам'яті. В умовах сучасної глобалізації та мультикультурності особливу роль відіграє свято (фестивалі, ярмарки, карнавали), яке, актуалізуючи традицію, спрямовується переважно на завдання, можливості та виклики сучасності, виконуючи роль інтегруючої системи для формування міжкультурної комунікації. Як базовий чинник самоусвідомлення свято відіграє ключову роль у формуванні ідентичності громади, котра пишається своєю культурною традицією як проявом національної культурної спадщини, залучає її у якості ресурсу для підтримки туристичної галузі та соціально-економічного розвитку регіону. Цим питанням було присвячено доповіді, зокрема: А. Вайцекаускаса (Литва) «Комерціалізація громадських подій та карнавал»; Д. Сенвайтите (Литва) «Уславлення весняного та осіннього рівнодення у сучасній Литві: тяглість традиції»; Е. Йоханне-Халанд (Греція) «Фестиваль та комунікація у сучасній та давній Греції: співставлення цінностей»; О. Микитенко (Україна) «Зимовий карнавал у Вевчанах (РП Македонія): між комерційним святом та фольклорною традицією»; Л. Гергової (Болгарія) «Щорічні ярмарки та міські свята»; Л. Петрошієне (Литва) «Зимовий фестиваль у литовському скансені у Румшишкес наприкінці радянського періоду (1981−1990)» та ін.

Одним із нагальних постає запитання, чи може так званий «маркетинг традицій», до сфери якого належить культурний туризм, із притаманним йому рекламним дискурсом, ставати стимулом для розвитку самої традиції, котра неминуче зазнає змін сучасності, втрачаючи традиційні риси та локальну самобутність. Цю проблему підкреслили у своїх доповідях: Л. Фоурнер (Франція) «Ре-локалізація культурної економіки через побудову спадщини»; М. Спан (Румунія) «Бізнес та трансформації елементів нематеріальної культурної спадщини та простору їхнього побутування: приклад селища у регіоні Трансільванії»; С. Казаларська (Болгарія) «День святкування весни у Кюстендилі та трансформаційні виклики постсоціалізму» та ін.

Доповіді було представлено в різних аспектах: філософському – Е. Ліле (Велика Британія) «Фестивальний рік з погляду часо-просторового сприйняття Всесвіту», Т. Боос (Італія) «Часо-просторовий ритм у Паліо ді Сієна»; музикознавчому – Ф. Вілкінс (Франція) «Адаптація шотландських псальмів у сучасному виконанні»; мовознавчому – І. Седакова (Росія) «Назва свята як проблема: поетичний переклад та обрядовий фольклор»; культурологічному – А. Жічкієне (Литва) «Культурна інтертекстуальність: пісні як емоційні ресурси для бізнесу» тощо. Було розглянуто широкий різноплановий матеріал: польові спостереження – К. Садоя (Німеччина) «Зміни у весільній обрядовості Карпатського регіону в Україні у XX ст.», М. Борисова-Жекова (Болгарія) «Селище на один день: щорічні зібрання переміщених/затоплених селищ у Болгарії», В. Легких (Німеччина) «Італо-хорватська фольклорна традиція як туристична розвага: італійська громада у Ровині»; архівні матеріали – А. Боганева, М. Койва (Естонія) «Про святих у російській колекції фольклорного архіву Естонського музею літератури», Дж. Детч (США) «Становлення та падіння «дня цукерок» у Сполучених Штатах»; порівняльне дослідження окремих регіональних та/або національних традицій – М. Хабінц (Словенія) «Комерціалізація традиційних подій у національних парках «Триглав», Словенія, та «Козара» і «Сут'єска", Боснія і Герцеговина», М. Койва, А. Купер'янов (Естонія) «Транскордонні звичаї та ритуали: між глобальним, локальним та ‘'нашим''»; діяльність народних майстрів – Й. Мардоса (Литва) «Зміни фестивалю Св. Казиміра у Вільнюсі: від уславлення князя до ремісничого ярмарку», А. Новік (Росія) «Срібні філіграні у Північній Македонії: бізнес і традиція на початку XXI ст.»; символічна візуалізація культурної традиції та її актуалізація на рівні сучасних атрибутів сувенірної продукції – Р. Паукштите-Шакнієне (Литва) «Подарунки для дітей упродовж календарного року у Східній Литві та Західній Білорусі», С. Урбонієне (Литва) «Обрядові календарні атрибути та сувеніри: вуличні базари та ярмарки у Вільнюсі»; значення духовних культурних архетипів у контексті комерціалізації релігійних свят та паломництва – І. Сталь «Бізнес та релігія: ікони для будь-якої потреби», М.-Б. Абреро (Філіппіни) «Паломництво та економічна діяльність у Святині Св. Марії на Філіппінах»; роль традиції у вимірі викликів та змін обрядової структурі, пов'язаних із COVID-19 – В. Рай (Індія) «Моральна економіка Гаявал Панда та пандемія», Р. Рачіунайте-Паужуолієне (Литва) «Дигітальна репрезентація поховального ушанування у Литві в умовах пандемії»

тощо, засвідчив, що попри набуття у сучасних умовах нових форм та функцій, народна культура відіграє особливу роль в аспекті прагматики та соціально-культурної комунікації, і тим самим стає важливим чинником суспільної та культурно-естетичної динаміки. Відтак традиційні форми, котрі відповідають духовним потребам сучасності, самі стають сучасністю, поступово кристалізуються, напластовуються та відтворюються у сфері масової культури та трансформованої традиції.

На завершення конференції «Бізнес і традиції» відбулося засідання Робочої групи з календарного фольклору при SIEF під головуванням І. Седакової (Росія, онлайн), за участі секретаря І. Сталь (Румунія). Після підведення підсумків було презентовано проведення наступної конференції, яку буде присвячено традиційній кулінарії та яка пройде у 2024 р. на Філіппінах.

Учасники конференції у Ризі мали можливість на практиці ознайомитися з сучасним латвійським досвідом поєднання бізнесу і традиції, відвідавши Латвійський етнографічний музей-скансен, де тими днями, як і щорічно на початку червня, відбувався велелюдний фестиваль-ярмарок народних майстрів та ремесел, що збирає учасників та відвідувачів із усієї країни. Заснований у 1924 р., музей є одним із найстаріших та найбільших скансенів у Європі, на території якого (87 га) представлено 114 музейних об'єктів – селянських будівель, культових споруд тощо, із різних історико-культурних земель Латвії (Курземе, Латгале, Відземе, Земгала, Селіє). Науково-дослідна діяльність музею (наукові видання, тематичні виставки) вдало поєднується з навчально-освітньо та культурно-виховною, реалізуючи різноманітний спектр освітніх програм та проектів.

Моя участь у конференції та перебування у Ризі, яке було сповнене цікавими враженнями, важливими спостереженнями, обміном думками, розмов та дискусій із колегами і друзями, відбулося у межах міжакадемічного безвалютного обміну між НАН України та НАН Латвії, і я глибоко вдячна Відділу міжнародних зв'язків НАН України за цю підтримку. Кожний день перебування свідчив – Латвія є щирим другом нашої країни й у важкі часи випробувань не залишається осторонь. Увагу, співчуття, підтримку, захоплення я зустрічала на кожному кроці, як від колег-науковців, так і простих мешканців Риги. Щойно довідавшись, що я представляю Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, завідувачка Архіву латвійського фольклору при Інституті літератури, мови та мистецтва Латвійського університету д-р Р. Грінвальде запросила ознайомитися з Архівом та залишити враження у книзі гостей. Я мала нагоду виступити на відкритті конференції, передати вітання від українських колег, яких у Латвії знають і цінують. Сьогодні Латвія, разом із іншими європейськими країнами, надає підтримку студентам і науковцям із України. Тут на кожній державній будівлі поруч із державним латвійським прапором та прапором об'єднаної Європи майорить державний жовто-синій стяг України. Державна символіка України присутня повсюди – від вишуканих виробів народних майстрів до синьо-жовтих наліпок на вікнах будинків або дверях громадського транспорту. Для українців вхід до музеїв у Латвії безкоштовний – потрібно лише показати паспорт громадянина України. Але особливий щем у серці я відчула в останній вечір, коли перед початком вистави у Національному оперному театрі оркестр виконав державний гімн України, а під стелею вгорі засяяло велике панно державного прапора нашої країни як величний символ і передчуття нашої спільної Перемоги.

Дата подання статті у редакцію – 15.07.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.42

НАРОДНІ ТРАДИЦІЇ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ: 15-ТА ЄВРОПЕЙСЬКА МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ IOV В РИЗІ

Лариса Вахніна

завідувачка відділу Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, вул. Грушевського,4, Київ, Україна,
e-mail: lvakhnina655@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1030-7140

Марина Олійник

наукова співробітниця Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, вул. Грушевського,4, Київ, Україна,
e-mail: marina.oliynik@gmail.com

Folk Traditions in the European Space: The IOV 15th European International Scientific Conference of Folk Culture in Riga

Larysa Vakhnina

head of the department in Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine, street Hrushevskyi, 4 Kyiv, Ukraine,
e-mail: lvakhnina655@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1030-7140

Maryna Oliynyk

research fellow in Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine, street Hrushevskyi, 4 Kyiv, Ukraine,
e-mail: marina.oliynik@gmail.com

3–4 вересня 2023 року у столиці Латвії відбулась 15-та Європейська міжнародна наукова конференція «Нематеріальна культурна спадщина в європейському соціальному просторі: мистецтво та культурні практики», яка пройшла під егідою Європейської комісії з науки IOV.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ) багато років співпрацює з IOV (International Organization of Folk Art / Міжнародна організація з народної творчості), метою якої є збереження та підтримка народного мистецтва. У 2013 році ІМФЕ був одним з організаторів 13-ї Європейської міжнародної наукової конференції з народної культури, матеріали роботи якої опубліковані у збірнику наукових праць: «Шляхи розвитку традиційних європейських культур у XXI столітті» [голов. ред. Ганна Скрипник], упорядник Л.Вахніна, Київ: ІМФЕ, 2017. URL:

https://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1977&Itemid=460,

https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/zbirnyky/2017/konf.pdf.

2017 року презентація цього видання відбулася на XIV європейській міжнародній науковій конференції з народної культури в Австрії:

https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=3653.

Цьогорічна конференція у Ризі тривала упродовж двох днів. У перший день засідання учасників проходило в Латвійському етнографічному музеї під відкритим небом. Були виголошені такі доповіді:

вітальне слово Занди Кергалве (Латвія), директорки Латвійського етнографічного музею під відкритим небом;

вітальне слово Анни Бжозовської-Крайки (Польща), голови Європейської секції Комісії з науки IOV;

вітальне слово від ІМФЕ виголосили Оксана Микитенко та Лариса Вахніна (Україна), які передали для Латвійського етнографічного музею від директорки ІМФЕ, академіка Ганни Скрипник подарунок, ілюстроване видання доробку українського етнографа і художника Юрія Павловича, та подякували латиському народу за підтримку України у боротьбі проти військової агресії Росії;

З доповідями на пленарному засіданні виступили:

Айя Янсоне (Латвія) «Традиції та новації латиського народного прикладного мистецтва»;

Лінда Рубена (Латвія) «Народне декоративно-прикладне мистецтво Латвії початку 21-го століття»;

Дагмар Пріберг (Латвія) «Мистецтва та ремесла з точки зору майстерності та традиції»;

Аніта Вайваде (Латвія) «Географічні маркери місцевих ремісничих виробів: огляд законодавчої ініціативи ЄС»;

Дайна Краукле (Латвія) «Погляд в історію латвійського народного декоративно-прикладного ярмарку».

Виступи виголошувались англійською та латиською мовами. Відеозапис з дубляжем англійською мовою роботи конференції 03 вересня 2023 року доступний за покликанням: https://www.youtube.com/watch?v=a21eUX6dols.

Учасники конференції мали можливість познайомитись з мистецькими здобутками народних майстрів традиційних ремесел та виробників продукції сучасного «хенд-мейду», відвідавши щорічний ярмарок, який проходив на території Латиського етнографічного музею під відкритим небом.

Наступного дня робоча сесія конференції проходила в Будинку Європейського союзу в Ризі. Учасники конференції представили доповіді, присвяені актуальній тематиці збереження нематеріальної культурної спадщини в різних країнах:

Сігне Пуджате (Латвія) виголосила вітальне слові від Латвійського національного культурного центру та ознайомила присутніх з латвійським досвідом;

Чень Пінг (Німеччина / Китай) «Спадщина та інновації традиційних ремесел: регенерація та практичність» (відео-виступ);

Катажина Маркол (Польща) «Народні рукоділля – колективна пам'ять – ідентичність»;

Лариса Вахніна (Україна) «Збереження українськими біженцями національної ідентичності та народних традицій під час російсько-української війни»;

Римантас Астраускас (Литва) «Небезпека для культурної спадщини: традиційні рукоділля в державній культурній політиці Литви»;

Розіте Катріна Понне (Латвія) «Дослідження міжкультурної взаємодії між латишами та німцями в нематеріальній культурній спадщині»;

Анна Бжозовська-Крайка (Польща) «Ототожнення людини і всесвіту: символічні мотиви на писанках у творчості сучасних польських народних майстрів»;

Оксана Микитенко (Україна) «Нематеріальна культурна спадщина vs вернакулярна етнографія: керамічний півень з української Бородянки»;

Кінга Марія Червінська (Польща) «Несімо нашу традицію в майбутнє. Рукоділля як джерело натхнення для сучасної діяльності. Приклад Конякувського мережива (у Польщі)»;

Ану Рандмаа (Естонія) «Традиція естонського народного костюма: підхід і втілення»;

Марина Олійник (Україна) «Культурно-мистецьке життя як платформа для вираження української ідентичності через одяг: від практик 19-го століття до традиції Всесвітнього дня вишиванки 21-го століття».

Виступи науковців з ІМФЕ були сфокусовані на темах боротьби нашого народу за державну незалежність, повернення територіальної цілісності та перемоги України у війні, яку розв'язала Росія.

Відеозапис з дубляжем латиською мовою роботи конференції 04 вересня 2023 року доступний за покликанням:

https://www.youtube.com/watch?v=0pk6W2v6ESQ.

До роботи конференції долучились представники болгарської делегації, Іскра Бонева, яка є колекціонеркою традиційного болгарського вбрання та Дічо Чумов, голова Латвійсько-Болгарської культурної асоціації Кирила та Мефодія.

В рамках наукової конференції відбулося засідання Європейської комісії з науки IOV під головуванням її очільниці, професорки Анни Бжозовської-Крайки, на якому було підбито підсумки та окреслено перспективи подальшої роботи. Особлива подяка була висловлена організаторам цьогорічної конференції – голові Латвійської секції IOV завідувачці відділу Латвійського етнографічного музею, професорці Айї Янсоне, представниці Латвійського національного культурного центру Лінді Рубені, а також щирі слова вдячності були адресовані всім причетним до проведення заходів.

Учасники конференції вдячні організаторам конференції за цікаву екскурсію в Етнографічному музеї під відкритим небом про народну культуру і побут латишів, яку провів Майкл Девід Ріквелл та Розіте Катріна Понне. Захоплюючу історію Риги розповіла Розіте Катріна Понне, яка провела гостей міста вуличками Старої Риги.

Підтримку латвійцями українців красномовно продемонструвала експозиція плакатів на тему «Україна 2022 / Голод як зброя / Україна 1932− 1933», яка розташована на колонах Музею окупації Латвії, учасники конференції оглянули виставку під час пішохідної екскурсії старим містом.

Вчені з України щиро вдячні всім учасникам конференції, які одностайно виразили солідарність з українським народом та захоплення героїзмом захисників нашої Батьківщини, принагідно українська делегація подякувала народам по всьому світу за потужну підтримку України, яка сьогодні бореться за справедливість, демократію і мир в Європі.

Дата подання статті у редакцію – 21.07.2023 р.

DOI: 10.7546/DS.2023.16.43

УКРАЇНА У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ ПОЛЬЩІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Лариса Вахніна

завідувачка відділу Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, вул. Грушевського, 4, Київ, Україна,
e-mail: lvakhnina655@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-1030-7140

UKRAINE IN THE SCIENTIFIC DISCOURSE OF POLAND DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Larysa Vakhnina

head of the department in Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine,
Street Hrushevskyi, 4, Kyiv, Ukraine,
e-mail: lvakhnina655@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-1030-7140

Українсько-польське наукове співробітництво. Зустріч у Варшаві з президентом НАН України академіком Анатолієм Загороднім

Від перших днів війни гасло «Солідарні з Україною» стало головним у Республіці Польща.

Під цим гаслом 2 червня 2022 р. у Варшаві відбулася спільна зустріч президентів Польської Академії наук академіка Єжи Душинського та президента НАН України академіка Анатолія Загороднього. Не випадково місцем для спільного засідання було обрано Палац Сташиця, старовинний будинок, який ще у XIX столітті було побудовано спеціально для Польської академії наук.

Першим виступив президент Польської академії наук академік Єжи Душинський, який наголосив на важливості співпраці двох академій та підтримці українських науковців, висловивши свою солідарність з Україною у час тяжких випробувань.

Слід відзначити, що Польська академія наук у перший день початку російської військової агресії проти України 24 лютого 2022 р. направила до НАН України свій лист підтримки, розміщений на офіційному сайті НАН України.

Доповідь Анатолія Загороднього, яка прозвучала англійською мовою, як і всі виступи, справила надзвичайно позитивне враження на присутніх у залі польських та українських учених, котрих об'єднав цей важливий захід. Це будо свідчення міжнародного авторитету української науки в цей складний час, який переживають громадяни України.

Друга частина зустрічі стала своєрідним діалогом. Адже саме Польща надає Україні постійну та значну військову та політичну допомогу, а також взяла на себе найбільший тягар підтримки українських біженців. Анатолій Загородній наголосив, що співпраця між двома академіями завжди мала конструктивний партнерський характер. Україна високо цінує, що європейські країни, з них найбільше Польща, відкрили для науковців з України можливості для поглиблення співпраці. Українські вчені отримали доступ до стажування в науково-дослідницьких центрах, інститутах широкого профілю, особливо технічних та медичних галузей. Анатолій Глібович окрему увагу звернув на втрати, яких зазнала українська наука на Сході України, зокрема у Харкові, де завжди був потужний дослідницький

ресурс. Були зруйновані корпуси Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна й деяких інших вишів та установ НАНУ.

Серед запрошених на захід було чимало представників української науки зі Сходу та Півдня України, зокрема зі Слов'янська, Харкова та Одеси. Багато часу організатори зустрічі залишили на питання, які міг поставити кожний присутній у залі. Між високоповажним очільником академічної науки та вченими, зокрема і молодими, відбувся діалог. Тому кожний з присутніх на зустрічі отримав належну і кваліфіковану відповідь президента НАН України. Дискусії продовжувалися вже після завершення зустрічі. Анатолій Глібович був відкритий для спілкування. Його справжня інтелігентність та високий духовний потенціал справили незабутнє враження.

Слід відзначити, що на згадану зустріч мали честь бути запрошені також представники ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України: завідувачка відділу української та зарубіжної фольклористики, кандидат філологічних наук Лариса Вахніна та старший науковий співробітник згаданого відділу, кандидат філологічних наук Ірина Коваль-Фучило. Багаторічне наукове співробітництво та спільні проекти пов'язують ІМФЕ імені М. Т. Рильського з багатьма польськими установами з гуманітаристики, зокрема з Інститутом археології та етнології ПАН. Невипадково на зустріч було також запрошено виконавця з польської сторони нового спільного міжакадемічного проекту між ІМФЕ та ІАЕ ПАН керівника Центру сучасної\ етнології та антропології проф. Дагнослава Демського, який разом з колегами з інституту всіляко сприяє розвитку українсько-польських наукових взаємин та підтримці української науки. На цьому важливому заході був також присутній завідувач відділу міжнародних зв'язків НАН України, кандидат історичних наук Анатолій Мирончук, який сприяв його організації разом з Відділом міжнародного співробітництва ПАН.

Виступ президента НАН України викликав позитивний відгук у польських та українських науковців. У листі підтримки Польського народознавчого товариства до українських вчених пролунало звернення, що в ці тяжкі для України дні ми «маємо стати українками та українцями». На багатьох будинках, установах, закладах, транспортних засобах, площах можна побачити українські прапори.

Науковий семінар «Свідчення війни» у Варшаві

15 червня 2022 р. в Інституті археології та етнології Польської академії наук відбулося засідання наукового семінару на тему «Свідчення війни», ініціатором якого став керівник відділу сучасної антропології та етнології професор доктор габілітований Дагнослав Демський. Семінар проходив у змішаному форматі, частина учасників перебувала в залі засідань ІАЕ ПАН, інші – підключилися в режимі онлайн. Серед присутніх на платформі були відомі етнологи та антропологи не тільки з Варшави, а й з інших регіонів Польщі та закордону. Трибуна для виступів була надана передусім українським науковцям, які в цей складний час перебувають у Польщі та продовжують успішно співпрацювати з ІАЕ ПАН.

У вітальному виступі Дагнослав Демський відзначив, що увага всієї наукової спільноти Польщі, особливо Польської академії наук, постійно прикута до страшних подій, що відбуваються в Україні, наголосив про втрати людських життів, руйнування соціально значущих об'єктів та культурних пам'яток у результаті повномасштабної агресії РФ, яка розпочалася 24 лютого 2022 року. Як дружня країна-сусідка, Польща прийняла найбільшу кількість біженців, постійно надаючи їм допомогу та тимчасовий захист. Відтак, поява нових міграційних процесів вимагає постійної уваги польських та українських науковців. Сьогодні також є важливим обмін дослідницькими спостереженнями та думками з приводу зазначеної проблеми.

На засіданні наукового семінару завідувачка відділу української та зарубіжної фольклористики ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України, кандидат філологічних наук Лариса Вахніна виголосила доповідь «Збереження національної ідентичності українських біженців у Центрально-Східній Європі (угорсько-польські паралелі)» та представила присутнім аудіовізуальний ряд зібраних матеріалів за темою. Дослідниця наголосила на суспільній діяльності українських біженців, їх постійній участі у протестних акціях у різних

країнах Європи. Так, яскравим прикладом активної громадянської позиції переселенців та збереження їх національної ідентичності є організований у Будапешті у Всесвітній день вишиванки «ланцюг єдності» через річку Дунай. Зокрема, вимушені переселенці серед найнеобхідніших речей привезли з собою як обереги родинні вишиванки, які на сьогодні є символічним ідентифікатором України та народної культури. Було обговорено і ситуацію в Польщі, де українці отримали широку можливість доступу до освіти та культури. Важливо, що це дослідження буде продовжуватися і в новому спільному українсько-польському міжакадемічному проекті ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України та ІАЕ ПАН.

Старший науковий співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики, кандидат філологічних наук Ірина Коваль-Фучило у доповіді «Усна історія українських біженок у Польщі. Лодзьке воєводство» звернула увагу на особливості запису усних спогадів. Усього зроблено 21 запис від 23 оповідачок. Інтерв'ю містило такі питання: «як довідалися про війну», «коли вирішили виїжджати», «доля інших», «дорога евакуації», «адаптація в Польщі, який нових досвід здобули», «чи плануєте додому, коли». Означено майбутні теми досліджень: номінація подій, персонажів, локусів, предметів і явищ; способи формування основних смислів розповіді; стратерія самопрезентації; улюблені і табуйовані теми розповіді. Вона також розповіла про свій власний досвід людини, яка змушена була вночі виходити з «небезпечного населеного пункту» Макарівського району Київської області. Це реальний матеріал, який має надзвичайну цінність для усної історії нашого сьогодення.

Доктор педагогічних наук, професор Донбаського державного педагогічного університету Надія Воронова (м. Слов'янськ) представила дослідження «Історія та культура Донбасу», яке вона реалізовує як науковий проект, перебуваючи зараз у Вроцлаві. Вона ознайомила учасників семінару з цілим рядом цінних напрацювань, які є особливо актуальними, як для української гуманітаристики, так і для зарубіжного наукового дискурсу.

Це було підкреслено і під час обговорення виголошених доповідей та дискусії. Адже Донбас та його етнокультура залишаються для польських етнологів менш знаними та висвітленими. Професор Дагнослав Демський, підсумовуючи засідання, наголосив на важливості порівняльних підходів до вивчення українських біженців та збиранні польових матеріалів. Польські колеги поділилися також своїм досвідом моніторингу українських біженців, адже ними також здійснено величезну кількість записів (вони спілкувалися з ними у чергах за отриманням відповідних документів на стадіоні у Варшаві, коли приїхала перша хвиля на початку війни). Професор Анна Енгелькінг висловила думку про необхідність створення єдиної загальнопольської бази матеріалів, які містять свідчення про російсько-українську війну. Доповіді українських учених було позитивно оцінено польськими колегами, які зробили пропозицію подати їх до опублікування в «наукометричних виданнях» з етнології у Варшаві та Кракові.

Питання стосувалися і долі української науки, яка є небайдужою для польських вчених. На цьому наголосила професор Катажина Косць-Рижко, наукова співробітниця ІАЕ ПАН, яка від першого дня війни вболіває за Україну та українців. Адже гасло «Солідарні з Україною» звучало в усіх листах підтримки, які надійшли в Україну від різних установ ПАН, університетської спільноти, Польського народознавчого товариства та цілого ряду науковців.

Діалог двох культур

11–14 жовтня у Варшаві (Будинок літератури) та у Сулеювку (Музей Юзефа Пілсудського) відбулася польсько-українська міжнародна наукова конференція «XXII Діалог двох культур». У минулі роки місцем проведення була мала батьківщина відомого польського поета Юліуша Словацького місто Кременець на Тернопільщини, де організатором виступав завжди Літературний музей Юліуша Словацького. Польські науковці та письменники цього року взяли на себе організацію цього важливого для українсько-польської співпраці заходу. Перші два дні засідання та культурна програма проходили в Будинку літератори у Варшаві, де відбулося відкриття конференції. Наступні дні учасників заходу

приймав новозбудований музей Юзефа Пілсудського в Сулеювках під Варшавою, де вчені з України та Польщі змогли також ознайомитися з новим музейним комплексом та його науково-просвітницькою діяльністю, побачити меморіальний будинок, де колись проживала родина маршала та очільника Польської держави. Серед організаторів заходу – Товариство польських письменників на чолі з його головою проф. Анною Насіловською, яка виступила на відкриті конференції з вітальним словом.

Україну на цьому заході представляли відомі дослідники з Києва та Кременця. На пленарному засіданні з доповідями виступили завідувач кафедри полоністики Інституту філології КНУ імені Т. Г. Шевченка академік НАН України, проф. Ростислав Радишевський, завідувач кафедри Інституту філології КНУ імені Т. Г. Шевченка Юрій Ковалів. Ректор Кременецької гуманітарно-педагогічної академії, проф. Віталій Назарець, директор музею Юліуша Словацького в Кременці Тамара Сеніна, професор кафедри україністики Варшавського університету Валентина Соболь. Привернув увагу присутніх та викликав дискусії виступ відомої польської україністки проф. Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської Людмили Сірик, яка звернулася до показу негативного впливу імперськості в російській літературі у доповіді «Утилітарне трактування російською імперією української літератури в контексті українсько-польських відносин».

Проблематика конференції стосувалася цілого ряду питань історії та сьогодення українсько-польських історичних та культурних взаємин. Чільне місце було надано проблематиці періоду романтизму, адже цього року у Польщі відзначається сторіччя від виходу книжки Адама Міцкевича «Балади та романси». Але найбільше уваги на конференції приділялося розгляду спільних шляхів двох народів в історії та підтримці України сьогодні. Її можна назвати цікавим та важливим міждисциплінарним діалогом фахівців різних дисциплін гуманітаристики. Це дозволило показати ретроспективу від розгляду спільних сторінок в історії обох народів, від гетьмана Пилипа Орлика, союзу Пілсудський - Петлюра до сьогодення, коли польська держава та її народ демонструють свою солідарність та допомогу Україні від першого дня нападу російської федерації на нашу країну. Протидія агресії та віра в перемогу України об'єднали всіх учасників конференції. Завідувачка відділу української та зарубіжної фольклористики ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України Лариса Вахніна виголосила доповідь, присвячену культурній адаптації українських біженців у Польщі, продемонструвавши у своїй презентації зафіксовані матеріали.

Заступник директора музею Юзефа Пілсудського в Сулкювку, відомий історик проф. Гжегож Новік звернувся до важливості висвітлення зв'язків славетного маршала з Українською Народною Республікою та його союзу з Симоном Петлюрою проти більшовицької росії, наголосивши, на «словах маршала про те, що з росією не можна ніколи домовлятися», не втратили своєї актуальності. У доповідях польських та українських науковців була й спроба накреслити перспективи спільного вивчення історичної та культурної спадщини обох народів. Підтримку знайшла ініціатива академіка Ростислава Радишевського про необхідність підготовки видання – «Енциклопедії польсько-українського порозуміння». Діалог двох культур став також місцем зустрічі для українських та польських письменників. На площі поряд з Будинком літератора після наукових дискусій відбувся спільний поетичний вечір, присвячений подіям російсько-української війни в сучасній літературній творчості. Польські та українські поети на Замковій площі у Варшаві біля колони короля Сигизмунда читали свої вірші про трагічні події російської агресії в Україні. Дехто з них пережив трагічні події ворожого наступу під Києвом.

В рамках конференції також відбулася презентація книжки Валентини Соболь «Пилип Орлик та його Діаріуш», виданої польською мовою видавництвом Варшавського університету.

Учасники конференції поклали квіти до пам'ятників Тарасу Шевченку та Юліушу Словацькому у Варшаві. По завершенню заходу його учасники були запрошені до Варшавської філармонії, де відбувся блискучий концерт симфонічного оркестру Київської філармонії. Українських митців польські глядачі довго вітали бурхливими оплесками.

Діалог двох культур є позитивним прикладом багаторічного наукового та культурного співробітництва, яке сьогодні набуває все більшого розвитку в контексті спільних європейських коренів і традицій.

XXX виставка-ярмарка історичної та науково-популярної книги у Варшаві

25–27 листопада у павільйоні на терені королівських садів Королівського замку Варшави відбулася 30 виставка-ярмарка історичної та науково-популярної книги, де крім польських видавництв, було представлено також книжки з України. Загалом Україна та українсько-польські взаємини відображало чимало видань, представлених на виставці. У Польщі, яка є в цей тяжкий час разом з Україною, важливе місце надається й інформаційній підтримці нашої держави. Україна є постійно в центрі уваги ЗМІ. На виставці було також представлено нові книжки присвячені висвітленню героїчному спротиву та боротьбі українців за свою державу, її захисту від російських агресорів. Увагу відвідувачів привернуло видання Войцеха Мієвського "Wojna. Reportarz z Ukrainy" («Війна. Репортаж з України»). Окремі стенди мали Інститут національної пам'яті України, видавництво «Кліо» з Києва, видавництво «Богдан» з Тернополя, яке представляв його директор проф. Богдан Будний. За цими унікальними виданнями, які захопили польського читача, стоїть величезна праця багатьох людей. Так, видавництвом «Богдан» було здійснено багатотомне видання творів польського філософа та фантаста Станіслава Лема. Українські книжки привертали особливу вагу відвідувачів, адже палітра їх представляла широкий спектр, як історичної, так і художньої проблематики.

Біля книжкових стендів українських видавців постійно точилися дискусії. До однієї з них приєднався Надзвичайний та Повноважний Посол України в Республіці Польща Василь Зварич, який відвідав цей захід у перший день його роботи.

Привернули увагу присутність нові польські видання, присвячені війні в Україні. Відвідувачі виставки також звертались в пошуках книжок про голодомор в Україні та його нове бачення в наукових дослідженнях.

На виставці були представлені й видавництва Польської академії наук, зокрема Інституту археології та етнології ПАН, Інституту мистецтв ПАН, багатьох університетів країни. Крім історичної літератури, можна було побачити археологічні, географічні, соціологічні, мистецтвознавчі та фольклористичні видання. Так, видавництво AGODE представило щойно видану книжку вибраних статей відомої польської фольклористки Гелени Капелусь «Wszystko jest Folklorystyką» («Все є фольклористикою»), яка багато років співпрацювала з ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України. Її представляла упорядниця та авторка вступного слова доктор Магдалена Капелусь.

Слід відзначити, що книжкові виставки у Польщі стали традиційним явищем як на загальнонаціональному, так і місцевому рівнях. Майже кожне місто, велике чи мале, прагне надати свій культурний простір книговидавцям, що сприяє також і розвитку туристичної сфери. За останніми статистичними даними, у Польщі щодня видається майже 400 книжок, інтерес до друкованої продукції під час пандемії значно збільшився. Ці процеси свідчать, що книжка залишається для мільйонів польських громадян не тільки улюбленим заняттям, але й засобом для пізнання себе та світу. У таких виставках-ярмарках постійно беруть участь і представники книгарень, як з Польщі, так і з інших країн Європи. Деякі видавництва сьогодні створюють свої торгівельні мережі чи представництва, що дозволяє популяризувати нові книжкові позиції відповідно до запиту читачів.

Зустріч Президента Польської Академії Наук академіка, професора Єжи Душинського з українськими науковцями у Варшаві

У Будинку Польської Академії Наук (Палаці Сташиця) у Варшаві 5 грудня 2022 р. відбулася зустріч українських науковців з Президентом Польської Академії Наук академіком Єжи Душинським. Треба відзначити, що це вже другий такий захід цього року. Попередня зустріч відбулася 2 червня 2022 р. за участі президента НАН України академіка Анатолія Загороднього (https://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2305&Itemid=470).

Президент ПАН академік Єжи Душинський, звертаючись до українських науковців, сказав, що ми раді запросити вас на зустріч, на якій підбиваються підсумки діяльності

Польської Академії Наук на підтримку дослідників з України. Українським вченим сприяють сьогодні у більшості країн Європи. Польська Академія Наук вже 24 лютого у своєму листі підтримки до НАН України засудила агресію рф проти нашої держави. Солідарність та постійну допомогу всього польського народу українці відчувають постійно. Як підкреслив президент ПАН академік Єжи Душинський, завдяки організаційній діяльності ПАН разом з НАН США українським науковцям було надано більше 250 стипендій у Польщі.

На засіданні відбулося включення з Києва. До академіка Єжи Душинського та присутніх у залі звернувся президент НАН України академік Анатолій Загородній. Він відзначив важливість у цей складний для України час надання можливостей для українських дослідників працювати над спільними проектами з польськими вченими в установах Польської Академії Наук. Це дозволило не втрачати українським вченим постійних зв'язків з установами НАН України.

Програма зустрічі передбачила і декілька доповідей українських науковців, які представили свої напрацювання в Польщі. На зустріч було запрошено представницю ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України заввідділу Ларису Вахніну.

Особливу увагу на зустрічі, крім підведення підсумків підтримки України ПАН у 2022 році, було присвячено перспективам подальшої співпраці в цьому напрямку.

Відбулася презентація нової довгострокової програми підтримки українських дослідницьких колективів, яка здійснюватиметься ПАН у співпраці з НАН США результати здійснених досліджень досягнутих у співпраці з ПАН та розширити коло нових програм. Українські дослідники зможуть створювати мобільні групи. Участь у спільних проектах та мобільних групах дозволить їм застосувати та поглибити свої наукові знання, які будуть збагачені співпрацею з науковцями зарубіжних країн, а також сприятиме подальшому розвитку міжнародних наукових зв'язків НАН України. Виконавці отримають можливість тримісячного стажування у провідних лабораторіях та установах Європи та США. Як зазначив очільник ПАН, це буде сприяти збереженню наукового потенціалу української науки.

Наприкінці засідання українські науковці, запрошені на цей захід, мали можливість висловити свої думки та поставити питання безпосередньо до президента ПАН. Було поставлено питання і про підтримку української науки в період післявоєнної відбудови, згадано зруйнований під час бомбардування Харкова корпус економічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Слід відмітити, що президент ПАН академік професор Єжи Душинський та президентка НАН США професорка Марсія Макнатт удостоєні звання honoris causa, почесного доктора НАН України за вагомий внесок у науку та розвиток міжнародного наукового співробітництва. Це найвища нагорода НАН України.

Дата подання статті до редакції – 21.07.2023 р.

IN MEMORIAM

DOI: 10.7546/DS.2023.16.44

ГЕОРГІЙ ЙОСИПОВИЧ ЧЕРНЯВСЬКИЙ (1931−2024)

Михайло Станчев

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
e-mail: stanchev.m@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2034-5087

GEORGIY YOSYPOVYCH CHERNYAVSKY (1931-2024)

Mykhailo Stanchev

Doctor of historical sciences, professor, head of the department of modern and modern history of the history faculty of Kharkiv National University named after V. N. Karazin, 61077, Kharkiv, square Svobody, 4,
e-mail: stanchev.m@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2034-5087

22 лютого цього року з Балтимору прийшла сумна звістка. На 93-му році життя помер наш Вчитель, Наставник і Друг, доктор історичних наук, професор Георгій Йосипович Чернявський. Смерть цієї надзвичайно обдарованої і талановитої людини є втратою не тількі для харківської та української болгаристики, але й для історичної науки в цілому.

Георгій Йосипович Чернявський народився 29 листопада 1931 р. в Харкові. У 1954 році він закінчив історичний факультет Харківського державного університету імені О. М. Горького (нині – Харківській національний університет імені В. Н. Каразіна), а 1958 року в Інституті слов'янознавства АН СРСР захистив кандидатську дисертацію з історії молодіжного руху в Болгарії 20-х років XX століття. У цьому ж році Георгій Йосипович почав працювати в Харківському бібліотечному інституті (нині – Харківська державна академія культури); спочатку на кафедрі культурно-просвітньої роботи, а з 1973 р. на кафедрі історії та музеєзнавства, яку очолював до свого від'їзду до Сполучених Штатів

Америки у 1996 р. Основний предмет, що він викладав в академії – «Нова і новітня історія зарубіжних країн». Водночас читав спеціальний курс з джерелознавства та історіографії студентам спеціалізації кафедри нової та новітньої історії Харківського державного університету імені О. М. Горького. Мені, на жаль, не довелося прослухати спецкурс Георгія Йосиповича, але пощастило досить довго співпрацювати з ним в науковому плані, видавши не одну спільну монографію в галузі болгаристики.

У 1969 р. у Харківському державному університеті Г. Й. Чернявський захистив докторську дисертацію, присвячену політичній історії Болгарії другої половини 20-х років XX століття. На загал з-під його пера вийшло близько 50 монографій (разом з укладеними збірниками документів) і понад 550 статей, присвячених історії Болгарії першої половини XX століття, історії слов'янознавства в Росії і СРСР, болгаристичному джерелознавству і болгарській історіографії. В радянський період головні наукові інтереси проф. Г. Й. Чернявського були зосереджені на дослідженні молодіжного та робітничого руху в Болгарії і болгарській політичній еміграції в СРСР, рефлексії в СРСР на політичні події в Третьому Болгарському царстві, на аналізі радянської та західної історіографії новітньої болгарської історії тощо.

В перші роки незалежності України проф. Г. Й. Чернявський підняв низку проблем, які раніше замовчувались радянськими істориками, залучивши для їх висвітлення нові документи, відкриті в архівах Болгарії, України, Росії, США. Зокрема, разом зі своїми учнями і колегами Володимиром Головком (США), Марією Тортікою та Михайлом Станчевим (Україна), Георгій Йосипович опублікував кілька монографій про видатного діяча болгарського, румунського і міжнародного соціал-демократичного руху Христяна Георгійовича Раковського, котрий нині відомий широкому загалу також як голова уряду УСРР (1919–1923) і радянський дипломат. Окремими книгами в харківському видавництві «Око» у співавторстві вийшли його книги про опозиційну боротьбу Х. Раковського проти сталінщини і про його діяльність як дипломата; опублікована документальна збірка, в яку увійшли листування Х. Раковського з В. Короленком і Л. Троцьким, як і документи з Центрального архіву КДБ про останні роки життя цього видатного революціонера, котрий загинув у боротьбі зі сталінською диктатурою.

У 1996 році Г. Й. Чернявський переїхав до США, в місто Балтімор, де проживали його син і онук. Університет імені Джонса Гопкінса відразу запросив його гостьовим професором. В його стінах він прочитав цикл лекцій з радянської історії, продовжуючи наукові дослідження, розпочаті в Харкові. Так, в книзі «Тень Люциферова крыла», виданій 2003 р., він проаналізував спільні риси та певні відмінності, притаманні класичними тоталітарними системами, які існували в більшовистській Росії, фашистській Італії та нацистській Німеччині, прослідкував основні етапи становлення, еволюції і кризи цих політичних режимів. Водночас, перебуваючи в Сполучених Штатах, Г. Й. Чернявський став більше уваги приділяти політичній публіцистиці, джерелознавству і біографістиці.

У співавторстві з професоркою Туро-Коледжу (Нью-Йорк) Ларисою Дубовою Георгій Йосипович опублікував у московському видавництві «Молода гвардія» низку біографій американських президентів: Теодора і Франкліна Рузвельтів, Г. Трумена, Д. Айзенговера, Дж. Кеннеді, Р. Ніксона, Р. Рейгана, а також Дж. Маршалла, А. Даллеса та інших американських політиків і державних діячів. Можна стверджувати, що Г. Й. Чернявский розробив власну методологію підготовки науково-популярних біографій, в основі якої – вивчення діяльності особистості крізь призму реалій його часу та через аналіз соціально-політичних внутрішніх і міжнародних подій з огляду на світогляд того чи іншого героя авторської оповіді. У 2019 р. у харківському видавництві «Федорко» Г. Й. Чернявський оприлюднив і свої довгочікувані спогади "Из глубин памяти историка", присвячені, в основному, професійній діяльності (2020 р. його мемуари були перевидані з розгорнутими доповненнями).

Плідним було й багаторічне творче співробітництво Г. Й. Чернявського з американським істориком російського походження Юрієм Фельштинським, котрий став упорядником (а Г. Й. Чернявський і М. Г. Станчев – авторами вступної частини і наукового апарату) кількох документальних серій. Головною із них стало видання 1999 р. у харківському видавництві «Око» чотирьохтомного «Архіву Льва Троцького» (перші два тома вийшли

друком, а останні два – в електронному варіанті). Пізніше Ю. Фельштинський і Г. Чернявський підготували 9 томів «Архіву Л. Троцького» в електронному вигляді, які викладені в інтернеті. Зараз у Німеччині готується до друку перші 4 томи німецькою мовою.

В останні роки Г. Й. Чернявський і Ю. Г. Фельштинський опублікували серію археографічних видань з історії російської соціал-демократії та більшовитського терору в роки громадянської війни в Росії (на основі документів, почерпнутих із архівів США і Нідерландів). Серед них – колекція Б. І. Ніколаєвського в Гуверовському інституті війни та миру (Каліфорнія, США), археографічне видання праці Л. Троцького «Сталін» у двох книгах, листи Л. Б. Красіна, а також чотирьохтомна біографія Л. Д. Троцького у видавництві «Центрполиграф» (Москва), яка є найбільш повною в світовій історичній літературі.

З переїздом із Харкова до Балтимора тематика досліджень ученого значно розширилось, але історична болгаристика залишалася серед його пріоритетів. Про що, зокрема, свідчить фундаментальна праця «Опыт беды и выживания» про долю болгарських євреїв у роки Другої світової війни, що 2007 р. вийшла друком у видавництві Болгарської академії наук (у співавторстві з Л. Дубовою). Георгій Йосипович спеціально приїздив до Болгарії, а я допомагав йому зібрати архівні матеріали з цієї теми. Відвідали ми й Північну Македонію, де за сприяння українського посольства в Скоп'є зустрічалися зі свідками депортації євреїв. Книга викликала жвавий інтерес у читачів, особливо в Ізраїлі.

У співавторстві зі мною, в тому ж видавництві, проф. Г. Й. Чернявський надрукував політичну біографію видатного болгарського соціаліста Георгія Бакалова (2006), а також монографію про зв'язки Льва Троцького з Болгарією та її політичним діячами під час та після Балканських воєн (2008). Наша творча співпраця продовжувалася й пізніше. Результатом стала публікація 2014 р. у московському видавництві «Центрполиграф» розширеної монографії про життєвий шлях Х. Раковського (у співавторстві з М. Л. Тортікою). Зараз голландське видавництво "Brill" готує до друку англомовний варіант цієї книги.

В останні роки Георгій Йосипович тяжко хворів, але до останніх днів наполегливо працював. Якось у телефонній розмові він сказав: «Якби не наукова праця, я б пішов із життя значно раніше». Велику увагу вчений приділяв науковій критиці, надрукувавши в українських, російських і болгарських журналах понад 150 рецензій на праці колег-болгаристів і не тільки.

Варто відзначити і велику роль Г. Й. Чернявського в організації наукової діяльності. Протягом багатьох років він був членом організаційних комітетів всесоюзних конференцій істориків-славістів, дві з яких – 1970 та 1985 рр. не випадково пройшли в Харкові. Проф. Г. Й. Чернявський брав активну участь в підготовці і проведенні міжнародних конгресів з болгаристики в Софії у 1980-ті – на початку1990-х років, був членом спеціалізованих наукових рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій при історичного факультету Харківського державного університету і головою (до 1996 р.) спеціалізованої ради докторських дисертацій з проблем культурології і музейної справи у Харківській академії культури.

На Другій всесоюзній конференції з болгаристики, що проходила в Харкові у лютому 1991 р., проф. Г. Й. Чернявського обрали головою правління новоствореної Міжреспубліканської наукової асоціації болгаристів, яка проіснувала до його від'їзду до США у 1996 р. За його ініціативою Асоціація провела низку резонансних міжнародних наукових форумів й видала кілька випусків «Болгарського щорічника», що став предтечою «Дриновського збірника».

Учнями Г. Й. Чернявського вважає себе багато харківських болгаристів; деякі з них захистили під його керівництвом чи впливом кандидатські і докторські дисертації. За свою наукову діяльність Георгій Йосипович був нагороджений Ломоносовською премією, болгарським орденом Кирила і Мефодія I ступеню, а також Великою золотою медаллю Софійського університету імені Св. Климента Охридського за великий внесок у розвиток історичної болгаристики. Так сталося, що останніми його публікаціями стали стаття про Х. Раковського, оприлюднена наприкінці 2023 р. у «Віснику Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» (серія «Історія і археологія»), і спогади до 70-річного ювілею М. Г. Станчева у 16-му томі «Дриновського збірника», членом редакційної ради якого він був останні 17 років.

Найбільш важливі праці проф. Г. І. Чернявського з 1990-років:

Автореферати дисертацій:

- Чернявский Г. И. Борьба болгарских коммунистов за создание Рабочего молодежного союза. 1926−1929 гг.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук. М., 1958.
- Чернявский Г. И. Рабочее движение в Болгарии в период временной, частичной и относительной стабилизации капитализма (1925−1929 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра ист. наук. Харьков, 1969. (Інші публікації в галузі болгаристики див.: Харковската школа по историческа българистика (към 175-годишнината на една научна традиция). Библиографски указател. София−Харков: Изд-во на БАН «Проф. Марин Дринов», 2023. 195 с.).
- В борьбе против самовластья: Х. Г. Раковский в 1927−1941 гг. Харьков: Ин-т культуры, 1993 (спільно з М. Г. Станчевим). ISBN 5-7707-2129-4
- Между Москвой и Западом: Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского. Харьков: Око, 1994 (спільно з В. А. Головком і М. Г. Станчевим). ISBN 5-7098-0022-8
- Khristian Rakovsky en exil (1928-1934) // Cahiers Leon Trotsky. 1994. N 52.
- Фарс на крови. Харьков: Око, 1997 (спільно з М. Г. Станчевим). ISBN 025-526-011-1
- Архив Троцкого, тт. 1−2. Харьков: Око, 1999, 2001 (спільно з Ю. Г. Фельштинським і М. Г. Станчевим). ISBN 926-526-654-5; ISBN 966-526-031-6
- Протоколы заседаний ЦК партии эсеров (июнь 1917 − март 1918 г.) с комментариями В. М. Чернова // Вопросы истории. 2000. № 7−10 (спільно з с Ю. Г. Фельштинським).
- Красин Л. Б. Письма жене и детям. 1917−1926. Вопросы истории. 2002. № 1−5 (спільно з Ю. Г. Фельштинським).
- Тень Люциферова крыла. Большевизм и национал-социализм: Сравнительно-исторический анализ двух форм тоталитаризма. Харьков: Око, 2003. ISBN 956-526-084-7.
- Притчи о Правде и Лжи: Политические драмы двадцатого века. Харьков: Око, 2003. ISBN 956-526-092-8
- Полковник П. Р. Бермонт-Овалов. Документы и воспоминания // Вопросы истории. 2003. № 1−2, 5−7 (спільно з Ю. Г. Фельштинським).
- [lib.ru/HISTORY/FELSHTINSKY/krasnyjterror1.txt Красный террор в годы Гражданской войны]: По материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков. / Под ред. докторов исторических наук Ю. Г. Фельштинского и Г. И. Чернявского. М.: Терра, 2004. ISBN 5-275-00971-2
- Новые притчи о Правде и Лжи: Политические драмы двадцатого века. Харьков: Око, 2005. ISBN 966-526-097-9
- Георгий Бакалов: Политическая биография (с культурологическим компонентом). София: Изд-во Болгарской академии наук им. проф. М. Дринова, 2006 (спільно з М. Г. Станчевим). ISBN 954-322-108-1
- Lenin and the Making of the Soviet State: A Brief History with Documents. New York: Bedford / St. Martins, 2007 (with Jeffrey Brooks). ISBN 0-312-41266-5
- Опыт беды и выживания: Судьба евреев Болгарии в годы Второй мировой войны. София: Изд-во Болгарской академии наук им. проф. М. Дринова, 2007 (спільно з Л. Л. Дубовою). ISBN 978-954-322-171-4
- Л. Д. Троцкий, Болгария и болгары. София: Изд-во Болгарской академии наук им. проф. М. Дринова, 2008 (спільно з М. Г. Станчевим). ISBN 978-954-322-259-9
- Циркулярное письмо ОГПУ о борьбе с троцкизмом. Вопросы истории. 2009. № 11.
- Новые фальсификации «большого террора». Вопросы истории. 2009. № 12.
- Лев Троцкий. М.: Молодая гвардия, 2010. 704 с. (Жизнь замечательных людей). ISBN 978-5-235-03369-6. Второе издание: М.: Молодая гвардия, 2012. ISBN 978-5-235-03510-2.
- В преддверии полного раскола: Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908−1912 гг. Вопросы истории. 2010, 2011, 2012. № 6−12, 1−12, 1−4 (спільно з Ю. Г. Фельштинським).

- Л. Троцкий. Сталин. Москва: Эксмо, 2011. Тома 1−3 (в двух книгах) (спільно з Ю. Г. Фельштинським вступна стаття, перемова до томів, покажчики, редагування). ISBN 978-5-699-48471-3; ISBN 078-5-699-448475-1
- Франклин Рузвельт. М.: Молодая гвардия, 2012. 560 с. (Жизнь замечательных людей). ISBN 978-5-235-03522-5.
- Через века и страны. Б. И. Николаевский. Судьба меньшевика, историка, советолога, главного свидетеля. М.: Центрполиграф, 2012 (спільно з Ю. Г. Фельштинським). ISBN 978-5-227-03424-3
- Лев Троцкий. Революционер. Москва: Центрполиграф, 2012 (спільно з Ю. Г. Фельштинським). ISBN 978-5-227-03783-1
- Лев Троцкий. Большевик. М.: Центрполитграф, 2012 (спільно з Ю. Г. Фельштинським). ISBN 978-5-227-03802-9
- Лев Троцкий. Оппозиционер. М.: Центрполиграф, 2012 (спільно з Ю. Г. Фельштинським). ISBN 978-5-235-03369-6
- Лев Троцкий. Враг № 1. Москва: Центрполиграф, 2013 (спільно з Ю. Г. Фельштинським). ISBN 978-5-227-04154-8.
- 25-летие Кубинского ракетного кризиса 1962 года: Конференция американских и советских политиков и учёных в Кембридже (Масс.). Вопросы истории. 2013. № 3−6 (спільно з Л. Л. Дубовою).
- Тайны истории: Красный террор в годы гражданской войны. М.: Терра, Книжный клуб, 2013 (спільно з с Ю. Г. Фельштинським). ISBN 978-5-4224-6653-1
- Исторический контекст «Скотского хутора» Дж. Оруэлла в его переписке. Вопросы истории. 2013. № 12 (спільно з Ю. Г. Фельштинським).
- Клан Кеннеди. М.: Молодая гвардия, 2014. 736 с. (Жизнь замечательных людей). ISBN 978-5-235-03646-8 (спільно з Л. Л. Дубовою).
- Ю. О. Мартов. 1917−1922: Письма и документы. М.: Центрполиграф, 2014 (спільно з Ю. Г. Фельштинським). ISBN 978-5-227-04942-1
- Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: Неоконченная дуэль. М.: Центрполиграф, 2014 (спільно з М. Г. Станчевим і М. В. Тортикою). ISBN 978-5-227-05277-3
- Джордж Оруэлл: Жизнь, труд, время. М.: Книжный клуб "Книговек", Терра, 2014 (спільно з Ю. Г. Фельштинським). ISBN 978-5-4224-0889-4
- Л. Б. Красин. Письма жене и детям (1917−1926). М.: Директ-Медиа, 2014 (спільно з Ю. Г. Фельштинським). ISBN 978-5-4475-170-7. Порушуючи авторське право, книга видана без вказівки авторів (піратське видання).
- Троцкий против Сталина: Эмигрантский архив Троцкого. 1929−1932. М.: Центрполиграф, 2014 (спільно з Ю. Г. Фельштинським). ISBN 978-5-227-05590-3
- Троцкий против Сталина: Эмигрантский архив Троцкого. 1933-1936. М.: Центрполиграф, 2015 (спільно з Ю. Г. Фельштинським). ISBN 978-5-227-05667-2
- Милюков. М.: Молодая гвардия, 2015 (спільно з Л. Л. Дубовою). (Жизнь замечательных людей). ISBN 978-5-235-03794-6
- Эйзенхауэр. М.: Молодая гвардия, 2015 (спільно з Л. Л. Дубовою). 432 с. (Жизнь замечательных людей). ISBN 978-5-235-03847-9.
- Меньшевики в революции. М.: Книжный клуб Книговек, Терра, 2016 (спільно з Ю. Г. Фельштинським). ISBN 978-5-4224-1162-7
- Гарри Трумэн. М.: Молодая гвардия, 2016 (спільно з Л. Л. Дубовою). (Жизнь замечательных людей). ISBN 978-5-235-03891-2
- Ричард Никсон. Харьков: Федорко, 2018 (спільно з совместно с Л. Л. Дубовою). ISBN 978-617-7298-87-7
- Рональд Рейган. М.: Молодая гвардия, 2018 (спільно з Л. Л. Дубовою). (Жизнь замечательных людей). ISBN 978-5-235-04141-7
- Джордж Маршалл: Стратег, дипломат, человек. Повесть о том, чьим именем был назван знаменитый план. Харьков: Федорко, 2018 (спільно з Л. Л. Дубовою). ISBN 978-617-7298-87-7
- Троцкий и Сталин: Смертельный конфликт личностей и позиций. М.: Книжный клуб "Книговек", Терра, 2018 (спільно з с Ю. Г. Фельштинським). ISBN 978-5-4224-1458-1

- Карл Радек: Повесть о бесчисленных обличьях революционера, дипломата и публициста, политика и политикана, циника и острослова, оппозиционера и холопа. М.: Книжный клуб "Книговек", Терра, 2019 (спільно з с Ю. Г. Фельштинським). ISBN 978-5-4224-1509-0
- Оруэлл. М.: Молодая гвардия, 2019 (спільно з Ю. Г. Фельштинським). (Жизнь замечательных людей). ISBN 978-5-235-04244-5
- Франклин Рузвельт. М.: Молодая гвардия, 2019. (Жизнь замечательных людей). 542 с. Издание второе. ISBN 978-5-235-04109-7
- Из глубин памяти историка. Харьков: Федорко, 2019. 660 с. ISBN 978-617-7664-31-3
- Президенты США. М.: Молодая гвардия, 2019. 767 с. (Жизнь замечательных людей) (спільно з Л. Л. Дубовою). ISBN 978-5-235-04319-0
- Рузвельт Первый: Теодор Рузвельт и пути американского прогрессизма. Харьков: Федорко, 2020. 708 с. (спільно з Л. Л. Дубовою). ISBN 978-617-7664-48-1
- Аллен Даллес. М.: Молодая гвардия, 2020. 367 с. (Жизнь замечательных людей) (спільно з Л. Л. Дубовою). ISBN 978-5-235-04422-7
- Семейство Бушей в истории Соединенных Штатов Америки на рубеже веков. Харьков: Федорко, 2020. 697 с. (спільно з Л. Л. Дубовою). ISBN 978-617-7664-53-5
- Из глубин памяти историка. Издание второе, дополненное. Харьков: Федорко, 2020. 753 с. ISBN 978-617-7664-31-3
- Русский Голливуд: Выходцы из российского пространства и их потомки на фабрике грез. М.: Молодая гвардия, 2021. 463 с. (Жизнь замечательных людей) (спільно з Л. Л. Дубовою). ISBN 978-5-235-04461-6
- Народ Соединенных Штатов Америки в период Второй мировой войны: Внутренний фронт на фоне фронтов подлинных. Харьков: Федорко, 2021. 626 с. (спільно з Л. Л. Дубовою). ISBN 978-617-7664-66-5
- Кирк Дуглас: Король Голливуда. Харьков: Федорко, 2022 (спільно з Л. Л. Дубовою). ISBN 978-617-7664-80-1
- Архив Л. Д. Троцкого. Документы. Тома 1-9 (спільно з Ю. Г. Фельштинським) (нтернет видання).

Література про Г. І. Чернявського:

- Чернявський Георгій Йосипович. В кн. Радянська енціклопедія історіі Україні. Т. 4. Київ. 1972
- Историки-слависты СССР: Биобиблиографический справочник. Харьков, 1969
- Славчева Ц. Чернявский Георгий Иосифович. В кн.: Историческа българистика в чужбина. Биобиблиографски справочник. 1944−1980. Т. 1. 1944−1980. София, 1983.
- Славчева Ц. Чернявский Георгий Иосифович. В кн.: Историческа българистика в чужбина. Биобиблиографски справочник. 1980−1985. Т. 2. София. 1987
- Чернявский Георгий Иосифович. В кн.: Славяноведение в СССР. Изучение южных и западных славян. Биобиблиографический словарь. New York,1993.
- Станчев М. К юбилею Георгия Иосифовича Чернявского. Славяноведение. 2007. № 1.
- Славчева Ц. Чернявский Георгий Иосифович. В кн.: Чуждестранна българистика през XX век. Енциклопедичен справочник. София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 2008.
- Канистратенко Н. Н., Станчев М. Г., Евсеенко С. В. Георгий Иосифович Чернявский, профессор Харьковской государственной академии культуры: Биобиблиографический указатель. Харьков, 2011. 92 с.
- Мельцер Д. Видному учёному-историку Георгию Чернявскому — 80 лет. Новый меридиан (Нью-Йорк), 2011, 30 ноября — 7 декабря.
- Простаков С. Историк Георгий Чернявский попытался написать беспристрастную биографию последнего коммуниста-утописта. Русская планета. 2014. 2 мая.
- Г. Й. Чернявський — професор Харківської державної академії культури / В. М. Шейко, М. М. Каністратенко, М. Г. Станчев // Культура України : зб. наук. пр. / М-во культури України, Харків. держ. акад. культури. Харків, 2012. Вип. 38. С. 113–122.

- Гусев А. В. Рецензия на: Чернявский Г. И. Лев Троцкий. М., 2010 // The NEP Era: Soviet Russia 1921−1928, том 5, с. 35−42
- Станчев М. Г., Канистратенко Н. Н. Г. И. Чернявский учёный, педагог, исследователь. Дриновские чтения. Т. 5. Харков−София: Академическое изд-во им. проф. Марина Дринова, 2012.
- Суслов А. Ю. Рец.: Ю. О. Мартов. Письма и документы. Историческая экспертиза. 2014. № 1.
- Новікова Г. Ю. Г. Й. Чернявський – ініціатор підготовки фахівців музейної справи в ХДАК. / Проблеми музеєзнавства, збереження та відновлення історичної пам'яті: (до 85-річчя Харків. держ. акад. культури та 25-річчя відкриття першого в Україні музейн. від-ня ХДАК. Матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., 14−15 трав. 2014 р. Харків. держ акад. культури. Харків, 2014.
- Мельцер Д. Георгий Чернявский – видный учёный, блестящий педагог. К 85-летию со дня рождения. Новый меридиан (Нью-Йорк). 2016. 23 ноября.

„ДРИНОВСКИ СБОРНИК“ / «ДРИНОВСЬКИЙ ЗБІРНИК», ТОМ 16 (2024)

СЪДЪРЖАНИЕ / ЗМІСТ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ И БЪЛГАРИТЕ / ІСТОРІЯ БОЛГАРІЇ ТА БОЛГАР

Бакіров Віль, Саленков Володимир, Страшнюк Сергій (Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна). Пів століття на ниві болгаристики: до 70-річчя іноземного члена БАН професора М. Г. Станчева. 9

Бубенок, Олег (Київ, Інститут сходознавства НАНУ імені А. Кримського). Обставини виникнення та семантика етноніма *болгар*. 18

Петрова Деница (София, ИИИ-БАН). Българите през XIV–XV век – между византийската общност и Османската империя. 26

Бужашка Боряна (София, УБИТ). Българската държава и българската колония в Истанбул (XIX – началото на XXI век): исторически корени, състояние и перспективи. 38

БЪЛГАРСКАТА ДИАСПОРА: ИСТОРИЯ И СЪВРЕМЕННО СЪСТОЯНИЕ / БОЛГАРСЬКА ДІАСПОРА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Думиника Иван (Кишинев, Институт за културно наследство). Към въпроса за енорийските гробища в българските селища в Бесарабия през царския период. 44

Георгиев Галин (София, ИЕФЕМ-БАН), Добрев Петър (краевед, с. Суворово, Одеска област). Пътуване в пространството и времето с един сватбен обичай. Хипотези за произхода, миграциите и връзките между жителите на няколко селища в Украйна, Молдова и България. 53

Пачева Марія (Софія, СУ „Св. Кл. Охридски“), Мільчев Володимир (Запоріжжя, ЗНУ). Динаміка чисельності болгарської етнічної меншини Північного Приазов'я у 1921– 1991 рр. 68

Потапенко Ірина (Київ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ). Культурно-просвітницька діяльність громадських організацій болгар України протягом кінця XX – перших десятиліть XXI століття. 79

БАЛКАНСКИ ПРОФИЛИ В ИСТОРИЯТА / БАЛКАНСЬКІ ПРОФІЛІ В ІСТОРІЇ

Микитенко Оксана (Київ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильского НАНУ). 'Homo balcanicus'/'homo heroicus' як стереотип літературної рецепції. 88

Караиванов Никола (София, СУ „Св. Кл. Охридски“). Георги Раковски – родоначалник на българската патриотична русофобия. 104

Христов Петко (София, ИЕФЕМ-БАН). Приносът на Марин Дринов в споровете за принадлежността на славянското население в Македония в края на XIX век. 119

Solomon Flavius. (Ясський університет, Румунія). A Lesser-known Movement Christian Rakovsky's Biography: his 1907 Ecpulsion from Romania. 125

Markwik Roger D. (Австралія). Ukraine and Great Russian power: Christian Rakovsky versus Joseph Stalin, 1922-1923. 135

Шкабура Ярослав (Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна). Яку пам'ять залишив про себе Хр. Раковський у Франції? Рефлексія преси Третьої Республіки (жовтень 1927 – червень 1940 р.). 143

БЪЛГАРИЯ И УКРАЙНА В КУЛТУРНИ ВРЪЗКИ И МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ / БОЛГАРІЯ ТА УКРАЇНА В КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Балушок Василь, Шевчук Тетяна (Київ, ІМФЕ ім. М. Рильського НАНУ). До походження фольклорного сюжету «дівчина-воїн»: гіпотези, версії, історичні реалії. 149

Головко Олександр (Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ). Монгольський чинник у взаєминах волинського князя та короля Данила Романовича з Апостольським престолом (кінець 40-х – перша половина 60-х років XIII ст.). 161

Крютченко Марія (Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна). На захисті національних інтересів: дипломатична місія Д. Цанкова та М. Балабанова у 1876−1877 рр. . . . 177

Миколенко Дмитро (Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна). Передача знань про футбольну інфраструктуру у Варні, Одесі, Бургасі та Миколаєві наприкінці XIX – на початку XX ст.. 184

Манасиева Инна (София, ИИИ-БАН). Украинският въпрос на страниците на българските вестници в годините на Първата световна война. 191

Тортіка Марія (Харків, ХДАК). Від соціал-демократичних проєктів балканської та радянської конфедерації до практики єврейської культурно-національної автономії в Україні. 198

Петров Бисер (София, ИБЦТ-БАН). Сталинският славянски проект (1941−1948). . 217

Стамова Марияна (София, ИБЦТ-БАН). България, Югославия и македонският въпрос през 60-те години (с акцент на срещите Тодор Живков – Йосип Броз Тито през 1963−1967 г.). 226

ЕВРОПЕИСТИКАТА КАТО КОМПЛЕКС ОТ НАУЧНИ ДИСЦИПЛИНИ / ЄВРОПЕЇСТИКА ЯК КОМПЛЕКС НАУКОВИХ ДИСЦИПЛІН

Стоянов Борис (София, СУ «Св. Климент Охридски»). Първото «НЕ» на Европа: реакцията на Обединеното кралство на плана „Шуман" и нейните последици, 10 май–3 юни 1950 г. 234

Огнянова-Кривошиева Ирина (Институт за балканистика с Център по тракология при БАН) Сблъсъкът на хърватския и сръбския национализъм: войните от 90-те години на XX в. 246

Георгієва Марія (Київ – Софія, Інститут історичних досліджень БАН). Адаптація аграрного сектору Болгарії до вимог Європейського Союзу (1990−2006): уроки для України. 257

Коваленко Тетяна (Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна). Транскордонне співробітництво в Центральній Європі (на прикладі польсько-словацького єврорегіону «Татри» в 1994−2004 рр.). 266

Ченчик Дмитро (ХНУ ім. В. Н. Каразіна). Реакція Європейського Союзу на трансформацію Угорщини за урядування Віктора Орбана. 272

Білоусов Юрій (Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна). Роль інститутів ЄС у подоланні наслідків пандемії COVID-19 у Болгарії. 292

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИЗВОРОЗНАНИЕ / ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ліман Сергій (Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна). Про візантійський вплив на Русь та його відображення у творчості В. С. Іконникова (1841–1923). 300
Червенков Николай (Кишинев, Научно общество на българистите в Република Молдова). Христо Ботев в Одеса и Бесарабия в трудовете на българиста Константин Поглубко. 309
Baev Jordan (Sophia, Rakovsky NDC). Bulgaran Foreign Inteligence Files on International Terrorism. 317
Іванов Ячко (Софія, БАН). Украйна в моя житейски и научен път. 329
Чернявський Георгій (Балтімор, Меріленд, США). Слово про друга, вченого, педагога, ... 335
Гімюш Геннадій (Київ, Україна). Дипломат і людина. 344

РЕЦЕНЗИИ / РЕЦЕНЗІЇ

Делвинска Елена (София, Институт за балканистика с Център за тракология). В лабиринтите на разузнаването през Античността и Средновековието. Отзив за: Лиляна Симеонова. В полусенките на историята. Комуникации, шпионаж и отровителство през вековете. София: Изток-Запад / ИБЦТ-БАН, 2022. 415 с. 346
Веков Манчо (София, ИИИ-БАН). Нова монография за хабсбургско-османските войни. Рецензия за книгата: Стоянов, А. Османо-хабсбургските войни (1500–1792 г.). София, Сиела, 2022. 512 с. 349
Костадинова Десислава (София, ИИИ-БАН). Рецензия на книгата на Драгомир Йорданов „Васил Д. Стоянов като картограф, демограф и политик“. В. Търново, ИТИ, 2022. 179 с. 355
Стоянов Александр (София, ИИИ-БАН). Рецензия на сборника „На полза роду – Сборник в чест на доц. д-р А. Запрянова. Под редакцията на проф. д.и.н. М. Веков и проф. д-р Й. Гешева. София, Рекламно-издателска къща „Дио Мира“, 2022. 328 с. 360
Потрашков Сергій (Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна). Гідна та корисна праця. Рецензія на: Харковската школа по историческа българистика (към 175-годишнината на една научна традиция): Библиографски указател. София–Харков, Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2023. 195 с. 367

НАУЧЕН ЖИВОТ / НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Микитенко Оксана (Київ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ). Вересневі славістичні конференції у Белграді. 370
Микитенко Оксана (Київ, ІМФЕ ім. М. Рильського НАНУ). XIV конференція SIEF у Ризі. 373
Вахніна Лариса, Олійник Марина (Київ, ІМФЕ ім. М. Рильського НАНУ). Народні традиції у європейському просторі. 15-та Європейська міжнародна наукова конференція з народної культури IOV у Ризі. 376
Вахніна Лариса (Київ, ІМФЕ ім. М. Рильського НАНУ). Україна у науковому дискурсі Польщі під час російсько-української війни. 379

IN MEMORIAM

Станчев Михайло (Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна). Георгій Йосипович Чернявський (1931–2024). 385

CONTENT

HISTORY OF BULGARIA AND BULGARIANS

Bakirov Vil, Salenkov Vladimir, Strashnyuk Sergiy (Kharkiv). Half a Century in the Field of Bulgarian Studies: on the 70th Anniversary of the Foreign Member of the BAS, Professor M. G. Stanchev. 9

Bubenok Oleg (Kyiv). Circumstances of Emergence and Semantics of the Ethnonym Bulgar. 18

Petrova Denitsa (Sofia). Bulgarians in the 14th-15th Centuries – between the Byzantine Community. 26

Buzhashka B. (Sofia). The Bulgarian State and the Bulgarian colony in Istanbul (19th - beginning of the 21th century): historical roots, condition, perspectives. 38

BULGARIAN DIASPORA: HISTORY AND CURRENT STATE

Duminica Ivan (Chisinau) To the Question of Parish Cemeteries Across Bulgarian Settlements in Bessarabia during the Tsarist Period. 44

Georgiev Galin, Dobrev Peter (Sofia). Traveling in Space and Time with a Wedding Custom. Hypotheses about the Origin, Migrations and Connections between the Inhabitants of Several Settlements in Ukraine, Moldova and Bulgaria. 53

Pacheva Maria, Milchev Vladimir (Sofia, Zaporizhzhia). Dynamics of the Population of the Bulgarian Ethnic Minority of Northern Azov Region in 1921-1991. 68

Potapenko Iryna (Kyiv**)**. Cultural and Educational Activities of Public Organizations of Bulgarians in Ukraine during the End of the 20th-the First Decades of the 21st Century. 79

BALKAN PROFILES IN HISTORY

Mykytenko Oksana (Kiev) 'Homo Balcanicus' / 'Homo Heroicus' as a Stereotype of Literary Reception. 88

Karaivanov Nikola (Sofia). Georgi Rakovski – the Progenitor of Bulgarian Patriotic Russophobia. 104

Hristov Petko (Sofia). Marin Drinov's Contribution to the Disputes over the Identity of the Slavic Population in Macedonia in the Late 19th Century. 119

Solomon Flavius (Iasi). A Lesser-Known Moment in Christian Rakovsky's Biography: his 1907 Expulsion from Romania. 125

Markwick Roger (Newcastle) Ukraine and Great Russian Power: Christian Rakovsky Versus Joseph Stalin, 1922-23. 135

Shkabura Yaroslav (Kharkiv). What kind of memory did Ch. Rakovsky leave behind in France? The reflection of the press of the Third Republic (October 1927 - June 1940). 143

BULGARIA AND UKRAINE IN CULTURAL TIES AND INTERNATIONAL RELATIONS

Balushok Vasyl, Shevchuk Tetiana (Kyiv). Historical Roots of the "Maiden-Warrior" Folk Plot (South Slavic-Ukrainian Parallels). 149

Holovko Oleksandr (Kyiv). The Mongol Factor in the Relations of the Volyn Prince and Rex Danylo Romanovych with the Apostolic See (Late 40s – First Half of the 60s of the 13th Century). 161

Kriutchenko Mariia (Kharkiv). In Defense of the National Interests: the Diplomatic Mission of D. Tsankov and M. Balabanov in 1876-1877. 177
Mykolenko Dmytro (Kharkiv). Knowledge Transfer about Football Infrastructure in Varna, Odesa, Burgas, and Mykolaiv at the End of 19th and at the Beginning of 20th Centuries. 184
Manasieva Inna (Sofia). The Ukrainian Question in the Pages of Bulgarian Newspapers in the Years of the First World War. 191
Tortika Maria (Kharkiv). From Social Democratic Projects of the Balkan and Soviet Confederations to the Practice of Jewish Cultural and National Autonomy in Ukraine. 198
Petrov Bisser (Sofia). Stalin's Slavic Project (1941-1948). 217
Stamova Maryiana (Sofia). Bulgaria, Yugoslavia and the Macedonian Question (With an Emphasis on the Meeting Todor Zhivkov–Josip Broz Tito In 1963-1967). 226

EUROPEAN STUDIES AS A COMPLEX OF THE SCIENTIFIC DISCIPLINES

Stoyanov Boris (Sofia). The First "No" to Europe: The Uk's Reaction to the Schuman Plan and Its Consequences, 10 May - 3 June 1950. 234
Ognyanova-Krivoshieva Irina (Sofia). The Clash of Serbian and Croatian Nationalism: the Wars of the 1990s. 246
Georgieva Mariia (Sofia). Adaptation of the Agricultural Sector of Bulgaria to the Requirements of The European Union (1990-2006): Lessons for Ukraine. 257
Kovalenko Tetiana (Kharkiv). Cross-Border Cooperation in Central Europe (on the Example of the Polish-Slovak Euroregion "Tatry" in 1994-2004). 266
Chenchyk Dmytro (Kharkiv). Viktor Orbán's Hungary Democratic Backsliding and EU reaction. 272
Bilousov Yurii (Kharkiv). The Role of EU Institutions in Overcoming the Consequences of the COVID-19 Pandemic in Bulgaria. 292

SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY

Lyman Serhii (Kharkiv). On the Byzantine influence on Rus and its reflection in the works of V. S. Ikonnikov (1841-1923). 300
Chervenkov Nikolay (Chisinau) Hristo Botev in Odessa Bessarabia in the Writings of the Bulgarian Scholar Konstantin Poglubko. 309
Baev Jordan (Sofia). Bulgarian Foreign Intelligence Files on International Terrorism. . . . 317
Ivanov Yatchko (Sofia). Ukraine in my Life and Scientific Path. 329
Chernyavsky Georgii (Baltimore). Some Words about a Friend, a Scientist, a Teacher. . . 335
Gimyush Genadiy (Kyiv). A Diplomat and a Man. 344

REVIEWS

Delvinska Elena (Sofia). In the Labyrinths of Intelligence in Antiquity and the Middle Ages. Review: Liliana Simeonova, In the Half-Shadows of History. Communications, Espionage and Poisonings throughout the Ages. Sofia: IB&CT-BAS, Iztok-Zapad Publishing House, 2022, 415 p. 346
Vekov Mancho (Sofia). New Monograph on the Habsburg-Ottoman Wars. Review of the Book: Stoyanov, A. Ottoman-Habsburg Wars (1500-1792). Sofia: Ciela, 2022. 512 P. 349

Kostadinova Desislava (Sofia). Review of the Dragomir Yordanov's Book „Vasil D. Stoyanov as Cartographer, Demographer and Politician". V. Tarnovo: Iti, 2022. 179 p. 355
Stoyanov Aleksandar (Sofia). Review of „For the Benefit of the Family – A Compedium in Honor of Assistant Professor Antoaneta Zapryanova". Edited by Prof. D.Sc. M. Vekov, Prof. d-r Y. Gesheva. Sofia: Reklamno-Izdatelska Kushta Dio Mira, 2022. 328 p. 360
Potrashkov Sergiy (Kharkiv). Decent and useful work. Review of the publication: Kharkovska shkola po istoricheska bulgaristika (към 175-годишнината на една научная традиция). Bibliographic index / Съст. O. Zhuravleva, N. Kazansky, S. Naydenova, M. Stanchev, S. Strashnyuk. Sofia-Kharkov: Izd-vo na BAN "Prof. Marin Drinov", 2023. 195 p. 367

SCIENTIFIC LIFE

Mykytenko Oksana (Kyiv). September conferences in Slavistics in Belgrade. 370
Mykytenko Oksana (Kyiv). XIV SIEF Conference in Riga. 373
Vakhnina Larysa, Oliynyk Maryna (Kyiv). Folk traditions in the European space: The IOV15th European International Scientific Conference of Folk Culture in Riga. 376
Vakhnina Larysa (Kyiv). Ukraine in the Scientific Discourse of Poland during the Russian-Ukrainian War. 379

IN MEMORIAM

Mykhailo Stanchev (Kharkiv). Georgiy Yosypovych Chernyavsky (1931-2024). 385

Видається спільно Болгарською академією наук і
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ДРИНОВСЬКИЙ ЗБІРНИК
ТОМ XVI

Болгарське наукове видання,
зареєстроване Національним центром інформації і документації.
Входить до Національного референтного списку сучасних
болгарських наукових видань з науковим рецензуванням,
а також наукометричних баз Google Scholar та Ulrichsweb

Редактор **Светлана Філчева**
Художник **Константин Жеков**
Графічний дизайн **Ваня Кривокапова**

www.press.bas.bg

ISSN 2218-0567
Підписано до друку 23 грудня 2023 р. Формат 70×100/16

Ум. друк. арк. 26,50 Наклад 300 пр.

Видавництво Болгарської академії наук
“Проф. Марина Дринов”
1113, Болгарія, м. Софія, вул. «Академік Г. Бончев», бл. 6

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009 р.
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел.: +38-057-705-24-32

ДРИНОВСКИ СБОРНИК
ТОМ XVI

Българска
Първо издание

Редактор **Светлана Филчева**
Художник на корицата **Константин Жеков**
Графичен дизайнер **Ваня Кривокапова**

Формат 167×237 mm
Печатни коли 26,50

www.press.bas.bg

ISSN 2218-0567